तृतीयप्रकरणे मू

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥ हनुमते नमः ॥ उपशमप्रकरणं प्रारंभः ॥ भुवनरचन
पालनोपशांतिप्रथितमहाविभवस्वभावमूर्त्तिं निगमहृदयसारहिनिषूपंचं निजसुखबोधघनं शिवंप्र
पद्ये उत्पत्तिप्रकरणे सर्वस्य सृष्टिः क्रृतितात्पर्योक्तादनाय मनोधीनेव सर्वप्रपंचरचनेति दर्शितं स्थितिप्रक
रणे च सर्वजगत्स्थितिप्रतिपादकम्क्रृतितात्पर्यप्रदर्शनाय मनःस्थितिसधीनैव सर्वप्रपंचस्थितिरिति द
र्शितं इदानीं यथा गार्ग्यमरीचयो ऽर्कस्यास्तंगच्छतः एतस्मिंस्तेजोमंडले एकीभवंति सद्भुतिकालौ विली
नेयत्स्र[illegible]पंसभिसंविशंति यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रे ऽस्तंगच्छंति नामरूपे विहाय गताः कलाः पंच
दश प्रतिष्ठा एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तंगच्छंतीत्यादीनां सद्भु

श्रीगणेशाय नमः श्रीपरमात्मने नमः ॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ अथ स्थितिप्रकरणादनंतरमिदं शृणु
उपशमप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ शरत्तारकिताकाशशक्तिमितायां संस
दि कथयत्येवमाह्लादि वशिष्ठेपावनं वचः २

तिप्रलयसमाधिसाक्षात्कारविदेहकैवल्येषु प्रपंचोपसमाज्जीवस्य ब्रह्मस्वभावताप्राप्तिप्रतिपादनेन प्रस
क्तब्रह्मैकसारत्वं वस्तु लदाकम्क्रृतीनामापि मनउपसमाद् सर्वप्रपंचोपशमेन स्वरूपप्रतिष्ठायां तात्पर्यमिति
रहस्योद्घाटनायोपशमप्रकरणमारभ्यमाणः पूर्वोत्तरप्रकरणयोः संगतिं दर्शयन् विषयप्रयोजने निर्दिशन् शि
ष्यमवधापयन् प्रतिजानीते अथेति [illegible]न्धानेहशब्दध्वनिनाममोत्था ने मिहोच्यते वशिष्टस्याह्निकं पात्री
विश्वामित्रसहस्थितिः अथ स्थितिप्रतिपादकम्क्रृतितात्पर्यवर्णनानंतरमुपसंहारबोधकम्क्रृतितात्पर्य
वर्णनस्यावसरसंगतिरित्यर्थः ज्ञातं निर्वाणकारीति तथा च पूर्वप्रकरणप्रयोजनमेवास्यापीत्येककार्य
कर्तृत्वसंगतिरिति दर्शिता बोद्धव्या १ शरत्तारकितेत्यादिकयाः संदर्भः

सुमित्रे मंत्रिविशेषे दुःखशीलिते मानसो मित्रतां याते सति विकासि हृदये जाते अंबुजपक्षे आप्रातमीनसे सरसि
मनसि च दुःखेन शीलिते चिंतिते शोभने मित्रे सूर्ये मित्रतां उदये नप्रीतिकरतां याते सति तत्काले विकासि
हृदयेयेजाते १२ प्रोल्लसत्त्विवजाते श्विति पथापो जविपरिणामेन सर्वत्रानुषज्यते १३ आशा दिशः क
ल्याभ्रमरखद्वमांसलः वलवान् १४ मुनेर्वशिष्ठस्य १५ अंतरयां चक्रे तिरोदधे उपसंज्यहारेतिया

सुमित्रे मित्रतां याते मानसे दुःखशीलिते विकासि हृदये जाते तत्काले इव पंकजे १३ तत्रस्थेषु
तथान्येषु तदा मुनिषु राजसु सुधौतचित्तरत्नेषु प्रोल्लसात्त्विवचेतःसुमा उदभूत्सूर्यमाशाः क
ल्याभ्रमरमांसलः अथ मध्यान्हशंखानामल्लिघोषसमस्वनः महत्ता तेन शब्देन तिरोधानं मुनेर्गिरः
ययुर्जलदनादेन कोकिलध्वनयो यथा १५ मुनिरंतरयां चक्रे स्वां वाचमथ संसदि जितसारो गु
णः केन महता समदीर्यते १६ मुहूर्तमात्रं विश्रम्य श्रुत्वा मध्यान्हनिस्वनं घने कोलाहले शा
ते रामं मुनिरुवाच ह १७ राम आयतनेम एतावदान्हिकं कथितं मया प्रातरन्यदनुवक्ष्यामो वक्तव्यमरि
मर्दन १८ इदं निपतितः प्राप्तः कर्तव्यात तद्दिजन्मनां मध्यान्हमुपपन्नं यत् कर्तव्यं नावसीदति
१९ त्वमप्युत्तिष्ठ सुभगः समस्ताचारसत्क्रियां आचाराचारचतुरः स्नानदानार्चनादिकं २०

वत्सजितः आभिभूतः सारः जनाह्लादकांशो यस्य तथाविधो गुणः केन महता अभिज्ञेनाभ्युदीर्यते प्र रामः
कटीक्रीयते १६ १७ अन्हा निर्वृत्तमान्हिकं वक्ष्यामो वयमिति शेषः १८ मध्यान्हं मध्यान्हे यदुप २
पन्नं युक्तं द्विजन्मनां निपतितः प्राप्तं कर्तव्यं कर्म नावसीदतीति नियतः तदिदं मयापि कर्तव्यमित्यन्वयः
१९ २०

अश्रवणार्थिलेनमौनस्थाः पार्थिवादयो यत्र संसदं तरे सभामध्ये ३ ४ सन्निधानाद्विलासिनीनां कराम्भोरुहेषु
हंसायमानेषु चामरेषु अश्रवणाच्छ्रुतार्थे समाधिनालीनालीनेष्विवेति निस्पंदत्वदर्शनादुत्प्रेक्षा मुक्तघुर्घुरा
वेषु सक्तकंकणकिंकिणीरवेषु वृथा स्येव वायसा स्तेषु तरोरिति सदृश उपमा ५ तद्वेषु विचारज्ञेषु ६ तमसः
प्रभावेव घनत्वादुपरितनांबरपीठे लेनोत्क्षेद्वाय या आचार्यागमने शिष्य उत्तिष्ठन् पीठं परित्यजतीति तद्वत्सूर्य

ता० २ अश्रवणार्थिलमौनस्य पार्थिवे संसदंतरे निर्वात इव निस्पंदकमले कमलाकरे ३ विलासिनीषु संशांत
मदमोहबलास्वच शाममंतः प्रयांतीषु चिरप्रव्रजिंस्विव करांभोरुहहंसेषु लीनेषु अश्रवणादिव मुक्तघु
र्घुरवादेषु वायसेषु तरोरिव ५ नासाग्रपरिविश्रांततर्जन्यंगुलकोटिषु विचारयत्सु विज्ञानकल्पांत
ज्ञेषु राजसु ६ रामे विकाशमायाते प्रभात इव पंकजे परित्यक्ततमः पीठे सूर्योदय इवांबरे ७ आक
र्णयति वशिष्ठीगिरो दशरथे रसात् कलापिनीव जीमूतनिर्ह्रादान्मुक्तवर्षणात् ८ आहूतसर्वभो
जम्पोमनोम कंठचंचलं अश्रवणप्रतिपत्तेनसारणे मंत्रिणि स्थिते ९ वशिष्ठोक्त्यापरिज्ञातास्वात्म
नींदुकलामले लक्ष्मणे विलसत्क्लांदेपि शिक्षावलविचक्षणे १० शत्रुघ्ने शत्रुदलने चेतसा पूर्णतां
गते अलमानंदमापाते राकाचंद्रायने स्थिते ११

सोद्ये परित्यक्ततमःपीठे सतीत्यर्थः ७ रसात् प्रेमाद्भावात् तस्योपमा मुक्तवर्षणादिति मुक्तवर्षणप्रयुक्ता
दार्द्रीभावादितियावत् ८ पलेन आहूतपरावर्से स्थिते ९ शिक्षावलविचक्षणत्वादेव विलसन् हृदि
स्फुरत्तलक्ष्मं ब्रह्मयस्मात्तथाभूते १० अलंपूर्णमानंदं आपाते प्राप्ते १२ श्रीरामायनमः ॥ श्री

वा०टी० भ्र भ्रतां राज्ञां पर्वतानां च शनैः ३१ ३२ रसे व्रह्मरसे जले च विहारविज्ञाने कोविदाः ३३ आवर्त्तनमनुज्ञात दुन्मु
उप० खास्तस्ततीह्या ३४ ३५ वनास्पदाः वानप्रस्थाः ३६ ३७ ३८ ३९ तस्मादाश्रमपदेशात् ४० अथ अरान् नागा
२ न्संस्तुतानां प्रशस्तानां गुणगानां गोचरानां अपानिति यावत् यथाक्रमं विसृज्य स्वगृहं प्रविश्येति शेषः

संतता सा सभोत्तस्थौ भ्र भ्र छत्रसमाकुला भ्र तसंततिसंभ्रान्ता स्रष्टिर्नवामि वोदिता ३१ प्रणम्याथ नृ
पं भूपा निर्ययु र्नृपमंदिरान् शक्रचापीकृतार लैरंबुधेरिव वीचयः ३२ सुमंत्रो मंत्रिणश्चैव
वशिष्ठमथ भूमिपं प्रणम्य जग्मुस्त्वा नाथ रस दि ज्ञानकोविदाः ३३ वामदेवादयश्चान्ये विश्वामित्रादयस्त
था वशिष्ठ गुरु तः कृत्वा तस्थु रावर्जनोन्मुखाः ३४ राजा दशरथस्तत्र पूजयित्वा मुनिव्रजं तद्विसृष्टो जगामा गा४
थ स्वकार्यार्थमरिंदमः ३५ वनं वनास्पदा जग्मु र्व्योम व्योमनिवासिनः नगरं नागराश्चैव प्रातरागमनाय
ते ३६ महीपतिर्वशिष्ठाभ्यां प्रणयात्प्रार्थितः प्रभुः वशिष्ठसदने निनिशां विश्वामित्रो समवाहयन् ३७ वशि
३ ष्ठः सह विप्रेन्द्रैः पार्थिवै र्मुनिभिस्तथा उपास्यमानो रामाद्यैः सर्वैर्दशरथात्मजैः ३८ जगाम स्वाश्रमं श्रीमा
न्सर्वलोकनमस्कृतः अनुयातस्सुरौघेण व्रह्मलोकमिवाब्जजः ३९ तस्माद्देशाद्ग्रामादीन् पुनर्दश
रथात्मजान् सर्वान्विसर्जयामास पादोपांते जतानसौ ४० नभश्चरान्धराणि चरान् अथ अरान्विसृज्य रामः
संस्तुतगुणगोचरांश्च तान् यथाक्रमं स्वगृहं मुदा रससत्ववांश्चकार तां द्विजनवासरक्रियां ४१ इति श्री २
वाशिष्ठ महारामायणे मोक्षोपायेषु उपशम प्रकरणे प्रथमाह्निक वर्णनं नाम प्रथमः सर्गः १॥ श्री
द्विजजनानां वासरोचितां पंचयज्ञक्रियां चकारेत्यर्थः ४१ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे टीका
यां प्रथमः सर्गः ॥१॥ श्रीराम

मुनिना समं सदाः स भास्पसर्वजनसहितोदशरथोप्युत्तरस्थौ २१ अलिलोचना इति सभाया अपि विशेषणं अत्र
समध्याह्नकाले अस्ताचले सूर्योदयकालः करिणामुत्थानयोग्य इत्याशयेनाह संध्याजावितिपाठेस्थानोपमा २२
पतोरलघूर्णिअतः साद्रसदृशणांभोदसंध्यासमयस्पसूचनीसमारिकेतियावत् २४ पताद्वित्तंसविश्रांते अंगैरा
हिताघुंघुमासुकुसानामुद्दामैर्नामणि विद्योतैः शक्रचापीकृतमंबरमाकाशं वस्त्रं जातवायययासा २५ कांतालद
णेनां लतानां हस्तलदणेषु दलेषु पल्लवेषु चारुचामरलक्षणाः मंजर्योयस्यां तथाविधावनलेखेवसर्पः २६

त१ इत्युक्त्वा मुनिरुत्तस्थौ समं दशरथः प्रभुः ॥ ससदास्सिंदुराहिपउदयाद्रितटादिव २१ तयोरुत्तिष्ठतोः सर्वसिभोस्था
लमकंपतामंदवातपरामृष्टा नलिनीवालिलोचना उत्तस्थौ सावतंसोरथ्या गमं डलमंडिता करिसेनेव
संध्याजावलोलकरपुष्करा २२ परस्परांगसंघट्टचूर्णितांगदमंडिली रलघूर्णरुणांभोदसंध्यासमय
सूचनी २४ पतदुत्तंसविश्रांतभंगोपहितघुंघुमा मुकुटोद्दामविद्योतशक्रचापीकृतांबरा वातव्याधूत
पुष्पेवमंदारवनमालिका कर्पूरकणनीहाररचितामलिवारिदा कांतालताहस्तदलचारुचामरमंजरी
वनलेखेवविद्रुमवरदारणमंडिला शचकलाटकमारक्तीकृतान्यान्यततांबरा शरदि कटमालेवप्रसृ
ताशेषभूमिका २८ लोलमौलिमणिप्रांतपाटलांदरकोटरा संध्येवाफुल्ललीलाज्ञाकार्यसंहारकारिणी
रत्नांशुसलिलाघ्रमुखपद्मानिरंतरा पद्मिनीवालिवलिनानूपुरारवसारसा ॥ ३०

वर्चंतीभिः कटकमाभिः रक्तीकृतान्योन्यमाकर्षणं ततानि विस्तृतानि अंबराणि यस्यां २७ कर्पूरकरलक्षणे
न सदृशे अनीहारे हिमकणैः उड्डीयमानैः रचिताः अमलाश्रुअवारिदाययाअत एवनीहारकाशं घुष्या
दिभिर्व्याप्ताशेषभूमिका शरदि कटमालेवस्थिता २९ कार्याणां दिनकृत्यानामुपसंहारकारिणी ३०

वा॰टी॰
उप॰ ५

चिंताप्रकारमेवप्रपंचयतिकिमित्यादिना २४ २५ सर्वभोग्यभोक्तृभोगनिवृत्तिर्दोषःपुरुषार्थविघातोभवेत् ततेऽप्रा
काशादपिविस्तीर्णे २६ किंसाधनंफलंचोक्तंस्यात्आत्मनिविज्ञातेइतिशेषः २७।२८ दुःखोपशांतिःसिध्यतीतिशे
षःएतानिमनोमायादिरूपाणि २९ भुंज्यंतेइतिभोगाविषयास्तएवसंस्कारात्मनाघनीभूयचित्ताकाशावर
कत्वात् दुःखसहस्रधारावर्षित्वाच्चाभ्राणितान्यनुसृत्यमात्मेववलयानिवेदयतीतिमालावलयाधीवृत्तित
किमिदंनामसंसारभ्रमणंकिमिमेजनाःभूतानिचविचित्राणिकिमायांतिप्रयांतिकिं १४ मनसःकीदृशं
रूपंकथंचेतत्प्रशाम्यति मायेयंसाकिमुत्थास्यात्कथंचैवनिवर्त्तते १५ निवृत्तयानयाकःस्याद्गुणोदोषो
थवाभवेत् कथमात्मनिचैवायंततेसंकोचआगतः किमुक्तंस्याद्भगवनामुनिनामनसःक्षये किंचेंद्रियज
येप्रोक्तंकिमुक्तमथवात्मनि १७ जीवश्चित्तंमनोमायेत्येवमादिभिराततैः रूपैरात्मैवसंसारंतनोतीमसन्मयं
१८ एभिरेवंमनोमात्रंतंत्वद्वैःदायंगतैः दुःखोपशांतिरेतानिश्चिचिकित्स्यानःकथं भोगाभ्रमालावलया
धीवलाकामिमांकथं पृथक्करोमिपयसोधाराहंसइवांभसः भोगास्त्यक्तुंनशक्यंतेत्यागेनविनावयं प्रभ
वामोनविपदांमहासंकटमागतः २१ मनोमात्रमिदंप्राप्तंत्वंवेदप्रयोजनं संपन्नंनोगिरिगुरुमौर्ख्या
धन्नःशिशोरिव २२
दाणंवलाकांवकीकथंपृथक्करोमिविवेकेनपरावर्त्तयामीतियावत्पयसोदुग्धस्याधारांभागमितियावत् २० न
नुकिंविमर्शेनत्यज्यंतांभोगास्तत्राहभोगाइतिविपदांप्रतीकारे इतिशेषःसर्वात्मनाभोगत्यागेजीवनासिद्धे
स्तदर्थमल्पस्यापिभोगस्योपादानेवासनावृद्धेःसंकटमागतमित्यर्थः २२ संकटांतरमप्याहमनोमात्रमितिइदं
प्राप्यमवश्यप्राप्तमात्मतत्वमनएवमीयतेनयेतिमात्राप्रमाणंयस्यतथाविधंतच्चमनःअस्माकंइदंबाल्यमेवावे

4

राम॰ ४

इहाह्निकक्रियासक्तो रामस्य कृतचिंतनं बुद्धेः कृतार्थस्थैर्यार्थं प्रार्थना चोपवर्णिते दिनक्रमं आह्निकं १ ३
तिवद्रूपमाणप्रकारेण चक्रुः स्वगृहेषु तत्र आवहिक्रिया नुचितानीत्यर्थः २ ३ ४ अमरसद्मसदृशेवालयेषु स्वेषु स्व
गृहेषु च ५ ६ दिवसस्तनुः सूक्ष्मोऽभवत् अष्टांगशेषत्वाद् दृष्टः समागशेषत्वात् ७ तत्कालोचितचेष्टया पुराध
र्मशास्त्रावलोकनादिरूपया ८ ९ ततः इत्युपान्त्यस्य तदुत्तरकालस्य दीर्घिदः कामिनीऐंद्रीदिक्कांतमुपागमत्
श्री वाल्मीकिरुवाच ॥ ते समेत्य स्वगृहं गत्वा राजपुत्राः शशिलिपः चक्रुः सर्वमशेषेण स्वस्वसद्मसु दिनक्रमं १
वशिष्ठो राघवश्चैव राजानो मुनयो द्विजाः इति चक्रुः स्वकार्याणि तथा स्वगृहवीथिषु सन्तुः कमलक ह्ला
रकुमुदोत्पलहारिषु जलाशयेषु चक्राह्वहंससारसराजिषु जोप्सूतिलहिरण्यानि शयनान्यासनानि च
दद्युर्दानानि विप्रेभ्यो भाजनान्यंशुकानि च हेमरत्नविचित्रेषु स्वेषु चामरसद्मसु आनर्चुरच्युतेशान
हुताशार्कान्सुरान् ५ पुत्रपौत्रसुहृद्भृत्यबंधुमित्रगणैः सह ततः आस्वादयामासुर्भोजनान्युचितानि
वै ६ एतस्मिन्समये चास्मिन्नगरे दिवसोऽभवत् तनुरष्टांगशेषत्वाद्दृष्टो न च मनोहरः ७ सायं तनदिनं
ततस्तत्कालोचितचेष्टया अनयन्नस्ताभिः सार्धं पापादस्तं ययौ रविः ८ संध्यां ववंदिरे सर्वे जप्यैश्च
वायमर्षणैः पेतुः स्तोत्राणि पुण्यानि जगुर्गाथा मनोहराः ९ ततः प्राभ्युदिताश्यामाकामिनी शोकहारि
णी नीरोदादिव मोहेंद्री चंद्रावरणपदायिनी १० शनैरस्तीर्णपुष्पेषु की र्णकर्पूररेणुषु दीर्घेंदुविवरम्येषु
तस्थुस्तल्पेषु राघवाः ११ अथ रामादृते न्येषां तत्र तद्व्यवहारिणी आतीपायशनैः पापामामुहूर्ते इव शोभ
ना तस्योरामस्य तु तामेव वाशिष्ठीं वचनावली चिंतयन्मधुरोदाराकरिणीं कलभो यथा १२
मुक्तशोकहरणं मंदस्पंदचंद्रसंगमयुक्तस्तापोपशमनोऽवस्थायः इति क्रमेण पमानानि १० दीर्घिभ्रूत मिंदुमि
वरम्येषु ११ तद्व्यवहारिणी तत्कालोचितविषय
भोगनिद्रादिव्यवहारवती १२ कलभः करिवः क
रिणीमातरं यथा १३

वा०टी०
उप०
५

पशुपुत्रधनान्नपानादीनामलाभवियोगपादिनारुदतिमूढमपिरोदनानिमित्तम्भूतः अयंदेह एव सम्प्रसिद्धि
आत्मा अहंचेति व्यर्थंपूर्वंदेहवासनाकामकर्मपरंपराहितो भ्रमः पूर्वो धवैमल्यशरदि प्रवृत्ता पावार्षिकः आ
सितो मेघ इव कदा नाशमुपैष्यतीत्यर्थः २३ उत्कटया मुमुक्षया लवणो विरसस्तृणवन्दातीत्याह मंदारे इति मति
स्वानुभवः अहंयाचे वांछामीति यावत् वयमित्यस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनं २४ इदानीमममत्रादीन्विवेकय
हणाय प्रार्थयते वीतरागेत्यादिना हे मनः त्वयि पदस्था नंकञ्चित्करिष्यंति २५ अहंदुःखलदाणानांभोगि

अयंसोहंरुदन्मूढ इति व्यर्थाहितो भ्रमः शरदीवासितो मेघः कदा नाशमुपैष्यति मंदारवनलेखासु पा
मतिस्सात्तृणपत्रे याचेतन्यादमालीयं संप्राप्स्यामः कदा वयं वीतरागजनप्रोक्ता निर्मलाज्ञानदृष्टयः
5 कञ्चित्पदं त्वयि मनः करिष्यंतीति मे वद हा तात मातः पुत्रेति गिरा यासामहं पुनः भाजनं चितमाभूवं भोजनं
दुःखभोगिनां हे बुद्धेभागिनीति प्रालरथितां पूरयाशु मे आवयोर्दुःखमोक्षाय विचारय मुने गिरः तां पादय
तितः श्रीरामायाचे सति स्ततेमते तेन भवभ्रमवोच्छेदभूतये स्तु स्थिरा भवत् २७ वशिष्ठमुनिना प्रोक्ता विरक्ताः प्रय
मगिरः ततो मुमुक्षोराचाराउत्पत्तीनां क्रमः स्ततः २८

नामजगराणां भोजनं भद्यसनसामाक्रंदगिरां पुनर्भाजनं माभूवमित्यन्वयः २५ जीवबुद्धोरेकाविद्याभूत रामः ५
त्वाभ्दगिनीति संबोधनं मुनेर्वशिष्ठस्य २६ सति साध्विशास्त्रसज्जनप्रसादेन पश्चादुसनलात्स्तते पुत्रमते
तेन प्रार्थनेन भवोच्छेदोपलक्षितपूर्णतासंपदे २७ एवं प्रार्थनया स्थिरीकृतां मतिं वैराग्यप्रकरणादिकरणे
चतुष्पार्श्वस्मरणे क्रमान्नियुंक्ते व वशिष्ठेति प्रोक्ताः मन्मुखेन वादिताः स्वयंप्रोक्ताश्च स्थितिप्रकरणे
तागिरः २८

यदि तु निर्वासनं सर्वविषयोपशमेपि ब्रह्माकारतामात्रावलंबनेन मनवस्थायि तं शक्येत तदा स्पादभिलाषितसिद्धिरिति
चिंतयन्नाह परमामिति लब्धोदयितः कांतो यया तथाविधा बाला तरुणी वृत्तिर्ब्रह्माकारा सती कंचिदन्यभोगं नो प्रा
प्स्यति न स्मरिष्यति रिष्यतीत्यर्थः २३ तादृशीं प्राप्तुमुत्कंठते कदेत्यादिना संरंभः क्रोधः कौतुकं कामः प्राप्य ग्रहणं तु प्राप्य
तदुभयकार्याणामप्युपलक्षणं २४ सप्तमभूमिकापर्यंतं रूढाय यथा स्पात्तथा विश्रम्य जीवन्मुक्तिसुखं प्राप्स्येतीति पाव
त् २५ आत्मनि श्राली नं तिरोहितं सत् २६ २७ मुमुक्षूणां प्राप्या सु पदवीषु पदेषु २८ अंगानि स्त्रीपुत्रपश्वादीनिह

परमां शांतिमागत्य गतसंसारसंभ्रमा बालेव लब्धदयिता कंचिन्न प्राप्स्यति नो मतिः कदोपशांतसंरंभं विगताशेषकौतु
कं श्रयायमात्मविश्रांतं मम स्यात्पावनं मनः २४ कलाकलापसंक्षुण्णं क्षुण्णं कदपि शीतले पदे रूढं विश्रम्य
भ्रमध्याभिदाजगत् कलनायेत्वं रूपमुत्सृज्या लीनमात्मनि कदेष्यति मनः शांतिमंभसीव तरंगकः २६ तृ
ष्णातरंगाकुलितमपास्य मनसा लिनं कदा संसारजलधिं तीर्त्वा स्यामहमज्वरः २७ कदोपशमपुण्या पदवीषु वि
चक्षणा मुमुक्षूणां निवत्स्यामो निःशोकं समदर्शनाः संतापितमसस्तांगः सर्वथा तु भयंकरः संसृतिज्वरश्च
दीर्घः कदा नाशमुपेष्यति निर्वृत्तिदीपकलेखेव कदाचित्तंगतभयं शममेष्यतिहेतु क्षेतुप्रकाशाधनातरं ३१
कदेंद्रियाणां दुःखेभ्यः संतरिष्यति हेलया दुर्हिहा दग्धदेहानि गकलंतइ वारणान् ३२

स्तपादादीनिच धातवः स्वस्थपादयस्तेगस्तानंसादय श्च तेभ्यः दीयमानेभ्यो भयंकरं २९ ३० विषयाभिमुखाक
र्षेणा दुरीहा भिदुष्प्रेक्षा भिर्दग्धो देहो यैस्तथाविधानींद्रियाणि विषयहेलया कदा दुःखानि संतरिष्येतीत्यर्थः अथ
वाइंद्रियाणि कर्त्रीणि दुरीहा दुष्ट विषयाभिलाषस्तत्प्रयुक्तानि दग्धदेहानि भाविनानाशरीराणि कर्म विषयहेल
या दुःखेभ्यः दुःखानि परिहर्तुं कदा तरिष्यंतीति योजना दुःखेभ्यः इति दुःखदुःखतत्क्रियायामिति चौरादिकात् दुःखधातोर्भविष्यन्निलसमर्थाच्चभावयच्च नादिति

चतुर्थी ३१

समाधिसंस्थामिति पूर्वमिवस्नात्वाप्रातःकृत्यं निकृत्यसमाधिसंस्थामितिगम्यते ५ तेरामादयः यावन्नमः समग्रालू
नं छिन्नंभवतितावत् स्थुः ६ मौनंनिःशब्दंयथास्यात्तथा ७ पार्थिवोचिताचारे पिपार्थिवसदनमिवशोभनंशोभ
मानं ९ विनयेधाचारण प्रियवचनाद्युपचारेण ८ १० ११ अवनतां प्रणमूजमसा १२ निर्जगाम अभिजगा
म १३ १४ १५ १६ तेषुमुनिष्ववप्रम त्रिप्रभृतिषुप्रथममुपविष्टेषुसत्सुपश्चादन्येष्वपिसर्वेषुपविष्टेसर्थेः
समाधिसंस्थमेकांतेषुनिमालपरायणं दूरएववननामासौरामोविनतकंधरः ५ तंप्रणम्यांगयोतस्थुस्तस्मिं
स्तेविनयान्विताः यावन्नमः समालूनं यक्रं दिङ्मुखमंडले राजानोराजपुत्राश्चऋषयोब्राह्मणास्ततः आय
युस्सदनंब्रह्मलोकमिवामराः त दृशिष्टस्यसदनंवनकजनसंकुलं हस्त्यश्वरथसंबाधंपार्थिवाचारशोभनं
६ ८ ब्राह्मणक्षशिष्टोभगवान्नविरराममसमाधितः आचारेणोपचारेणजग्राहप्रणतंजनं तथानुपातोमुनिभिर्वि
श्वामित्रान्वितोमुनिः आरुरोहरथंश्रीमान्सहसाब्जमिवाब्जजः १० ययोऽहंदशरथंसैन्येनमहताव्रतः वृहे
वशाक्रनगरंसमस्तसुरमालितः ११ विवेशावनतांतत्ररम्यांदाशरथींसभां हंसयूथानुवलितोराजहंसइवाब्जि
नीं १२ त्रीणितत्रपदान्याशुतदादशरथोनृपः निर्जगाममहावीरः सिंहासनसमुत्थितः विविशुस्तेत्ररामाद्या
मंत्रिपुत्राः सुभादयः वशिष्ठाद्याश्चमुनयोऋषयोब्राह्मणास्तथा १४ मंत्रिणश्चसुमंत्राद्यासौम्याद्याश्चविप अ०२
श्चितः राजपुत्राश्चरामाद्यामंत्रिपुत्राः सुभादयः १५ अमासाद्याः प्रकृतयः सुहोत्राद्यानागराः बालवाद्यास्त रामः
थाभृत्याः पौराद्याश्चैवमालिनः १६ अथतेषूपविष्टेषुस्वेषुस्वेष्वासनेषुच सर्वेष्वेवोपविष्टेषुवशिष्ठान्मुखह ६
ष्टिषु १७ सभाकलकलेशांतेमौनसंस्थेषुवंदिषु कृतासुस्थितिवार्तासुसौम्येतस्मिन्सभांतरे १८
सर्वेष्वेवत्वादीनांसर्वसमाप्तिपर्यंतंसर्वेषांसमुपतानामुत्तरसर्गस्थेइदंदशरथोवाक्यमुवाचेत्यत्रसंबंधः १७ सभायाः
कलकलेकोलाहलेस्थितवार्तासुपरस्परंरात्रिसुखावस्थिप्रश्नप्रतिवचनावार्तासुसतीषु १८

विज्ञानगर्भं सुलभं सरलं च विज्ञानगर्भैरधिकारिभिर्व्याख्यानैर्वा सुलभं सुबोधमिति वा ३९ ननु मनसः प्रा
कृप्रार्थितत्वात्तत एव प्रकरणं च तत्स्वरूपार्थावधारणसिद्धेः किमर्थं तद्व्यतिरेकेण पुनर्मतिः प्रार्थ्यते तत्रा
ह कृतमतीति मानसस्य मनसः कृतमतिनिपुणं यथा स्यात्तथा शतशो यद्यस्तु विचारितं भवति तत्र बुद्धिरध्यवसात्मतिर्यदि
नोपेति नांगीकरोति तर्हि तत्तथा विचारितमप्यफलं क्षीद्वनं वनलभ्यते वनस्थिरीभवतीत्यर्थः अतः श्रवणेन विचा
रिते पितत्वे मतिर्मननं कृताध्यवसायबुद्धिरेव सततं कार्यं कर्तव्यार्थविषये सा रोमुख्या भवतीति मननाय व्यक्त
ततः स्थितिप्रकरणं समं दृष्टांतसुंदरं विज्ञानगर्भं सुलभं यथावत्स्मरेहमते ३९ कृतमतिशतशो विचारितं य
मान २ धियदितद्रुपैति नो सस्य बुद्धिः भवति तदफलं शारद्भ्राभं सततमतो मतिरेव कार्यसारः ४० इतिश्रीमोक्षोपाये
[illegible] मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे [illegible] षूपशमप्र० उपदेशानुवर्णनं
द्वितीयः सर्गः २ श्रीवाल्मीकिरुवाच तस्यैवं प्राप्यातत्र ततयोदारचिंतया सा व्यतीया यरजनीपद्मस्येवार्ककांक्षि
णः १ किंचितमः कडारासु किंचिदप्यरुणासु च नभोविरजतारासु दिक्षु संमार्जितास्विव २ प्रभाततूर्यघोषेण
सममिंदुसमाननः तस्यौ राघवः श्रीमान्पद्मः पद्माकरादिव प्रातःस्नानविधिं कृत्वा संपाद्य भ्रातृभिः पुनः
प्रहिताल्पपरीवारो वशिष्ठसदनं ययौ ४
आर्थनंयुक्तमेवेत्यर्थः ४० इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उपदेशानुवर्णनं द्वितीयः सर्गः ॥२॥
उषः स्नानगृहाद्यातरामप्रभृतिभिः सह वशिष्ठस्य सामायानं प्रस्तावं श्रीरामकीर्तने तस्य रामस्य एवं प्राप्य या उक्तप्रका
रया तत्प्राप्तिविस्तृतयाचिंतया १ तमोभिः कडारासु कपिशवर्णासु २ संपाद्य निवृत्त संध्यावंधनादिकमसौ विसृज
न्मते भ्रातृभिः प्रहितः प्रेषितः अल्पः परिवारः परिजनो यस्य भ्रातृभिः सह प्रहितः प्राप्तमोल्पः परिवारोस्येति वा

वा० टी०
उप०
७

उन्निद्राणां कोकनदानां रक्तकमलानां कोमलेभ्यः कोशेभ्यः कृष्टानां मग्नानां दत्तघ्रनानां अलिजालानां मकरंदानां च वर्णानां घट्टणा
चरागैः जनैः आपिंगले ईषत्पिंगलवर्णे मरुता सम्यगभिमर्शविलोलानां गहं प्रंत घंटानां टांकारगीतैर्विनिपीडितानि अभिभूता
नि निशांतानां गृहाणां गीतानि येन तथाविधे मरुति वाति सति घंटाझिल्लाग्रे पिप्पलपत्राकाररचनानां देवा
तेरपिच्छपटलघंटावलिध्वननं दत्तो एतद्देशेन पालेच प्रसिद्धं २६ चंदनामोदैर्मिश्रैश्चलकुसुमरजोभि
रंधयतइत्यंकस्तथाविधेऽस्त एवसरसानां कुसुमदाम्नां उद्दामैर्गंधैरंकितानि सुरभितान्यभ्राणि येन तथाविधे

उन्निद्रकोकनदकोमलकोशकृष्टमग्नालिजालमकरंदसुवर्णरागैः आपिंगलेमरुतिवातिविलोलघंटा
टांकारगीतविनिपीतिनिशांतगीते २६ अगरुतगरुधूमैश्चंदनामोदमिश्रैः सरसकुसुमदामोद्दामगंधांकि
७ ताभ्रे सरसिसतिवितानाभोरुहामोददलेशैश्चलकुसुमरजोंके शब्दविज्ञानभंगे २७ इतिश्रीमोक्षोपायेषूप
शमप्रकरणेसभासंस्थानं तृतीयः सर्गः ३ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ मेघगंभीरयावाचा विश्रब्धपदसुंदरं
इदं दशरथो वाक्यमुवाचमुनिनायकं भगवन्ह्यस्तनेनत्वं वाक्यसंदर्भजन्मना कश्चिन्मुक्तोसिखेदेन तपःकार्श्य
तिशायिना २

अगरुतगरुनिर्यासधूमैस्तात्रिलिनात्तिरोहितवर्णत्वाच्छब्दैरेवाविज्ञातान् अनुसाद्यादृष्ट्वा गायस्मिन्कर्माणि तद्य
थास्यात्तथाविज्ञानवद्धानामंभोरुहाणाममामोदलेशैः सहसरतिकर्षं प्रवहतिसतीत्यर्थः २७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्प रामः
र्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेतृतीयः सर्गः ३ राज्ञा वशिष्ठवाक्यानां प्रशंसामुनिवाक्यतः रामेणचितार्थान्यामनुवादश्च ७
वर्ण्यते विश्रब्धेविश्वासातिशयप्रकाशकैःपदैः सुंदरं १ ह्यस्तनेन पूर्वेद्युर्घुर्भवेनवाक्यसंदर्भोच्चारणजन्मनाखे
देनश्रमेण २

अंभोजकोटरान्निर्गत्य सभां विशत्त्विति शेषः अतएवांभोजानां परागेषु मुक्तादामस्रु चंचलं यथास्यात्तथा विलोलितेषु लंपु
टेषु २० मृदुषु पर्यंके २१ ज्वालागतैरर्क करैरवलोकनप्रतिपाताल्लोलानि विलोचनानि यासां रत्नप्रभानिक
रैः पिंगलास्रु कोमलोस्रु स्रुकुमारीषु प्राप्तुक्तास्रु सितचामरधारिणीषु संसक्तान्चापलल वं यथास्यात्तथा मौनास्थितास्रु
२२ नारत्नखचितास्वजिरभूमिषु मुक्ताफलानां प्रतिफलानि प्रतिष्ठायाः तत्प्रतिमाः अर्कैरश्मिरागाः उदरे यासां तथा
विधास्रु नानापुष्पाकारचित्रास्रु जातास्रु अभिनवातपविवाप्रवेमे इति भ्रांतिवृद्ध्या अलिकुले पुष्पकोसं विकीर्णपुष्प
समूहानासादपति अलभमानेस्रुतएव भूमिस्पन्नभसि भेघइव भ्रमति सति २३ तस्मिन्सत्संगमे समाजे आर्यलोकैव
स्रुरतरुवनमालास्रु विशत्सु अंभोजकोटरात् परागेषु विलोलेषु मुक्तादामस्रु चंचलं १९ हकुस्रुमदोलास्पः प्रस्
तास्पः समंततः वातिमांसलमामोदमादायमधुरानिले २० वातायने षु मृदुषु कुस्रुमाकीर्णभूमिषु पर्यंकेषु प
विष्टास्रु परस्परं तीषु स्रुरंध्रिषु २१ जालागतार्ककरलोलविलोचनास्रु रत्नप्रभानिकरपिंगलकोमलास्रु संसक्तचा
पललवं चपलास्रु तास्रु मौनास्थितास्रु सितचामरधारिणीषु २२ मुक्ताफलप्रतिफलप्रतिमार्करश्मिरागोदरा
स्वजिरभूमिषु पुष्पकोटं नासाद्य सभिनवातपविवृद्ध्या भ्रांति भ्रमत्यलिकुले नभसीव मेघे २३ पुण्यैर्विशिष्ट
गुणगिरां २४ दिग्भ्यः स्रुराः खगगणान्वनाः सिद्धविद्याधरा यमुनिविप्रगणैर्वशिष्टमौनप्रणाममपितः
प्रविशालशब्दं सोपांशुगौरववता सहजानवाक्ये २५
हुमतजनैः प्राकसंचितैः पुण्यैर्विशिष्टवदनप्रस्तुतं वचनं श्रुतं तस्य संततसाहृदि विस्तारेण प्रस्तुतविस्मयं उद्भूताश्चर्यं
यथास्यात्तथा अन्योन्यं इष्टितं अभिमतं मनल्पगुणगिरां मंमृदुपदादारमुग्धवाक्यं भाव्यमाने सतीतिशेषः २४
वचनात्त्वसमागते इति शेषः विद्याधराणां आर्यमुनीनां अन्येषां च विप्राणां गणे वशिष्टं अमितः मौनप्रणाम

युक्तिलक्षणज्योतिर्लता यस्मादुदेतीयमाश्रियोदेति ६ दुरीहितंमानसदोषं दुर्विहितंशारीरदोषं सर्वं समस्तेंद्रियदोषंशीतांशोश्चंद्राघ्रयः किरणाः तेन वसिष्ठमाह त्वन्मेति तनुतामल्पावशेषणं ८ रमः सि

वा३

आत्मरत्नावलोकैकदीपिकासरसात्मिका यस्माद्युक्तिलतोदेतिसवंद्यः सज्जनद्रुमः दुरीहितंदुर्विहितंसर्वसज्जनसत्क्रियः प्रमार्जयंतीसीतांशोस्तमः कांडमिवांघ्रयः ७ त्वन्मालोभादयोस्माकं संसारनिगडामुने तवोक्त्यातनुतांयाताः शरदीसितांबुदाः संक्षेप्तावयंद्रष्टुमात्मानमपकल्मषं रसांजनानीतदृशोजात्यंधाइवकांचनं ९ संसारवासनानाम्नीमिहिकाहृदयांबरे प्रक्रांतातनुतांगंतुलद्युक्तिशरदेवनः १० मुनेमंदारमंजर्यस्तरंगावाम्रुतांभसः नत याल्हादयंत्यंतपयोदारघियांगिरः ११

रामः ८

क्षरसस्ताचैतैः सिद्धांजनैरानीतदृशः ब्रह्मरसाभ्यांजनेनानीतप्रसन्नदृशाश्च ९ हृदयांबरेस्थितेतिशेषःरूपकवलादेवांतभूतेइवार्थेगम्यमानेपुनरिवशब्दप्रयोगउत्प्रेक्षाद्योतनार्थः १० अमृतांभसः ११ अमृतांभोधे ११

आनंदी आत्रानंदशीलः विविक्तो विशदः तमांसि अज्ञानान्यंधकारांश्च ३.४ इदानींचंद्रांशुभ्यो ऽप्युत्कर्षमाह
अपूर्वेति अपूर्वः अनास्वादितपूर्वः कारणशून्य आनंदो ब्रह्मसुखं प्रयोजनं तदेवमानुषानंदादिहैरण्य

स्यस्तनोक्तोयं आनंदी विविक्तो वचसां गणः अमृतावर्षिणो नेव तेनैवाश्वासिता वयं चंद्रांशवो
सार्थं तमांस्यमृता निर्मलाः अंतः शीतलयंसेतामहतामलाः गिरः ४ अपूर्वाह्लाददायिन्य उच्चैः
स्तरपदाश्रयाः अतिमोहापहारिण्यः सूक्तयो हिमहीयसां ५

गर्भानंदांत विषयसुखेभ्य उच्चैस्तरं पदं तदाश्रया स्तद्विषयाः अतिमोहापहारिण्य इदमनर्थनिवृत्तिरूपं
प्रयोजनांतरं तासामुक्तं ५

वा॰टी॰ उप॰ ९ हेलया अनादरेण हृता संस्थितिः कृपदिष्टार्थधारणं येन तथाभूतो ऽपि विधिस्सफलो धमस्य न फलतीत्यर्थः २२ विविक्त
हृदयः विवेकशालिमनाः विशालवदाश्च २३ २४ विजृंभितं प्रभाविस्तारः २५ तथैव कृतमितिशेषः तदेवस्प
ष्टमाह अपास्तेति २६ भवता कर्त्रा उक्तकलदानेन विवस्वता सूर्येण यथा उक्तौ उपदेशेनार्थप्रकाशनविषये
विवस्वता सूर्येण तेन भवतेति सामानाधिकरण्यं वा आन्हादि जाड्यशीतापनयसुखकर २७ अंतः कृतं हृदि

यो यः परामृष्टं हृदये सुनयोजितं प्रयोजनं फलं स्फुचैनहेलाहतसंस्थितेः २२ भाजनं त्वं विविक्ता
नां च सांप्रतं बुद्धिशालि नां विविक्तहृदयः कंठे मुक्तानामिव राघवे २३ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ कमलासन
पुत्रेण मुनिना स महौजसा एवं वितीर्णवसरो रामो वाक्यमुवाच ह २४ श्रीराम उवाच ॥ भगवन् सर्वज्ञ तत्त्वैवं
तद्विजृंभितं यदहं परमोदारो बुद्धवान्वचनं तव पदा दिशाति तत्सर्वं तथैव न तदन्यथा अपास्तनिद्रेन मया
९ वाक्यार्थो हृदि चिंतितः २६ भवांधकारहृतये भवतो ऽक्तिविवस्वता ह्लादप्रसादितमाल्हादि वाग्रश्मिपटलं प्र
भो २७ तद्वतीतमदीनात्मन्सर्वमंतःकृतं मया स्पंदुणपवित्रं चरत्नं दंडमिवान्वितम् २८ हितानुबंधि हृद्यं
च पुण्यमानंदसाधनं शिरसा ध्रियते केनोऽसि त्वदनुशासनं २९ प्रतिद्विपं तः संसारमिह कावरणं वयं राम॰
प्रसन्नास्त्वत्प्रसादेन वर्षांत इव वासराः ॥३० ९

कृतं अन्वितं क्रमयुक्तं २८ सर्वानिष्टहानानुबंधित्वान्मधुरतरत्वात्परमपुरुषार्थसाधनत्वादनुलंघ्यप्रशा
सनत्वाच्च तव वचनं अवश्यं शिरसा प्रणम्य हृदि कार्यमित्याशयेनाह हितानुबंधीति सिद्धैर्देवभेदै योगिमंत्रा
दिसिद्धैः स्वतःसिद्धैः सनकादिभिर्वा केन न शिरसा ध्रियते २९ स्वस्मिन्नुपदेशासने फलशंकावारयन्ना
ह प्रतिद्विपंत इति निरस्तं तइत्यर्थ वर्षांतरे शरदि ३०

यद्यदिनं महतां जनानां ब्रह्मविदां सपर्ययापूजया संप्राप्य याति सालोकं सप्रकाशं अंधास्तमोवृताः २२ आबो
धयपृच्छ २३ आस्थित उपविष्टः २४ २५ सर्वासां प्रागुक्तजीवजातीनां २६ सर्वं नन्दवन्मायया जगद्देवेएस्थितं
ब्रह्म असर्वं निष्प्रपंचं सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं सत्ता सत्स्वरूपं वा मदुक्तं स्मरसि स्वबुध्या दृष्टेपभ्रो वि वित्तं वेत्सि एव वा १
विश्वेशात्सर्वशक्तिसंपन्नादीश्वरात् ब्रह्मणः एवकारः सांख्याद्यभिमतप्रधानादिकारणवादनिरासार्थः

यद्यद्राघव संयाति महाजनसपर्यया दिनं तद्दिह सालोकं शेषास्त्वंधा दिनालयः २२ रामजाजीवप
श्चाद्दा प्रष्टतार्थमिहार्थं मुनिमाबोधयत्पुनः प्रसादे समवस्थितं २३ इत्युक्तोभ्यन्ततात्र रामाभिमुख
मास्थितः उवाचेदमुदारात्मा वशिष्ठो भगवान्मुनिः २४ वशिष्ठ उवाच॥ राघव स्वकुलेकेंदोयन्मयोक्तं महा
मते कच्चित्स्मरसि वाक्यार्थं पूर्वापरविचारितं २५ उत्पत्तीनां विचित्राणां सत्वादिगुणभेदतः कच्चित्स्मर
सि सर्वासां विभागमरिमर्दन २६ कच्चित्सर्वमसर्वं च सदसच्चसदोदितं रूपं कच्चिदविद्याया वपरमात्मनः
२७ यथे मुदितं विश्वं विश्वेशादेकनेश्वरात् कच्चित्स्मरसि तत्साधो साधुवादैकभाजन १८ रूपं कच्चि
दविद्याया वलाभ्दं गुरुमाततं अनंतमंतवच्चैव सम्यक् स्मरसि सन्मते १९ चित्तमेव नरो नान्यदिति यत्प्र
तिपादितं लद्वाण्णदि विचारेण कच्चित्स्मरसि साधुतम् २० वाक्यार्थश्चाखिलः कच्चित्त्वया राम विचारितः
ह्यस्तनस्याविचारस्य रात्रौ हृदि निश्चितः २१

साधुवादः प्रशंसा सदुपदेशास्त्रवलात्कालव लात संख्यया अनं तं देशेकालादिना लंत वत्र १९ २०
ह्यस्तनस्या विचारस्य श्रवणलविषयो वाक्यार्थः विचारितो मननेपरिष्कृतः २१

उप० प्रागुक्तलक्षणोपेतसत्त्वस्थजातिभिः राजससात्त्विकैः शुद्धसात्त्विकैश्च २ केनोपायेन त्यज्यते तमाह येइति पूर्वपरंपरां मूल मनी२

१० परंपरा अन्येन सोमम्भुंगेनायो मूलमन्विष्ठेत्यादि अग्रे प्रदर्शितं ४ सत्कार्याणि यज्ञोदानं तपश्च वृपावनानि मनीषिणा

मितिभगवदुक्तानि ५ स्वयमेवेति उद्धरेदात्मनात्मानमिति न्यायादितिभावः नाधिगतं ज्ञातं प्राप्यते ६

धिग१

८४

सत्त्वस्थजातिभिर्धीरैः स्वादृशैर्गुणबृंहितैः हेलयात्यज्यते लक्ष्मीर्मायेयं लघिमोरगी ३ येसत्त्वजात यः प्राज्ञास्तथा राजससात्त्विकाः विचारयंतितेसाधोजगत्पूर्वपरंपरां ४ शास्त्रसज्जनसत्कार्यसंगे नोपहतैनसां सा रावली किनीबुद्धिर्जायते दीपिकोपमा ५ स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना यावन्नाधिगतं ज्ञेयं न तावदधिगम्यते ६ प्रज्ञावतां नयवतां धीराणां कुशलशालिनां जातारा ज
70
ससत्त्वानां सुखस्त्वं रघुनंदन ७ स्वयमालोकय प्राज्ञ संसाराभट्टष्टिषु किं सत्यं किमसत्यं वा भवसत्यपरायणः ८ आदावंते च यन्नास्ति कीदृशी राम सत्यता आदावंते च यन्नित्यं तत्सत्यं नाम नेतरत् ९

राम:
१०

त्वयितत्त्वाक्षिप्रियोगपतास्त्वेवसाह प्रज्ञावतामिति नयवतां प्रमाणकुशलानां ७ आलोकय विचारेण पश्य ८ अस्तीतिसत् सदेव सत्यं असत्ता विरुद्धस्वभावं तद्धिरुद्धं नास्ति स्वभावं कथं भवेत् स्वभावविपर्यासायोगादितिभावः नित्यं नियतसत्स्वभावं ९

उपदेशस्यकालत्रयेपिहितकारितास्तिअतआह आपातेति आपातेश्रवणकालेमध्येमन तानिदिध्यासनका
लेसौभाग्यस्यअंतसुखतासुयुक्तसशमादिसंपत्तस्वस्यअनुत्तमंमोक्षाख्यंफलंयत्रतथाविधंददकिउत्तरकालोय
स्यतत् ३१ सितस्वच्छंशुभ्रंचआ ल्हादितानिआनंदैकरसीकृतानिशुभाशुभानि पुण्यपापानितत्फलानिचयेन
आल्हादिताःशुभादेवाःअशुभाःसर्पादयश्चयेनलब्धचोलब्धानांकुसुमंकल्पवृक्षपुष्पं ३२ इदानींगुरुतीर्थेनम
हाह्रदत्वेनरूपयन्संबोधयपुनःशिष्यार्थोपि देशवाक्प्रवाहंप्रार्थयतेसकाले तिसकलशास्त्रविचारेषुविशा
रदेप्रसृताचारपुण्यजलानांएकमहाह्रदत्वविततव्रतमांप्रतिप्रसृततांउपदेश वाक्प्रसरंभजसत्यर्थः हृदप
आपातमधुरारंभंमध्येसौभाग्यवर्धनं अनुत्तमफलोदर्कंपुण्यंत्वदनुशासनं ३१ विकाशिसितमम्लानमाह्ला
दितशुभाशुभं लब्धचःकुसुमंनित्यंश्रीमत्कल्पद्रुमस्तनः ३२ सकलशास्त्रवि शारदप्रसृतपुण्यजलैकं
महाह्रद मजमश्नंविततव्रतसंप्रतिप्रसृततांहतकिल्बिषसंततिः ३३ इतिश्रीमोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेरा
घवप्रश्नःचतुर्थःसर्गः॥ ४ ॥वशिष्ठउवाच॥ इदमुत्तमसिद्धांतसुंदरस्वंदरात्मतेउपशांतिप्रकरणंश्रुणुवाव
देसकलशास्त्रलब्धानांविनाहंसादिपक्षिणाचारैःविशारदेभमानवितता निविस्तारतानिमुनिर्यत्रस्नातकाणांहतानिकि
ल्बिषाणियेनएवंविधेहेप्रसृतपुण्यजलैकमहाह्रदत्वंसंप्रति इदानींसंततिंवाक्संतानरूपांप्रसृततांप्रवाहंभजेसत्यर्थः
मांप्रतीसंतेपाठेमक्षिप्तुसृज्यत्यर्थः ३३ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेचतुर्थःसर्गः॥ ४ ॥ श्री
अविवेकप्रवृत्तानामनोमात्रजगत्स्थितेः इहोपशमनोपायक्रमःसम्प्रगुदीर्यतेअवहितःसावधानचित्तः १ प्राधुक्त
मनूद्यप्रस्तुतेनसंगमयतिदीर्घेतिराजसतामसैः प्राधुक्तजीवैर्धार्यते उरुबोवाअदितिःसहीदमन्नंधियाजन
यतेकर्मभिरि त्यादिश्रुतेरितिभावः २

वसिष्ठ० उप० २ श्रीसुरामुरासक्तजीवै
ईशसारमाचर्य रामराजसतामसैः

पथ्या १

वा०टी० भस्मनिगूढं हेम अन्यैर्विविक्तमशक्यमपि हेमज्ञानात्मनः सदा हेमपरिशोधनेन तद्विवेककुशलात्मनी हेमका
उप० रस्य इदं रूक्मं इदं भस्मेति स्फुटं परिज्ञातमिति न तद्लाभमोहस्यावसरस्तथा अयमज्ञदृशाप्रसिद्धो मनागा त्माप
११ रिच्छिन्नजीवः चिरं विचारेण विविच्य स्वात्मनि अवगते सति अद्वयः कालादिपरिच्छेदशून्यः स्वत एव स्फु
टं भवतीति कुतो मोहस्यावसर इति परेणान्वयः २० २१ अपरिज्ञातसारे पुरुषे यद्विमुह्यतीति हि मुह्यतां ना

इदं रूक्ममिदं भस्म परिज्ञाता त्वमिति स्फुटं न यथा हेमकारस्य हेमज्ञानात्मनस्तथा २० अद्वयोऽयं मना
गात्मा [illegible] स्वात्मन्यवगते चिरात् भवतीति न तस्येह मोहस्यावसरः कुतः २१ अपरिज्ञातसारे हि मनो
22 तयद्विमुह्यते ज्ञातसारे त्वसंदिग्धमसती किल मूढता २२ हे जनाह्यपरिज्ञाता आत्मा वो दुःखसिद्ध
ये परिज्ञातस्त्वनंताय सुखायोपशमाय च २३

मेति शेषः असती असंभावितैव किलेत्यर्थः २२ इदानीमनुक्रोशात्सर्वश्रोतृजनान्प्रत्याह हे जना इति प रामः
दात्त्वेवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येत्यादिश्रुतेरिति भा ११
वः परिज्ञातस्त्विति रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति सर्वान्कामानाप्नोत्यमृतः समभवत् ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति
आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेत्यादिश्रुतेरिति भावः २३

श्रासञ्यते स स बुध्या रज्यते १० मनोरथरचितप्रासादवन्मनोमात्रकार्यत्वादपि न सत्यता प्रसक्तिः जगतः इत्याशये नाहं जाय इति प्रश्नः स्पष्टः १२ १३ प्रथमं शास्त्रसज्जनसंगाभ्यां वैराग्यादिसाधनचतुष्टयं संपाद्यमित्याह पूर्वमिति पूर्णयतां ज्ञानोदययोग्यतापादिकां विशुद्धि १४ सौजन्यं निरभिमानितायेगुरवो विज्ञानेन सर्वशास्त्ररहस्य ज्ञानेन गुरवो गरीयांसोपि शब्दादुपदेशकौशले नासिष्ठा बोधनसमर्थाश्च भवंति ते विधिनानुगम्याः १५ उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशांतं ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्

श्राद्यंतासन्मयेयस्य वस्तुन्यारज्यते मनः तस्य मुग्ध पशोर्जंतोर्विवेकः केन जन्यते १० जायते मन एवेह मन एव विवर्द्धते सम्यग्दर्शनदृष्ट्या तु मन एव हि मुच्यते ११ श्रीराम उवाच ॥ ज्ञातमेतन्मया ब्रह्मन् यथास्मिन्भुवनत्रये मन एव हि संसारि जरामरणभाजनं १२ यस्तस्योत्तरणोपायस्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं हार्दं तमस्त्वयार्केण राघवाणं विनाश्यते १३ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ पूर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येण क्रमेण च तथा सज्जनसंगेन नीयतां गुणतां मनः १४ सौजन्योपहितं चेतो यदा वैराग्यमागतं तदानुगम्या गुरवो विज्ञानगुरवोपि ये १५ ततस्तत्स्वोपदिष्टेन कृत्वा ध्यानार्चनादिकं क्रमेण पदमाप्नोति तद्यत्परमपावनं १६ विचारेणावदातेन पश्यत्यात्मानमात्मना इंदुनाशीतलेनांतर्विंबं खमिव तेजसा १७ तावद्भवमहांभोधौ जनस्तरणे वहृह्यते विचारतटविश्रांतिमेति यावन्न चेतसा १८ विचारेण परिज्ञातवस्तुनोस्य जनस्य धीः सर्वमर्थः करोत्याधीनं सौम्याभः इव वालुकाः १९

दिक्षा दिश्रुतेः प्रथमं गुरूपदिष्टमार्गेण सगुणेश्वरध्यानादिकं कृत्वा तदनुग्रहाद्वक्ष्यमाणविचारादिक्रमेण सर्वः १६ विंबं कृत्स्नं इंदुना तेजसा पूर्णमिव १७ चेतसा बुद्धिप्लवेन विचारलहृणनटे यावद्विश्रांतिं स्थैर्यं नैति १८ श्रा

१९

वा०टी० हेमतादात्म्यापत्तिलक्षणां परिणतिं अंतर्वस्तुतो न याति ३२ अनुभावि त्वमनुसारित्व मनुभावित्व
उप० त्वं च इत्यवबुध्यते मूढ इति शेषः विद्रुतातप्ता यावदग्निसंयतीव दृश्यत इति अनुभवसिद्धविद्रुसहस्राका
१२ रता म्लानता मालिन्यं ३३ यदि नात्मनः सुखदुःखे तर्हि किं देहस्य नेत्याह सुखदुःखइति तर्हि कस्येत
त्राह एते इति अज्ञानमेवाज्ञानकं तस्यैव ३४ आत्ममयमाविवर्त्तशांतं निस्यप्रशांतं ३५ विवर्त्तिता

कर्दमादि यथा हेम्ना श्लिष्टमेति ह्यकस्थितं नांतः परिणतिं याति जडो देहस्तथात्मना ३२ सुख
दुःखानुभावित्वमात्मनीत्यवबुध्यते असत्यमेव गगने विद्रुतां म्लानतां यथा ३३ सुखदुःखे न
देहस्य सर्वतीतस्य नात्मनः एते ह्यज्ञानकस्यैव तस्मिन्नष्टे न कस्यचित् ३४ न कस्यचित्सुखं किं
चिद्दुःखं च न कस्यचित् सर्वमात्ममयं शांतमनंतं पश्य राघव ३५ इमाया: परिदृश्यंते वितताः सृष्टिदृष्टयः
पय सीव तरंगास्ते पिंडव्योम्नीव चात्मनी ३६ यथामणिर्ददात्यात्मछायाः स्वयमकारणं तेजोमयीस्तथै
वायमात्मा सृष्टीः प्रयच्छति ३७ आत्मा जगच्च सुमते नैकं न द्वैतमप्यसत् आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्र राम:
ति जृंभते ३८ ह१ १२

दृष्टांतेन दर्शयति इमा इति व्योम्नि पिंडं अर्द्धनिमिलिताक्षस्य सूर्याभिमुखं शयानस्य भ्रांत्या प्रसिद्धं ३६
तेजोमयीः आत्मछायाः स्वकांतीर्ददाति प्रसारयति अकारणमक्रियायां एत इति यावत् प्रयच्छति प्रसार
यति ३७ नैकं नाद्वयं न द्वैतं न नानापि यतो जगद्रूपमसत् न ह्यसतां सतः अभेदो भेदो वा निरूपयितुं
शक्यत इत्यर्थः संप्रसज्ञानकाले ३८

अक्रीकृत्य पंचकोशविवेकेन दृष्ट्वा २४ अक्रीकरणमेवस्फुटयति देहेनेत्यादिना अपन्थेति एवकारः २५ श्रा
लावृत्सदेहीजीवश्चपयापन्नाधारमहाजलंपपपद्मनिर्लिप्तनललवश्रो पाहिनएवपपङ्कप्रहतस्त
दृष्टिस्य पिः ननुमजाजत स्वपद्म पत्राह परिच्छेदादौ बाध्यादिनमित्वं सिद्धंपूर्णत्वनः परिच्छेदेनदेहात्मेहएण
किंनिमित्तमितिचेदसङ्को पितं पापिष्ठंमनएवश्रतत्तन्नाशयैवपत्नः कार्पंइत्याशयेनानुक्रोश
तिऊर्ध्वबाहुरित्यादिना २६ दुर्वासना पंकगर्तेकछपवन्नीलिनंकगेरं चभोगप्र हैमार्गविदारभृ तौइं

भिश्रीभृतमिवानेन देहेनोपहतात्मना अक्रीकृत्यस्वमात्मानं स्वस्याभवतमाचिरं २४ देहेनास्य
नबंधो मनागेवामलात्मनः हेमनः पंकलवेनेवतज्जतस्यापिमानवाः २५ छ्यगात्माछ्यदेही
जलपद्मलवोपमो ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचकश्चिच्छृणोतिमे २६ जडधर्मिमनोयावज्जर्तंक छ
वस्थितं भोगमार्गविदारभृ दं विस्मृतात्मविचारणं २७ तावत्संसारतिमिरंसेदुना पिसवान्हिना
श्रर्कंकदाकेनापिमनागपिनभिद्यते २८ संप्रबुद्धे हि मनसि स्वां विवेचयति स्थितिं नैषमर्कोदय
इव तमोहार्दंपलायते २९ निष्प्रयुक्तसर्वोधायपोगसमागतमनः बोधयेद्भवबोधायभवोत्थ
संतदुःखदः ३० यथारजोभिर्गगनं यथाकमलमम्बुभिः नलिप्यते हि संश्लिष्टैर्देहैरात्मातथैवच ३१
द्विश्रैर्विषयेव्यामृ ढं मनो यावृत्स्थितं तावत्संसारतिमिरंसेदुनासवन्हिना श्रपिरदानन्दात्मप्रथादिस
र्वतेजस्सहितेनश्रर्कंकदाकेनापिमनागपिनभिद्यतेइति परेणसहान्वयः २४ स्वांपारमार्थि

गतं स्वरूपं समाधिविश्रान्तिं कु... लेतिवा ३० क
थं बोधयेत्तदाहयथेति ३१

कीस्थितिं विवेचयति ग्रन्थतात्विविच्यशृणुतिसति २९
योगो देहादितादात्म्याध्यासत्त्ज्ञानाशयाया

वा०टी० उप० १३

औदार्यमकार्पण्यं पूर्णकामतामितियावत् आल्हादं सर्वतापोपशमकरं ५२ उक्तमर्थं संक्षेपोपदिशन्नुपसं
हरति विश्वेति स्पष्टोर्थः यदि इदं असत्सुखानुधावति तर्हि किं मम राज्यादिना परिव्राज्यमेव युक्तमिति रामाश
यमालक्ष्याह एकेति गुरुणा पित्रा उपादिष्टं आज्ञप्तं एकातपत्रं राज्यं समस्तगुणैः जिताः राजानो लोकाश्च
जाश्रयेनतथाविधः प्रजाश्रयेन तथाविधः सन्नसमयात् इच्छया चिरं सम्यक् सुपालय प्रारब्धबलादवश्य

23

आत्मन्येवात्मनौदार्यं भज पूर्ण इवार्णवः आत्मन्येवात्मनाल्हादं भज पूर्णेन्दुबिंबवत् ५२ विश्व
प्रपंच रचनेयमसत्यरूपा नास्य सत्यरूपमनुधावति राम तद् इदं तद्दोसि शांतकलनोसि निरा
मयोसि निर्मलोदितोसि भव सुंदर शांतकेशः ५३ एकातपत्रमवनौ गुरुणोपदिष्टं सम्यक् सुपाल
य चिरं समये हृदिच्छया राज्यं समस्तगुणैः जितराजलोकास्त्यागो न युक्त इह कर्मसु तापि रागः
५४ इति श्रीमोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रशमोपदेशः पंचमः सर्गः ॥५॥

भोक्तव्येषु कर्मसु तत्फलेषु च त्यागो न युक्तः नापि रागो युक्त इत्यर्थः सक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो नि रामः
राश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति स इति भगवद्वचनादिति भावः ५४ इति श्रीवाशि १३
ष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे टीकायां प्रशमोपदेशः पंचमः सर्गः ॥५॥ श्री श्री ॥ श्री

परमार्थतस्तु भ्रांतेरपिदुर्निरूपत्वात् ब्रह्मैवेदं सर्वमितिश्रुत्युक्तदशा ब्रह्मैवसर्वमित्याह समस्तमिति ३९ ततो
दैशिकपरिच्छेदरहिते ब्रह्मघने वस्तुकृतपरिच्छेदरहिते नित्ये कालिकपरिच्छेदशून्ये ४०वा स्तवैकत्वविरोधा
दपिनद्वैतकल्पनासतीत्याह एकस्मिन्नेवेति ४१ इदानीं तादृशात्मपरिचयेन तत्र विश्रांतये सदा तद्भावना
कार्येत्याह भावयन्निति तद्रूपेणक्षीरोदकवत्तद्रूपायन्नेवैवमनसात्र ऋजूज्वलमयेमायाकौटिल्यातालिन्य

समस्तंखल्विदंब्रह्मसर्वमात्मेवमाततं अहमन्यदिदंचान्यदितिभ्रांतिंत्यजानघ ३९ ततेब्रह्मघने
नित्येसंभवंतिनकल्पनाः विक्षितयः पयोराशौयथारामनसन्मया ४० एकस्मिन्नेवसर्वस्मिन्पर
मात्मनिवस्तुनि द्वितीया कल्पना नास्ति वन्हौ हिमकणोयथा ४१ भावयन्नात्मनात्मानं चिद्रूपेणैव
चिन्मयं ऋजूज्वलमयेह्यात्मास्वयमात्मनिजृंभते ४२ नशोकोस्तिनमोहोस्तिनजन्मास्तिनजन्म
वान् यदस्तीहतदेवास्तिविज्वरोभवराघव ४३ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् अद्वि
तीयोविशोकात्माविज्वरोभवराघव ४४ समःस्वस्थःस्थिरमतिशांतशोकमनामुनिः मौनीवरमनस्व
स्थोविज्वरोभवराघव ४५ विविक्तोशांतसंकल्पोधीरधीर्विजिताशयः यथाप्राप्तानुवर्तीचविज्व
रोभवराघव ४६ वीतरागोनिरायासोविमलोवीतकल्मषः नादातानपरित्यागीविज्वरोभवराघव ४७
विश्रांतिपदंप्राप्तःप्राप्ताप्राप्तव्यपूरितः पूर्णार्णववदक्षुब्धोविज्वरोभवराघव ४८ विकल्पजालनिर्मु
क्तोमायाजालनविवर्जितः आत्मनात्मनितृप्तात्माविज्वरोभवराघव ४९ अनंतपारपर्यंतवपुरात्मविदांवर
धराधरशिरोधीरोविज्वरोभवराघव ५० यथाप्राप्तानुभवनात्सर्वत्रानभिवांछतात् त्यागा दानंपरि
त्यागाद्विज्वरोभवराघव ५१
रहितेइतियावत् ४२ तद्भावापन्नस्यजीवन्मुक्तिविश्रांतिंदर्शयतिनशोकइत्यादिना ४२ निर्द्वंद्वः शीतोष्णादि

शारीरद्वंद्वविक्षेपरहितः नित्यसत्वस्थितत्वात् रजस्तमःप्र
मुक्तमानसविक्षेपाहितः अतएवदुभयपरिहारोपाय
योगक्षेमचिंतोज्झितः ४४ ४५ विविक्तः अविद्यातत्कार्य

निर्लिप्तः विजिताशयः स्वाधीनचित्तः ४६ ४७
४८ ४९ धराधराणांशिरइवश्रेष्ठोमेरुः सइव
धीरः ५० ५१

विद्यावृत्तविशेषायसर्वथास्मेमुनिवेतिवेत्तु विशेषस्यासिमुक्ताकारत्वं प्रसिद्धः ८ ज्ञातपरोदयप्रायंज्ञानं ९
तस्योपक्रमोक्तजीवन्मुक्तलक्षणोपक्रममाह यदेति द्वाभ्यां ११० हृदानिरुद्धवादीनि प्राज्ञमलिना
आपिधत्तिअच्छाहीप्रभृतयोगुणाः ११ वेणुकीचकमारुतेषु । गिरं धृत्वेममधुरनिध्यानं १२ जातमे
वेतिबालमात्रमभ्यत्वं तिमावत् १३ एवंगुणसंपन्नोगुरुमुखश्रवणादिकारोनामकश्चित्तानामिसा

प्रस्वेदं जनमपाश्चास्तलमाश्चर्यमहामते विशान्ति विद्या विमला मुक्तावेणमिवोत्तमं ८ आर्यताह
द्यतामैत्रीसौम्यताकरुणाज्ञता समाश्रयन्तितन्निसमं तः पुरमिवांगनाः ९ पः कुर्वन्सर्वकार्या
णि मुहूर्ते नक्षेप्यतमले समरसन सर्वकार्याणि पुनर्नतद्यतिनश्रो चति नमासीवदिवायातितत्र
हृदानिसंदायं शरदीवघनात्तनगुणाद्गुलित्तिमुक्ता ११ वेरालावाचमधुरंसर्वेषां हृतितं जनाः वे
णुंमधुरनिध्यानं वनेवनमध्याइव १२ नरंपश्चात्सजन्मानमेवप्रायागुणाश्रयः जातमेवानुधावं
तिवलाकाइववारिदं १३ ततोसौगुणसंपन्नोगुरुमेवानुगच्छति सतमेवविवेकैवैनियोजयतिपावने
१४ विचारवैराग्यवताचेतसागुणशालिना देवंयश्यमथास्त्रानमेकरूपमनामयं १५

शयनेनाह ततइति एवंप्राङ्मुक्तप्रकारैरात्मानामतत्वविवेकेऽपाप्राणानुपदिश्यस्वबुध्याधिकार्ये
मननेनियोजयतीत्यर्थः १४ एवंगुणसंपन्नस्यैवगुरूक्तंकश्रवणादिनासाक्षात्काररत्नाभंदशाय
तिविचारेतिएकरूप

इहकर्मगती: स्वर्गमुक्ताचरमजन्मनां जीवन्मु   त्वेगुणवासौसामान्यकर्मइपते गुणाजन्मक्रमस्यवद्राप्र
कृतसंबंधदर्शयितुं प्रस्तुतनिरासंगविहिता प्रतिविद्धकापेप्रकृता जीवन्मुक्तं लदयपाति इमामिति विश्वंकृ
त्स्नंपरिस्पंदंक्र्क्रतिस्फतिसदाचारप्राप्तव्यवहारंग्र परकांतवतां निधिमात्रेणकरोमिति   प्रस्तवासनंप्रव
र्ततेनलब्धाइवकर्तृत्वाभिनिवेशेनेत्यर्थ: १ कर्मफलासंगादेवाज्ञानामनर्थप्राप्तिरितिदर्शयतिपौरुषीमिति
पौरुषीमानुषीतनुदेहमाश्रित्यप्राप्यापिकेचिन्मूढा: एतस्मांनिरामंगकर्मानुष्ठानलब्धाणां क्रियापांग्र
ता: कामात्मान: काम्यकर्मभि: स्वर्गंभुक्त्वाततः कर्मशयानुश   पावशेषेनरकमायांति २ अकर्मणिनिवि

श्रीवशिष्ठउवाच॥ इमंविश्वपरिस्पंदंकरोमीत्यत्तवासनं प्रवर्ततेय: कार्येषुसमुक्तइतिमोमति: १
पौरुषींतनुमाश्रित्यकेचिदेतक्रियापरता: स्वर्गान्नरकमायांतिस्वर्गंचनरकात्पुन: २ केचित्कर्म
निरताविरताश्चापिकर्मत: नरकान्नरकंयांतिदु:खाद्दु:खंभयाभयं ३ केचित्स्ववासनातंतवद्धा:
कर्मफलोदिता: तिर्यक्त्वात्स्थावरतनुयांतितिर्यं   क्त्वंततः ४ केचिदात्मविदोधन्याविचा
रितमनोदृश: विच्छिन्नतत्वानिबद्धायांतिनि: केवलंपदं ५ भुवि कतिपयाप्येवधुतौजन्मानिरा
घवप्रस्मि   न्जन्मनियोमुक्तस्तस्मात्राजससात्विक: ६ जातोहीकश्चिदपेतिपावनमद्भमाद्भव
कुटजेप्रावृषीवेनसौभाग्यमनुगच्छति ७

इदकर्मणिरता: कर्मणः सत्कर्मणोविरता: तथाचस्मृति: विहितस्याननुष्ठानांनिंदितस्यचसेवनात् प्रति
ग्रहाच्चेंद्रियाणांनर: पतनमृच्छतीति ३ नरकोपभुक्तदुष्कर्मफलक्रमेणतिर्यग्योनिषुउद्दिता: जाता: धराज
सतामसान्शुद्धतामसांश्चोक्त्वाशुद्धसात्विकजीवानाह केचिदितिविचारित: मनोदृक्मनस्सा द्वात्मायैस्तेनि:

तस्पर्शात्सादियुगेरमिवद्धिमाहमाहजातंइत्यादि
नासौभाग्यंसाथनचलत्ययपुष्पश्री: ७

केवलंपरमकेवल्यरूपंपदं ५ राजससात्विकान्दर्शय
तिभुवीति कतिपयानितत्तरेत्तरेस्थानिसानुषजन्मानि ६

एकेनजन्मनाबहुभिर्वाजन्मभिःसिद्धिर्मोक्षप्रापकःसमुदाहृतःप्रागुक्तइत्यर्थः ३ आत्मनास्वेनैवदैपनीत
जीवजगत्तत्वविचारवतांज्ञानसंप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ४ द्वितीयक्रमेजनकाख्यायिकामुदाहरिष्यन्भूमिकांरच
यतिनभःफलतिति ५

15

एकस्तावद्रूपोक्तादनुष्ठानाच्छनैःशनैः जन्मनाजन्मभिर्वापि सिद्धिदःसमुदाहृतः ३ द्वितीय
स्त्वासनैवाशुकिंचिद्व्युत्पन्नचेतसा भवतिज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् ४ नभःफलनिपाता
भंज्ञानसंप्रतिपत्तये तत्रेमंशृणु वृत्तांतंप्रोक्तेनंकथयामिते ५ शृणुशुभगकथांमहानुभावा
व्यपगतपूर्वशुभाशुभार्गलौघाःस्वपतितफलवत्परंविवेकंचरमभवाविमलंसमश्नुवंति ६ इतिश्री
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेआकाशफलप्राप्तिक्रमसूचनंनामसप्तमःसर्गः॥८॥

हेसुभगचरमभवाश्चरमजन्मानोमहानुभावाःपुरुषाःपरंविवेकंयथयथास्वयतितफलवत्समश्नुवंति
तथावदुपमाणांकथांशृणुइत्यर्थः ६ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेसप्तमःसर्गः॥७॥

नियोजतीत्यत्रस्वचित्तंमननंविवेकेनेतिननोतीति २६ गुणहीनंनिर्गुणंब्रह्मैवयथाभवतितथाप्रबोधयंतीत्यर्थः २
७ उक्तमर्थंसंक्षिप्योपसंहरतिप्रथितेतितेउक्तगुणसंपन्नाश्चरमजन्मानोमानवाःप्रथितगुणगणाःप्रख्यातजी
वन्मुक्तलक्षणगुणगणयत्नाभिधेयमतदर्शितयुक्तिभिरमलधियाचित्तांतर्गतंरत्नंप्रसंगात्मानंप्रविचार्यरत्न
परीक्षावन्मननपरीक्षयाचित्तांतःप्रकाशंपरंब्रह्मगभिन्नंब्रह्मचिरंअवलोक्यसाक्षादनुभूयततस्साक्षात्कार
मात्रेणतन्मावलाभलक्षणंअमलाम्मायातत्कार्यसर्वमलनिर्मुक्तंपरमपुरुषार्थलक्षणंगतिंउपसमीपेस्वस्या

ततोस्वयंविचारेणचारुणाशांतचेतसा प्रबोधनायप्रथमंमनोमननमातरं २६ येहिपाश्चात्यजन्मा
नस्तेहिस्वंमनोमग्नं प्रबोधयंतिप्रथमंगुणहीनंमहागुणाः २७ प्रथितगुणगणास्तुगुरून्निवेद्ययत्नादम
लधियाप्रविचार्यचित्तरत्नंगलितमलामुपयंतिमानवास्तेपरमवलोक्यचिरंप्रकाशमंतः २८ इतिश्रीमो
क्षोपायेउपशमप्रकरणेप्रथमउपदेशःषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एषतावत्क्रमःप्रोक्तःसामान्यस्य
देहिनां इममन्यंविशेषंत्वंशृणुराजीवलोचन १ अस्मिन्संसारसंरंभेजातानांदेहधारिणां अपवर्ग
दौरामद्वाविमाउत्तमौक्रमौ ॥ २

नएवयांतिलभंतेनोपासकवदुत्क्रम्यलोकांतरंगत्वेत्यर्थः २८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणे
षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ इहस्वेनविचारेणकिंचिदुपलब्धचेतसःस्वयमेवज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् उक्तंसामा
न्यक्रममनुग्रहकस्यचिद्भाग्यवतोविनैव तदेवोपनीतेनस्वविचारमात्रेणैवसहसासर्वगुणसंपन्नस्यहितज्ज्ञानोद
यलक्षणंविशेषंदर्शयतिएषइत्यादिना १ अपवर्गदौमोक्षफलोपहितौइमौउक्तौवक्ष्यमाणौ २

पा०टी०
उ प०
१६ द्रष्टुः चक्षुरादिद्वारा विषय प्रमातुर्दृश्येन स्रक्चंदनवनितादिविषयेण समायोगात्सन्निकर्षात् जाते प्रत्यये विष
याकारबुद्धिवृत्तौ स्वयं प्रथमानः य आनंदरूपो निश्चयस्तत्स्वभावमेव आत्मतत्त्वपरिशोधनेन तु स्वयं निरतिशय
भूतात्मनाविर्भूतं स्वं आत्मानं निस्पंदं निर्विकल्पसमाधिनिरस्तवासनातः कारणस्पंदं यथा स्यात्तथा समुपास्महे निरं
तरमनुभवामः अयं भावः विषयाकारवृत्तौ स्वयं प्रथमान आनंदो न विषयकार्यो जडत्वप्रसंगात् अपितु करणवृत्ति
कोटौ तदाकारकत्वेन तच्छेद्यतानुभवविरोधात् तस्मात् साक्षिकोटावेव साक्ष्येव हि अविद्यावरणमंदीकृतचिदा
नंदस्वभावो ममाहंकारात्मानं कल्पयित्वा तच्छेद्यतामिवापन्नो विषयाकारवृत्त्याविर्भूतं स्वानंतं तच्छेद्यतामिव
दं १

76 सिद्धान्तस्तु॥ द्रष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानंदनिश्चयः

नयन्स्वात्मानं निरतिशयानंदं प्रतिबुध्यते अतस्तमेव स्वतत्त्वविचारोत्थनिरंशयानंदस्वभावं समाहितेन मन राम:
सावयमुपास्महे एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुते ब्रह्मानंदस्यैवाविद्यया विषयाकारवृत्ति
परिच्छेदेन विषयानंदत्वभावनादिति अथवा द्रष्टुः पुरुषस्य दृश्यवियदादेश्च वाह्याध्यात्मिके वैषम्यप्रविलापने १६
न समे परिशिष्टसन्मात्रस्वभावे आसांतिकाभेदापत्तिलक्षणादायोगात् मेलनादारूढाद्योगादिति व्युत्थानि
र्विकल्पकसमाधिपरिपाकाद्वा प्रत्ययः प्रत्ययः स्वानुभावादेव विश्वसनीयः भूमानंदनिश्चयो यस्तं आत्मनस्त
त्त्वेन याथार्थ्यरूपेणोत्थं प्रकटीभूतं स्वं निस्पंदं समुपास्महे इत्यर्थः अथवा द्रष्टृदृश्यरूपाणां विषयाणां च उप
चयापचयजाड्यप्रियाप्रियादिरूपं

जनकेन वसंते त्रवने हिरताञ्चकचित् सिद्धगीताः शुभाश्लोकाः श्रुताइत्युपवर्णयति विदेहानां जनपदानां महीपालो राजा १
अर्थिसार्थानां याचकजनसंघानां बंधुलत्नाणं माधवो वसंतः २ भुवि विष्णुर्भवानिवास्थितः ३ प्रफुल्लाः बाललतिकाः
पत्रअनुकंपायां कन्मतो मत्तवह्निजंपभमाणो अतएवकोकिलालापैः लासिनिन्दसतीवस्थिते मधौ वसंते ४ सुविला
साः लता एवांगना लताः अंगना अवापत्र थकेसरे बुद्दामा मारुतः सौगंधमकरंदकणापहारणसमर्थाः नलपांसुविक
रणदोमंदसुरभिसीताइतिपावत् तथाविधाः मारुता त्र पत्र सानुकुंजेषु क्रीडाशैलप्रस्थप्रदेशु लताग्रहेषु ६

वशिष्ठउवाच ॥ अस्त्यस्तमितसर्वापद्यदृच्छासंपदुदारधीः विदेहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान् १
कल्पवृक्षोऽर्थिसार्थानां मित्राब्जानां दिवाकरः माधवो बंधुपुष्पाणां स्त्रीणां मकरकेतनः २ द्विजकैरवशी
तांशुर्द्विषत्तिमिरभास्करः सौजन्यरत्नजलधिर्भुवि विष्णुरिवास्थितः ३ प्रफुल्लबाललतिकामंजरीपिंजपुंजरे
सकदाचिन्मधौ मत्तकोकिलालापलासिनि ४ ययौ कुसुमिताभोगसुविलासलतांगनं लीलयोपव
नंकांतं नंदनं वासवो यथा ५ तस्मिन्वरवने हृद्ये केसरोद्दाममारुते दूरस्थानुचरः सानुकुंजेषु विचचार ह
६ अथ शुश्राव कास्मिंश्चित्तमालवनगुल्मके सिद्धानामप्रदृश्यानां स्वप्रसंगादुदाहृताः विविक्तवासि
मानितं शैलकंदरचारिणां इमाः कमलपत्राक्ष गीता गीतास्तु भावनाः ८ स्रा२

अप्रदृश्यानामंतर्हितानां स्वप्रसंगात् स्वानुभवार्थमितियावत् ७ श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेषु गीतमात्मानं श्रवणमा
त्रेणभावयंतीति यथास्वरूपमेवसाक्षात् भवति तथा कुर्वंतीति गीतास्तु भावनाः सांतोपनिषदः शुश्राव ८

वा॰टी॰ तमेवात्मानं निष्कप्रकारतलमलकवद्दर्शयंत इत्यन्ये प्राहुर्द्रष्टृदर्शनेति इत्यादित्रिपुटीत्यागेनावस्थाद्वयनिरासः वास
उ॰प॰ नयासहेत्यनेन तत्तदुभयवर्जं वासनासंभूतसौषुप्ताज्ञानस्यापि निरास उक्तः दृक्दर्शनाद्यादुपमानसादिकृतेः
१७ प्रथमं पूर्वमेव तदुत्पत्तिसाक्षित्तयाभासमानं नित्यमनेन पूर्वासिद्धत्रिपुटीसाक्षी सर्वानुभवसिद्धो विविच्य दर्शितः
तमेव सर्वबीजं त्रिपुटीत्यागात् तुरीयमात्मानं समुपास्महे इत्यर्थः १० दर्शनप्रथमाभासे साक्षिणि एवं अस्तिनास्तीति
विप्रतिपद्यंते तत्स्वरूपे तदुभयरूपाविरुद्धे साक्षिणं दर्शयंतोन्ये प्राहुर्द्वयोरिति येनावदस्तित्दर्शनप्रथमाभासः
परंत्वसौ पिजन्यापएवनानिसंइत्याहुस्तेषां भूर्वतदाभासानां स्वप्रकाशत्वस्व विषयत्वे वा स्वमात्रभानपरीक्षीणत्वा

अन्येजगुः॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे १०

27 अन्येजगुः॥ द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्तिनास्तीति पक्षयोः प्रकाशनं प्रकाश्यानामात्मानं समुपास्महे ११

स्ववेत्तिर विज्ञामासस्पर्शित्वाभ्युनतदुत्पत्यादिसाक्षितानिर्वहतीति तत्साक्षी अन्यआवश्यकइति तत्सद्भामध्यग
तं तद्विरुद्धायेपिनास्तीत्याहुस्तेषां नास्तितायाअपिनिःसाक्षिकायाअसिद्धेस्तत्सद्भसाधकत्वेन तन्मध्यग रामः
तमित्यर्थः अथवा जगः अस्तित्वं आविर्भूतावस्थाकार्यं नास्तित्वं तिरोभावावस्थाकारणं असद्वाइदमग्र १७
आसीत्ततो वै सदजायतेति श्रुतेः तयोरुभयोरयौगपद्यात्तद्वयोः पाक्षिकयोरनुगतसन्मात्ररूपेण मध्यग
तमित्यर्थः अथवा अस्तिनास्तीतिपक्षयोः कल्पितविरुद्धकोट्योः परस्पराधिष्ठानतया मध्यगतमित्यर्थः अ
तएव कल्पितनास्तित्वस्याधिष्ठानास्पर्शान्नित्यं प्रकाश्यानां भावाभावानां प्रकाशकम् ११

सामेनसमानत्वायोगात्संबंधात्तदुभयांतरालिकस्तदुभयलक्षणलक्षणस्वरूप एवानंद इति निश्चीयंते इ सानंदनिश्च
यः तं निस्पंदं सक्रियकलुपाधिमुक्तं अत एवात्मतलोत्थं स्वीयपार्थिवरूपेण विभक्तं चिदानंदैकरसं स्वप्रसंगा
त्मानं समुपास्महे इत्यर्थः अथवायः आत्मा अहमिति इदं इदं ममेति दृश्यो अन्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षण
समायोगात् प्रतीयते अनुभूयते अनकाष्ठकरादिभिरपीति प्रत्ययः विषयानंद एव धुरूपार्थ इति निश्चयया नु संस
रतिस्वात्मीय पापाप्रमादे दांतज्ञ्यारवज्ञाकारकृतिस्तया आत्मतलोत्थं स्वीय पार पार्थिकरूपेण विभक्तं कला
निस्पंदं निश्चलं समुपास्महे इत्यर्थः अथवायः प्रत्ययः स्वप्रकाशः आनंदैकरसः स्वरूपनिश्चयः दृष्टदृश्यसमा
यः स न दृष्ट दृश्याकारमापास द्वितो भूत्वा आगात् स्वरूपप्रच्युतो अभूत तं आनंदनिश्चयं चरमसाक्षात्कार

यत्तं स्वमात्मतलोत्थं निस्पंदं समुपास्महे ६

कृत्स्नारूढायापास्त्वात्मभूतैवमातयाह दृष्टदृश्यमायानिरासेनात्मतत्त्वेनोत्थमित्यादिप्राग्वत् अथवा दृष्टदृश्यस
माः पः आगादिति छेदः आत्मतदेतत्वे यः पुत्रात्मे पो वित्तात्मेयो अप्यस्मात्सर्वस्मादिष्कल नुभवसिद्धात्मपरमप्रेमा
स्पदत्वमनुपादानंदरूपत्वेन निश्चये तंयो अप्योपि विवेकविचारा दिप्रत्ययाभावात् द्रष्टृदृश्यसमाः भोक्तृभोग्यप्र
याः संसारदशाः अगात् तं यत्तं यस्मत्प्रयत्नैः कः विवेकवैराग्यश्रवणमनना निषुप्रयत्नैः साक्षात्कृतं स्वेनैव स्थितं
मिमीते परिच्छिनत्ति हिनास्ति वा सर्वं दृष्ट दृश्यवेत्ता तमिति सम मदात्मतत्त्वतात् द्वावेनो निस्पंदे पुनः संसारप्रश
क्तिशंकाशून्यं सम्यग्गुपयये सर्वसाक्षीभावं धिप्रसंगात्मतया प्राप्य आस्महे इति भावः इत्यर्थः ६

अजस्रमुच्चरंतंपुष्यसिध्यांमदिग्गिलस्तैरस्पतेर्विस्मद्धमुल्पादनादित्यर्थः अथवा अशेषजगदाकारसंस्थितंनिष्प्रमाण
कत्वेननिर्मूलत्वात् श्रुतिशिरोवाच्यत्वाशिरस्कंहकारांतंसोहंपरमार्थसंगविदेकसरसत्वादजस्रमुच्चरंतंउदसच्चरंतंमु
ध्वत्यमन्दर्ययंतंवास्वं प्रत्यगूपमात्मा नमुपास्महेइत्यर्थः संग्रहेतुसाधिकरस्कंदहकारादि मितिपाठःतस्यचस्र
रनरातिर्यगाद्यशेषशरीराकारेषुसंस्थितंसशिरस्कंहकारादिहंसइतिमंत्रंअजपागायत्रीरूपेणषट्शताधि
केकविंशतिसहस्रसंख्ययाअजस्रंप्रत्यहंघासोछ्वासछलेच्चरंतमित्यर्थः उदग्वरःसकर्मकादित्यात्मनेपदवि

78

अन्येऊचुः॥ संत्यज्यहृद्गुहेशानंदेवमन्यंप्रयांतिये तेरत्नमभिवांछंतित्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः २४

घयेलटः शत्रादेशश्छांदसः अथवा पूर्वरूपेणापहरणान्नशिष्यते अकारोयत्रतदेशेषाकारंसोइतिपदंतत्रसंस्थितं रामः
अतएव अशिरोभूतप्रथमरहितंहकारांतंहकारमात्रावशेषंअहंपदंसोहंमंत्रमितियावत् अजस्रमुच्चरंतमित्यादि १८
प्राग्वत् १३ हृद्गुहेशानं अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मासदाजनानांहृदयेसन्निविष्टः अंगुष्ठमात्रपुरुषोज्योतिरिवाधू
मकः दशानोभूतभव्यस्यसएवाद्यसउश्वः इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमितिभावः २४

यस्मिन्सर्वमितियस्मैइदमितिछेदः सप्तमी विभक्तिमारभ्य व्युत्क्रमेण सर्वाः विभक्तयः कारकानां संबंधप्रातिपदिका
र्थभेदस्य च प्रदर्शनाय पात्र निर्दिष्टाः तथा च यद्ब्रह्म सर्वाधारत्वात सर्वस्वामित्वादेः सर्वोपादानुनिमित्तावधिभावान्सर्वसा
दार्थसंप्रदानादिभावनिर्वाहित्वात्सर्वकर्तृकत्वेन मायया सर्वजगद्व्यवहारनिर्वाहकं सर्वात्मकं च भवति तत्सर्वाधिष्ठानं
परमार्थसत्यं प्रत्यगात्मैवेति बोधेन सर्वं समुपास्महे इत्यर्थः ११ अः शिर इव प्रथमोपस्थितं अकाराद्विसर्गः
हकारांतं यस्य तत् हकारांतं अहं पदं अशेषवस्तुप्रकाश वेदशास्त्रादिशब्दजालं प्रकृतिभूतानामशेषवर्णानामक्षरसमा
म्नाये अकारहकारांतरालनिवेशादशेषजगदाकारसप्रपंचं ब्रह्मणा न हन्यते न हीयते इति सुसत्या अहमा भावि

अन्ये ऊचुः॥ यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्मादिदं येन सर्वं यद्धि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे १२
अन्ये ऊचुः॥ अशिरस्कं हकारांतं अशेषाकारसंस्थितं अजस्रमुच्चरंतं स्वं तमात्मानमुपास्महे १३

लध्यात्वनिर्व्यस्याचानिःसिध्यते अकारो यस्मिन्निःशेषाकारे निर्गुणे च संस्थितं तात्पर्यनिष्ठायां सां अजस्रं क्रियमाणेषु
व्यवहारेषु उच्चरंतं अहंकारोपाधिनिरासेन तं वर्णिताहंपदार्थं आत्मानं इदमेक एवाग्रासीदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म ५३
त्मानं उपास्महे निरंतरं भावयाम इत्यर्थः अथवा अशेषं च तत्त्वाकारसंस्थितं लं वं रं हं इति हकारांतं पंचबीजप्रतिपाद्य
पंचमहाभूतात्मकं जगत् आ शिरस्कं शिरोभूतमूलाज्ञानरहितं कर्तुमिव अस्त्रसंसत्तिवामायांतं जगदिति सुस
म्नाम्मद्रूपनिष्पन्नं आकारशिरस्कं हकारांतमहंपदं १३

वा०टी०
उ प०
१९

नां
जीवा १

इहश्रुतवतोराज्ञोनिर्वेदाख्यहर्षमीसुकः विमर्षेनार्थम् लानामतो निर्णयिष्यते भीरु भयशीलः कुलोपेपूर्वस्य दीर्घेण १
स्वकीयं परिवारं २ स्वं स्वं आलयं गच्छ हं प्रतिविसृज्य गच्छ हप्रसादं अचलमुदयाद्रिं ३ प्रेंखुपने अलोलाः खगानांपङ्क्तयः
पद्मस्थलानीव चंचलाः सोद्वेगभंगुराइतियावत् लोकगतीः देहादिदृश्यपदार्थस्थितीः इदं वक्ष्यमाणप्रकारं विल
लापः ४ लोकानां लोलास्वजन्मजरामरणादिमालोलास्तुदशास्तु पाषाणदृष्टांतो मौर्ख्यकठोरताद्योतनार्थः ५
२२

श्रीवशिष्ठउवाच॥ इतिसिद्धागणोद्गीताः श्रुत्वा महीपतिः विषादमाजगामाशुभूभीरुरणरवादिव १
जगामपरिवारस्यमाकृष्यन्त्वगच्छेहंप्रति स्वतीरच्छन्दानुगतः सरितोघइवार्णवम् २ परिवारं विशेषेण विसृज्य स्वं
स्वमालयः एक एवारुरोहाथ सौधमर्क इवाचलम् ३ तत्र प्रोड्डयनालोलखगपङ्क्तिश्च चलाः आलो
कयल्लोकगती विलिलापेदमाकुलाः ४ हा कष्टमतिकष्टास्तु लोकलोलदशास्वयम् पाषाणोऽपि च पाषाणे
आलुठामि बलादहम् ५ अपर्यंतस्यकालस्य कोप्यंशो जीवितेमया तस्मिन्भावं निवध्नामि धिङ्मामध
मचेतनम् ६ कियन्मात्रमिदंनामराज्यमाजीवितंमम किमेतेन विनादुःखं तिष्ठामि हतधीर्यथा ७

जीवधानोरकर्मकलेपि कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञास्तु कर्मणीमितिकालायनक्चनाजी वित्ते इतिकाल रामः
कर्मनिलः तस्मिन्तादृशेपिजीवनेभावं आशा ६ आजीवितं जीवितावधि राज्यं एतेन एतावन्मात्रेण संलब्धः सन् १९
हतधीर्मूर्खइव दुःखंभाविदुःखप्रतीकारचिंतां विना किं तिष्ठामीत्यर्थः अथवा एतेन एतावन्मात्रेण हतधीर्विनिष्ट
बुध्युपाधिर्जीवन्मुक्तइव विनादुःखं निर्दुःखं तिष्ठामि किं इति काक्वा योज्यं ७

79

अन्ये च तत्त्वाशो वैराग्यमेव मुख्यं साधनमित्याहुः सर्वाशा इति एतत हृदयस्थं ज्ञानफलं ब्रह्म अवाप्यते लभ्यते येन तत्त्वाभेन
मूलमालावासनाजालजटिलहृदयग्रंथिः रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इति भगवद्वचनादिति भावः १५ पदार्थेषु भोग्य
विषयेषु भव्यो नाभोगरुचिर्ना १६ अन्ये इंद्रियनिग्रह एव मुख्यं साधनमित्याशयेनाहुः उत्थितानिति हरिरिंद्रः तथा च ब्रह्म
वैवर्ते एकमेकं कालकूटमिंद्रियं नाशकं पुनः तदेव शोधितं साद्वा द्विषमप्यमृतं यथेति १७ अन्ये तु उपशम मुख्यं
साधनमित रतत्सर्वं तदर्थमित्याशयेनोपसंहरति उपशामेति उपशामः बाह्याभ्यंतरेंद्रियव्यापारोपरमस्तेन विद्वोपद्रुः
अन्ये ऊचुः॥ सर्वाशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते येन शा विषवल्लीनां मूलमाला विलीयते १५ अन्ये ऊ
चुः॥ बुध्वाप्यसंतवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः बध्नाति भावनां मूढो नरो नासौ स गर्दभः १६ अन्ये ऊचुः॥ उत्थि
तानुत्थितानेतानिंद्रियादीन्पुनः पुनः हन्याद्विवेकदंडेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन् १७ अन्ये ऊचुः॥ उपसमसुख
मा हरेपवित्रं शमवशा ममेति साध्वचेतः प्रसमितमनसः स्वके स्वरूपे भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय १८ इति
श्रीमोक्षोपायेऊपशमप्रकरणे सिद्धसर्गोष्टमः॥८॥

सुखोपशमवदाविर्भूतं आत्मसुखं आहरेत् संपादयेत् तद्धि न विषयसुखवद्दोषहेलः किंतु चित्तप्रसादहेतुत्वात्पवित्रं
शमवशतो निरिंधनाग्निवत् चेतः प्रशमं उपशमं प्रयाति एवं प्रशमितमनसः सुखे निरतिशयानंदे स्वके स्वीये पर
मार्थस्वरूपे स्थिततर्भूमिकापरंपरारोहणक्रमेण उत्तमां सप्तमभूमिकां प्रतिष्ठालद्धारेण चिराया विदेहकैवल्यावधि
भवतीत्यर्थः १८ इति श्रीमोक्षोपाये वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सिद्धाष्टमः सर्गः ८॥ श्रीरामः॥

उक्तमेवप्रपंचयति प्रसव्हमित्यादिना दुःखपिंडानि दुःखनिविडानि एवार्थेतुशब्दः १२ अत्रसंसारेतिव्यसत्रस्थं किंचित्कालं
दृष्टं सद्यएवनष्टं स्वराज्यादिपदंतुछत्वात्रभावितं नचिंतितमेवहियतः वशिष्ठं सर्वोत्कृष्टत्वेनप्रसिद्धमैंद्रप्राजापत्यादि
पदमपिपराम्रष्टं दि चारितं सहोविकेकिंनोसंस्थितरात्संतिकविश्रांतिर्यत्रास्तुतादृशं इह नास्त्येवेत्यर्थः १४ हते
लधिद्वेपार्थे चित्तविशेषणं महतायां राज्यादिवैभवोत्कर्षे हतचित्तमहंतायामितिपाठेतु हतचित्तं यथास्यात्तथा अहं
तायांराज्याभिमाने इत्ति योज्यं १५ आलंबमिति संबोधनं आत्मनिस्वस्वभावेस्थितिहतोत्तिष्ठतु किंसत्त्वमंतवायोग्यम् १६

प्रसव्हंप्रतिमासंचप्रत्यहंचप्रतिक्षणं सुखानिदुःखपिंडानिदुःखानितु पुनःपुनः १३ यत्नाकृष्टं विशिष्टं हि दृ
ष्टं नष्टं नभावितं अत्रस्थं न तदस्तीह सततं यत्रास्तु संस्थितिः १४ अद्ययेमहतांमूर्द्धितेदिनैर्निय तंत्यधः
हतचित्तमहत्तायां केयाविश्वस्तता तव अरज्जुरेव बद्धोहमयंकोस्मि कलंकितः पतितोस्म्युपरिस्थोपिहाम
20 मालंब्यमहंतास्थितिः १६ कस्मादकस्मान्मोहोयमागतोधीमतोपिमे आसितःपिंडितालोका भास्करांग्रमिवां
बुदः १७ कइमेयेमहाभोगाः कइमेममबांधवाः बालोभूत्तभयेनेवसंकेतेनाहमाकुलः १८ स्वयमेवनिबध्ना
मिजरामरणरागिणीं किमिमामहमेतेषुच्छतिमुद्वेगकारिणीं १९ यालतिष्ठत्वासम्पकममैत्तांप्रतिकोग्रहः
बुद्बुदश्रीरिवैषाहिमिथ्यैवैषमुपस्थिता २०

आसितःश्यामःभास्करस्यअग्रंपुरोदेशं १७ संकेतेनममतालक्षणसंबंधकल्पनेन १८ एतेषुभोगादिषुजरा
मरणयोः रागिणींप्रियसखीमिवा नपिंत्रीच्छतिंआस्थां १९ एतांभोगवांधदिसंपदंप्रतिकःग्रहःआग्रहः

ननुदेहएवात्मातस्यनाशोसहैवतेनसर्वदुःखनिवृत्तिःकिंनस्यात्तत्राह आदावितिकामकर्मवासनाबीजमन्तरेणभोग
वैचित्र्यप्रयोजकजन्मासिद्धेर्विधिनिषेधमोक्षशास्त्रप्रमाणानुरोधाच्चानादिरनंतश्चाहंननरदेहमात्रइत्यर्थः चित्र
लिखितेनाग्निंदुनेवेंदुबुध्यागृहीतेनबालइवालइवानात्मनैवात्मतयागृहीतेनदेहेनसर्पः धृतिंआश्वासं ८ केन
जालिनाऐंद्रजालिकेनपरिमोहितोस्मि ९ वसतीतिवस्तुसत्यंरम्यंस्वैकरूपं उदारंअपरिछिन्नंअकृत्रिममजनंपंचत्त
तादृशंकिंचिदपिइहजगतिनास्त्येवकास्मिन्निष्ठाविश्रांतिर्यस्यास्माकंनिष्ठाभवत्वितिशेषः १० ननुदूरदेशेतादृशं
वस्तुप्रसिद्धंस्यात्तत्राहदूरस्थमितिदूरस्थत्वेनप्रसिद्धमपियत्किंचिद्वस्तुअदूरस्थमेवकुतः यद्यस्मान्मेमनसिवर्त्त

आदावंतेप्यनंतोहंमध्येयेलवजीवनः बालश्चित्रेंदुनेवाहं किमुधाधृतिमास्थितः ८ प्रपंचरहितेनाहमिंद्रजा
लेनजालिना हाकष्टमतिमुग्धाभिकेनास्मिपरमो हितः ९ यद्वस्तुयच्चवारम्यंयदुदारमकृत्रिमं किंचित्तदि
हनास्त्येवकिं निष्ठेहमतिर्मम १० दूरस्थमप्यदूरस्थंयन्मेमनसिवर्त्तते इतिनिश्चित्यबाह्यार्थभावनांसंत्य
जाम्यहं ११ लोकाजवंजवी भावःसलिलावर्त्तभंगुरः दृष्टोद्यापिहिदुःखायकेयमास्थास्तुसंप्रति १२

नेनहिमनोदेहाद्बहिर्दूरंव्रजतितथासतिदूरेएवतत्तद्वस्त्वनुरूपेणनौह्यध्येवहिसर्वैर्बाह्यवस्तुबोधमनुभवंतितस्माद्दूरा
दिकल्पनाप्यंतर्भासिमानाबाह्यवस्तवीत्यनर्थएवेतितद्भावनात्यागेनैवनोपादे येत्यर्थः ११ लोकानांजनानांभोगा
र्थंधनार्जनादिप्रवृत्तिरूपः आजवंजवीभावःसलिलावर्त्तइवभंगुरःनश्वरःफलःजन्ममरणादिदुःखहेतुस्त्रबहुशो
दृष्टःस्वस्वविषयस्तुसंप्रति १२

पादपीठे पादपीठवद्वंदितेषु भक्तेषु कृताः प्रतिमावद्वन्दिता नमिता वा ईशाना ईश्वराः ब्रह्मादयोपि यैः शार्ङ्गिणः वि
ष्ण्वादिदेहाः क्रीडनकंदुका इव मुहुर्मुहुर्युद्धादिव्यवहारेषु नभस्युत्क्षिप्ता यैः तथाविधाः महाकल्पलक्षणकाल
रूपाः ब्रह्मकपालपाणित्वात् कापालिका रुद्रास्तेऽपि महाकालेन ग्रस्ताः आस्ते हे जीविताशे मयि किं वलासि न
लसि २८ उपयाति गच्छति अयात्यस्मिन्नपि वयसि याति कृष्णैवायगच्छति अविनष्टं नित्यमेकं सत्तानंदे विमानं
देकरसं वस्तु न लब्धं यस्मिंस्तथाविधो वासरः अद्यापि अद्यतनकालावधि न दृष्टः २९ स्वप्रलग्नाल्पभूतं

पादपीठे कृतेशानाः शार्ङ्गिक्रीडनकंदुकाः कालकापालिकाग्रस्ताः किमास्थेमपि वलासि २८
अजस्रमुपयान्त्येते यान्ति चाद्यापि वासराः अविनष्टैकसद्वस्तु दृष्टो नापापि वासरः २९ सारसाः स
रसीवैते सर्वस्मिन्जनचेतसि भोगा एव स्फुरंत्यंतर्न तु पददृष्टयः ३० कष्टात्कष्टतरं प्राप्तो दुःखाद्दुः
खतरं गतः अद्यापि न विरक्तोस्मि हा धिङ्माम धमाशयं ३१ येषु येषु दृढं बद्धा भावना भववस्तुषु
तानि तानि विनष्टानि दृष्टानि किमिहोत्तमं ३२ जन्ममध्ये यच्च पर्यन्ते यदायाति मनोरमं सर्वमेवापवित्रं तद्धि
नाशामेध्यदूषितं ३३ येषु येषु पदार्थेषु बध्नाति बध्नाति मानवः तेषु तेष्वेव तस्यायं दृष्टो नाशोदयो भृशं ३४

21

यत्परमं पदं तत्स्पदृष्टयः साक्षात्काराः ३० रागलोभादिदूषितः तस्मादधमः आशयो मनो यस्य तं ३१ भावना प्री
तिः भव्येषु रमणीयेषु वस्तुषु विषयेषु ३२ मध्ये मनोरमं वयः पर्यंते मनोरमो धर्मः आपाने मनोरमा विषयाः
३३ धृतिं आस्थां तस्मान वस्य प्रसिद्धः नाशोदयो दुःख प्रादुर्भावः ३४

तेचक्रवर्त्तिनां पृथुमहत्तादीनां प्रसिद्धा महाविभवाः संतः सद्गुणाः सर्वमिति सामान्येन नपुंसकं काध्वृत्तिरास्या २१ ब्र
ह्मणः प्राक्तन हिरण्यगर्भस्य जगंति भुवनानि क्व प्रयातानि मेघनानिष्वितिशेषः २२ गलितानि कालेनेतिशेषः ग
लितानि तिवा पाठः साधवः विवेकिनः २३ कोटिग्रहणमानंत्योपलक्षणं संसारस्यादित्वात् ध्वृत्तिरास्या २४ संसार एव
रात्रिस्तमोमयत्वात् तत्रत्य दुःस्वप्नभूते देहमपे देह प्रचुरे अहंममताव्यवहारभ्रमे अस्थितिं अमर्या अविवेकिनमितिया
वत् २५ अयमिति देहसंनिहिते अपरोक्षताकल्पना स इति तद्धि प्रकृष्टपरोक्षता कल्पना अहमिति देहे आत्मना

तेमहाविभवोभोगास्तेसंतः स्निग्धा बांधवाः सर्वं स्मृतिपथं प्राप्तं वर्त्तमानेपि काध्वृत्तिः २१ क्व धनानि महीपा
गं२ नां ब्रह्मणः क्व जगंति वा प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्त पामम २२ गलितानीद्विलक्षाणि बुद्बुदानीव वा
रिणि मांजीवितनिबद्धास्य विहसिष्यंति साधवः २३ ब्रह्मणां कोटयो याता गताः सर्वपरंपरा प्रयाताः पांसुव
द्भूपाः काधृतिर्मम जीविते २४ संसाररात्रिदुःस्वप्ने चेत्स देहमपे भ्रमे आस्थां चेदनुबध्नामि तन्मेमाल्पधिग
स्थितिं २५ अयं सोहमिसनर्थकल्पनासत्वरूपिणी अहंकारपिशाचेन किमज्ञवदहं स्थितः २६ हतं हत
मिदं कस्मायाम्पुरायतयानया पश्यन्नपि न पश्यामि रूक्षमकायाललेखया २७

कल्पना सा त्रिविधापि असत्स्वरूपाएव अतः अहंकारपिशाचेन मोहित इति शेषः अहमज्ञ इव किं किमर्थं नि
र्विचार एतावंतं कालं स्थित इत्यर्थः २६ रूक्षमपात्रामपालवमुहूर्तादिरूपया काललेखया इदमायुः हतं हतं
प्रतिक्षणं मुहुर्मुहुः छिन्नं पश्यन्नपि कष्टान्त पश्यामि न विमृशामीत्यर्थः २७

वा॰टी॰
उ॰प॰
२२

प्राकृताःप्रकृतिःस्वाभाविकमज्ञानंतन्मोहिताःनीरंध्राःनिनिवि डितेतियावत् ४२ हासाद्यैर्वयोगपाइतिशेषः ४३ ननुराजला
त्सर्वनियमनसमर्थस्योत्तमपुरुषस्यतवकुतोनश्वासस्तत्राह येषामिति ४४ चिंताअर्जनरक्षणवियोगादिनाचिंतैवपर्य
वसानफलंयस्यास्तथाविधेयंपदार्थश्रीः अतस्तांकिंईहसेइच्छसि ४५ याः नानारत्नगजवाजिधनदारादिभेदेनविचि
त्राःसंपदःताश्चेच्चित्तेसंमता बहुमतास्युः तत्ताहिताअपिमहारंभाः बहुप्रयत्नलभ्याःदुःखरक्षा अवश्यापायिन्यश्चेतिमहा
पदइत्येवमन्येइत्यर्थः ४६ एवंयाःदारिद्र्यबंधुराज्यादिनाशलक्षणाः आपदोपियदिसाधुसंगतितीर्थतपःप्रबोधादि

जायतेचम्रियतेचप्राकृताःक्षुद्रजंतवः धरातैरेवनीरंध्रादुर्लभाःसाधुसाधवः ४२ नीलोत्पलानिलयनाःप
रमप्रेमभूषणाः हासायैवविलासिन्यःक्षणभंगितयास्थिता ४३ येषांनिमेषणोन्मेषेजगतांप्रलयोदयौ ताद्द
शाःपुरुषाःसंतिमादृशांगणनैवका ४४ संतिरम्यतराद्रम्याःसुस्थि रादपिसुस्थिराश्चिंतापर्यवसानेयंपदा
र्थश्रीःकिमीहसे ४५ संपदश्चविचित्रायास्ताश्चेच्चित्तेनसंमताः तत्ताअपिमहारंभाहंतमन्येमहापदः ४६ आप
दोपिविचित्राया ताश्चेन्मनसिसंमताः तत्ताअपिमहारंभामन्येमनसिसंपदः ४७ मनोमात्रविवर्तेस्मिञ्जगत्य
भ्रेंदुभंगुरे ममेदमितिसपूर्वेयंकुतस्त्याद्वारमालिका ४८

आप णेनविचित्राःश्रेयएवेतिमनसिसंमताश्चेत् ताअपिविवेकवैराग्यादिमहारंभाःसंपदएवमन्येइत्यर्थः ४७ रामः
तस्मादस्मिंजगतिसमताभिच्छिद्रेवविषयात् विवेकात्तस्यविज्ञयएवसंपदित्साशयेनजगतोममतानर्हत्वंदर्शयति २२
मनोमात्रेति अभ्रोस्थितविंबितइंदुरिवभंगुरेभंगस्वाभावेमिथ्याभूयते अद्वारमालिकापदवाक्यामित्सिकावर्ण
पंक्तिःकुतस्त्या निरर्थिकेतियावत् ४८

22

अत्रस्य उत्तरकालेपि विश्रांति प्रत्याशा नास्तीत्याह अम्यः वृद्धिरागलोभाद्युभिकध्यायापीयसीं हिंसादिकृत्याक्रूरतरां तत्फ
लकाले खेदकरी ३५ शैशवे वयसि कलत्रं तदुपलक्षितं कुटुंबं तद्भरणादि चिंतया आर्तः वित्तार्थ इति पाठे कलत्रवित्तादिह
येनार्तः कदा किं स्वोद्धारसाधनं करोति न दाचिदपीत्यर्थः ३६ आगमापायि आद्यंतयोरसत् भोगकालेपि विरसं दा
दशा।४ रिद्र्यरोगवार्धकादिभिर्वैषम्येर्दूषितं असारमेव सारं सारं बुध्या गृहीतं किं कथापश्यति यत्पश्यति तत्किंनिमित्तमिति वा
नर्थः ३७ ननु पुत्रदुःखेन संभिन्नमित्यादिश्रुत्युक्तलक्षणः स्वर्गः सारभूतः किं न स्यात्तत्राह राजसूयेति महाकल्पांतं
ब्रह्मादिभोग्यमपि स्वर्गं महाकालदृशा अंशं शब्दाणभोग्यप्रायमल्पमेव प्राप्नोति न त्वधिकमपरिछिन्नमित्यसार एव स

स्वः स्वःपापीयसीमेव स्वःस्वः क्रूरतरामपि स्वःस्वः खेदकरीमेति दशामिह जडोजनः अज्ञानैकहतो बाल्ये यौ
वने मदनाहतः शेषे कलत्रचिंतार्तः किं करोति कदा जडः ३६ आगमापायि विरसं दैवैषम्यदूषितं असारसारं सं
सारं किं तत्पश्यति दुर्मतिः ३७ राजसूयाश्वमेधाद्यैरिष्ट्वा यज्ञशतैरपि महाकल्पांतमप्यंशं स्वर्गं प्राप्नोति नाधिकं
३८ कोसौ स्वर्गोस्ति भूलोको वा पाताले वा प्रदेशकः न यत्राभिवंत्येता दुर्भ्रमर्यद्वापदः ३९ निजचेतो बिलव्यालाः श
रीरद्रुमपन्नगाः आधयो व्याधयश्चैतो निवार्यन्ते कथं किल ४० सत्तासत्तास्थिता मूर्ध्नि मूर्ध्नि रम्ये व्यवस्थिता
सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहं ४१

इत्यर्थः ३८ न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः स्वर्गिणामप्यसुरादिपीडाश्रुतेश्च न दुःखासंभिन्नत्व
मपि तस्य संभवतीत्याशयेनाह कोसाविति ३९ किंच देहाभिमाने सत्याधिव्याधयोर्दुर्निवारत्वान्न क्वाप्यस्य विश्रांतिर
स्तीत्याशयेनाह निजेति ४० भंगुरत्वदुःखव्याप्तत्वाभ्यां सर्वस्याममंगलतामेव प्रपंचयति सन्नइत्यादिना सततवर्त्त
मानकालभ्यस्य असत्तानाशः ४१

मनसोपि रहस्यं स्वेन ज्ञातमेवेत्याह संकल्पमेवेति ५६ मनोमर्कटस्य वृत्तिषु चापलेषु अद्यैव अद्य प्रभृति ५७ पातो अधोग
तिः उत्पातः ऊर्ध्वगतिः अपकर्षोत्कर्षौ वा उपतापो दुःखं ५८ इति मया त्वं पुनः प्राक् शोचितं तद्गतमेव अहमिदानीं नानुशो
चामि न शोचामीत्यर्थः ५९ कुतो नानुशोचसि तत्राह प्रबुद्धोस्मीति आत्मनः स्वपारमार्थिकस्वधनस्य चोरः अपहर्ता
न केवलं चोरत्वादेव निहन्मि अपितु वैरित्वादपीत्याह मनसेति ६० अविद्धं मलदोषाक्तं मुक्ताफलपक्षे अच्छिद्रितं

संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तत् । शोषयामि यथाशोषमेति संसारपादपः ५६ आकारमात्ररम्यासु
मनोमर्कटवृत्तिषु परिज्ञातास्विहाद्यैव न रमे नाशनीष्वहं ५७ आशापाशशतप्रोताः पातोत्पातोपदाय
दाः संसारवृत्तयो भोक्ता इदानीं विश्रमाम्यहं ५८ हा हतोस्मि विनष्टोस्मि मृतोस्मीति पुनः पुनः शोचितं गतमेवा
हमिदानीं नानुशोचामि प्रबुद्धोस्मि प्रहृष्टोस्मि दृष्टश्चौरो यमात्मनः मनो नाम निहन्म्येतं मनसास्मि चिरं हतः
६० एतावंतमिमं कालं मनोमुक्ताफलं मम अविद्धमासीदधुना विद्धं तद्गुणमर्हति ६१ मनस्तुषारकणिकावि
वेकार्कातपेन मे चिरप्रवृत्तये नूनमचिरात्क्षयमेष्यति ६२ विविधैः साधुभिः सिद्धैरहं साधु प्रबोधितः आत्मा
नमनुगच्छामि परमानंदसाधनं ६३ आत्मानमणिकां तल्लब्ध्वैवालोकयन्स्तवं तिष्ठाम्यस्तमितान्येहः शा
रदीवाचलेंबुदः ६४

गुणं शब्दमभादि मुक्तापक्षे सूत्रं ६१ चिरं अनादिब्रह्मत्वं तत्र प्रवृत्तये प्रतिष्ठार्थं तुषारकणिकापक्षे चिरप्रवृ राम:
त्तिः सदागतिर्वायुस्तत्प्राप्तये यदा आपतद्बध्नंति वायुमेवापियंतीति श्रुतेरित्यर्थः ६२ विविधैरुपदेशैः सिद्धवि २३
शेषणं वा अनुगतिमात्रेण परमानंदस्य स्वस्यैव साधनं अभेदेप्युपचारात्करणता ६४

काकतालीययोगेनकाकागमनमिवतच्छिरसितालपतनमिवाविचारमात्रकृतेनसंबंधेनभोग लंपटेनमनसा ४९ देशका
लवस्तुकृतयाद्वयत्तयायाप्याद्धिन्नासुपरिछिन्नासुत्रिविधितापग्रस्तत्वात्तप्तासुदीपाग्निशिखापद्धेस्पष्टम् ५० निरंतरदुःख
भोगोऽभ्यासात्सह्योपिस्यात्सुखभोगविच्छिन्नाभ्यासोदुःखभोगोयदुःसहएवत्याशयेनाह वरमिति आलूनाविछिन्नाःसु
खदुःखपरिवर्ताःयासुस्थितंस्थि तिः भावेक्तः ५१ विषयसुखानांसुखतानास्त्येवकिंतुदुःखविशेषरूपतैवेतियुक्त्योपपा
दयतिसंसारेति ५२ कथंतर्हिसुखत्वानुभवस्तत्रयुक्तिमाह अकृत्रिमेति स्वज्ञातानुभवात्कषाघातानुभवःसुखमितिवद्दुः

काकतालीययोगेनसंपन्नायांजगत्स्थितौ धूर्त्तेनकल्पिताव्यर्थंहेयोपादेयभावना ४९ इयत्ताच्छिन्नतप्तासुसु
खनास्तीषुदृष्टिषु कार्यतास्वनुरक्तोस्मिपतंगोग्निशिखास्विव ५० वरमेकांतदाहेषुलुठनंरौरवाग्निषु नलालून
विवर्तासुस्थितंसंसारवर्त्मसु संसारएवदुःखानांसीमांतकइष्यते तन्मध्यपतितेदेहेसुखमासाद्यतेकथं ५२ अकृ
त्रिममहादुःखेसंसारेयेव्यवस्थिताः तएतेन्यानिदुःखानिजानतेमधुराण्यलम् ५३ अहमप्यधमोत्कृष्टःकाष्ठलो
ष्ठसमस्थितिः अज्ञैरेवाजतःसाम्यंपरमामप्यवस्तुभिः ५४ सहस्रांकुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः अस्यसंसारवृ
क्षस्यमनोमूलमहांकुरः ५५

खान्येवमधुराणिसुखानिजानतेमन्यंतइत्यर्थः ५३ कृतिस्यकलादिप्रमाणकुशलोमेधावीविचारपटुर प्यहंपरमंअलं
तमेवनमच्छानिनविचारतानिशास्त्रलोकप्रमाणवस्तूनियेस्तैरज्ञैःसर्वैःसाम्यमिलषेः ५४ इदानींस्वस्यप्रमाणकुशलनां
संसारमूलावधारणेनसफलयतिसहस्रेतिअंकुराःसंकल्पाःशाखादेहभुवनादयःआलाशाखाद्यवयवीविराट्फला
निसुखदुःखे चपल्लवाःरागलोभास्तैःशालिनःशोभमानस्य ५५

तथास्नानावसरे सेवंते लक्ष्मीलालीनां चामरैरथैरिभिरश्वैश्च सहितैश्छत्रैश्च प्रपूरिताः अनेनाहंससारसनक्रपद्मादिसहितसर
सीसामापतित्त्वीरभुवोर्याद्भ्रमते ५ समग्रैः स्रुमनोभिः पुष्पैर्जागृभश्वेतेश्च पूर्णैः अन्नैः पक्वैरोषधिभिर्यवांकुरादिभि
श्च परिप्लुतैः पटलकैः पात्रभाजनैः देवेति संबुद्धिः अर्चनगृहा देवब्राह्मणातिथिपूजागृहाः देवार्चनगृहा इत्येकपद्यं
वा ६

एतांकमलिनीतीरभुवश्छत्रैः प्रपूरिताः सचामररथैभांडैः स्नानावसरसेविना ५ समग्रस्रुमनःपूर्णैरित्तौ
षधिपरिप्लुतैः सज्जीकृताः पटलकैर्देवार्चनगृहास्तथा ६ स्नातःपवित्रहस्तश्च परिजप्याघमर्षणं लामे
वप्रैदातेदेव दक्षिणार्हो द्विजव्रजः ७ लसच्चामरहस्ताभिः पाल्यंते परमेश्वर सज्जीकृता स्तेकांताभिः सीताभोजन
भूमयः ८ श्रीमद्गुत्तिष्ठ भद्रं ते नियतं कार्यमाचर न कालमतिवर्त्तंते महांतः स्वेषु कर्मसु ९ प्रतीहारयताविश्व
मुक्तेवत्यथपार्थिवः तथैवचिंतयामास चित्रां संसारसंस्थितिं १० कियन्मात्रमिदं नाम राज्यं स्रुखमिति स्थि
तं नप्रयोजनमेतेन ममेह क्षणभंगिना ११ सर्वमेव परित्यज्य मिथ्या शंबरडंबरं एकांतएवतिष्ठामि निस्तरंगः शां
तइवाब्धिः १२ अलमेभिरसत्प्रायैर्मम भोगविजृंभितैः मुक्त्वा सर्वाणि कर्माणि स्रुखं तिष्ठामि केवलं १३
चित्तचाल्यमिमंतस्माद्भोगाभ्यासकुसंभ्रमात् त्यजजन्मजरा डंभजालजंबालशांतये १४

तत्रस्नानकाले परितो जप्याजपवत्याः अघमर्षणमंत्रायेना अतएव दक्षिणार्हाः ७ लेपनचंदनोदकपंचादिपरि राम:
प्लुतत्वात् स्त्रीताः ८ ९ १० ११ शंबरपदेन शांबरीमायालक्ष्यते मिथ्याशंबरं गगनसमाजलंसलक्षशंवा १२ २५
१३ हे चित्तचाल्यं स्रुखवादिचलरतां सज १४

अतः परं आत्मनिष्ठां कदापि तत्यक्ष्यामीत्याह आत्मानमिति अचले हिमवदादौ ६५ इदानीमुक्तं सद्दिष्योपसंहरन् विवेकगु
रुं नमस्यति अयमिति अयं देहोहमिति इदं धनराज्यादि ममेति स्फुरितं आत्ततं असत्स्वरूपं ज्ञानबलादपास्य समाध्यात्मसेनं
अतिबलिनं मनो रिपुं निःशेषं हत्वा सन्नमभूमिकाविश्रांति लक्षणं प्रशमं उपैमि प्राप्नोमि ६४ इति वाशिष्ठ ता० उपशम नवमः
सर्गः ॥ ९ ॥ द्वास्थेन प्रार्थितेप्यत्र माध्याह्निक विधिक्रमेत तूष्णीं विचारो भूयोपि न कस्यात्र वार्यते प्रतीहारो द्वारपालः उ

अयमहमिदमात्ततं ममेति स्फुरितमपास्य बलाद्सत्समंततः रिपुमति बलिनं मनो निहत्य प्रशममुपैमि नमोस्तु ते विवे
कः ६५ इति वाशिष्ठे मोक्षोपाये उपशम प्रकरणे जनक वितर्कः नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ इति चिंत
यतस्तस्य पुरः संप्रविशेषह प्रतीहारः परोभानो संपदनाग्र इवारुणः १ प्रतीहार उवाच ॥ देव दोस्तम्भविश्रांतसौस्तवसुधा
भर संपादयोत्तिष्ठ दिनव्यापारमनुपतो चिरं २ एता कुसुमकर्पूर कुंकुमांबुघटाः स्त्रियः स्नानभूमौ स्थिताः सज्जान
दोमूर्त्तिमिवाद्य ३ एता कमलकल्हारकान श्रांत षट्पदाकुला कमलिनी पाशारचितांशुक मंडपाः ४ म ३

पसर्गस्य च अमनुष्ये बहुले पिति दीर्घः १ दोःस्तंभयोर्विश्रांत समस्त वसुधाभरो यस्य तत्संबुद्धौ अनुपतायाः उचितं अनुरूपं २ तत्र सा
मग्री सिद्धिमाह एता इत्यादिना कमलनीपाशैः सपद्म विष्णुरज्जुभिः रचिताः पवित्त आरुनिर्मिताः कनकचित्रांशुकमंडपा:
पास्तत्पीविधाः अतएव एताः कबुरवर्णाः कमलिन्याः कमलवत्याः सरस्यास्तीरभुव इति परेणान्वयः ४

वा०टी०
उप० अकर्तृत्वेनउपेक्षणेनकश्चन अनर्थहेतुरितिशेषः अक्रियया उपेक्षायाप्राप्तंदुःखं असन्मयं मायामयं मिथ्यैवेतिभाव २५ युक्ताशा
२५ स्वविहिताः अयुक्तालोकप्राप्ताः २६ पूर्वपूर्वव्यवहारक्रमप्राप्ताः अस्पंदितांवास्तुअयंदेहस्तुष्यतितत्किंसाधुआवश्यकं
नेत्यर्थः २७ कार्यप्रारब्धकर्मोपनीतौपुण्यपापा नुदयफलहानिफलेसमौ २८ तत्कुतस्तत्राह कर्मजास्वितिकृतकृतम
प्यकृतंभुक्तमप्यभुक्तमिलपियोज्यं २९ पुरुषस्यांतर्यएवनिश्चयः कर्त्ताभोक्तेतिवाअसौपुरुषःसर्वास्तुदेहादिक्रियास्त
तन्मयतांस्वनिश्चितार्थमयतामुपै तीतिवस्तुस्थिति सां प्रतंतुमेममधीरनामयंकर्तृभोक्तृतारोगशून्यंआसप
दंआहताआविष्कालहृदि निश्चयासंपन्नो स्पर्थः अतः अंतश्चित्तेकृतफलावश्यंभावायपुनर्जन्मादिप्राप्तिशंकानि
ना१ नममेहकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन क्रियया क्रियया वापिपुन्नाप्तंतदसन्मयं २५ अकुर्वतःकुर्वतोवायुक्ता
25 युक्ताःक्रियाममनाभिवांछतितमस्तीहयदुपादेयतांगतं २६ तदुत्थायक्रमप्राप्तांकायोयंप्रकृतांक्रियांकु
रोलस्पंदितागस्तुकिमयंसाधुस्तुष्यति स्थितेमनसिनिष्कामेसमेविगतरंजने कायावयवजौकायैस्पंदास्पंदौ
फलेसमौ २८ कर्मजास्तुफलश्रीषुमनसोकर्तृभोक्तृते तास्मिन्प्रशांतिमायातेकृतमप्यकृतंन्नृणां २९ योनि
ष३ श्चयोंतःपुरुषस्यरूढक्रियास्वसौतन्मयतामुपैति अनामयंमेपदमाहताधीरधीरतामंतरलंसजामि ३० इतिश्री
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेनिष्टापरिश्रयसर्गः॥१०श्रीवशिष्ठउवाच॥ इतिसंचिंतयञ्जनकोयथाप्राप्तां
क्रियामसौ असक्तःकर्तुमुत्तस्थौदिनंदिनपतिर्यथा १ राम:
मित्तांइष्टानिष्टप्राप्तिविज्ञाननिमित्तांचअधीरतां अलंअत्यंतमेवसजामीत्यर्थः ३० इतिवाशिष्ठता०सोपशम०प्रकर २५
णेदशमःसर्गः॥१०॥कृताह्निकस्यराज्ञोत्रनिशांतेवणर्यतेपुनः विवेकेर्वहुभिश्चित्रैःस्वचित्तप्रबोधनं असक्तः
कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानलक्षणसंगरहितः १

पासुदशासु विद्याविषयाभिलात तत्प्राप्ति तदुपभोगतदनुस्मरणादिरूपासु संभ्रमं सुखलवास्वादं भ्रांतिं उत्साहं वा १५ भो
गाशापाप्रवर्तसत्वभोगाशक्तिकुटीभावा लोकशास्त्रादिभयाच्च निवृत्तं सत् १६ ततः कृत्रिमसुखानामनर्थवीजत्वा
ध्येनहेलनाऽकृत्रिमाप्रतिभवति तं हे तं यतलभस्वेति यावत् १७ १८ चित्तवृत्तिषु चित्तानुवर्तनीषु १९ जनजीवितं
प्राप्तिजीवननिदानं येन जाता जीवंतीति श्रुतेः २० २१ अपि वा कार्यमिति शेषः पर्क्किलउदितं जन्म प्राप्तं तनात् वि
दशासु स्वासु पास्वेव संभ्रमं चित्त पश्यसि ताभ्य एवाभिरचितं परमं दुःखमेष्यसि १५ प्रवृत्तं सवृत्तं सद्भूयोभू
सु २ य चिरं चिर भोगभूमिं सर्वा सु चित्तात्वं प्तिं न गच्छसि १६ तस्मात्त्वापालमनयालब्धपभोगचितया भव
सकृत्रिमात्वमात्वप्तिं येनाभियतत तततः १७ इति संचिंत्य जनकस्तूष्णीमेव बभूव ह शांतचापलचेतस्त्वात्क्षि
पिकर्माऽपितोपमः १८ प्रतीहारोपि नो वाचा गौरवेण भयेन च पु नर्वाक्यं महीपानां चित्तवृत्तिषु शिक्षितः १९ तूष्णी
मयद्वाणं स्थित्वा जनको जनजीवितं पुनः संचिंतयामास मनसा शमशालिना २० किमुपादेयमस्तीह यत्नात्सं
साधयाम्यहं कस्मिन्वस्तुनि वध्नामि धृतिं नाशविवर्जितां २१ किं मे क्रियापरतया किं मे निःक्रियया पि वा न
तदस्ति विताशेन वर्जितं यत्किलेत्यादितं २२ क्रियावानक्रियो वास्तु को यो यमसदुत्थितः मम स्थितस्य शुद्धस्य वि
त्तः कानाममे द्गतिः २३ नाभिवांछाम्यसंप्राप्तं न त्यजाम्यहं स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममायास्ति तदस्तु मे २४
शेनवर्जितं नास्ति जन्मभावस्य विनाशनियमादिति भावः २२ सम्यक्स्थितस्य देहचलनाच्चलनदशोस्त्वल्परूपास्थितेः
चित्तः चिन्मात्रस्वभावस्य २३ यन्मम प्रारब्धोपनीतमस्ति तदेवास्तु नान्यदिस्यर्थः अथवा यन्मम निरतिश
यानंदरूपमात्तरमस्ति तदेवास्तु न वाह्यं किंचिदित्यर्थः २४

वा०टी० नन सति सत्संबंधेक थंतत्प्रयुक्त वैषम्यवर्जनसंभवस्तत्राह मनागपीति २२ हेमनः त्वं असत् एतत् दृश्यं च न
उप० सत् अप्यं परिरवकारः अतः द्वयोरपि वंध्यापुत्र स्वर्णाभ्यो रिवासतोः सतोः तैः स्वरूपस्थितिकयोः सं
२६ वंध इत्यत्तरावली उक्तिः अपूर्वा आश्चर्यवेतर्थः २३ यस्मिन्पक्षे नाहमसत् सत्पक्षे तेनैवाहं दृश्यमेवासदि
ति तत्रापि न संबंधघटनेत्याह असदिति मरुजीवयोः सदाम्रुतजीवतोः २४ द्वयोरपि सत्वमेव नासत्वं कस्य
चिदपीति कल्पे पिकदापीष्टवियोगाभावान्न हर्षविषादप्रसक्तिरित्याह चित्तेति हे चित्तत्वं इति हृदः २५ महात्मा

मनागपि न संबंधस्त्वद्दृश्येन वस्तुना अविद्यमानरूपेण संबंधः कोयमीदृशः २२ असत्वमेतच्चनस
द्वयोरेवासतोः सतोः संबंध इति चित्रेयमपूर्वेवोत्तरावली २३ असदेतत्तु सच्चेत्त्वं तत्रापि किल सं
दर संगः सदसतोः कीदृग्वद्दत्वं मरुजीवयोः २४ चित्तत्वमथ दृश्यं च द्वयमेव यदि सन्मये सदा स्थिते
तत्प्रसरः कुतो हर्षविषादयोः २५ तस्मान्महाधिमिचलं मूकमुज्झासमाहर संत्यक्ताबुधिमादिष्टा
त्यज्ञाम ह्या मिमां स्थितिं २६ केंद्रकालातवद्घर्षमात्मनेव परिज्वलत् मामोहमलमासोद्यमंस्तां गह
समते २७ नतदिहास्ति समुन्नतमुन्नमेन्न जसियेन परांपरिपूर्णता तदवलंब्य बलादति धीरतां ज
हिहि चंचलतां शठरेमनः २८ इति मोक्षोपाये स्थ०णो० चित्तानुशासनं सर्गः ११ ॥ ॥

धिं विषादं मूकं तूष्णीभूतं सत् आत्मस्वरूपस्थितोऽत्साहं आहर समाध्यभ्यासेन संपादय संत्यक्ताधं संस्तोमो वि
क्षेपस्तल्लक्षणं अंबुधिं २६ केंद्रकालातङ्गुत्सवेषु जनकौतुकार्थमामोपद्रव्यरचितकंदुकाकारं आलातप
त्रंत ज्वितरण व ज्वलत् पुनः पुनरुच्छलति मोहं अलमिति वा मोहलक्षणंमलमितिवा २७ इह दृश्यवर्गमध्ये य

इदं मे इष्टम् इदं मे निष्टमिति कल्पनामिति भृताः वासनाः सुषुप्तवदिति स्थूलसूक्ष्मदेहाद्यभिमानाभावेजाग्रत्सुषुप्त्योर्विशेषाभावादिति भावः २ आर्यो गौरज्यानांदेवब्राह्मणादीनां आवर्तनेन पूजादानादिना समाधानं अहः का यमान्हिकं ३ संसारसंसमाहितं कृत्वा इत्यं वक्ष्यमाणदिशा ४ शांतं निर्विक्षेपं सारस्वतमालमुखे ५ ६ अनंताधिव मसंदय यथा स्यालितो माया लिमापोसित्वं ७ यतो जन्मसंसारस्वरूपो विरूप चिंताजालविकल्पो स्यादिति एवं एषान्वयः ८ हे सुंदर विवेकिन् इमां संसारस्वरूपसमसुखं च तुल्यतुलामारोप्य बुद्ध्या कः सार इति परीक्ष्य स्वतरला

संपाद्यत इहं कार्यमार्यचिडनिपूर्वकं अनयदुर्वरीमेकांतयैव ध्यानलीलया ३ मनः समरसं कृत्वा स्वस्थां
तविषयश्रमं सर्वं पंक्ति यमाणया मित्यं चेत्तमबोधयत् ४ चित्तचंचलसंसार आलये नो न सुखायते
शाममोहि शमाद्वृतं सुखं सारमवाप्यते ५ पयायपथिकस्ये चानसं कल्पयत्विरेलया तथा तत्पे वति
स्फारत्वं संसारलकचिंतया ६ शांतशालत्वमायाति शेकेन विटपी यथा अनंताधित्वमत्यासि शखेमो
गेद्धयातथा ७ चिंताजालविलासोत्या जन्मसंसारस्वरूपः तस्मात्त्वं कालिविचित्रां त्वं चिंतामुपशमं व्रज ॥
संसारस्य चिंतरला मिमांतुलय सुंदर अस्यां चेत्सारमाप्नोषि तदेतामेव संश्रय ८ आस्थामस्यां परित्यज्य
दृश्यदर्शनलालसाम् मेतद्रूपाणमांगं च स्वेच्छया विहरक्रया ॥ दृश्यशमसत्सद्धापुदत्वत्सम पेतुवा सा ॥ ह । ब । ८ ॥

मित्यनेन स्वरत्वाद्वित्तेपदुः खजटिलत्वाच्च नास्यत्र सार इति स चिंते ९ यस्मादिदं संसारात्स्मादृश्यमात्थ्यां परित्यज्य एतदसारदृश्यदर्शनयोग्यमेवतदिति दर्शनलालसां त्रियमाणेन अप्रियं च दर्शनं हि मिति दृष्टान्नाम च किं लभ्य पसाक्षी स्वात्ममात्रदृष्ट्या आत्मकामः सन् इच्छयात्वेरं विहर १० असत्याग वियमानं सुखं दुःखं साधनमुदत्तु सा प्रतंसत् विघमाने अत्तेना रामपेतुवामा तदागममायायाप्रयुतो हर्षविषादजम्नानविषमतां गच्छत्यर्थः ११

वा॰टी॰
उप॰
२२

मानसेर्गुणदोषविवेचितैरसं स्वप्नेय निरोधानं उदयेऽपुनस्तदा विमर्शं वंचनेति वा हेस्वराज्यो स्यैः अर्पीन यैर्न हृष्यति न ग्लायतीति व्यक्रमेणान्वयः २१ न किंचिदपि करोति अकर्त्तृत्वाभिमानत्वादित्यर्थः तदेवाह स तिष्ठतीति २२ भावनाः रागादिवासनाः २३ वासना न यफलमाहुम विष्यमिति वा स्मनावशात् पूर्वोत्तरानुसंधानं तेन प्राक्तना निष्ठकादिषु द्वेष अप्यामि प्रियार्थं रागः ततः प्रवृत्तिरिति सर्वे निर्यंप्रसक्तिः वर्त्तमानमात्रदर्शी

27

नास्तमेति न चोदेति गुणदोषविवेचितैः अर्पीनर्थैः सराज्यो यैर्न ग्लायति न हृष्यति २१ कुर्वन्नपि करोत्येष न किंचिदपि कुत्रचित् सतिष्ठत्येव सततं स्वदैवांतरेतिच २२ स एव भाविष्यतस्येव जनकस्य महीपतेः भावनाः सर्वभावेभ्यः सर्वथैवास्तमागताः २३ भविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिंतयत्यसौ वर्त्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते २४ स्वविचारवशेनैव तेन तामरसेक्षण प्राप्तं प्राप्तमशेषेण परामनंतरपद्व्या तावत्तावल्लक्ष्येनैव चेतसा संविचार्यते यावद्यावद्विचाराणां सीमांतः समवाप्यते २६ न तद्गुरोर्न शास्त्रार्थान्न पुण्यात्प्राप्यते पदं यत्साधुसंगाभ्युदिताद्विचारविशदाद्धृदः २७ सुंदर्या निजया बुद्ध्या प्रज्ञयैव वयस्यया पदमासाद्यते राम न नाम क्रिययान्यया २८

नं तु दुःखस्याप्युत्पन्नस्याप्रियतानुसंधानमिति सहजानं दानुरुह्या हसन्नेवेत्यर्थः आख्यानोपक्रमबीजं स्मारयन्नुपसंहरति स्वविचारेति शेषायां निरवशेषेण प्रादंज्ञानमाश्रेया विस्तरतकंठचामीकुरवद्भ्रांतेन ज्ञानकेन तत्पाफलपर्यंतं विचारः कार्यो नांतरा निर्वेदाद्भ्रष्टव्य इत्याह तावदिति प्रविचारयेदित्यर्थः २६ गुर्वादीनां साधनानामसाधनत्ववादो विचारप्राधान्यबोधनार्थः अपश्यो वा क्रमो गो अश्वेभ्यः पशवो ण अश्वा

यदपि तज्जनकस्यात्र जीवन्मुक्ततया स्थितिः विचारतो योऽभितं महात्म्यमपि विस्तरात् न तु मोहोऽहं एवं वदि
तदित्यर्थः आनंदरूढि त्रिगुहर्षस्थानेषु सुषुप्ताविव संस्थानि विक्षेपस्थितिर्यस्मिन्निति यावशिति किं यविशि
षणां २ वर्तमानेतत्कालोपस्थिते दृश्ये स्थिति अलंकृतावस्थितः ३ अनारतविवेकेन सदा विचारवता सनात
नं अनादि स्वभाव प्राप्तं कलंकं अहंममाभिमानमालिन्यं रागसंरजोगुणेन धूलिमिश्रप्रसंजितं ४ अनंतामयपरि
च्छिन्नमलाकारं ५ विक्षेपैर्मेघपटलैः अनामयं किंवा त्वा असंपादितं जनाभेदा अंशवः

श्री वशिष्ठ उवाच॥ एवं विचारयंस्तत्र त्वराज्जनकोन्नप चकाराखिलकार्याणि गतमोहश्च धीरधीः १
न मनः प्रोल्लासमायाति क्वचिदानंदवृत्तिषु केवलं सुषुप्तसंस्थः सदैव व्यवतिष्ठते २ ततः प्रभृत्यसौ हर्षं
नांजहार न वा स्पजति केवलं विगताशंकं वर्तमानेतयैव स्थितः ३ अनारतविवेकेन तेन सज्ञसनातनं पुनः
कलंकं नैवाप्यमनेरणेन राजसं ४ स्वविवेकानुसंधानादितितस्य महीपतेः सम्यग्ज्ञानमनंतामयमलं विम
लतां ययौ ५ अनामयविकल्पांशुक्षिरालाविगतामयः उदयाय हृदाकाशे तस्य व्याम्नीव भास्करः ६
प्रहृष्टोनव
सदृशीदीतामावाप्य कोसमवस्थितान् आत्मभूताननंतामासर्वभूतात्मकोविदः ७ प्रहृष्टोनव
मो वास्योक्वचिन्नसद् दुःखितः प्रकृतेः व्यवहारत्वात्स देवसमानसः ८ जीवन्मुक्तोऽवभवासो ततः प्रभृ
तिमानदः जनको जरठज्ञानी ज्ञातलोकपरावरः ९ राजं कुर्वन्विदेहानां जनजीवितं नवहर्षविषादा १०
प्रकाशायस्य विगता हृद्भेदनिरोधप्रयुक्ता आत्मयादुःखानियस्य ६ विन्दकोचिदात्मनि समवास्थितान प्रा
ष्टान् अतएव परमार्थदृशा आत्मभूतान् ७ प्रकृतेमार्यया सर्वव्यवहाररूपत्वादसंगात्मा संस्पर्शी दिशांनातम

वा०टी० पः यास्या ः यलक्ष्योगः सताहथाः तथ्याच्चनाधिकः अशोत्तीत्यर्थः २६ सर्वेषांदुःखानांदुःशान्तांसीमांत
उप० परमावधिं २७ एवंप्रज्ञाकोशस्यापियत्वेसंपदिवधित्वामिति दर्शयतिस्वर्गादिति यत्समवाप्यतेसुखमिति
२८ शेषः स्वर्लो कादपिरत्नापि पातालानीतिनारदः जगदघसदांमध्येपाताले भः समागत इति पौराणि

यएवबन्धः क्रियते बाह्योयेपार्जिनेज्ञनैः सएवमलः कर्तव्यः एवंप्रज्ञा विवर्द्धने २६ सामांतंस
वेदुःखानामापरं कोशमुत्तमं वीजंसंसारवृक्षाणांप्रज्ञामाद्यंविनाशयेत् २७ स्वर्गाद्यच्चपा
तालाद्राज्याद्यत्समवाप्यते तत्समापद्यते सर्वं प्रज्ञाकोशान्महात्मनां २८ प्रज्ञयोत्तीर्यतेभीमात्तस्मा
त्संसारसागरात् नदानैर्नचवातीर्थैस्तपसानचराघव २९ यत्प्राप्तासंपदंदैवीमपिभूमिचरान
रा। प्रज्ञापुण्यलतायास्तत्फलंस्वादुसमुत्थितं ३० प्रज्ञयानखरालूनमत्तवारणयूथपाः जंवु
केर्विजिताः सिंहाःसिंहैर्वहरिणकाइव ३१ सामान्यैरपिभूपत्वंप्राप्तंप्रज्ञावशान्नरैः स्वर्गापवर्गयो
ग्यत्वंप्रज्ञयैवैरहश्यते ३२ प्रज्ञयावादिनःसर्वेस्वविकल्पविलासिनः जायंतेसुभटप्रज्ञाव्याघ्र
राव्यतिभीरवः ३३ चिंतामणिरियंप्रज्ञाहृत्कोशस्थाविवेकिनः फलंकल्पलतेवैषा चिंतितंसं
प्रयच्छति ३४

28

कवचनात्पाताले पिसुखातिशयः प्रसिद्धः २८ आत्मतिकदुःखनिर्वृत्तिपि प्रज्ञैकफलमित्याह प्रज्ञयेतिदा
नतपःप्रभृतीनामल्पपापक्षयफलत्वादितिभावः २९ एवामलस्वर्गादिदानादिकर्मणांफलंतदपिप्रज्ञा
फलमेवेत्याह यदिति भूमिचराअपितराः दैवीनभश्चरत्वादिलक्षणंतंप्राप्ताइतियत्तदपीत्यर्थः ३०। ३१। ३२ २८

पदं१

जाड्यमज्ञानं तज्ज्ञानलक्षणमांध्यं तमः १८ तां प्रपो विपल्लत्वं अपः प्रज्ञया नावाप्तैर्य तज्जन्यैरिति प्रसिद्धं २० पेलवा मृदुला
प्रानिलस्पर्शकृलालेशः उपलं लक्षणविशेषं २१ असहायः गर्वादिसहायरहितः विशालः शास्त्रश्रवणाद्यपि
इयमपि प्रसिद्धा यमे वात्मूक्तः आचार्या देव विद्या विदितासाधिष्ठं प्रापयेदित्या दिश्रुति विरोधात् हे राम पेल
वात् ज्ञानमात्रं वा धत्ते नाति कोमलात् २२ लोको पि प्रज्ञावतो मंत्र्याद्देवलांतरबद्ध्वः भावत्वं प्रसिद्धमित्याह प्र

यस्यो ज्वलति ती क्ष्णाग्रा पूर्वा पर विचारिणी प्रज्ञादीपशिखा जातु जाड्यांधं तं न बाधते २६ दुरुत्त
रायाविपदो दुःखकल्लोल संकुलाः तीर्यते प्रज्ञया ताभ्यो नचापद्भ्यो महामते २७ प्रज्ञा विरहितं मू
ढमापदल्पापि बाधते पेलवा चानिलकला सारहीनमिवोलपं २८ प्रज्ञावानसहायो पि विशाल्वा
प्यपिसहीन उत्तरत्येव संसार सागरात्नपेलवात् २९ प्रज्ञावानसहायो पि कार्यांतमधिगच्छति दुः
प्रज्ञः कार्यमासाद्य प्रधानमपि नश्यति २३ शास्त्र सज्जनसंसर्गैः प्रज्ञां पूर्वं विवर्द्धयेत् कुकसंरत्व
णारंभैः फलप्राप्तौ लतामिव २५ प्रज्ञाबलबृहन्मूलः काले सत्कार्यपादपः फलं फलत्यति

स्वादवीति प्रधानं वकुतरसेनाद्वलजन्यो पि सन्न नश्यति अपवा प्रज्ञानं च रमसात्ताकारवन्ति लवदानात्मा
सर्वेषां कार्यप्रपंचानामंतं वाधयर्थं वशाभ्यस्थक त्वियप्ररूपार्थानामंतं अवधिं परमपुरुषार्थं च अधिगच्छ
तिदुःप्रज्ञो मोहस्तु सर्वप्रपंचसंतान लक्षणं कार्यं नातमासाद्य तन्मूलत्वात्प्रधानं सदपि ज्ञानमात्रेण नश्यती
त्यर्थः शास्त्रं पक्षे भेदेनवायो ज्यं २३ प्रज्ञा तर्हि केनोपायेन लभ्यते त्याह शास्त्रेति २४ प्रज्ञा बलमेव बहन्मूलं य
स्य तथाविधः सत्कार्यं सत्कर्मप्रारंभ न भागं तत्लक्षणः पादपः मासः सूर्य प्रकाशः सयथा भक्तं पक्वं क्रमेण

वा॰टी॰ रजसा रजस्तमःप्रगलसंभवात्सत्त्वेन विवित्त प्रसादोपचयद्रजसमात्विकारव स्त विवेकेनाकाशफलवात्तज्ज्ञान
उप॰ २९ प्रभावप्यधिकादिएइतिभावः २ तेकयंप्राप्नुवंतीत्याह तावत्तावदिति सत्वोपचयाद्यावदात्मा आत्मनि प्रसीदति
तावत्तावद्रजसो विध्वंसात्तां इंद्रियादीन् पुनःपुनर्विजित्य तपः ३ अध्यात्माधिकारात् सर्वेषां देवानामिंद्रियाणा
मीशेवशीति देवे परमात्मनि तपसालोकिते सति ४ मोहवीजानां द्रुवसिनानांमुग्ध्यः मुक्तिवदंत हृदं संग्रहकाः चित्त
तैजडप्यमानम्रविविधानांमाध्यात्मिकादिभिन्नानामापदां दुःखानांवृक्षयः वृक्षिवद्कस्मान्सर्वतः तारयेत्तकु

येहिपाश्वात्यजन्मानः प्राज्ञारोजसयात्विकाः प्राप्नुवंति चयं प्रार्थयंते जनका इव २ तावत्तावद्विजितारींद्रि
द्रियारयान्पुनःपुनः यावदात्मात्मनि वायमात्मन्येव प्रसीदति ३ प्रसन्ने सर्वेगे देवे देवेशे परमात्मनि स्वय
मालोकितेसर्वाः क्षीयंते दुःखवृक्षयः मुग्ध्योमोहवीजानां वृक्षयो गोविधापदां कुवृक्षयःसयंयोतिहृदे
तस्मिन्परावरे ५ सदाज्ञनकवद्रामसर्वारंभवदात्मना प्रज्ञयासानमात्मत्तल्लक्ष्मीवानुत्थितोभव ६ नित्य
मंतर्विचारस्यपश्यतश्चंचलंजगत् जनकस्येवकालेन स्वयमात्मा प्रसीदति ७ नदैवंनचकर्माणि नधना
नि बांधवाः शरणंभवती तानां स्वप्रयत्नाद्दृते णाम् ८

वृक्षयः अहंममतादिप्रत्ययलक्षणा हृदयःग्रंथयः परा मानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांताः सुखोत्कर्षाश्चपरा तस्मिन्
यस्मात्तयाविधेतयात्वश्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति
५ प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या आत्मानं स्वं सर्वारंभवत् सर्वजगत्कार्याधिष्ठानंदव्रमातदात्मना आत्मस्वरूपसाक्षात्कारेणभवेपरम
पुरुषार्थलक्ष्मीवानुत्तमः सर्वोत्कृष्टोभवेत्यर्थः ६ इदानीमात्मप्रसादोपायविचारएवमुख्यइत्याह नित्यमिति चंचलं २९

29

शिक्षितः कौतुकानयनशिक्षावान्केवर्तः ३५ धीरेवसम्यग्विवेकवैराग्यादिसन्मार्गयोजिताचेत्तारंनयति असम्यक्
रागद्वेषलोभाद्यसन्मार्गयोजितानुआपदंनयति प्रापयतीत्यर्थः ३६ आशानुसातत्संजीवगणाः लोभमोहक्रोधचिंताद
यस्तेभ्यउत्थिता दोषाः द्वेषचिंताविवादादयः संनद्धुंवर्मनद्धुं ३७ सम्यग्गुणदोषतत्त्वविवेकेनदृश्यते सम्यकुद्दर्शनयस्यतः

भव्यस्तरतिसंसारं प्रत्यपायोह्यतेधमः शिक्षितः पारमाप्नोति नाविकोनाप्नोत्यशिक्षितः धीरसम्यग्योजितापारस
मस्तस्योजिता पदं नरंनयेतिसंसारे भ्रमंतिनोहिवाणिवे ३६ विवेकिनमसंमूढं प्राज्ञमाशागणोत्थिताः दोषान
परिबाधंतेसन्नद्धमिवसायकाः प्रज्ञयेहजगत्सर्वंसम्यगेवा पदम्यते सम्यग्दर्शनमायांतिनापदोतवसंप
दः ३८ पिधानंपरमार्कस्यजडात्माविततोसितः अहंकारांबुदेमत्तः प्रज्ञावातेनबाध्यते ३९ पदमुत्तमसंपे
तुमिच्छतोग्रे प्रथमंनियंमतिरेवलालनीयः फलमभिलषतांकृषीवलेनप्रथमतरंतनुलक्ष्यतेधरेव ४०
मोक्षोपायेषु० ज्ञोप्रज्ञामहात्म्यंनामसर्गः १२ श्रीवशिष्ठउवाच एवंजनकवद्राम विचार्यात्मानमात्मना प
देविदितवेद्यानामविघ्नेनाधिगच्छति १
सम्यग्दर्शनंउत्तमं ३९ परमापरमात्मातज्ज्ञानमर्कस्य पिधानंतिरोधापकः लडयोरभेदाद्वंबुदपक्षेजलाप्लावित
तोवितीर्णः अमितोंबुदोनंतलम्भ ३६ लालनीवाडलइवकमाद्विवेकशिक्षयेनशोधनीया फलंकृषिफलधान्या
त्मिरद्धिंनाप्लितिम्प्रियिद्धो ४० इतिश्रीवाशिष्ठता० शे उप० एकादशः सर्गः १२ जनकस्यविचारंतद्दृष्टांतंकृतविस्तरात्
चितयन्पूर्वशमोपायाकीर्त्यतइतिमुक्तिभिः आविघ्नेनसंभावनादिप्रतिबंधकनिरासेन १ ॥ ॥ ॥

वा०री० हेयादेयदृशौ रागद्वेषात्मकवृत्ती शेषस्तत्साक्षी तन्मयस्तदेकनिष्ठः सन् स्वच्छतां विक्षेपकालुष्यशून्यतां २१ इ
उप० ति स्थितिरेवं रूपा व्यवस्था येषां सर्वत्र हेयानुपादेयान् समानतादर्शिनां विलीना तेषु तृष्णा २२ समतात्र विषमत्र
३० सात्मना अवस्तु अप्रशस्तं वस्तु अतो हेयं वस्तु प्रशस्तं वस्तु अत उपादेयमिति यस्य मनः अंतर्लुलितं लोलतां गत
मित्यर्थः शाखोटस्तु विशेषः स ह्यपुष्पफलपल्लवोनुपजीव्यच्छायः प्रसिद्धः २४ युक्तमनुकूलं अत इष्टं
मयाप्तिर्येषां लाभविलासिनी अयुक्तं प्रतिकूलमिदं अतोनेकदापि मा भूदित्यरागविलासिनी एषणा इह

मा खेदं भज हेयेषु मोपादेयपरो भव हेयादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषावस्थः स्वच्छतां व्रज मेषामिदमुपादेयमिदं हेय
मिति स्थितिः विलीना तेन वांछंति न त्यजंतीह किंचन २२ हेयोपादेयकलने क्षीणे यावन्न चेतसः न तावत्सम
ताभाति सालेख्याम्नीव चंद्रिका २३ अवस्त्विदमिदं वस्तु यस्येति लुलितं मनः न तस्मिन्नोदेति समता शाखोट इव
मंजरी २४ युक्तायुक्तेषु यस्यात्र लाभालाभविलासिनी समता स्वच्छता तत्र कुतो वैराग्यभासिनी २५ एकस्मि
न्नसतते तस्मिन्विद्यमाने निरामये नानानानातया किंचित्किमयुक्तं कुयुक्तता इप्सितानीप्सिताशंके मर्के सो
चित्तपादपे चंचले स्फुरतां यस्मिन् कुतस्तस्येह सौम्यता २७ निराशता निर्भयता नित्यता समता ज्ञता निरी
हता निःक्रियता सौम्यता निर्विकल्पता २८ धृतिर्मैत्री मतिस्तुष्टिर्मृदुता मृदुभाषिता हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञे

षष्अपेपवत्र स्मिन्पुरुषे २९ तत्र समतास्वच्छयोः संभावने को विरोधस्तमाह एकस्मिन्निति मानाः नानातया भेदाभेदवि
कल्पनायायस्य संगाद्वितीयानंदानुभिन्नास्तर्हि आत्मा तास्व सर्वेषु नकुला एव यादृभिन्नास्तथाप्यात्मास्पर्शानानु
कूलानवाप्तिकूला इति न तदाषितेषो रवकाश इति भावः २६ तस्य चित्तपादपस्य सौम्यताभिमुखता २७ इदानीं जीवन्मुक्त ३०

ननु दैववशात् स्वयमेव कालेन यद्भानं भविष्यति किमस्मत्प्रयत्नेनेति मन्यन्ते ताम् निंदति य इति कृतिरूपं आदिपदात् विवेकवैराग्य विचारादयः स्वेषु दैवप्रतिकूले किंबप्रयत्न सहस्रेण सत्यपि तत्र रूनां यत मानानां का समस्त्रभिर्भं शंना दित्यादि कुविकल्पपरायणाः ६ १० रागाज्जनकाख्या पिको दाहरणं प्रपंचयन्ति ११ देहीदेहो हृदि स्थितो देवः परमात्मे १२ संसारस्य मननं विकल्पनं चिंतनं च न शीकृतस्य स्पर्शमिपहृत शैत्यं १३ देहाहं भावत्यागरूपक पूर्णालक्ष्यनिम

यद्वनिष्ठाः कृत्यादेकुर्विकल्पपरायणाः तेषां मंदामतिलातनानुकंपा विनाशिनी ६ विवेकेपरमात्म त्वविलोकनात्मनात्मना धिया विरागो दुरया संसारजलधिं तरेत् १० एवासा कत्यितारामनभः फलति पातवत् सुखदाज्ञानसंप्राप्तिरज्ञाननस्यापतिनी ११ जनकस्यैव सद्गुरुः स्वयमेव विलोकितः विकाशमित यं देही देवः प्रांतरिवांबुजं १२ संसारमनं चित्रं विचारेणविलीयते गलच्छीकृतस्पर्शमातपेन हिमं यथा १३ अयमेवाहमित्यस्यां निशायां उदिते रवौ स्वयं सर्वगतः स्फारः स्वालोकः संप्रवर्तते १४ अयमेवाहमि त्यस्मिन् संकोचे विलयं गते अनंतभुवनव्यापी विस्तार उपजायते १५ जनकेन प्रदेत्य कायया अहंकारवासना तथा त्वमपि सद्गुरुं विचार्येति परित्यज १६ अहंकाराबुदे क्षीणे चिद्व्योम्नि विमलेतते नूनं संप्रोटतामेति स्वालोकाभास्करः परः १७ एतावदेवालितमायदहं भावभावनं तात्स्मिन्त्रसममातीते प्रकाश उपजायते १८ नाहमस्तिनचान्योऽस्तिनचनास्तीति भावितं मनः प्रशांतिमायांतं नोपायान्यपुमज्जति १९ उपादेयानुपतनं हेये

त्वं साधनमित्याहुर्मुनीति १४ १५ १६ नूनं निश्चयेन अवश्यमिति यावत् स्वालोकात्माभास्करः सूर्यः संप्रोल्लसितः शर दिवस्फुटप्रकाशतां प्रतितमः ७ तमसां स्थ्यं चल मितियावत् १८ अहमहं नानास्ति अस्मच्छब्दार्थस्याप्यहंको

वा॰टी॰ ननुपूर्वसिद्धमनसउक्तोपायेनछेदनेविभावमनोवृत्तीनांवर्तमानवृत्त्यात्मकस्यमनोवृत्तेर्वाकथंछेदनंतत्राहविस्मृत्ये
३५॰ तिविस्मृतिर्वासनोच्छेदस्तयाचरमोत्तरकालप्रसक्तंवृत्तिरूपं प्रसक्तं वासनायोगेपिवृत्त्यनुदयात् वर्तमानकर्तक
३१ रणव्यापनस्वेनैववस्तुस्वरूपनिरोधंछित्त्वा ३६ नत्वेमपितत्त्वविदांजीवनासिद्ध्येतदुपादानभूताविद्याख्योमोहोवश्यम
भ्युपगंतव्यःसएवडनःसंसारंप्ररोहयिष्यतीत्याशंक्याहमोहइति

मनएवंसमुच्छिद्यविस्मृत्याचरणंमनः वर्तमानमपिछित्त्वाछिन्नसंसारतां
व्रज ३६ मोहोविस्मृतसंसारंनभूयःपरिरोहति चित्तंविस्मृतसंसारोनभूयः
परिरोहति ३७ तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्जाग्रन्निवसन्नुत्पतन्पतन् असदेवेदमित्यंत
निश्चित्यास्थांपरित्यज ३८

31

परिरोहतिप्ररोहतिवासनाक्षयलक्षणेविस्मरणेसतितस्यबीजशक्त्यभावादितिभावः तर्हिसंसारस्तस्मिन्मो
हस्तेत्स्वयमेवप्ररोहतांतत्राहचित्तमिति चित्तसंस्कारोच्छेदलक्षणेचित्तस्मरणेसतिनचित्तस्यप्ररोहःसंभव
तिचित्तसंस्कारस्यापिचैत्याशेषबीजत्वादितिभावः ३७ चित्तवेत्योर्विस्मरणेतदास्थात्यागएवोपायइत्याहतिष्ठ
न्निति ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ३१

इदानीं रामस्य तद्गुणार्जने उपायमाह धावमानमित्यादिना अधोभागे निकृष्टेषु प्रत्याहारेण विषयेभ्यः सर्ववाह्ये
न्द्रियाणां परावर्तनेन अधः पतितप्रवाहो मुखं वारि सेतुनेव ३० वाह्येष्वर्थेषु चालिता आंता प्रसक्ते स्वाग्रयबोण
यश्रांतरेषु नृतमुक्तेः सर्वतः सर्वप्रकाशेण तत्र रलवत्यश्री तावद्विचारः कार्यइत्याह वा ह्यानिजितयावाह्ये
न्द्रः गच्छतस्तिष्ठतो पि जाग्रतः स्वपतो पि वा न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यतइति ३१ अनया गुरुपदिष्टया व
द्धिलक्षणया शलाकया कर्त्तर्या वासनालक्षणं जालं अनया च्छंधीति परेण अन्वयः गृहीताः तस्याः शस्त्र्या येन

धावमानमधोभागे चित्तं प्रत्याहरेद्बलात् प्रत्याहारेण पतितमधो वारीव सेतुना ३० वाह्यानार्थानिमांस्त्य
क्तानिष्टन्गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्नथ सर्वथा सर्वदा सर्वा नीतरांश्च विचारय ३१ गृहीतत्रस्ताशाकरे वासनाजा
लमाविलं संसारवारिप्रसृतं चिंतातंतुमिरानतं ३२ अनयातीक्ष्णया तात छिंधि बुद्धिशलाकया वात्ययेवांबुद
कालेव हत्या चित्तनपदे ३३ अध्यसंसारवृक्षस्य मूलं दोर्घाकुराण्यदं भवाधीरेण धैर्येण प्रकुर्याद्धिया
३४ मनसैव मनश्छित्त्वा कुठारेणेव पादपं पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो भव ३५

मोहशैवालेरा विलं मलिनं संसारलक्षणे वारिणि प्रसृतां चिंतालक्षणैस्तंतुभिरानतं निर्मितं ३२ विततविस्तीर्णतरे
पदे आकाशे वृहत्तो चवहंतेति वात्या शलाकया विशेषणं ३३ हे भव्य धीरेण विचारात्मा सदृढीकृतेन कालस्थैर्य
लक्षणेन चित्तधैर्येण संपन्नया अन्तः स्वोकुरस्यानादिकालतनिमज्जन्तो आरंसमर्पणेन परोक्षत्साक्षात्कारवुद्धि
यासंसारवृक्षस्य मूलं सवासनमज्ञानं छिंधीत्यर्थः ३४ ननु सतिविवेकतो मानसिकं यं मूलच्छेदः स तत्राह मनसैवेति य
थाकश्चिन्निविड लोहनपारपावयवकाष्ठालसनाकुठारेणपादपं छिंतत तद्वन्मनो विशितवृत्तीछित्वाऽसे वेतन्यपननं

वा॰टी॰ चित्सत्तामात्रकोवेदमितियदुक्तं तद्रूपा द्यतिमनइत्यादिना यतोजडं अतः स्वतः सेद्धुंपरंसाधयितुं चापसमर्थं स्यात्
उप॰ स्वसिद्धये स्वविषयसिद्धये च यान्निभृतं स्वप्रकाशचिद्रूपं तत्वं पारमार्थिकं वस्तु अनुधावत्यनुसरति यथालजीवनाय
३२ सपुत्रादिभरणाय च मार्जारसिंहमनुसरति तद्वदित्यर्थः दृश्यस्य स्वविषयं च आत्मुमतोऽपजीवति अस्यैव किं तत्तस्
त्राहम नइति एवं चसति मनः असत्कल्पमन्यप्रायं मिथ्येतिसिद्धमित्यर्थः कथं जीवति तदाह भावयन्निति एकमद्विती
यमात्मानं विस्मृत्य दृश्यं जगदाकारमेव भावय छांदसो लिंगव्यत्ययः कल्पयत्सत् जगदाकारं भूत्वा जीवतीत्यर्थः अत

मनः प्रकृत्यैवचलं चित्तत्वमनुधावति मांसगृद्धेनमार्जारो वनेमृगपतिं यथा ४७ सिंहवीर्यविशालं च मांसं भुं
क्तेनुगोहरेः चिद्दीप्तवशतः प्राप्तां दृश्यमाश्रयते मनः ४८ मनएवमसत्कल्पं चित्प्रसादेन जीवति भावयन्विश्वमेवे
32 कं चिंतामत्यचिद्रूपुत जडं यत्किलनिहीनं चित्तादीपिकयौजसा तन्मनः शवसंकाशमचिद्रुत्तिष्ठते कथं ५० चि
त्स्वभावपरामृष्टास्पंदशक्तिरसन्मयी कल्पनाचित्तमित्युक्ता कथ्यते शास्त्रदृष्टिभिः ५१ पश्चिन्नस्करणीफूत्कार
सैवेयं कल नोच्यते चिरेवाहमितिज्ञात्वासाचित्तामेवगच्छति ५२ चैत्येनरहितायैषाचित्तत्त्वसनातनं चैत्येन
सहितायैषा चित्सेयं कलनोच्यते ५३

एवचिंतामात्मस्मृतिं एत्य प्राप्य उत्तपुनः चिदपि भवति मनस्त्वं जहातीत्यर्थः ४९ मनसः प्रकाशशक्तिरिवस्पंदशक्तिरपि
चिदधीनेत्याह जडमिति चिह्लक्षणयादीपिकया ओजसा बलेन च विना उत्तिष्ठते स्पंदते ५० अतएव चितिस्पंदक
ल्पनैव मनइति विद्वत्प्रवादोप्युक्तीत्याह चित्स्वभावेति ५१ स्पंदशक्तेरेव विलासभेदं तत्तवृत्तयस्तेत्याह पइति फूत्कार
स ग्रहणं विषयस्याप्युपलक्षणं तथाच चित्तादित्रिपुटीदृश्याकारतैव कलनेत्यर्थः चित्तामुद्धुर्चिन्मात्रता ५२ तथाच चित्तस्व
त्यागएव ब्रह्मसतात्पर्यविसन्नेत्याह चैत्येनेति ५३ ।।।। ।। । ३२

अस्यापदित्यागेसमतापिसिद्धतीत्याशयेनाहसमतामितितथाअप्राप्तमितिछेदः ३९ यथाशर्वमिहेश्वरः स्थि
त्याघश्मूर्त्तिलिक्षणानिलिंगानिपुत्रचिन्मात्रदेशानविभक्तिजगदाकारविवर्त्तमानमायाधिष्ठानत्वात्सन्निधि
मात्रेणविभर्त्तिचनेनसर्वकर्त्ताचभवति एवंत्वमपिराज्यादिकार्याणपनास्थयासन्निधिमात्रेणकुरु अकर्त्तामनि
ध्यायन्कुरुचेत्यर्थः ४० किंचिन्मात्मोक्तिद्रष्टानान्यतोस्तिभ्रांतयादिश्युतेः सर्वशरीरेषुत्वमेववेत्तावेदितारूभाव
क्षितिदसः सन्नायाद्दिधतेर्वातचूपरमार्थसन्नित्यर्थः अजजन्मादिविक्रियाशून्यः सर्वस्यात्मप्रत्यक्चिद्रूपः प्राग

समतामलमाश्रित्यसंप्राप्तंकार्यमाहरन् अचिंतयंस्तथाप्राप्तंविहरेहहिराघव ३९ यथासर्वापिलिं
गानिनविभर्त्तिविभर्त्तिच त्वमेवमिहकार्याणिकुरुमाकुरुचानघ ४० त्वमेववेत्तात्वमजस्त्वमात्मात्वमहे
श्वरः आत्मनोव्यतिरिक्तत्वंत्वयेत्वमिदमाततं ४१ येनात्महं शङ्खवादमितोत्रावनोज्झितः सनसंग
ह्यतेदोषेर्हर्षमिषविषादजैः ४२ रागद्वेषवि निर्मुक्तसमलोष्टाश्मकांचनाः युक्तइत्युच्यतेयोगीत्य
क्तसंसारवासनः ४३ सयत्करोतियद्भुंक्तेयद्ददातिनिहंतियत् तत्रमुक्तधियस्तस्यसमतासुखदुःखयोः
४४ प्राप्तंकर्त्तव्यमेवेतित्यक्तेष्टानिष्टभावनः प्रवर्त्ततेयःकार्येषुनसमज्जतिकुत्रचित् ४५ चित्सत्तामा
त्रमेवेदमितिनिश्चयवन्मनः त्यक्तभोगाभिमननंशममेतिमहामते ४६ ॥

क्तोमहेश्वरस्त्वमेवआत्मनः स्व स्वभावाद्व्यतिरिक्तः अप्रच्युतभावएवसन् एवंभूतेनत्वयात्वमोहादित्य
मिदमाततंविस्तारितंनान्येनेत्यर्थः ४० यदिमेयवेदमततत्तर्हिकथंममात्रहर्षामर्षदोषोदयस्तत्राहयेनेतियेनतत्व
विदाआत्मदृष्टयाप्रसादवात् परमार्थसन्मात्रतामावनाहमितोन्यादृतिभावनाउच्चितात्यक्तासःनदोषैःसंगृह्य
तेअतस्त्वमप्युत्तेसत्यर्थः ४२ ४३ ४४ ४५ उदयतत्त्वयचभोगाभिमननंभोगचिंतासात्यक्तायेन ४६

वा॰टी॰ ननु कल्पना यदि मुक्ता कथं जगदवबुध्यते अवबोधे वा तस्याः प्रसिद्धचित्त्वभावात्कोतिशय अप्रबुद्धेत्येतन्न्यसे जगद
उप॰ बुध्यत इति तत्र किंचिदवबुध्यते जगतो भवबोधमात्र विलासतत्वात् यतो दृश्यमानापि जगत्स्थिति सा कल्पक प्रसादात्कल्प
३३ नैव प्रसन्नमयीत्यर्थः ६१ विषयांशपरित्यागे वशिष्टा कल्पनैवास्ति सुकेश तिज्ञानमुवापमालेति मायाहीति सा ज्ञिणी तदं
तरीयुक्तचितं विविच्य दर्शयति यत्यादिना एवाविताहति रूपा कलना अंतरस्थ्ययातया सर्वसाक्षिणा वरमया घ्लाव्यामा
सत्तीपदार्थेषु स्वविषयेषु विराजते प्रकाशसमर्था भरतिनस्वतइत्यर्थः ६२ यदि सा सर्वसाक्षिणी कुतस्तदंतःकरणाध

अप्रबुद्धाय दाक्षेषा न किंचिदवबुध्यते संकल्पकलनेवांतर्दृश्यमानाप्यसन्मयी ६२ तयापरमयाख्या कलनेवां
तरस्थया मंजरी गंधशक्त्येव पदार्थेषु विराजते ६२ ननु संकल्पितापेषा कलनेति जगत्त्रये साहि किंचिद्विजानाति व३
33 त३ नित्यं ज्ञानैकधर्मिणी चैनेन जडारामकलनोपलरूपिणी पद्मिनीवातपेनासौ परेणैव प्रबोध्यते ६५ यथा शिलाम
यीकन्याचोदिनापि न नसति तथेयं कलना देहेन किंचिदवबुध्यते ६५ लिपिकर्मन्नृपेर्वेद्धं कक्कतं घर्घरारवं क॰
चित्रचंद्रकिरणैरेषध्यः प्रतिबोधिता ६८

सर्व नैव प्रकाशयतीति नंतत्राह ननु संकल्पितेति या एष ज्ञानैकधर्मिणी नित्यबोधस्वभावा सा सिचात्परिच्छिन्नवृत्तिकल्प
नीयाधिवशान्ननु स्वल्पेवेति जगत्त्रयेपि येस्ते ः प्राणिभिः संकल्पिताः अतः किंचिदल्पमेव तत्तदंतःकरणादिवजानातीत्य
र्थः ६२ वृत्तिरूपानुकलनाविवेके उपलरूपिणी पाषाणकल्पाजडैव अतएवचेतनेन साक्षिणा प्रबोध्यते ६४ येतु नैय्यायि
कप्रभृतयः नित्यसाक्षिणाम जानानाः परप्रकाशस्यैवानित्यज्ञानस्य स्वरूपप्रकाशतांमन्यंते तान्बहुभिर्दृष्टांतैरुपहसयहस
तियथेत्यादिना ६५ अन्येतु नस्यांतःकरणांतद्दृष्यार्ह नित्यचित्संनिधानाभावे विषयोन्मुखप्रवृत्तिरेव दुर्लभा दूरे तत्प्रकाश
कतेत्याशयेनाह लिपिकर्मेति लिपिकर्मभिश्चित्रालिखितैर्नृपैः प्रतिबोधिता आप्यायिता ः६६ ॥ ॥ ॥ ३३

कलनैवमनः ॰ लननो भवतीत्याह किंचिदिच तद्ब्रह्मैव किंचिदात्मरूपकलनानासत्तदेव हृदिस्थितं सदिव उपस्थि
तासंकल्पविकल्पकल्पनाभूत्वा स्थिरं रागतत्प्रसिद्धं मनो भवतीत्यर्थः ५५ नित्यानुभवस्य स्वस्वरूपविस्मरणं कलनैव
सति लब्धापन्ना चित्तमेवागच्छतीत्याह चित्तमिति तदापरोक्षतापत्तियोग्यापाजडता पन्नाः संपन्नेत्याह जडेवेति ५५ अती
तविषयाकारकल्पनेनाचित्तामिव अनागताविषयाकारकल्पनेन संकल्पविकल्पानुविधानात्मनस्तामपि सा
प्राप्तेत्याशयेनाह संपन्नेति एवमवच्छेदवती द्विधा परिच्छिन्नासती प्राप्तनेष्टानिष्टसाधनसाजात्यमध्यवस्य भावीष्टा

किंचिदात्मस्वरूपं यद्ब्रह्म तत्त्वा स्थिरं मनः कल्पनासत्सदेवैतत्सदिवोपस्थिताहृदि ५५ चित्तमित्येवरू
पंयदेव कलनादिता ॰ तदेव चित्तां विस्मृत्य माजडेवव्यवस्थिता ५५ संपन्ना कलनानाम्नी संकल्पानुवि
धायिनी अवच्छेदवती चोग्राहेयोपादेयधर्मिणी ५६ सैषाचिदेवजगतामागतेव स्वशक्तितः नसंप्रबोधि
तायावद्रूपं तावन्न बुध्यते ॰ ५७ अतः शास्त्रविचारेण वैराग्येण परेणच निमग्नहेयोद्धियाणां चबोधयेत्क
लनात्वयं ५८ कलनासर्वजंतूनां विज्ञानेन शमेन च यः बुद्धा ब्रह्मतामेति भ्रमतीन रथ्याजगत् ५९ व्यामोह
मदिरामत्तां लुंठितां विषयावटे आत्मावेदनसंसुप्तां कलनामेवबोधयेत् ६०

निष्टसाधनंता संकल्प हेयोपादेयधर्मिणी अग्राप्रख्या चिदेव संपन्नेत्यर्थः ५६ मनप्रकृत्यैवेत्यादिनोपपादितं चित्त
नामात्रमेवेदमित्यंत्रोपिंडीकृत्यापसंहरति सैषेति स्वशक्तितः स्वीयमायाशक्तिवशात् गुरुशास्त्रतत्त्वविचारैर्य
वित्तसंप्रबोधिता तावद्ब्रह्मस्वपूर्णानंदात्मरूपं नबुध्यत इत्यर्थः ५७ बोधयेज्जडाकारकलनात्वक्षणादवस्थात्रय
स्वमाध्यावर्तयेदित्यर्थः ५८ विज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन शमेनशमादिसाधनसहितमनननिदिध्यासनाभ्यां इतर

आत्मनं अवेदनेमत्तानं निद्रालेनसंसुप्तां ६०

पाविज्ञानशमाप्रबोधने ५९ व्यापोहोरागः

कुतोनपरमार्थतस्तत्राहमनइतियतः परमार्थेनिमग्नः चित्तंबुद्धिः शरीरमित्येतदुपलक्षितंदृश्यमात्रंइहात्मनिनास्तिअप्र
मात्तोह्यमनाः अमः अकायमप्राणम अविरअस्थूलमनरवतमाद्दिश्रुतिशतेन विद्वनुभवेर्युक्तिभिश्चबाधितत्वादितिभा
वः १५ यद्यात्मैवास्तितर्हिसकुतोनभातिजगद्रूपेणतोकोभातिअतआह आत्मैवेति १६ कुतोनास्मीवकुतआत्मैवेति
निश्चयस्तत्राहअच्छत्वादिति अच्छत्वाच्चक्षुरादियोग्यताप्रयोजकस्थौल्यनैल्याद्यभावाद्दशादिवाभासतइत्यसदाभासः
चिद्रूपतयात्वपरप्रख्यानिर्वाहकत्वात्सन् अतएवस्वानुभवैकवेद्यानुभूयतेनकरणैरित्यर्थः १६ स्थौल्याद्यभावात्कर

मनोनोनमितिनीपिधीरथानशरीरके अस्तीहपरमार्थेनत्वात्मैवाहास्तिसर्वदा आत्मैवेदंजगत्सर्वमात्माकालक्र
मस्तथा सचाकाशादच्छतरोनास्तिवास्तेवचामलः अच्छत्वादसदाभासः संविद्रूपतयातुसन् आत्मासर्वपदातीतः
स्वानुभूत्यानुभूयते १७ मनस्तत्रपरिक्षीणंयत्रसंविस्मृतात्मनः अंधकारस्तपस्तत्रयत्रालोकः प्रवर्तते १८ यत्रा
त्मसंविदोछायाः संकल्पोत्पतयामताः तत्रात्मनोविस्मरणंस्मरणंचित्तजन्मनः १९ परस्यपुंसः कल्पमयत्वंचित्त

णांतरात्रौतत्रनप्रवर्ततांमनस्तुसूक्ष्मतयाथविनिर्णयितेसिद्धत्वेनप्रसिद्धंकुतोनप्रवर्तत्तेतत्राहमनइतियत्रमनः प्रवर्त्ते
तयदितद्वृत्तिकालेत्वयंननश्येत् मनस्त्वज्ञानकार्यत्वाद्दर्शनेतस्योदयसमकालमेवाविद्ययासहतयात्रतद्दर्शनशक्तते
त्यर्थः १८ क्वचर्हिमनसः प्रवृत्तिशक्तिस्तत्राहयत्रेति यत्रयस्यांदशायांअच्छायाः स्वच्छतरायाः आत्मरूपायाः संविदः सं
कल्पवशाद्बाह्यविषयाकारोत्पतयावाह्यार्थप्रकाशत्वेनाभिमतास्तत्रपारमार्थिकस्यात्मनोविस्मरणंचित्तजन्मनोभि
व्यार्थस्मरणंदर्शनमित्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः १९ सोऽद्वयप्रतिकूलत्वाद्दृष्टिनमनसआत्मदर्शनशक्तिरित्याहपरस्येतिसंक
ल्पमयत्वात् मनः सर्वसंकल्पक्षयीपलक्षितेतमोन्तात्मतिकथंप्रवर्ततेतिभावः २० ॥ ॥ ॥ ॥

परिवल्गितं धावितं ६७ पुंसां विहितैः शिलाशिलादिना निर्मितैः ६८ ६९ नित्यचिदात्मनः स्वपगमैकलनाघ्यास
एवनसिद्धोदिता शयेनारुह्यचेति ७० चित्तः परिछेदस्पंदकल्पनैवसनइत्युक्तं इदानीं सेवचिदचिदंशविवेकेचिं
दासस्यात्ममात्रताज्ञाऽशराव परिशिष्यते तथाविधातस्पंदशक्तिः प्रयाए वेतितन्निरोधेकृतेनमनोनाम एषचक्रो
ध्यमस्तीतिवक्तुं भूमिकां रचयति शठे स्वयंचकेरङ्गे अन्नमयात्तः प्रपाशरीरेंद्रियप्रायामयकीशालिकां ७१ साप्रा

असृगालिप्तगात्रैश्च शवैः कपरिवल्गितं कगीतं धुरध्वानं कनपाबाघखंडकैः ६७ कपुंसांविहितैर
कैंज्ञपितैर्यामिनीतमः कसंकल्पमयच्छायाकीपतेव्योमकानने कजडैरूपलाकारैर्मिथ्याभ्रमरीत्यि
मनोभिः२ तैः स्वगत्समामयैरपि किंपतेकिया ६९ यथातचेष्ठते स्फारस्वगत्सातरंगिणी कलनातद्वदेवे
यं स्फुरत्यात्मनिसत्सले ७० यदेतत्स्पंदितं नामतन्मनोधिगतं शठे मरुतांविछ्वितांशक्तिमतः प्राणशरी
रिणी ७१ यथासंविदनाक्रांतासकलमलवनिश्रयैः अनात्तिसरसाकारा प्रमेयापारसालिकी ७२ अयं
सोहमिदंतन्मइतियाकलनाविना प्राणात्मतत्वयासस्याः संज्ञाजीवेतिकथ्यते ७५ धीस्थितंजीवइत्ये
तासंकल्पस्यासतोमताः संज्ञासंकल्पितास्तेषु नैरामपरमार्थतः ७५

णशक्तिः संकल्पादुत्थिताभिः संकल्पानां योगिनां चिदात्मैवहानपृथगस्तीत्याह यथामितिनत्राक्षिप्तः कलि,
तः स्पंदइतिरसाविषयात्तदाकारायथा ७२ सेवअहमभेत्पात्तिप्तरसाकारायदातदाविनास्पंद तदात्तयायो
गात्स्पंदात्मकप्राणतत्वस्य चिदात्मकस्यात्मतत्वस्यच पृथगीवसंज्ञातस्या विवेकाध्यासेन आविलाजलसं
विलतचिद्रूपाकालनाजीवप्राणधारयादिति धात्वर्थानुपमाज्जीवनीतिजीवेतिसंज्ञाकथ्यतइत्यर्थः एवमन्या

अपिसंज्ञा तस्याः प्रसिद्धा इत्याह धीरिति ७४

वा॰टी॰ किंतर्हि मनस्तत्त्वाह चिद्धक्तेरिति ८८ अविद्याकार्या विद्यामायाविक्षेपशक्तिः एतन्मनस्त्वाज्ञानसर्वस्वनिर्वाकत्वाद्दशा
उप॰ न ८९ संकल्पाकल्पकल्पननिमित्तमित्थमितियावत् अतएवनिमित्ताज्ञाननैमित्तिकायाधुत्सिद्धिरित्याहनकृतंचेद
३५ ति ९० वायोरितिवायुतः पद्मंतात्संभक्तिकत्वसि ९१ नविद्यंतेखंडमंडलाकारस्पंदरूपाणियस्यांतस्याविद्याविदेव
यघस्मात्परमार्थइत्यर्थः ९२ साउक्ताखंडपूर्णतालक्षणविन्नाचित्स्वभावता नदन्येनकेनसंबाध्यतेखंड्यतेकिल
तितदसंभावनाघातनार्थः किंतदधीनसिद्धिकेनउक्तान्येनअन्यसाप्रसिद्धेः चिदधीनसिद्धिकस्यविद्याघनाशक्तेर्बाध

चिद्धक्तेः स्पंदशास्त्रसंबंधाः कल्प्यतेयतः मिथ्यैवतत्समुत्पन्नं मिथ्याज्ञानंतदुच्यते ८८ एषाहिविद्याक
ल्पितामायेषासानिगद्यते परमेतत्तदज्ञानंसंसारादिविषप्रदं ८९ चिद्धक्तेः स्पंदशक्तेश्चसंगेसंकल्पनांन
35 कृतंचेत्यस्तिक्षीणास्तद्विद्याभवभीतयः ९० वायुतः स्पंदशक्तिर्यासाचित्ताचेत्यतेयदा स्वचेत्यादित्विपर्देवतिः संक
ल्पघातिचित्ततां ९१ चित्ततेषाचितामिथ्याकल्पितावालपक्षवत् अखंडमंडलाकारास्पंदरूपाचिदेवयत् ९२
सैषाचित्ता तदन्येनकेनसंबाध्यतेकिल अखंडशक्तेरिंद्रस्याकेनस्यात्सहसंगरः ९३ अतः संबंधिनोभावात्सं
बंधोऽत्रनविद्यते संबंधेनविनाकस्यसिद्धंतत्कीदृशंमनः ९४

स्यापिसिद्धेश्चित्सत्ताधीनत्वाच्चित्खंडनमंतरेणचिदंतराले अपिकिंसिद्ध्योगाच्चेतिभावः तद्धिदंते इतिपाठेतुतांताद
शीं चित्स्वभावतांत्वस्पवेत्तीतितद्धत् अंतेसकार्याविद्यानाशेसतिकेनसंबाध्यते इतियोऽयं इंद्रस्यदेवराजस्यपरमे
श्वरस्यवा ९३ अतः अचित्तचिदविरोधायोगीद्विरोधे चित्सत्ताबाधितास्थितिकत्वाच्च कीदृशंमनः यद्विजडमपि
स्वसत्तायामन्यनिरपेक्षेस्यतः सिद्धंस्यात्तथापितदनुभवितुस्तत्संबंधनस्थतनस्यान्यस्याभावाच्चित्तसंबंधेनचिना
मनः कस्यसिद्धंकीदृशंवातत्स्यात् अनुभवानारोहअलीकयत्तस्यचविशेषासिद्धेरितिभावः ॥ ॥ ३५

३२ : [illegible]

[illegible]

अतएवसंकल्पः चित्तजन्मबीजमित्यसकृदावेदनमित्याह एतावदिति संकल्पोन्मुखतां याते गच्छन्तः आलनः
सत्संविदस्थिरत्वभावत् वाविकल्पनं इशब्दस्य थाभावलक्षणं एतावदेवचेतसो जन्मकिलेत्यन्वयः २१ उक्तमे
वस्फुरीकृत्याह निर्विकल्पादिति निर्विकल्पात्मस्युच्यते इतिशेषः यथाह्यादि संकल्पकलनायपूर्वं [illegible] अंडजनं बुध्य
तेप्रजाप्रसवार्थमाविर्भवतीति तथामनोपि जगत्प्रसवार्थमित्यर्थः तथाच वादयत्यपि मन्त्रपुंस्त्वादिवदपि हि लोके
इति २२ यदेतत्स्यादितिनामेत्यादिना यत्प्रस्तुतं तस्य प्रयोजनमाह प्राणशक्ताविति यथाद्व्यदर्पणादेः संबंधिनीह
या तस्मिन्द्व्यविलीने तद्व्यमनुविलीयते तद्वत् तत्कृत [illegible] यतो यथाप्रतिबिंबं दर्पणस्यैव कल्पितं रूपं तया मान
संमनापि प्राणस्यैव रूपमि[illegible]त्यर्थः २३ प्राणरूपं मानसमिति कुतो ज्ञानं तत्राह देशांतरेति यतः प्राणः जीवन्मुक्तस्य

एतावच्चेतसो जन्मबीजं संसारभूतये संकल्पोन्मुखतां याता संविदेवाकिलालनः २१ निर्विकल्पाच्चित्तः
सत्तासंकल्पांकाकलंकिता कालनमुच्यते तेन पुंस्त्ववदुध्यमनः प्राणशक्तौ निरुद्धायां [illegible]
मनोराम विलीयते द्रव्यच्छायातत्तद्व्यं प्राणरूपं हि मानसं २३ देशांतरानुभवनं प्राणो वेत्ति हृदि स्थितं ॥
स्पंदवेदनताय तस्यनइत्यभिधीयते वैराग्यात्कारणाभ्यासाद्युक्तिं नो भयनस्यात् परमार्थाववीधाच्च रो
ध्यंतप्राणवायवः २४ इयदाविघ्नेत शक्तिः कदाचिच्चलनधर्मः न पुनर्मनसा सक्ति शक्तिस्पंदाववोधने २५
स्पंदः प्राणमरुच्छक्तिः अन्तरूपैव सा जडा चिच्छक्तिश्चालनः श्रेष्ठा सर्वदा सर्वगैव सा २७

दूरदेशांतरस्यानुभवनं मानसानुभवहृदिस्थितं वेत्ति हृदिगतस्यानुभवोस्तीत्यनुभवतीति तत्र देशांतरसंबंधस्य स्पंदमंतरेणासि
द्धेः वर्द्धनाशस्य चित्तसंचलनमंतरेणायं [illegible] नो भयपशक्तियोगात्प्राणस्यैव मनस्त्वमित्यभिधीयत इत्यर्थः २४ ३
स्यं प्राणनिरोधन मनोनिरोधसिद्ध्येन पौरेकं अभ्यासादीनि निरोधोपायमाह वैरोधोपायमाह वैरादिति कारणं प्राणा
यामस्तस्याभ्यासात् योगयुक्तिः सम्यक्चित्तस्मात् चित्तस्य वाह्यविषयोत्समर्पयादुरभ्यासो व्यसनं तस्यनत्वयात् इदानीं अत्र

वाल्मी० तेनअविद्यमानेनमनसाविद्यमानंशूरः शत्रुंतपः सर्वसामग्रीसंपन्नोपिलोकोमूढजनः अभिभूयते वि
उप० वेकिभिः अवैराग्यादिभिर्महाप्रलयसंपादैस्साधनैर्महितायोगाध्यानसमाध्यभ्याससाक्षात्कारोपायेन अवि
३६ द्यमानमेवहन्यते इति इयंसर्वा विकल्पनामुग्धतैवउदितानपारमार्थिकी त्यर्थः तथाचाहुः स्वामिनः स

विद्यमानोपियः शूरो लोकस्तेनाभिभूयते अविद्यमानमेवेहं हन्यंतेमुग्धतोदिता १०४
मिथ्यासंकल्पकलितं मिथ्यावत्स्थितिमाततं अविद्यमपिनोदृष्टं कातस्यकिलहेलना ३।२
३८ १०५ अहोनखलुचित्रेयंमायामयविधायिनी चेतसाप्यतिलोलेनलोकोपमभिभू
यते १०६

मसरमितिनिरविदमितिसमतरमितिचेहसहजमांद्रसुखेकेवलचिद्घनेमपिकेयमहोविकलवत्तु
विधकल्प्यतेति १०४ शक्तता अभिभवतुमितिशेषः १०५ महामायावित्वेनेप्रसिद्धस्यमयस्यापिवि
धायिनीनिर्मात्री १०६ ॥ श्री श्री श्री ॥ श्री० ॥ ⁘ श्री ॥ ॥।

३६

इत्थं चित्स्पंदयोर्भेदपक्षे मनसो लीकतामुत्काराएकत्तापक्षे सुतरां तथेत्याह चित्स्पंदयोरिति चित्स्पंदयोरेकताविदय
लापेननतावशाकावनं स्पंदसाधकाभावप्रसंगात् परिशेषात् स्पंदाचलापेनेकत्वो कोरजातिर्रक्तगजतुरगा
घपन्नायेनास्वरूपास्ति छुवलमनसः सुदारामसिद्धिरित्यर्थः ९५ तस्मात्पक्षद्वयेप्यसंभावाच्चित्तं मनोनास्तेतत्वज्ञा
नान्नास्तीति निश्चयएवमनोनाशदत्यर्थः ९६ ९७ ९८ हृदयेनहृद्यांतस्पप्रसंगात्मोच्यते तज्ज्ञत्तेणमेरो ॥

चित्स्पंदयोरेकतायां किं नाममनउच्यते कासेनाहयमातंगसंगसंघट्टनेविना ९५ तस्मान्नास्त्येवदु
ष्टालचित्तं राम जगत्त्रये सेयासम्यक्परिज्ञानाच्चेतसाज्ञयतेत्तति ॥ ९६ मुधामेवमनर्थायमनः संकक
ल्पयानघ मनोमिथ्यासमुदितं नास्यत्रपरमार्थता ९७ मात्वमंतः कचि किंचित्संकल्पयमहामते मनः
संकल्पकं राम यस्मान्नास्तीह कुत्रचित् ९८ असम्यग्ज्ञानसंभृताकल्पनामृगतृष्णिका हन्मरोतवसं
श्रांतासम्यगालोककनान्मुने जडेत्वान्निः स्वरूपत्वात्सर्वदैवमृतंमनः मृतेनमार्यतेलोकश्चित्रेयं
मौर्ख्यचित्रका १०० यस्यनात्मानदेहोस्तिनाधारोनापिचाकृतिः तेनेदंभक्षितंसर्वं चित्रेयंमौर्ख्यवाग
रा: १०१ सर्वसामग्र्यहीनेनहन्यतेमनसापियः नीलोत्पलदलाघातैर्मन्येदलितंस्तकं १०२ जडेन
मूकेनांधेनविहतोमनसापियः मन्येसदहतेमूढः पूर्णेचंद्रमरी चिभिः १०३ म२

असम्यग्ज्ञानेन संभृता मुने इति रामसंबोधनं मननप्र वणताविधानार्थं ९९ मरणायदिचेतन्यनिरत्तिर्य
दिवा निःस्वरूपता यतिसुतं उभयमपिमनस्यस्तीति नित्यमृतं तं मौर्ख्यचित्रकैवमरिवर्त्तमानामौर्ख्यपरंपरा १००
आत्मास्वरूपंप्रकृतिरवयवसंस्थानं जातिर्वासामग्र्यंशाखावदेहहस्तपादादिद्युज्सामग्र्यातेनहीनेनदलितम

श्लोकाइतिशेषः १०१ १०२ १०३

वा॰टी॰ उप॰ ३१ कुतोनोपदिश्यतेतत्राहअभिज्ञानेति यतस्तस्यैषाप्रज्ञा अभिताज्ञाता विषयेष्वेवानिरूढतावेतेः परिपूर्णेणवसंस्थिता
नमनोनिग्रहोद्युक्ता अस्वरूपानविद्यते अंतरंस्वरूपंयथास्यात्तथाविधाप्रत्यक्प्रवणानभवतीत्यर्थः अतएवज्ञोदेष्वस्न्ना
पिविचारेषुनन्तमा २४ अतएवचधैर्यहेत्वाभावात्सर्वतोविभेत्याह विभेति २५ असतोपिशत्रुजनात्तारकादिभिः
रायातस्तेशत्रुजनइत्युद्वेगीतासत्रापलायते किंबहुनास्वेनस्वीयेनैवमनसापिविवशीकृत्यभीषिता किमन्येनेत्यर्थः २६
इदानींसाद्गुष्कप्रज्ञाविभक्तुनाभतत्यापिनद्धस्यपुरुषस्यव्यामोहोयुक्तइति प्राक्प्रस्तुतमेवोपसंहरतिसुखेति यतःसाप्रज्ञावि

अभिज्ञातास्वरूपेषाप्रज्ञाज्ञोदेषुनन्तमा नोपदेशगिरोयोगपरिपूर्णेणसंस्थिता २४ बिभेत्येषापिवीणा
यास्त्रेश्वीशरणतनुध्वनेः बंधारपिसनिद्रस्य बिभेति वदनधुते २५ असतोपिजनादुद्वेगमिताद्रीतत्पलायते
स्वेनैवमनसाप्यज्ञाकिलैषाविवशीकृता २६ सुखलवविवशाद्विषेवतमाहृदयपगतेननिजेनचेतसैव विधुरि
तधिषणानवेत्तिसत्यंतदपिकथंपरिमोहतांमुधैधे २७ इतिश्रीमोक्षोपायेषूपशमे मनोनिवारणंसर्गः १३

वसंतक्रमोदकास्वादसुखलवप्रायेणविषयसुखलवेनमरणोन्मुखीचविवशाद्विषेवप्रहरताहृदयपगतेतेनचेत
स्यैवत दासंतापिताविधुरिताशून्याधिषणाविवेकबुद्धिर्यस्यास्तथाविधासत्यंतुसुतरांनवेत्ति तत्तथाविधासभक्त
यापितयापुरुषोमुधैवपरिमोहितः स्वस्यचित्तात्स्वजनासंतप्ताद्विवेकबुद्धिमत्तःसत्यस्वरहस्यवेदिनःशत्रोःसका
शान्मोहोयुक्तोननुतद्विपरीतायाद्गुष्कप्रज्ञायासकाशादितिभावः २७ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्र
करणेत्रयोदशःसर्गः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

37

[illegible]

[illegible]

यस्मोरव्यंतिसपुरुषः सर्वेणाप्यायदा आन्विष्टः परिमृगप आश्रितः नात्रविप्रतिपत्तिः हियस्मादज्ञानतोमूरवी
स्यका आपतन्नास्तिसर्वप्यस्तेवेत्यर्थः नविघतेज्ञानंयस्यसः अज्ञातः मूरवीस्मातेनमोरव्यातदुष्कर्मादिद्वाराइयं
सर्वापन्निधिभूतास्रष्टिः १०७ इयंस्रष्टिर्मनोदेहादिदुर्बुद्धेः निमित्तान्मोर्व्यस्यवशंगतामोरव्येनापीडयमानापिहते
नासिकृनजीवेनाप्यसत्ता असन्मार्गानुवर्तिनैवोत्तरोत्तरदुःखायउपपाद्यते तथाचांधस्यवजडस्यमनः आदेःस्व
माविकमोरव्यात् पीडितस्यपुनस्तदुःखाभिज्ञेनजीवेनापिपीडनंकष्टात्कष्टतरं अनुचितमित्यर्थः १०८ अतएतपले
वा अविचारमात्रसिकृत्वाद्विचारमात्रेणवाधितुंशक्येतियावत् तत्रताद्दशाविकारमात्रनिरस्यातदृष्टांतानाह

मोरर्व्यायस्यायदान्विष्टः काहिनापरज्ञानतः पश्यमोर्व्यादियंस्रष्टिरज्ञानेनैवजन्यते हाकष्टमपिदुर्बुद्धेः
स्रष्टिर्मोर्व्यवशंगताः असत्तेवयतेनजीवेनाप्युपपाद्यते १०८ अन्यमोर्व्यामयीस्रष्टिरियमतएतपलवाः
वास्तरंगप्रवाहस्यकणाः परिशीर्यते १०९ नीलांजनालवालेनयेत्रेणवर्वविचूर्णते इंद्रोराभोगपर्णा
स्यकरस्यशीर्णामुह्यति ११० रिपुभिर्नयिनोमुक्तैर्दृष्टः सूत्रेनिविध्यते संकल्पहतयाघूरसेनयापरिस्यते
१११ तस्मात्किंतेयंमनसानास्थितनैवकुत्रचित् कल्पितेनमुधान्येनकृपणेननिहन्यते ११२ सर्वलोकमयी
स्रष्टीर्मनएवासउत्थितं यः शक्तोनवशीकर्तुंनासोरामोयदिस्यते ११३

वारित्याद्विनायथावाः वारित्वकल्पितेनतरंगप्रवाहेयाविप्यमात्रंकणाः परिशीर्यतइतिविभ्रांतिवदित्यर्थः १०९
तदेववारियत्रावर्त्तस्तत्रनीलांजनवर्णेनिआलवालेनमध्यछिद्रवताचेषणायंत्रेणेवविचूर्णते तदेववारियत्रकं
पततत्र आभोगनमंडलेनपूर्णास्यादेः करस्पर्शेनमुह्यति उन्मादपरवशतांगछतीतिचभ्रांतियव्यातद्वदित्यर्थः ११०
रिपुभिर्दृष्टः दृष्टमात्रः पुरुषः नयनोन्मुक्तैर्नेत्रसृष्टैः सूत्रेविध्यत इत्यादि

[illegible]

[illegible]

वा॰टी॰ नस्तु तोयन्न विद्यते इत्येतदुपपादयति तद्वदिति किं अर्थप्रयार्थं मनः उक्तस्येदार्थं उक्तज्ञानकर्मेंद्रियप्रयोजनसिद्ध्ये तत्रापि
उप॰ प्राणप्रेरितेन्द्रियैरूपनीतानामर्थानां साक्षित्वेव मयासंभवान्नमनसः कृत्यमस्तीति भावः २० ननु सर्वशक्तिमत्त्वे तत्रम-
३८ नः किं न स्यादिति चेत् येन मुक्ति विवेके घटते वीणामधुरध्वनिवत् समाजेनापि समुदितव्यवहारसिद्धिरित्याशयेनाह प्राणा-
नामिति तथा च यथा तत्रैकसमाजस्थानदानगानस्तवनादिव्यवहारेन सर्वशक्तिमदेकप्रयुक्तत्वं तुल्यमपीत्यर्थः २१ यदि

ज्ञः पश्यति संदेवालासंदत्ते प्राणशक्तयः इंद्रियाणि स्वधर्मेषु मनो रामकिमुच्यते २० प्राणानां स्पंदनीशक्तिर्ज्ञान-
शक्तिः परात्मनः इंद्रियाणां निजा शक्तिरेकः कोऽत्र निबध्यते २१ सर्वास्तदंशवत्तस्य सर्वशक्तेः किलात्मनः पृ-
थक्क्रावाच्यता चेयं कुतो नाम त्तवोत्स्थिता २२

38

कश्चिद्‌ध्यात्संयातस्य सहंतत्पदार्थत्वनियमादन्यापि कश्चिदपेक्षितत इति तर्हि अस्यापि संघातस्य जगत्संघानां मरणाना-
त्सर्वेषां सर्वाः व्यवहारशक्तयः सर्वनिर्मातुरीश्वरीस्यां त्मनः सर्वांशावइतितादर्थ्यमेवास्यापि सिद्धेत्राचेतनमनोध-
र्मत्वमिति न प्रतिशरीरभिन्नाचेत्तमनः सिद्धिरित्याशयेनाह सर्वाङ्गइतिवाच्यतामन आदिशब्दवाच्यता २२ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ३ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥

उपन्नात्नुपदेशर्हन्नानायो निवृद्धः स्थितः मनोनिमार्जनोपायस्तदर्हेभ्यो ज्ञवर्ण्यते तत्रादौ मननाद्वासस्थितं यः शक्तो न वशीक
र्तुं नासेराभो यदिश्यते इति प्राक्प्रस्तुतानुपदेशानधिकारिजनानयोपेक्षणीयत्वया वर्णयति संसारेत्यादिना संसारसागरस्य अ
सारकल्लोलभ्रमैर्विषयसुखाभिलाषेरुह्यमानया निरंतरं प्रवर्तमानवयाय जनतया मनोनिग्रहविवेकवैराग्यादिविषये अपेक्षा १
भावाद्धिद्भुषः प्राप्यापि अप्रार्थनाद्यकरणान्मर्त्तर्म्यूकित्वमेवाश्रितं सा जनता मया आत्मलाभोपायप्रचुरोत्कृष्टकलाशालिभिर्वीचो
रोक्तिभिः इह जगत्यस्मिन्शास्त्रेनोपदिश्यते इति द्वयोरन्वयः १२ यः अंधवत्पवत्कत्वेनित्यं न पश्यती त्युक्तिमक्षानिपियः

श्रीवशिष्ठउवाच संसारसागरासारकल्लोलैरुह्यमानया मतेर्मनिद्मूकत्वं जयजनतयार्जितं आत्मलाभमयोदार
कदारकलाभिरिहस्मामया विचारोक्तिभिरेताभिः शास्त्रेस्मिन्नोपदिश्यते २ न पश्यत्यंधवयोत्यर्थं तस्य कः खलु दुर्मतेः
विचित्रमंजरीचित्रं संदर्शयति काननं ३ कः कुष्ठघर्घरप्राप्यं नानामोदविचारणे सुरवमात्मोपदेशेन प्रमाणीकुरु १
तेमतिः ४ विषयस्तं दुर्युमत्तं मंदिराधूर्तौ तत्त्वणं धर्मनिर्णयसाक्षित्वे कः प्रमाणीकरोत्यधीः ५ कः शवं वा श्मशान
स्थं समवायकथाशतं पर्यपृच्छति संदेहे कश्च मूर्खं प्रशास्ति च येनाशय किलस्यापि मूकोंधोपि न निर्जितः मनोव्यालः
सदुर्बुद्धिः कथं नामोपदिश्यते ७ जितहैवमनो विद्धि वस्तुतायत्र विद्यते नैकटत्साचिरात्तेचयाशिलाने न विद्यते ८
मनोन विजितं रमयेतायसदपि दुर्द्धिया तेनाग्रस्तविषयोनाम्र्यते विषमूर्छया ९

दुरदृष्टेष्वपादिना न पश्यति तस्यापि तत्पदर्शनं चित्रमिति सूचितार्थं ३ कुष्ठरोगविशीर्णघर्घरस्वननादिघ्राणं यस्य तं पुरुषं कः
प्रसति निर्बुद्धिर्नानामोदनां विचारणे परीक्षणे प्रमाणीकुरुते आमोदतत्त्वनिर्णये तेनाश्रयतीत्यर्थः समवायो जनसमूहस्तत्र
त्यं कथाशतं ६ आशेते अस्मिन्निति आशयो हृदयं तद्विलस्यः ७ तर्हि किं विवेकिनापि मनोजयेो शक्यः नेत्याह जितमेवेति नैक
टात्स्वस्यन्निधेः आत्मादूरनिरस्तत्वे अग्रस्तविशेषेणेति सर्पदंशाद्यभावस्याप्युपलक्षणं ६ ,, ,, ,,

वा०टी० क्षमाजातेषु भस्तुस्कंजंतुषु मध्ये अनिलः दंशानांमशकानांच अर्बुदान्यसंख्यानि हंति १८ दिशंप्रतिदिशंवीसार्या
उप० द्विर्वचनस्याचयदीभारंभसामर्थ्याद्विकल्पतत्वेपयन्मतरस्याघरूपकतादुभयाभवम्भोदलः १९ इदानीदुर्बलानांप्रबलैः पी
३६ डिनंपरंपरयोपपयदास्यति लिक्षेत्यादिना अणुकणवत् समालिक्षांव खपकांमसेका लिकर्दः धावुभुमयार्वाइनिका
शकारउणनामिः कीटविशे

अंबुदान्यनिलोहंतिक्षमाजातेषुचान्वहं दंशानांमशकानांचकेवाचपरिदेवना १८ दिशंप्रतिगिरीन्द्रुमलिदा
घाकमेवने निघ्नंतिमृगलक्षाणिकेवाचपरिदेवना १९ जलजलचरम्भूहात्स्त्रास्थूलोनिकृंतति ग्रासार्थंनि
दीयोमत्स्यः केवाचपरिदेवना २० लिन्नाभरणकणात्तामांक्तु धारवाद्रतिभद्दिका तांकोशकारः क्षुधितोदंशत्तु
मपिचंचलं २१ तंदंशंदर्दुरोभुंक्ते व्यालस्तमपिदर्दुरं सर्पमेवोरगोहंति वभ्रुस्त्वेनंनिकृंतति २२ वभ्रुंहिनस्तिमा
३९ जरीमार्जारंश्वानिकृंतति ऋक्षः कोलेयकंहंतिऋक्षं व्याघ्रोनिकृंतति २३ सिंहोभिभवतिव्याघ्रं शरभः सिं
हसंतिच शरभोनाशमायाति मत्तस्येघविलंधने २४ मेघावावेविध्वंस्यंतेवायवोगिरिभिर्जिताः गिरयोवननिष्पि
घाः शक्रस्यपरसापतिः २५
यवा दंशोत्र्चनमक्षिका २१ दर्दुरोभेकः उरगोगरुडादिः वभ्रुर्नकुलस्त्वेनंसर्पं २२ ऋक्षोभल्लूकः रिसइतिपाठेश्वापद
श वि पः २३ मत्तस्यगर्जितोमेघस्यविलंधनेत्वोपरिभागगमनेप्रसक्तेतदसहनेनोत्पत्यशिलातलेनिपातान्नाशमायातीति
प्रत्यिजुमित्यर्थः २४ वज्रेयानिष्पिष्टाः खंडिताः यविर्वज्रोपिशक्रस्यवशगः रगः शक्रोयावलादशीकृतइतियाव
त् २५

तर्ह्यस्तु जीवश्चेतनोऽस्याधिष्ठाता स च न चित्तात्मा मनः प्रयत्नेन विना इंद्रियाण्यधिष्ठातुं शक्नोतीति चेत्तमपि सिद्धमेवेति चेत्तत्रा
ह किन्नामेति जीव इति चित्तमेव चेति यत्त्वयोक्तं तदुभयं किन्नाम किं आत्मातिरिक्तचेतनांतरं उत्ताचेतनं नाद्यः नान्योतोस्ति ध
ष्टानांत्योत्ता ह्तिश्रुतेति श्रुत्यात्मातिरिक्तचेतनांतरस्य प्रतिषेधात् द्वितीये त्वाह कात्वस्य शक्तेति अचेतनस्य चेतनार्थत्वाबरप
कयाइंद्रियेष्वविशेषाभावात्तदधिष्ठानसामर्थ्याभावात् अतस्त्वं तदुभयमसदेव विद्धीत्यर्थः २३ स्वकल्पितेन मनसा निर्दग्धाप
रमार्थदृष्टिर्येषां तद्दुःखनिवारणोपायस्यान्वेषणे वर्षकोटिभिरप्यलाभात् मुग्धाव्यामोहमिवापन्ना २४ सन्निमित्तकं हि दुः

रा२

किन्नाम जीव इत्युक्तं येनेदं धीकृतं जगत् चित्तं चेवासदेवत्वं विद्धि कात्वस्य शक्तता २३ मनोऽभिदग्धदृष्टीनां द
क्षादुःखपरंपरां मतिर्भ्रिकरुणाक्रांता मुग्धैवत्ततप्यते २४ कः किलात्र कुतः खेदो यन्मूर्खैः परितप्यते दुःखा
येवं हि जायंते करभाः प्राकृतास्तथा विनाशायैव जायंते जडा देहेष्ववृत्तुयः अनारतोद्ध्याः पापबुद्बुदाजल
धेरिव २६ कियंतः पशवः प्रत्यहं प्रतिमंडलं सूनावद्भिर्निहन्यंते केवास्य परिदेवना २७

खं निमित्तनिवारणेन वारयितुं शक्यं मूर्खाणां निर्निमित्तमेव दुःखमतो दुर्वारमित्याशयेनाह कः किलेति करभा गर्दभाः प्रा
कृता मूर्खाश्च अतं शोच्या एवेत्यर्थः अयवाने तेशोच्या इत्याशंक्य योनिनामसंख्या नो दर्शनेन तद्दृष्टैवोपेक्षार्हत्वादि
त्याशयेनोक्तिः २५ उक्तार्थविवरणाय नानायोनिभेदं दुःखेन उदाहर्तुं पीठिकीरचयति विनाशायैवेति पापायतः पा
पकारिण इत्यर्थः २६ अज्ञानां योनिभेदेषु दुःखवैचित्र्याणि वैराग्यपदार्थयोदाहरति कियंत इत्यादिना प्रतिमंड
लं प्रतिदेशं सूनाप्रसूहिंसास्थानं तद्वद्भिस्तदधिष्ठितैः पुरुषैः २७ ॥ ॥ ॥ ॥

संसाररसंश्रमेयुक्तामलष्टिर्नन्चदुःखिता ३५ पंक्तयःश्रे स्तवमेवमाच्छन्नपर्णगाणेःसमाः उत्पत्योत्पत्यलीयंतेभूतानांभूरिसंभवाःउद्धे

वा॰टी॰ श्रेघुणाः काष्ठकृमयः जयनकाः अमत्कोराः काष्ठकीटाः आदिपदाद्यन्नफलपुष्पाद्युद्भवाः कृमिमशकभेदा उद्घंते ३२ ३३ श्रीरामउपसंहरन्प्रस्तुतेयोजयति एवमिति नंदंतु प्रस्यंदंतुवेतिद्वेषाभाषा सापीडाभिनंदनमिवले

उप॰ हामावाद्योटनमप्यनुचित्तमित्युपेक्षे वयमेतेभावः ३४ उक्तमेवस्पष्टमाह अनारतेतिभूतानांपंक्तयः समूहाः

४० एवमेवरूपैवेत्यर्थः ३५ ३६ यः दयावान्कुबुद्धीनांदुःखमार्जने प्रवृत्तः सनभः कल्लमाकाशंस्वागतेनकृतं

प्रासपुंजेष्वपिजायंते विचित्रांककुभंप्रति स्थावरेष्वपिजायंते घुणाजघनकादयः ३२ शिलांतरेषु जायंतेकीटभेकघुणादयः विष्टयामपिजायंतेनानाकीटगणास्तथा ३३ एवमेतेष्वसंख्येषुजन्मत्वप चयेषुच अजस्रंकरुणावंतोनंदंतुप्रस्यंदंतुवा ३४ अनारतमृतावस्मिन्नतारतसमुद्भवाः ३५ यःप्रव त्तकुबुद्धीनांदयावान्दुःखमार्जने स्वगच्छत्रनिर्मृष्टसूर्यांशुस्थिघतेनसः ३७ नतिर्यक्समधर्माण उपदेश नराभुवि कर्थार्थकथनेनार्यः कः स्यात्पृथुनिकटेवने ३८ किंकलस्फारसनसां पशूनांचविशेषणां कष्ट तेपशबोरज्वामनसामूढचेतसः ३९ स्वचित्तपंकमग्नानांस्वनाशारधकर्मणां मूर्खाणामापदंदृष्ट्वाप्रस्य दंत्युपलाअपि ४० अनिर्जितात्मचित्तानांसमंताद्दुःखदादशाः तन्मार्जनेकुतःप्रज्ञोनातःसंप्रतिपद्य ते ४१ चिनिर्जितात्मचित्तानांदुःखानिरघुनंदन सुविचार्याणीतेनातज्ज्ञातज्ञेयप्रवर्तनं ४२ मनोनास्ति महाबाहोमासुधोपप्रकल्पय ॥ अनेनकल्पितेनत्वंवेतालेनेवहन्यसे ४३

कयानिर्मृष्टसूर्यांशु निवारितातपंकर्तुंस्थिघतेशाम्यतीत्यर्थः स्थिघतेनसः इतिपाठेतु किंनुस्थिघतेइतिकाव्यायो ज्यं ३७ ३८ स्फारमनसांविषयविस्तारित मनसांविशेषणांविशेषः ३९ उपलाः पाषाणाः अपिप्रस्यंदंति किंपुनःसच तनाइत्यतिशयोक्तिः ४० समंतात्सर्वदेशेषुसर्वदाचदुःखदाः दशाः पूर्णाः सती तिशेषः अतः कल्मभूमियासुसंमा

४०

तर्ह्यस्तु जीवस्यैतनोस्याधिष्ठानस्य च न चित्तात्ययमनः प्रग्रहेण विना इंद्रियाण्यानधिष्ठातुं शक्नोतीति चेत्तमपि सिद्धमेवेत्त्विचेत्तत्रा
ह किंनामेति जीवइति चित्तमेव चेतियत्तयोर्क्तं तदुभयं किंनाम किं आत्मातिरिक्तचेतनांतरं उत्ताचेतनं नाद्यः नाप्नोतीति सिद्ध
ष्ठानांन्योन्ता श्चिन्त्रोतेति श्रुत्यात्मातिरिक्तचेतनांतरस्य प्रतिषेधात् द्वितीये त्वाह कातस्य शक्ततेति अचेतनस्य चेतनार्थत्वावश्य
कप्राइंद्रियेभ्यो विशेषाभावात्तदधिष्ठानशक्त्यसंभवात् अतस्तत्तदुभयमसदेव विद्धीत्यर्थः २३ स्वकल्पितेन मनसा निर्दग्धाप-
रमार्थदृष्टियेषां तद्दुःखनिवारणोपायस्यान्वेषणे वर्षकोटिभिरप्यलाभात् मुग्धा व्यामोहमिवापन्ना २४ सन्निमित्तके हि दुः

रा२

किंनाम जीव इत्युक्तं येनेहाधीकृतं जगत् चित्तं चैवासदेवत्वं विद्धि कात्वस्य शक्तता २३ मनोऽनिर्दग्धदृष्टीनां दु
ष्काद्दुःखपरंपरां मतिर्मे करुणाक्रांता मुग्धेव तत तप्यते २४ कः किलात्र कृतः खेदो पन्मूर्खैः परितप्यते दुःखा
येवं हि जायंते कस्मा: प्राकृतास्तथा विनाशायैव जायंते जडा देहेष्ववक्रूपः अनारतोद्याः पापाब्बुदा जल
धेरिव २६ कियंतः पशुपशवः प्रत्यहं प्रतिमंडलं सूनावद्भिर्हिंस्यंते केवास्य परिदेवना २७

खं निमित्तनिवारणेन वारयितुं शक्यं मूर्खाणां तु निर्निमित्तमेव दुःखमतो दुर्वारमित्याशयेनाह कः किलेति कस्मा गर्दभाः प्रा
कृता मूर्खाश्च अतः शोच्या एवेत्यर्थः अपवादे तेषां शोच्या इत्येषां मृत्योर्निनामसंख्यानादर्शनेन तद्देवोपेक्षाह इत्यादि
त्याशयेनोक्तिः २५ उक्तार्थविवरणाय नामापेनिमेद्दुःखिन उदाहर्तुं पीठकी रचयति विनाशायेवेति पापायतः पा
पकारिण इत्यर्थः २६ अज्ञानां योनिभेदेषु दुःखवैचित्र्याणि वैराग्यपदार्थानि उदाहरति कियंत इत्यादिना प्रतिमंड
लं प्रतिदेशं सूनायसु हिंसास्थानेषु तद्वद्भिस्तदधिष्ठितैः प्रकृषैः २७ ॥ ॥ ॥ ।

संसारसंभ्रमेयुक्तामलष्टिनंचदुःखिता ३१ पंक्तय २१ स्तेवमेवेमा द्वापर्णगाणाः समाः उत्पत्योत्पत्तलीयंतेभूतानांभूरिसंभवाः ३२ ३=

वा॰टी॰ शेघुणाः काष्ठकृमयः जयनकाः भ्रमकारीः काष्ठाकीटीः आदिपदात् फलपुष्पाद्युद्भवाः कृमिमशकभेदाः

उप॰ इत्यंते ३२ ३३ श्रीरामउपसंहरन्प्रस्तुतयोजयति एवमिति नंदंतु प्रस्तुदंतुवेति द्वेषाभाषा सापीडा भिनंदनमिवले

४० हाभावात्प्रोट्नमप्यनुचित्तमित्युपेक्षे वयकेतिभावः ३४ उक्तमेवस्पष्टमाह अनारतेतिभृतानांपंक्तयः समूहाः

एवमेवरूपेवेत्यर्थः ३५ ३६ यः दयावानूकुबुद्धीनांदुःखमार्जनेप्रवृत्तः सनभः कल्पमाकाशंस्वागतेनद्रवे

प्राणपुंगेष्वपिजायंते विविचाः ककुभंप्रति स्थावरेष्वपिजायंते घुणाजघनकादयः ३२ शिलांतरेषु जायंतेकीटभेकघुणादयः विष्टायामपिजायंतेनानाकीटगणास्तथा ३३ एवमेतेष्वसंख्येषुजन्मस्वप चपेषुच अजस्रंकरुणावंतोनंदंतुप्रस्तुदंतुवा ३५ अनारतस्तावत्सिन्नतारतसमुद्भवाः ३६ यःप्र तकुबुद्धीनांदयावान्दुःखमार्जने स्वागच्छत्र निर्मृष्टस्तूयंशिखिघतेनसः ३७ नतिर्यक्समधर्माण उपदेशा नराभुवि कथार्थकथनेनार्यः कः स्थाणुनिकटेवने ३८ किंकलस्फारमनसांपशूनांचविशेषणं कष्ट तेपशवोरज्वामनसामूढचेतसः ३९ स्वचित्तपंकमग्नानांस्वनाशारधकर्मणां मूर्खाणामापदंदृष्ट्वाप्रस्त दंत्युपलाअपि ४० अनिर्जितात्मचित्तानांसमंताद्दुःखदादृशाः तन्मार्जनंकृतप्रज्ञोनातःसंप्रतिपद्य ते ४१ विनिर्जितात्मचित्तानांदुःखानिरघुनंदन सुविचार्याणितेनातज्ज्ञातज्ज्ञेयप्रवर्तनतो ४२ मनोनास्ति महाबाहोमामुधोपप्रकल्पय ॥ अनेनकल्पितेनत्वंवेतालेनेवहन्यसे ४३ श्री

यानिर्मृष्टस्सर्यां मुनिवारितातपंकर्तुं खिघतेशाम्यतीत्यर्थः खिघतेनसः इतिपाठेतु किंनखिघतेइतिकाव्यायो

ज्यं ३७ ३८ स्फारमनसांविषयविस्तारित मनसांविशेषणंविशेषः ३८ उपलाः पाषाणाः अपिप्रस्तुदंति किंपुनः संच

तनाइत्यर्थसिद्धयोक्तिः ४० समंतात्सर्वदेशेषुसर्वदाचदुःखदाः दृशाः पूर्णाः सती तिशेषः अतः कल्पभूमिर्यासुसमा

40

४०

क्रियतेवशं इत्यनुवर्त्ततेजंतुतांमत्स्यकूर्मवराहादितीर्यल्लिंगवतारान् अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेव्याकरवाणीति संकल्पजीवात्मनाविलोरेनप्रवेशात् जीवभावेनसर्वजंतुशरीरत्वात्सर्वजंतावात्मकतांवा अतएवविशिनष्टिसुखदुःखेति जरामरणाभ्यांत्वभोऽयसान्नैर्मिवयावदायुःपालितां २६ लिक्षायूकामशकमत्कुणमत्क्षिकाकव्यादादुपलक्षणे उपजी व्यंतेभक्ष्यंते २७ आधिभौतिकेरात्मनं आत्मात्मकेराधिदेविकेश्चदुःखैर्विशीर्णभूतजंगलंप्राणीवंदंश्रघतेउत्तरकालेभ क्षणायेदानींरंभस्ते अपिशब्दादर्द्रुमजत्वांकुरस्थलेच २८ अनारतंसंततं यूकाः शिरोरुहजाः लिक्षाद्काःपिपीलि काइतिद्वंद्वजंतवइत्येकवद्भावाकरणांकांदस्मनवस्य वीअंबोविभाषेकवद्भवतीतिव्यपुनर्वक्तोनेत्तत्रद्वंद्वेबहुवचनस्यधि

विष्णुनाक्रियतेशङ्को विसृगृहि तिजंतुनां सुखदुःखदशामितांजरामरणपालितां २६ जंतवोपिमहाकाया अ पिविधायुधान्विताः विनश्यंति विवि लिक्षाभिरंगलग्ना भिरुपजीव्यंतेरावहि २७ अजस्त्रमेवमात्मनविशी र्णभूतजंगलं परस्परमत्स्योहाऽस्यतेरत्स्यतेपिच २८ अनारतं विनश्यंति विविधामूलजातयः अनार

ते २ तंचजायैलिक्षायूकापिपीलिकाः २९ जलकोशेषुजायंतेमत्स्यमकरादयः प्रारपतंगेष्वपिजायंतेविचित्रा वकुभंप्रति स्थावरेष्वपिजायंते घुणाजघनकादयः ३२।३अदी भूमावंतःप्रजायंतेकीटौघाद्यु श्रिकादयः ३०

वचनेनित्यमित्यत्रबहुवचनग्रहणेनज्ञापनासिद्धिमितियुक्तं ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वेनतस्याप्राप्यविभायात्वादन्यथाप्राणि तूर्यांगद्वंद्वेपिविभाषापत्तेरिति २९ बाधकपरंपरासमाप्यप्रकृतमनुवर्त्ततेजलकोशेष्वितिजलकोशेषुजलाशयेषुइभाइमका राजलजंतुविशेषाः ३० आकाशविहगाद्दूपंतिविशंस्तेहिसहाभ्रमंतोलाद्दृजएवप्रसर्पन्तेरतंत्राइमधःपातात्प्रागेवभित्वा निर्गतोःशावकासद्यःसंजातपक्षाअंतरिक्षमेवोसत्यभ्रमतीतिलोकप्रवादप्रसिद्धं आद्रिपदात्विशाचभूतवेतालादयोग्रा
ह्याः ३१ प्रारंपतंगक्रमियकादयः कुकुभंप्रतिप्रतिदि

नवाश्रि[illegible]तायविशनविहंगादयः २९
तेजायंतेविविधाकौशनयादृविजंतवः

वा॰टी॰ उप॰ ५१

अवरूपभावनासंस्कारवत्सादर्शनं स्वप्नदशेति यावत् भावदशा जाग्रत् अभावदृशा सुषुप्तिः भावाभावदृ
शेण स्थितमितिपाठे तत्दुभयदर्शिनो स्थितमित्यर्थः ५३ एतां शुद्धचिन्मात्रस्वभावामात्मसत्तां प्रमादात्त्यजन् यदा
चेत्यं तदतिरिक्तं भावयसि तदा चित्ततां यासीत्यन्वयः ५४ स्वरूपज्ञानयुक्तितः अंगेतिशेषः चित्ताच्चित्तलक्षणाद्वि

भवभावनया हीनं भवाभवदृशोऽस्थितं भावयन्नेवमात्मानमात्मसंस्थः स्वयं भव ५३ आत्मसत्तांप
जन्नेतां चेत्यं भावयसि त्वयं यदा राम तदा यासि चित्ततां मतिदुःखदां ५४ चित्ततां अंग खलामेतां स्वरूप
ज्ञानयुक्तितः बलाच्चित्तान्महाबाहो स्वात्मसिंहं विमोचय ५५ परमात्मदृशं त्यक्त्वा चेत्यं परिपतन्बलं
42 यदा गच्छसि संकल्पं चेत्यं संपश्यसे तदा ५६ आत्मनो व्यतिरिक्तं सच्चित्तमित्यंग विदा मनः संपद्यते दुःखी
क्षीयते त्यक्तया तया ५७

श्री १

त्वात्पञ्जरात् बलादितिपाठे तु मननादिकृतं ज्ञानदार्ढ्यबलात् ५५ आत्मसंपश्यसे पश्यसि पदव्यत्ययश्छांदसः
५६ कथं चेत्यपरिपतनं तेन च कथं संकल्पगमनं कथं वा तत्त्वयस्तदाह आत्मन इति हे अंग यदा चित्त एव अनुभव
जनितदृश्यसंस्कारोद्बोधे सति विद्वेव किंचि स्थां स्वमिवापन्नं चित्तमिति संविदा आत्मनो व्यतिरिक्तं सन् स्थितं
भवति तदेव पुनः पुनर्मननात् दृढीभूतं संकल्पसमर्थं सत् मनः संपद्यते तदेव दुःखितया व्यस्तव्यतिरिक्तसत्तासंवि
दात्मक्तया तु क्षीयते ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ५१

प्रासंगिकामधिकारिचिंतांसमाप्य प्रस्तुतमेवानुवर्तमिनेञात्मनइति ५३ यदिनास्तितर्हिप्रतियोगप्रसिद्धोनि
षेधानःवकाशमाशंक्याहयावदिति तथाचप्राक्तनीमत्तदशामादायप्रसिद्धिरुपपन्नेत्यर्थः ५४ यथायमूर्त्तंपरमा
र्थात्मस्वरूपं ५५ बंधमोक्षरहस्यमाहदृश्यमिति ५६ किंतर्हिदृश्यतत्वंतदाह अयमितित्रिगुणात्मकमायाइत्यर्थः ५७
अहमित्यांतरंदृश्यमितिवाह्यंचनस्येवेति ध्याययन् अचलः पर्वतइवाचलःस्थिरः हृदयेश्वरः आत्मा ५८ अ
हमिदमि तिद्वित्वमपीकेलनं अलंसर्वात्मनात्यक्तेत्यर्थः ५९ ननुत्तद्भयकलनात्यागेकिं मवशिष्यतेयत्र

यावद्विस्तवानात्मत्वंस्थोभवद्भवान् तावत्त्वमनोव्यात्तोवभूवाभ्युदितस्ततः ५४ इदानींभवता
ज्ञानंयथाभूत्तमयिदंम संकल्पाद्धृतेचित्तं तदेवाशुपरित्यज ५५ दृश्यमा अयसीदंचेत्तत्सचित्तोसिवं
धवान् दृश्यसंत्यजसीदंचेतदचित्तोसिमोक्षवान् अपंगयासमाहारोवंधायेवसमाश्रितः संत्यक्तोभव
मोक्षायययेच्छसितथाकुरु ५७ नाहंनेदमि तिध्यायंस्तिष्ठत्वामचलाचल अनंताकाशसंकाशहृ
दयोहृदयेश्वरः ५८ आत्मनोजगतश्चास्यत्वभंगकलनामलं रामद्वित्वमयीत्यक्त्वाशेषस्थःसु
स्थिरोभव आत्मनोजगतश्चा तद्दृष्टिदृश्यदशांतरे दर्शनाख्येस्वमात्मानंसर्वदाभावयन्भवः ५०
स्वाद्यस्वादकसंत्यक्तंस्वाद्यस्वादकमध्यगं स्वादंकेवलंध्यायन्नित्यमात्ममयोभव ५१ रामानु
भवनीयस्योस्तथानुभवितुःस्वयं अवलंब्यनिरालंबंमध्येमध्येस्थिरोभव ५२

स्थितिंतपुदिश्यतेतदाह आत्मइतिद्रष्टृदृश्यदर्शयोरंतरेअंतरालेइत्येतावत्युक्तेरंतिज्ञानस्याप्यांतरालिक
त्वाद्गुलगंयांस्यांतन्माभूदिति आत्मनोजगतश्चांतरिति तथाचविपुट्यनुस्यूतसन्मात्रस्वरूपदर्शनाख्येत्रिपुटी

आत्मलाभेनावाप्तसर्वकामत्वान्नीरागः अतएव निरूपार्जनः बाह्यसुखसाधनोपार्जनशून्यः एवंचमुमु
क्षुणापि न परिशिक्षेन तदर्थमपि प्रवृत्तिप्रसक्तिरित्याशयेनाह शांतपरमेषणा इति ६६

देहगेहाद्गतो चित्तपक्षे वलवतां वर । निराधिर्विगतोद्वेगास्तिष्ठनास्तिमयं तव ६५
नीराग एव निरूपार्जन एकश्चास्मीत्येतावते वगल्लितात वचित्तयत्ना निर्दुःखसुप्त
मपदं परमंगतोसि तिष्ठायशांतपरमेषण एवमंतः ६६ मोक्षोपायेषूपशमप्रक
रणे स्वचित्तनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः २५ ॥ ॥ ॥

42

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे स्वचित्तनिरूपणंनाम चतुर्दशः सर्गः २५ ॥ शुभं
श्री श्री श्रीश्री श्री श्री श्री श्री श्री ॥ SSSSS SSSSSS

एवदेवस्पष्टमाह आत्मैवेदमिति सर्वविदेवसंविदा भागरश्मितेनहतंताद्राप् तस्याउदितेसतिचेतश्चैतन्यमुपाधि
:चेत्यं तच्छक्तिव्याप्यं चेतनंस्मृतिरिति चतुष्टयमपि किंचिदवशिष्यतइत्यर्थः इतिएवमनुभूयमानदेहेंद्रियादिशा
लिजीवोस्मि ५९ आत्माब्रह्मैवनजीवाख्याः ब्रह्मेतराः सत्ताः परमार्थसत्यसंतीति ६० सर्वस्यजगतोब्रह्मभाव
तदग्नितचित्तस्याप्यसत्ता अर्थात्संपन्नाभवत्येवेत्याह आत्मैवेदमिति ६१ मनोनाशोपायप्रकरणमुपसंहरति एवमि ६२

६२
आत्मैवेदंजगत्सर्वमित्यंतः संविदोदये क्वचेत्ता क्वच वा चित्तं किंचेत्यं चेतनंच किं ५८ अहमालीति
जीवोस्मीत्येतौ चित्तकेविदुः अनेनेत्थमनाद्यंतंदुःखंराघवतन्यते ५९ अहमात्मानजीवाख्याः सत्ताः सं
नीतराः क्वचित् इत्येवचित्तोपशमः परमंसुख [illegible] भुज्यते ६० आत्मैवेदंजगदितिज्ञातेराघवनिश्चये
अस्तत्ताचेतसोजाताभवत्येवनसंशयः ६१ सर्वसत्यावबोधेनस्वात्मैवेदमितिस्थितिः मनःस्खलितं
विछिन्नसर्पभासानभोयथा ६२ मनःसर्पः शरीरस्थोयावत्तावन्महद्भयं तस्मिन्नुत्सादितेयोगाद्भयस्याव ॐ
सरःकुतः ६३ आतिमात्रा [illegible] स्थितश्चिरंवेतालोतिवलोनघ सम्यग्ज्ञानेनमंत्रेणप्रसभंविनिपात्यते

अथतत्फलान्याह मनःसर्पइत्यादिना योगात्समाधेः प्रतीचांब्रह्मैकात्म्यलक्षणाभिलनादयदाह्येवैषएतस्मिन्नद
श्येनात्म्येनिलयने अभयंप्रतिष्ठांविंदते अथसोभयंगतोभवति [illegible] आनंदंब्रह्मणो
विद्वान्नबिभेतिकुतश्चनेत्यादिश्रुतेरितिभावः ६३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा०टी० तिषयतेत्येव हि षपदस्यतियानीतिदुर्जराणीजरयितुपशक्यानि दुर्वाराणीतियावत् ७ वनभुतीनुकी ८ क्षणमुल्लासंव
उप० हि विशेषणसुभयत्र योज्यानि जडाशीतलामलिनान्तु विदलयतिमलिनाच शिलाकंठकारणादिप्रदेशोनीत्वाखंड
५३ यंति प्राक्तूतरं गिणी वर्षासुनदी ९ मूर्छामेवप्रयछतीत्येत हि दृष्णोति दुष्टदेन्य इति १० तस्यास्तयसर्वदुःखहानिः
सर्वपुरुषोदयस्य सिद्धतीत्याह स्थितेत्यादिना ११ १२ १३

यान्येतानि दुरंतानि दुर्जराम्युन्नतानिच तृष्णावल्याः फलानीह तानि दुःखानिराघव ७ अदृष्टेपेनात्तिमा
सास्थि रुधिरादिशरीरकान् मनोबिलाबिलीनेषात्‌ष्णामनभुनीन्क्षणं ८ क्षणमुल्लासमायाति क्षणमाया
तिसूक्ष्मतां जडा विदलयत्यामु तृष्णाप्रावृट्‌ तरंगिणी ९ दृष्टदैन्योहतस्वांतोऽऽतोजायाति नीचतां मुद्यतेरो
तिपततित्ततृष्णयाभिहतोजनः १० नास्थिताकोटरेयस्य तृष्णाकृष्णभुजंगमी तस्यप्राणानिलावस्थाः उंसोह
दयरंध्रगाः ११ नूनं मलेंगतोयत्र तृष्णा कृष्णानिशाक्रमः गुणाधि तत्रवर्द्धंते भुक्तापक्षइवेंदवः १२ योनत
ष्णाघुणावल्याः क्षतः पुरुषपादपः पुष्पैः प्रसूनैः ससदादृश्याया तिविकाशिनी १३ अनंताकुलकल्लोला
विवर्तावर्तसंकुला प्रवहत्याशयारण्ये तृष्णांधानांनदीक्षणं १४ तृष्णयमेजनासर्वे सूत्रयंत्र पतत्रिवत्॥

अंधानां विवेकदृष्टिहीनानांक्षणं आशयं स्थितं तच्चस्थाणेअनंतव्याकुलतालक्षणाः कल्लोलवतीभांति लक्षणैरावर्तैश्च
संकुलातृष्णानदीनूनं प्रवहति १५ सूत्रेण यंत्रितेवध्यतेइतिसूत्रयं त्रः पतत्री पक्षीतद्वत् प्रथमंवित्तस्यार्जनाय
आम्यंतेततः रक्षणाद्यपेक्षया चिंताशोकैपत्तलंबनौ रिवप्रविशीर्यंते अंतेच संहीयंते मार्जंते १५ ॥ ॥ ॥ ५६

43

आत्मा मनस्त्वमापन्नो बध्यते संसृतौ सा तस्मान्नर्थबीजानां च विचित्रोपवर्णिते चित्तनाशने परमपुरुषार्थता प्रतिरूढा इदानीं चि
त्तानुसरणे तस्याविरल्या अनर्थपरंपराप्राप्तिरिति दर्शयितुं भूमिकां रचयति एतामित्यादिना आत्मा एतां चित्तसत्तामनुसरन्स्व
रूपीयब्रह्मास्वरूपामाभूत्वा मलिनां अविद्या पिहितां द्वयमशून्यधीनामैव्यक्तिकां दृशं ज्ञानं आपतत् चित्तमेवानुसंधयन्चित्त(
कल्पतदेहादिसंघातमात्रोहमितिसंधत्ते चेतोपनीतनानाविषयकल्पनाप्रयुक्तं रागद्वेषवासनामलमेव धत्ते इति द्वयोरन्वयः (

श्रीवसिष्ठ उवाच एतामनुसरन्नाम चित्तसत्तामपावनीं संसारबीजकणिकां जीवनं बंधनवागुरां १ आत्मा
त्यक्तात्मरूपा मलिनामापतद्दृशं चित्तमनुसंधत्ते धत्ते च कलनामलं वर्द्धमानमहामोहदायिनी भयकारिणी ८३
तस्माद्विषलतारूपां मूर्छामिव प्रयच्छति ३ यदा यदोदेति तदा महामोहप्रदायिनी तस्मात्कृष्णनिवेशेयं न तालवि
कारिणी ४ कल्पानलशिखादाहं सोढुं शक्ता हरादयः तृष्णानलशिखादाहं सोढुं शक्ता न केचन ५ तीक्ष्णाक्र
स्मासुदीर्घ चिवहंत्यंगे सदा निजे शीतलेवासुखोदर्कीयेरात् साक्रुपाणिका ६ ।। ।।

ध्वान्तं नाम किं ततस्तत्रो हवर्द्धमानेति मरणमूर्छयांतिसहस्रहेतुत्वाद्विषलतारूपात्तस्या अस्मै कलनामलधारिणी आ
लनेमूर्छामिव प्रयच्छति न सुखलेशमपीत्यर्थः ३ वर्द्धमानमहामोहदायिनीत्येतद्विवृणोयदेति कृष्णनिशावा(
द्विकित मिलासापिहि अनंतालमपाकाशमेघविस्फूर्जित तद्दृशाघनकविकारिणी ४ भयकारिणीत्यत्तदपिवि
वृणोति कल्पानलेति न केचन धीरा इति शेषः ५ कृपाणिका असिः तीक्ष्णोत्वासिलोपपादनं निजे अंगे सदा वहं(
तीं कृंततीति यावत् असुखः उदर्कः फलकालो यस्याः ।। ।। ।। ।। ।।

वा॰टी॰ उप॰ ५५

त्वं अयं देहोहमिति दुराशां सर्वदुराशानिमित्तमभिमानं मासंकल्पय २५ २६ अनहंभावलक्षणया शलाकत्तयिअहंभाव मयीरातांतत्सां छित्वा हेभव्य भवस्यांतो वाधस्तद्भूमौ च सत्पिसप्तमभूमिकाभेदे वा भव आस्वेत्यर्थः २७ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप॰ हो पंचदशः सर्गः १५ वस्तपि तैवासनात्यागे ध्येयज्ञेयविभागतः तेनात्र जीवन्मुक्तानां विदेहानां च लक्षणं

अयं सम अहमित्येव प्रथमं तावदाशये मा दुराशां महावाहो संकल्पय तमेमयी २५ एतां दुःखप्रसविनी मनाल म्यात्मभावनां नभावपसिचेद्भ्रमतदात द्भूष्णुगम्यते २६ एतामहंभावमयीमपुण्यां छित्वानहंभावशलाकयैव स्व भानो भव्य भवोतमस्मोभवामि भूता खिलभूतभीतिः २७ इति मोक्षोपाये उप॰ शो॰ तृष्णावर्णनं नाम सर्गः १५ श्रीरामउवाच स्वभावगंभीरमेतद्भगवद्वचनं तव यदहंकारतस्मात्वं माग्रहाणेति वक्तिमां १ यदहंका रसंत्यागं करोमितदिदं प्रभो त्यजामि देहनामानं सन्निवेशमशेषतः जानुस्तंभेन महता धार्यते सुतरूपिता अहं कारेणादेहोयं तथैव किल धार्यते ३ अहंकारभये देहः किलावश्यं भविश्यति मूलेकक्कचसंलूनेसुमहावि नयादयः ४ तत्कथं संत्यजाम्येनं जीवाम्यचकथं मुने एनमर्थं विनिश्चित्य वदमेवदतांवर ५ ॥ ॥

जीवतादेहस्य अहंभावस्य त्यक्तुमशक्यत्वात्छिष्यसरणिं गुरोस्तात्पर्यायोगादेतामहंभावमहीतं पांछित्वेत्या दुक्ते त्तात्पर्यमनव धारयन् रामः पृच्छति स्वभावेत्यादिना १ अशेषतइति प्राणाहंकारयोरेकतापत्तेस्त्वयैवोक्तत्वात्प्राणानपि दिशेष्यहंका रत्यागां संभवात्प्राणानामप्यनवशेषेणेत्यर्थः २ जानुस्तंभे तजानुकप्रसतभवं धविशेषेण ३ तदेवव्यतिरेकेणदर्शय ति अहंकारेति ४ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ५५

44

धर्मज्ञानमूलानिद्याविवेकादीनिसुसूक्ष्माणिईषदंकुरान्यपि कठिनेन निर्दयेशयेन कर्कशावल्लीतीतत्कालंनिपैती
ति १६ अवटेनरकांधकूपे नीलांहरितांध्वम्रस्यकूपस्यसुखेरूढस्यतृणस्पशाखांअनुपतन्हरिणकोहरणइव १७ उन्म
त्ताप्ररूढतमापिजर्जराचेन्दुरयत्येवयति हृदयस्याङ्रूपिकापिशाची १८ अमंगलभूतयाहृदिरूढयाकृतनीज्या
१९ देविकादेवेनेश्वरेणप्रयुक्तयदिवभोग्यसुखलवविषयानात्तस्माया रज्जूवरज्जु इतिशेषः २० जगतीपदेनगरीस्थाः

सूक्ष्माण्यपिसुसूक्ष्माणिकठिनाशयकर्कशा तृष्णापरशुधारेववल्लांतिविनिकृंतति १६ निपतन्त्यवटेमूढ
स्तृष्णामनुसरंजनः नीलामनुपतंध्वस्तस्तृणशाखांयथैणकः १७ नोन्मत्तापिजरांचत्वस्तथाजरयतिक्षण
त् यथाजरयतिक्षमात्तृष्णाहृदयरूपिका १८ तृष्णयासहकौत्सिक्या ह्यमंगलभूतया रूढयाभगवानेषवि
ष्णुर्वामनतांगतः १९ कदाचिद्दैवदैविक्याहृदिप्रेरितयानया तृष्णयाभ्यते व्योम्नि रज्ज्वेवार्कोन्वहंकिल २०
सर्वदुःखमयाकारांजगतीजीवनच्छिदं तृष्णापरिहरेत्क्रूरामुरगीमिवदूरगः २१ तृष्णयावायवोवांतिशैलास्ति
ष्ठंतितृष्णया तृष्णयैवधुराधारत्रीत्रैलोक्यंतृष्णयाधृतं २२ सर्वैवलोकयात्रेयंप्रोतातृष्णावरत्रया रज्जुबंधाद्वि
मुच्यंतेतृष्णाबंधान्नकेनचि २३ तस्माद्राघवतृष्णांत्वंत्यजसंकल्पवर्जनात् मनस्त्वाकल्पनंनास्तिनिर्णीतमि
ति युक्तितः २४

प्राणिनोलक्ष्यंते २१ सर्वसंसारस्थितिः तृष्णावशादेवेत्याशयेनाहतृष्णयेति २२ वरत्राचर्ममयीरज्जु २३ सं
ल्पवर्जनमात्रेयाकर्षंतृष्णात्यागसिद्धिस्तत्राह मनइति अकल्पनंसंकल्परहितंमनोनास्तिमनसोऽभावेकुतस्तृष्णा
प्रसक्तिरितिभावः २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथमंवासनात्यागमुपपादयति सर्वमिति सर्वंजगत्समतयासमंब्रह्मतद्भावेनबुद्ध्वासाक्षात्कृत्यभूमिकाभ्यासक्रमेण यंवासनात्यागंकृत्वानिर्ममोनिरहंकारश्चनिर्विकल्पकसमाधिस्थः प्रारब्धक्षयेनत्वायत्सर्वथादेहंजहाति अ सोज्ञेयोवासनात्यागइत्यर्थः तत्रद्वितीयमुदाहरति अहंकरतिलीलयालोकसंग्रहोचितव्यवहारेणयस्तिष्ठतिस ध्येयसंत्यागाध्येयवासनात्यागवान् आद्यमुदाहरति निर्मूलेतिमूलाज्ञानेनसहकलतांत्यक्त्वेत्यर्थः ज्ञेयत्यागमयं

सर्वंसमतयाबुद्ध्वायंकृत्वावासनात्यागं जहातिनिर्ममोदेहंज्ञेयोसोवासनात्ययः २० अहंकारमयींत्य क्त्वावासनांलीलयैवयः तिष्ठतिध्येयसंत्यागीजीवन्मुक्तःसउच्यते २१ निर्मूलकलनात्यक्त्वावास नांयःसमागतः ज्ञेयत्यागमयंविद्धियुक्तंतंरघुनंदन २२ ध्येयंतंवासनात्यागंकृत्वातिष्ठंतिलीलया॥ जीवन्मुक्तामहात्मानःसुजनाजनकादयः २३ ज्ञेयंतुवासनात्यागंकृत्वांपशममागताः विदेहमुक्ता स्तिष्ठंतिब्रह्मण्येवपरावरे २४ द्वावेतौराघवत्यागौसमौयुक्तपदेस्थितौ द्वावेतौब्रह्मतांयातौद्वावेवे विगतज्वरौ २५ युक्तोयुक्तमतीराम केवलंविमलेनघ एकस्थितःस्फुरद्देहःशांतदेहस्थितोपरः २६ एकःसदेहेनिर्मुक्तस्तिष्ठत्यपगतज्वरः त्यक्तदेहोविमुक्तोन्योवर्ततेतेज्ञेयवासनः २७ आपतत्सुयथाकालं सुखदुःखेष्वनारतं नहृष्यतिग्लापयतिसः मुक्तइतिहोच्यते २८ ॥ ॥

ज्ञानबाधितसवासनाज्ञानपरिशिष्टचिन्मात्रप्रधानंउक्तमेवप्रपंचयति ध्येयमित्यादिना लीलयाव्यवहारेण २३ २४ अपर्यर्यएवंकारः युक्तमतिःसमाध्यारूढः अयुक्तमतिर्व्युत्थानव्यवहारवान् एतोयुक्तमाह एकइति एकोव्युत्थि तःअपरःसमाहितः २६ अज्ञेयवासनइतिच्छेदः २७ मतीद्वावपिसुखेदन आ स्यतेविस्मयते आसिन्निति ह्यासेबिम

ज्ञेयो विदुषां समाधिकाले विदेहकैवल्ये च ज्ञानबाधितः अधिष्ठानमात्रपरिशेषात्मा ध्येय व्युत्थानकाले वाक्यजन्याखंडाका
रत्याः सवासनस्याज्ञानस्य बाधेऽपि जीवन्मुक्तिशास्त्रानुरोधात् प्रारब्धफलभोगशेषाच्च तन्निर्वाहाय बाधितानुवृत्तेर विद्याले
शपरिशेषस्य विक्षेपांशाबाधस्य वाभ्युपगमात् ध्यस्ताहंभावेन देहेन भोगाहेतुव्यवहारासिद्धेस्तात्कालिकाहंकारभासानु
वृत्तेर्विद्वदनुभवसिद्धत्वात् दशायातः द्वाधा नसंधानस्य पलसाध्यत्वेन ध्यानप्राप्तत्वात् ध्येय इव ध्येय इति द्विविध इत्यर्थः
६ तत्र द्वितीयमुपपादयति अहमिति विवेकिदशाच्छोऽहं प्रत्ययगोचरोऽप्रतीये तेऽप्येक देहेंद्रियबुद्धिमनःसा पेक्षः

श्रीवसिष्ठउवाच सर्वत्र वासनात्यागे राम राजीवलोचन द्विविधः कथ्यते तद्धि ज्ञेयो ध्येयश्च मानद ६ अहमे
षां पदार्थानामेते च मम जीवितं नाहमेभिर्विना किंचिन्न मयैते विना किल ७ इत्यंतर्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा
सह नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ८ अंतःशीलतया बुद्ध्या कुर्वतो लीलया क्रिया योऽन्तर्वासना
त्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः ९

संघातात्मा पुत्रमित्रकलत्रधनादिममतानिरूपकः अपरः अहं वै एकस्वभावोऽवस्थायत्र भरणमूर्छा जन्मांत
रसाधारणास्त्रि न्मात्रस्वभावो विवेकपरिशिष्टः तत्राद्यस्य स्वरूपं प्रथमं विचार्य निहुतयमित्याह अहमिति एषां देहेंद्रि
यादीनां बाह्यानां च यानादीनां चोपभुक्तानां पदार्थानां संघातात्माऽस्म्यर्थः एते देहादयो न्मादपश्च मम जीवितं स्वरूपसिद्धिनि
मित्त अतएव एभिर्विना अहं न केवलं व्यवहारपदमप्रसिद्धोऽस्मि इति अंतः प्रथमस्याहं पदार्थस्य निश्चयं कृत्वा मनसा सह
पृथक्करणे संघात्मानमन्यं तासद्रूपमेव विचार्य द्वितीये परिशिष्ट चिद्रूपे नाहं पदार्थस्य न मे एते पदार्था इति निष्कृष्य बाधं न त
येव भाविते सति यो भावनात्यागः स ध्येय इति मया कीर्तित इति त्रयाणामर्थः ७ ८ ९

वा॰री॰ ननु तर्हि जीवन्मुक्तानां तत्त्वज्ञानाग्निना संचितकर्मफलस्य दाहे सिद्धेऽपि प्रारब्धदेव तद्भोगाय पुनर्देहबंधोपि स्यात् यद्भिना तत्ति:
उप॰ नहि प्रवृत्तिरेव न स्यात् प्रयोजनमनुद्दिश्य मंदोपि न प्रवर्तत इति न्यायात् इति दोषं परिहरन् ज्ञानस्येयोः प्रवर्त्तकस्य फलस्या वेलक्षण्यमुपपा
४६ दयितुमुपक्रमते प्राकृतान्येवेत्यादिना प्राकृतानि तत्त्वज्ञानाग्निप्रसत्वभावप्रापितानि वांछामि विषयास्वादनोत्साहः २ बहुद
त्साहदार्ढ्यीकृतो भावः यारसत्यक्ता बुध्या भोगोत्साहो यया ३ भोगपवर्गो गामन तत्त्वनिश्चयेन हृदि उल्लसितभागसंकल्पा बाह्ये

प्राकृतान्येव कार्याणि यथावद्विलितवांछया कुर्यंते तत्त्वसयेमानि तां जीवन्मुक्ततां विदु: २ या स्थितिस्तत्त्वसयाज्ञं
तोर्बाह्यार्थेषु भावया तं बंधमाहुराचार्याः संसारानगडोद्भट: ३ नूनमुल्लसितसंकल्पा हृदि बाह्ये विहारिणी वा
सनायोदितासहजीवन्मुक्तशरीरिणी ४ बाह्यार्थव्यसनोद्भूतो तृष्णा बद्धेति राघव सर्वार्थव्यसनोन्मुक्ता तृष्णामु
क्तेति कथ्यते ५ पूर्वं यस्यास्तु तृष्णाया वर्तमाने पिसास्वतो निर्दुःखतानिष्कलता सा मुक्तेति बुधैः स्मृता ६ इद
मस्तु ममेत्यंतैयेषा राघव भावना तां तृष्णां श्रृंखलां विद्धि कलनं च महामते तामेतां सर्वभावेषु सत्त्वासत्त्वे च स
र्वदा संत्यज्य परमोदारः परमेति महामना: ७

लोकसंकल्पा बाह्ये लोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन विहारिणी वासनातृष्णा जीवन्मुक्तानां शरीरमात्राश्रितेत्यर्थः ४ उक्त
लक्षणो एव तृष्णाप्रपंचः पिंडीकृत्य दर्शयति व्यसनं लांपट्यं पूर्वं विषयप्राप्तेः प्राक्काले विषयानाशोत्तर
कालस्यापुपलेक्षणमेतत् निर्दुःखता रागविरहादिप्रयुक्तदुःखशून्यता विषयप्राप्तिकाले निष्कलता निःस्पृहता ६७
८

46

इप्सितानीप्सितेइच्छाद्वेषौ अन्नदशाइत्यानिषत्वेनसमं तेषुचवस्तुषु सुखप्रवदनासक्तिइतियावत् इहदेहेतत्संवे
धितिअग्रहमितिममेतिचकलनेइतियोजना २० २१ येनपुंसासुखप्रवल्मशमिताःभाववृत्तयः पदार्थेष्वास्थाय ९५
स्यतथाविधेनचेतसोपलक्तिजाग्रतजागरेपिसदास्थितंभावेक्तः यश्चसदामुदात्माभाविकलान्वितः पूर्णाकलो
विधुश्चंद्रइवप्रसादेननिषेव्यतेसइहजगतिमुक्तोजीवन्मुक्तइतिस्मृतइत्यर्थः २२ इतिवा०शे०उपशेषोडशःसर्गः

९६ इप्सितानीप्सितेनस्तोयस्येशानिषचस्तुषु सुखप्रवचरतियः समुक्तइतिकथ्यते १९ हेयोपादेयकलनेम
मेत्यहमिहेतिच यस्यांतःसंपरिक्षीणो सजीवन्मुक्तउच्यते २० हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टि
भिः नपरामृश्यतेयोंतस्सजीवन्मुक्तउच्यते २१ सुखप्रवत्प्रशमितभाववृत्तिनरस्थितं सदाजाग्रतिये
न चेतसाकलान्वितो विधुरिवयः सदानिषेव्यतेमुक्तइतीह सस्मृतः २२ श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्यु
क्त्वावतथ्यमुनौ दिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम स्नातुंसभाकृतनमस्करराजगाम
श्यामात्ययेरविकरैस्त्रसहाजगाम २३ दिवस ११ तत्त्वचिकित्सानामसर्गः २६ श्रीवसिष्ठउवा
च ॥ विदेहमुक्तायेराम ते गिरामिहगोचरे नैवतिष्ठंतितस्मात्वंजीवन्मुक्तिमिमांशृणु १

याहशैर्निश्चयैर्युक्तोजीवन्मुक्तोनबध्यते अस्मश्चबध्यतेभूयस्तद्विभागोत्रवर्णते रामस्वं श्रीतेविदेहमुक्तलक्षण
तिज्ञासांप्रतिलक्तितस्येकत्वेणगलक्षणाघभावाद्वचांकुंठीभावोत्नैव निरतिशयत्वप्रकाशभ्रमात्रे इमात्रयात्रि
शेषस्तत्स्वरूपलक्षणमितिसूचयन्जीवन्मुक्तिलक्षणंचावश्योपादेयाविशेषान्वक्तुं प्रतिजानीतेविदेहमुक्ताइति १

तस्माभेदनिरूपणस्य विभागस्यैकाप्रसक्तिस्तत्राहस्त्वेषामिति अस्मिन्सत्येवत्वस्मायाबंधकत्वादपमेववंधहेतुरि
त्यर्थः शुद्धनिर्देषात्मा येषु ते शुद्धात्मानः उत्तरत्रयोनिश्चयाः २८ तत्रतृतीयस्य प्रयोजनमाहसर्वमिति २०
चतुर्थस्य सूत्रेवादिमतप्रविष्टानां वारयन्नाहसूत्रमिति परिशिष्टात्मैववादिभिः सूत्रादिशब्दैः कथ्यतेनात्वित्य
र्थः २१ विषयापरमार्थस्वरूपदृश्यजगद्याप्तिं ग्रस्तं इतरपापूर्वकद्भांतिधियान २३ यथाश्रनंतात्मा अपरिच्छेदपरि

रावोंतेप्रथमंप्रोक्त त्वस्मायावंधयोगयया शुद्धत्मानयरवज्जाजीवन्मुक्ताविलासिनः सर्वमात्माहमेवेति
निश्चयेयोमहामते तमादायविषादायनभूयोयातिमेगतिः तिर्यगूर्द्धमधस्ताच्चव्याप कामहिमात्मनः स
र्वमात्मीतितेनात्मनिश्चयेन निवध्यते २१ सूत्रंयंतस्तकृतिर्मायाब्रह्मविज्ञानमित्यपि शिवःपुरुषईशानोनि
त्यश्चात्मेवकथ्यते २२ सदासर्वसदेवेदं नेहद्वित्वाम्पतकचित् विद्यतेविषयाव्याप्तंजगत्तत्तरयाधिया २३
श्रापातालमनंनात्माहूरितांभोधिरंबुभिः श्राब्रह्मस्तंभपर्यंतंजगदापूर्णमात्मना श्रतः सत्यस्तंनितंनः
तंविद्यतेकचित् वार्यवसंकलांभोधिनतरंगादयःकचित् पृथक्करकर्केयूरनूपुरादिनकांचनात् भिन्नं
स्तरूलपणाकारकोटयश्चैवनात्मनः २ द्वैताद्वैतसमुद्भूदेजंग तिमिराणीलीलया परमात्ममयीशक्तिरद्वै

ताहोंभोधिरापातालश्रंबुभिः पूरितस्तथेत्यर्थः २४ श्रस्तापूर्णंकिंनतत्त्वाहश्रतइतिश्रतक्त तंप्रमाणबोधितंस
त्यसत्यंतद्यतिरेकेणश्रन्यतंजगद्रूपंनविद्यतइतिसिद्धमित्यर्थः २५ कांचनात्नपृथक्श्रात्मनः पृथिव्यात्मनः
शकाशान्नभिन्नाः २६ कथंतर्हिजलसमुद्रादौजगतिभेदप्रत्ययस्तत्राहद्वैताद्वैतेति श्रद्वैतापरमात्म मयीशक्तिर्द्व
स सत्तेवाज्ञानवात् प्रतिद्वैताद्वैतसमुद्भवैर्विजृंभनइत्यर्थः २७

बध्नंतीति बंधादेहादयस्तदाशांमोक्षस्तन्निवृत्तिस्तदाशायां बंधमिथ्यात्वनिश्चये तन्निवृत्तेरनाशास्यत्वान्नहि जा
गरूकः स्वाप्ननिगडबंधमोक्षमाशास्त इति भावः सुखदुःखदशानामपि मिथ्यात्वनिश्चयएवात्रत्यागः २०
आशात्यागेउपायमाह पदार्थेति इति दृश्यंपदार्थतत्वंपदार्थरूपं तेन तवन त्वमपि न तत्त्वमसि रमार्थसत्वादयेदे
वकिंचित्तुच्छमित्यर्थः हेराम अन्यच्च वक्ष्यमाणंचतुर्विधनिश्चयभेदं श्रृणु इति शेषः तमेवाहमनसीति २३ २४ स

बंधाशामथमोक्षाशां सुखदुःखदशामपि त्यक्त्वा सदसदास्थां च तिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत् २० अजरामर
मात्मानंतुआवजृंभितांबर जरामरणशोकाभिः मलिनः कलुषंक्रियाः पदार्थतत्वनेदंतेनाथंत्वमसिरा
घव किंचिदन्यद्वेदमन्यएवासिराघव २१ असदभ्युदितेविश्वसतीवासतिसंस्थिते त्वयितत्त्वमतिगतेत
स्यायाः संभवः कुतः २२ अन्यच्चराममनसि पुरुषस्यविचारिणः जायते निश्चयः साधो स्फाराकारश्चतु
र्विधः २३ अयाद्मस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः इत्येको निश्चयो राम बंधायासद्विलोकनात् अतीतः
सर्वभावेभ्यो वालाग्रादप्यहं तनुः इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो जायते सतां २५ जगज्जालपदार्थाभास
र्वमेवाहमक्षयः तृतीयो निश्चयश्चैष मोक्षायैव राघव २६ अहंजगद्वा सकलंशून्यंव्योमसमंसदा
ए वमेषचतुर्थोन्यो निश्चयो मोक्षसिद्धये २७ निश्चयः प्रथमस्तत्र बंधाय प्रथमस्ततः त्रयो मोक्षायकल्पि
ताःशुद्धभावनयोस्थिताः २८

वेभ्योदेहेंद्रियादि भेदेभ्योतीतः अतिरिक्तः तनुः सूक्ष्मः स्थौल्यरहित इति यावत् त्वंपदार्थशोधं विधायास्मिन्न
हेतुत्वं २५ तृतीय इति आध्यात्मिकपरिच्छिन्नात्मनास्य मलिन नात्मपदार्थेन सह वशोधनं संभवान्मोक्षोपयो
गः २६ अहमित्याध्यात्मिकपरिच्छेदोपाधिः जगदिति आधिदैविकाद्युपाधिः सदाकालत्रयेपि सहर्षः सर्वदिग्व्यवधानत्व
निश्चयः २७ २८

अहं इति युष्मदात्मनः विभक्तरूपं नैवास्ति अस्मदर्थप्रविभक्तरूपाणि युष्मदादि जगंति च न सति किंतु सर्वं इदं निर्विका
रं विज्ञान ज्ञानमात्रमेव विघतोपरमिति द्वाभ्यां जीवशकेः प्राणस्पंजीवनप्राणेनव्यवहार इति भिन्नं प्राणाख्यप्राण
मित्यादिश्रुतेः अनुभवानां चाद्यादीनां बीजमूलभूते स्वाद्वभासतसत्या ज्ञाकारमात्रतः शांतेइदं तु जगत् सदा
नासत् न सच्चेति विद्धीत्यर्थः २२ पुनस्तन्निरुपमेदंहुमा शिष्यापि संपादयति आत्मभावः स्वस्वरूपावस्थितिस्तेन
दृशमत्वमपतीति न च्छद्वापरो ज्ञापास्मेनोपदेश्यं अतः स्वदनमांतरमंदेकरसं ब्रह्मसेवत्वं अहं जगच्च न ततोन्यदस्ती
नेवाहमस्ति न च नामजगंति संति सर्वं चिविघत इदं ननु निर्विकारं चिज्ञानमात्रमवभासत एव शांतं नाशि
त्रसज्जगदिदं च सदेतविद्धि परममतनाद्यं भायमं सर्वभासमजरममजम चिंत्यं निष्कलं निर्विकारं विगतकर
णजालं जीवनं जीवशक्तेः सकलनहीनंकारणंकारणानां ३३ सततमुदि तमीशं व्याततेचित्प्रकाशे॥
स्थितिमनुभववीजं स्वात्मभावोपदेश्यं स्वदनुमनुचिंतो ब्रह्म सर्वं सदेव त्वमहमपि जगच्चेत्यस्तुते निश्चयोंतः
४ल मोक्षोपायेसूप॰ णोतस्माविद्धेदोपदेशो नाम सर्गः ७ श्रीवशिष्ठउवाच प्रकाशयानां महतानां कुदृष्टि
भिः स्वभावोयं महाबाहो लीलयाचरतामहि १ विहरन्नपि संसारे जीवन्मुक्तमतामुनिः आदिमध्यांत
तेऽनुसत्यचित्तउपचितो निश्चयस्तं तर त्वित्याशी रुपदेशश्च ३५ इति श्रीवाशिष्ठता॰ शेसप्तदशः सर्गः १७ ॥=
ययास्थित्वास्थितो विद्वान्संसारेनावसीति सास्थितिविस्तरेणात्र राघवायोपादिश्यते = प्रकाशयानां समालितमन
सां काम लोभादि कुदृष्टिभिरहतानां अदूषितानां अयं वक्ष्यमाणप्रकारः स्वभावः स्थितिः श्रूयतामितिशेषः १ आ
दो जन्मादिदुः खेमध्ये आध्यात्मिकादिदुःखेरंते मृत्युनरकादिदुःखेर्विरसाः विहसेतदासयोगपंतया तुच्छीकसपरप
नू २

अस्त्वेवं किं तत्राह आत्मीय इति स्वीयपरकीयेवापुत्रमित्रादौ सर्वस्मिन् जगति च उपचिते नष्टे वा सुखदुःखे अभिन्नत्वं
मा गृहाणेत्यर्थः २८ कथं तर्हि मया व्यवहर्त्तव्यमिति चेद् द्वैतसहितोऽद्वैतालंबनेनैवेति तद्भिन्नं प्राह भावाद्वैतमिति ब्रह्मवद्
वत्वं परमार्थतः सत्ताद्वैतमयात्मकरा वसन् व्यवहारकालेपि भावनया अद्वैतमेवोपाश्रित्य न तत्प्राणिकर्मफलदाने ब्रह्मे
वकर्णाश्रमधर्मव्यवस्थापनं कर्मविषये अद्वैतं सर्वथैवानादृत्य व्यवहारं न्यायोचितं द्वैताद्वैतोभयपरो भवेत्यर्थः अद्वै
पं १ तकर्माणामेवासिद्धेरेकरूपाणां सर्वत्र कथंचित द्वैताचरणे जगद्व्यवस्थाधर्मशास्त्रादिबाधप्रसंगाच्च तत्र द्वैताद्वैताश्रय

आत्मीयपरकीये च सर्वस्मिन्नेव सर्वदा नष्टे वोपचिते कार्ये सुखदुःखे करहाणमा २८ भावाद्वैतमुपाश्रित्य सत्ता
द्वैतमयात्मकः कर्माद्वैतमनादृत्य द्वैतद्वैतमयो भव २९ भवभूमिषु भीमासु भावनभावनवासया मायतो
त्यातपूर्णासुन्दरी चंतः करीयणा ३० द्वैत जं संभवति विचित्तमयं महात्मन्नात्मन्यथैकामपि
न द्वितीयो द्वितात्मा अद्वैतमेकारहितं सततशोद्दितं सत्यं वन किंचिदपि वाहुरतः स्वरूपं ३१

रामेवोचितमितिभावः २९ भावेपि द्वैताश्रयेणाकान्तं इति तत्राह भवेत उत्पातैरशुभनिमित्तैः पूर्णासुन्दरीगृहरणीनग
तोलक्ष्यते तथाच संसारगतियातर एव तत्र ज्ञातिरितिभावः ३० सत्ताद्वैतमुक्तमुपादयति द्वैतमिति द्वैतं परमार्थसत्त्वन
संभवति यतस्ततश्चित्तमयं चित्तकल्पितमेव न वस्तुस्पर्शीपरैरप्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वाभ्युपगमात्त्राशेनाशाभ्युपगमा
च एवमात्मन्येकमेकत्वात्प्रसंयोगाणो विनसंभवति यतस्तदपि द्वित्वाद्विमावर्त्तकित्वेनैव कल्पितत्वात् द्वितीयादेवद्
दित आत्मा स्वरूपं यस्य तथाभूतं अतः स द्वैतरेकोनचरहितं स्वसिद्धावन्यनिरपेक्षत्वात्सततोदितं तत्सन्मात्रं ब्रह्म
एकानिरात्सर्वद्वैतनिरासान्न किंचदपीति च तस्मात्तन सर्वमभवत् नेह नानास्ति किंचितत्यादि श्रुतियस्य सद्भमविनश्व
लक्षणाया आहुरित्यर्थः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

अतएवैषम्यदर्शिनोदुःफलमपिजन्मानोहसन्निवतास्थैर्येनैवपश्यन्तीत्याह पश्येति २१ उपसंहरति जितेति २२ सु॰
वा॰टी॰ किस्थिति रपि तदाशयो बुद्ध्वा टनेनवर्णितामितिचेन्मूर्खमनोरथभ्रांतीनांतन्मम कल्पेषानांतत्फलदुःखवैचित्र्य
उप॰ णांचानंत्यात्रसावर्णयितुंशक्रोत्याशयेनाहवयमितिचतुर्भिः २३ तेषांमूर्खाणांनार्यस्त्रियः अभिमताः अभिलषि
४९ ताः याः भावानांविवेकवुद्धीनां अत्यंताभावैः सर्वसंचितसुकृतानांप्रध्वंसाभावैः संभावितसुकृततपःसंयमादीनां
प्रागभावपरिपालनेनविभूषिताः आपादमस्तकमलंकृता अतएवन नरकवन्हीनांकसमानरोचिषोज्वालार

परेपदस्पृष्टाकृतेभंगुरसेआगतीस्थितिं अंतःशीतलयावुद्ध्याहसन्निवविरीक्षते २१ जितजितामहात्मानो
यहिदृश्यपरवशाः स्वभावहितास्तेषांकथितस्तवराघव २२ वयंतुवत्समूर्खाणांअजितात्मीयचेतसां भोगक
49 र्दमसग्नानांनविद्मोभिमतंमतं २३ तेषामभिमतानार्योभावाभावविभूषिताः ज्वालानरकवन्हीनांयास्ताःक
नकरोचिषः २४ अनर्थगहनास्त्वर्थाव्यर्थानिकर्थकदर्थनाः दृशंतोदुःखसंरंभभितःप्रहितापदं फलसं
धीनिकर्माणिनानाचामरयानिच स्वरवद्भिःस्वावपूर्णानितानिवक्तुंनशक्नुमः २६

वताइत्यर्थः २४ तथामूर्खाणामभिलषिताः अर्थाः धनानि तेच अनर्थगहनाः अर्जनेपालनेव्ययेनाशेचव
कायसाधर्मनाशनिमित्तभूताः अर्थाः अनर्थप्रयोजककलहवैरादिकदर्थनाप्रयेभ्यस्तथाविधाइत्यर्थः २५ न
नुतेषांतादृशोरप्यर्थैर्यज्ञादिसत्कर्मचरणासिद्धेर्निस्तारः स्यात् चेत्याहफलसंधीनीति यानिमूर्खाणांयज्ञादिकर्मा
णि तान्यपिफलाभिसंधियुक्तान्येवननिरभिसंधीनि नानाविधैः दंभमानमदमात्सर्यादिचारैश्चप्रचुराणि अतएव
पुनर्जन्मादिप्रयुक्तस्वरवद्भिःखैरेव पूर्णानीतिमूर्खाणांकिंचिदपि निस्तारनिमित्तंवक्तुंनशक्नुमइत्यर्थः २६ ॥ ४९
लर

सर्वेषु प्रकृतेषु तत्तत्कालप्रसक्तेषु कार्येषु उचिताचरणेषु तिष्ठतीति तत्स्थः सर्वासु शत्रुमित्रादिदृष्टिषु मध्यस्थः समः तेजो यो ध्येयस्ते ति द्विविधवृत्तीति वासनात्यागयोर्मध्ये यं वायनात्यागमवलंब्येत्यर्थः २ सर्वेषामर्थस्याभिमतस्य परिपोषकः नकस्य चिद्विप्रियकारी प्रबोधलक्षणे उपवने स्थितिर्यस्य ४ समः शत्रौ च मित्रे चेति पाठः स्पष्टः अप्राप्तानंतरप्रभृतीनां सम योचितप्राप्तसेवापरिपालनादिकर्मकरः ६ मौनस्थो मितभाषी प्रकृतारंभी अवश्यककार्यविनलसः ७ तदेवाह ॥ स्पष्ट

सर्वप्रकृतकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु ध्येयं तेवासनात्यागमवलंब्य व्यवस्थितः ३. सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वा र्थपरिपोषकः विवेकोद्योतद्दृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ४ सर्वातीतपदालंबी पूर्णेंदुशिशिराशयः नोद्वेगी [illegible]
नचतुष्टात्मा संसारेनावसीदति ५ सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः प्राप्तकर्मकरोग्राणां संसारेनावसीदति ति ६ नाभिनंदति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति मौनस्थः प्रकृतारंभी संसारेनावसीदति ७ स्पष्टः सम्प्रकृतं वक्ति नरपृष्टः स्थाणुवत्स्थितः इहितानीहितैर्मुक्तः संसारेनावसीदति ८ सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमा न् आशयज्ञश्च भूतानां संसारेनावसीदति ९ युक्तायुक्तदशायुक्तमासोपहतचेष्टितं जानाति लोकदृष्टांतं करको

ति ८ अभिमतं प्रियं वक्ता चोदितः आदिष्टः पेशलोक्तिमान् समाधाता ९ इदं युक्तमिदमयुक्तमिति वैषम्य दृश्य जानाति अपक्षयाति तथा परपतिअत एव करकोटर: करतलांति स्त्रम सिद्धेति विकल्प फलवत्स्पष्टमित्युक्तं एकतरपक्षपतितु नत्यक्तदोषाः आपरपक्षगतयण अरागद्वेषपिहितत्वान्नस्पष्टभासंतइति ॥ १० ॥ ॥ ॥

वा० टी प्रकृतिस्तत्तद्गुणश्चममत्वभावस्तदुचितकार्यस्यप्रज्ञाहितकार्यस्योवा २६ समः सर्वासुवृत्तिष्विति यदुक्तं तद्बंधमोक्षाद्वैः
उप० षम्यप्रतिषेधेनोपपादयेति २७ जलंमृगतृष्णोदकं २८ कुतोनबंधेरक्तितत्रयुक्तिमाहअबंधस्येति असंगस्येत्यर्थः विधी
५० यतेफलेनसंपाद्यते २९ तर्हि किं तत्वज्ञानंव्यर्थमित्याह अतत्वेति ३० ३१ नः साद्यप्रसिचतस्मात्सुहृद्बांधवविषयाः ममत्ववा
सनाः असत्स्वभावस्य अविद्यमानस्यस्वरूपस्यसुहृदादेर्भावनाचिंतनाकामनानयुक्तेत्यर्थः ३१ अपिचइत्थंमदुक्तप्रकारेण

आशापाशशतोन्मुक्तः समः सर्वासुवृत्तिषु वहिः प्रकृतिकार्यस्थो लोके विहरराघव २६ नबंधोस्तिनमोक्षो
50 स्तिदेहिनः परमार्थतः मिथ्येयमिंद्रजालश्रीः संसारपरिवर्तिनी २७ भ्रांतिमात्रमिदंमोहाज्जगद्राघवहृश्यते ज
नितः प्रस्फुरंस्फारंजलंतीव्रातपेयथा २८ अबद्धस्यैकरूपस्यसर्वगस्यात्मनः कथं बंधः स्यात्तदभावेतुमोक्षः
श्रो ४ कस्यविधीयते २९ अतत्वज्ञानजातेयंसंसारस्थितिरातता तत्वज्ञानात्क्षयंयाति रज्ज्वामिवभुजंगधीः ३० ज्ञातवा
नसितत्वं त्वमेकयाशुद्धयाधिया जातोसिनिरहंकारो व्योमवत्तिष्ठनिर्मलः ३१ नासि त्वं तदखिलाः सुहृ
सनाः २ द्बांधववासनाः संत्यजासत्स्वभावस्यकानामकिलभावना ३२ अपिचेत्थंतदन्यत्वंसत्वतानुमीयसे इदंप्रथमतः प्रा
प्तंपरमार्थकारणात् ३३

वासनात्यागेतात्मनः सात्त्विकंपरमार्थसत्ववान् परिशेषादनुमीयसे प्रथमतः वासनात्यागात्एवंतेपरमात्मकारणाद्भूतपणः प्र
लयसुषुप्त्योर्नित्यप्राप्तादपि इदंपरिच्छिन्नासत्यरूपमेवप्राप्तंतत्परमार्थसत्यरूपमितिवासनात्यागएवतत्प्राप्तिहेतुरित्यिदृत्य
र्थः अयंसात्त्रपिचेतिसमुच्चये तदन्यस्तस्मादसत्स्वभावादन्यः परमार्थसत्वभावस्त्वंस्वभावे नेवअसत्वभावेभ्योऽविद्या
तत्कार्येभ्यः सत्ववान्बलवाननुमीयसे अतः परमार्थालक्षणात् कारणादपिइदंप्रथमतः अनादिकालात्मासंबंधमपिइत्थं ५०
वासनावद्दवसंत्यजेत्यनुषज्यते

अतस्त्वमपि विहृत्य रित्येरेव विहरनान्येनेत्याह पूर्णामित्यादिना १७ १८ सर्वेषां अज्ञानामपि कर्मादारेषु अनुवृत्तिमान् न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनामिति भगवद्वचनादिति भावः १९ सर्वासंसारदशाः परमार्थचिद्रूपाच्च स्थितिभूमिकाभेदद्दशाश्च २० आशोन्मुखानामिव ईहितानि चेष्टा यस्य सर्वात्मना नैराश्यप्रकटने धनमित्रादिसंग्रहायोगाद्राज्यपरिपालनो निर्वाहादिति भावः अ॰
तरवधनाशेव हित्तप्त इवतप्तः सर्वाः २

पूर्णां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासिनीं जीवन्मुक्ततयास्वस्थो लोके विहर राघव १७ अंतःसंत्यक्तसर्वाशो वीतरागो
विवासनः बहिःसर्वसमाचारो लोके विहर राघव १८ उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् अंतःसर्वपरि
त्यागी लोके विहर राघव प्रविचार्य दशाः सर्वा यदतुच्छं परं पदं तदेवभावेनालंब्य लोके विहर राघव २० अंतर्नैराश्यमा
दाय बहिराशोन्मुखेहितः बहिस्तप्तोंतराशीतो लोके विहर राघव २१ बहिःकृत्रिमसंरंभो हृदि संरंभवर्जितः कर्ता बहिर
कर्तांतः लोके विहर राघव ज्ञातवानसि सर्वेषां भावानां सम्यगंतरं यथेच्छसि तथा ध्यायँल्लोके विहर राघव २३ कृत्रि
मोल्लासहर्षस्थः कृत्रिमोद्वेगगर्हणः कृत्रिमारंभसंरंभो लोके विहर राघव २४ त्यक्ताहंकृतिराश्वस्तमतिराकाश
शोभनः अगृहीतकलंकांको लोके विहर राघव २५

अंतस्तु आशीतः सर्वतः शीतलः २१ २२ अंतरं व्यवहारतः परमार्थतश्च सारासारतारतम्यं अत
सद्व्यवहारे अतिसर्गस्तिचेत्याह यथेच्छसीति २३ २४ चंद्रसूर्यादिवत् अहमेव प्रकाशक इति गृहीताहंकृतिः सर्वरोगिस्वांत
नाश्वस्तमतिः गृहीतकलंकस्तु चंद्रः त्वं तु न तथेति व्यतिरेकः २५ ॥ ॥ ॥

द्वितीयेप्याह पूर्वमिति इदानीमन्यः अन्येप्यन्यः भविष्यतीइति तत्रणिकमात्मानं यदि जानासि तथापि त्वं किं स्वरूपमालंब्य विमुह्यसि
वा०टी उप० ५१ शोचसि द्वितीयस्तत्तो शोचस्य शोचितस्य भासत्वेन शोकावसराभावादित्यर्थः ३९ तृतीयेप्याह पुरेति तथाप्यात्मनाशादेव संसारः
यदा आत्मनो जन्मादिसंगित्वे इपि शोको न युक्तस्तदा किं वाच्यमसंगोदासीननित्यकूटस्थोस्वप्रकाशपूर्णानंदैकासत्वे संनयुक्त

पूर्वमन्यस्त्वथेदानीं च भविष्य भविष्यसि यदि राम तथापि त्वं स्वरूपं किं विमुह्यसि ३९ पुराभूत्वाघ भूताच भूयश्चेन्न
भविष्यसि [illegible] तथापि क्षीणसंसारः किमर्थमनुशोचसि ४० तस्मान्न दुःखिता पुत्ता प्राक्कृते
51 जागतेक्रमे तथैव मुदिता युक्ता युक्तकार्यानुवर्त्तनं ४१ मागच्छ दुःखितां राम सुखितामपि मा व्रज सम तामेहि स
र्वत्र परमात्मा हि सर्वतः अनंतः सत्वस्वरूपस्त्वं खमिवातिनतांतरं प्रकाशो नित्यशुद्धस्त्वं ज्वालामिव कोटरं ज
नां ३ गतो पदार्थानां मध्यस्थस्त्वं तनुस्तनुः हृत्स्थो सि हारसुतास्यामिकस्तनुरिवत्तवः संसारस्थितिरेवेयं यद्भूत्वा भूय
ते पुनः अज्ञेनैव न तज्ज्ञो सि राम सुखी भव ४५ स्वरूपमिदमस्यास्तु संस्तते सततोधिमतू अज्ञानात्स्फारं
तामेति ज्ञावानसि जन्मते ४६

इत्याशयेनोपसंहरति तस्मादिति मुदिता सह संतोषवृत्तिः ४१ ४२ यथा ज्वालानां कोटरे सर्वतः प्रभाव्याप्तेतमसो
नावकाशस्तद्वत्त्वय्यपि तमोदुःखादेरितिभावः ४३ त्वमेव सर्वांतर इत्याह जागतानामिति नद्दष्टा आत्मान त्वत्तनुस्वरू
पंयस्य तनुः सूक्ष्मः हारभूतमुक्ता फलानां तंतुरिवानतः अनुस्यूतः ४४ पुनर्जन्मशंकां वारयति संसारेति भूत्वा
उत्पद्य पुनर्भूयते ४५ स्वरूपस्वभावः सततं आधिमतदुःखबहुल ४६ ॥ ॥ ॥ ५१

चस्य २

भोगेसत्साधकैर्बंधुभिर्जगद्भावैः स्रक्चंदनादिभिस्तत्प्राप्तिनिमित्तैः शुभाशुभैः कर्मभिश्च ३५ आत्मतत्त्वमेवैकः सारः
सत्यः परमानंदोतथाविधोहं इति ज्ञाता धीर्यस्याभेद्येभयहेतुभिः ३५ मनतत्त्वविदः स्वतोऽदुःखमाभूत् बंधुना मरणेन दुः
खित्वात् दुःखसमागमे मे दुःखं तु दुर्वारमिति चेत्तत्राह अजास्येति मिथ्यात्वाद्बंधोऽजाते सतीत्यर्थः षष्ठी चानादरे इति
षष्ठी अथवा बंधोः संबंधितया अजातस्य तेवेतियोज्यं ३६ एवमात्मनः असंगत्वाद्वितीयत्वदर्शने शोकासंभव उक्तः
इदानी अस्यात्मसंगी तथापि सः किं नित्यं उत्पत्तिकः उत्पन्नप्रागभाववद्वा कालांतरेण नश्वरः सर्वथापि पक्षेषु बंधुं

भोवाबंधुजगद्भावैः कर्मभिश्च शुभाशुभैः आत्मनोऽस्ति संबंधः किमेताननुशोचसि ३५ आत्मतत्त्वैकसारोह
मितिज्ञातभयोभयेः नतेरामास्ति संबंधः किं बिभेषि जगद्भ्रमात् ३५ अजातस्य सतो बंधोर्बंधुर्दुःखशतस्य मेः
कस्तेराघवसे बंधो यदेताननुशोचसि ३६ त्वं चेत्कर्म विपसुरा तथेदानीं भविष्यसि अथ चेह स्थितोसीति ज्ञा
तवानसि निश्चयं ३७ तदानंतरगान्नन्यान्प्राणादीन्निकटस्थितान् बंधून्नतीतान्सुबहून्कस्मात्त्वं नानुशोचसि

शोकोनप्रयुक्त इति प्रोट्यासमाधितसुराघेकल्येतावदहं त्वं चेदिति पुरा पूर्वजन्मसु तथाभाविजन्मसु भावस्यसि अथ
इदानी इहजन्मनि वर्तस्थितोसि इति एवस्य भावमात्मानं यदि निश्चयं दृढं ज्ञातवानसि तदा अनंतरगान्वर्तमानान्निकट
स्थितान् सन्निहितान् प्राणान्स्त्रीवेत्यध्याहारः अनंतजन्मसु तान् सुबहून् कस्मान्नानुशोचसि वि निगमनाविर
त २
हान् सर्वशोकाशंकेऽप्यन कापि शोको युक्त इतिभावः ३७ ३८ ॥ ऽ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वरूपं तत्वमिति नसंतव्यमित्याह रूपमिति प्रातेतरे तितत्याप्रसिद्धेरपि नतत्वमतीत्यर्थः ५७ ननु निस्तत्वं कथं
सदितिदृश्यते तत्राह सर्वेति आभानं जगदाकारमानं प्रतिभासरंध्रकं ५७ जगतो भ्रांतिमात्रताप्रदर्शनाय अ
नियतत्वप्राप्ततां दर्शयति सुदंधुरित्यादिना सर्वस्य सर्वे पि अपरयोपि मित्रा अपि उदासीना अस्तत्यर्थः ५६ अन्योन्यसं

रूपं किमन्यद्भवितुमसमात्रादृते भ्रमे स्वप्नमात्रादृते स्वप्ने भवत्यन्यो हि कः क्रमः ५७ सर्वशक्तिरियं श
क्तिर्भ्रममात्रमयं तया रामदृश्यत एवेदमाभानमतिभास्वरं ५८ सुबंधुः कस्यचित्कस्यादिह नो कश्चिदप्य
रिः सदासर्वे च सर्वस्य सर्वे सर्वे ष्वरेछ्या ५६ आलूनशीर्णमिव विलमिदमन्योन्यमाश्रितं अनारतं याति
जगत्तरं मोघ इवांभसां ५० अधऊर्ध्वमायाति यात्यूर्ध्वमधस्तथा संसारस्य चलस्यास्य चक्रनेमिरि
वामितः ५१ स्वर्गस्यानरकं याति नारकाश्च त्रिविष्टपं योनेर्योन्यंतरं याति द्वीपाद्दीपांतरं जना ५२ धी
राः कार्पण्यमायांति कृपणा यांति धीरतां परिस्फुरंति भूतानि पातालानि शनैः भ्रमेः ५३ एकरूपं स्थिरं
चक्रं स्वछंदं संतापवर्जितं नेह संप्राप्यते किंचिद्गुणो हिमकणो यथा ५४ ये ये नाम महाभागा बहवो बोध
बास्तथा विनष्टा एव दृश्यंते तेन कतिपयैर्दिनैः ५५ परतीलीयतां यत्समत्वा आदिभावना नेहसत्याम
हाबाहो छिन्नचंद्रादिदिशा यथा ५६ अयं बंधुः परश्चायमयं चाहमयं भवान् इति मिथ्यादृशो राम विग
लंतु त्वाधुना ५७ क्रीडार्थव्यवहारस्य एतामिहितदृष्टिभिः आमलमंतांदि स्त्रिन्नामिर्वे हिर्विहरहेतया ५८

त्रितं परस्परनिमित्तं ५० अधइतिप्रत्यक्षं चेदं ज्योतिश्चक्रभागानां भ्रमेष्वेति भावः ५१ एवमुत्कर्षापकर्षविष्णु नियता
वेवेत्याह स्वर्गस्याइति ५२ धीराः अप्रार्थनशीलाः ५३ उपसंहरति एकरूपमिति कंपदार्थमंडलं ५४

विनाशस्तु सर्वे नियत इत्याह यथेति ५५ अस्त्वनि
यतसाक्षि ततस्तत्राह परतेति ५६ विगलंतु शीर्यतां

५७ हतदृष्टिभिर्बोधितानुवृत्तदृष्टिभिः आम
लं अज्ञातवासनाभिः सह अंतः छिनत्ति ५८

52

व१

वांटी० वासनाभावात् अज्ञइवयुष्मदस्मदीतो यथानभवस्येवतथा अस्मिंसंसारसरणौ विहर ५९ कदातर्हिममव्यवहा

उप० रोभविष्यति तत्राह यथायथोति वासनात्त्यकारिणी विचारणा यथायथोदेति तथा कार्याणि व्यवहाराः प्रशां

५२ स्यंतिउपरस्यंतइत्यर्थः ६० विगतंअयमेवबंधुरितिपरिच्छेदलक्षणं आवरणं यस्मात्तादृशेणवसर्वत्रासमंतादर्शेनी

त्यर्थः ६१ उक्तमेवार्थंकारणोपन्यासेनद्रढयति नतदिति ६२

संसारसरणावस्यां तथा विहर सुव्रत नयथैवयुष्मदस्मदीतो वासनाभाखवानि व ६८ यथायथैषा

कार्याणि वासनात्त्यकारिणी विचारणतवोदेति संशाम्यंति तथा तथा ६० अयंबंधुरयंनेतिग

णनालघुचेतसां उदारचरितानां तु विगतावरणैवधीः ६१ नतदस्तिनयत्त्वाहं नतदस्तिनयन्मम ।।

इतिनिर्णीतधीराणां विगतावरणं पश्यति स्वस्थः एवंस्थोभमितत्त्वंयथा ६३ सर्वाएवहितेभूत

जातयो राम बंधवः अत्यंतसंयुतापेतास्तवराम न काश्चन ६४ ।। ।।

ऐवधीः ६२ नास्ति
मेतिवचोदेतिय
त्रिदाकाशवन्म
हान्सर्वशिं २

स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठितः विक्षेपदुःखोपशमस्वास्थ्यवान्वा ६३ सर्वइतिअनादौसंसारेसर्वैर्योनिषुत्वस्य

वहुशोजन्मानुभवादित्यर्थः बंधुत्वेनात्यंतसंयुता काश्चन काश्चिदपिनपर्यायेणसर्वैः सहसंबंधादित्यर्थः

अथवादेहदारस्वकपरंपरासंबंधापेक्षया सर्वजीवैः सहसाक्षाद्दैकात्म्यसंबंधस्यांतरं गत्वा तेन संबंधेनात्यंसं

युतानकाश्चनेत्यर्थः ६५ ।। ।। ।। ।। ।। ।।

वा०टी०क दरांतरस्थचारिभिः प्रतिध्वनितैरितियावत् कल्लोलानां विलासैः संगर्जितैः नित्यं ८ रत्नमयेसानौप्रस्थदेशेसुमेरुतरोश्छायापरिवेष्टितेइत्यर्थः ९ अभ्युदितज्ञानः परमात्मलाभोपायसम्पत्तेः ध्रुततरशरीरः ११ दे
उप० गंगामंदाकिनी ६ रत्नाटमैरोत्त ८ मिवविघातमाने १० अभ्युदितज्ञानं परमात्मलवोधोपस्य तेधृतशरीरं ११ दे
५३ कचाविवेत्यभतोयमावाक्यंतद्वृहस्पते १२ १३ ज्ञानवान्तत्ववित् १४ अङ्गप्रत्यङ्गस्तस्यविचारणंमोक्षादिविग

येननिर्झरनिर्ह्रादैः कंदरांतरचारिभिः समुद्रजलकल्लोलविलासोविजितोमितः ८ तस्यैकदेशविततर
लसानौमनोरमे मुनिभिः स्नानपानार्थंयामगंगाविनाशिता ९ तस्यास्तीरेपद्मरागायमुतीरेविकसितद्रुमे
रत्नाङ्कितटविघातेकचलकनकपिंजरे १० आसीदभ्युदितज्ञानस्तयोरासरदास्थीः मुनिर्दीर्घतपानाम
तपोमूर्तिरिवापरः ११ मुनेर्बभूवतुस्तस्यपुत्रौद्वाविंदुसुंदरौ पुण्यपावननामानौद्वौकचाविवाक्पतेः १२
सताभ्यांसहपुत्राभ्यांभार्ययाचसहैकया उवाससरितस्तीरेतस्मिन्सफलपादपे १३ अथकालेतयोस्तस्य
पुत्रयोर्ज्ञानवान्भूत् पुण्योनामचयोज्येष्ठोराजपेष्ठमृगराघव १४ पावनोङ्गप्रत्यङ्गोभूत्सर्वसंध्यांवुजंय
था मोक्षादधिगतानामपदस्तापितःस्थितः १५ ततोवहुत्यकलितेकालेकलितकारणे संवत्सर
शतैर्जीर्णांदीर्घोदेहलतांमुनी १६ अस्मादुग्रभुतोक्त्वाद्वत्ततशतभीषणात् रतिमुत्सृज्यसंसारान्जरा
जर्जरतीवितः १७
तः परेपरमात्मवसुनिचानामः अंतरालेदोलायनः स्थितः १८ अकालितेप्राणिभिरायुःत्यक्तेनालक्षितेसंवत्स
रशतालिके देहलताचआयुश्चदेहलताभृषिजीर्णांदेहलताप्तृषीयेनतथाविधेकालेवहुत्यतिक्रामतिमुनिर्देहं
जहौइतिव्यवहितेनसंबंधः १९ जन्मजरामरणांत्वगर्पानरकादिवृत्तांतशतैर्भीषणात्संसाराद्रतिंकलनालक्षणा
याः पत्नित्वयाः जीर्णदेहंजहौ १७

53

त२ ५३

उक्तमेवार्थं संक्षिप्य विरागवन्तुपसंहरति विविधेत्यादि विविधैर्नानायोनिविचित्रैर्जन्मभिर्व्याप्तेन शाहिताः संभ्रमा यस्मिं
स्तथाविधे जगति अयं बंधुरयमबंधुरिति द्वन्द्वानां भेददर्शनं भ्रमदशेव विवलति विजृंभते वस्तुतस्तु जीवस्वभावदृष्ट्यो
त्रिभुवनस्य जीवजातं निजरबंधुत्वस्वभावदृष्ट्या तु स्वयमेव सर्वमित्येवं ध्यायन्नित्यर्थः ६५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे उप० प्र० अष्टादशः सर्गः १८ उक्तोक्तसिद्ध्यै पुण्यपावनाख्यानमुच्यते पुण्यपायमितिरशकान्तं पावनं समबो

विविधजन्मशताहितसंभ्रमे जगति बंधुरबंधुरितीन्द्रणां भ्रमदशेव विवल्गति वस्तुतस्त्रिभुवनं चिरबंधुर
वध्यपि इति मोक्षोपायेषूपशम० वा० जीवन्मुक्तवर्णनं सर्गः १८ श्रीवशिष्ठ उवाच अत्रैवोदाहरंती
ममितिहासं पुरातनं द्विपक्षगातीरे संवादं मुनिपुत्रयोः १ अयं बंधुरयं नेति कथाप्रस्तावतः स्मृतं इतिहा
समिमं पुण्यमाकर्णय रघुराघव २ अस्त्यस्य जंबूद्वीपस्य कस्मिंश्चिद्गिरिकुंजके कन्दरे महोन्नतो महेन्द्रो ना
मपर्वतः ३ कल्पद्रुमवनच्छायाविश्रांतमुनिकिंनरः भ्रमैराततमाकाशं जितवान् यः समुन्नतैः ४ ब्रह्म
लोकांतरप्राप्तशृंगकंदरचारिभिः सामवेदमतिध्वानधुंधुमैर्गायतीव यः ५ यः पयोमुद्दुरमैर्घैर्लसितैः
शृंगकोटिषु लताकुसुमसंप्रीतैः कुंतलैरिव राजते ६ तत्तलयपत्रोत्कानां शरभाणां विजृंभितैः विस्फूर्जित
गृहाचकैः कल्पाश्रा गिरिहसन्निव ७
धपनृ अत्र उत्तार्थं विषये २२ गिरिकुंजको गिरिजालमध्ये निकुंजैणेसन्न मीपूजके इति पाठः स्पष्टः ३ आततं वि
स्तीर्णमप्याकाशं शृंगैर्जितवान् व्याप्तवान् ४ ब्रह्मलोकं प्रतिशायाकैः यः पयोमद्दुरैर्नीरैरितियावत् लसितैर्विधुक्ति
विराजमानैः कुंतलैः केशैः ६ तटघुंडुपनेउत्कानां सोत्कंठानां शरभाणां अष्टापदानां विजृंभिते विस्फूर्जितिगर्जिते

उ१

वा॰टी॰ स्थानं इत्यात्मा द्विकालेष्वाधारभूतं जंतूनां जननधर्मिणां प्राणिनां विदितात्मनां ब्रह्मविदां रूपं स्वरूपं अन्तरा
उप॰ मनयित्तु शोच्यते त्याह स्वभावमिति २८ इदृशी इयमेव मम माता अयमेव मम पित्तेत्येवं रूपाया पतत्ययाभावनया नि:
५५ सत्वाः संत्यजतु मन्नाकांपुत्रा ययौ ३० निम्ना निर्गभीरस्थानानीव ३१ हेपुत्र नराणां अन्येषामपि ३२ विटपग्रहणे

तत्स्थानं सर्वजंतूनां तद्रूपं विदितात्मनां स्वभावमपि संपन्ने किं पितर्यनुशोचसि २८ इदृशी तु त्वया व
ध्वा भावने हविशेष्टात्रा संस्मरेयदशोच्योपि त्वया तातो नु शोच्यते २९ न सैव भवतां माता नासावेव
पिता तव नभावानैषतत्राय तपोनि:संत्यज्य बांधवाः ३० मातापितृसहस्राणि समतीतानि ते सुत च
हृत्पंडुप्रवाहस्य तृणानीव वने वने ३१ असंख्यान्यत्र योनीषु विभवानेव सुतस्तयोः सरित्तरंगवत्संग
54 ताः पुत्रगणा नृणां ३२ आत्मपुत्रा रतीतानि पुत्रलक्षाण्यनेकशः यत्रकोरकवत्तानि लतावि
टपयोरिव ३३ मित्रबांधववृंदेदातिर्जातो जन्मनि जन्मनि अनंतानावतीतानि निष्फलानीव म
हातरोः ३४ शोचनीया यदि स्नेहात्माता पितृसुताः सुत तदतीतान शोचंते किमजस्रसहस्रशः
प्रपंचोयं महाभाग दृश्यते जागते भ्रमे परमार्थेन तत्तत्र प्राज्ञानास्ति मित्रं न बांधवाः ३६

नाविटपी लक्ष्यते विटपिनोरिवापाठपं ३४ न शोच्यं ते त्वये तिशेषः ३५ ह्यागते जगत्कल्पनानि मित्ते
अन्ये मोहे सत्येव दृश्यते परमार्थेन परमार्थितस्तु तत्तवतथा चोक्तं वार्त्तिके अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा
प्रकल्प्यते ब्रह्मदृष्ट्यात्वविद्येयं न कथंचन युज्यत इति ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्या १

यथा नैवधिको वीवधवाहको गेहे वीवधमारं न हातितथेत्यर्थः विविधवीवधशब्दावुभयशब्दावङ्गश्रीकं
स्कंदवाह्ये काष्ठविशेषे वर्तेते १८ प्रशांतः कलनाताः रंभाः यत्र चेष्टा रिक्ताः रहिताः पाश्रितः तत्तज्जीवं चेतन्या
नि तेषामास्पदं प्रतिश्राम्य तं परमपदं यथा पुष्पगंधः अंबरं आकाशं गच्छति तद्वत् १९ २० पतितावती रंया
उपदिष्टया योगयुक्त्या अम्लानं नीरोगं दिम्ला निहितामपि तनु तत्र्याऽज्य २२ त्वाली भर्तं भर्तारोगेव अनुपयो स्वयमपि

कलनापरिहीनीडं देहं दीर्घतयामुनिः जहौ गिरिः गृहा गेहे भारं चैव धिको यथा १८ प्रशांतकलनारंभं
चेष्टारिक्तं चिदास्पदं पदं जगामनीरागं पुष्पगंधइवांबरं १९ अथ मार्या मुने देहं प्राणापानविवर्जितं द
क्षाविलुलितं भ्रमो विनालमिव पंकजं २० चिरमभ्यस्तया योगयुक्त्या पतिविनोर्णया तत्याज्यतनुमम्ला
नां षड्पदी पुष्पिनीमिव २१ भर्तारमेवानुययौ जनस्याहष्टतां गता प्रभातगगनकोशस्थमस्प्रयातमिवोडुपं
२२ माता पित्रोः स्तुगतयोः शैर्द्वदैहिककर्मणि पुण्यएव स्थितो व्यग्रः पावनोदुःखमाययो २३ शोकोपह
तचित्तोसौ भ्रमत्काननवीथिषु ज्यायांसमनयन्नेव पावनो विललाप ह २४ अपा दुर्दैहिकं कृत्वा मातापि
त्रोः सहारधीः आययौ विपिनं पुण्यः पावनं शोकलालसं २५ पुण्य उवाच ॥ किं पुत्र घनतां शोकं नयसि
धेकारणं बाष्पधाराधरं घोरं प्रावृट्कालइवांबुजं २६ पिता तव महाप्राज्ञगतः सार्द्धं तवं वया स्वामेव प

ब्रह्मीभावं प्रापेति यावत् न हि ब्रह्मविदां देशांतरे गतिरस्ति न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंत इति श्रुतेः २२ अपथं
विरोधः ज्यायांसं ज्येष्ठभ्रातरं अनयन् प्रापत् नेदृश्येनालं ब्धेति यावत् २४ २५ पितृसमो ज्येष्ठ इति शास्त्राल्लुप्तेति संबो
धनं शोकं दुःखमम्लानं च घनी बीतिनि उतामेधताम् च अत एव बाष्पधाराधरं धेककारणमिति च श्लेषात् सा

नन्वहं कथं सर्वदेहेष्वेक इति चेदहं प्रत्ययवेद्य एव कोऽशावितविमृशेत्या शये नाह रक्तेति रक्तादिजडसंघाताद्देहाद्दन्य
वा॰टी॰ श्चेतनस्वभावः कोऽहं स्यामिति विचारयेत्यर्थः ५ त्वयाच नशन्ताच्यः देहादिरिक्तश्चेत अहंप्रत्ययशन्दवाच्यं मिथ्या
उप॰ ज्ञानं देहात्मताभ्रम एव बलातिप्यते एवं पिता पितिशरीरस्यापि विमृश्यश्च ति रेवेत्या हकडेति यद्दितु देहाद्युपाधिनिष्क
५५ ष्टं चिदाकाशमेवाहं त्वं पित्रादयश्चेति मन्यसे तदा ममपितामम भ्रातेत्यादिभेदघटितस्वत्वादिसंबंधो न घटत एवेत्याह स्व

रक्तमांसास्थिसंघातात्देहाद्वा त्वं पिंजरात् कोऽहं स्यामिति चित्तेन ह्यहं तत्र विचारय ५ ह्यस्मात्तु परमार्थि
क्या नश्चित्तेनवास्म्यहं मिथ्याज्ञानमिदं प्रभो पावनेश्वेतिवलात्तु ६ कस्ते पिता कश्च सुहृत्का माता कश्च बाप
रः स्वस्यानंतीवलासस्य किमस्वं किंस्वमुच्यते ७ असिचेत्त्वं तदन्येषु यातेषु बहुजन्मसु ये बंधवोये किमवां
किं तानमपिनशोचसि ८ बभूवुस्ते सुपुण्यासु स्थलीषु मृगयोनिषु बहवो बंधवो भागास्तान्कथं नानुशोच
55
सि ९ बभूवुस्ते सपद्मासु तटीष्वंभोजनीष्विते हंसस्य बंधवो हंसास्तान्कथं नानुशोचसि १० बभूवुस्ते वन
न्यच क्रियासु वनराजिषु वयोबंधवो वृक्षास्तान्कथं नानुशोचसि ११ बभूवुस्ते महाद्रीणां शिखरेषु म
हीभृतां बहवो बांधवाः सिंहास्तान्कथं नानुशोचसि १२ बभूवुस्ते सर्वतीषु सरःस्वंभोजनीषु च
बहवो बंधवो मत्स्यास्तान्कथं नानुशोचसि १३ ॥ ॥ ॥

स्येति ७ स्वस्य चिदात्मकस्य लिंगशरीरोपाधिवाहं मद्बांधवाश्चेति तिचेत्तत्राह असिचेदिति त्वं मद्याद्यत ल्लिंगात्मा
असि चेत्तदा यातेषु अतीतेषु किं कथं न शोचसि ८ जन्मांतरबंधुप्रपंचयति बभूवुरित्यादिना मार्गाः मृगयोनि
जीवाः ९ अंभोजनीषु पद्मवतीषु नद्यास्तटीषु हंसस्य तत्तेन तत्कालप्रसिद्धाः हंसा बंधवो बभूवुः तटीष्वंभोधिया
पितामिति पाठे नदीनां तटीस्थितपर्यः १० अन्यत्रान्येषु जन्मसु अलमत्यंतं बंधवो बभूवुः ११ १२ सर्वतासु नदी
षु १३

परमार्थेनपरमात्मदृष्ट्याभरोर्मि तत्वाद्वैपयोलवानसेतितत्रचिरात्तसमुत्तरो तथाब्रह्मात्माभावाद्वैतनाशेनाभितत्वत
त्वबोधेसुतरामितिद्योतनायापिशब्दः ३९ लक्ष्मीःराज्यादिसंपदः स्वप्नएवताइतिशेषः ३८ ३९ स्वसंकल्पस्वरूपाय
उपत्तायः सन्निपातस्थमत्तदुस्याः प्रोहदृश्यते ४० अज्ञानलक्षणेनातपनवित्ती एं आच्छन्नेमरोभूमिसदृशेआत्मनिस्वसंक
ल्पवासनात्मकंमरीचिवारिमृगतृष्णोदकं ४१ इतिवा॰ता॰प्र॰काशे॰उप॰ए॰एकोनविंशः सर्गः १९ नानायोनिषु
जन्मानियावन्त्यात्मनस्तथा इत्युपरिष्टात्कीर्तनैः शोकमोहासक्तेय शोकस्यमोहमूलकत्वात्तन्मोहापावनयैवनैवास्य
शीकोयनेइतिमन्यमानः पुण्यपरत्वद्वयोर्यागोपित्रादीनामनिर्वचनीयत्वात्मिथ्यात्वंप्रतिज्ञायज्ञानायनेद्युतमारुकः पिते

नानाशाद्दृशहिभ्रांतः परमार्थेनविद्यते महत्यापिचिरातप्रेम्याविवयपालवाः एतायाः प्रेदतेलक्ष्मीमृद्भ्रचा
मरस्वंचला॥ स्वप्नएवमहाबुद्धेद्विनानित्रीणिपंचवा ३९ इत्थात्मपारमार्थिक्याप्यत्रसत्यंविचार्यय नेतत्वंन्यपं
चैवभ्रांतिमंतःपरित्यज अथंगतोमतयाम्नायमितिदुर्विशयः पुरः स्वसंकल्पोपतापोत्याहदृश्यतेनतुसत्यतः ४०
अज्ञानवित्तीएमिरोविलोलस्मभाष्यभस्यंदमयैत्तरंगेः स्ववासनानाममरीचिवारिस्फुरत्सतदनंतरूपं ४१ इति
मोक्षोपायेऽरूप॰ए॰पावनबोधनंसर्गः २९ पुण्यउवाच कः पिताकिंचवामित्रंकामाताकेचवांधवाः स्वबु
ध्येवावध्यंतेवात्ययाजनयां सवः १ बंधुमित्रसुतस्नेहद्वेषमोहदशामयः स्वसंज्ञामात्रकेणैवप्रपंचोयंवितन्यतेरू
वंधुत्वभावितवंधुः परत्वेभावितः परः विषामृतदशैवेह स्थितिर्भावनिबंधनि ३ एकत्वाविद्यमानस्यसर्वगस्यकि
तिकः किंस्वरूपः तत्वनोनिर्वक्तुमशक्याः सर्वपीतयर्षिः स्वबुद्ध्यात्मभ्रांतौवैभवधर्यंतेइत्यात्मते अथवात्वदिवोकबुद्धिलक्ष
णयावात्यपात्यजनयासबौवधर्यंतेनिरंस्यंते २ स्नेहद्वेषमोहदशाभ्यामयः आमयोरोगः स्वसंज्ञात्मकृतः संकेतस्तन्मात्र
केणैव २ मुक्तमपपारयतिवंधुत्वे इतिभावितः ३ उभाभयासंकेतितः परत्वेशत्रुत्वेयथाविषक्रमिमि विषस्यजीवनहे

परी ४

वा॰टी॰ २२ २३ भ्रांतजन्मोक्तीरुपयं हत्य स्वजन्मभेदात्स्वकर्मारभते ममापि पिति मोहमंथराः अज्ञानजडाः २४ लावकः द्र
उप॰ द्रुमतिविशेषः २५ इस्तातां कला ह्रस्वजन्मभुले तत्यर्थः उष्ट्रत्वमुष्ट्रजन्मन्मुल्ल त्वमिति पाठेपि न्मुष्ट्रस्यमुष्ट्रत्वमेव
५६ भुक्तेऽहं जात इत्यर्थः २६ इहास्मिन्नत्र नि २८ पु ४

एतास्वन्यासु बह्वीषु जनयोनिषु पुत्रक जातोऽस्मि जंबुद्वीपेऽस्मिन्युगानां शतसहस्रशः २२ उत्पन्नस्तव बालस्यैव
प्राक्तनं वासनाक्रमं पश्यामि स्मरणं याथार्थ्येन सम्यग्दर्शनि शुद्धया २३ ममापि वत्स जाता वहुधा येन यो मोह
मंथराः सम्यक् ज्ञानाभ्यस्तमस्या तासां नो दलितदृशा २४ त्रिगर्तेषु भुको भूत्वा वको भूत्वा सरित्तटे वनेषु वको
भूत्वा जातोऽहमिह कानने २५ भूत्वा कपुलिंध्रतां विंध्ये कृत्वा वंगेषु रक्ततां उष्ट्रत्वमपि विंध्याद्रौ जातोऽहमिति
कानने २६ यश्च प्रातको हिमगिरौ यो राजा पौंड्रमंडले व्याघ्रो यः सह्यकुंजेषु स एवाहं तवाग्रजः २७ योग
ध्रो दशवर्षाणि योग्राहो मासपंचकं यः समानां शतं सिंहः स एवाहं तवानुजः २८ अंधग्रामचकोरेणान्न
षास्तु पुराजना श्रीशैलाचार्यपुत्रेण दंभतः कथ्यते मया २९ सर्वे विविधसंसाराः विविधाचारचेष्टताः
विलासा जन्मनो भ्रांतेस्मर्यंते प्राक्तना भवाः ३० ॥ ॥

56

तुषारेषु हिमवत्प्रदेशेषु वन्यपवर्द्धिराजनीशीलेन मांडलिकेनेत्यर्थः अपराधस्य स्वस्य लोकवंचनाय पराधना
आप्रव्याप्य नं दंभस्तद्दत्स्थितेन मयेत्येतत्त्वा मयेदं कथ्यते तवेति पाठे तु स्पष्टं २९ जन्मनः जन्मभेदरूपायाः भ्रां
॥ ॥ ॥ तेर्विलासः ३० ॥ ॥

इदानीमातुर्जन्मभेदान्योगबलेन दृष्टान् विशिष्य स्मारयन्नाह बभूवेति दशार्णेतु पांड्वादयो देशविशेषाः २५ सरसा सिंनी तस्याः पद्मपत्रीपत्नी अर्थात्कालवशेन २५ घुणः काष्ठकीटकः अर्थान्मंदरस्यैकंदरीप्रदेशे २६ पुष्प रेणुप्रदेशे ब्राह्मणः प्रजापतेरध्वरे जातः पशुरिति शेषः पातइतिवापाठः २७ तालतरोः कंदेमूले तदंतः त्रीयमपि

बभूविथ दशार्णेषु कपिलो बलवानरः राजपुत्रस्तुषारेषु पुंड्रेषु वनवायसः २५ हैहयेषु च मातंगस्त्रीगर्त्तेषु
चगर्दभः शालेषु सरमापुत्रः पत्त्रीसरलद्रुमे २५ विंध्याद्रे पिप्पलो भूत्वा घुणो भूत्वा महावटे मंदरेकु
कुरो भूत्वा विप्रो जातो सिंधरे २६ कोशलेषु द्विजो भूत्वा भूत्वा वंगेषु तित्तिरिः अश्वो भूत्वा तुषारेषु जात
स्त्वं ब्रह्मणोध्वरे २७ यः कीटस्तालकंदांतर्मशकोयउदुंबरे यः प्लवकोविंध्यवनेसत्वं मित्रमभानुजः २८
हिमवत्कंदरे भूर्जतनुत्वगं पिकोदरे पिपीलिकोय [illegible] ः षण्मासा त्वायं पीठेत्वमनुजोमम २९ स्थितः सी
मांतकुग्रामगोमयपत्रवृश्चिकः सार्धसंवत्सरं साधो सोयंत्वमनुजो मम २० पुलिंदीस्तनपीठे निली पु२
नेपनकानने ष [illegible] स्षट्दिनेव पयोषु सोयत्वमनुजो मम २१

जन्मानि विंध्यवने २८ भूर्जत्वक्स्यतन्वीमृदुलायात्वक् त ऊंति प्रभवे कोटरे विले २९ अर्थी त्वदे शसीमायाः अंतेयः कुग्रामस्तत्रस्थकगोमयोत्करे २० लीनं अर्थात्पुलिंदीशिशुजन्म प्राप्येति गम्यते २१

वा॰टी॰ तद्वत्त्वं ज्ञास्तु तटस्थदृष्टय उदासीनाः प्रेक्षका एव अतएव सा क्षिधर्मे व्यवस्थिताः ५० निशायां आगमे आगमने सति
उप॰ आलोकः कर्मणां प्रकाशन क्रियाणां यथा दीपाः सन्निधिमात्रेण कर्तारोपि अव्यापृतताया त्वादकर्तारः एवं तद्व
५१ लोकव्यवहारस्थिता विल्पुर्थः ५१ दृष्टांतांतरमाह प्रतिविंबेति यथा कटाविगतदर्पण रत्नाद्याः प्रतिविंबोपाधयः
स्वात्मनो विंबभूतसर्व देहगतैः सर्वेर्दुमैः सह। यथा स्वात्मनि कृतप्रतिविंबं विंबधर्मांतरवत्स्वयं निघ्नन दृश्यंते तद्वत्वा

मध्यस्थदृष्टयः स्वस्याचयथाप्राप्तार्थदर्शिनः तद्वत्सु प्रेक्षका एव साक्षि धर्मे व्यवस्थिता ५० कर्तारोपिन
कर्तारो यथा दीपा निशागमे आलोककर्मणामेवं तद्वालोकस्थिता विह प्रतिविंबेन दृश्यंते स्वात्मविंबागते
रपि यथा दर्पण रत्नाद्यास्तथा कार्यमहाधियः सर्वैषणामयकलंकविवर्जितेन स्वस्यात्मभावकलितेह
दृश्वमध्ये उत्तात्मनात्मनिमहामुनिना मुनेव से तद्यसंस्थमलं परितोषमेहि ५३ मोक्षोपायेषु॰ ५॰ गोपा
वनविश्रान्तप्राप्तिर्नामसर्गः २० श्रीवसिष्ठ उवाच एवं प्रबोधितस्तेन तदापुण्येन पावनः प्रबोधमाप
रूपं प्रभातइव कमलं १ उभावपि ततः सिद्धौ ज्ञानविज्ञानपारगौ चिरं तुकैर्ते तस्मिन्नूपादिह मर्दितौ २
ततः कदाचित्कालेन निर्वाणपदमागतौ तौ विदेहौ गतस्नेहौ दीपाविव शममंगतौ ३ ॥

57

मध्यस्थे कार्यकर्तारोपि महाधियस्त्वमपि निर्विघ्नानभवंतीत्यर्थः ५२ हे पुत्र सर्वैरेषणामयकलंकैर्विवर्जितेन
तुरत्वमुनिनामननशीलेन आत्मना स्वेनैव हृदयेत्वम ध्येच स्वस्यात्मत्वभावेन कलितेन साक्षात्कृतेन संसार संस्थं
लंति शेषं सत्कायमुनापरितोषमेहीत्यर्थः ५३ इतिश्रीवा॰ता॰टी॰ उप॰ गोविंश्रा॰ सर्गः २० तत्समाया श्रुत्या
मोक्तो यामाशया चिन्तयतः निराशस्यात्मवर्णं स्यात्स्वेतामुक्तिरितीर्यते प्रबोधं परिनिष्ठितं आत्मविस्मृयं रुपावदिह ५२

उपसंहृत्य प्रकृते योजयति एवं स्थिते इति ३१ तान्प्राक्तनान् बन्धून् शोचावः कान्वा बंधून् तिशायेन शोचावः न
कांश्चिदपि शोचावः एतदिदमेव जगद्गतिरित्यर्थः ३२ ३३ किंप्रमायां आविधिः सर्वशोकेदृश्यमात्रंजा गतको
विदः आत्मावगतिकुशलाः ३४ पतनमधोगतिरुत्पतनमूर्ध्वगतिस्तदात्मकं अजवेजभावमविश्रांतभ्रम

एवं स्थिते जगज्जाता बांधवाः शतशो गताः पितरो मातरश्चैव भ्रातरः सुहृदस्तथा ३१ कांस्तान्सम
नुशोचावो न शोचाव कानपि बंधूनिहातिशोचाव इदृशपव जगद्गतिः ३२ अनंताः पितरो याति
यांतनेत्याश्च मातरः इह संसारि पुंसा वनपादपपर्णवत् ३३ किंप्रमाणमतः … दुःखस्यात्र सुख
स्य च तस्मात्सर्वं परित्यज्य तिष्ठावस्तेकेलं गतो ३४ प्रपंचभावनोत्थ … मनस्यहमिति स्थितां तां गतिं
गच्छ यां यांति गतिको विदः ३५ उत्पतं अवभावं यतो पतनात्मकां जानुशोचेति सुधिय
श्चिरं वलोतिकेवलं ३६ भावाभावविनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितं संस्मरात्मानमव्यक्तं मा विमूढमना
भव ३७ न ते दुःखं न ते जन्म न ते माता न ते पिता आत्मैवासि न सद्रूपं … कश्चिदेव हि ३८
असंसारयात्रायां तानाभिनिपदो येन अज्ञा एव नराः साधुसमाचारसमन्विताः ३९

तां केवलं निरभिमानतया बलोति ३६ ३७ त्वं आत्मैवासि नान्यः अनीलमूर्त देहे न कश्चित्त्वमसीत्यर्थः ३८
नर्तकवन्नानाभिनयाः अभिनिवेशचेष्टाः तद्विनिविनस्तत्कारिणः अज्ञा मूढा एव नराः साधुरसभावः पु
रुषार्थसारत बुद्धि समन्विताः ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्यर्थः १

पमेवनकदाचिद्विश्राम्यतीत्यर्थः अपवाद्रूपेलोकान्नैत्यनुवर्त्यैयेनपतंतितेषांमनोगतज्वरंनिःसंता ३ =

वा०टी० तत्सर्वदुःखप्रशमनोपलक्षितनिरतिशयानंदलाभलक्षणं फलंमहत्वंतुच्छविषयाभिलाषस्तेनोपवृंहिता
उप० दुपचितान् १२ याताः अधोगतयः उत्पतनान्यूर्ध्वगतयः दोलनानिमर्त्यलोकेएवजन्मपरंपरायास्रवणानिच
५८ तेषामेभिस्तैर्विषयाभिलाषैर्यत्पतंतितेषांमनः संदेवगतज्वरंमानसंतापमिति व्याख्येयंपुनंतिपतंते इत्येवा
पाठपातयंत्युत्पातयंतिच ये विषयेरागात्तेयातोत्पातनास्तेभ्योदोस्तेनेरतत्त्वरोः प्रत्याहारोपायेशास्त्रनिस्ये

न तप्त्रिभुवनैश्वर्यस्मकोशाद्दलधारिणः फलमासाद्यतेचिंताघन्मोहोत्वोपवृंहितान् १२
तदेतस्मिञ्जगत्कुसोयातोत्पातनदोलनैः पतंतिपुरुषाएवेमनस्तेषांगतज्वरं १३ पूर्णमिन
स्मिसंपूर्णंजगत्सर्वंसुधाद्रवैः उपानद्गूढपादस्य ननुचर्मास्तृतेवभूः १४

58 योपादनेत्मयेमनपुनंतिपनंतेवातेषांमनोगतज्वरंशोतांत्रविधतापंभवतीतिव्याख्येयं १३ ननु
संतापहेतुष्वाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौ तिकेषु रोगवर्षातपचोरसर्पादिसत्सुकथंमनः
प्रशांतिमात्रेणसर्वतापनिवृत्तिस्तत्राह पूर्णे इति त्रिविधा अपिसंतापामनोदोषमूलाएवमनसिवि
मुक्तब्रह्मामृतरसपूर्णेसति सर्वंजगदानंदपूर्णमिवभातियथाम्दुलोपानद्भ्यांसंवृत्तचरणस्यकुशा
कंटकादिसंकुला अदित्यवभूर्म्दुलतरचर्मास्तृतेवबध्याति तद्वदित्यर्थः १५ ॥ ॥

उक्तमाख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति एवमिति धनवंधुता धनवंधुसमूहः आ इति विस्मये निपातः गृह्यते शो
च्यते नोपाक्षियेत ४ आसां सर्वशोकमूलभूतानां प्रतिविषयमनंतानां परिपालनं विषयसंपादनैरभिवर्द्धनं ५ विषया
चिंतनमेव तत्परित्यागइत्याशयेनाह चिंतनेनेति राघवेत्यर्थः ६ ध्येयः त्यागः प्रागवर्णितध्येयवासनात्यागः कस्मात्
सर्वभूतानुकंपा अतिष्ठ अनुतिष्ठ प्रकृतव्यवहारमिति शेषः ७ विमूढो व्यवहरन्नपि जनुरोमनमुह्यति ८ विवेकलक्षणां

एवं प्राप्तमुक्तदेहानां मनंता धनवंधुजाः आपशाके गृह्यते ताभ्यः किंवासंत्यज्यतेनघ ५ तस्मादासामनंतानां तसां
नां रघुनंदन उपायस्त्यागएवैकोनतमापरिपालनं ५ चिंतनेवेधते चिंता त्विंधनेनेव पावकः नश्यत्य चिंतनेने
व विनेंधनमिवानलः ६ ध्येयत्यागरथारूढः करुणादृतपादृष्टा लोकमालोकयन्दीनमातिष्ठेत्तिष्ठ राघव ७
एषा ब्राह्मी स्थितिः शुद्धा निःकामा विगताभया एतां प्राप्य महावाहो विमूढोपि न मुह्यति ८ एकं विवेकं सुहृद
मेकां प्रोढ सखीं धियं आदी विहरन्नेवं संकटेषु न मुह्यति ९ विनिवारित सर्वार्थी दपि हस्तितवांधवान् नस्व
धैर्यादृते कश्चिदभ्युद्धरति संकटात् १० वैराग्यात्ताथ शास्त्रेण सहत्वादिगुणैरपि यलेनापदिघाताथं स्वय

८ विनिवारिताः परित्युक्ताः सर्वे अर्थाधना नियेन अंतः अग्र
सुहृदं मित्रं परमार्थबोधः लक्षणां प्रियसखीं
स्तिताः अंतः स्नेहविच्छेदादयहस्तिताः हस्तेन कक्षुद्धिणोघ निरस्ताइववांधवा येन अभ्युद्धरति संकटादुन्नयति स्व
मिति शेषः १० उन्नयेत् उत्कर्षं नयेत् विषयगर्तादुद्धरेद्वा ११ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ = ॥ = ॥ ॥

वा० टी० न ममायाशान्तयो मोक्षो ह्याशया चित्तवृत्तयः निराशस्यापूर्णस्यात्वतो मुक्तिरितीर्यते प्रबोधं परिनिष्ठितं आलनिश्च
उप० यं १ यावदिदं प्रदरं ध्वस्तयपर्यंतमिति यावत् २ गतस्नेहो क्षीणतैलो ३ उक्तमाख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति ए
५८ वमिति धनबंधुताधानबंधुसमरः आइति विस्मये निपातः गृह्यते शोच्यते नो निरोधककुवस्ते तदधः प्ररूढशर
स्तइव पश्चाद्धुर्यशतशाखतां प्रयाति वर्द्धते इति यावत् २३ अस्तु धैर्यगिरिवृद्धिः किं ततस्तत्राह अस्तमिते ति अनस्तमितं
धैर्येण अस्थिरत्वये वैराग्य जितेंद्रियत्वद्वंद्वसहिष्णुत्वादि धैर्यवता पुरुषेण २५ प्ररोहं पुनः प्ररोहाचकाशं न तदासि चेत्त
र्हि जन्माद्दिश्रयं नास्तीत्यर्थः ततो रुण्णां चित्ते प्रविष्टया कोशिकपक्षिण्या यदाचिद्गृहे पिंडलकी प्रविष्टा चेन्मृत्यु दारि

छिन्नतृष्णामहाशाखे चित्तस्याशो [illegible] स्थितं गते एकरूपतयाधैर्य प्रयाति शतशाखतां २३ अन
स्तमितधैर्येण तेन चित्ते क्षयं गते तत्पदं प्राप्यते रामपत्रनाशेन विद्यते २४ एतासां चित्तवृत्तीनां माशानाम्
न्नमाशाया नदृश्यसि प्ररोहं चेत्तद्रूपं नास्ति राघव २५ चित्तवृत्तिविहीनं तयदाया तिन चित्ततां तदामोक्षमयी
मैत्रीः सुप्रामाप्रोषितांततां २६ चित्ते कौशिकपक्षिण्या तत्समायात्यन्यथा यांतरे अमंगलानि विस्तारमलभायो
तिराघव २७ चित्तं नरति रित्युक्ते वर्तते चित्तमाशया चित्तरति मनोह्याशांत्यक्ता निष्ठि ततो वृज २८

द्योप स्न वाघमंगलानि भवंतीति ज्योतिः शास्त्रादो प्रसिद्धं सा चेद्दृहांत श्चित्ते निरंतरं प्रविश्य सर्वव्य वहारेषु लब्धा
तिष्ठति तदा अमंगलानि सर्वाण्येवाअलं विस्तारमायांतीति किं वाच्यमिति भावः २७ ननु आशात्यागमात्रेणाकथं चि
त्तोपशमः संकल्पविचिकित्साधृत्यधृत्यादिवृत्त्यंतरैरपि तत्प्ररोहोत्पत्त्यविरत्वादित्याशंक्यसर्ववृत्तीनामाशामूलत्वात्प्र
दर्शनेन परिहरति चिंतनमिति समाध्यारंभकाले बाह्यकरणानां निरुद्धत्वात्र बाह्यविषयादि वृत्तिप्रशक्तिरस्तीति चिंतनमे

नञाशावशानुगमितिछेदः रिक्तांशुष्कांमरीचोदरकल्पतां सरोमलेभिन्नतडागयंकः सराजलमितिवापाठः १५ ८
रिक्ततामेतीत्येतत्तुच्छत्वं तेन विवृणोति हृदयमिति कोटरस्य प्रकटीकरणमत्रांतर्गतलोभदंभादिदोषाणां ग्राहभुजंगा
दीनांचस्फुटंप्रकाशनं १६ स्फारधर्मज्ञानवैराग्यशांतिदांत्यादिपुष्पपल्लवादिसमृद्धेचित्ततरौ मनोवृत्तिहृदनंमनोबुद्धि
रहंकारश्चित्तमितिचतुर्विधवृत्त्यवच्छिन्नमंतःकरणवनं १७ निस्पृहं शंसतियथास्वकोशादीनि त्रिजगत्त्रैलोक्यमपिपयवी ८

वैराग्यात्पूर्णतामेतिमनोनाशावशानुगं आशयारिक्ततामेतिशरदेवसरोमलं १५ हृदयंशून्यतामेतिप्रकटीकृ
तकोटरं अगलितपीतानांविवशाशाविवशचेतसां १६ यस्योज्झित तरौस्फारेतृष्णाचपलमर्कटी नवल्गतिमह
नस्यराजतेहृद्वनांतरं १७ यथासकोशात्त्रिजगज्जेद्रोष्पदंयोजनव्रजं निमेषार्द्धमहाकल्पः स्पृहारहितचेतसां १८
शीततामनसीतांशोनहिमाचलकंदरे नरंभाचंदनावल्यांनिस्पृहेषुमनस्सुया १९ नतथाभातिपूर्णेंदुर्नपूर्णःक्षी
रसागरः नलक्ष्मीवदनंकांतं निस्पृहीनंयथामनः २० यथाजलेखाशशिनंसुधालेपमयीयथा दूषयत्येवमेवा ध
त्मनिराशापिशाचिका २१ आशाख्याचित्तवृक्षस्यशाखास्यगतिदिक्क्रमः तासुछिन्नास्वरूपत्वयाचित्तमहाद्रुमः
कौ ८

जकोशवदल्पमितियावत् अपरिच्छिन्नब्रह्मसुखदृशाब्रह्मांडांतर्गतंसुखलवानामल्पतरत्वात् एवंनित्यसर्वगतब्रह्म ८
दृशादेशकालपरिच्छिन्नाधिपत्यादिविभवोप्यल्पएवेत्याशयेनाहगोष्पदमिति १८ शीततानिस्तापाह्लादः रंभाःकद
दल्यः चंदनतरवस्तदावल्यांतद्वनेयथायोग्यंतत्संश्लेषेदा १९-२० अब्दलेखामेघराजिमषीकज्जलद्रवः दूषयति
मलिनयति २१ स्थगितरिक्ताः आच्छादितदिगंताः अरूपत्वंब्रह्मतांस्वरूपतांवा २२ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰ विज्ञानस्य संप्राप्तिं प्राप्तिप्रकारं श्रवणं प्रणामोपसत्तिं शिष्यप्रतिउपदेशाने इति शेषः ६ तं तादृशं तत्त्वबोधं विचारपूर्वकतत्त्वा
उ॰प्र॰ वधारणं प्राप्यवंतं नित्यालाभफलं शाश्वतं नित्यं तत्त्वमूलं आत्मस्वरूपं बोधमिति वा जगतः कोशे ब्रह्मांडे छिद्रल
६० ग्नेऽणे निकुंजके अस्य कुंजे = नीरोदार्णवे क्षीरसमुद्रे जाताभिः दानवानामर्णवोदरे पि निवासप्रसिद्धेः अत एव तत्रोत्स

बलेर्विज्ञानसंप्राप्तिं पुनर्बोधवृद्धये विमोकयपरिध्वंते संतोनावनतंप्रति ६ वसिष्ठ उवाच ॥ स्वर्गरा
घव ते वक्ष्ये बलेर्वृत्तांतमुत्तमं श्रुतेन येन तत्तत्त्वबोधं प्राप्स्यसि शाश्वतं अस्त्यस्मिन्जगतः कोशे कस्मिंश्चिच्छिद्रनि
कुंजके पातालमिति विख्यातो लोको भूमेरधः स्थितः नीरोदार्णवजाताभिर्दिग्धाभिरमृतांशुभिः क्व
चिद्दानवकन्याभिर्भाति निर्विवरांतरः ६ क्वचिन्नागगणोद्दामरवैर्विलोलरसनायुगैः क्वचिद्भोगिभिरापूर्णः
60 सहस्रशतमस्तकैः ७० देहाद्रिवलिताशेषविश्वोद्गरणघस्मरैः क्वचिद्वसुतेप्रासस्फलद्भिरिव मेरुभिः ११

अमृतस्यांशुभिरवयवैर्दिग्धाभिरुपचिताभिः दिव्यकन्याभिः निर्विवरांतरः पूर्ण इति यावत् ६ घ्राणादिद्विसह
स्रांतसंख्याकैर्जिह्वागणैः इतरापेक्षया द्विगुणा आकरणेन हरेः शास्त्रादिव्याख्यानाद्युद्दामरवैः अत एव विलोलर
सनायुगैः भोगिभिः शेषादिभिः ७० देहाद्रिभिर्वलितं व्याप्तं अशेषं जगद्येषां तथाविधैर्विश्वोद्गरणस्य यत्तद्भवि
ष्यद्घस्मरैर्बलाद्ग्रसकैः कर्मधारयः ११ ॥ ॥ऽऽ ॥ ऽ॥ ॥ ॥

६०

ज्वालोत्सयस्त्वयेवन्हेरिवरन्तित्वयेमनसउपर्संमः सिद्धतीत्याहयोयति तथैवविनात्तहत्तेरात्यंतिकनिरोधेनत्सयक्रमेणानम्पति
२६ उक्तमर्थसंग्रहोपसंहरतिसमितेतिहेमहात्मन् त्वंप्रशमित्तचित्तलोकादिसकलैषया: सन्भवबंधंआशाव्यमयास्प
मुक्तचित्तोजीवन्मुक्तोभवत्पत: कुत्सिता: आशा: मनसिविद्यमाना: आत्मनोनिगडरज्जवोनिगडवद्दृढबंधनहेत
व: तासुपरिगलितासुसर्वासुकोन्मुक्त: सर्वोपिजंतुर्मुच्यतएवेत्यर्थ: इति श्रीवा०उपशमप्र०यो०एकविंश: सर्ग:
२१ वत्याख्यानमुपक्रम्यपातालमिहवर्णितेवलेश्चराज्यंनिर्वेदात्मेरुशृंगेविचारणइदानीपप्रान्हकोशंत्रिजग

योपप्रावर्ततेकस्यासत्तयैवविनात्तयी अतश्चित्तोपशांतयर्थेतद्वृत्तिप्रचयंनय २६ प्रदापितसकलैषणो
महात्मन्भवभवबंधमपास्यमुक्तचित्त: मनसि निगडरज्जव:कदाशा: परिगलितासुचित्तासुकोनमुक्त:
३० मोक्षोपायेषु प ०रो०तद्दशाचिकित्सायोगोत्पत्ति: सर्ग: २१ श्रीवशिष्ठउवाच॥ अथ वारघुवं
शाख्यनभ: पूर्णनिशाकर: बलबुद्धिभेदेनज्ञानमासाद्यामलं १ श्रीरामउवाच॥ भगवन्सर्व धर्मज्ञत्व
त्प्रसादान्मयाहृदि प्राप्तंप्रदवमखिलंविश्रांतंचामलेपदे २ शारदीवांबराद्भ्रम: दभ्रंममचेतस: विमोव्य
पगतंसर्वतृष्णाख्यंतन्महातम: ३ अमृतापूरित: स्वस्थ: शीतलामलमहाद्युति: तिष्ठाम्यानंदवानंत:
सायंपूर्णइवोडुराट् ४ अशेषसंशयांमोदशरत्समयकिंत्वहं तद्दमिमेषांनगद्धामिवचसावदतत्त्व ५

दितिविवेकोदयेनैलोकेरेभ्यर्थ्यस्यपप्तत्यत्वंत्वदुक्तंतदुपपादनापवत्याख्यानंवक्तुकामोवसिष्ठोभूमिकांरचयति अथवेति
बुद्धिभेदेनअकलाद्विचारोदयेन १ प्राप्तव्यमखिलंसर्वात्मकंब्रह्महृदिप्राप्तितस्मिन्नेवामलेपदेविश्रांतंच २ अदभ्रमनल्पं
तृष्णाख्यंतत्प्रसिद्धंमहातम: ममचेतस: सकाशादपगतं ३ अमृतापूरितादिविशेषणानिचसउडुराजसाधारणानि ४
अशेषाणांसंशयत्मकानांनाममोहानाशारत्समयइवनिवारकइतिगत्संबोधनं वदतत्त्वरए पंचसांश्रवणविषयेत्तत्र्प्रिंश्रलं

५४ छ॰उ॰ वासिष्ठ

वा॰टी॰ तस्यपराक्रममाह साक्रंदेनेति आक्रंदेरोदनंतत्सहितेनवांछितंबलादितिशेषः १८ कुतस्तस्येदृशंसामर्थ्यंतत्राहको
उप॰ शइति त्रैलोक्यलक्षणानांरत्नानांकोशइवसोदरस्तेन भुवनधत्रॄणांत्रैलोक्यपालकानांइंद्रमनुशेषादीनांधर्त्ताआ
६१ धारभूतः यस्यबलेः १९ ऐरावणस्येरावतस्यकंटमित्तयः गंडस्थलानिबहुवचनं सप्तानामइस्थानानामुपलक्षणार्थं
यन्नाम्नाश्रुतेनेतिशेषः केकयामयूरवाणण्या अहीनांहन्नाडयोहृदयशिराइवशेषंजग्मुरार्त्तंतांभयखिन्नतांचाजग्मुरार्त्ति
तांभयखिन्नतांचाजग्मुः २० कुपिताकृतेर्यस्यप्रतापस्यउग्रैर्दुःसहैरूष्मभिरुत्तसस्पर्शैः सप्तमहाध्वयः शोषोन्मुखाः संतः

साक्रंदेनसमंसर्वैःसुरविद्याधरोरगैः पादसंवाहनंयस्यसुरराजैर्वांछितं १८ कोशस्त्रैलोक्यरत्नानांपातासर्वश
रीरिणां धर्त्ताभुवनधर्तॄणांयस्यपालयिताहरिः १९ ऐरा वणस्यसंशोषंयन्नाम्नाकटभित्तयः केकयेवाहिहृ
न्नाड्योजग्मुराजग्मुरार्त्ततां २० प्रतापाग्नौषभिर्यस्यकल्पकालइ वाध्वयः ययुःशेषोन्मुखाःसप्तमसतांकुपिताकृतेः
२२ यइध्वराजस्यधमाभ्रराजयोवलिताध्वयः ब्रह्मांडकोटरस्यास्यसदाकवचतांययुः यस्यदृष्टिहतत्रासातउभा
धारकुलाचलाः विनमंतिदिशःसर्वाः लताफलनताइव २३
कल्पकालइवगर्तसंक्षोमात्रेणसप्ततांययुर्नजलादिपूरसंक्षेपेत्यर्थः २१ अध्वराग्मा: अध्वमेधस्तंदीपधूम्रप्रभा
वा अभ्रपंक्तयः जलपानायवलिनाअध्वयोयाभिः कोटरपदेनतस्याः प्राणिनोगृह्यंतेदृश्या जगत्पालनहेतुत्वाद्वरक
लाद्वकवचतांवर्मतां २२ दृष्ट्याहतत्रासातस्तिर्यक्प्रेक्षणंतेतनुन्नाः भूम्याधारकुलाचलाः पासांतथाविधादिशः भूमेर्न
मनेदिशामधःप्रदेशदर्शीनात्रमनासेहा २३

61

कुंभलक्षणाकूटानां शिखराणामग्रेषु विश्रांतं वसुधामंडलस्योदरं मध्यं येषां नुदरगृहीणं द्धो जंबूद्वीपप्रांतेष्वेव दिक्षु
मध्ये तन मंडपस्तंभवद्दिग्गजानां भूमिधारणे निवेशाइति गम्यते अत एव जंबूद्वीपभुवं खनद्भिः सगरपुत्रैः प्रति
दिशं दिग्गजा दृष्टाइति पूर्वरामायणेप्युक्तं दंतलक्षणानां द्रुमाणामद्रिभिः पर्वतवदायभूतैः १२ दुर्गंध इति भुक्तानांना
रकिणां यानां आमाः स्वकर्मकृताः स्वकर्मप्रतिभासात्मत्र अधः सर्वाधः तत्र हि पुराणेषु नरकाः प्रसिद्धाः १३ क्वचित्स्व
धस्तनारकप्रदेशमारभ्य आभूतलं डपरितनास्सदीभूतलपर्यंतं सम्प्राप्य प्रोतलोहशलाकवत् प्रोतसप्तपाताल

कुंभकूटाग्रविश्रांतवसुधामंडलोदरैः क्वचिद्विरदंतीभिर्दंतद्रुमाद्रिभिरुपाश्रितः १२ महाकटकटाशब्दस्तत्र
भूतपरंपरैः क्वचिद्दुर्गंधभुक्तानामैरंध्रोनारकमंडलैः १३ आभूतलमभिप्रोतसप्तपातालमंडलैः क्वचिद्दूलोक
रैर्व्याप्तः पातालैर्विवरैरिव १४ सुरासुरशिरःसुप्तपादांभोरुहरेणुना क्वचिद्भगवतानेन कपिलेन पवित्रितः ॥
आसुरीसंश्रितानंत [illegible] पूजनं क्रीडने क्षिणा क्वचिद्भगवताते न हाटकेशेन पालितः १६ तस्मिंश्च सुरदोस्तंभधा
र्यमाणमहाभरे बभूव दानवो राजा विरोचनसुतो बलिः १७ न१

मंडलैरत्नानामाकरभूतैर्भैर्वीद्विग्गिरिपादैर्व्याप्तः क्वचिच्च विवरैरिव संकुचितप्रायैः पातालैः पातालतयपैर्व्याप्तः १४ स
राणामसुराणां च शिरःसु पुष्पा इव विश्रांतपादांभोरुहपांशवो यस्य तथाविधेन त्रैलोक्यवंदितेनेति यावत् १५ असुरीभि
रसुरस्त्रीभिः सेनाभिर्वा संभृतैरनंतैर्बहुविधोपकरणैः पूजनाभिः क्रीडनाभिश्च दृष्टमभिलषितं स्त्रीलंपटस्य तथाविधेन हाट
केन स्वर्णलिंगात्मना पुराणेप्रसिद्धेन शिवेन १६ तस्मिंश्चातललोके असुराणां दोस्तंभैर्धार्यमाणे महाभरे राज्यभा
रेयत्र ७

शौ १

ता

उन्मत्तचेष्टितं ऽ नेनलब्धेऽपुनः कर्मनविद्यते कृतकृत्यतास्यात्तादृशार्थः कः स्यात् ३७ महदाडंबरं दृष्टार्थकर्मजातं ३८
अनंतात्प्रवाहानंतात्पत्रप्रध्वंसस्वभावत्वाद्वस्तुतः परमार्थतोवस्तुशून्यैचइयं शिशुक्रीडाअनर्थप्रसरोदुःखपराप
राप्राप्तितदर्थिभिः क्रियते ३९ पल्लिग्रामेसतिइतिरत्नं किंचनैकार्यंकर्त्तव्यमस्तिताद्दृशंपफलंपुरुषार्थंइहनकिंचनप
श्यामि ५० भोगात्

उन्मत्तचेष्टिताकाराऽपुनःपुनरियंक्रिया जनंहासयतेप्राज्ञंबाललीलोपमामुहुः ३६ कृतयाप्यनयानित्यंक्रिय
यांकितकार्ययाकोऽर्थःस्यात्ता दृशोयेनपुनःकर्मनविद्यते ३७ कियंतमथवाकालमिदमाडंबरंमहत् इहा
स्माभिरनुष्ठेयंकिंतावत्समवाप्यते ३८ अनंतेयंशिशुक्रीडावस्तुशून्यैववस्तुतः आकृत्याक्रियतेव्यर्थमनर्थप्रस
रार्थिभिः ३९ फलमेकंमहोदारंनेहपश्यामिकिंचनकार्यमस्तीतरस्मात्तेपल्लिग्रामनकिंचन ५० राज्ञः संस्मृत

मितिस्मरणात् स्वात्मन्येवमनस्य पेसकृत्संगंविमर्शयन् ५२

णीकर्तुस्मविषयसुखादृतेऽन्यत् अविनाशिनीत्यंतत् भव्यसुखंकिंस्यात् एवंसंचिंतयामीतिमत्वाअसौ बलिःआ
श्रद्धयाविमन्वय: ५२ ध्यानेनत्वंकारोद्बोधीसविमर्शोमाकृत्वएवपित्रुपदेशक्रमस्मृतिंदर्शयति अथेतिअथान्तं
एगात् आत्मनिस्वस्मिन्नेवउवाच इतिस्मरणद्योतकोनिपातः किमुवाचतदाहसेस्मृतंसम्यकयास्मृतं स्मृतार्थमनस्येव

विमर्शयन्विमृशन्प्रेषणाध्यारोपणीच ५२

भोगादृते
किमनन्तसा
तंभूयभुवि
नाशयेत् ए
वंसंचिंतया
मासदृध्यौ
मत्वैससौ
बलिः ५१
अथाभ्यु
दाचास्त
२ २ =
६२

62

लीलयाविजिताः अशेषाणां भुवनभोगानां लोकसंस्थानां भूषणभूताः इंद्रादयो येन २४ आवर्त्तवृत्तिषु जलालिसदृश
स्वभावेषु २५ त्रैलोक्योदरवृत्तिषु भोगेषु भुक्तेषु सत्सु विषयभूतेषु च देवगंधर्वैः स्वयं अभजत् २६ मेरुशृंगस्य शिखायां
रत्नभागे रत्नेकृतहर्म्ये वातायने स्थिति उपविष्टः सन् २७ नक्षत्राणां परैरकुंठिता शक्तिर्यस्य तथाविधेन मया २८ साम्राज्येन स्व
कीयेन किं वा भवति भूरिभिर्भोगैः अतिशयेन हारिणा मनोहारिणा २९ भोगोपभोगमात्रं कृत्स्नोपभोगः एव वार्त्ता तत्र मा

लीलाविजितनिःशेषभुवनाभोगभूषणः दशकोटीः सवर्षाणि दैत्येशोराज्यंचकारह २४ अपगच्छत्स्वन लो
कपुंजेष्वावर्त्तवृत्तिषु सुरासुरमहो येषु प्रोत्पतत्सु पतत्सु च २५ अजस्रमतिभुक्तेषु त्रैलोक्योदरवृत्तिषु भोगेष्व
भजदुद्वेगं बलिर्दानवनायकः २६ मेरुशृंगशिखारत्नकृतवातायनास्थितः एकदाचिंतयामास स्वयं संसारसं
स्थितिं २७ किंपर्यंतमिदं नक्षत्राणशक्तिनैव मयाधुना साम्राज्यमिह कर्त्तव्यं विहर्त्तव्यं जगत्त्रये २८ महतामपराक्रमेण
त्रैलोक्याद्भुतकारिणा किं वा भवति भुक्तेन भूरिभोगातिहारिणा आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिक्षयं भोगेष
मे ४ भोगमात्रं किं नामेदं सुखावहं ३० पुनर्दिनैककलनासर्वरी सैव स्थितिं पुनः पुनस्तान्येव कर्माणि लज्जायेन च तुष्ट
ये ३१ पुनर्नरालिंगपतेको तापुनरेव च भज्यते सेयं त्रिभुवनक्रीडा लज्जापेसहतामिह ३२ तमेवसुक्तविरसं व्यापा
रौघं पुनःपुनः दिवसे दिवसे कुर्वन् प्राज्ञः कस्मान्न लज्जते ३३ पुनर्दिनं पुनारात्रिः पुनः कार्यपरंपरा पुनःपुनर
हमन्ये प्राज्ञस्येयं विडंबना ३४ उषितां पुनरास्वाद्य पुनरतिनिरूर्मितां यथा जलं तथैवायं तांतामेति क्रियां जनः ३५
रुतयेवामाव्यशब्दः ३० तान्येव स्नानभोजनशयनादीनि नाभिनवं किंचित्कर्मसुखं वास्तीत्यर्थः अतो हमहतां पुरोस्त्रोपटल
ज्जायेन न तुष्टये ३१ उक्तमेव स्फुटयति पुनरित्यादिना ३२ ३३ प्राज्ञस्य दशाद्वयं विडंबनाः पुनःकृतानुकरणमेवापहासहेतु

वा॰टी॰ इतिश्रीवा॰श्री॰उप॰ए॰विंशः सर्गः २१। वक्ष्यमाणं चित्तजयं राज्ञमंत्रुपाख्यानेन व्यनक्ति तत्रादौ मन्त्रिणोवीर्यप्रतिद्वंद्वमूर्जि
उप॰ तं चित्तं रत्नविहीनं तेन पदायातं चित्तानां तद्दमो नमसयोमतः सनाम मौषितां ततां मितिमोऽस्य चित्तजयाधीनत्वमुक्तं
६३ चित्तजये च आत्मंतिकज   आश्रुत्यागानुपायडक्तः तत्रात्मदर्शनमंतरेण न सिद्ध्यति विषया वा विनिवर्तन्ते निराहारस्य
देहिनः रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इति भगवद्वचनात् आत्मदर्शनं च मनोजयमंतरेण न सिध्यतीत्यन्योन्याश्रय
तापन्नमिदमष्टाक्षमेवेत्याशंकां परिहर्तुं साधनद्वयं योगपद्याभ्यासपद्धुपायमिदं वक्तुं वस्तुपाख्यानांतराले राजमंत्र्युपा

63 मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विरोचनस्मरणं सर्गः २२ विरोचन उवाच॥ अस्ति प्रज्ञातिविततो देशो विपुलकोट
रः त्रैलोक्यानां सहस्राणि पत्रमांतिबहून्यपि १ यत्रतांभोधयोनापि सागरा वानवान्चाद्रयः नवनानि नतीर्थानि न
नघोनसरांसि च २ नमहीनापिचाकाशं नधीर्नपवनादयः नचंद्रार्कौ नलोकेशाने देवान्च दानवाः ३ नभूतय
कौ२ क्षस्तोम्भिनगुल्मानचवर्ष्मियः नकाष्ठतृणभूतानि स्थावराणि चराणि च ४ नापोनज्वलनोनाशानाघ्रानाधोन
विष्टपं नलोनातपोनाहंनहरीद्रुहरादयः ५ एक एवास्ति सुमहांस्तत्र राजा महाद्युतिः सर्वकृत्सर्वगः सर्वः सच त
ष्णीं व्यवस्थितः ६ तेन संकल्पितो मंत्री सर्वसन्मंत्रिणां गुरुः अघटं घटयंत्याशु घटं विघटयत्यलं ७
रध्यानं विरोचनमुखेन प्रस्तौति अस्तीति प्रज्ञेत्यादिना देशो मोक्षाख्यः १ २ ३ ४ ५ राजा आत्मा तूष्णीं व्यवस्थितः कूटस्थ इति पा
वत् ६ मंत्री मनः अघटं अत्यंतासत्पदमपि आत्मनः संसारित्वं घटयति घटं घटमानमपि पूर्णानंदैकरसत्वं विघटयति नास्ति
नभातीत्यपलापयति ७

स्यतमर्थंत्किमे एगाहपुराकिलेत्यादिना ४३ किंएषसत्तदाहपुराकिलेत्यादिनायथेतितत्प्रकाशेयक्रमार्थः सकलदुःखानांसंसारि
कसुखानांचपरिहारप्राप्तुपाप्यगोचरा सर्वव्यवहारभ्रमायत्रशांताअसौसंसारसीमोतःअवधिःकउच्यतेप्राज्ञैरित्यर्थः ४४ वि
रामःपुनरावृत्तिस्तद्रहितंविभ्रमरणंविश्रांतिः ४५ पुमान् किंसुखंप्राप्नोप्राप्तवान्सन् अस्मिन्नेवदेहेसमस्तेभ्योवासलोकांतविष
येभ्यःप्राप्तिसुखेन निराशापरिपूर्तिस्तद्दानस्यादितिशेषः नोपकरोतिफलांतरेणैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंसिद्ध्यतीत्यर्थः ॥
४६ कुतस्तेस्तत्किजिज्ञासातत्राहं अत्यंतेतिकुतोनसुखावहास्तत्राहक्षोभयंतीति ४७ ४८ पुराएकदाकालेनिशाकरस्यचंद्रस्य
पुराकिलेतिभगवान्पृष्टोभूत्सविरोचनः पितामयात्मतत्त्वज्ञोद्वयलोकपराकरः ४३ यथासकलदुःखानांसुखानांच
महामते यत्रसर्वभ्रमाःशांताःकोसौसीमांतउच्यते ४४ कोपशांतोमनोमोहः क्लांतीनाःसकलेषणाः विरामरहितंकुत्र
ततःविश्रामस्थानंचिरं किंप्राप्तेहसमस्तेभ्यःप्राप्तेस्मिनततृप्तिमान्पुमान् किंदृष्टादृष्टनिर्भयोनततातोपकरोत्यलं अत्यंतवहवोप्ये
तेभोगाहिनसुखावहाः क्षोभयंतिमनोमोहेपातयंतिसतामपि ४७ तन्नाताविहतानंदसुंदरंकिंचिदेवमे तादृक्कथययत्रस्यचि
रंविश्रांतिमेष्यहं ४८ इत्याकर्ण्यपुरानिशाकरकरस्पर्शानुगद्धस्खलत्पुष्पाग्रस्फुरितावगुंठनपदस्पोकंतलेतेनमे पित्रास्वर्गगृह
संरो १ तस्यसागरतरोः पितस्याजिरेस्फाराकारसायनासवसवंसोमोहशांत्येवचः ४९
करैःकिरणैःसहसौंदर्यामृतरसपूर्णत्वादिगुणाधिकान्स्पर्शानुभोगद्धेभ्यःपुष्पफलस्तवकेभ्यःस्खलतांपुष्पाणांफलानांच्चापु
रेणसमूहेनकलंकअवगुंठनंवेष्टनंयस्यतथाविधंपदंमूलस्थानंयस्यतथाविधस्यत्वगीत् हतस्यवलादानीतस्यअजरेस्वांगणेःसं
रोपितस्यसागरतरोःक्षीरसमुद्रे स्पनस्यकल्पवृक्षस्यतलेउपविष्टेनमेमममपितात्राविरोचनेनइतिप्राकृप्राकारस्फूर्तंश्राकर्ण्यत
स्पकल्पतरोःस्फाकारेःरसायनलक्षणेराम्रवैर्मरकदैःसमतुल्यंसुरभिमधुरंजरामरणादुःखनिवारणंवेतियावत् वचःसं
मोहशांत्येहशांतेमदीयाज्ञानभ्रमनिवारणायायनउक्तंतन्मयाश्रुतमित्यर्थः
४९

वा॰टी॰ सुरासुरौघाः गृह्यां अस्यैव रिपूणां येन पदास्येवरि वाह्यापन्नेष्वचेति क्रमः २० २१ प्रभुणा स्वालनायदि जीयते तत्त
उप॰ दासज्जेयो जय्यः २२ कालेवल तर सुकृत परिपाका द्विवेकोदयकाले प्रयत्नतः २३ त्रैलोक्ये यावंतो बलिन
६४ स्तेषां सज्ञं बलेन जेतारं उच्छ्वासितं म्रियमाण जंतु वद्धर्ध्व प्रवसन शीलं कृतं यत्र यं येन तत्तर्हि २४

सुरासुरौ घस्रधा पिगणाग्रगाही नो पिदुर्मतिः दुराकृतर पिको धत्तत्प्रसादेन जृंभते २०
देवासुरसहस्राणां संगरो यः पुनः पुनः तदेतत्क्रीडनं तस्य मंत्रेणामंत्रशालिनः २१ सम
त्रीकं बलेतत्रतेनैव प्रभुणा यदि जीयते तत्सुतजेयो सावन्या पालतोपमः तस्यैव तत्त्वभोः
कालेजेतुं तमैत्रेणां निज्ञं इच्छा संजायते तेन जीयते सावयत्नतः २३ त्रैलोक्य बलिनां सज्ञ
मुच्छ्वासितं जगत्त्रयं जेतुं चेदस्ति ते शक्तिस्तत्पराक्रमवानसि २४ तस्मिन्नभ्युदिते सूर्ये
त्रैलोक्यकमलाकराः इमे विकाशमायाति विलीयंते स्तमागते २५ तमेकमेकया बुद्ध्या
व्यामोहपरिहीनया यदि जेतुं समर्थोसि धीरस्तदसि सुव्रत २६ तस्मिं विजेतिता लोका
भविष्यंत्य जिता अपि अजितेत्व जिता एते चिरकाल जिता अपि २७
तत्र न सर्वजनपशक्तिमात्रं किं तु त्रैलोक्य जननादि शक्तिरप्यस्तीत्याह तस्मिन्निति तस्मिन्सूर्ये
इति व्यस्तरूपकं २५ एकया निश्चितया गनया च तत्तर्हि धीरो सि २६ २७ ॥ ॥ ६४

64

अज्ञोपिजडोपिसन् ८ एकांतेअद्वितीयस्वभावेवलिप्रशांतिगदव्या ख्याता ९।१० ११ कथयाआत्माभिस्तद्जयेतिनिभिन्नकथनेन १२ तत्रादावंतेएषं तदजयेनमित्त मेवविस्तरेणाह सतत्रेत्पाध्विना मनाक् ईषदपि १३ समंत्री किंद्वितीयइंद्र उतपमः उतकुबेरः उत कश्चिदमरः असुरोवामहानुभावोयतोजेतुमशक्यः नेत्याहनासाविति यद्दिसहस्रनयनादिः कश्चित्स्यात्तर्हिजीयतइवेत्यर्थः १४

गोकुंन किंचिद्कोतिनचजानातिकिंचन राजार्थकेवलंसर्वंकरोत्यज्ञोपिसत्सदा ८ सएवसर्वकार्यैककर्त्तातस्यमही पतेः राजाकेवलमेकांतेस्वस्थएवावतिष्ठते ९ बलिरुवाच आधिव्याधिविनिर्मुक्तः कः सदेशोमहामते कथमासाद्य तेचापिकेनचाधिगतप्रभो १० कः सत्ताद्दग्विधोमंत्री राजाचापिमहाबलः हेलाल्लनजगज्जालेर्योस्माभिरपिनोजितः ११ अपूर्वमेतदाख्यानंमयापरमयप्रद कथयायनयास्मा कंहृद्योम्नः संशयांबुदे १२ विरोचनउवाच सतत्रमंत्रीवलवा न्देवासुरगणैः सुत समैनैलंत्तगणैतैरपिनाक्रम्यतेमनाक् १३ नासौसहस्रनयनोनयमोनधनेश्वरः नामरोनासुरो नापियद्विप्रत्तकजीयते १४ तत्रासिमुशलप्रासपविशस्त्रादयः सुतहेतयः कुंठतांयांति दृषदीवोपलाहतिः १५ ग ज्योसौनास्त्रशस्त्राणांनभटोद्भवकर्मणां तेनदेवासुराः सर्वेसर्वेदेवशीकृताः १६ अविष्णुनापितेनेह हिरण्याक्षाद योसुराः पातिताः कल्पवातेनमेरुकल्पद्रुमाइव १७ नारायणादयोदेवा अपिसर्वविबोधिनः तेनाक्रम्ययथाकर्म यवटेषुनिवेशिताः १८ तत्प्रसादेनसादेयपंचमात्रशरस्मरः त्रैलोक्यमिदमाक्रम्यसम्लाडिवविवलाति १९

किंमम अयुधानिभटावानसंति संतुनामनासौतच्छिषयइत्याह तत्रेति १५ प्रत्युतनतदाहृयस्तेनैव विजिताइत्याहतेनेति १६ अस्मत्सर्वजाद्योपितेनैववशीकृत्यविष्णुनाघातिताइत्याशयेनाह अविष्णुनापीति कल्पवातेनप्रलयवातेन १७ सर्वे षां अवबोधिनः विवेकोपदेष्टारोपितैतम्मृगशापादिनिमित्तापादनेन आक्रम्यवशीकृत्य अवदेषुगर्भवासेषु १८ स्मरः कामः पंचमा

ना वायुर

६५ फलीभूते सफलीभूते ज्ञानफलात्मना परिणते वा २० तत्र के तिष्ठंति नाह संशांतेति निष्पन्न सर्वा निरतिशय नित्यानंद
वा.टी. पूर्णा अत एव साधवस्तेन तत्र तिष्ठंतीत्यर्थः २१ इदानीं गूढोक्तिं विवरीतुमाह अस्त्येवेति २२ सर्वा ईशी मानुषानंदादि हेर
उप.

त्वमभ्यासे फलीभूते तं देशमधिगच्छसि यद्दृष्ट्वा त्वं द्रुतं भूयो मनागपि न शोकवशी २० प्रशांतसकलाया
साः नित्यप्रमुदिताशयाः साधवस्तत्र तिष्ठंति प्रशांताशेषसंशयाः २१ अस्त्येकः पुत्र देशोसौ सर्वकट
यामिते देशनाऽऽमयोक्तस्तमोऽसः सकलदुःखहा २२ राजा तु तत्र भगवा नात्मा सर्वपदातिगः तेनमं
त्रीकृतः प्राज्ञो मनो नाम महामते २३ मनोतिष्ठत या विश्वमिदं परिणतिं गतं घटत्वेनेव मृत्पिंडो धूमोवर
तरक्च २४ तस्मिंजिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् दुर्जयं तद्विजानीयाद्युक्त्यैव परिजीयते २५ वलिरुवा 65 ष्या२
च याद्युक्तिर्भगवंस्तस्य चित्तस्याक्रमणे स्फुटं तामे कथयत त्त्ववघयावे जयामि दारुणं २६ विरोचनउवा
च ॥ विषयान्प्रति भो पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा अनास्था परमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो जये २७ ॥ ॥

एगर्भनिंदांतपदान्यतीनि सर्वदातिगः सर्ववाङ्मनसोगोचरस्य प्राज्ञः सर्वप्रज्ञासमष्टिरूपः २३ मनोतिष्ठतयाम
न्नक्षिवासनात्मकस्त्स्वभावेन स्थितयेत्यर्थः परिणतिः स्पष्टत्वं घटत्वेन घटभावेन मृत्पिंडः पिंडांतर्गतिर्मृद्वा
वाः २४ जेतव्यसर्वं जितमासादयितव्यं सर्वमासादितं भवेदित्यर्थः २५ आक्रमणे आस्कंदने जपे इतियावत् २६
अनास्था अस्पृहा युक्तिरुपायः २७

अनंताः याः सिद्धयस्तदर्थं अंतोमत्पुत्तस्त दभा वोनंतमत्पुजपस्तात्सिद्ध्यर्थं चकश्यपाश्रमसाधयापिसर्वत्यागादिच्छया २८ पुन
स्त त्प्रमानमेवोक्तमन्वघोपसंहरंतिसासुरेति नागाद्दिग्गजाः महोरगाः शेषाद्यः २९ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे० उपशमप्र
करणेत्रयोविंशः सर्गः २३ इहदुर्मंत्रिणस्तस्यजयोपायः प्रकीर्त्यते राजसंदर्शनोपायः वैराग्यादिसमन्वितः प्रश्नः स्पष्टः १

तस्मादनंतसिद्ध्यर्थं शाश्वतायसुखायच तज्जयेयत्नमातिष्ठकश्यपिहिच्छेच्छया २८ ससुरदनुजनागपक्षसंघंसनरम
होरगकिन्नरंसमेतं त्रिजगदपिवशीकृतंसमंतादितिबलिनाननुहेलयैवतेन २९ मोक्षोपायेषु० प्र० णो विरोचनवचनंस
र्गः २३ बलिरुवाच॥ केनोपायेनबलवान्सतातपरजीयते कोसावितमहावीर्यं सर्वंप्रकथयाशुमे १ विरोचनउवाच॥
मंत्रिणस्तस्यतनयनिर्जेयस्यापितेरपि प्रणवाच्यसुसाधत्वंयेनासौपरिजीयते २ ग्रत्रपुत्रमागृहीतोसौक्षणदाया
तिवश्यतां युक्तिंविनाद्दहत्येषप्राशीविषइवोद्धतः ३ बालवज्ज्ञापितैनंयुक्त्यानियमयंतिये राजानंतेसमालोक्यपद
मा सादयंतिते ४ दृष्टेतस्मिन्महीपालेसमंत्रिविवशमेतिच तस्मिन्नमंत्रिणाक्रांतेसराजाद्दश्यतेपुनः ५ यावन्नदृष्टो
राजासौतावन्मंत्रीनजीयसे मंत्रीचयावन्नजितस्तावद्राजानदृश्यते ६ राजन्यदृष्टेदुर्मंत्रीसदुःखायफलत्यति मं ८
त्रिणिनिर्जितेराजासोत्यंतंयात्यदृश्यतां ७ अभ्यासेनोभयंतस्मात्सममेवसमारभेत् राजसंदर्शनंतस्यमंत्रिणश्चपरा
जयं तपोरूपेणप्रयत्नेनस्वभ्यासेनशनैः शनैः द्वयंसंपाद्यपत्नेनदेशमाप्नोषितंशुभं ९
सुसाध्यत्वंसखजयोपायमितियावत् १२ ३ लालयित्वाअल्पविषयप्रदोषख्यापनेनच्चवंचपित्वायुक्त्याराजयोगाख्यायापदंराज
पदं ४ पुनःशब्दोवाक्यालंकारार्थः ५६ अतिदुःखायरागद्वेषादीन्फलति ७ संदर्शनपराजययोवाशब्दोतत्तुउपायपरो ८ द्वयं
राजसंदर्शनंमंत्रिपराजयंच ९

वा०टी० ननुविनापिप्रयत्नंदैवाद्देवकेषांचिदुःखमिषोपशमोदृश्यतेतेनतत्कथंतत्राह यदितिदुःखमर्षहेतुकर्मचयेसतिपदेवर
उप० षोमर्षविनाशायसपन्नंतद्देवजनैर्दैवमितिकथ्यतेइत्यर्थः २७ अत्तुत्वदुक्तमेवदैवंकिंततस्तत्राहदैवमिति मदुक्तंनिय॰
६६ तिरूपंदैवंतुवैराग्यदार्ढ्याभ्यासादिपौरुषेणउपसमीपेअल्पकालेनैवजीयतेमन्मूमितत्त्वज्ञानविलासेनमङ्गलसाध्य
मङ्गवेत्यर्थः २८ ननुयदिदैवाख्यानयतिपौरुषात्स्यात्पातदाजीयतेतर्हितस्याःकालनियमाभावाद्नुपतित्वप्रसंगइतिचे

उच्यतेदैवशब्देनयानैरेरच्यतेतरेः यद्यस्येहपदायत्रसंपन्नंसमतांगतं २७ दुःखमर्षविनाशायतद्देवमितिकथ्य
तेदैवंनियतरूपंचपौरुषेणोपजीयते २८ सम्यग्ज्ञानविलासेनमङ्गलसाध्यमोयथा यथासंकल्पजेयद्य॰
66 त्सोपौरुषेणतथैवतत् २९ फलवत्तागृहीतत्वेफलवत्तासुखप्रदं कर्त्तोमनएवेहयत्कल्पयतितत्तथा नियतं
यादृशीमेतत्संकल्पयासिस्यात्तथा नियतानियतात्काश्चिद्दर्शाननियतानपि ३१

दिषापत्तिः सर्वस्मिनःसंकल्पजेव्यवसतिवाधकेप्रमाणेः फलवत्तयागृहीतेतत्त्वेफलवत्तासुखप्रदमित्येवनियमाभ्यु
पगमादित्याहयथेति २९ नचेतिमनयतित्वप्रसंगःमनसाकर्त्राईदृशनियमस्यैवकल्पनान्नियतित्वव्यवहारसि
द्धेरित्याशयेनाहकर्त्तेति कर्त्तापीघ्रवः नअस्माकंमतेमनएव ३० नियतंयादृशीमेतत्संकल्पयतित्येतदुपपा॰
दयति नियतानियतानितिउत्सर्गतः फलनियतानपवादविषयेष्वनियतान्व्यवहारकान् अत्यंतफलानियता
जातिभासिकानपिकरोतीतिपरेणान्वयः ३१

द्रागित्येवसरित्येव अवरुध्यते अवमत्यदृश्यते मुक्तिमिच्छसिचेत्तात विषयान्विषवत्त्यजेत्यभियुक्तोक्तेः १८ एषायुक्तिः १९ विष
येष्वासक्तिर्विरक्तिस्फुटतां प्राप्तात्माद्विविटपविस्तारव्यक्ततां २० शठात्मना भोगलुब्धमनसा अभ्युपासस्ते त्वेष्वनुप्रासमाहरभ्यासेन
स्थिरीकुरु २१ विरतिर्वैराग्यं अगतिर्गमनशून्यः २३ ध्येयत्यागंप्राप्तो कजीन्मु क्तिहेतुध्येयवासनात्यागं ध्यायतावाहृतां २४
नाशात्सर्वविषयास्पृक्तुं शक्याः किंतुक्रमेणैकैकं विषयं चिरंत्युक्त्वासकृत्सकृत्कदाचित्सेवमानः क्रमात्सर्वं वैराग्यंपरिणा

एकैवपरमायुक्तिरनयैवमहामदः स्वमनोमत्तमातंगो द्रागित्येवावगम्यते २८ एषाह्यत्यंतदुःप्रापाचमहामते अ
नभ्यस्तापि दुःप्रापास्वभ्यस्ता प्राप्यते सुखं २९ क्रमादभ्यस्यमानेषा विषयारतिरात्मज सर्वतःस्फुटतामेतिसेकशिक्ता
लतायथा २० नासाद्यते घनाभ्यस्ता कात्स्न्यतापि शठात्मना उत्रशालिरिवाब्धुमातस्माद्देनासमाहर २१ तावद्भ्रमति दुः
खेष्वसंसारानुवासिनः विरतिं विषयेष्वेते यावन्नायांति देहिनः २२ अभ्यासेन विना कश्चिन्नाप्नोति विषयारतिं
अभ्यस्तं तद्बलाद्देही देशांतरमिवागतिः ध्येयत्यागमनोजस्रं ध्यायतादेहधारिणा भोगेष्वरतिरभ्यासाद्वृद्धिनेषा
लतायथा २४ पौरुषादृते पुत्र नेह संप्राप्यते शुभं क्रियाफलं परिप्राप्तं हर्षामर्षविवर्जितं २५ देवमित्युच्यते लोकेन
देवं देहवत्कचित् अवश्यंभवितव्याख्यात्वेहया नियतिस्त्रपा २६

केत्यजेत् तत्र च पुरुषप्रयत्नादृष्टये पुनर्हर्षामर्षलोलत्वप्रसंगस्त्वात्कमावश्यकपिन्याप्रायेनाह पुरुषार्थादिति पुरुषार्थपुरुष
प्रत्ययतस्तस्मादृते हर्षामर्षविवर्जितां क्रियाफलं परिप्राप्तुमनुकूलं शुभं साधनं न संप्राप्यते ननु दैवादेव तत्प्राप्तिः किंन्नस्यात्तत्रा
हदैवमिति स्वाच्छीयाया नियतिप्रयुक्ता शुभाशुभक्रिया सर्वं नरैर्मानुषदृष्टिभिर्दैवशब्देनोच्यते न इतरैर्दिव्यशास्त्रीयदृष्टिभिरद्धि
दितिपरेणान्वयः २६

वा॰टी॰ यावद्विषयेषुरतिरस्तितावद्दोलोलांदोलनस्थितिः भोगलक्षणैर्भोगिभरैः प्रोताग्रपिता अतएवचदुःखदकक्षशाल

उ॰प॰ क्षणभवदशादोलप्रेंखोलिकावैराग्यश्रवणसमाध्यभ्यासेनविनाकदाचनकदापिननिवर्त्ततेनावरितुंशक्येतिपरेणस

६७ हान्वयः ३८।३९ ४० दीर्घजीवितंनित्यात्मभावेनस्थितिः ४१ फलनीमोक्षफलवतीभोगेच्छरतिवैराग्यप्रभवांतरफलप्र

नपरानिर्वृतिस्तावत्प्राप्यतेजयदायिनी विषयेषुरतिर्यावत्स्थितासंमोहकारिणी ३८ तावद्भवदशादोलावि

लोलांदोलनस्थितिः अभ्यासेनविनापुनर्नकदाचनदुःखदा ३९ भोगभोगिभरप्रोताकदाशाविनिवर्तते ४०

बलिरुवाच॥ भोगेच्छरतिशेषांतः कथंसर्वासुरेश्वर स्थितिमायातिजीवस्यदीर्घजीवितदायिनी ४१ विरोचन

व४ उवाच॥ आलोलोकनलताफलिनीफलनिस्फुटं जीवस्यभोगेच्छरतिंशरदीवमहालता ४२ आत्मावलोकयत्ना

नेनैषाविषयारतिस्तमा हृदयस्थितिमायातिश्रीरिवांभोजकोटरे ४३ तस्मात्प्रज्ञानिकाषेणविचारेणतिच्चा

67 रुणा देवमालोकयेद्योगाइतिंचावहरत्सरं ४४ चित्तस्यभोगैर्द्वौभागौशास्त्रेणैकंप्रपूरयेत् गुरुशुश्रूषणेनैक

लतियथाद्राक्षादिमहालताशरदिशलाढंफलतितद्वत् ४३ श्रीर्लक्ष्मीः अंभोजकोटरेयममार्गे ४४ प्रज्ञामणेर्नि॰

काशेणस्थानीयेनविचारेणसमंतुल्यकालं ४५ तत्रचित्तपरिपाकभेदानुसारेणभेदानविवक्षुः प्रथमभूमिकामाह

चित्तस्येति भोगैर्देहयात्रोपायैः द्वौद्विनस्यकालभागौशास्त्रेणश्रवणेन अनुत्पन्नेस्यचित्तस्यसुक्रमेसन्मार्गरंभे॰

शास्त्रोक्तक्रमेइतिवा ४५ -

तेनहेतुनाएतच्चित्तंस्वसंकल्पतार्थानुसारेणफलनियतेइतियोजकमुपपाद्यकमित्यर्थः अतएवार्थस्यपारमार्थिकत्वेतद्वि
षयबोधस्यनियतफलत्वमेवनदैववत्कमविज्ञाअनियतफलत्वमित्याशयेनाहनियत्यामिति अयंवितालाजीवः कदाचि
न्मोक्षाधिकृतजन्मनियत्यांनित्यनिय तैकस्वभावेपरमात्मनिस्वार्पनामिकांप्रत्यक्रूपरमार्थमात्रगोचरसाक्षात्काररूपामि
कांनियतसमानाधिकारवृत्तिधारशंनिर्विकल्पकसमाधिमितियावत् कुर्वन्अस्मिन्जगत्कोशेवोन्मिमास्तइवअस
गःस्फुरतिस्वस्वभावेप्रकाशतइत्यर्थः ३२ कदाचिद्युत्थानकालेनियत्याशास्त्रलक्षणयाविरतंस्वस्यास्रमोचितंकर्म

करोतिचित्तंनैतच्चवित्तंनियतियोजकं नियत्यांनियतिंकुर्वन्कदाचित्स्वार्पनामिकां ३२ स्फुरत्यस्मिन्जगत्को
शजीवोव्योम्नीवमारुतः नित्याविवहितंकुर्वन्कदाचिन्नियतिंनरः संज्ञार्थरूढनियतिशब्दस्फुरतिसानुवत्
तस्माद्यावन्मनस्तावत्तद्दैवंनियतिर्न्नच ३४ मनस्यतंगतेसाधोयद्भवत्यस्तुतत्तथाजीवोहिपुरुषोजातःपौरुषेणास
पद्यया ३५ संकल्पयतिलोकेस्मिंस्तत्तथातस्यनान्यथा प्ररूपीदृतेपुत्रनकिंचिदिहविद्यते ३६ पुरंपौरुषमा
श्रित्यभोगेष्वरतिमाहरेत् नभोगेश्वरतिर्याविज्ञायतेभवनाशिनी ३७

कुर्वन्संज्ञार्थमिज्ञानबोधनार्थमेतयाज्ञिकाः शिष्टाः सदाचारप्रवर्तकाइत्यादिनालोकेरूढःप्रख्यातोनियतिशब्दोयस्य
तथाविधःसन्स्फुरति यथासानुर्गिरिःप्रस्थःस्वयमचलस्वभावोपिपवनवेगाच्चलत्सुवृक्षेषुचलन्निवस्थिरेषुचस्थि
तस्तथाविधःसन्स्फुरति ... तस्मादिति ३४ तदुत्तरंकिं
रइवस्फुरतितद्धदित्यर्थः ३३ अतस्त्वयापियावज्जीवंचरमोक्षचरितद्वयमवलंब्यतानमित्याहतस्मादिति ३४ तदुत्तरंकिं
भविष्यतितत्राहमनसीतिपुरुषोजातः कर्मज्ञानाधिकारशरीरंप्राप्तःसन्यद्यया संकल्पयतितत्तथाभवतीतिस्वापत्तेसं
कल्पपौरुषेणवैराग्यादिसाधनानिसंपाद्येपुरुषार्थात्मकब्रह्मात्मभाववसंकल्पनीयोनसंसारात्मभावइत्याशयेनाहपुरु

वाप्यादिहत्यादिना ३४ ३५ ३६ ३७

वा॰टी॰ विचारफलत्वस्मात्संत्यागोप्यात्यंतिकस्तदैवभवतीत्याशयेनाह ५२ विचारफलंपुरुषापराधनिवृत्तिज्ञानफलंमूलावि
उप॰ द्यानिवृत्तिश्चनएवयकृसिध्यतइत्याह परदृष्टाविति यथावन्हेस्तेजोदशाप्रभानस्पादीपदशादीपकारावस्थाचतिमिरते
६८

प्रज्ञाविचारवशतः सम्मेवसदास्तु आलावलोकतंत्स्मात्संत्यागंचसमाहरेत् ५२
परदृष्टौवितत्पत्वंतस्याभावेचहृदयरारातेमिपः स्थितेहृदीतेजोदीपदशायथा ५३
भोगायनेपूगेतंतास्वादेहृष्टेदेवेपरावरे परब्रह्मविश्रांतिरनंतोदेतिशाश्वती ५४ विष
याकलितानंदमनंतोदेतिनिर्वृतिः नकश्चनजीवा नामात्मविश्रमणादृते ५५

68

लोभयनिवर्तिके मिपः अन्योमयोगपथेस्थितेततहृदितसर्पः ५३ आत्वाघतइत्यात्वाघोरसः गतरसइसर्पः ५४ भोग
गाश्चात्वंवदानांतुनात्मनि दृष्टाप्तिशक्तीत्याहविषये तिविषयेष्वकल्पितः सारतयागृहीत आनंदोयास्मिन्कर्म
णीतया आस्वाद्यतांजीवानांकश्चनकदापिन निर्वृतिनिरतिशयानंदोनास्ति ५५ ऽऽ ऽऽ ऽऽऽ

तज्ज्ञयेतदुत्तरभूमिकामाह किंचिदिति आत्मनेलब्धचमत्कारस्पेतियावत् अतएवभोगेष्वनास्थोदयाद्भागन्यूनतापतिः गुरुसुश्रू
षायांचभागांतरवृद्धिः चिरंगुरुसन्निध नेसत्यवसरेगुरुत्वस्वसंदेहप्रश्नसंभवादिभावः ४६ तज्ज्ञयेतदुत्तरभूमिकामाहवु
त्पत्तिमिति रत्नतत्त्ववच्चिरपरीक्षणेलग्नोचधारणंव्युत्पत्तिस्तामनुयातस्पचेतसः द्वौभागौशास्त्रवैराग्यैःसमुचितैःपूरयेत् द्वौ
तुध्यानेगुरुपूजनेचक्रमात्पूरयेत् ४७ चतुर्विधेपिक्रमेषुउचितएवाधिकारीनान्यइत्याह साधुतामितिपदःनिर्मलाकृतिः
संभवतिशुद्धसंस्थानएवंउत्तमांकुरंभर्किंशुकादिरंजनामादत्तेनमलिनइत्यर्थः ४८ इषन्मलिनस्पतर्हिकथंतत्राह शांतेरि

भागं१ किंचिद्युत्पत्तियुक्तस्यांभागेःप्रपूरयेत् गुरुसुश्रूषयाभागोभागं शास्त्रार्थचिंतया ४६ व्युत्पत्तिमनुयातस्पपूर
येच्चेतसोन्वहं द्वौभागौशास्त्रवैराग्यैर्द्वौध्यानगुरुपूजया ४७ साधुतामागतोजीवोयोग्योज्ञानकथाक्रमे निर्मलाकृतिराद
त्तेपठउत्तमरंजनी ४८ शांतेःशांतेर्लीलतीयंयुक्तिभिःपावनोक्तिभिः शास्त्रार्थपरिणामेनपालयेच्चित्तबालकं ४९ परे
परिणतिंज्ञानेशीतलीभवतद्ध्रुवं ज्योत्स्नाहीनस्फटिकवद्भ्रांतःशांतंविराजते ५० प्रज्ञयापरयायुक्त्याभोगानामीक्ष
रस्यच सममेवाप्यदेहस्यरूपमात्मैवलोकयेत् ५१

ति युक्तिभिःदुःखान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनैःपावनोक्तिभिः कतिस्मृतिप्रगुक्तिभिः शास्त्रार्थैश्चतस्पपरिणममाक्षिरपरिशीलनेन
शर्करामलकन्मधुरैकरसस्पपरिणतिस्तेन ४९ शीतलीभूतंदुग्धेहोवाह्यमलिनजडाकारगूहणंयस्पज्योत्स्नयाअहीनेन
अएवप्रभूतेनस्फटिकेतुल्यंचिन्मकाशसमरसमितियावत् लीनेपाठेस्पष्टंशीतेनिस्तायं ५० कीदृशीपरंपरिणतिस्तांदर्शयति
प्रज्ञयेति कचंगलितभेदवैषम्यकोट लयापरयाब्रह्माकारयाभोगानांकरणकर्मभावव्युत्पत्तिभिरिद्रपविषयतद्वृत्तीनांईश्व
रस्पतत्त्वामिनोजीवस्यअर्थदेहस्पभोगायतनस्पचसमंतुल्यंसच्चिदेहैतोकरसंअधिष्ठानब्रह्मरूपमेवावलोकयेत् समंतुल्यका

नंदा१

ता ती१

वा०टी० प्रथमं भोगारतिरेवमहांप्रयत्नेनावश्यं साध्येत्याह दंतैरिति तदर्थमुपायमाह शे ति तत्तद्वर्णेविहितप्रतिग्रहाद्यु
उप० पायेषु देशबंधुजनसंमत एव परिग्राह्यो नामइत्याशयः ६५ पौरुषेणेति तद्वर्णोत्पन्नपुरुषोचितेन प्रतिग्रहादिक्र
६९ मेण अभ्याहरत् आराध्यवशीकुर्यादितियावत् ६६ तदनुविचारानंतरंज्ञानं विचारितवाक्यार्थज्ञानं तदनुगतिसा
माप्य न्यापालोचनाच्छाद्र अर्थसंग्रहः सर्वश्रुतीनामद्वितीयेब्रह्मणितासर्वनिर्णयो भवतीत्यर्थः ततोमननिदिध्यासन

दंतैर्दंतान्प्रसंपीड्य भोगेष्वरतिमाहरेत् देशाचाराविरुद्धेन बांधवैकमतेन च ६५ पौरुषेण क्रमेण
दौधनानि समुपार्जयेत् धनैरभ्याहरे द्भ्यान्सुजनान्गुणशालिनः ६६ पर्वत्तेसमासंगात्ते
षां भोगविगर्हणा ततो विचारस्तदनुज्ञानं शास्त्रार्थसंग्रहः ६७ ततः क्रमेण परमपदप्राप्तिः प्रजायते य
69 दा तु परते काले विषयेभ्यो विरंस्यसे ६८ तदा विचारवशतः परमं पदमेष्यसि सम्यक्प्राप्स्यसि विश्रां
तिमात्मन्यत्यंतपावने ६९ न पुनः कल्पनायं के दुःखाय निपतिष्यसि स्थितापि नाश्यातेश्युद्धनमस्ते तुस

भूमिकारोहणक्रमेणावाइत्यसंसांप्रतविषयविरामेण परमपदप्राप्त्युपायउक्तः विषयांल्प क्रुसमर्थश्चेद्येवकाले
उपरते सति यदा विषयेभ्योसतेवविचारवशतः परमपदमेष्यसि नाधुनेत्यर्थः ६८ एवं विषयापरमावश्यकत्वे स
तीदानीमेवोपरमस्तेयुक्त इत्याशयेनाह सम्यगिति ६९ हेभ्रष्टतेतवभोगास्थानस्थितापियया कालांतरप्रतिज्ञा
स्यात्तदस्त्वंसदाशिव एव अतस्तेषां छतमेवब्रह्माभूताय वेमोस्विस्मनुचितोपिउत्तरदशानमस्कारो ब्रह्मदृष्ट्याकृतः ७०

आत्मविलोकनेनैनेषां विषयारतिस्तमा हृदये स्थितिमायातीति यदुक्तं तत्केचिन्न मृष्यंति यज्ञादिभिरेव चित्तशुद्ध्या विषयार
तिसंभवादिति तान्प्रत्याह यज्ञेति यज्ञादिभिरदृष्टद्वारा विषयसुखमेव जायते न भोगेषु विरतिर्जायत इति परेणान्वयः ५६ एवं
भोगवैराग्याभ्यासपुरुषप्रयत्नं विना केनाप्युपायांतरेणात्मविलोकनेपि बुद्धिर्न प्रवर्तत इत्याह कयाचिदिति ५७ ५८ ५९ ।

शु
यत्न दानतपस्तीर्थसेवाभिर्जायते सुखं न तपोभिर्न दानेन न तीर्थैरपि जायते ५६ भोगोविरतिर्जंतोः स्वभावा ।
लोकनादृते कयाचिदपि नेप्सिताबुद्धिरात्मावलोकने ५७ स्वप्रयत्नादृते पुंसः श्रेयसे संप्रवर्तते भोगसंसात्याग
संप्राप्तपरमार्थाद्दृते सुत ५८ न ब्रह्मपदविश्रांतिसुखमासाद्यते परं आब्रह्मस्तंभपर्यंतं जगत्यस्मिन्कुत्रचित्
५९ तद्वदास्थ्वते भाते परमेकारणे यथा पौरुषं यत्नमाश्रित्य दैवं कृत्वा सुदूरतः ६० भोगान्विगर्हयेत्प्राज्ञः श्रेयोद्वार
द्वार्गलास्तात् भोग्यायां भोगगर्हायां विचार उपजायते ६१ ऋज्वायां प्रावृषी श्रीमान् शरत्काल इवामलः विचारो
भोगगर्हातो विचाराद्भोगगर्हणं ६२ अन्योन्यमेते पूर्यन्ते समुद्रजलदाविव भोगगर्हाविचाराभ्यास्वात्मालोकश्च ।
शाश्वतः ६३ अन्योन्यं साधयंत्येते सुस्निग्धाः सुहृदो यथा पूर्वं दैवमतादृत्य पौरुषेण प्रयत्नतः ६४

आत्मस्थ्यते विश्रम्यते भाते स्वात्मतया अभिव्यक्ते परमकारणे परमात्मतां ६० विचारः सदसद्विवेकः ६१ ऋज्वायां सस्याद्य
भिवृद्ध्युत्पाद्यफलं संपदा श्रीमान् तयोरप्यन्योन्याधीना अभिवृद्धिरिति युगपद्वृद्धिनीपेत्याह विचार इति ६२ ।
यथा समुद्रेणारश्मिद्वारा जलदाः पूर्यंते जलदैश्च वृष्टिद्वारा समुद्रस्तद्वत् इदानीं त्रयाणां युगपद्धर्नीयतामाह भोग ।
गर्हेति आत्मालोकमात्मदर्शनं ६४

शमे स्थितः प्रतिष्ठितोहं शाम्यामीति सर्वतापोपशमोक्तिः चंद्रबिंबे र्पित इव परिनिर्वामीति चित्तस्य निरतिशयसुखस्यो
क्तिः सुखमास इति तद्धेतुसुखात्मना स्थित्युक्तिः अंतरिति सर्वत्र संतप्यते अयं प्रहृष्यामीति हर्षलिंगपुलकाद्यतिशयो
क्तिः ५ उत्तांडवशब्दात्सर्वप्रातिपदिकेभ्यः आचारे क्विप्‌ वक्तव्य इति क्विप्‌ लटः शत्रादेशः भोगोत्कंठया उत्तांडवतो मनसः
प्रोषितं दूरदेशगमनशीलं कुत्सप्रधानं शरीरं उत्कृ शरीरं च यस्मिन्‌ अत एवानारतपरिक्षोभं विभवार्जनं दुःखमेव हा
इति खेदे ६ इदानीं तत्फलस्य भोगस्य स्वरूपमप्यसारत्वात् विच्छिन्नमरिशोचितिअंगमित्यादिना ७ सर्वेषां विभवानाह

शाम्याभि परिनिर्वामि सुखमासे शमे स्थितः अपसंतः प्रहृष्यामि चंद्रबिंब इवार्पितः ५ उत्तांडवन्मनो रंहः प्रो
षितासृशरीरकं अनारतपरिक्षोभं हा दुःखं विभवार्जनं ६ अंगमंगेन संपीड्य मांसे मांसेन च स्त्रियः भराहम
भवं प्रीता यजन्मोह विजृंभितं ७ दृष्टांतदृष्टयो दृष्टा भुक्तं भोक्तव्यमक्षतं आक्रांतमखिलं भूतं जातं किमिव शो
भनं ८ पुनस्तान्येव तत्रेह स्वत्रापि च इतश्चेतश्च वस्तूनि नापूर्वं नाम किंचन ९

र्षांतभूतमहाविभवदृष्टयः स्वेन दृष्टाः अक्षतं परैरव्याहतं भोक्तव्यं राजभोगादि भुक्तं अखिलं भूतं प्राणिजातं आक्रां
तं स्वसामर्थ्येन न निमित्तमिति यावत्‌ तथापि किमिव शोभनं साध्वत्र सुखं जातं अनादौ संसारे सर्वेषामपि कदाचिद्देवं वैभ
वं संभवात्‌ स्वस्यापि पूर्वं विच्छिन्नतशोर्दुर्दशा सहस्रत्यागेपि संभावितत्वाच्च न किंचिच्छोभनमि
त्यर्थः ८ अभिनवचमत्कारांतरादर्शनाच्चर्वितचर्वणप्राप्तत्वाच्चर्वितचर्वणप्राप्तत्वाच्च नैहिकामुष्मिकभोगानासार
तास्तीत्याह पुनरिति तत्र स्वर्गादौ इह भुवि अन्यत्र नागलोकादौ ९

70

उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति देशेति देशाचाराविरुद्धक्रमेण धनं अर्जयेति शेषः तेधनेन अल्पस्यतुच्छरतभोगस्य
विगर्हणेन भोगार्थं न व्ययमकलेतियावत् साधुजनं ब्रह्मविज्जनं मानपूर्वं प्रणिपात सेवान्नाच्छादनादिसन्मानपूर्वकं अर्ज
यशास्त्रसितिपाठं तु तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति शास्त्रोक्तरीत्येत्यर्थः ततः सत्सं
गमोत्थेन विषयतृष्णाद्वेषाद्यवहेलनेन साधनचतुष्टयसंपत्त्या प्रवृत्तेन सम्यग्ध्यानशास्त्रविचारस्य विभवेन तव आत्मला

देशक्रमेण धनमल्पविगर्हणेन ते भोगसाधुजनमर्जयमानपूर्वं तत्संगमोत्थविषयाद्यवहेलनेन सम्यग्विचारवि
भवेत्तवात्मलाभः ७१ मोक्षोपायेषु० योगविचिकित्सायोगोपदेशः सर्गः २७ बलिरुवाच ॥ एतन्मे कथितं सर्वं
पित्राचारविचारणम् इदानीं संस्मृतं दिष्ट्या संप्रबोधमहं गतः १ अयेयं मम संजाता भोगानप्रत्यरतिस्फुटं दिष्ट्या
सेमसुखं स्वच्छं विशाम्यमृतशीतलं २ पुनराप्नुयां त्राशांपुनरभ्याहरं धनं पुनरावर्जयत्कांतांखिन्नोस्मि विभव
स्थितो ३ अहो नु खलु रम्येयं शामभूः शीतलीतराः सर्व एव शमं याति सुखदुःखदः शमे ४

मोविस्मृतकंठचामीकरलाभवद्विष्यतीत्यर्थः ७१ इति श्रीवा० उपशमप्रकरणे चतुर्विंशः सर्गः २४ इहभूयोवलेरं
तविवेकं दृष्ट्वा मोद्यः संदेहशांतये शुक्रचिंतेह्यांतोनुवर्णते आद्यंतराख्यानमुपसंहृत्य प्रकृत्ययोजयति एतदिति २२ पु
नरतति किं तस्मि तं पुनः पुनरित्यर्थः आवर्जयन्प्रार्थनादिना अनुकूलयन् विभवस्थितो संपत्परिपालनविषये स्थित्वः संतप्तोस्मि
३ शमे शांतिगुणे सर्व एव सुखदुःखदशः शमं नायाति ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰ अयंप्रपंचः कः अहंप्रत्ययवेद्यंजीवतत्वंकिंइत्यात्माअवलोक्यतेयेनतदात्मावलोकनमुपायंनाथंकुलगुरुत्वात्कुशलस्येश्व
उप॰ रम् शपनसमवोशमसंपृच्छामिप्रक्ष्यामि १८ अहंपरमयोगसिद्धत्वात्सर्वकामेश्वरंस्वाश्रितेषु आसुकृत्प्रसादस्मकंसंचिं
७१ तयामि तेनस्वकेणगिराउपदिष्टे अनंतभवेआत्मनिस्वयमात्मनेवतिष्ठामिस्थास्यामिवर्त्तमानसामीप्ये ३ तत्रावस्थाने
केनहेतुनास्त्वयास्यासक्तत्राह अक्षोणामितियतोमहतोमुपदेशगिरः अक्षीणामन्नपमर्थफलंविनकदाचिद्विफलीभवंतीत्य

कोयंतावदहंकिंस्यादात्मेत्यात्मावलोकनं पृच्छामोशानसंनाथंनूनमज्ञानशांतये १८ संचिंतयामिपरमेश्वरमाशु
अक्रमुघप्रसादस्यतेनगिरोपदिष्टे तिष्ठाम्यनंतविभवेत्स्वयमात्मनात्मन्सक्षीणामर्थमुपदेशगिरः फलंति १९ ॥
मोक्षोपायेषुप॰ णोवलिचिंतासिद्धांतयोगोनामपंचविंशः सर्गः २५ वशिष्ठउवाच ॥ इतिसंचिंत्यवलवान्व ७१
लिरामोतितेक्षणः दध्यौकमलपत्राक्षंस्वकमाकाशमंदिरं १ सर्वस्यैचिंतयानंतुनित्यध्यानोथभार्गवः चेतस्यै
ज्ञानवान्शिष्यंवलिंगुर्वर्थिनंतरे २ अथसर्वगतानंतचिदात्माभार्गवःप्रभुः आनिनायसदेहस्तुरत्नवातायने

र्थः १९ इतिवा॰तात्पर्य॰शे॰उप॰प्र॰णे॰पंचविंशः सर्गः २५ ॥ स्वत्यायातस्यस्वकस्यसंदेपेणवलिंप्रति ततसारोपदेशो
पिनभोगतिविहेर्यते आकाशोक्तमाकाशएवमंदिरंविश्रांतिस्थानंयस्यतं १ अथनित्यध्यानः अभीक्ष्णाध्यानपरोभार्गवः स
र्वेत्तिरब्रह्मस्वरूपत्वात्सर्वस्यैस्वचिंतयानंस्वचेतस्यैवलिंशिष्यंगुर्वर्थिनंत्वलक्षि ज्ञासयास्वदर्शनेहुंज्ञातवानित्यन्वयः २
अथसभार्गवः स्वदेहव लेः रत्नवातायनंरत्नमयवातायनस्थानंप्रति आनितायस्वयमाजगायेतियावत् ३ ॥ ॥

७१

२

पूर्णात्स्वरूपाद्दो धनः प्राप्तान्पूर्णादिवेत्यपूर्णं तान्श्रांतिनिराशारएवनापूर्वेपूर्णताप्राप्तिरस्तीतिद्योतनाय अथवा पूर्णाच्चंद्रोमिलि
तात्पूर्णः क्षीराब्धिरिवेत्यर्थः १० यदपिभोगपमन्नद्दष्यासारत्वेनगृहीतंतदपिनश्वरत्वाद्दुःखपर्यवसितंतद्दृशाप्यसारमेवेत्या
शयेनाहपातालेइति ११ तुच्छयाजगदाधिपत्येच्छयामेरेः सहद्वेषंकुर्वन्नहंभ्रशंबालोमूर्खएवाभवमित्यर्थः १२ जगन्ना
म्नाजगदाधिपत्यनाम्नामहताअधिनामानसदुःखेनप्रत्यक्तेनेतिहेद्दः अर्थः पुरुषार्थः स्यात् अनुरागेहिसतितस्यपुरुषार्थे

सर्वमेवपरित्यज्यपरिहृत्यधियात्स्वयं स्वस्थएवावतिष्ठेहं पूर्णःपूर्णइवात्मनि १० पातालेभूतलेस्वर्गेस्त्रियो
रत्नोपलादयः सारंदृष्टपितुच्छेनकालेनाभ्युनिगीर्यते ११ एतावंतमहंकालंभ्रशंबालोभवंपुरा यःकुर्वन्द्वेषम
मेरैस्तुच्छयाजगदिच्छया १२ मनोनिर्माणमात्रेणजगन्नाम्नामहाधिना त्यक्तेनानेनकोर्थस्यात्कोनुरागोमहात्मनः
१३ कथंचिरतरंकालमपूर्णार्थधियामया अज्ञानमदमत्तेनकालेनखेनसेवितः १४ तरत्तरनदृष्टेनकिमवा
प्तिजगत्त्रये मयानकृतमज्ञानपश्चात्तापाभिवृद्धये १५ एनयातद्दलमेस्तुतुच्छयापूर्वचिंतया पौरुषंयातिसाफल्यं
वर्त्तमानचिकित्सया १६ आधापरमितोकारकारणःकनयात्मवि सर्वतःसुखमभ्येतिरसायनिवाणिवे १७

तावृद्धिः सएवनास्तीत्याहकइति १३ कालेनखमप्युभूतेनस्वेनैवमयाअनर्थः अर्थधियासेवितइत्यर्थः १४ १५ अथवाकिं
ममगतशोकेनसांप्रतिकमोहचिकित्सयाऽस्यजन्मनःसाफल्योपायंचिंतयामीत्याहएतयेति १६ अपरिधनाकारंअपरिछि
८२ न्नस्वरूपंब्रह्म तदेकतयालब्धस्थित्याआत्मनिसर्वतःपूर्णंसुखंअर्णवेक्षीरसमुद्ररसमुद्ररसायनममृतंमंथनेनेवयथासर्वतः
अभेत्याविर्भवतितथाअधाप्रोशनंसंप्रयुक्तं प्राप्यामीतिपरेणान्वयः १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भवतीति भव्यः श्रद्दधानो विवेकी २२ चितश्चेत्याकारकलनैव बंधः अचेत्याकारनिर्मुक्ता अखिलात्मा पूर्णात्मा २३ विलोक
सिचेदितिशेषः आत्मना अखंडाकारहत्वा रूपप्रतीचा २४ खं देवलोकं ब्रह्मलक्षणं अवष्टंभसंनिधाततया आवेत्यर्थः २५ ननु सुक्त
धियः कृतकृत्यस्य तव तत्र आगमने का हृतिस्तत्राह राजन्निति २६ अथेइतिकथितवभार्गवेणमहौघे : आकूले अंतरज्ञ
पुष्परेणुभ्यासोन्नरिव

72

भव्योसिचेत्तदेतस्मात्सर्वप्राप्नोषि निश्चयात् नोचेत्तद्बलविप्रोक्तं त्वयि भस्मनि हूयते २२ चित्तं चेत्यकलना बं
धस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते चिदचेत्याखिलात्मेति सर्वसिद्धांतसंग्रहः २३ एवं निश्चयमादाय विलोकयसि चे
हेलया स्वयमेवात्मनात्मानमनंतं पदमापसि २४ खं वृजाम्यहमंत्रे वमुनयः सप्तसंगताः केनापि सुरकार्ये
वस्तव्यं तत्र मे वया २५ राजन्यावरयं देहस्तावन्मुक्तधियामपि यथाप्राप्तक्रियात्यागो रोषश्चतेन स्वभावतः २६ इ
तिकथितवताथ भार्गवेण स्फुटजलरासियथामहाजवेन स्तुतमतिशबलेन भोंतरालेतरलतरंगवदाकुले
ग्रहौघे २७ मो॰ क्षोपायेषूप॰ शोवत्सुपदेशयोगोनामसर्गः श्रीवशिष्ठ उवाच॥ सुरासुरसभाज्येष्ठे तस्मिन्स
गस्तु ते गते मनसा चिंतयामास बलिर्बुद्धिमतां वरः १ युक्तमुक्तं भगवता चिदेवेदं जगत्त्रयं चिदहं चिदमे लो
काश्चिदाशाश्चिदिमाः क्रिया २

शबले किर्मीरे नभोंतराले स्फुटे नजलराशे मेघस्य समुद्रस्य च यथा पाउपरि मार्गेण तरलतरंगवत्सम महाजवेन स्तुतं उड्डीनं भावे
क्तः ३ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे षड्विंशः सर्गः २६॥ अक्रोधदृष्टमार्गेण सर्वविमृशतो बलेः चित्पूर्णा
नंदविश्रांत्या चिरं स्थितिरिहोच्यते सुरासुरसभासु ज्येष्ठे प्रशस्यतमे ज्येचेति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः यदचिंतयामासेत
दाह युक्तमित्यादिना २

परिस्पष्टतनुः संस्पष्टशरीरः संबोधितं विकासितं ४ ५ ६ प्रतिभानवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः यथा प्रातरुदिता अर्कभा वा
रुणादीन् संध्यावंदनादिकार्यं सन्निधानमात्रेण नियोजयति तद्वत् ७ यज्ज्ञानमात्रेण महासंमोहहारि तज्ज्ञातुं शंतत्वं ८
किंयत् तन्मात्रा उत्कर्षावधिर्यस्य तत् भोगजालं विषयसुखं किंमयं किंप्रकृतिकं इति भोगतत्त्वप्रश्नः कोहं कस्त्वमिति भोक्तृतत्व
प्रश्नः किमेते लोका इति भोग्यतत्त्वप्रश्नः लोकांत इति लोक इति व्युत्पत्तेः ९ भोक्त्रादित्रिपुटीभेदस्यैकरूपा चितिः कल्पतत्वासंदेह
पतस्तत्पदेशेनैव प्रश्नत्रयस्य प्रत्युत्तरं स्ववचनस्याशयं द्योतयन्नाह बहुनेति खं आकाशमार्गं सारं प्रश्नत्रयसारं १० इह जग

ग्रस्तेजस्य भाजा नन्परस्परस्य तनुर्वलिः बुबुधे प्रातरर्कांशुसंबोधितमिवांबुजं ४ तत्रस्तार्घदानेनेमंदारकुसुमोत्करैः
पा दाभिवंदनैरेनं पूजयामास भार्गवं ५ रत्नार्घपरिपूर्णांगं कृतमंदारशेखरं महासनविश्रांतमथोवाच गुरुं स्व
लिः ॥ वलिरुवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादात्मा प्रतिभेयं पुरस्तव नियोजयति मां वक्तुं कार्यं कर्तुमिवार्कभाः ७ भोगान्य
तिविरक्तोस्मि महासंमोहदायिनः तन्न त्वं ज्ञातुमिच्छामि महासंमोहहारि यत् ८ कियन्मात्रमिदं भोगजालं किंमयमेव
वा कोहं कस्त्वं किमेते वा लोका इति वदाशु मे ९ ॥ श्रीशुक्र उवाच ॥ बहुनात्र किमुक्तेन खगं तुं यत्नवानहं सर्वदान
वराजेंद्र सारं संक्षेपतः शृणु १० चिदिहास्ति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च चित्त्वं हि रहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ११
त्, चिदस्ति हि शब्दस्त्वस्तिसिद्धेरत्यनिरपेक्षत्वप्रसिद्धिद्योतनाय अत इदं चिद्रूपं चिदधीनसिद्धिकं भोगजातं चिदेकमात्रानुक
र्षावधिर्यस्य तथाविधं यतो वाचो निवर्तंते इति श्रुत्या पूर्णचित् एव सर्वानंदोत्कर्षावधित्वोक्तेः चित्सुखभेदश्चैत्याध्यासाच्चिन्म
यमेव च एतस्यैवानंदस्यान्यानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः एवं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्येव ब्रह्मैषइंद्रः नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतो
स्ति श्रोतेत्यादिश्रुतेः भ्रमस्त्वमहमादिभोक्तृतत्त्वमपि चिन्मात्रमेवेत्याह चित्त्वमिति एवं भोग्यजातमपि परमार्थतः चिद्रेवेति तत्सत्तास्फू

वा॰टी॰ अंबरे आकाशे भानौ सूर्यादितेजसि भूतपंजरे अवशिष्टभूतत्रये सुरादिस्थावरजंगमदेहेषु च यावच्चित्सा अहमेव से वाहमि त्याहचि
उप॰ त्तिवार्थः १२ एवं सर्वत्र चिदैक्ये भेदप्रत्ययानां पृथगनवशेषाद्भावाघाताबुद्धित्वस्यासंभवाच्छत्रुमित्रादिकल्पनापि दूरस्तैत्ती ६२
७३ ति २३ अस्तु वा देहादिद्वैतं तथाप्यसंगपूर्णचिन्मात्ररूपस्य मम तत्तत्त्वा कापि क्षतीरक्षेत्याह वलिनाम्न इति २४ अस्तु वा च

अहं चिदंबरे भानावहं चिद्भूतपंजरे सुरासुरेषु चिदहं स्थावरेषु चरेषु च २२ चिदस्तीह द्वितीया हि कल्पनेव न वि
द्यते द्वित्वस्यासंभवात्को के कः शत्रुः कः अथवा सुहृत् २३ वलिनाम्नः शरीरस्य छिन्ने शिरसि भासुरे चितः किं न
द्ववेछिन्नं सर्वलोकावरणात् २४ चितासंचोतितो द्वेषो द्वेषो भवति नान्यथा तस्माद्द्वेषादयः सर्वे भावाभावाश्चिदा
त्मकाः २५ न चितो व्यतिरेकेण प्रविचापापि किंचन आसाद्यते किल स्फारादस्मात्त्रिभुवनोदरात् २६ न द्वेषोस्ति न रा
73 गोस्ति न यनो नास्य रत्नयः चिन्मात्रस्य तिशुद्धस्य विकल्पकलनाकृतः चिदहं सर्वगो व्यापी नित्यानंदमयात्मकः विक
ल्पकलनातीतो द्वितीयांश विवर्जितः २८ चितश्चिद्वितियन्नामनिनीमायाः न नाम तत् शब्दाल्पिकेषा चिच्छक्तिः परि
स्फुरति सर्वगाः २९

चित्त एव छिन्नं तथापि छेद्यछेदनादिभावानां तद्वच्चे रागद्वेषादीनां च चिदधीनकल्पनत्वेन चिद्व्यतिरेकात्र चित्प्रतिकूलं किंचि
दापन्नमित्याशयेनाह चितेति २५ २६ २७ प्रतिकूलाप्रसिद्धौ चितो नित्यानुकूलप्रथमानतालक्षणः आनंदात्मता स्वतराव
परिशिष्यत इत्याशयेनाह नित्यानंदमयात्मक इत्युक्तिः २८ जगद्रूपनामकल्पनावच्चित्तः स्वनामकल्पनापि स्वविवर्त एवेत्याहचि
त इति सर्वगा सर्वनामरूपकल्पनाधिष्ठानचिच्छक्तिरेव त्वनामशब्दात्मिकेव परिस्फुरतीत्यर्थः २९ ॥ ॥ ॥

३ युक्ततामुपपादयति अयमादित्यइत्यादिना चेत्यते संज्ञायते तमो घटदीपादिव्यावृत्ततया यदि न प्रकाश्यइत्यर्थः भेदः व्यावृत्ति
र्विच्छित्तिर्वैधर्म्यं च ४ भूमित्वं जलादिव्यावृत्यरूपं किमेवमग्रेपि सर्वत्र अत्र इवशब्दो वाक्यालंकारार्थः भव्यतां निरूढतां गतं प्राप्तं ५
शैलेष्वपि इमे शैला इति यदि न चेत्यन्ते इत्यर्थो योज्यते ६ जगत् कियावत् मूर्त्तद्रव्यं नभस्त्वममूर्त्तं ७ भूतेषु त्वं भौतिकेष्वाहंकाय
इति पर्वताकारः स्थूलइतियावत् ८ स्वं मूर्त्तं असत् भावात्तद्विलक्षणः संतः भवस्थितिस्तदुभयं वलनात् कादाचित्कीस ८

सबाह्याभ्यंतरं सर्वं चिदेव परमार्थतः अस्ति चिद्व्यतिरेकेण नेह किंचन कुत्रचित् ३ अयमादित्य इत्येको न चित्ता यदि
चेत्यते तदर्कतमसो भेदः क इहैवोपलभ्यते ४ इयं भूरिति भूरेषा चित्ता यदि न चेत्यते भूमेः किं नाम भूमित्वं तद्भवे कं ३
भव्यतां गतं ५ इमा दिशो दिशा इति चेत्यं तेन चिता यदि तत्किं नाम दिशां दिक्त्वं शैलानां चापि ६ इदं जगज्जगदिति चित्ता का द्वि…
यदि न चेत्यते तत्किं जगत्त्वं जगतो नभस्त्वं नभसोपि किं ७ कायोयं पर्वताकारश्चित्ता यदि न चेत्यते तत्किं नाम शरीर
त्वं शरीरस्य शरीरिणां ८ चिदिंद्रियाणीमानि त्वं कायश्चिन्मयाश्रितः तदेषणा चिदंतश्च बहिश्चैतत् चिद्भावाश्रि
तस्थितिः ९ चित्त्वेनाहं सर्वस्पर्शनैषणपूर्वकं करोमि मात्रासंस्पर्शं शरीरेण न किंच १० किमनेन शरीरेण
।। ।। नं २
न १ काष्ठलोष्टसमेन मे अशेषजगदेकात्मा चिदं चे तनमात्मकः ११

ना ९ स्पर्शनैषणा भोगेच्छा तत्पूर्वकं मात्रादिशब्दादिविषयाणां संस्पर्शं भोगं शरीरेणेति अचेतनस्य भोक्तृत्वायोगा
दिति भावः १० यदि शरीरेण न किंचन तर्हि शरीराभिमानो वृथैवेति ध्वनयन्नेवेत्याह किमनेनेति तत्त्यागे निरुपाधिचि
त्तो भेदकाभावात्सर्वचिदैकात्म्यसिद्धिरपरोक्षा भवत्याशयेनाह अशेषेति चेतनात्मक इति चेतना चित् तदात्मकत्वस्य
सर्वत्राविशेषादिति हैं प्रदर्शनार्थं ११ ८

हु १

वा०टी० एवंपरिछेदत्वंमम यथाभिमतेसंमतमेव यतस्तेमत्स्वरूपपरिछेदमात्रेणमनोनव्यतिरेकेणोमदेमंदेकपरिशेषा: अहमेवसंपद्यंतइत्यर्थ:
उप० एवंभूतेस्वपरिछेदेवामहस्तगतस्यधनस्यदक्षिणहस्तेनैयतेहरणोपमात्स्वपदानेवाहस्त ध्याभिन्नस्यदेहात्मकस्यदेवदत्तस्यप्र श्येना२
७४ यानयनत्त्वतिस्तद्वन्नकाचित्क्षतिरित्याहयदीति २८ वस्तुतस्तुतत्ववोधात्पूर्वमपिजगत्त्वयमेवेतिप्रागपिनकिंचिदुदितंनष्टंतवेत्याह

यथाभिमतमेवैतेमनोनव्यतिरेकिणा: यदिस्वभावभूतेनवस्तुनावस्तुनीयते २८ हीयतेदीयतेवापितत्किंकस्य
किलक्षति: सर्वदासर्वमेवाहंसर्वकृत्सर्वसंगत: २९ चेत्यरंमस्म्यहमेवैतन्न किंचिदपिचोदितं किंसंकल्पविकल्पा
तंचि२ भ्यांचित्तेद्वयमेकिका ३० सं क्षोभयाम्यहंतावद्यावच्चालनिपावने इतिसंचिंतयन्नेववलि:परकीविद: ३१ ओंका म२
रस्यार्धमात्रार्थंभावयन्मौनमास्थित: संशांतसर्वसर्वसंकल्प:प्रशांतकलनागण: ३२ निशंकमपिदूरास्तचेत्य
74 चिंतकचिंतव: ध्यातृध्येयध्यानहीनो निर्मल: शांतवासन: ३३ वभूवावातदीपाभावतिंप्राप्त:महापद: उप
शांतमनास्तत्ररत्नवातायनेवलि: ३५

सर्वदेति २९ अहमेकिकाचित्चिद्रूतभूतस्यचममसंकल्पाविकल्पाभ्यांकिंचितंउपचितमपचितंवा ३० अज्ञानात्संक्षो
य२ भयामितत्ववोधात्त्वेशाम्यामीइतिसंचिं तयन्बलि: ओंकारास्यस्थूलसूक्ष्मसंक्षोभाभ्यांतद्वीजानेनचसंवलितंचैतन्यंवोधय
दकारादिमात्रात्रयंविहायपरंअर्धमात्रार्थंतुरीयंभावयन्स्वात्मनुया नुभवंतत्रसमाहित:स्थित: ३१३२ दूरेअस्तानि
चेत्यानिनकचितनानियेनत्रिपुटीमात्रस्यागोपलक्षणानंतू तत्रहेतुध्यात्रिति ३३ ३४ ७४

एवंच कोहमिति प्रश्नोत्तरमपि स्वयमेव मयावगत इत्याह दृश्येति २० इह दृशेभास्त्रूपे कस्वपेरूअस्मिन्नपि नित्यस्वात्मा वभासविवर्जितः कजले अलकांतेके शाग्रग्रेवाप्रति विंवतचंद्रकलाप्राय शुक्लपक्षकाले उपचयात्कांता कल यस्य चंद्रस्य तत्प्रायो वा स्वकल्पनारूपो चिकलाकारः परिछिन्नभागेयउदितस आभासमात्रभ्रांतिरेवनवास्तवइ त्यर्थः २१ अतएव तं जीवभावं चरमसाक्षात्कारवृत्तीछेन स्वरूपेणैवाहं जपाम्यभिभवामि जितजीवभावस्तालेवप रमेश्वरइति तं नमस्यति चेत्येत्यादिना २२ योगपर्यायुक्ता प्रत्यक्करोति दान्वयभोग्येना खंडाभेदेन मुक्ताय साक्षा

दृश्यदर्शननिर्मुक्तः केवलामलरूपवान् नित्योदितो निराभासो दृष्टास्मि परमेश्वरः २० कल्पनाविमलाकारः कालकांतकलामयः आभासमात्रमुदितो नित्याभासविवर्जितः २१ भारूपैकस्वरूपेस्मिन् स्वरूपेणाजया म्यहं चेत्यरंजनरिक्ताय विमुक्ताय महात्मने प्रत्यक्चेतनरूपाय स्वरूपाय नमोस्तु ते चिंतयचेत्ययुक्ताय युक्तायुक्ताय योग्यया २२ सर्वावभासदीपाय मह्यमेव नमोस्तु ते चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं विश्वविश्वावपूरकं २४ संशांतसर्वसंवेद्यसच्चिन्मात्रमहं महत् आकाशवदनंतोहमण्वणोरप्यणुं ततः २५ नामाद्यैर्निर्मितः सुखदुःखदशादशः संवेदनमसंवेद्यमचेत्यं चेतनं ततं २६ न शक्ताया परिछेत्तुं भावाभावजगद्भ्र

कारयोगपर्यायमनननिदिध्यासनयुक्तायायुक्तायेति वा महंप्रत्यग्रूपाय ते ब्रह्मरूपेण नमोस्तु २३ २४ २५ वर्तमा नविषये असंवेदनं संवेद्यं अतीतानागतविषये अचेत्यं चेतनं तु भयप्रचार्क्तुषादिवृत्तीनां स्मृत्यादिवृत्तीनांच व्याव्रत्तये असंवे द्यचेत्यमिति च विशेषणे २६ परिछेत्तुं देशतः कालतो वस्तुतो वा इत्थं व्यवहर्त्तुमयाय इत्तुं न शक्ता भावाभावयोः प्रसृतसाक्षी परि

कलितं यमापि सभागतेनैव भार्गवं शयायोगबलाद्बलि सौधदेशे प्राप्तत्वेन कल्पितं १० ११ इवशब्दो विश्रांतेर
पि कल्पितत्वद्योतनार्थः १२ क्षिपन् आसारयन् निंदन् वा सभातस्थान् दैत्यान् हसन् अनभिज्ञताज्ञापनायोप

चिंतनानंतरं दैत्या भार्गवं भास्करं वपुः ददृशुः कल्पितं प्राप्तं गंधर्वनगरं यथा १० पूज्यमानोऽसु
रगणैर्निविष्टोऽसुरविष्टरे ददर्श ध्यानमौनस्थं भार्गवो दानवेश्वरं ११ विश्रम्य स क्षणमिव प्रे
मवानवलोक्य च बलिं विवादय न्ह्यापदि हीणभवभ्रमं १२ देहरश्मिशतैर्दंतदीप्तिभिः क्षी
रसागरं क्षिपन्निव सभामाह हसन्वाक्यमिदं गुरुः १३ अतिमात्रमिदं दैत्याः स्वविचारणयै
वयत्न् संप्राप्तविमलावासः सिद्धोऽयं भवतां बलिः १४ अयं तदेव मे वेद तिष्ठन्दानवसत्त
मः स्वात्मनि स्थितिमाप्नोतु पदं परमपावनामयं ॥ १५

75

पहसन् १३ हे दैत्याः अयं बलिः स्वविचारणयैव संप्राप्तः विमल आवासः सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म
येन तथाविध इति यत्तत् उ॰ अतिमात्रं अतिशयोऽस्यास्तु खविश्रांतेरित्यर्थः १४ तत्तस्मादयमेवस
माहितस्तिष्ठन् निरतिशयानंदस्यात्मनि स्थिति चिरावस्थानमाप्नोतु १५ ॥ ॥ ॥

उपलेपसमुत्कीर्णः टंकच्छेदनिष्पादितः प्रत्युषइवबलिः प्रशमितैषणाया अतएव परिपूर्णया अतएव विषयमननदोषदशाभि
रुज्झितया एतया निर्मलत्वस्वभावप्राप्तिलक्षणया सत्तया विघनांगतमेघशरत्व्योम इव अराजत ३५ इतिश्रीवा॰तात्पर्यप्र॰
श्री॰उप॰ एकोनत्रिंशतितमः सर्गः ॥२९ निश्चेष्टं बलिमालोक्य विषस्मेदनिर्वेः स्मृतः शुक्रस्तस्थितिमालोक्य तेषां शोकमि
हाहरत् तस्य बलेर्गृहं आश्रय भूतं सोधं १ अनुचरान् एव नाम भिरुद्दिशति डिंभाद्या इत्यादिना २३ ५ दिशो विदिशश्च दि

अवसद्बहुकालं स समुत्कीर्ण इवोपले प्रशमितैषणया परिपूर्णया मननदोषदशोज्झितया तथा बलिरराजत निर्म
लसत्तया विघनमस्ततयैव शरन्नभः ३५ मो॰ त्सोपायेषूपशमप्रकरणे बलिविश्रांतिर्नाम सप्तविंशः सर्गः २७
वशिष्ठ उवाच ॥ अथ दानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा तऊर्ध्वं स्फाटिकं सौधं चैरारुरुहुः सगणात् १ डिंभाद्या मं
त्रिणो धीराः सामंताकुमुदादयः सुराद्याश्च वराजानो वृत्राद्या बलहारिणः २ हयग्रीवादयः सैन्या अक्रूराद्या
अबांधवाः लडुकाद्याश्च सुहृदो वल्लकाद्याश्च लालकाः ३ कुबेरयमशक्राद्या उपायनकराः सुराः यक्षवि
द्याधरनागाश्च वावसरकांक्षिणः ४ रंभातिलोत्तमाद्याश्च चामरिण्यो वरांगनाः सागराः सरितः शैला दिशश्च
अविदिशस्तथा ५ सेवार्थे मायया युक्तस्पृते प्रदेशं तदा बलेः अन्ये च बहवः सिद्धा स्वे लोकोदरवासिनः ६
ध्यानमौनसमाधिस्थं चित्रार्पितमिवाचलं नम्रकिरीटवलयोद्द्वृष्टं बलिमादृताः ७ तं दृष्ट्वाकृतकर्तव्यं
प्रणामास्ते महासुराः विषादविस्मयानंदभयमंथरतां ययुः ८ मंत्रिणः प्रविचार्यैत्र किमागमितिदानवाः भार्ग

...गधिदेवतास्तास्वधिकृता जनाश्च ५ सिद्धदेवयोनिविशेषाः ६ शिरोनमनाश्चमंत्र किरीटवलयो येषां आदृताः सादराः ७ कृ
...तत्र अवश्यकर्तव्यः प्रमाणीयैः सुहृदो विषादमंथरता उदासीना विस्मयमंथरतां विदत्वानंदमंथरतां अनभिज्ञा प्रजा विनस्तु भयमं

वा॰टी॰ वलेरिदंवालंनगरंवैरिं चैरापतनभ्रतगगनेत्यर्थः घेसूर्य्यो किरणप्रबालेनुदितेसतिकरः पद्माकर इव विकस॰
उप॰ श्रीमानत्यर्थः सर्वो घेसर्वौ घेइ इति पाठयेत्सुसर्वपदार्थजातं सर्वं वा ओघयति समर्पयतीतिव्युत्पत्त्या सूर्य्यएवग्राह्य
७६ स्तस्मिन्नुदितेसतीत्यर्थः ओघसामर्थ्ये इति धातोरार्यतामेरणए २ समाधिसद्मने प्रागुक्तसमाधिस्थाने ३ स॰

बालोप्यबुद्धेतच्छलं विशेत्तेनगरं तदा वैरिं चइव सूर्य्यो घनुदितेकमलाकरः २ बलिंप्रबुद्धएवा
सोयावन्नायांति दानवाः तावत्स चिंतयामासस समाधिसद्मने क्षणं ३ अहोतुरम्यापदवी शीतला
पारमार्थिकी अहमस्यां क्षणं स्थित्वापरां विश्रांतिमागतः ४ तदेवमेपदवीमवलंब्य करोम्यहं॥
76 भवतीहाय स्मुक्ताभिः किमेवाह्यविस्मृतिभिः ५ एं इत्येवमपि विवेषुनतयानंदवीत्त्वयः तोषयंती
पर्य्यांतर्मे संसिद्धिभवभूतयः ६ इतिभूयोपि विश्रांत्येकुर्वाणंगलितंमनः बलिमावारयामासदे
संभ्रंइमिवांबुदाः ७ तनालोकाः पुनर्दध्यो तत्क्षणमाकुलेक्षणः तेकुलाचलसंकाशैः परि
वीतवपुस्त्विदम् ८ व २

माधिसुखग्रस्य दिव्यं वर्षसहस्रमपिक्षणवत्कृतमिति क्षणं स्थित्वेत्युक्तिः ४ करोमि विश्रांतिमितिशेषः वाह्यवि
भूतिभिस्त्यभुक्ताभिर्मे किंचिदीदृशं विश्रांतिसुखमित्यर्थः ५ तदेवाह एंदवे ष्विति संसिद्धिः समाधिपारिपाक
स्तद्वाभूतयः आनंदारएकस्मिन्नेवद्वयतया अपरिच्छेदत्वात् वहुत्वकल्पनाद्यावदइत्यचनं ६ आवारयामा॰
सुरागत्यपरिवव्रुः ७ पुनःशब्दः पूर्वसमाधिसंकल्पपरावृत्तिद्योतनार्थः ८

नवावनीयः नसंभाषणीयस्तुष्णीमासतेतियावत् १६ अत्रभुविरात्र्यंधकारनिद्रादिसंभ्रमेशांतेसतिदिनेनदिवसेनशोरः
करोत्करः किरणसमूहइवतेनबलिनाअज्ञानसंकरेवशांतेसतिस्वएवालोकःसंप्राप्तः १७ बीजकोशाद्बीजपुटात्स्वयं
वित्वाम्रूर्छितावस्थाप्रत्या अंकुराहंभावप्रबोधेनेतियावत् १८ स्वामिकार्याणिराज्यतंत्राणि १९ दैत्यगुरूणांदेवानामसु
पलक्षणं अतएवदुहृदोहर्षजांद्विषामर्षजासहृदुपजीविनश्चविषादजांचिंतांजहुः २० प्राग्व्यवस्थयापूर्वक्रमराज्य

श्रांतोविश्राममायातःक्षीणचित्तभ्रमभ्रमः शांतसंसारनीहारोवाच्यनीयोनदानवाः १६ स्वएवालोकएतेन
संप्राप्तोज्ञानसंकरे शांतेत्रसंभ्रमेघोरेदिनेनेवकरोत्करः १७ स्वयमेवहिकालेनप्रबोधमुपमेष्यति बीजको
शात्स्वसंवित्यासुप्तमूर्त्तिरिवांकुरः १८ कुरुध्वंस्वामिकार्याणिसर्वेदानवनायकाः बलिर्वर्षसहस्रेणसमा
धेर्वोधमेष्य तिइ१९ इत्युक्त्वागुरुणातत्रहर्षामर्षविषादजां दैत्यांश्चिंतांजहुःशुष्कांमंजरीमिवपादपाः २०
वैरोचनिसभासंस्थांविधायप्राग्व्यवस्थया स्वव्यापारपरास्तस्तुःसर्वएवासुरास्ततः नरामहीमहिपत्ता पोरसा
तलंग्रहानभश्चिरशगणान्यिविप्रपं दिशांद्गपादिकानतथश्चकंदरान् वनेचरा गमनचराश्चरवंययुः २२
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेबलिसमाधानवर्णनंसर्गः २८ वशिष्ठउवाच॥ अथवर्षसहस्रेणदि
व्येनासुरसत्तमः देवदुंदुभिनिर्घोषैर्बुबुधेभगवान्बलिः १
तंत्रव्यवहारक्रमेण २० आगंतुकानस्नागादपसदाकिंचकुलदाहनराइति ययुरितिसर्वत्रसंबध्यते अद्रयःकुलाचला
गगनच
धिदेवताःदिक्पतयोदिक्पालाश्चस्वास्वादिशोययुःवनेचरांकसवानरादिधूपपतयः किंचिंधादिकंदरान्ययुः
पातालेरोधनं
रागरुडसंपातिजयप्रभृतयः २२ वासिष्ठतात्पर्य०उप०एो२९विंशः सर्गः २९ जीवन्मुक्तस्यराज्यश्रीः
समाधेर्वर्षसहस्रेणानंतसंयोगादय
बलेः समावलिवर्णस्थितिस्त्रात्रोपदिश्यते वर्षसहस्रेण

पूजापाद्यार्घ्यादि उचितदानवसंभवनादिसत्कारः संमाननमितिभेदः २१ २२ असोवलीसकलानांदेवा
सुरादीनांशासनेअज्ञायनविषयेराज्येवबंधे राज्यंगाधमिवर्द्धिंप्रापतमर्थः अथकदाचनयज्ञंप्रतिप्रस

द्विजान्देवान्गुरुंश्चैवपूजयामासप्रजया संमानयामाससुहृद्बंधुसामंतसज्जनान् २१ अर्थै
नापूरयामासभृत्यान्थिंगणांस्तथा ललनाःलालयामासविचित्रविभवार्पणैः इत्यसोवर
धेतस्मिन्राज्येसकलशासने यज्ञंप्रतिवभूवास्यामतिरस्यकदाचन २३ तर्पिताशेषभुवनंदे
77 वर्षिगणपूजितं महस्सुक्रादिभिर्मुख्यैःसचकारमहामखं २४ वलेर्भोगिभरस्यापिनितिनि
नीयमाधवः वलेरीहिसिद्धुधर्थंसिद्धिर्दत्तनमखंपयो २५ भोगेकैकृपणायेदंजगर्ज्ज
गलखंडकं दातुंशोच्यायशक्राययोऽस्पेष्टायकार्पणचित् २६ ॥ ॥ ॥

मतिरिच्छावभूव २३ महामखं अश्वमेधं २४ २५ भोगेएकस्मिन्नेवआसक्त त्वात्कृपणाय अतएवशो
च्याय कार्यंअवश्यकर्त्तव्यंशक्रस्कृतफलप्रदानंवेत्तीति कार्यवित् भित्तणाम्चातुर्य्यंविज्ञा २६

उपादेयबुद्ध्या हि बाह्यार्थदर्शने मनस्तदभिपातित्वात्तद्रागितां लक्षणांम्लं यातिन दर्शनमात्रेणेत्यर्थः ८ ननु मोक्षेच्छयास मा
ध्यवलंबनियमोस्तु तत्राह मोक्षमिति ज्ञानेन त्रैकालिके अविद्यातत्कार्यबाधे सति बंधस्यैवादर्शनादिति भावः बालानांम्
रवीणांमि डंबनाचेष्टानुकृतिः १०।११ स्वप्रत्यग्रूपं पूर्णं त्वं आत्मतत्त्वं दृक्स्वभावादेव बहिरर्थो दासीन्येनावलोकयत् यद्यदस्तु प्र

चितः त्रीणि विकल्पस्य किमुपादेयमस्तीमे मनस्तदभिपातित्वायातितद्रसतामलं ९ मोक्षमिच्छाम्यहं कस्मादहुः के
नास्मि वै पुरा अबद्धो मोक्षमिच्छामि केयं बालविडंबना १० नवं धोस्ति नमे ज्ञोस्ति मोक्षोमे न्वपमागतं किमे ध्यानवि
लासेन किं चाध्यानेन न मे भवेत् ११ ध्यानाध्यानभ्रमोत्यक्त्वा पूर्णं स्वमवलोकयन् यदायातु तदायातु नमे रुक्तिनिवा
नयः १२ न ध्यानं नापि चाध्यानं न भोगान्यापि भोगितां अभिवांछामि तिष्ठामि सममेव गतज्वरः १३ नमे वांछ
परेतत्वेन मे वांछा गतस्थितो नमे ध्यानदशाकार्यं न कार्यं विभवे न मे १४ नाहं मृतो न जीवामि न सत्त्वास त्रसंक
ल्पयः नेदं मैनेव चान्यं मे न मे महासमरं वहत् १५ इदमस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यप्रतुसंस्थितः नेह चास्तु जगद्दुर्ज
तिष्ठाम्यात्म निशीतलः १६ किमे ध्यानदशाकार्यं किं राज्यं विभवश्रिया यदायातु तदा यातु नाहं किंचन मे क्वचित्
१७ न किंचिदपि कर्तव्यं यदि नाम मयाधुना तत्कस्मान्न करोमीदं किंचित्प्रकृतिकर्म वै १८ इति सिंचिंत्यपूर्णाला
वलिज्ञनिवतांवरः देत्यानालोकयामास पद्मानीव दिवाकरः १९ दृष्टिपातविभागेन सर्वेषां दनुजन्मनो शिरः
प्रणामान्जग्राह प्रणामोदानिवानिलः २० अथ वैरोचनिस्तत्र ध्येयत्यागमयात्मना मनसा स विकल्पेन राज्यका

तिः आयाति तत् आयातु स्फुरतु नाम मनेतावमे ज्ञानामि वदेहादिनात्मा ध्यासात्त दृक्त्वप्रयुक्तो वृद्धिः न्यायोस्तीयेनान
ति आयाति तत् आयातु स्फुरतु नाम मनेतावमे ज्ञानामि वदेहादित्वात्मा ध्यासात्त दृक्त्वप्रयुक्तो वृद्धिः प्राणसंबंधाभावान्न जीवामि सन्म
र्पिः स्यादित्यर्थः अयं श्लोकः क्वचिद्वास्ति न सर्वत्र १२।१२।१३ देहसंबंधाभावान्न मृतः प्राणसंबंधाभावान्न जीवामि सन्म
तेसन्मयस्तद्विकारः इदं देहभुवनादि १४।१५।१६ कर्तव्यं कर्तव्यत्वास्थ्ययानिर्वर्तनीयं न तर्हि किं चित् अनास्थिति चेष्टासाध्यं
प्रकृतं कर्म राज्यपरिपालनं किं कुतो न करोमि १७।१८ दृष्टिपातानां विभागेन न तु चित त्वित्तवे चित्र्येण १९।२०।२१ ॥

वा॰टी॰ उप॰ ७८

बलिश्च विरत्नमुपसंहृत्य तं रामायोपदिशति बले इत्यादिना अभ्युदितः जीवन्मुक्ताभ्युदयवान् ३८ प्रतिवेकेतत्त्ववि
चारेण ३९ द्रष्टव्यश्चेद शको टी इति यावत् ४० अवस्थपं वैरस्यं दुःखपर्यवसानं यस्य अवैरस्यं निर्दुःखं ४१
कांतयारम्यतया तत्र दूरस्थापर्वतारम्याइति प्रसिद्धं दृष्टांतमाह दूरादिति ४२ इहलौकिकभोगेषु अमुत्र पारलौकि
कभोगेषु धावमानं लोकं दृष्टिषु पारमचेष्टास्तुलिदितं प्रहत ४३ ननु शत्रुमित्रयोः कथं समदृष्टिः स्यात्तत्राह चिदादि

बलिर्विज्ञानसंप्राप्तिरेषा तेकथिता मया एतां दृष्टिमवष्टभ्य त्वमप्यभ्युदितो भव बलिवत्स्वविवेकेन निसोह
मिति निश्चयात् परमासाद्य दीप्त पोरुषैर्गोवराघव: ३९ द्विचाष्टौ दशावर्षाणां कोटिर्भक्ता जगत्त्रयं अंतेवै
रस्यमापन्नो बलिर व्यसुरोत्तमः ४० तस्मादवस्थ्यवैरस्यं भोगभागमरिंदम संत्यज्य सत्यमानंदमवैरस्यं पदं
व्रज ४१ इमाः दृश्यपदृशो राम नानाकार विकारदाः नेहकांततया ज्ञेया दूराच्छैलशिलाइव ४२ धावमानमि
हामुत्र सुष्ठितं लोकदृत्तिषु संस्थापय धिया धीतश्चेतो हृदयकोटरे ४३ चिदादित्यो भवानेव सर्वत्र जगति
स्थितः कः परस्तेक आत्मीयः परिस्खलसि किं मुधा ४४ त्वमनंतो महाबाहो त्वमाद्यः पुरुषोत्तमः त्वपदा
र्थशताकारैः परिस्फूर्जसि चिद्वपुः ४५ त्वयि सर्वमिदं प्रोतं जगत्स्थावरजंगमं बोधेनित्योदितेशुद्धे सूत्रेम

त्य इति आदित्य इव सर्वविभासिका चिच्चिदादित्यः तथा च त्वमेव शत्रुदेहादावपि प्रकाशक आसे तेन वैषम्ये हेतुरस्तीति
भावः ४४ ननु जीवस्य ममकथमीश्वरात्मसमदर्शनं तत्राह त्वमिति जडवैषम्यमप्यानंत्येनैव नाशंकामित्याशयेनाह त्वं
पदार्थशताकारैरिति ४५ तत्संभावनार्थमाह त्वपीति ४६ ” ” ” ” ” ७८

78

वलेनमायावलेनक्रममाणेरा त्रीनल्लोकानितिशेषः ३७ अथ अद्यापि असौवलिः पातालेपुनरिंद्रहेतुनाप्रारब्धेनोपल
क्षितइतिशेषः स्थितः ध्यानेनिर्विकल्पकसमाधौविषयागलिताधीर्यस्य २८ २९ समाउदयास्तमपरिहिता स्थिराःकराः
मरीचयो यस्याः चित्रस्याः चित्रस्यलेखनंचित्रलेखाः तत्संबंधिसूर्यावलिः सूर्यमंडलंयथातथेत्यर्थः ३० जीवतांजीवना
वस्थावतांभोगलंपटानांविभवादीनांजन्मादीनांचाविर्भावतिरोभावसहस्राणिचिरंआलोक्यतस्यवलेर्मनःविरतिंवैराग्यंगतं ॥

क्रममाणोवलेनात्रवंचयित्वावलिंहरिः ववंधपातालतलेभृगेहइववानरं २७ अथासौसंस्थितोरामपुनरिंद्रत्व
हेतुना जीवन्मुक्तवपुःस्वस्थोनित्यंध्यानविघस्मधीः २८ पातालकुहरेतिष्ठन् जीवन्मुक्तगति
वे लिः आपदंसंपदंदुःखासमयैवसपश्यति २९ नगस्तमेतिनचोदेतिनअज्ञातासुखदुःखयोः समस्थितकरांचि
त्रलेखासूर्यवलिर्यथा ३० आविर्भावतिरोभावसहस्राणीहजीवतां जन्मनश्चिरमालोक्यभागेषुविरतिंगतं ३१
दशकोटीश्चवर्षाणामनुशास्यजगत्त्रयं अंतेचिरकृतांप्राप्तःमुपशांतंवलेर्मनः ३३ अहायोहसहस्राणिभावा
वावशतानिच वलिनापरिहत्वानिकसमाश्वासमेत्यसौ ३४ भोगविलाससंत्यज्यवलिः संपूर्णमानसः आत्मा
रामस्थितोनित्यंमध्येपातालकोटरे ३५ पुनरेतेनवलिनाजगदिंद्रतयाखिलं अनुशास्यमिदंरामवहून्वर्षगणा
निह ३६ नतस्येंद्रपदप्राप्त्यानुह्रिसमुपजायते नतस्यस्वपदभ्रंशादुद्वेगउपजायते ३७ ॥ ॥ ॥

३१ ३२ सुखदुःखयोरुहायोहयारागमायापयोः सहस्राणिभावाभावयोः संपद्विपदोः शतानिचसहस्रशतशब्दोअसंख्येय
परो ३३ सप्तपातालानांमध्येरसातलेपातालकोटरेयावदिंद्रियत्वंस्थितः ३४ अनुशास्यंत्वामिभावेनआज्ञाप्यंभविष्यतीत्य
र्थः ३५ ३६ उदिताशयः संतुष्टचित्तः संप्राप्तेप्रारब्धोपनीतेअहरन्नुपभुंजानः ३७ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
दृष॰
७६

पराधीनप्रज्ञानां स्वयंविचारासमर्थानां मोक्षमेवमहाननर्थइत्याह अकिंचनादिति स्वस्यात्मतत्त्वनिर्णीतो निर्णी यविष
ये अकिंचनात् विवेकवैराग्याद्युपायदरिद्रात्परेषांप्रतारकाणांमूर्खाणांच्चो क्षिप्तं अंधगोलांगूलन्यायेनावलं बमा
नात् ५६ एवमोक्षलक्षणायविवेकाद्धुरेण्यायविवेकांश ५७ मोक्षनिरासहेतुविचारः स्वबहुजन्मसंचितसुकृतप
रिपाकजादात्मानुग्रहाद्देवभवतीत्याह आत्मनैवेतिस्वयत्नेनश्रवणवैराग्यादिपुरुषप्रयत्नेन ५ सत्यपि वैराग्यविचार

अकिंचनात्त्वनिर्णीतो लंबमानात्परोक्षितु नमोक्षोदधिकोलोके कश्चिदस्ती हदुःखदः त्वमेवददवि
लोकाम्र मुदितं हृदयांवरे विवेकपवनेनाशु दरंनयमहामते आत्मनैवप्रयत्नेनयावदात्मावलोकने॥
नकृतोनुग्रहस्तावन्नविचारोदयोभवेत् ५८ वेदवेदांतशास्त्रार्थतर्कदृष्टिभिरप्ययं नात्माप्रकटतामेतिया
वन्नस्वय वेत्तितं ५९ त्वमात्मन्यात्मनारामसंसारेसमवस्थितः प्रबोधोसि विततंबोधं मद्वचस्येवबुद्ध्य
से ६० विकल्पांशविहीनस्य त्वयैषा चिद्विवस्वतः गृहीतविततव्याप्तिर्मद्युक्त्यापरमात्मनः ६१

श्रवणादेवतेमूर्खदृष्टेज्ञानानुदयात्प्रत्यग्दृष्टिरपि अवश्यकीर्त्यतिशयेनाहवेवेति तथाचोक्तं वार्त्तिके अपामार्गलतेवा
यं विरुद्धफलदोभवः प्रत्यग्दृशां विमोक्षायनिबंधायापराग्दृशामिति ५९ तर्हिप्रत्यग्दृष्टिरेवैकाज्ञानायास्तु किं गुरू
पदेशेनेत्याशंक्याह मद्वचस्येवेति मदुपदेशेसत्येवेत्यर्थः ६० बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेदङ्गतिन्यायाद्गुरु
शास्त्रोक्तिसंवादे सत्येवस्वप्रत्यये विश्वासात्संदिग्ध्वो धसिद्धिरितिद्योतनायैवकारः ६० अमुमेवार्थस्पष्टमाहचवि

कल्पेति संदेहाद्विन्नविकल्पैर विषयीकृतस्येत
र्यः विततव्याप्तिस्त्वेधाम्यपरिच्छिन्नता ६१

३

७६

कलक तवैषम्यास्पपिपरिहर्तुमाह नजायसेइति ४७ तस्मदङ्गेति जन्मादिरोगाणांप्राबल्यंतस्मापहृयेचतेषांदौर्बल्यमि
त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांपरीक्ष्येत्यर्थः भोगानांतस्मात्सद्रूप भोक्ताभोगसाक्षिचिन्मात्रमेव ४८ तदीयचिद्बलादेवजगत्सिद्धमि
त्याहयीति ४९ शुद्धचिन्नः ५० यद्यच्छुद्धचिन्नामितयापित च्छुद्धयेकमादुपायंत्ररिव्वत्याहपूर्वमिति यद्यद्धिष्टंमनः प्रियंतद
विषमनर्थसाधनंयच्चानिष्टमप्रियंमनसस्तत्वः क्लेशेंद्रियमप्राणायामादितत्सर्वमिष्टमाचरमपकंमकोतिप्रथमंपरिक
ल्पसत्तमभूमिकापरिपाकपर्यंतं तदभ्यासात्तद्भुयेसतितत् तांकल्पनामपिततः परित्यजेत्यर्थः ५१ तत्त्यागफलमाहइष्ट

नजायसेनम्रियसेत्वमजः प्रशुचौविराट् चिच्छुद्धाजन्म मरणभ्रांतयोमाभवंतुते ४७ समस्तजन्मरोगाणांप्रविचा
र्यबलाबलं तस्मात्सद्रूपभोगानांभोक्तैवैकेवलं त्वयिस्थितेजगन्नाथे चिदादित्येसदोदिते इदमाभासतेसर्वं
संसारस्वप्नमंडनं ४९ माविषादंकृथाकार्यंसुखदुःखेषणानते शुद्धचिन्नास्मिसर्वात्मासर्ववित्सर्वभासकः ५०॥५१
त्रै ४ यदिष्टमनिष्टंत्वमनिष्टंचेष्टमित्यपि परिकल्पितदभ्यासात्तेनापिपरित्यज ५१ इष्टानिष्टदृशौत्यागेसमतोदेतिसा
स्वती तयाहृदयवर्तिन्यापुनर्जंतुर्नजायते ५२ यद्यद्यत्रप्रदेशेषुमनोमज्जतिबालवत् तेभ्यस्तेभ्यःसमाहृत्यत
द्भूतत्वेनियोजयेत् ५३ एवमभ्यागतोभ्यासमनोमत्तमतंगजः निबध्यसर्वभावेनपरंश्रेयोधिगम्यते ५४ मा
शरीरयन्यार्थजैर्मिथ्याहृद्येहताशयैः धूर्तैःसंकल्पविक्रीतैर्विमृष्टैःसमतांव्रज ५५ ॥ ॥ ॥

ति हृदयवर्तिन्या अभ्यासादृढ्येस्थिरीकृतया ५२ नत्वेवंतद्धिष्ठानचिन्मात्रे तथाचभगवताप्युक्तं यतोयतोनिश्चर
तिमनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेदिति ५३ सर्वभावेनसर्वे प्रलयेनसर्वात्मभावेनचनिबध्य
निबध्य ५४ शरीरमेवयथार्थपरमार्थइतियेजानंतितैः भोगसंकल्पैर्भ्योविक्रीतैरिवतत्परवशैः ५५ ॥ ॥ ॥

वा०टी० सुरासुरश० दन्तस्तदधिपतिपरः नालिन्यां अलिनांभ्रमणाणां राज्ये निरस्तहंसो घो दंती वेत्युपमानुरोधाज्जगाउ हेजपूता
उप० गम्यते ४ माधवो वसंतकालः ५ तेजस्फूर्जिताः वयसा बालकाः दशसंख्याकानि अर्कस्यांशुशतानीव व्योमाक्रांतिराकाश
८० व्याप्तिः सुरलोकाक्रमणां च तथा विलासिनः ६ तेषां मध्ये प्रल्हादनामा प्रधानात्मा पुत्रराजो बभूव हेत्येतिह्ये ७ ८ त्रीलिंगं

चक्रारजगतां राज्यं समाक्रांतसुरासुराः दंती निरस्तहंसोघो न निन्यामलिनानि च ४ अथासावसुरा
धीशः कुर्वंस्त्रिभुवनेशत्वं कालेन सुषुवे पुत्रा नंकुरानिव माधवः ५ ते वर्द्धिता चिरेणैव तेजस्फूर्जितबा
80 लकाः दशार्कांशुशतानीव व्योमाक्रांतिविलासिनः ६ प्रल्हादनामा बलवान्प्रधानात्मा बभूव ह तेषां म
ध्ये महार्णाणामर्णानामिव कौस्तुभः तेना राजतपरेण हिरण्यकशिपुर्भृशं सर्वसौंदर्ययुक्तेन वसंतेने
व वत्सरः ८ अथ पुत्रमहापासौ बलकोशसमन्वितः आजगाम मदंर्दैत्यस्त्रिगंडगलितेभवत् ९

डोपलक्षितस्त्वाश्रितानि विगतानि मदधारायस्य तथाविधो यइभस्तद्वत् यद्यपि समभदस्थानानि प्रसिद्धानि तथापि
प्रधान्यात्त्रीण्युपात्तानि उक्तं त्रिगंडगलितो योगजः षष्ठहायन इत्यभियुक्तवचनात् षष्ठिहायने भवेदिति वा ९

कौतुकंवाह्यार्थचमत्कारकुतूहलमात्मतत्वजिज्ञासाकुतूहलंचसरएवनीहारोऽवश्यायः ६२ हेमुनेमनशीलरामत्वंयथावि
भागतोबोधस्यबोधरसस्यात्मतत्वस्यक लंकआवरणंविशंकितं वित्तेपश्चयस्यतथाविधोभविष्य सितदातेपदप्रा
प्तंज्ञानंतत्साधनंचविचारगुरुशास्त्रोपदेशाद्योघ्रुपगच्छसिमोत्तार्थस्वीकरोषियच्चविवेकरागपादिपासियत्नेनरचसि
यच्चास्यप्रमादिदोषजातेनिहंसिपलेनजयसि यच्चसमाधिसुखामृतंपिवसि यच्चोत्तरभूमिकाधिरोहणेनविस्मयसेय
च्चसप्तमभूमिकाविश्रांत्याप्यर्वपूर्वाचस्याधिकसुखोत्कर्षाच्चिवर्धसेतदपितदनास्तुकिंतुत्रसेवयथास्थितेतिष्ठेत्यर्थः॥
इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेएकोनत्रिंशः सर्गः २९ हिरण्यकशिपु वीर्यप्रल्हादादिस्ततोद्भ
वः नृसिंहेनवधः शोकादेरुदैतिकमुच्यते इत्यकेवलकाक ता लीयन्यायप्रवृत्तात् स्वविचारात् शास्त्राचा

विलीनसर्वसंकल्पशांतसंदेहविभ्रमः क्षीणकौतुकनीहारोजातासिविगतज्वरः यदुपगच्छसिनिहं
यासिनापिवलसिविस्मयसेषि विवर्द्धसितदपितेनतदास्तुयदामुने विगतबोधकलंकविशंकितः ६३ इतिमो
क्षोपायेषूप॰ शोबलेविज्ञानप्राप्तिः सर्गः २९ वशिष्ठउवाच॥ अथेमंपरमंरामविज्ञानं व निगमे क्रमे
स्ले२ सम्पुदैत्येश्वरः सिद्धः प्रल्हादः स्वात्मनायथा १ आसीत्पातालकुहरे विद्रावितसुरासुरः हिरण्यकशिपु क
र्नामनारायणपराक्रमः २ आक्रांतभुवनाभोगः सहारहरेर्जगत् पच्यदस्यवहत्यंचराजहंसइवा

रोपदेशानुगृहीतात्त्वत्तुत्तीनोदयक्रमो निरूपितः इदानीमुपासितेश्वरानुग्रजन्मादिचाराद्भुतोदयप्रकारंवर्णा
यितुंप्रल्हादोपाख्यानमाचिरव्यासर्वशिष्टत्तद्भवरोरामममबुधापयति अथेति विज्ञानस्याधिगमेऽप्यधिमुरव्यान
प्तोर्जानिश्चलहरामाधितियावत् तथाचभगवतोवोक्तं जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतियते ब्रह्मतद्विदुः कृत्स्नमिति २
नारायणपराक्रमइवतप्तेसर्वपदंलक्ष्ययातितेऽप्यमरवः स्वरमुत्वडलत्वोषशब्दस्तन्मुखशदशापेइवावेवांध्यंइवायंचति

वा॰टी॰ तथाविधं नरसिंहवपुः कृत्वेत्यर्थः अहन् हतवान् हंतेर्लङि तिपः इतोलोपे हल्ङ्याब्भ्यो लोपः लसत्कटक
उप॰ टाराव मिति क्रियाविशेषणं तेन विदार्यो हन्ति तिगम्यते तुरंगमस्यापि द्विपेन विदारणं प्रसिद्धं १९ आस
८१ रं घोरं घुरघुरास्वनं यस्य सर्वजंतुप्रकोपकरणं वा इत्वणेव व्हिर्निर्नेत्रानलैः २० विस्फूर्जितसद्दसहस्रोघनैराटस्फोटे
वांकुध्वनिभिः प्रलयपक्षे घनानां सर्वतो मेघानामास्फोटैर्गर्जितैः एकार्णवे जलप्रलये २१ दिक्तज्ज्वलतीम॰

नारसिंहं वपुः कृत्वा माधवो हन्महासुरं लसत्कटकटारावं तुरंगममिव द्विपः १९ घोरमासुरसंध्वांतेर्द
दाहेत्वण वन्हिभिः सर्वभूतं कल्पांते जगज्जालमिवानलः २० नृसिंहमारुते तस्मिन्नृशंसे तोयमुपागते॥
82
विस्फूर्जितघटास्फोटैरेकार्णवइवाकुले २१ ददृशुर्दानवौघास्ते दिक्ज्वलत्प्रशकाद्द व उपायपर
द्दरपतंकीपाइवगतत्विषः २२ अपविद्धतदेहसंदृदग्धांतः प्रसमंउत्तं वभूवपातालतलं कल्पक्षभजग॰
त्समं २३ अकालकल्पांतविधौ हत्वा दैत्यं शशनैर्विभो क्वापि याते समाश्वास सुरसंरंभपूजिते २४ मत
शिष्टाद नुस्पृताः प्रल्हादपरिपालिताः दग्धं तं देशमाजग्मुः सरस्थ्पकमितांडजाः २५

शकाइव २२ कल्पेन प्रलयकालेन तुष्वंचूर्णितं यज्जगत्तत्समं २३ अकाले कल्पांतविधानसदृशे युद्धे दैत्यं हिर
ण्यकशिपुं हत्वा समाश्वस्तेः सुरैः संरंभेणादरनिर्भरेण पूजिते विभौ नृसिंहे क्वापि वाचामगोचरे स्वपदे या॰
ते सति २४ अंडजाः पक्षिणः २५

विकासिना विजृंभमाणेन आक्रांतिरास्केंदनंतत्प्रयुक्तेनतापेनपीडनेन नवयातरुणायानितान्निनवपाचकरश्रियाकिर
णाक्रांत्याकर ग्रहणप्रयुक्तसंपदा च २० तेन आक्रांतिततापेन २१ योन : पुत्पेनपुन : प्रनर्भावेन कितांडकियां अपराधं
२२ त तस्तदनंतरंमाधवः प्रलयपर्यस्तेत्यादिविशेषणविशिष्टं नारसिंहवपु : कृत्वा महासुरवपु : हिरण्यकशिपुं अह
न् इतिसप्तमेनसंबंध : प्रलयपर्यस्तंजगदिव घर्घरं ध्वनन् जृंभितंगात्रविनमिनंयस्यतत् दिग्दंतिदशनप्रखैर्दन्ता दिभि

त तापाक्रांतितापेन त्रिजगंति विकाशिना कल्पांतसूर्यगणवन्नातपैवकरश्रिया २० अखिघंतास्पनेना
पस्यैंदुप्रमुखा : सुरा : दुर्विलासविलोलस्पावालस्येवत्ववंधव : २१ प्रार्थ्यितंत्विकिरपंजंदैत्येइ भयतवंधे
नत्समंतेमहातोपि पौनंपुनेनदु : कियां २२ तत : प्रलयपर्यस्तजगद्घर्घरजृंभितं दिग्दंतिदशनप्रखनरव
वज्रादिजृंभितं २३ स्थिरविद्युल्लताजालभासुरद्विजमंडलं दशाद्रिकोटरेभ्रांतज्वलज्ज्वलनकुंडलं २४
समस्तकुलशैलेंद्रपिंडीपीठोद्भयेदरं दोर्द्रुमाधूतनिर्धूतस्फुरद्ब्रह्मांडखर्परं २५ वदनोदरनिष्क्रांतवा
तोत्सादितपर्वतं त्रिजगद्दहनोद्युक्तकोपकल्पाग्निगर्वितं २६ सटाविकटवीनांसस्पंदप्रेरितभास्करं रो
मकूपलसद्वह्निपुंजापिंजरपर्वतं २७ कुलाचलमहाकु ज्यघटनोद्भटदिक्करं सर्वावयवनिष्क्रांतपद्वि

द्विवजृंभितंयत्र २३ स्थिराणचंचलानिविद्युल्लताजालानीवभासुराणिद्विजानांदंतानांमंडलानियस्यदिक्कुभ्रोत्रक
त्वात् दशसुदिक्कोटरेषुभ्रांत ज्वलज्ज्वलना : कुंडलानिवयस्य २४ समस्तानांकुलशैलेंद्राणांपिंडपीठंपिंडाका
रसंस्थानिवोद्भटंभीषणंउदरंयस्य दोर्द्रुमाणांमाधुतै : पत्रितैर्निर्धूतं अतएवस्फुरत्संचलत् विदीर्यमाणंब्रह्मांड
खर्परंयस्य २५ वदनेनउदराविष्कातै : श्वासवातैरुत्सादिता : पर्वतायस्य २६ २७ कुलाचलेरुत्तवातैर्महाकुज्यस्यघट

वै१ त्रसवविवेभ्यो निष्कां ता निपहिशेप्राशक्तातोमयाएणाय
धाविशेषायस्य १८

नामस्तवस्य ...

शप्रासतोमरं १८
नायांरचनायाभिवञ्जदटाविडघुक्तानिदिक्कटानिय

वा॰टी॰ मलिनैर्दैशाकलुषैस्ततस्तस्य प्रणामकाले पादपीठोपमर्दके: सुरैर्विषय: देश आक्रांतो नूनं इति वितर्के महावनं सि-
उप॰ हं वनं ७ प्रकटिताशया: स्वापितहार्दैः बोलुप्तदला: ग्रीष्मदग्धपत्रा: ८ अविरतै रविनिलैरुत्पातवातैर्वीप्यमाणा:
२२ भस्मलग्नगोणीहारा: प्राक्तनधूपधूम्रभराइव स्फुरति ९ प्राक्मरकतस्य प्रभाइव सांप्रतं पर्वनीनांवांकुराजाता:
त्रिलोक्या: मालिनं नलिनीमिरस्तत्तदुपसर्ग्रह्मते मभूता अपिदानवा: प्राग्देवाइव दैन्यमायाता: किमित्याहृते अप्रसाध्यं

तातस्य मलिनैर्नतैर्नांपादपीठोपमर्दके सुरैर्विषयस्त्राक्रांतो मृगैरिव महावनं ७ निरुद्यमागतस्त्रीकादी
नांप्रकटिताशया: वांधवा: नविराजंतेपयालुप्तदलाइव ८ स्फुरंत्यसुरवीराणांगेहेष्वविरतानिलै: ॥
धूसराभस्मनीहाराधूपधूम्रभराइव ९ हृतद्वारकपाटस्यदैत्याात: पुरभित्तिषु प्रभामरकतस्येव जातानव
पर्वांकुरा: १० त्रैलोकीतामिनलिनीमत्तेभादानवा अपि दैववदैन्यमायाता: किमसाध्यमहो विधे: ११ म
नाक्कलतिपर्णेपिद्धूारिभयभीतय: वध्यन्तस्पंतिविधस्तामृगपोत्रमगताइव १२ आसुरीकर्णपूरा
र्थफुल्लारलगलुच्छका: नरसिंहकरालूना: स्थाणुतामागताद्रुमा: १३ दिव्यांवरलतायत्रारत्नस्तवक
दंतुरा: पुनरारोपितास्तत्रनंदनेकल्पपादपा: १४ प्रालम्भरबंदीनामसुरै: संस्तुतंमुखं अधत्तसुरबंदी
नांसुरैरालोकितंमुखं १५ मन्यपदानमहानघ: सुरे भकटभित्तिषु प्रवृत्तास्तामभविष्यंतिशैलसानुष्विवा
पगा: १६ अस्माकमिभगंडेषुदानदाहविभूतय: लसंतिमरुखेडेषुसंशुष्केष्विव धूलय: १७ ॥॥

नात्तीत्यर्थ: ११ वध्व: दैत्यसीमंतिन्यस्त्रस्यंतिउद्विजंति १२ रत्नमायागलुच्छकास्तवयेषां तथाविधाद्रुमाद्दिव्यवस्त्रा:
१३ दिव्यांस्ववस्त्राणि येषु तथाविधालता: शाखापत्राणिन्वयेषां रत्नस्तवके: दंतुरा: दंतनुतत्रउरस्थूलन रैत्पनेन पूर्वंतत्र

महानघ: मत्येइतिवितर्के १६ दानस्यमदस्यदाह
सत्वयुक्ताविभूतयो भस्मानि १७

ग्नीता इति गम्यते १४ वंदीनां वंदीकृतस्त्रीणां सं
सुतं सप्रसंशं हंचे १५ दानानि मद्धारास्तु ञ्जत्रणा

८२

२२

स्वानां बांधवानां नाशप्रयुक्तोपरि देवनो विलापं २६ धूम्रं दग्धं समाणं च धूनां तद्बांधवा च मंडलसमूहं २७ निरीहा चिंतया
नि श्चेष्टाः अतएव चित्रार्पिता यमाहुः रिता आकृतयो येषां ते प्रल्हाददयो सुरनायकाः दग्धाः दग्धयत्र शाखा
द्रुमा इव निरस्त विकारं निश्चेष्टं आसत स्थाणूनां चाधुना चलनाभावः प्रसिद्धः २८ वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे एकोनत्रिंशत्तमः सर्गः
२९॥ हरिविक्रमचिंतात्र स्वजन क्षेम चिंतनं प्रल्हादस्य हरेर्भक्त्यातद्भावस्थोपनर्णते हतादानवाय स्मिंस्तथा विधेपातालको
टरे १ नपोनीसपाय सहाय तीक्ष्णाग्रः सपतस्त्वबीजमस्माधयश्च असुरवृन्दानां अंकुरप्रायस्तेजस्वी जायते तं तंभंक्ते

तत्र काले चितां कृत्वा स्वनाशिप रिदेवनं और्ध्वदेहिकसत्कारं चक्रुः प्रेतेषु बंधुषु २६ हतबंधुजनं स्तब्धं बंधुबांधव
मंडलं शनैराश्वासयामास मित्रं शिवं स्वकं जनं २७ चित्रार्पिता यमहाकृतयो निरीहा दीनाशयाः हिमहतांबुरुहोपमा
नाः शोकोपतप्तमनसो सुरनायकास्ते दग्धद्रुमा इव निरस्त विकारमासन् २८ मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे प्रल्हा
दपरिविश्रांतो हिरण्यकशिपुवधः सर्गः २९ वसिष्ठ उवाच॥ अथ दुःखपरीतात्मा हिरण्ये हतदानवे प्रल्हाद
श्चिंतयामास मौनी पातालकोटरे १ को नु स्यां कमुपायः स्याद् घरेवेहासुराकरः तीक्ष्णाग्रो जायते तं तं भुंक्ते शाखा
मृगो हरिः २ न कदाचन पाताले दैत्यादोर्दंडशालिनः स्थिरा वभूवु ऋद्धिन्यायमाद्य हि मा चलेत्य त्वात्य
स्वनश्यंति भासुराकारधर्धराः क्षणप्रस्फुरितारंभास्तरंगा इव वारिधेः स वाहाश्मंतु रंकवेस मग्यानी कहा रिणा
रिपवः प्रोन्नि मायाता अपूर्वतिमिरभ्रमाः ५ तमः प्रपूर्णहृदयाः संकुचत्तन्न संपदः खेदमायांति निशाप्यकमलाः सुहृदः

हरिपदस्यपशाखामृगपदेन व्याख्यानं अंकुरविनाशकत्वोपादानार्थमधिन्तोपार्यं २ उद्भिन्ना अंकुरिताः वीर्यविकासिताश्च ३ न
श्यंत्यस्य राइत्यनुषज्यते ४ कश्मितिविदे आलोकेत इत्यालोका वा सराज्यादि संपदः आभ्यंतराः उत्साहहर्षप्रसादसुखविश्रांत्या
दि संपदश्च रान आलोकाः प्रकाशाः तेषां हारिणो पहरणशीलाः अत एव अपूर्वे त्तिमिरभ्रमो येषु तथा रिपवो देवाः प्रोन्निं उ

शास्त्रास्त्रकृतैर्विच्छेदैः खंडनैः वज्रादपिसारः दृढतरः ३१ प्रेरिताः त्रिमापर्वतायत्नतयाविधाः समरसंरंभाः यु
द्धकौशलविशेषाः मत्स्युक्ताः अभ्यस्ताः शिक्षिताः इत्युत्प्रेक्षा ३२ भयमेष्यति इति का कथा कः प्रसंग इत्यर्थः ३३
आक्रमणेन वशीकरणे प्रतिक्रिया तत्कृतपीडाप्रतिकारः ३४ कुतो विघते तत्राह सर्वात्मनेति इह जगति सर्वात्मना

दुर्जयः पुंडरीकाक्षः प्रविश्यक्रापुथो पिसन् । नासौ शास्त्रास्त्रविच्छेदैर्वज्रसारो विदीर्यते ३१ अभ्यस्ता
बहुवस्तेन भिषः प्रेरितपर्वताः भीमाः समरसंरंभाः सममस्मत्पितामहैः ३२ तास्तास्तद्घोरास्त्वह
तास्त्वतिरङ्गिसु यो न भीत इदानीं स भयमेष्यति का कथा ३३ उपायमेकमेवेहं हरेराक्रमणे स्फुटं मन्ये
तद्व्यतिरेकेण विघते न प्रतिक्रिया ३४ सर्वात्मना सर्वधिया सर्वसंरंभरंहसा स एव शरणं देवो ग
तिरस्तीह नान्यथा ३५ न तस्मादधिकः कश्चिदस्ति लोकत्रयांतरे प्रलयस्थितिसर्गाणां हरिः
कारणतां गतः ३६ अस्मान्निमेषादारभ्य नारायणमजं सदा संप्रपन्नोस्मि सर्वत्र नारायणमयोह्यहं ३७

सर्ववस्तुस्वभावेन सर्वधिया सर्वबुद्धिभेदेन संरंभरंहसा सर्वक्रियोद्योगेन च शरणार्थिनां स एव शरणं नान्यथा
गतिरस्तीत्यर्थः ३५ नन्वेवं शरणं किं न स्युस्तत्राह नेति ३६ इति निश्चित्य सर्वभावेन तत्प्रतिपत्तिं संकल्पयत्यस्मा
स्मादिति किं देशकालवस्तुभेदेन प्रपद्यसे नेत्याह सर्वदेशकालवस्तुष्वहं नारायणमयः ३७ ॥ ॥ ॥

83

विकाशिनां सित मंदाराणां सपरागैर्मकरंदैरणारुरंजिताः अंगस्पर्शिनिः अनिलायेषां अतरएवमेरुशिखरैस्तुल्याः १९ १६
लास्यलीलायान्तेषु विडंबनलीलया २० २१ अस्माकं महाप्रभावाणामपि दुःखापोरुषगति पराक्रमस्मरणाम वियस्य २२ त
पंतेवयमिवसंतप्यंते २३ सौरेहरेः शौर्य्यपराक्रमस्तदेव गिरिस्तरोवा शिखरस्याग्रं अग्र शिखरं न तत्संश्रिते न आश्रितश्रि
यः प्राप्तसंपदोदेवाः गिरितरुशिखरसंश्रयाः शाखामृगामर्कटाः श्वनः कुकुरेणनिवासमान्वलवतोपिसमुपरुंधतिपाता

विकासि सितमंदारमकरंदारुणतिलाः तेमेरुशिखिरेवक्लत्पादेत्पादुर्लभतांगताः १८ सुरगंधर्वसुंदर्योदान
वांतःपुरोचिताः अयमेरोस्थितिपांतामंजर्यइवपादपे १९ कथंतानतपुरंध्रीणांश्रृंगोवृत्तल्लनीरसाः विलासाः
सुरनारीभिर्भत्स्यंतेलास्यलीलया २ एवंयैरेवमत्तानस्माभिरेतुपजीवितः सहस्रनयनःस्वर्गेकथंतेरैववीज्यते
२१ इयमस्माकमप्यापदागतादैन्यदायनी तस्यैकस्यप्रसादेनदुःपौरुषगतेर्हरेः २२ तद्दोर्दर्पनधनच्छायालब्ध
विश्रांतयःपुराः नकदाचनतप्यंतेहिमाद्रेदिवसानवः २३ शौरिस्तुर्यो गिरिशिखरसंश्रयेणाश्रितःश्रियःसुसा
समुपरुंधतीश्रुतःशाखामृगाइव २४ तेनासुरपुरंध्रीणां नित्यमंडनमंडने सुरवपयेस्थितंवाष्पमज्जिनीनां
हिमयया २५ शौर्ये भित्तलुठद्धितिजगज्जरठमंडपः अयंनीलमणिस्तंभैस्तद्भुजैरेवधार्यते २६ सधत्तसि
रसैन्यसपमञ्जविपदर्णवे क्षीरोदोदरमथसपमंदरस्येवकच्छपः २७ एतेतातादयः सर्वेतितैवासुरसत्तमाः पा
तिताःखश्चकल्पातवातेनेवकुलाचलाः २८ सएकएव संहारकर्म्मक्षमभुजानलः सुरसार्थगरुश्रीमान्वि
षमोमधुसूदनः २९ दैत्यदोर्दंडपरस्रोतस्तस्यवीर्येणवीर्यवान् दानवान्बाधतेशक्रोवालकानिवमर्कटः ३०
लेनियद्वंति २४ मंडयानांअलंकाराणामपिमंडनमलंतमुखपयेवाष्पं आभृतेनशौर्येणहेतुना नित्यंस्थितंमृष्विनी
नांमुखमृतेपये हिममवषपायविद्रुतयात्तद्दिल्पर्पाः २५ अपीदसुर विक्रमेः शौर्यैः विदारितः अतएवलुठद्धितिज
गज्जरणोजठरमंडपाजीर्णालयः नीलमणिस्तंभप्रायेस्तस्यशौरेर्भुजैरेवधार्यते अवष्टभ्यते २६ कच्छपः

ना॰टी॰ हेलया अयत्नेनैव विलुब्धा विलोभितानि स्ववशीकृतानि भुवनानि तत्स्थाजनाः यया अतएव त्रैलोक्यलक्ष्म
उप॰ णतरोर्मञ्जरीव विराजमाना हरेः कीर्त्तिमितीमेपार्श्वगावर्त्त ४६ पार्श्वगा पार्श्ववर्तिनि स्थिता जयानाम्नी लक्ष्मीः सत्वी
८४

84

हेलाविलुठभुवना त्रैलोक्यतरुमंजरी इदमेपार्श्वगाकीर्तिरच्चलामलभासिनी ४६
अनारतजगज्जालनवनिर्माणकारिणी इयंमेपार्श्वतामायास्वेंद्रजालविलासिनी ४७ इयंसाहेल-
याक्रांतत्रैलोक्यतरुखंडिका जयास्फुरतिमेपार्श्वेलवाकल्पतरोरिव ४८ इमौमेनित्यशीतोष्णौदे
वौशीतांशुभास्करौ प्रकटीकृतसंकोरौसुखमध्येविलोचने ४९ ममेयमुत्पलश्यामापीनांभोदरसुंद
री श्यामीकृतककुप्चक्रा देहदीप्तिर्विसर्पिणी ५० अयंममकरेशंखः पांचजन्यः स्फुरध्वनिः मू
र्त्तिवमिवशब्दात्मा क्षीरोदद्भवसंस्थितः ५१ अयंमेकर्णिकाकोशनिलीनब्रह्मषट्पदः पद्मःकर
तलेश्रीमान्स्वनाडीकुहरोद्भवः ५२ इयंमेरत्नचित्रांगीसुमेरीरुशिखरोपमा हेमांगदागदागुर्वी
दैत्यदानवमर्द्दिनी ५३ अयंमेभास्वराकारा उद्यदंशुः सुदर्शनः ज्वालाजटिलपर्य्यंतः परिपाटलदिक्तटः ५४

४८ ४९ देहदीप्तिः शरीरकांतिः ५० क्षीरोदद्भवःशुभ्रइतिशेषः ५१ स्वस्वनाडीकुहरंनाभिस्तदुद्भवः तथाचनालिप
द्ममेवकदाचित्करेणधार्यतेकदाचिन्नाभाविति गम्यते ५२ हेमांगदाहेममणिमयांगदा ५३ परितःपाटवर्णानिदि कृता
विषमात् अनेनासुररुधिराक्तता गम्यते ५५

निरंतरतत्स्मृतिधारणानुस्मरणजपसाधनंश्रोतंतन्मत्रमनुस्मृत्यनिरंतरंतज्जपंसंकल्पयतिनमोनारायणायेति सप्रणवोश्च
चेः शुद्धदेशादावेवजपाहीनिरंतरमितिनिष्प्रणवोपादानंहृत्कोशादित्युक्तिर्मानसजपमुख्यताद्योतनार्था ३८ सर्वत्रनारायण
मयोप्यहमित्युक्तंविशदयतिरविरिति आशादिशः विष्णुमयोभावेनदिष्णुप्रायः स्त्रीमयोज्ञाल्पइतिकद्भावनाकृततद्भावल
क्षणोप्राचुर्येमयट् ३६ किमर्थंकल्पयसि विष्णुरितिनाविष्णुः पूजयेद्विष्णुंनाशिवः पूजयेच्छिवमिति विध्यनुरोधादित्य
र्थः ४०य हरिः सएवप्रल्हादनामा नान्योतोस्तिद्वन्द्वेत्यादिश्रुतेः मत्तः प्रतीचश्चान्योहरिःपृथक्आत्मांतरभूतोनास्ति
नमोनारायणायेतिमंत्रः सर्वार्थसाधकः नापैति ममहृत्कोशादाकाशादिवमारुतः ३८ हरिराशाहरिर्व्यो
महरिस्त्वीहरिर्जगत् अहंहरिरमेयात्माज्ञानोविष्णुमयोहहं ३६ अविष्णुः पूजयन्विष्णुंनपूजाफलभाग्भ
वेत् विष्णुर्भूत्वायजेद्विष्णुमयंविष्णुरहंस्थितः ४० हरिः प्रल्हादनामायोमत्तोनान्योहरिः पृथक् इति
निश्चयवानंतव्यापिकोहंचसर्वतः ४१ अनंतमिदमाकाशमापूर्यनिनिनास्तत कनकांगोममागानामयमा
सनतांगतः ४२करशाखेकविश्रांतासर्वहेतिविहंगमाः नखांसुमंजरीकीर्णामिहामरतद्रुमाः ४३इमे
तेम्झमंदारदामदिग्धांसमंडलाः मंदराघृष्टकेयूराअत्वारोममबाहवः ४४ चलच्छसेकलापूरचा
रुचामरधारिणी इयंमेपार्श्वगालक्ष्मीः क्षीरोदकुहरोत्थिता ४५
इदानींहरेर्बाहिनायुधाभरणशरीरादीनिस्चालनः कल्पयति अनंतमि त्यादिना आपूर्यस्थितइतिशेषः कनकमिवांगंयस्यस्व
र्णवर्णइत्यर्थः ४१करणांशाखाअंगुलयस्तासुएकविश्रांताः नितरांविश्रांताः सर्वेहेतयश्चक्रगदादयस्त्वायुधलक्षणाविहंगमाः पक्षि
णोयेषांन खकांतिलक्षणामंजरीभिःकीर्णाः अतएव महामरकतद्रुमभूताः ४३ मदुमंदारदा मदिग्धअंसमंडलेम्मूल

ममहरेश्चलास्ततेवाहवइतिद्वयोरन्वयः ४४ ४५

प्रदेशोएषांसमुद्रमथनकाले मंदरेणाघृष्टकेयूरा

६४ अजितो विष्णुस्तदाकृतिः परमेण महिम्ना प्रभावेण परमार्थस्वभावेन च एव नित्यो महिमेति श्रुतेः ६५ त्रिभुवनस्थव
नजुदरेयस्मात्तथा विधेकाम्र्तीर्यस्थितं घनामेघाः गिरयस्तृणानि काननानि चेत्येतदादि सर्ववस्तूनां अंतरे अधिष्ठान

इयं सामामीश्वरं विष्णुं ब्रह्मेंद्राग्निहरादयः स्तुवंत्यनंतया वाचा वक्त्रवक्त्रसमुत्थया ६५ अयं विजृंभि
तैश्वर्यो जातोस्म जिताकृतिः सर्वदुःखपदातीतो महिम्ना परमेण हि ६६ त्रिभुवनभुवनोद
रैकमूर्तिप्रसभविभिन्नसमस्तदुःखसत्वं घनगिरितृणकाननांतरस्थं सकलभयापहरं वपुः प्र
85 बी णोमि ६७ मोक्षोपायेषु० पूर्वोप्रल्हादनिर्वाण नारायणकरणं नामसर्गः ३१ वशिष्ठउवा
च ॥ प्रल्हाद इति संचिंत्य कृत्वा नारायणीं तनुं पुनः संचिंतयामास पूजार्थं समुरद्विषः १

भावेस्थितं अतएव तत्वेतः साक्षात्कारमात्रेण सकलभयापहरं वैष्णवं वपुः विराड्रूपं देवतारूपं परब्रह्मात्मकं च
चामेवेति मां प्रणोमीत्यर्थः ६६ वाशिष्ठता० उप० प्रल्हादनिर्वाणे एकत्रिंशः सर्गः ३१ विष्णोर्मानसपूजात्र
वाह्यपूजासुरैः सह श्रुत्वा विस्मृतदेवानां हरेः पूजा च वर्णिते स्वतनुं भावनया नारायणीं नारायणात्मिकां कृत्वा १

केतुमान् धूमरेखावान् वह्निरिव सुंदरः अतएवासितः दैत्यवक्षाणां कुठार इव छेत्ता देवान् नंदयन् नंदकः भगवत्ख
ड्गः ५५ इंद्रकार्मुकमिव सुंदरं तानामरेणा चिरं ५६ सांप्रतं जातानि चिरनष्टानि चिरजातवर्त्तमानान्यिच भविष्यता
मप्युपलक्षणमेतत् ५७ इदानीं हरेर्विराड्रूपमपि स्वस्यैवेत्याह इमाविति महीमेइमौच रणाविलन्वयः कुक्षपइ

अयं मे केतुकवह्निसुंदरोज्वलितोसितः कुठारो दैत्यवक्षाणां नंदयन्नंदकः स्थितः ५५ इदं मे शारधा
राणां पुष्करावर्त्तकोपमं शार्ङ्गं धनुरतीवाभमिंद्रकार्मुकसुंदरं ५६ इमान्पश्य मनंतानि जगंति जठ चिरं
विभांति जातनष्टानि वर्त्तमानान्यनेकशः ५७ पश्य मे महीमे चरणा विदं मे गगनं शिरः इदं वपुर्मो त्रिजग
द्भिमे कुक्षयो दिशः ५८ साक्षादयमहं विष्णुर्नीलमेघोदरद्युतिः सुवर्णपर्वतारूढः शंखचक्रगदाध
रः ५९ एतेमतः पलायंते समग्रा दुष्टचेतसः तारणीत्तरवसंचाराः पवनादिवराशयः अयं नीलोत्प
लश्यामः पीतवासा गदाधरः लक्ष्मीवान् गरुडारूढः स्वयमेवाहमच्युतः ६१ कोमामेति विरुद्धालात्रे
लोकादहनंत्तमं स्वनाशायततः हुर्व्वंकालाग्निशलभाय्या ६२ इमे तेजसी स्पृष्टिं समग्रस्य्यासुरा
सुराः नश्यंकुर्वति संरोद्धुं चक्षुर्मंदाः प्रभा इव ६३ मेर

तिव कुत्वं दिव्यकुत्वा दितिपाशानितिबनतारुणराम्रारः पुष्कलगणराशयः ६० ६१ विरुद्धालाक्षिपन्नराति युद्ध
यगच्छति सयतः स्वनाशायेवागच्छतिनान्यत्तदागमनफलमित्यर्थः ६२ तेजसी स्पृष्टिं तेजोज्वालाप्रसरं संरोद्धुं प्र
शमसाहुवा ६३ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰ सकुंकुमैः काश्मीरद्रवाक्तैः २४ सर्वैः धूपदीपनैवेद्यतांबूलदर्पणछत्रचामरनीराजनपुष्पांजलिप्रदक्षिणानमस्कारादिभिः
उप॰ सौंदर्य्ययुक्तैः संमानैरुपचारैः २५ जगतियेयेविभवाः प्रसिद्धास्तैस्तैरुपकरणीकृतैर्भव्ययाभक्त्यापतिंस्वस्वामिनंवा २६॥
८६

शालातालतमालानांलताकुसुमपल्लवैः कोमलैः कुलिकाजालैः सहकारैः सकुंकुमैः २४ केतकैः शत
पत्रैश्चनवैलामंजरीगणैः सर्वसौंदर्यसंमानैः स्वयमालार्पणैरपि २५ हरिंपरमयाभक्त्याजगद्विभवभाव्यया म
नसापूजयामासप्रल्हादातत्पुरेपतिं अथदेवगृहेतस्मिन्वाह्यार्थैःपरिपूर्णया पूजयापूजयामासदानवेशोजना
र्दनं २७ बहिर्द्वेस्मैरनेनेनक्रमेणपरमेश्वरं पुनः पुनः पूजयित्वानुविमान्दानवोभवेत् २८ ततस्ततः प्रभृत्येव
प्रल्हादः परमेश्वरं तथैव प्रत्यहंभक्त्यापूजयामासपूर्णया २९ अथतस्मिन्पुरेदैत्यास्ततः प्रभृतिवैस
वाः सर्वेणवाभवन्भव्याराजाद्याचारकारं ३० जगामिवार्तागगनंदेवलोकमपारिहन् विस्मोद्विषंपरीत्सद्यम
न्यादैत्याः स्थिराइति ३१ देवाविस्मयमाजग्मुः शक्राद्याः समरुद्गणाः गृहीतावैष्णवीभक्तिर्दैत्यैः किमिति
राघवं ३२ क्षीरोदेभोगिभोगस्थं विवुधाविस्मयाकुलाः जग्मुरंवरमुत्सृज्यहरिमाहवशालिनं ३३ तत्रैनं
दैत्यवृत्तानांकथयामासुरस्पते पप्रच्छुश्चैनमासीनपूर्वोस्थिरयंविस्मयम् ३४

पमानसपूजानंतरंतस्मिन्नंतः पुरोस्थितेदेवगृहे २७ अनेनमानसपूजोक्तेनैवक्रमेण २८ २९ राजाहीतिराजाधर्मिणी
धर्मिणः वापैपायाः समैःसमाः तद्धर्ममनुवर्त्ततेयथाराजातथाप्रजाइतिन्यायादित्यर्थः वार्ताजगमन्वारमुखादित्य
र्थःउक्तमते ३२ किंकस्माद्गृहीतेति ३२ अंबरंअमरावतीं ३३ अस्य अस्मै हरयेएनंहरिं ३४ ।। ।। ८६

86

अस्मात्त्वयाकल्पिता त्रिविधा हे सर्वाद्भुव: अन्यापरासमष्टिरूपा अवराव्यष्टिदेवतारूपानामाभूत् किंत्वयमेवासद्रूपाविसृहे
दयात् प्राणा हे एषणां जत्निभावनयावहिरेवाहित: सन्यावत्पूजाकालं अपरइव स्थित: कल्प्यतइत्यर्थ: २ सकीदृशस्तस्मात्
वैनतेपतिच्छायांस्फुरत् क्रियाज्ञानेच्छानुग्रहाख्यशक्तिचतुष्टयंयस्य ३ कांतेनानंदकेनखड्गेननंदन ४ परिवारै: संक षेणाप्र

वपुषोवैसचाद स्मनस्याभून्मूर्ति: परावरा अपंशाण प्रवाहेणावहिर्विभु: स्थितोपर: २ वैनतेयसमारूढ: स्फुरच्छ
क्तिचतुष्टय: शंखचक्रगदापाणिश्यामलांगश्चतुर्भुज: ३ चंद्रार्कनयन: श्रीमान् कौजनंदकनंदन: पद्मपाणिर्वि
शालाक्ष शार्ङ्गधन्वामहाद्युति: ४ तदेनंपूजयामासपुपरि वारसमन्वितं सपर्यया मनोमय्यासर्वसंभारसम्प
या ५ ननरत्नंमहादेवंपूजयामासवासंभोगमहत्त्वाबहुरत्नया ६ प्रल्हादइतिसंचिंत्यसंभारभरभारणा मनसापूज
यामाससमाधवंकमलाधवं ७ रत्नौघपात्रपटलैश्चंदनाद्यविलोचनै: धूपैर्दीपैर्विचित्रैश्चनानाविभवभूषणै: ॥
८ मंदारमालावलनैर्हेमाञ्चपटलोत्करै: कल्पवल्लीलतागेहैरत्नस्तबकमंडलै: ९ पल्लवैर्दिव्यवस्त्राणां नानाकु
सुमदामभि: किंकिरातैर्बकै: कुंदैश्चंपकैरसितोत्पलै: कह्लारै: कुमुदै: कोशै: खर्जूरैश्चूतकिंशुकै: अशो
कैर्मदनैर्बिल्वै: कर्णिकारै: किरातकै: ११ कदंबैर्बकुलैर्निंबै: सिंदुवारै: सचंपकै: पारिभद्रैर्गुग्गुलैर्विडकै: पुष्प
कोत्करै: १२ प्रियंगुपटलै: पाटै: पाटलैर्धातुपाटलै: आम्रैराम्रातकैर्गव्यैर्हरीत कविभीतकै: १३

धुम्नादिव्यूहै: पार्षदैश्चसमन्वितं ५ महादेवंपद्मपदंस्वकुलदैवशिवाभिन्नंवावाहै: संभोगै: संभारैर्महत्त्वाविस्तृतयाकमला
लक्ष्मीस्तस्याधवंपतिं ७ रत्नौघरत्नचित्तानांपात्राणांपटलै: धौतैरभिषेचनैरितिशेष: नानाविभवैर्भूषणैरलंकारै: ८९ किं
किरातादयोयथायोग्यपुष्पजातिभेदावोध्या: १० ११ १२ १३.

त्यत एव बलिनो दैत्या स्त्वद्भक्त्या पुपत्कृता बलवत्तराः भविष्यंतीति कुतो न विषादस्तत्राह मोक्षार्हइति मोक्षार्हस्ततो
नवस्तु हंरासप्य स्वंमेवांछतीत्यर्थः २ एतेन दनुजन्मना ऽग्रतोस्मा जन्मगुन्नरकालं गर्भता मातृगर्भेवसतिर्नकर्त्तव्या ३
देवैस्तक्तं तस्य भगवद्भक्त्मनो चिमदो षंहरति गुणवानिति जातः चदितिशेषः अनर्थकम अनर्थपर्यवसितं पुरुषार्थे

श्रीभगवानुवाच॥ विबुधा मा विषण्णाः स्थ प्रह्लादो भक्तिमानिति पाश्चात्यं जन्म तस्येदं मोक्षार्होसौ वरिंद
मः २ अतउत्तरमेतेन गर्भता दनुजन्मना न कर्त्तव्या प्रदग्धे सर्वबीजेनेवांकुरक्रिया ३ गुणवान्निर्गुणो जाता
इत्यनर्थक्रमं विदुः निर्गुणो गुणवान्जात इत्याहुः सिद्धिदं क्रमं आलीयानि विचित्राणि भुवनान्यमरोपमाः
प्रयात नासुखायैषा प्राह्लादीगुणितेहवः ५ वशिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वा विबुधांस्तत्र क्षीरोदार्णवबी चि
षु अंतर्धानं ययौ देवस्तटनापिछ गुछवत् ६ सोपि संपूजितहरिः सुराधावुजदं चरं पुनर्मंदरनिर्धूतात्कर्ण
जालमिवार्णवात् ७ प्रह्लादं प्रतिर्गीर्वाणास्ततः स्निग्धत्वमाययुः महीतापत्र नो छिन्नास्तत्र विश्वासवन्म
नः ८ प्रससंपूजयामास देवदेवं जनार्दनं मनसा कर्मणा वाचा प्रह्लादो भक्तिमानिति ९

विघात कंचक्रमं विदुः आदुरप्रविद्वांसः प्राह्लादी ल्हादसंबंधिनी मद्भक्त्या छिद्गुणा तावः असुखायन ५ इत
रोतस्तत्रापिछगुछ्यनील गुच्छं यथा तुन्नतास्तु वीचिषु चपवधानादंतर्धा नं ययाविनष्टत् ६ पूर्वमंदराद्दर्णविपतितं कर्णजा
लं मंदरनिर्धूतादर्णवात्पुनरंबरमिव ७ स्निग्धत्वं सोहृदं यत्र यस्मिन्पुरुषे विषयवामहा नःस्वरूपाः पित्रावार्याद
यो नो छिन्नास्तत्रस्मिन्बालानामपि मनो विश्वासवन्मसिद्धमित्यर्थः ८९

तेविरुद्धोत्त्वां छिंतइतियावत् तन्मयतांत्वन्मयतां २५ द्वेषाद्दलिताश्चद्वयस्तकद्दक्तेदेवमुन्यावासाः येः २६ प्राकृतः पामरः एषाक
याश्चौत्पातकीश्चकालपुष्पमालेव २७ नउपपन्नंयुक्तं २८ ननुकश्यपवंश्यत्वाद्युष्मत्सदृशाएवते इतिचेद्गुणेवैषस्यानेत्याशये
नाहयोयइतितामसस्तामसीराजसोराजसीसात्विकस्तुसात्विकीसंस्थितिर्मे तैर्तैर्युक्तमित्युक्तः २९ वैसादृश्येनश्चनौचित्येनतण
चहरिणोक्तं शशीधूसरोगलितयौवनाकामिनी सरोविगतवारिजंमुखमनक्षरंस्वाकृतेः प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो

विबुधाऊचुः ॥ किमेतद्भगवन्दैत्याविरुद्धायेसदैवते तेहितन्मयतांयातामायेयमितिभाव्यते २५ द्वेषादद्वन्द्वादानवा
स२ दलिताइव कयाश्चर्यंमहाजन्मलभ्याभक्तिर्जनार्दने २६ प्राकृतोगुणवान्जातइ त्येषाभगवन्कथा श्चकालपुष्पमालेवस
त्वायोद्भेजनायच नोपपन्नहियद्यत्र तत्रतत्रविराजते मध्येकाचकलायस्यमहामूल्योमणीर्यथा २८ योयोपार्हगुणोजंतुः
स्वास्वामेवैतिसंस्थितिं सदृशोयद्यप्यजेषुप्वानमध्येरमतेकचित् २९ नतथादुःखयत्यंगमङ्गोयावज्रसूचयः वैसादृश्येन
संवद्धायपैतावत्तुदृश्यः ३० यद्यत्रक्रमसंप्राप्तमुपपन्नमनिंदितं तदेवराजतेतत्रजलेमोजंनतुस्थले ३१ क्व घमः प्र
कृतारंभोहीनकर्मरतिःसदा क्वचाकोदानवस्तुच्छजातिर्भक्तिः क्वचैसवी ३२ कमलिनीपुरुषोवैरस्पृगतासुखयतीहयथान
दुराश्रया द्दितिसुतोतिहिमाधवभक्तिमानितिकथानतथेशसुखायनः ३३ इतिमोक्षोपायेबृ॰प॰ वि॰ विबुधवाक्यंनामस
र्गः ३२ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ गर्जतिमतिसंरब्धसुरलोकमयारिव उवाचमाधवोवाक्यं शिखिवृंदमिवांबुदः १

रणांगणागतः खलोमनसिमम शल्यानिमेइति ३१ कमोयोग्यतातयासंप्राप्तं हीन जातिस्तामसोनिः ३२ कमलिनीपुरुषायंतस्मा
यांउषरभुविगताइतिकथाप्रोतून्नसुखयतितथाहेइशादितेः सुतः संततिरपिमाधवभक्तिमानितिदुराश्रयाश्चधमाश्रयविषया
कथापिनः तथैवनसुखायेत्यर्थः ३३ वाशिष्ठता॰ शेउप॰ त्रो द्वात्रिंशः सर्गः ३२ हरिभक्त्यात्रदैत्यस्याविवेकाद्गुणोदयः हरिःप्रसन्नं

त्रिभुवनस्ययद्भुवनंसरन्तीतितत्तदनुकूलमभिरामंकोशः गृहंत्वांतत्स्थितभुवनस्यत्वेनैवपालनात् सकलस्यवा॰
ह्यस्याभ्यंतरस्यकलंकस्यतमसः हरंअपहर्तारंसूर्यचंद्राग्निवाक्करणप्रकाशेभ्योप्युत्कर्षेणस्वयंज्योतिप्रकाशंन
विद्यतेऽस्यच्छरणंयेयांतिअचारणास्तेषांशरणंरक्षकं अविनाशित्वाच्छरणंशरणार्हंईशंसर्वशक्तिसंपन्नं॰
अतएवरजसाअजंसत्वेनाच्युतंतमस्तचेश्वरंसर्वदुःखहरत्वाद्धरिंत्वांप्रपद्येइत्यर्थः १९ कुवलयदलेननी

प्रल्हादउवाच॥ त्रिभुवभुवनाभिरामकोशंसकलंकहरंप्रकाशं अशरणशरणंशरण्यमीशंहरिम
जमच्युतमीश्वरंप्रपद्ये १९ कुवलयदलनीलसंनिकाशंशरदमलांबरको टरोपमानंभ्रमरतिमि
रकज्जलांजनाभंसरसिजचक्रगदाधरंप्रपद्ये २० विमलमलिकलापकोमलांगंसितदलपंकजकु
ड्मला भवशंखं श्रुतिरणितविरंचिचंचरीकंस्वहृदयपद्मदलाश्रयंप्रपद्ये २१

४४

लमणिनाचसन्निकाशंसमानकांतिं २० अलिकलापमिवकोमलानिसुंदराण्यंगानियस्य सितदल
पंकजस्यपुंडरीकस्यकुड्मलमिवआभातीतिसितदलपंकजकुड्मलाभः शंखोयस्य श्रुतयएवरणि॰
तानिकुंजारवायस्यत थाधोविरंचिनामाचंचरीकानामियमध्यंगोयस्यत्वांनांस्वभक्तानांहृदयपद्म
दलान्याश्रय :आधारोयस्यतं २१

अनंदः यथाप्राप्तेनसंतोष: १० लोकमहीषुजनाकीर्णभूमिष्विव ११ लोकत्वर्पोस्य अशाह्वीपलोकवत्तिषु द्
रुपदर्शनाहोसमाजोत्सवादिकौतुके १२ भोगरूपाणांरोगाणां विषयापथ्यसेवसेनानानुकूलत्वचरणे असंश्लिष्ट
ग्रथितं अद्वि नवा १३ कथंतर्हि चेतआसीत्तदाहत्पंक्तेति दोलायांयोजितमिवनेकतरभागविश्रांतमंतरालंवीत्य

अथपूजापरस्यास्पमवर्द्धितकालतः विवेकांनदवैराग्य विभवः प्रमुखागुणाः नाभिनंददसोभोगपूगं
शुष्कमिवद्रुमं नचारमतकांतासंगो लोकमहीष्विव ११ नरेमेलोकत्वर्पोसुशास्त्रार्थकथनादृते॥
नजायतेरतिस्तस्पद्दरेपस्थलइवाज्जिनी नविशश्राममचेतोस्पभोगरोगानुरंजने मुक्ताफलमसंश्लिष्टं
मुक्ताफलमिवामले १३ त्यक्तभोगादिकलनंविश्रांतिमनुयागतं चेतःकेवलमस्यासीद्दोलायामिवयोजि
तं १४ प्राल्हादीतांस्थितिंविष्णुर्देवः क्षीरोदमंदिरात् विवेदस्वैकांतयाधियापरमकांतया १५ अथ
पातालमार्गेणविष्णुराल्हादनागृतः पूजास्वगृहंतस्पप्रल्हादस्यसमाययौ १६ विज्ञायाभ्यागतंदेवंपूज
याद्विगुणेद्धया दैत्येंद्रः पुंडरीकाक्षमात्मार्पणेजयत् १७ पूजागृहगतंदेवंप्रसन्नावस्थितंहरिं प्रल्हादः

र्पः १४ परमकांतयासुक्ष्मत्वात्मिकयाधियाज्ञानशक्त्याविवेद विदितवान् १५ आल्हादिनाभक्तआल्हादकर्त्रा एतस्ये
वानंदस्याभाभिभृता निमज्जामुपजीवंतीतिश्रुतेः सर्वानंदकर्त्रावापूजास्वगृहंगत्वाप्रल्हादस्याग्रतः समाययौ १६
द्विगुणेनोपकरणेनोपचारेणाइद्धयादीप्तया १७ पूजयाहर्षेपलक्षितया १८ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रल्हादविजयटीका पृ १८

वा० टी० हरिः उक्तप्रकाराभिर्गीर्वत्कुलाभिः स्तुतवाग्भिरभ्यर्चितः पूजितः श्रियाँ वक्षः आलिंगितः असंदेशो यस्य त
उप० थाविधो हरिः जलदो मेघ इव असुरेंद्रं प्रल्हादं प्रत्युवाच २७ वाशिष्ठतात्पर्य० प्र० शे० उप० गो त्रयस्त्रिंशः सर्गः
९९ ३३ हरेर्वराद्धि हप्राप्य प्रल्हादः सुविचारणं निरस्यानात्मवर्गं स्वमपश्यच्चित्स्वमद्वयं हे दैत्यकुलचूडामणे त्वं वरं ग्र
महाण

वशिष्ठउवाच ॥ इति गुणवत्कुलाभिर्वाग्भिरभ्यर्चितोसौ हरिरसुरविनाशः श्रीनिषण्णांसदेशः जलदइव पू
रं प्रीतिमापूर्यमाणं कुवलयदलनीलः प्रत्युवाचासुरेंद्रं २७ मोक्षोपायेषूप० गोनारायणागमनंनामसर्गः ३३
श्रीभगवानुवाच ॥ वरंगुणाभिघे दैत्यकुल चूडामणे गृहाणाभिमतं भूयो जन्मदुःखोपशांतये ॥ १ प्रल्हा
दउवाच ॥ सर्वसंकल्पफलद सर्वलोकांतरस्थित यदुस्तरतमं वेत्सित दे वादिशमे विभो २ श्रीभगवानु
४१ वाच ॥ सर्वसंभ्रमसंशांतिपरमायफलायच व्रह्मविश्रांतिपर्यंता विचारोस्तुतवानघ ३ श्रीवशिष्ठउवा
च ॥ इत्युक्ता दितिपुत्रेंद्रं विष्णुरंतरधीयत कृतघर्घरनिर्ह्रादस्तरंगस्तोपधेरिव ४ विष्वावंतर्हिते देवे पूज
याकुसुमांजलिं पश्चात्संदानवात्यल्का मणिरत्नपरिस्कृतं ५

हाण १ सर्वेषां लोकानां प्राणिनां अंतरो स्थित उदारतरं सर्वकार्पण्यनिवारकमितियावत् आदिश आज्ञापये
ति विनयोक्त्यापावनं २ एवं प्रार्थितो विष्णुः स्वविचारोत्पन्नब्रह्मात्मतत्वसाक्षात्कारविश्रांतिमंतरेणनात्यंतिककार्पण्य
निवृत्तिरितिमन्यमानस्तद्रूपं वरं दिशति सर्वेति सर्वसंभ्रमसंशांतिराप्तिकान्यनिवृत्तिः परमं फलं निरतिशयानंदा
वाप्तिः ३४५ ॥ ॥ ॥

हरिलक्षणं शारदं वरं शारत्कालाकारं प्रपद्ये शारदं वर लोपपादनायविशिनष्टि सितनखेत्यादि स्मितेन धवलं आननल

क्षणं पीवरं पूर्वं भिंडविंबं यस्य हृदमणिः कौस्तुभस्तन्मरीचिज्वालारूपवगंगामंदाकिनीयत्र २२ अविरला निबिडा कृतास्र

ष्टिः सर्वापि असंवाधलीनानिबिडाय स्मिन् स्वयं तु सततं अजातं अनुत्पन्नं अतएव अवर्द्धनं वृद्ध्यादिविकारस्पृष्टं तर्हि कथं तस्य

देहित्वं तत्राह गुणेति सत्त्वादिमायागुणप्रयुक्तैर्गुणशतैरनंतकल्याणैर्जठरः अतिचिरंतनः अभिजातः संदर्शो देहो यस्य तथा

विधप्रलयकाले वटतरु दलेशायिनं अर्भकं प्रपद्ये इत्यर्थः नवविकसितस्य नाभिपद्मस्य रेणुभिर्गौरं पीतं अर्थादुदरदेशं

सितनखगणतारकावकीर्णं स्मितधवलाननपीवरैंडबिंबं हृदयमणिमरीचिजालं गंगं हरिशारदं वरमाततं प्रपद्ये

२२ अविरलकृतसृष्टिसर्वलीनं सततमजातवर्द्धनं विशालं गुणशतजठराभिजातदेहं तदलशायिनमर्भकं प्रप

द्ये २३ नवविकसितपद्मरेणुगौरं स्फुटकमलावपुषा विभूषितांगं दिनशमसमयारुणांगरागं कनकनिर्भावि

रसुंदरं प्रपद्ये २४ इतिसुतनलिनीतुषारपातं सुरनलिनीसततोदितार्कविंबं कमलजनलिनीजलावपूरं हृदिनलि

नीहृदयं विभुं प्रपद्ये २५ त्रिभुवननलिनीसितारविंदं तिमिरसमानविमोहदीपमग्र्यं स्फुटतरमजडं चिदात्मतत्त्वं ज

गदखिलार्त्तिहरं हरिं प्रपद्ये २६

स्फुटेन प्रकाशमानेन कमलायालक्ष्म्याः वपुषा विभूषितं अंगं वक्षःस्थलाख्यं सर्वायस्य दिनशमसमयः सायंकालस्तत्र अरुणः

रक्तचंदनकाश्मीरादिरंगरागो यस्य २४ कमलजोब्रह्मातत्रलिन्याः जलेनावपूर्यत इति जलावपूरस्तडागतद्रूपं हृदि प्रसिद्धन

लिनीहृत्पद्ममिति यावत् २५ त्रिभुवननलिन्याः सितं अरविंदं कस्यस्य सूर्यस्य तथाभूतं अतएव तिमिरसमानस्य विमोहदीपं अग्र्यं

वा०टी०
उप०
८०

अथघनजडया अप्रकाशया नासया घ्राणेंद्रियेण कालेनान्यथापरिणामादनियताकारः २५ शब्दादिविषया
णामनात्मत्ववचनंवच नादीनामपिसमानं तत्सर्वं त्रिपुटीनांन्यायसाम्यादनात्मत्वोपलक्षणं तेनाहंकारम
नोबुद्धिचित्तत्रिपुटया अप्युनात्मत्वेननिरासेशुद्धचिन्मात्रमेवात्मापरिशिष्टइत्याशयेनाह निर्ममइति २६ चेतन

नासयाप्यंधजडयाज्ञपिणापरिकल्पितः पेलवोनियताकारोगंधोनाहमचेतनः २५ नि
र्ममोमननः शांतोगतपंचेंद्रियभ्रमः शुद्धचेतनएवाहंकाल कलनवर्जितः चेत्यवर्जि
तश्चिन्मात्रसहमेषोवभासकः सबाह्याभ्यंतरव्यापीनिष्कलामलस न्म यः २७ अनेन
चेतनेनेमे सर्वेघटघटादयः सूर्यांता अवभास्यंतेदीपेनोत्तमतेजसा २८ आइदानीस्व
तंसत्यमेतत्तदखिलंमया निर्विकल्पचिदाभासएषआत्मास्मिसर्वगः २९

पदेनचेतनावतोजडाशरीरा विग्रहणांमाभूदितितत्परिशोधायाहचेत्येति सन्मयः सन्मात्रः २७ इत्यंत्वंपदा
र्थपरिशुद्धंविचार्यतन्मुखेनैवतत्पदार्थमपिपरिशोध्यावधारयितुमुपक्रमते अनेनेत्यादिना अन्यनिरपे
क्षत्वादुत्तमतेजसाचेतनेनदीपेन २८ निर्विकल्पोविपदादिविकल्पशून्यश्चिल्लक्षणः आभासःप्रका
शएषः आत्मास्मीति अनात्मेश्वरनिरासः २९ ॥

वरासनेऽपविश्य पद्मासनस्थः सन् स्तोत्रपाठविधानकाले अंतर्वैद्यमाणप्रकारेण चिंतयामास ६ भवः संसारस्तद्दारणास
त्रिवारके रातेनहेतुना ७ तत्र सर्वस्य द्रष्टृत्वात्सार्थत्वादात्मनाएव प्रधानं निश्चित्य सरण्नात्मनिकः स्यादिति विचारयति
किमित्यादिना प्रयत्नेन सर्वेंद्रियोगेन आहरामि विषयानुपभुंजे ८ तत्र देहाद्याद्यां तावन्नात्मेत्याह जगदिति ९ देहापिना
हं असन्निति मूकः अनभिज्ञत्वादेव कर्तुमसमर्थः पवनैः प्राणवायुभिः क्षणस्वसंसारक्षणे स्फुरित संचलितः १० एवं श
ब्दादिविषया अपि तात्स्येत्यलं जडयेत्यादिना जडयान्य चिद्रूपया कल्पमानस्तारामंद्रः पदं वाकमित्यादिभेदैः समर्थ्यसा

पद्मासनस्थोतिमुदाप्युपविश्य वरासने स्तोत्रपाठविधानं तं चिंतयामास चेतसा ६ किं चारयानेव भवान् भव
त्विति भवारिणा देवानोक्तो लितेनां तः करोम्यात्मविचारणं ७ किमहं नाम तावत्स्यां यो स्मिन् संभ्रमनडंबरे वस्मि
गच्छामिति ष्ठामि प्रयत्नेनाहरामि च ८ जगन्नावदिदं नाहं सद्यस्तलयपर्वतं यद्वा ह्यमलस्यंततस्यां कप्यमहं कि
ल ९ असन्मुद्दितो मूकः पवनैः स्फुरति क्षणं कालेनाल्पेन विलपी देहो नाहं किं चेतनं १० जडया कर्णशष्कु
ल्याकल्प्यमानः क्षणक्षमी मूत्याकृतिः मूत्यभावः शब्दो नाहं मचेतनः ११ त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्यमप्राप्यम
पप्य चित्प्रसादेपलब्धात्मा स्पर्शनं नाहमचेतनं १२ लब्धात्मा जिह्वया तुच्छो लोलपालोलसत्तया स्वल्पस्पंदोद्र
वनिष्ठो रसो नाहमचेतनः १३ दृश्यदर्शनयो र्लीनं क्षायं क्षणविनाशिनो: केवलं द्रष्टृसित्तीर्णरूपं नाहं किं चेतनं १४

नः क्षपित्वादेवमूर्त्या कृतिः मूर्त्यादाकाशाद्भवतीति भावः यद्यप्याकाशो नमूर्तस्तथाप्यवकाशत्वात् पृथक्करणेति
स्वतत्त्वप्रतिमूर्त्यलाङ्क्षि ११ प्राप्यमप्राप्यमपि कदाचित्प्राप्तं स्पर्शनं ऽसत्वात्स्वनित्यप्राप्तत्वभावः आत्मा भवितुमर्हतीति भा
वः १२ लोलया सत्तया अनित्यया लोलपा जिह्वया वदालासं वधत्वभावः रसनेंद्रियाधीनसिद्धिकः इतियावत् स्वल्पः जिह्वा
ग्रात्कंठपर्यंतः आस्वादप्रसरो यस्य १३ दृश्यद्रव्ये दर्शने चक्षुषि च लीनं तदुभयाधीनसिद्धिकमितियावत् क्षणविनाशिनो

वासि० कारणत्वात्सर्वत्रहितुत्ववत्स्थितिप्रलयहेतुमप्यस्मिन्नेवेत्याह एतस्मिन्निति गुणभूतानि अप्रधानभूतानिगुणाव
उप० दृश्यस्रजाकानिर्वि विशंति तथाच यतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मलक्षणस्यास्मि
६९ न्नेवसमन्वयः इत्यर्थः ३० कारणेस्स्वस्वरूपेणस्थितंइदानींसत्वर्तमानमपियत् अनेनेश्वरेणचेतनेनां
तरात्मनाउत्तरा क्षणे अस्त्वितिकलितंसंकल्पितंतत्तद्भवतिउत्तरक्षणेनेतरदित्यर्थः ३१ कलितंस्वीयस

एतस्मिन्सर्वभूतानिनिर्विकल्पचिदात्मनि गुणभूतानिस्फुरंतिक्षीयंतिविशंतिच ३० य
त्किलानेतिकलितंचेतनेनांतरात्मना तत्तद्भवतिसर्वत्रनेतरत्सदपिस्थितं ३१ यच्चित्ताकलि
तंकिंचित्तदाप्नोतिनिजंपदं यच्चित्ताकलितंनेहतत्सदप्यंतमागतं ३२ इमेघटपटाकाराःपदार्थश
तपंक्तयः जागत्याविपुलादर्शेह्यस्मिन्व्योमनिबिंबिताः ३३ एतदंकुरवत्तरेत्तापि तपिणपिणि
जायते पदार्थसिद्धसच्चापिप्रतिबिंबार्कवत्स्थितं ३४ अदृश्यंसर्वभूतानांप्राप्यगलितत्वे
तसां एतत्तद्दृश्यतेसद्भिःपरंव्योमातिनिर्मलं ३५

त्तास्फूर्तिप्रदानेनोज्जीवितं निजंघटोस्तीत्यादिव्यवहारपदं अंतमसत्वलक्षणंनाशमागतंप्राप्तं ३२ ३३
व्या० एवंरज्ज्वादिभावविकाराअपिनतस्मिन्नेवाध्यस्ताइत्याह एतदिति यथाप्रतिबिंबार्कस्तपदर्शनद्रूपेण
स्थितेबिंबेएवाध्यस्तः अन्यत्रतितयैवभासतेतद्वदित्यर्थः सर्वेषांभूतानामज्ञानांगलितचेतसांदृश्य
मितिवक्तव्येप्राप्यमितियुक्तिदर्शनप्राप्यामेदाभावघातनायतापाशयेनव्य चर्चएतत्तदिति ३५ ॥ ॥ ६९

अग्निभूता अंगारकरणपंक्रयोपयेत्पर्थः २० सर्वपदार्थानां स्फूर्ति दिवसताप्येतदधीनैवेत्याह अनेनेति सन्नोपपाद
नेप्रतीपद्यंषंतस्फूर्त्तिसत्तयोरभेदद्योतनार्थः २१ जाग्रतां स्वचेतसामिति यावत् सर्वासां अनुभव एषामस्तीत्यनुभविनो दे
हेंद्रियमनोबुद्ध्यादयस्तद्भावानां अनुभवितानां अनुभवानां भूमिः परंविश्रांतिस्थानं यथा मुकुरः सर्ववस्तुप्रतिबिंबवि
श्रांतिभूस्तद्वत् २३ पदार्थानां स्वाभाववैचित्र्यात्पृथ्व्येतदधीनसिद्धिकाबीप्साह तस्येति यनः कठिनः वर्द्धुतवं २४ सात

अनेनैतास्फुरंतीहविचित्रेंद्रियवृत्तय: तेजसांतः प्रकाशेनयथा ग्निपत्रपंक्तय: २१ अने
नैतास्फुरंतीहविचेंद्रियपंक्तय: सर्वगेनविदायेनयथामरुमरीचिका: २२ अनेनैतत्पदार्थानां वस्तुत्वं प्रतिपा
द्यते शुक्लादिगुणवत्त्वं स्वंप्रदीपेनेववाससां २२ असावेवहिभूता त्तांसर्वेषामेवजाग्रतां सर्वानुभवितामं
भिरात्मामुकुरवत्स्थित: २३ तस्यैकस्याविकल्पस्य विदीपस्य प्रसादत: उष्णोर्क: शिशिरश्चंद्रो द्रविकुतंपय: २४
सातेन्नानुभूतानां सर्वेषांम्चजगत्स्थितौ एतत्कारणमुद्यं तत्कारणंनास्यविद्यते २५ सातेन्न
नानुभूतानांपदार्थानामनेनतत् पदार्थत्वमुदेत्युच्चै: प्रतापेनेवतन्मता २६ अनाकारात्कारणाच्चसर्वकारणका
रणात् एतस्मादिदमुत्पन्नंजगद्देसंहिमादिव २७ ब्रह्मविष्ण्वीन्द्ररुद्राणांकारणानाजगत्स्थितौ एतत्कार
णमाद्यंतत् कारणंनास्यविद्यते चिच्चेत्यदृष्टृदृश्यादिनामभिर्वाजितात्मने स्वयंसद्रूपभातायमहामस्मै

त्पनआकाशवायुवायोरग्निरापइत्यादिकमेणश्रुतिप्रत्यक्षादिना अनुभूतानांपदार्थानांजगति उत्पत्यादिव्यवस्थितौ एतदा
घंकारणंतनोतीतितत्स्वरूपे ण सर्वकार्यव्यापकं २५ तत्प्रसिद्धं विपयपदादिपदार्थत्वंप्रतापेनग्री मार्कतापेनभूस्पादे
त्तासतेव २६ परमार्थत: अनाकाराकारणत्वाद्याकारभूत्वात् अविद्याकारणभूता त्सर्वेषांब्रह्मादिकारणानांकार
णादेतस्मात्स्वस्वरूपाच्चलना: इदंजगदुत्पन्नं २७ सर्वकारणकारणादित्यत हि

ब्रह्मणीतिज्ञातव्यमिति २८ सच्चिदानन्दात्माविज्ञेयम्

नभातमः २९

बलो २

रसतयाजीवसारतयाजडतयाचकूपोजीर्णकूपः ४८ अभिज्ञातेनक्रीडनकनिर्माणकुलेन ४९ अणातेका
रणभावेनआप्यते कार्यस्यचसत्ताप्रतिलयेनमांप्राप्यगच्छतीतिशोभवतिमयासतत्वद्दर्शनेनपरित्यक्ताए

अहंतत्कालतागुल्मजालेरसतयास्थितः उत्पादयाम्यचिद्द्रुमः कूपांतरलतामिव
४८ स्वलीलार्थमिदंचारुजगदाडंबरंततं मयाभिज्ञातेबालेनपंकक्रीडनकंयथा ४९
मयेदमाप्यतेसर्वंतामांप्राप्यगच्छति मत्परिक्तमेतच्चसदप्येवनकिंचना ५० मयिस्फारे
चिदादर्शेप्रतिबिंबंयदागतं तदस्तितेनतस्मान्मत्तोन्यन्नेहविद्यते ५१ कुसुमेष्वहमामो
दःपुष्पपत्रेष्वहंछविः छविष्वहंरूपकलारूपेष्वनुभवोप्यहं ५२ यद्यत्किंचिदिदंदृश्यं
जगत्स्थावरजंगमं सर्वसंकल्परहितंतच्चिन्तत्वमहंपरं ५३

92

वतज्जगज्जीवन्मुक्तव्यवहारेसदपिनकिंचन ५० ५१ ५३ इदानींईश्वरभूतस्यत्वस्यविभूतिविस्तरमुपभोगेनुभवां
तमहकुसुमेष्विति ५२ दृश्यंदर्शनार्हंस्थावरंजंगमंवापिभूतिमद्धर्जि तंवातस्यसर्वस्यालोकर्षनिमित्तंचिदात्मकत
त्वंअहमेव किंसंकल्पादिदूषतजीवरूपेणानेत्याह सर्वसंकल्परहितमिति अतएवपरं ॥

येनुकारणास्यैकदेशोपरिणामोजगदितिकल्पयां तेतेषांकल्पनाप्यस्मिन्नेवनान्यत्रेत्याशयेनाद्वयमिति द्वाभ्यां ३६ ३१ अस्मिन्ने
वकल्पनेतिकुतोज्ञानमितिचेदेतदभिन्नस्फूर्तिकत्वाज्जगलइत्याहसर्वेमामिति ३८ ३६ परिच्छिन्नसंख्यागणनाव्यक्तीयतात्रा
व्द्यदादेशोपाताकाल्पेतेरहिते ४० स्वानुभूतिवशात्त्वात्मनि क्रिया विरोधेनानुभूतंतराघटनात्वप्रकाशानुभूतात्माय
मित्यर्थः परप्रकाशनेप्यस्यसंकोचाभावेनसर्वदृग्दृक्स्वरूपाः सान्तितयाभास्यायस्यतथाविधत्वात्प्रतिशरीरमात्मभेदासिद्धः

इयमभ्युदयंयातिनानादृश्यरसमंजरी आचारश्चंचरीकाप्याद्यस्मात्कारणाद्रुमात् २६ अस्मादियमुदेत्युच्चैः संसारस्व
नाचलाः विचित्रतरगुणाकाशेसतांदिवचनस्यती सर्वेषामपिभिन्नोसौत्रैलोक्योदरवर्तिनां ब्रह्मादीनां तृणांता
नांचिदात्मासंप्रकाशकः ३८ एकोसावहमाद्यंतरहितः सर्वगाकृतिः चराचराणांभूतानामंतःस्वानुभवस्थितः ३६ अ
स्य तुष्यममैतानिस्थावराणिचराणिच परिसंख्यादिहीनानिशरीराणिबहूनिच ४० एकोसावनुभूतात्मास्वानु
भूतिवशात्स्वयं सर्वदृग्दृष्टरूपत्वात्सहस्रकरलोचनः एषोसावहमाकाशेसूर्यदेहेनचारुणा विहरामीतराणापि
वायुदेहेनवायुना ४२ ममैतत्कुरालीनं शंखचक्रगदाधरं सर्वसौभाग्यसीमांतंह्यस्मिन्जगतिवलाति ४३ अह
मस्मिन्समुद्भूतपद्मासनगतःसदा निर्विकल्पसमाधिस्थः परांनिर्वृतिमागतः ४४ अहंत्रिनेत्रयाकांत्यागौरीवक्त्रा
ब्जषट्पदः सर्गांतेसंहरामीदंकूर्मेणेपटलंयथा ४५ अहमिंद्रस्वरूपेणत्रिलोकीमखिलामिमां पालयामिक्रमप्रा
प्तामर्काभिवतापसः स्त्रीपुमानहमेवैतत्कुमारोहमितरपि जीर्णोहंदेहधारित्वाज्जातोहंविश्वतोमुखः ४७ ॥
वयमेवसर्वेषांकरलोचनैः सहस्रकरलोचनइत्यर्थः ४१ सर्वात्मभावंत्वस्यप्रत्येकमाह एषोसाविति एषः प्रत्यक्षोसावीश्व
रमूर्तोहंसूर्यभूतः सन्सूर्यदेहेनविहंगम एवंवायुनावायुदेहेन ४२ वलीतमवलरति ४३ ४४ आकल्पामृत्यौ ४५ क्रमप्राप्तांम
न्वंतरक्रमप्राप्तां ४६ त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउतवाकुमारी त्वंजीर्णोदंडेनवंचसित्वंजातोभवसिविश्वतोमुख इतिश्रुतिः स्वाह

वा॰टी॰ उत्तरोत्तरदशगुणपार्थिवाद्यावरणावृतात् ब्रह्मांडलक्षणाद्विरंचिभवनात्पारे परतः चतुर्विंशतिसंख्यानां सांख्यवैष्णवा
उप॰ दितंत्रप्रसिद्धानां षट्त्रिंशत्संख्यानां शैवपाशुपताभिमतानां वा तत्वानामंते पि पदं आहरत् क्रममाणमितियावत् मेरु
६३ पं प्रसरत्येवेति वास्तवस्येव विस्तारस्य प्रसारत्वेन कल्पना ६३ अयं देहादिरहमिति कल्पना कुत आसीदियंतं कालमित्यर्थः ६४
देहस्याप्रसिद्धो अदेहोपि कः वंध्यापुत्रस्येव तद्भर्तुरप्यप्रसिद्धेः एवं कोऽमृतः प्राणस्येवाप्रसिद्धो कलेन वियुक्तः कश्च जी

विरंचिभवनात्पारे तत्वांतेप्याहरत्पदं प्रसरत्येवमस्तं तं मघापि न निवर्तते ६३ अयं नामहमित्यंतः कुतो निर
वलंवना अपर्यंता ह्येतेरेषा किलासीत्कल्पनामय॥ ६४ भवान् अयमयं चाहमिति मिथ्यैव विभ्रमः कोदेहः
कोप्यदेहो वा कोमृतः कश्च जीवति ६५ वराकाः पेलविधियो वभूवुर्मे पितामहा येसाम्राज्यमिदं त्यक्त्वा रेमिरे
भवभूमिषु ६६ केपि किल महादृष्टिर्भीरता ब्रह्मवंहिताः कशरीरस्य भीमाशीभीमाराज्यनिभूतिभिः ६७
९३ अनंतानंतसंभोगा परोपशमशालिनी उद्भुयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ६८ सर्वभावांतरस्थाय चे
त्यमुक्तचिदात्मने प्रत्यक्चेतनरूपाय मह्यमेव नमोनमः ६९ जयाम्यहमजोजातो जीर्णसंसारसंसृतेः प्राप्त
प्राप्योमहात्मायं जीवामि च जयामि च ७० इदस्तमसाम्राज्यं वोधं संत्यज्य शाश्वतं नरमेहमरण्यासुरा

वति प्राणान्धारयति ६५ मिथ्यासाम्राज्यासक्तान् पितामहादीनिदानीमनुशोचति वराका इति पेलवधियः तुच्छधिय इति
यावत् ६६ सरीसृपाः सर्पा इव भूमीमांसिराशाभिर्भीमाः ६७ ६८ यतोहं चिरभुक्तमन्नं जीर्णसंसारसंसृतिर्येन तथाविधः स
न् अतो जातः अतो जयामि सर्वतोऽज्ञेतमोऽस्मि अतएव जयामि सर्वोत्कर्षेण वर्त्त इत्यर्थः ७० ७१ ॥ ॥

मिव २

रसमयी आधाशक्तिः रसतन्मात्राय थासागरनदीसरः कूपादिरसोघोजलौघः सतु विस्मृतः सैवजलभूताशक्ति दारुषुवृक्षे
षुशाखापल्लवाघुद्भवं निमित्तयाकुडमेव तदाप्यकुराघुद्भवनिमित्ततया प्रस्तुतातथाहंसर्ववस्तुषुतत्त त्कार्योद्भवनिमित्ततयाप्रसृत
इत्यर्थः ५४ स्वस्वकार्यांतिरानुप्रवेशेनजीवसंविदेचित्रोपिस्वयमेवहेतुरित्याह परमाणिति ५५ ५६ चेत्यापचारस्त्रोतः प्रयातः
इहितंजडमितियावत् त्रिकालस्यमनीतंवर्त्तमानंभविष्यच्चेदंजगत् चितिचिद्रूपेमध्येएकोशेव्याव स्थितं यपात्रएकावलोष्ठा
दिवस्तुजातमवनोतद्वत् ५७ विविधोव्यधिभेदेनराजतइतिविराट्सम्यक् समष्टिभावेनराजसइति संम्राट् अपवाविशेषेण।

आधारस्समयी शक्तीरसोघोविस्ततोमया साय था दारुकुत्वेषुतथाहंसर्ववस्तुषु ५४ परमांतामहंसर्वपदांप्रांतरव
र्त्तितां उपेत्यसंविदेचित्रांप्रतनोमिस्वयेच्छया ५५ ध्रुतंयस्यांतः पयसोरसक्रियेयाजलेचिद्र. त्रिसर्वभावेषुतथांत
रहमास्थितः ५६ इदंजगत्त्रिकालस्यंचित्तत्विराद्यमाडहंस्थितः अपूर्वमिवविन्दुंद्रमशङ्खा इ लितामरं अप्रार्थि
तमेसंप्राप्तंजगद्द्रूपमिदंततं ५९ मध्येचसंस्थितं चेत्योपचाररहितंवस्तुजातमिवाचनो ५७ भविताशेषदिकुत्तिस्प
त्तसंकोचविभ्रमः सर्वस्थः सर्वकर्त्ताच अहोनुविततात्मिनमाम्पप्याविति कल्पांतपवनाधूतएकार्णवइवार्णवे ६०
नालम्बंतमवाप्रोतिस्वस्पंतः स्पंदितस्वयं न्नीरंनियोपंगुःसरीसृपइवस्फुरन् ६१ स्वल्पेयंमहिकाब्राह्मीजगन्नाम्नी
सुसंकट गजोविल्वइवस्वांगेनमातिविपुलं वपुः ६२ वारि२ नात्म३

राजांतरेभ्योराजइति विराट्सर्वेषांराज्ञामाज्ञापयिता ५८ इंद्राधिकाराज्याप्तिः कथंसम्राट् त्वंतत्राह अपूर्वमिति ५९ नमा
मिकुस्तलेधान्यमिवसमावेशंनयाप्नोमि अर्णवेप्राक्त नार्णवपदिमाणे ६० अंतः स्वयंस्पंदिते त्वेनैवनिरतिशयानांदालनाख
दमेन पंगुः कुंठितगतिः सरीसृपः सर्पः स्फुरन्संचरन् ६१ ब्राह्मीमहिकाब्रह्मांडः सुसंकु टासंकुचितगर्भा विपुलंवि
स्तृतंवपुर्मत्स्वरूपंनमातिनसमाविशति ६२ ॥ ॥ ॥

तत्कुतस्तत्राह भासिनीत्यादिना यतः भासिन्यादयस्तत्तत्सुखनिमित्ताः विचित्राः शक्तयः परयाचिताः क्रियंते इत्य
ग्रमेनान्वयः ब्राह्मी हैरण्यगर्भी महत्ता मान्यता महती सर्वोत्कृष्टा ८३ शार्वः शिवः तत्संबंधिनी परमा पूर्णता निरति
शया ज्ञानैश्वर्यानंदशक्तिसंपूर्णता ८४ पायसी जलसंबंधिनी रसनिर्वृत्तिराप्यायकता मौनी भृग्वादिमुनिसंबं-

भासिनी तैजसी शक्तिरस्मतासाम्यमैंद्री ब्राह्मी महत्ता महती शांकरी त्रैलोक्यराजता ८३ पर
मांपूर्णता शार्वी जयलक्ष्मीश्च वैष्णवी मानसी शीघ्रगतिता बलवत्ता च वायवी ८४ आग्ने-
यी दाहकलना पायसी रसनिर्वृतिः मौनी महातपः सिद्धिर्विद्या वार्हस्पती तथा ८५ वैमानिकी
व्योमगतिः स्थिरता चापि पार्थिवी गंभीरता च सामुद्री भैरवी च महोन्नतिः ८६ समश्रीः सौग
ती सौम्यासादि शीमदलोलता माधवी पुष्पमयता वार्षिकी घनशब्दिता ८७ यास्त्री च मायामयता-
नाभसी निष्कलंकता शीततापि च तोशारी नैदाघी तापयत्नपा ८८ एतस्त्वान्यास्तथावद्योदे-
शकालक्रियात्मिका नानाकारविकारोत्था त्रिकालोदरसंस्थिताः ८९

धिनी विद्यावाक्पतिता ८५ ८६ सौभाग्यतीसुतराङ्गनास्त्रिज्ञा शमश्रीश्चन्यता लक्षणासर्वेपिप्लवशांतिः अप्यवाशोभ-
नागतिः सुगतिर्ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्संबंधनीशमश्रीः सर्वानर्थनिर्वापणशक्तिः ८७ मायामयता मायाप्रचुर-
ता निष्कलंकता निर्लेपिता त्रिकालोदरसंस्थिताः अतीता अनागता वर्तमानाश्चेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

94

वनदुर्गदारुणिजलदुर्गेवारि गिरिदुर्गेचदृषदः मित्वंतीतिमात्राः विपत्सुशरणंयत्रतथाविधेधरातले भूतलेस्वामित्वा
भिमानेनपोलुलुतः लोलतांगतः तंकुदानवलक्षणंकीटकं कीटकेष्वपिदारुकीटकानांदारुभिदुर्गभित्तेर्वारिकीटका
नांवारिणीदृवत्संधिगतवृश्चिकादिकीटकानांदृषद्भिस्त्राणादर्शनात्स्वतः स्वत्राणशक्तेः तुल्यत्वादित्यर्थः ७२ कार्य
कारणपोरभेदाद्दविधेकात्मके: द्वयोरत्रपानादिविषये: गुरुणापित्रा ७३ जगत्त्रैलोक्यंतत्क्षणंश्रीपुरुषोत्तमठिकां
उचितंकश्यपकुलेजन्मनोनुरूपंपरमपुरुषार्थं ७४ अयमात्मैवानंद इदमानंदत्वंइदंजडद्ःखस्वरूपमपिदेहं द्वियवि

यो १ दारुवारिदृषन्मात्रेलुलितौधरातले धिग्वराकमनात्मज्ञंतंकुदानवकीटकं ७२ अविधेकात्मभिर्द्वयोरविधा
मयमंगकं अत्तेनसंतर्पयत्ताकिंनामगुरुणाकृतं ७३ वर्षाणिकतिचित्प्राप्यजगच्छ्रीम टिकामिमां किंनामप्रा
पदचितंहिरण्यकशिपुःकिल ७४ अनात्म्याघेदमानंदंजगद्राज्यशतान्यपि समास्वादयतानेन किंचिदात्वादितंभ
वेत् ७५ नकिंचिद्घेनसंप्राप्तसेनेदंपरमामृतं संप्राप्यंतःप्रपूर्णेनसर्वप्राप्त मखंडितं ७६ नत्फापदमिदंमूर्खोभिन
मैतिनपंडितः उध्रेहित्यफलसुलतःकटकंयातिनेतरः ७७ पराद्दष्टिमिमांमत्काद्घराअेरमतकः कस्मकेद्द्रर
संप्राप्तःकदुनिंबपयःपिबेत् ७८ मूर्खाएवहितेसर्वेविमूर्खबुर्गैपितामहाः उत्पादत्द्विपरित्यज्यरेमेराज्यसंकटे ७९
न २ कुलानंदस्यतूपःकद्धमस्मभूमयः बैमा बोधहरा: शांताः क्ष्मोगेष्वात्मवृक्ष्यः ८० नकिंचिदपित्रैलोक्ये
यद्राज्यमपिवांछ्यते सर्वमित्येवचितत्वेतत्कस्मान्नानुभूयते ८१ चितासर्वस्यया स्वस्यसमयानिदिकारया

षयाधनंदयति आनंदरूपतयानुभावयतीतिवाइदमानंदत्वं ७५ एकसंप्राप्त्येवविनैवविषयंसर्वाविषयसुखप्राप्तिमा
र नकिंचिदिति अखंडितंनिरंतरं ७६ त्यक्तासुलता फलभरानतद्राक्षा द्विवक्षीयेनतथाविधःसन् ७७ निंबपयः
पिचुमंदपत्ररसं ७८ इतिरेयद्र्तिशेषः ७९ भोगेषुभोगायतनदेहादिषु ८० नकिंचिदपिसुखमितिशेषः ८१ सर्वसुखंत

सर्वयासर्वदासर्वस्ववितः साधो
धलभ्यते ८२
त्साधनंच ८२

वा०टी० घटपटादिविचित्रापदार्थश्रीरपित्यक्तपरस्परव्यावर्तकभेदसंकलनकलया स्वच्छयासत्ताद्वैतैकरूपया चिद्व्यवस्थया
उप० तुल्यकालमनुभूयमाना साम्येनैवानुभूयते तन्भेदवैषम्येनेति न विषयादिभेदप्रसिद्धिरित्यर्थः ६७ ६८ भेदसंक-
६५ ल्पत्यागेनुपायमाह भावेनेति भावेनाचेतनवाचारंभणश्रुत्यानेतिनेत्यादिश्रुत्याचार्योपदेशस्वविचारादिनाचद-
रूपजातस्याभा-

त्यक्तसंकल्पया स्वच्छया विद्व्यवस्थया सर्वभावानुगतया सत्ताद्वैतैकरूपया ६७ विचित्रापि पदा-
र्थश्रीरन्योन्यवलितांतरा तुल्यकालानुभवना साम्येनैवानुभूयते ६८ भावेनाभावमाश्रित्य भावस्त्यज-
95 ति दुःखतां प्रेक्ष्यभावमभावेन भावस्त्यजति दुष्टतां ६९ ॥

वमाश्रित्य सचित्तरूपो भावः दुःखतां शोकमोहादिपरिणामसमत्यजति तथापि रागादिसंस्कारदुष्टतया कालांतरे
पुनः शोकाद्युद्भवस्यात् अतः सर्वदृश्यप्रतिषेधलक्षणेनाभावेन भावं परमार्थसदद्वैतानंदस्वभावमात्मानं प्रेक्ष्य स-
चित्तलक्षणो भावो रागादिदुष्टतामपि जहाति रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इति भगवद्वचनात् अतो बीजाभावाद्दृढ- रामः
संकल्पकलात्यागः सिद्ध इत्यर्थः ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६५

स्वस्थयात्स्वभावादप्रच्युतया अतएवसमयाएकरूपयानिर्विकारयास्तवविकारस्वरूपयाचितः कलाकलनंतच्छक्तिकार्यानु
संधानंतच्युक्त्या ९० ननुविचि त्राणामर्थानांविचित्रप्रपादर्शनात्कथंचित्तः समत्वातत्राह विकल्पेति सर्वासर्ववृत्तिप्र
विषुपि चित्नूनस्वचित्तवृत्तिगतैर्विकल्पैवैचित्र्यैर्लिप्यते यथाप्रभाकरीप्रभा नवृत्तिकृतैः स्थाणुपुरुषादिविकल्पैस्तद्वदित्य
र्थः ९१ दिकालभेदप्रयुक्तमपिवैषम्यमस्यानास्तीत्याहसर्वेति महीव ह्निं अनुभवतिप्रकाशतिसौरीप्रभायथातथा
चिदपिचेतनतिरूपयतीतिपरेणान्वयः ९२ ९३ देशकालभेदाप्रत्यक्षदेशकालंदर्शयतिइवाभिन्नकालपैवचिताभास्यतइ

विचित्राशक्त्यः स्वच्छसमयानिर्विकारया चिताकिंपंतेपरयाकलाकलनयुक्त्या ९० विकल्पहीनाचित्सर्वापि
दार्थीशतद्वृत्तिषु सममेवाभिपतितिप्रभाप्राभाकरीयथा ९१ सर्वाशाकोशविश्रांतां पदार्थपटलीमहीं कालत्र
येहाकलितांयथानुभवतिचारणात् ९३ तथासमस्तसंसारवृहद् रूपदशाश्रियं कालत्रयस्थाममलांचिच्चेतति
तदात्मिका ९४ तुल्यकालपरामृष्टात्रिकालकलनाशता अनंतानुभवाभोगापरिपूर्णैवबुद्धिचित् ९४ परामृष्ट
त्रिकालायाद्वयानंतदशाश्रितः समतापरपर्यायापूर्णतैवावशिष्यते ९५ तुल्यकालावबुद्धेन स्वादुनाकटुनापि
चित् समेनसमतामेतिमधुनिंबाभिमर्तिवत् ९६

त्याहतुल्यकालेतितुल्यशब्दोभिन्नपरः तथाचपरिपूर्णा अखंडैवप्रभुचिद् भिन्नकालपरामृष्टेवसती अतीतादित्रिकाल
कलनाशतभिन्नेवप्रतिपत्तानुभिस्तुपभितासघनंतमानमेयप्रकृत्यभेदभिन्नाभोगेतत्वभातीत्यर्थः ९४ अतएवकालभेदव
त्तिभेदपिचतत्याक्षिणाश्रितानभेदइतिपूर्णतैवेत्याहपरामृष्टेति ९५ अतएवमधुरकटुस्पवायुगपदास्वादेविषयभेदेपिनानु
भूतिभेदइतिविषयादिभेदेनचिद्भेदप्रयोजकइत्याह तुल्यकालेतिसमेनतुल्यरसेनस्वादुनामधुरद्रव्येन तत्रमधुनिंबाद्य
केकानुभूतिचोदितिचिदभेदेदृष्टांतः ९६ ॥

बा०टी० द्वंद्वमोहेनसुखदुःखप्रीतोसाधर्जनप्रतिकाराभिनिवेशेन १०९ सत्यावबोधमेघेनं द्वंद्वतापोपशांतास्सशांताः जीवतिसार्थकजी
उप० वनइतियावत् ११० सत्याव बोधमात्रेणकथंतत् कांतिश्चेदमतास्वेत्याहकुतइति कोस्याः मंदोस्याः कलंकाः रूपात्मिकाः १११
९६ इदानीमखंडज्ञानकार्यसाक्षात्कृत्यनद्भावेन स्थितमात्मानमतिदुर्लभमधिगतंप्रणयन्नमस्यति आत्मनइति लोकस्यालो

इष्टद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेनजंतवः धराविवरमग्नानां कीटानांसमतांगताः १०९ इहितानीहिता
काराः कलनात्मगतात्मिका सत्यावबोधमेघेनयस्यशांताः सजीवति ११० कुतः किलास्याः सु
ज्ञाया अविछिन्नमलाकृतेः चंद्रिकायांस्वचः कोस्याः कलंकाः कलनाश्रितः १११ आत्म
नेस्तुनमोमह्यमविछिन्नचिदात्मने लोकालोकमणेर्देवश्चिरेणाधिगतेस्मिहो ११२ परात्मशोसि
लब्धोसिप्रोक्षितौचिरायच उद्धृतोसिविकल्पेभ्यो योसिसोसिनमोस्तुते ११३
सि १

कोज्ञानप्रकाशस्तस्मिनिमित्तभूतमणेः चिरेणेति तथाचोक्तं स्वाराज्यसिद्धौ अपिभूपरमाणशः दिसंख्योष्टपयातेषु
चतुर्मुखेष्वलब्धात् अपदुःखनिरंतरसौख्यसिंधोश्चिल्लाभोस्तिपरोनिजात्मलाभादिति ११२ प्रोदितः स्वोपपरमार्थ
रूपेणाभिव्यक्तः ११३ ॥ ९६

96

उक्तमर्थं भंग्यंतरेणोपपादयति कालत्रयमिति वर्त्तमानं चेत्यंदृश्यं उपेक्षिताणां अतीतं चेत्पवासनावंधनैर्हीनाया अक्षेत्साधारं कालत्रयमप्यपश्यंत्या श्चित्तेन भाव्यमिचेत्पयोगः संभाव्यत इति समेतैव परिशिष्यत इत्यर्थः २०० उपयात्येवेति वस्तुतस्तु ना पपातापतस्तिष्ठति सन्नोसन्नायोगादितिभावः २०१ यत्तिष्ठति सशास्त्रीयव्यवहारप्रसक्तो भवति तयाक्षसत्वाद्ब्रह्म भवति परमार्थदृशानुवाच्यंप्रवृत्त्यभावान्नकिंचित् यच्चिप्रवृत्तिनिमित्तकल्पनया शब्दप्रवृत्तिरूच्येत दासंकोचकारणा भावात्सर्वप्र वृत्तिनिमित्तकल्पनादखिलंच यतोवाचो निवर्त्तते अप्राप्यमनः सासह तस्मान्नत्सर्वमिमवदिति चस्रुतौ द्वेधापि निरूपणं

कालत्रयमपश्यंत्याहीनायाश्चेत्तवंधनैः चितश्चेत्यमुपेक्षिताणाः समतैवावशिष्यते २०० यातिवाचामगम्यत्वाद सत्तामिवप्राप्स्यती नैरात्म्यसिद्धांतदशामुपपातेव तिष्ठति २०१ भवत्यात्मा तथा ब्रह्मन्नकिंचिद्वाखिलंचवा पर मोपशमीलीनामोदनाम्नापरोच्यते २०२ संकल्पकलितात्वेषा मंदाभासतया जगत् नसम्यक्पश्यतीदं दृष्टीसदृक्षिं पद्मिनीयथा २०३ इहानीहामयैरंतर्याचिदानलितामलेः साहिनोऽप्युत्तंशक्तापाशवद्धेवपाक्षिणी २०४ संकल्पकलनैतेवकेचनजनाइमे पतितामोहजालेषु विनेरवद्वाइवपक्षिणः २०५ संकल्पजाललुलितैर्विष यावल्यानिशिः पदवीगतवाधेयंनदृष्टामसितामहेः २०६ दिनेकपवेरवस्फुरिताधरणीतले वराकास्तिनते नष्टामशकाः कुहरेष्विव २०७ यद्यज्ञास्यभिमैतत्वंभोगदुःखात्यैनत्तदा भावांभावाद्धकूपेषु नापतिष्यन्हं

दितिभावः सर्वदृश्यानांपरमोपशमे सतित दवधित्वादलनापरासमतामोक्षनाम्नोच्यतमित्यर्थः २०२ इत्थंभेदसंकल्पकलना त्यागः सोपायोवर्णितः इदानींसंकल्पकलनेन चित्तोमोघप्रसरकक्रममाह संकल्पेत्यादिनाजगत्सम्यक् पारमार्थिकरूपेण नपश्यति प टिलिनीपटलावरणवती २०३ इदानीहामयैरित्यादिनिविसंकल्पनरूपैर्मलैरुडयितुंसर्वनिर्भोव्याशुनभसागंतुंच २०४ २०५ इयंगतवाधानिदुःस्वाअपरिच्छिन्नात्मपदवीनदृष्टा २०६ तेनकात्मपदव्यादर्शनेनतैमसितामहाः २०७ हताशयाः

ना०टी० कथंतत्प्रकाशपत्रमांत्रेणसर्वदात्मकंतत्राहउत्सीकरोतिदहनांदेहरसादिस्वभावतांचिदधीनोज्ञताभासाधीनाश्रतस्त्रि
उप० दात्मेवसत्तयादहनमुथीके रोति एतंरसंजलंत्वंसतपैवाग्तंलब्धसत्ताकंरसतपाविभाव यति एवमन्या
६७ नपिइंद्रियानुभवान्स्पर्शादिस्वभावानर्थान्स्वसत्तयैवसंपाद्यभुंक्ते इतिछन्सदानिष्क्रियोपिनआसीनःउपविष्टइवघाव
नादिव्यवहारदुपरतः वाघादित्याघात्मनासदागतेवात् तदाकालात्मनासदागच्छन्नपिकुलालचक्रमिवनतिलमात्र

उत्सीकरोतिदहनंसपत्यश्रतंरसं इंद्रियान्नुभवान्भुंक्तेभोगानिवमहीपतिः ३ तिष्ठन्नपिहीनासीनोग
छन्नपिनगच्छति शांतोपिव्यवहारस्थः कुर्वन्नपिनलिप्यते ४ पूर्वमिघतत्पेदानीमिहात्रोभयत्र
च विहितोविहितोप्येषसमःसर्वासुवृत्तिषु ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

97

मन्यतोगच्छति शांतोनिर्व्यवहोपिसर्वव्यवहारस्थ ४ ननुपूर्वप्रकृतेनाद्यसुखदुःखाभ्यांलिप्यते इदानीमिहकृते
नाद्येऽमुत्रलिप्सुतेतत्कथंकुर्वन्नपि नलिप्यतेइत्युच्यतेतत्राहपूर्वमितिइहास्मिन्लोकेअमुत्रपरलोकसंधिभूते
स्वप्रस्थानेच्चविहितःशास्त्रनिषिद्धाशुभकर्मफलभुक् अविहितःशास्त्रनिषिद्धाशुभकर्म युगपिसन् सर्वास
भोगवृत्तिषु समएवहर्षैवभोगैर्दृशोविकारासिद्धेरित्यर्थः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथमे महांतं त्वमिति पदे परस्परविशेषणेन शोधनार्थं अत एवानंताय द्वितीये तु अखंडैकरसता लक्षणवाक्यार्थलाभा
र्थं अत एव शिवात्मने देवानां ब्रह्मादीनां सर्वेंद्रियप्राणमनसां चाधिदेवाय अधिष्ठायप्रकाशकाय ११७ गतधनं निरस्त
मेघावरणं परिपूर्णं इंदुबिंबमिवेति शेषः स्ववपुषि स्वात्मनि उदिते आनंदैकरसे स्वयमानन्याधारतया स्वेन पारमार्थिक
रूपेण संस्थं निश्रितं निराधारमिति यावत् स्वयमुदितं स्वप्रकाशं स्वाधीनं द्वं त्वयमनन्यां हं नमामि सर्वोत्कर्षेणानुसंदधे इत्य

महांतं त्वमनंताय महांतं तुभ्यं शिवात्मने नमो देवाधिदेवाय पराय परमात्मने ११७ गतधनपरिपूर्णमिंदुबिंबं
गतकलनावरणं त्वमेव रूपं स्ववपुषि उदिते स्वयं संस्थं स्वयमुदितं स्ववशं स्वयं नमामि ११८ मोक्षोपाये सू० प०
उ० प्रल्हादात्मयोगो नाम सर्गः ३७ प्रल्हाद उवाच ॥ अयमित्येको चित्राकारो विकारपरिवर्जितः आत्मैवा
यमिदं सर्वं पत्किं चिज्जगतीगतं १ मेदोस्थिमांसमज्जासृग्गतीतोपि हि चेतनः अंतरस्थो हि सूर्यादीन् प्रकाश
यतिदीपकः २

र्थः ११५ वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप० प्र० चतुर्विंशः सर्गः ३४ साक्षात्कृतनिहात्मानं निवारणपं ततं प्रणमस्य च तद्बलेनेंगि
तान्वेधाननुसंधायनेदति अयमिति ब्रह्म उवाच ॥ मितिदं सर्वं एतद्धि सत्यकामप्रपंचापदं च ब्रह्मपदं कार उत्पादिस्मृते सर्व
धारोपवज्रस्वबोधकः स ... वापवादपरिशेषततेधकस्य अयमित्येक एव ड चेतः स्वानुरूपः अभिधानाकारो
यस्पड जगती जगत तद्गतं यत् ... किंचिन्नत्सर्वं अनुभूयमान आत्मैव १ देहमात्रांतगतोयं कथं बाह्यं सूर्यादि सर्वमिदं
स्यादिति चेन्नत्प्रकाशकत्वाद्धि त्याह मेद इति नायं मेदस्याद्यात्मके देहपरिमितं किंतु तदतीतोपि यतः सूर्याद्यंतरस्थः २ ॥ ॥

वा०टी० चिरंप्रागहर्षः संप्राप्यजनतोहृष्टोबंधुः पित्रादिरिव २५ २६ भंगः मरणादिनिच्छेदः २७ पाशाः स्नेहादयः शत्रवः
उप० कामादयः आशाः तृष्णाः २८ तदेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानमाह तस्मिन्निति स्थिते स्मिन्निति तत्सत्ताधीनत्स-
९८ नाकजगदित्यर्थः २९ एषसुप्तेषुजागर्ति कामंकामपुरुषोनिर्मिमाण इतिश्रुतिमालंब्याह बइति अमहात्मनांपरि

अविचारवशादेषदेहदपस्योपिचेतनः नजायतेकिराद्वयो इवबंधुरिवागतः २५
विचारेणपरिज्ञानेएतस्मिन्परमेश्वरे अभ्युदेतिपरानंदोलब्धप्रियजनेयथा २६ अस्मिन्
येपरे बंधावुद्दामानंददायिनी आयांतिदृष्टमस्तपाभिभोगाविलीयते २७ त्रुट्यंतेसर्वतः पाशाः
98 क्षीयंतेसर्वशत्रवः नकृतंनिमतांस्यात्तागृहाणीवदुराखवः २८ अस्मिन्दृष्टेजगद्दृष्टंश्रुतेस्मि-
स्मि २ न्सकलंश्रुतं स्पृष्टेचास्मिन्जगत्स्पृष्टं स्थितेसंस्थितंजगत् २९ एवजागर्तिसुप्तानांप्रहरत्पविवे-
किनां हरत्यापदमार्त्तानांवि तरत्यमहात्मनां २० विचरत्येवलोकेषुजीवएवजगत्स्थितो वि-
लसत्येवभोगेषुप्रस्फुरत्येववस्तुषु २१

छित्वालकेश्वरोपासकानां आ र्तानां आपदंहरतिवितिविरतिवांछितमितिशेषः २० जगत्स्थितौ एषआत्माजी-
वएभत्वाविचरतिभोगेषु विलसतिवस्त्रालंकारसमाजोत्सवादिषुस्फुरतिशोभते २१

भोक्तृस्पर्शमिभोगैः कथं कर्मणां साफल्यं तत्राह उद्भवतीति वस्तुतः अभय एवाला तत्तत्कर्मानुरूपं त्वयमुद्भवति उद्
तं च ब्रह्मादितृणपर्यंतं भोक्तृभोग्यभावं तदधिकरणानि चतुर्दशभुवनानि चेति जगत्त्वस्य विधिमात्रेण एव नियन्तृत्वस्थि
तत्वदेवास्य कर्मफलमित्यर्थः ६ ननु स्पंदः कथमावर्तयितत्राह नित्येति नित्यानामासत्तायाएव संपदस्तया नित्यसंपदमयः
नित्यमलेपकस्य ७ ननु मनइंद्रियाणि वा देहादि प्रवर्तयंति मालातत्राह मनांसीति अत्र पंक्तिर्मिद्रुपपंक्तिः ८ अतएव तादुर्वे

उद्भ त्यमयो भावं भुवनानि ततस्ततः ब्रह्मादितृणपर्यंतं जगदावर्तयिस्थितः ६ नित्यस्पंदमयो नित्यमपि
देवात्सदागतेः स्पंदोणोरपि क्रियो नित्यमाकाशादप्यलेपकः ७ मनांसि तेजोभयत्येव पल्लवानीव मोकतः ॥
वाहयत्यक्षपंक्तिं यामश्वालीमिव सारथिः ८ अदुर्विधत्वदेहगेहे कर्मरतः सदा संभ्राड्विना मानेत्वस्य
संस्थितो गमुनिदंभुः ९ एष एव सदा विष्णुः सुज्ञेयो ध्यातव्य एव तु जरामरणसंमोहादनेनोत्तीर्यते यत्ते
१० सुलभश्चायमत्यंतं सुज्ञेयश्चाप्तवंधुवत् शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव पदः ११ अनाकृष्टप्यनाहतः
स्वदेहाद्वेव लभ्यते मनागवोपहतोपि तु गणाद्भवति सन्मुखः १२ नासमेव प्रमानस्यसर्वसंपत्तिशालिनः ॥
धनानामीश्वरस्यैनामयोगवोपिवाभवेत् १३ आमोदइव पुष्पेषु तैलं तिलकणेष्विव रसजाजातिष्वि

धादुदेशगयस्यतद्वत् इवशब्दो द्विविधाया मिथ्यात्वद्योतनार्थः एवं विरुद्धरागात्मपियोज्यः ८ अनेन अनिर्देश्येतिशेषः
१० सुलभः ज्ञानमात्रेणास्वंशकाः सुज्ञेयः स्मृतिमात्रेणावशीकर्तुं योग्यः ११ दूरस्थस्यमित्रादेराकृष्यपाकृतना ह्नाभः
दूरस्थस्यस्याद्वान तु लाभेनेतदुभयापेक्षेतिभावः उपहृतः प्रणवोच्चारणेनानुस्मृतेः १२ धनानामीश्वरस्य धनिक

तुंबकः अलाबुः इवार्थेचकारः जलधाराइवेत्यर्थः नअस्माकंबुबुकाकाशाकलनामितिभावः दीपांगान्निर्तैलवर्त्ति
याज्ञाराणतिकम्पनिर्गतोदीपालोकोयथारज्वनवध्यते ३१ ३२ संबाध्यते अभिहन्यते अमृतादितिभावः ३३ कुपाल

तुंबको परिधाराश्रकानः स्तनिरूपस्थिता दीपांगान्निर्गतोरज्वानालोकोवध्यतेयथा ३१
तथानोपमहंवज्रः सर्वभावगणातिगः संबंधः कोस्तुनः कामेभिनाभावैरर्थोन्द्रियैः ३२ केन
99 संवध्यतेव्योमकेनसंबाध्यतेमनः शरीरेशतधापातेसेउनाकाशशरीरिणः ३३ कुंभेभग्ने
स्ततेत्तीणे कुंभाकाशस्यकास्तुतिः पि शाचकइवादंशपामनोनामोवितसुधा ३४ अदि
तस्मिन्नुत्तते बोधात्कानस्तति रूपस्थित सुखदुःखमयीयस्यवासनातन्मनोमम ३५ अभव
त्पूर्वमिथ्यैकासंपन्नाततुभिर्वृतिः अन्याभुंक्तेअमादत्तेप्यन्यस्यानर्थसंकरः ३६

शाभग्नेनछिद्रीभावेनस्ततेमदृश्यश्चघेनत्तीणो ३४ बोधात्मनोव्यतिरिक्तालदर्शनात् यस्यसुखदुःखमयीवा
सनाततादृशंमनः पूर्वमिज्ञतादृशायामभवत् नेदानीमस्तीत्यर्थः ३५ ननुरधरिछिन्नानिर्वृतिः सुखविश्रांतिः
३६

असाधारणजीवभेदभ्रमदशायामप्यस्य न साधारणे काप्यस्फूर्तिरित्याह आत्मनेति २२ एवंविरानुसंधानं चेतनावर्तमान
दर्शनं कलनात्तद्रूपी सः वाह्याभ्यंतरेषु चेतनोपाधिषु आश्रितः जगत्पदार्थानां संभावेनु अधिष्ठानसत्तासामान्यमात्रस्वभावं
सर्वानुगतमास्थितः २३ २४ २५ तथा देहपतिरात्मा देहप्रकाशनतत्समर्थः २६ प्रकाशतामेधमनइंद्रियादिव्यापारत्तां सर्वत्रैवसा ८

आत्मनात्मानमेवांतः शांतेनानुभवन्भवी स्थितः सर्वेषु देहेषु तीक्ष्णत्वं परिचेष्विव २२ चेतनाकलनारूपी सवा
ह्याभ्यंतरस्थितः जगत्पदार्थसंभारे सत्तासामान्यमास्थितः २३ एषभूम्यंत्वमाकाशे स्पंदएषसदागतौ प्रकाशश्चैव ८
तेजस्स पयस्येषरसः परः २४ काठिन्यमवनावेवमौष्ण्यमेवहुताशने शैत्यमेषनिशानाथे सत्ता चैषजगद्गुणे ॥
मषी पिंडे यथा कार्ष्ण्यं शैत्यं हिमकरे यथा यथा पुष्पेषु सौगंध्यं देहे देहपतिस्तथा २ यथा सर्वगता सत्ता काले ८
सर्वगतो यथा अस्मिन्शरीरे महीयसि सर्वदेशगता यथा २७ रूपालोकमनस्कारः पूर्णं कृत्यं तदात्मनः नित्यः सो
यं महादेवो देवानामेव बोधकः २८ अयमेवाहमस्मीति नास्ति कमलानापि किले तरा रगुनेवाधुनाप्यपि
यपत्रमिशंभसा २९ संभ्रमेणोवपाषाणे संबंधो भापनेतरैः सखदुःखक्रियो देहमापतत्नु पतत्वा ३०

धारणं दृष्टांतैर्दर्शयति यथेति द्वाभ्यां २१ यथैते दृष्टांतास्तथा रूपालोके अंतरा द्विव्यापारे मनस्कारे मनसव्यापारे प्रयुक्तं यद
हाभ्यंतरप्रकाशनं तदात्मनः कृत्यमिति प्रकाशैकस्वभावः सदृत्यर्थः एवमपि देव सर्वदेवानां सूर्येंद्रचंद्रादीनामपि बोधको
ऽयं प्रसिद्धो महादेवः अहमेवास्मीति परेणान्वयः २८ अनुनासक्तमनेनरगुना २९ संभ्रमेणाभयकंपादिना ३० ..

वा०टी० विमोलुत्याकृणत्पाविन्नध्यासापनियाचवमसुखेचलध्यः ४९ ५० विसोप्रसादाद्भुसन्प्रालासंसृतिमागतिइतिपूर्वेणान्वयः

उप० इंद्रियेतादेरहंसमवमोषितइतिचतुर्थेनान्वयः इंद्रियाण्येवोरागतः सर्पविला निपस्मिन् एवमुन्नरन्नापि

१०० वृत्त्रीहयः ५१ वासनावनजालेष्वितिसर्वसप्तम्यंतानांविशेषणं ५२ दुःखान्येवदावा विहावाग्नयइवहारिणः परधनप्राणाप

प्राप्तेप्सितविनतांमृगसिमृगन्नमोर्पिरमार्थिकी तृत्पासु एषाविन्नष्पावामेननियमेनच ४९ लब्धोयंभगवान्नात्ताद्दवः

अधिगतःस्फुटं अहंकारपदातीतच्चिरात्संसृतिमागतः ५० स्वभावाद्भगवानात्माविसर्ववासनातनः इंद्रियोरग

गर्तेषुमरणाख्यमूमिषु ५१ तृष्णाकरंजकुंजेषुकामकोलाहलेषु वासनावनजाधनेषुजन्मकूपांतरेषुच ५२ दुः

खदावाग्निदाहेषुदुःखदावाग्निहारिषु पातोत्पातदशालत्वेमहतोन्मज्जनभ्रमैः ५३ आविर्भावितरोभावैराश्ला

पासक्तिचेष्टितैः अहंचिरमहंकारद्विषासमवमोषितः ५४ निद्रायामल्पवीर्यस्यापिशाचेनेववजंगले स्वयमेवत

700 पेदानीं क्रियाशास्त्रस्वेपवहि ५५ शोरिणाव्यपदेशेनविवेकश्रीर्विबोधिता प्रबुद्धभवतीशानेतमहंकाररात्त्सं॥

५६ नपश्यामिनमोदीपे ज्वलितेतिमिरंयथा तस्याहंकारचत्सस्यमनोक्चिरचासिनः ५७ दीपस्येवप्रशंनतस्यन

वेत्निगतिभास्वरः द्दष्टएवत्वयीशानेपलायनपरायणः ५८ ,, ,, ,,

हारिणाघोरायथातोमातश्चाद्दशैर्विपित्संपद्दशालत्वैः मज्जनप्रायैरधोगतिभिरुन्मज्जनप्रायैःसद्गतिभिः ५३ अहंचिरंअहंका

रलक्षणेनाद्विषासम्पगवयोषितः आलभ्रमोपेलपीडितः ५४ शोरिणाव्यपदेशनप्रसन्नविस्पुष्याजेनत्वयंत्वेनैवविवेक

श्रीः प्रबोधिताउदृपिताः तयाविवेकश्रिया ईशानेस्वरेस्वात्मनिप्रबुद्धेभवतिप्रबुद्धेसति ५५ ५६ ५७ ५८

एषां भोक्त्रादीनामैक्याद्ध्यासलक्षणं मोहं ऐंद्रजालिकस्य चक्रिकाचक्रे वर्तनं चातुरीत्यर्थः भोक्त्रादिविधं दर्शयति भुं
क्ते इति ३७ प्रकृत्यादिदुष्टैः दोषारोपितः आत्मादिमर्शनि किंचिन्मोक्षमस्ति तेनात्र तिष्ठेत्यर्थः ३८ ३९ ४० एतावास नोः
४१ अज्ञानरिपुणा आवयो विधन्नं हिंसतं अवबोधितमिति पाठे अविवेकसर्वस्वमिति छेदः वैसंदेन प्रसादेनानुगृहीतं विवेक मे अ ३

अमः पश्य पश्य महामोहैंद्रजालिकस्य पंचकंचुकचक्रिका भुंक्ते प्रतिरादत्ते मनो देहस्य संकटः ३७ दुष्टात्मा मोक्षमस्ती
हन किंचित्केवलेऽत्ततिः न मे भोगस्थितो वांछा न च भोगविवर्जने ३८ यदायाति तदायातु यत्प्रयातु प्रयातु त
न्नू सुखेषु समतापेक्षा नोपेक्षा दुःखवर्त्तिषु ३९ सुखदुःखान्युपायांतु यांतु चाप्यमरेष्वकः वासनाविविधा ४
देहत्वतंचोदयमेव वा ४० प्रयातु नाहमेतासु न चैता मम काश्चन एतावंतमहं कालमज्ञानरिपुणा हतः ४१ हत्वा
विवेकसर्वस्वमेकांतमवबोधितं वैसदेन प्रसादेन त्वयमुत्त्येन चारुणा ४२ इदानीं परिज्ञाय मयैष परिमोचितः
अहंकारपिशाचोऽयं शरीरतरुकोटरात् ४३ परावबोधमंत्रेण मयेदानीं मया कृतः निरहंकार एवायं म
च्छरीरमहाद्रुमः ४४ पुण्यतामलमायातः प्रफुल्ल इव राजते प्रशांतमोहरादिश्यो दुराशादोषसंक्षये ४५
विवेके धनसंभारान्नु स्थितोऽस्मि परमेश्वरः ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्यमद्भुतः ४६ तस्मात्पूर्णमधुनापि
विवेके घनसंभारान्नु स्थितोऽस्मि परमेश्वरः ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्यमद्भुतः
न नाम प्राप्तमवशिष्यते दिक्ष्वाद्रूरास्मितानर्थामपेतविषयोरगा संशांतमोहनीहारा शांताशा संगता स्मि को
रजोरहितसर्वांशा श्रीलोपशमद्रुमः ४८
सर्वस्वं हत्वा एकांतं नियते कत्वभावं ब्रह्म अवबोधितं ४२ परमोचितः अपहारितः ४३ इदानीमच्छरीरमहाद्रुमः वि गं
तः अहंकारपत्तोयस्मात्तथाविधः सन्पुण्यतामायतः ४४ ४५ विवेकधनसंभारान्प्राप्येतिशेषः ४६ ४७ ४८

विश्रांताय अचलाय ६८ सन्नूप्रसेतत्क्षणाय मानसाय देवसरसे ६९ संविदाभासोवुद्धिवृत्तिप्रतिबिंवचैतन्यैरवपन्नो
यस्य ७० कलाभिस्तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि चेति श्रुत्युक्ताभिः षोडशभिः षोडशकलः सोमपुरुष इति श्रु
तिदर्शिताभिर्वा चंद्रपक्षेतु प्रसिद्धाभिः निष्कलाय निरवयवाय च द्वयैकलाव्यतिरिक्ततत्वतालने ७१ चित्सूर्यप्रसिद्धु
सूर्यात्सदोदिताय त्यादिविशेषणैर्विशेषोदर्शितः शांताय आतापकाय अदृश्याय दृश्यविलक्षणाय ७२ अस्नेहानि

प्रफुल्लानंदपद्याय शांतचिंतामयोर्मये महाहंसस्मानसाया त्मनूतुभ्यमंतत्त्वमोनमः ६९ संविदाभासपन्नाय
पसकोटरवासिने सर्वमानसहंसाय स्वात्मनेंतस्मैनमोनमः ७० कलाकलितरूपाय निष्कलायामृतात्मने सदो
दिताय पूर्णाय त्मनू श्रशिनेतेनमोनमः ७१ सदोदिताय शांताय महाहृ ध्वांतहारिणे सर्वगायाप्य
दृश्याय चित्सूर्यायनमोनमः ७२ असहस्नेहदीपाय वृत्तिनिष्कांतवर्तिने स्वभावाधारधीरायविद्दीपायन
मोनमः ७३ मदनानलसंतप्तं शांतेनमनसामनः भग्नेमंतर्मयातप्तमयसेववलादयः ७४ इंद्रियेणांद्रियं
छित्वानित्वाच मनसामनः अहंकृतिमहंसत्वा छित्वाशेषाजयाम्यहं ७५

स्नेहः स्नेहं परमप्रमाणं दीपयतीति स्नेहदीपः अथवा पुत्रमित्रधनादिषु स्नेहाऽपत्यपलेषां स्नेहेनदीपते सर्ववस्तुस्व
भावानां आधाराय धीप्रकाशकाय ७३ इदानीं स्वपौरुषसफलमित्यभिनंदतिमदनेत्यादिना यथा अयसाकार्यार्थ
यस संदंशेनतप्तमयोभज्यतेतथा शीतेनसमाहितेनमनसामदनानलसंतप्तमनोमयाभग्नमित्यर्थः ७४ अयक्
प्रवणेनेंद्रियेणा चक्षुरादिनापराक्प्रवणंतदेवस्थित्वा एवंमनोहंकारयोरपिवोध्यं शेषोवशिष्टश्चिन्मात्रोहं ७५

असतः अज्ञाना त्मागम्भुत्थितो सम्प्रति गतेसति ९९ निर्गतः गोनसः अजगलेयस्मात्तच्चाविधोडुमः इत्तवान् आरात्मइव कुशब्दा इत्तरु वाचकान् अत्वर्पेदुदु ष्णांमइति मप्रत्यय ६० तस्करेण आलानबोधकेशांधकारेण ६१ शांतदावः नि वयाद्दावाग्निः अचलः पर्वतइव ६२ केआधयोमाननमया परलोकदुःखादिचिंतयाकुतोनाधयस्तत्रनस्केति ६३

संपन्नोमदहंकारस्थोरः सूर्योदयेयथा असदभ्युदितेतस्मिन्नहंकारे पिशाचवत् ९९ गतेतिस्मन्महत्वस्यो निर्गोनसइवाद्युमः श्यामाश्मोऽभिपदिनिवा निजगसात्मिन्नबोधवान् ६० तस्करेणेति तोत्सीति निंदितोऽसी विरो दयं शैलममोगस्मतः शांतात्मातामिकः ६१ प्रावइवुमरमातः शांतदावइवाचलः प्रमार्जन्नेहमित्यस्मि न्पदेस्वार्थविचारतः ६२ कोमोहः कालेदुःखानिकाः कदशाकाआधयः नरकस्वर्गमोक्षादिभ्रमाः सत्य महंकृतौ ६३ मिनानेवप्रवर्तते विवेहननमस्थले अहंकारकलापेन्ने चिन्तेज्ञानचमत्कृतेः नराज्ञतेष्ठ केम्लानियथाकुमुमरंजना ६४ निरहंकारजन्तुदेत्कासारविवर्जिते भातिचित्तशरच्चोमिस्वच्छता कांतिशालिनी ६५ निरहंकारपंकायस्प्रसन्नांतरायच महामानंदसरसेतुभ्यमात्मन्नमोनमः ६६ शांतेंद्रियोऽन्नगालायन्नीणचितोर्ववृद्धये आनंदांबुधयेतुभ्यंमहमात्मन्नमोनमः ६७ गताहंकारमे घमशांताशादावव्हये महामानंदशैलायविश्रांतायनमोनमः ६८

ननुसत्येवाहंकारेमोहादिप्रशामचमत्कृतिः किंस्यान्तथाचाह अहंकारेति अहंकारबलालक्तरोपिनेपिन ओन्मादस्सति ६४ इदानींसमुद्गमोदनानाभावैरात्मानंदपयन्नमस्यति निरहंकारेत्यादिनाकांतिशालिनीआलं

६

वा०टी स्थानीतिष्ठन्त्येवाप्तमङ्गलामिवमाकनीअहंकारदर्शनात्तावित्स्यपतेरणतावंतमितित्रिचंआश्चर्य्यं ८४ अधःअ
उप० हंअपंनुभूयमानमिरतिशयानंदस्वभावोजातः प्रादुर्भूतः यत् यतोहंमहसीअपरिछिन्नब्रह्माकारामतिः॥
१०२ साक्षात्कारवृत्तिर्यस्यतथाविधः सन् अहंकारमहायक्षेणअलंमिः शेषंदृशोतोनिर्जकइत्यर्थः ८५ महामतिरिति
तद्विषयनिर्दृष्टइतिवाक्यप्रमाणेनदृष्टः मननेनाधिगतः समाधौमनसाआश्लिष्टः समाधानुभूतश्चांगस्वदेहमि

एतावंतमहंकालंकोभवंचित्तमीदृशं येनाहमेषमिथ्यैवह्यहंकारतांगतः ८४ अद्याहमस्मि
जातोयमहंधन्यमहामतिः अहंकारमहायक्षोयेनत्यक्तःसवैलघुस्थितः ८५ दृष्टोयमात्माभगवा
वात्तस्थेनाधिगतोमया अलब्धप्राप्तभूतांगस्वानुभूतोनियोजितः ८६ गतास्पदंगतमननंग
तेषणंतिरस्कृतंनिपुणमहंकृतिभ्रमैः निरीहितंव्यपगतरागतरागरंजनंविकौतुकंप्रशममिदंग

वस्वदास्वानुभूतोनियोजितः तथाचाहुः देहात्मज्ञानवद्ध्यानंदेहात्मज्ञानबाधकं आत्मन्येवभवेद्यस्यसनच्छन्नपिमुच्य
ते ८६ सांप्रसतिदीर्घविस्तेपंस्वमनः प्रशमंगतमित्याहगतास्पदमितिगतास्पदंनिर्विषयंविषयाणांमननाद्धि तेषु
षणप्रसक्तिरितिमूलोच्छित्त्यागतमननंगतेषणंचनिपुणंनियततिरस्कृतंनिराकृतंकुत्सितमितियावत् अतएवनिरीहि
तंनिश्चेष्टंकौतुकंभोगोत्कंगतरहितं अतएवनिरिंधनाग्निवत्प्रशमंगतमित्यर्थः ८७

१०२

202

भावेन स्फुरूपा भ्रमभ्रमज्ञां ऊहापोहवती बुद्धिः प्रज्ञातया अविचार संदेह दिल ज्ञानमप्रज्ञां अज्ञः ज्ञातत्वाभिमान
शून्योज्ञः ज्ञप्तिमात्रस्वभावएवसत्योस्मिताद्दशायतेमहंनमः ७६ भावेनत्वसाहंभावेनदेहाघहंभावेनदेहाघहंभावे
गलिते ७७ निर्भावंभावनाहेतुबुद्धिशून्यंअनीहितं इधाहेतुचित्तशून्यंस्पंदुः प्राणनक्रियातन्मात्रेणस्पुरुआत्मायस्य
तथाविधेजीवन्मुक्तालमितिक्षतिजीवति तथाच श्रुति तस्मादेकमेवव्रतंचरेत्प्राणेच्चैवापानाच्चेति ७८ हेलयेवत्र

भावेनाभावसुद्धिघहित्वात्तस्मात्त्वया निक्षिप्यप्रवृत्तवाज्ञज्ञांज्ञोऽज्ञःसत्योस्मितेनमः ७६ मनसामनसि
छिन्नेनिरहंकारतांगते भावेतगवितेभावेस्वस्थस्तिष्ठामिकेवलं ७७ निर्भावंनिरहंकारंनिर्मनस्कमनीहि
तं केवलंस्पंदमुञ्चत्मन्येततिष्ठतिवे वपुः ७८ हेलानुकोपेजानंतविश्वेशादविशायिनी परमोपशमोपेता
जातोयंम मनिर्वृतिः ७९ प्रशांतमोहवेतालोगताहंकारराक्षसः कदाशास्पिकोन्मुक्तोजातोस्मिविगत
८० ज्वरः तस्मात्कुगुणोछित्वामच्छरीरकपंजरात् नजानेक्वगतोडीनडुरहंकृतिपक्षिणी ८१ उद्धूलितेघना
८२ ज्ञौकुलापेकायपादपात् नजानेगतउड्डीयेक्वापेहंभावविहंगमः ८२ दुराशादीर्घदोरालधूसराभोगभस्मना
मयभोगि हितादिष्टाभूपस्योवासनाहता ८३
नुकंपिताभोगैस्वर्यदानेनानुगृहीताः अनंतात्मभक्तायेनतथाविधाद्विश्वेशानुकूलविश्वादेरप्यतिशायिनीनुक
ष्टानिष्ठत्ति निरतिशयानंदविश्रांतिः ७९ तृपिकापिशाचीनयोन्मुक्तोअतएवविगतज्वरः ८१ ८१ उद्धूलितज्ञाना
भ्यासपेषणेनधूलिकृत्योडापिते ८२ दुराशाभिर्दीर्घदोरालैर्दुःखदेहाद्यात्मत्वाभिमानैश्चधूसराः मलिनाः भयल
क्षणानाभोगिनांसर्पाणांहिताः भूपस्य दुर्वासनाः भोगाभस्मयतीतिभोगभस्मासमाधिस्तेनहताउद्दिन्नाः ८३

बा०टी० विश्वंभोजने भो हितविश्वजननीन अंतरं अंतर्धायकमज्ञानं अभूदितिशेषः अघतन्नाशात् दूरमत्यंतामेदलक्षणाम
उप० तिसामीप्यसंपन्नं ५ संसारलक्षणाग्यपाशिस्यर्वत्राय ६ विबुधनापायेंदुरूपाय ७ वाच्यवाचकद्वयोरेणाव्यवहारदृष्टि
१०३ भिदाच ८ अनेनयाकल्पनमेतिशेषः नित्यपात्रपुंडाय ९ आदोसरूपदार्थानां द्रष्टे ततः सद्रूपस्वानंतरूपविका
शेने अनभरएवसर्वत्वभावाय अधिष्ठातयासर्वगात्मने १० एतावंतंकालमद्रूपेत्वमेवमर्थंदनुवर्त्तमानाच्चूंतद्दर्शनीत्व

त्वच्छासनाद्दूरिताशेषविश्वविश्वविश्वजननीनमो सर्वंलभ्यते नित्यमधुना कपलायसे ४ आवयोरंतरं भूरिज
न्मयवहितांतरं अद्दूरमद्यसंपन्नं दिष्ट्यादिष्ट्यासिबांधव ५ नमस्तेकृतकल्याय कैतंभिर्मनिमोलुते नमः सं
सारवंताय नित्याय विमलात्मने ६ नमस्ताकाज्वलहत्ताय नमश्चंद्रमार्द्धधारिणे नमो विबुधनाथाय नमस्ते
यमजन्मने ७ वाच्यवाचकद्वैतेकभेदायोपलिहावयोः असत्याकल्पनैवेषावीचिवीचंभसोरिव ८ लमेवा
103 मतयानंतवस्तु वैत्तिस्वरूपया भावाभावविलासिन्या नियतैव विजृंभसे ९ नमो द्रष्टे नमः स्रष्टेनमोनंताविका
शिने नमः सर्वस्वभावाय नमस्ते सर्वगात्मने १० प्रतिजन्मचिरं ववृद्धो दीर्घदुःखवताम्मया त्वयामघोपदिष्टेन
दग्धेनापहृतौजसा ११ आलोकिता लोकदृशो दृष्टांतदृष्टयः नप्राप्तलेपानेनाकिं चेदासादितं भवेत् १२

येवत्वं विश्वं तयेलब्ध इत्याह प्रतिजन्मेति मयामद्रावाय तेनजीवभूतेन त्वयामघाख्यकामादिदोषानुसारेणोपदिष्टेना
सन्मार्गेणप्रवृत्तत्वाद्दग्धेनअतएवापहृतौजसा तिरोहितस्वरभावेनत्वयालोकदृशः ऊर्ध्वाधोमध्यलोकसंचारभूमात्
प्रविवेकानुकूलदृष्टांतदृष्टयश्च आलोकिताः ततस्माद्बहिर्लोकदर्शनात्वपानप्राप्तः अनेनलोकत्रयदर्शनेनच किंचित्स्वरू

मपिपुरुषार्थरूपमासादितंनभवेत्नाभूदितिद्वयोरर्थः १२

मनः प्रसमाद्ब्रह्मसर्वापिस्थितन्निं निरतिशयानंदावाप्तिं च तु उपसंहरति दुत्तराइति अभवन्नानि नानापोनिजन्मपरंपरा
:दीर्घदोषाः काममोहलोभाद्यस्तत्प्रदाः यस्माच्चिरकालैकरूपदुःखाः विषमाः प्रतिक्षणानि चित्रदुःखाः महापदः
त्वयंगताः चिदघ्नः महेश्वरः पूर्णानंदात्मा समधिगतः प्राप्तः तत्कृतः यतः अंतरे प्रत्यगात्मन्यपि च अज्ञानजाड्यं
ज्ञानेनापगतं बाधितमित्यर्थः ॥ वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप० प्र० पंचत्रिंशः सर्गः ३५ आत्मानं दुर्लभं प्राप्य प्रह्लादः
प्रणामन्मुहुः स्तौति निंदति कांते नरसमेतरलसर्वेभ्यो मानुषानंदादिहैरण्यगर्भांतेभ्यः पदेभ्यः सुखोत्कर्षस्थानेभ्यो

दुरुत्तरासमविषमामहापदः सुदुःसहाभवनदीर्घदोषदाः गताः क्षयं समधिगतो महेश्वरः स्थिरद्युपोपगते
मच्चित्तमंतरे ६८ मोक्षोपायेषूपशम० प्र० ब्रह्मात्मलाभचिंतानामसर्गः ३५ प्रह्लाद उवाच ॥ आ
त्मासर्वपदातीतः स्थिरतासि समिसागतः दिष्ट्या लब्धोसि भगवन्नमस्तेस्तु महात्मने १ अभिवंद्यापचालो
कः चिरमालिंगपसेमया कोन्यः स्यात्त्वत्ते बंधुः भगवन्भुवनत्रये २ हंसियासिद्दासित्वं स्तौषियासि वि
वलासि अयंप्राप्तोसिदृष्टोसि किंकरोमि क्व गच्छसि ३ ” ” ” ”

पातीतः निरतिशयानंदरूपः आत्मा प्रत्यक्स्थानेभ्योपतीनः निरतिशयानंदरूपः आत्माप्रत्यक्महात्मने अपरिच्छिन्न
स्वभावाय २ चिरं आलिंगयसे नीरोदकमरसंवृत्तास्माधावत्प्रभृत्यसि बंधुः परमेष्ठि यः २ यावन्नप्राप्तो न दृष्टश्चता
वन्मृत्युर्भूत्वा अभक्तान्संसि भक्तान्यासि उपासनाकर्मभिराराधितो द्दासि स्वाककदित्वे रूपेणात्मोषितं रूपेणायासिस
वेत्स्येण च विलासि व्यवहरसि मयात्तु अयं नित्यापरोक्षः स्वभावप्राप्तो दृष्टश्च अतः परमां प्रीतिं किं करोमि क्व गासि
नलये दानीं मन्यतां गंतु किं चित्करोत्यपूर्वं न च क्वापीत्यर्थः ३

वा०टी० येनसूर्यस्तपतितेजसेन्दुरित्यादिस्मृतिदर्शनप्याहत्वयेति २२ धुचरानभश्चरावायदयः धीराः निश्चलाः अंबरं
उप० अवकाशादं २३ द्विरूपाभावेपनअहंत्वंत्वमहामितिप्रतिहारेणाभेदोदृढीकृतः २४ इदानीमखंडार्थप्रमाणतया
१०५ संपन्नावहंत्वंशब्दोनमस्यति अहमितिलक्षस्यमहात्मनः बोधनेपर्याभ्यांतवकारणोपाधि विशेषस्यवाच्या
र्थस्यममकार्योपाधिविशिष्टस्यवाच्यार्थस्यवा शाखाचंद्रेकदेशभूताभ्यांउपाधिभ्यांभेदकल्पनात्संयुक्ताभ्यांसा

त्वयाविमलदीपेनभानुःप्रकटतांगतः त्वयाशीतनुषारेणचंद्रःशिशिरतांगतः २२ त्वयैतेगुरवःशै
लास्त्वयैतेधुचराधृताः त्वयैवेयंधराधीरात्वयैवांबरमंबरं २३ द्विरूपामतासि प्राप्तो द्विरूपत
नामहंगतः अहंत्वंतमहंदेवद्विरूपाभेदोस्तिनावयोः २४ अहंत्वमपिशब्दाभ्यांपर्यायाभ्यांमहात्मनः
तववाममवाशाखा संयुक्ताभ्यांनमोनमः २५ नमोमह्यमनंताय निरहंकाररूपिणेतिष्ठसि मनः
प्रक्षोभमायातिस्फुरंतीद्विपरन्तपः शक्तिरुल्लसितस्फारप्राणापानप्रवाहिनी २८ नमोमह्यमरूपाय
नमःसमसमात्मने २६ मय्यात्मनिसमेस्वस्थेसाक्षिभूतेनिराकृतौ दिक्कालाधनवच्छिन्नेस्वात्मन्येवह
तिष्ठसि वहंतिदेहयंत्राणिकष्टमाशावरत्रयाः चर्ममांसास्थिदिग्धानिमनःसारणिमंतिच ३०

मानाधिकरण्येनान्विताभ्यां अहंत्वमितिशब्दाभ्यांनमानमइत्यादरादभ्यासः द्वौवासन्देशाशाखावाह्यसंबंधयो
र्मिथ्यात्वद्योतनार्थौ २५ इदानीमखंडार्थप्रत्यक्बुध्यात्मेनश्वरगण्यतस्यैवब्रह्मतांदर्शयतिनमइत्यादिना २६ हेब्रह्मन्
त्वंमयात्मप्रत्यक्स्वभावसर्वतिदसिनकदाचिस्पराभावेइत्यर्थः तत्कुतोज्ञातंतत्राह मनइतिके नार्पितंपततिप्रेषित

कुतोनाभूत्तत्राह सर्वं चेति नाभिवांछति पुरुषार्थे हापर्णी भवति तता दर्शं वसुलब्दं तेषां विनाइह जगालि श्रूयत्रा

सीत्यर्थः २३ नम्रुह्यसि मोहनित्ती रोसीतियावत् २४ कथमहं हृष्ट्र इति चित्राद्रूपादि सर्वं रक्तितयारूपेण प्रतिबोध

विदंतं गतमिति श्रुतिदर्शितोपायेन त्वाह्यय इति चक्षुर्घरांतः करणस्य घटादिदेशनिर्गमनेतदवच्छिन्नचैतन्यात्मा

ऽस्तिकनी निकारस्मि जालत्वप्रीतवपुः स्थितइत्यर्थः एवमग्रेपूह्यं ४ त्वक्स्पर्शमौ स्पादिकं चस्पर्शान् रपार्शनि

सर्वस्मिन्काष्ठपाषाणवारिमात्रमिदं जगत् नेत्रा त्रिलरदंजेदेवयत्नो नाभिवांछति २३ द्वारामधलब्धो

त्सिद्धोस्पधिगतोस्मिच संप्राप्तो सिगृहीतो सिनमत्तस्मुनमुह्यसि २४ योत्वगः कनी निकारस्मि जाल

प्रीतवपुस्थितः द्वौ दर्शनरूपेण कथं सोऽत्र नहृष्यते २५ यत्वक्स्पर्शस्पर्शनं सर्वांगं धनैलं तिलेयथा

स्पर्शमंतः करोह्येष सकथं नानुभूयते २६ यः शब्दः श्रवणादंतः शब्दशक्तिपरामर्शान् रोमांचंजनयंतं

शब्दस्य कथं भवेत् २७ जिह्वापल्लवलग्नाभिस्त्वदितस्याग्रतोपि च स्वदंतेयस्पवक्त्रनित्यवदंतेसनक

५३ स्पच २८ पुष्पगंधानुपाद्यौ घ्राणहस्तेन देहके यञ्चालो कयति प्रीता कस्मात्सोन करे स्थितः २९ वेदवे

दांतसिद्धांततर्कपौराणगीतिभिः यागीतः सकथं हात्माविज्ञातो याति विस्मृतिं ३० सैव हे देह भोगान्वी

सुभगापियमघाम्ने अंतर्निः स्वदंते स्वच्छे त्वयिहृद्येपरावरे ३१

त्वाव्याप्नुवन् यथातिलेंतर्गतं तिलस्नेहं एवं पुष्पगंधमंतः करोति किंच हे गतितत्वस्पर्शं शीतादि अंतः करोति व्याप्यप्र

काशयति २६ शब्दशक्तिं गान काव्यादिं चमत्कारं परामर्शान् प्रकाशयन् मल्लनिमधुराऽह्लादीति अयंतः पुर

त्वादेव स्वदितस्यान्नरसके प्रमादि च यत्स्पदंतस्वदते सुखात्मनास्फुरति २८ घ्राणहस्तेन रक्तवडुपपादनकरणेन घ्राणो

गुरा २

वा॰टी॰ परमाणोरत्यंतसूक्ष्मस्य दुर्लक्ष्यस्येत्यर्थः वटत्वं वटव्यक्तिसंवलिता जातिः ३८।३९ इदानीं स्वयं मुक्तात्मनेमिन्नात्म
उप॰ त्मने च मुक्तात्मने मोक्षोपायमुपदिश्यति भावानामित्यादिना भूरिभंगानां बहुविधविकारस्वभावानां अभूयवाधाय
२०५ भवाय निरतिशयानंदस्वरूपाय विभावाय च असंगात्मदर्शनेन भावाभावाभ्यां वहिष्कृतः विवक्तसन्तदभावेनैव
सदा विमुक्तः सा भवमापुनर्वंधं प्रतिपद्यसे त्व पूर्वः ४० तदुपायभूतां पूर्वपीठिकामुपदिशति जहीत्यादिना ४१ इति

205 परमाणोस्तवैवांतः इदं संसारमंडलं वटत्वं वटधानायं वस्त्वासिभविष्यति ३८ हयद्विपरथाकारैर्यद्वदे
दस्यपतेवृद्धः तद्वदालोकसेद्व पदार्थशतविभ्रमैः ३९ भावानां भूरिभंगानामभवाय भवाय च भवभावबि
मुक्ता त्वभावाभावबहिःकृतः जहि मानं महाकोपं कालुष्यं क्रूरतां तथा न महांतो निमज्जंति ब्राह्मणे
ष्वासंकटे ४१ प्राक्तनी दीर्घदौरात्म्यदशा स्मर्तव्या पुनः पुनः कोहं किं तद्बभूवेति हसन्मुक्ताद्धशासितं ४२
205 तेप्रयाता समारंभाः गतास्ते दग्धवासराः येषु चिंतादलच्छालोकीर्णे भवानभूत् ४३ अधुनैव देहेन ज्वाला २
ते राज्ञा स्फारमनोरथः नदुःखैर्गुह्यसेनापि सुरैर्वेत्यैर्मकैरिव ४४ अर्धेंदुद्वियदुरस्थां स्वजिताजितम
विचार्येति शेषः मुक्ता मांद्वदा कणाइवसितं अभयप्यास्यात्तथा हसन्मुक्तानी दीर्घदौरात्म्यदशां जहीति पूर्वेणान्व
यः ४३।४४ करैर्मुष्टिमिर्यैर्मिव ४५ ४६ वहिं अविघादर्शि अंतः स्वरूपदर्शि च यथाक्रमभजत्वमयदयअयसाम्र
प ताअजलमभीरणाजगतः अस्तमयोदयो प्रलयसर्गायिसमादित्यर्थः भास्करपद्ये स्पष्टं ४६

तर्हि त्वं किं प्रणनादिश्या किं स्तदेहकृतास्पदो हंकारादिर्वा नेत्याह अयमिति अयमहं सं विश्वपुरे वनन्तका चिद्रूकिंनापि देहकृतास्पदः तर्हि ते किं देहेनेति चेत्र किं दित्याह देहइति ३० नुपशमं याति इति अमइति शेषः ३१ संसारगामित्वात्संसा रभ्रमणशीलत्वात् एतावत्कालं संसारवल्ली विश्रांतोहं संप्रति विश्रांतः ३२ येगरवोवेदांतास्त्रा त्वांमाम द्रूपमेव प्रवद् ति ३३ अखिलाः अनंताः संभोगाः प्रकाशपाः यस्यात्लयाविधापिप्रकाशपदोषवर्तिलिरस्यनकृतसंरंभः अभिनिवेशः

अयंसं विश्वपुरनहंका चित्रकनास्पदः देहः प ननुदेनुय यान्निमतपेक्षया ः ३० चिरादहमहं जातः स्वात्मला भाभ्रिरादयं चिरादुपशमं याश्चिकल्पपर्यंतेजगद्यपा ३१ चितसंसारगामित्वादीर्घसंसारवल्लीनि विश्रां तोस्मि चिरश्रांतः कल्पपर्यांत इवानलः सर्वानीतापसर्वायनुभ्यंमह्यंनमोनमः तेभ्योपि चनमस्ते तुभ्यं मां त्वां प्रवदंति च ३३ अखिलानंतसंभोगा यस्य प्रकाशपवर्तिभिः जयत्यकृतसंरंभा सादित्तापरमात्मनः ३४ आत्मन्पुष्पइवामोदोयस्त्रापिंड इवानलः तिलेतैलमिवास्मिं स्तस्सर्वत्रवपुषि स्थितः ३५ हंसिपा लिसद्दा सित्वमचम्फूर्जेसि वलासि अनंतशक्तिरूपाणि चिन्वयंतव मापिता ३६ जया मैशज्वलह्दीप्तिः सर्वमुन्मील यंजगत् जयाम्युपरता भरंभोजगद्रूपो निमीलयन् ३७

यथाउदासीनेत्यर्थः अंतरवजयति ३४ तमेव सर्वत्र सारइत्याह आत्मनीति ३५ सर्वकर्तापित्वमेवेत्याह हंसीति ३६ स र्गकाले दिशेनत्वया चिदात्मना ज्वलद्दीप्तिर्व तिरंतआपंप्रकाशनेतोज्वलतोहं जीवभावेनानुप्रविश्यनामरूपात्मकंस र्वं जगदुन्मीलयन्व्याकुर्वत्तवदात्मनेवजयाभिवशीकृत्यपालयाभिप्रलयकालेचाहं उपरताभरंभोजगद्रूपपुनर्निमील

वा०टी० सर्वप्रगी नं सर्वभरिणय स्पतीमितनभूतः स्नेहोयो हि शरीरलक्षणस्तस्य घृतवत्सारभूते त्वय्यवशो स्ति
उप० त्वयात दभिमाने जेस्नेहादर्शना दित्यर्थः अत्युत्तमास्वादः अतिमधुरः अमृतत्वस्त्वपमितियावत् तेजसांसू
१०६ र्यादीनां आदिदैवप्रकाशरूपंप्रकाशं निमित्तं अध्यात्मंचभासांचक्षुरादिकरणानामवभासकः ५२ वायूनांप्रा
णानांस्पंदयतीतिस्पंदः मनोलक्षणस्यहस्तिनोमदएवभ्रांतिते त्वंपमोहनिमित्तंवाचावाणी आपंचैवहलंताना
ते१ मितिभागरिमैयपू त्वद्दशात्वयोपसंहारात्संप्रविलीयते उपशाम्यतिमरणमूर्छोत्वमेव अन्यत्रदेहांतरे ५४

त्वय्यस्तिविस्मयस्नेहः शरीरक्षीरसर्पिषि त्वमंतरस्पदेहस्यदारुणएवनिरिवस्थितः ५१ त्वमेवानुत्त
मास्वादः प्रकाशंपतेजसामपि अवगंताल्पसर्पीनांत्वंभासामवभासकः ५२ स्पंदस्त्वंसर्ववायू
206 नांत्वमनोहस्तिनोमदः प्राणानलशिखायांत्वंप्रकाशंपतेनापमेवच ५३ त्वद्वशादिपमालीयांचा वा२
संप्र विलीयते दीपवत्पुनरन्यत्रसमुदेतिकुतोपिसा ५४ त्वयिसंसारवर्तिन्यः पदार्थविलयस्तथा चाहं३
कटकांगदकेयूरमुकुटयः कनकेयथा ५५ भवानयमहंत्वंशब्दैरवमादिभिः स्वयमेवात्मनात्मानं
लीलार्थंस्तौषिवत्तिच ५६ मंदानिलविनुन्नोदोगजाम्बुदन रद खेमि: यथासंलक्ष्यतेव्योम्नि
तथात्वंभूतदृष्टिभिः ५७ यथाहयगजाकारेज्वालालसतिवह्निषु तथैवाव्यतिरिक्तेस्त्वंदृश्यसेभु
पदार्थविलयसमुद्भ्रांतिविपरिणामेनानुषज्यते ५५ त्वयेवस्वात्मनिभवदादिशब्दैर्व्यवहारःक्रियतेन त्वत्तोन्योस्तीत्याहभ
वानितिस्तौषिगुणैःवह्निरप्यत् ५६ अब्दोमेघः ५७ प्रत्येकज्वलत्सुकाष्ठेषुसंचितज्वालानांहयाद्याकारतापिकदाचिद्

पद्येवं तर्हि सर्वत्र तथा कृतो नावगच्छामि तत्राह सर्वदेवेति सर्वदा अनादिकालात्सुप्तोसि शक्त्या भोजकादृष्टशक्त्या भो-
गालोकनलीलार्थं तावन्मात्रे संबोध्यसे नपूर्णो लक्षरूपेणोत्सर्प्यः ४७ भोगालोकनलीलाम्येव विशदयति इक्षुरुद्राभिरि-
ति दश इंद्रियवृत्तयः तल्लक्षणाभिः रुद्राभिः धर्मस्तिकाभेदैः रूपाभिलक्षणं मधुत्वोद्भवाद्दिवातायनस्थया चित्कृत्या
४८ योगिनामुत्क्रमणकालसुषुम्नादिमार्गप्रकाशोपि त्वदधीन एवेत्याह ब्रह्मांडेति प्राणापानशब्दाभ्यां तन्निरोधाभ्यासो
लक्ष्यते तत्परैर्योगिभिर्ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरे देहे प्रतिक्षणं अभ्यस्ते हृदि संपीडितानां प्राणानामुत्क्रम्य परकाय

सर्वदेवासि संस्तुत्यः शयनं संबोध्यसे विभो भोगालोकनलीलार्थं कामिभिः कामुको यथा ४७ इक्षुरु-
द्राभिरुपानीतं द्राक्रूपमधुलया पीयते लीकृतं शक्त्या नेत्रवातायनस्थया ४८ ब्रह्मांडकोटराध्वांताः
प्राणापानपरैस्त्वया गतागतेब्रह्मपुरे सम्प्रेक्ष्यन्ते प्रतीक्षणं ४९ देहपुष्पे त्वमामोदो देहे दीप्त्वमृतामृतं
रसस्त्वं देव विटपे शैत्यं देहहिमे भवान् ५०

प्रवेशलोकांतरसंचाराद्यनुकूलेन नाडीमार्गेषु गतागतैः संचारैर्ब्रह्मांडांतरं गंतुमर्चिरादिमार्गेण सूर्यमंडलं
गंतुवा ब्रह्मांडकोटरस्य ब्रह्मरंध्रस्य संबंधिनः अध्वांताः सुषुम्नादिमार्गप्रचारास्त्वय्येव त्वयं ज्योतिषा करणेन
संप्रेक्ष्यंते स्फुटं दृश्यंते हृदयस्यास्य प्रद्योतते तेन प्रद्योतते नैव आत्मा निष्क्रामतीति श्रुतेर्यद्यपि सर्वेषां मरणे नाडीद्वार
प्रकाश आत्मज्योतिरधीन एव तथापि योगिनां पीडापारवश्यादिना तदवधानाशक्तेर्योगिनां चाभ्यासकाले मर
णकाले च सावधानत्वात्तदावो दहताः ४९ कृतं परमार्थसत्यमृतममृतं देहलक्षणे विटपे शाखायां रागादि

[illegible]स्तोत्रसं ४०

वा॰टी॰ दृष्टांतिके दृष्टांतिं केयोजयति तद्वदिति सर्वनाशेनेति बीजभावेन सहेत्यर्थः ६८ सुखदुःखश्री विषयापगमेस्वरस
उप॰ म्मे निरतिशयानंदप्रकाशात्मनि अणुमपि कालं क्षणमपि स्थातुं न क्षमा यथा निमेषकालश्चतमभागत्वेन प्रसिद्धा त
१०१ न्वी अतिसूक्ष्मा कालकला सैव तथा नश्यतीति तद्वदित्यर्थः ६९ एवमतिसूक्ष्मकालत्वान्नश्यन्तमशक्या गंधर्वनगरी
वमिथ्याभूतापि सुखदुःखादिभावना अज्ञानवत्प्रसादेन स्थिरेव सत्येव स्फुरति त्वयि दृष्टे सति विलीयते नश्यतीत्य

तद्वत्सुखदुःखश्रीर्द्वैतमनामयं जायते जातमात्रेवं सर्वनाशेन नश्यति ६८ भंगुरत्वादिह
स्थातुं कालं नाणुमपि क्षमा निमेषलक्षभागाख्या तन्वी कालकला यथा ६९ गांधर्वीनगरी तन्वी
सुखदुःखादिभावना स्फुरति त्वत्प्रसादेन त्वयि दृष्टे विलीयते ७० त्वदालोकेक्षणोद्भूता त्वदालोकेक्ष
यात्क्षया अतेवज्ञाता ज्ञातवस्तुता केनोपलक्ष्यते ७१ क्षणमप्यस्थिरं यस्तु कथं कार्यकरं भवेत् तरंगै
रुत्पलाकारैर्माला कथमवेक्ष्यते ७२ यदा वाजिन निर्दिष्टं क्रियावस्तु कथ्यते तदास्मेतलोकायमालो

यः ७० अज्ञातत्वदालोकत्वक्षणेन दुःखच सुखाद्भूता सज्ञातं त्वदालोके क्षणया दावं भूतेयं अतेवमेपुनर्नीतेव स
प्रज्ञाना जामेयुनर्भूतेवेत्यर्थः ७१ मिथ्यावस्तूनां क्षणस्थायित्वस्यापि दुर्घटत्वादर्थक्रियाकारित्वमसत्त्वाश्रय्यमि
त्याह क्षणमपीति उत्पलाकारैः उत्पलबुद्ध्याकल्पिताकारैः ७२ ननु सौगतदर्शनवदन्यापि क्षणिकोर्थक्रिया
किं न स्यात्तत्राह यदा वेति न प्रमाणिकं सौगतैरप्यर्थक्रियासाधयितुं शक्यते इति भावः ७३ ,, ,, , ,

207

ब्रह्मांडलक्षणानां मुक्ताफलानां जलतेजःप्रावरणीभां चाकचिक्येन वर्तुलत्वेन साम्यात् ५९ तेजस्त्वमुपपादयति त्वया प्रज्वलि
व्यक्तं प्रतएवास्याप्यायं प्रविद्यावीजां तस्या नेक्षत्रपदार्थानां तत्प्रसिद्धत्वं तत्स्वरूपं स्फोरणप्रकाश्यते यथा पक्वापाकेन मां
सानां स्वादवरसः प्रास्वाद्यनाहिस्वाद्यता प्रकाशयेत्तद्वत् ६० एवं त्वित्प्रकाशनाकल्पितं सद्प्यस दत्प्रायमेवेत्याह विद्यमाने
ति वनितासंबंधिनी रूपलावण्यप्रशतेव ६१ प्रनावर्जितं प्रथ क्रियाशत्या प्रनन्नुग्रहीततत्प्रतीतमपिनसत्तायै प्रर्थक्रिया
येसमर्थमित्यर्थः मुकुदादर्पणात्रीमिता प्रतिबिंबितं स्वलावण्यं मुखसौंदर्यं कांतानां चुंबनां धरास्वादनाचर्य क्रिया

त्वं ब्रह्मांडकमुक्तानामच्छिन्नसंतुरानतः तेजस्तलभूतना मुक्ता चिद्रसायनसेवितं ५९ प्रासत्तदभिव्यक्तं पपदार्थानां
प्रकाश्यते त्वयातत्वेयथा पक्वामांसानां स्वादवेदनं ६० विद्यमानापि वस्तुश्रीर्न स्थिता त्वयि न स्थिते वनितारूपला
वण्यपसत्ते दर्गतचलुषं ६१ सदपीहन सत्तापैवस्तुनाव र्जितं त्वया तद्दर्पनस्वलावण्यं मुकुरप्रतिबिंबनं ६२ लुठ
ति त्वां विना देहः काष्ठलोष्ठसमस्थितो सत्तापासत्तागो ह्यायः श्पामा त्विवरविंवेना ६३ सुखदुःखक्रमः प्राप्पभव
तं परिणमयति प्राकाश्यमासाधयया तमस्ते जोपवाहितं ६४ त्वालोकनयैवैतस्थितियांतिसुखादयः सर्पालो
कमयाप्रातवर्णामुक्लाद्योपया लब्धात्मानो विनश्यति संबंध क्षणएवते तेन मां सीवदीपस्पदध्वरावब्रजंत्य
लं ६६ तमस्तात्मसोदीपासन्नायां स्फुटतां गता दीपसंबंध समयेसाचोत्पद्यविनश्यति ६७ ,, ,, ,,

प्रयुक्तत्वकामोपशमापनालमित्यर्थः नगरपागि रेकेन्द्रस्यचोदय प्रानन्तपसनूदिविद्यमानोप्यमानादसन् प्रसत्प्रायः
स्यामासुतमिस्रासु ६२ प्राप्यसाक्षादनुभूय प्राकाश्यं स्पर्शप्रकाश्यते जोदीपनत्वत्रादिप्रभा ६४ यतत्वदालोकनयैवल
ब्धात्मानस्तेसुखादयः प्रतमस्मरमसत्ताकारेवस्पत्तवं धत्व क्षणएवब्रजंत्यग ह्वंतिनोपायांतरेणेत्यर्थ ६५ ६६ दीपस्य

सर्गः

वा॰टी॰ वासिष्ठतात्पर्य॰ उप॰ रोषड्विंशः ३६ इत्थमेणसमाधिस्थेप्रल्हादेदानवेश्वरं अनापकंदस्युहतं दुर्दशापन्न
उप॰ मीप्यति इतिवर्णितप्रकारमात्मानंसंचिंतयन् १ स्वपदंस्वरूपसाम्राज्य २ स्वगहेतथासमाधौतिष्ठतस्तस्य
१॰८ रद्विष॰ प्रल्हादस्यभुवनमध्यस्थरूपमेरोरिवबहुतरःकालोययौ वीजकोशाद्वीजप्रयत् ५ पीनंप्रबद्धत

मोक्षोपायेभूपश्च॰रो॰आत्मस्तवनंसर्गः३६ इतिसंचिंतयन्नेवप्रल्हादः परवीरहा निर्विकल्प
परानंदसमाधिंसमुपाययौ १ निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पितइवाचलः शैलादिवदि
समुत्कीर्णविभोस्वपदमास्थितः २ तथानुतिततस्तस्यकालोबहुतरोययौ स्वगहेभुवस्यमेरोरि
वसुरद्विषः ३ बोधितोपिसुराधीशैर्नबुध्यतमहामतिः आकालेबहुसेकोपिवीजकोशादि
वांकुरः ४ ए वंवर्षसहस्राणिपीनात्मातिष्ठदेहदृक् शांतएवासुरपुरेमार्तंडइवचोपले ५

त्वं ब्रह्मातदात्मापीनांस इतिपाठेस्पष्टं एकदृक् वाह्यदृक् भूत्वा इतियावत् उपलेउत्कीर्णमिन्ने
उ: सूर्यइवनिश्चलइतियावत् ५ ,, ० ,, ,, ० ,, ,, ,,

२०८

४ मास्पद इति प्रसामर्थ्योपपादकं संबोधनं ७५ अनल्पपदास्पदत्वेच कर्तृत्वाभ्यासो मूलमित्याशयेनाह
कस्मि३ निरीहेणेति ४

इमांउक्तरीत्यादुर्घटामपिसुखादिकांलक्ष्मींतदुपदिताभिज्ञानोविवेकिजनानांचेतसिस्थितःसन्गृह्णास्येव अविवेकि-
ष्वविवेकिषुयोविशेषस्तस्मान्नजहासीति ७४ अविवेकिषुतर्हिकीदृशोहमितिप्रश्नेनोत्तरमस्ति अविवेकिकल्पएण
नानामानंत्यादनियतत्वाच्चेत्याह अविवेकिष्विति पदद्वया अर्थंकेनानावासनोद्बोधेन निर्भिन्नेनममवाणीतिशेषः नालंन
समर्थाहे अनल्पानां अनंतानांपदानांरूपभेदानांनाम्नांच समंतामूर्तस्थूलदेहोपाधिना असन्नाकामूर्तःसूक्ष्मदेहोपाधि
ना असन्नाकामूर्तःसूक्ष्मदेहोपाधिनावाशब्दः स्वप्नेस्व असपत्वातं द्योतनार्थः अपिशब्दः जागरे देहद्वयसंबंधेनकर्तृत्व

इमांसुखादिकांलक्ष्मीं विवेकि जनचेतसि स्थितःसन्नेवगृह्णासि नजहासिममस्थितिं ७४ अविवेकिषुयोसि
त्वंसहजानल्पदद्वया तद्रूपकथनेनालंमनानल्पपदास्पद ७५ निरीहेणनिरंशेननिरहंकृतिनात्व या सतावा
प्यसत्तावापिकर्तृत्वमुररीकृतं ७६ जयप्रोड्डामराकारजयप्रशांतिपरायण जयसर्वगिमातीतजयसर्वगिमास्पद
७७ जयजातजयाजातजयवृत्त जयानृते जयभावजयाभावजयप्रजेपज पाजय ७८ उल्लसाम्युपर्यस्मि
तिपरम्पधिगतोस्म्यच जयीजयायजीवाभिनमोमहं नमोस्तुते ७९ त्वयिस्थितमपि विगतामयात्मनिस्वसंस्थितो
व्यपरासरागेरंजने घुवंधनं घुचविपदः घुसंपदो भवाभवो घुशममुपैमि शाश्वतं ८०

द्योतनार्थः ७६ इदानींविवेक्यविवेकिप्रसिद्धरूपद्वयेतिहास्यांप्रोड्डामरः बहुलाडंबर इति वित्त तः आकाशेयस्य आगमयु
हणंसर्वप्राणोपलक्षणं सर्वगिमास्य असतामूर्तसूक्ष्मदेहोपाधिनासर्वप्रमाणावेद्य ७७ जेय आविद्यकरूपेण जेतुंयोग्य
स्वाभाविकेनत्वजय अजय्य ७८ अतएवात्मपदकरूपजयवत्वाजयी प्रारब्धशेषस्यापिजया पजीवामि ७९ त्वयिमत्व
रूपएणावस्थितोममसर्वानर्थनिरासासिद्धिः संपन्नेत्युपहरति त्वयीति मयिविगतामयात्मनि अतएवस्वपेस्थितःसति भवा
भावोजन्ममरणेघु अतः शाश्वतं शमं सुखविश्रांतिमुपैमि प्राप्नोमीत्यर्थः ८० ,, ,, ,, ,,,,

विसस्थाने भग्नसंनिवेशं उद्यानं नगरपदाभांतत्स्थानवृन्दजनाश्रलक्ष्यते १५ ध्वस्तानिरंगुण्यामाशानादि
शां सुखमंडलानिपत्र १६ सुराणाम ... र्भकैरपि पराभूतं तिरस्कृतं अंत्यजे स्त्रामसेभ्र्तै स्प्रांडालेश्च स्प्लगास
रसः पिशाचादिभिः १७ न नियता निमयवंतिवनिताः अर्थीः धनाभिमंत्राः सौहार्दसंकेताः युद्धानितन्नि
भिन्नवेशारीच यस्य कलियुगस्समयेउद्धरा: परस्परहरणाश्ररास्यवतदाभं अंतरएवाकुलं सर्वतोभयोद्विग्नं वभू

209

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥ श्रीवशिष्ठउवाच ॥२

प्रलयाक्रंदपुरस्थं विसंस्थानपुरांतरं लुठद्यानं नगरं पर्यानपैकरर्थितं १५ चिंतापरासुरगणं
निरस्तं फलवांधवं अकांडोत्पातविवशं ध्वस्ताशासुखमंडलं १६ सुरार्भकपराभूतं भूतेराक्रां
तमंत्यजैः भूतरिक्तमलक्ष्मीकं उच्छिन्नप्रायकोटरं १७ अनियतवनिताधर्मिंत्रयुद्धहृतधनदा
रविराधितंसमंतात् कलियुगसमयोद्धूटोत्कटाभं तदसुरमंडलमाकुलं वभूव १८ इतिश्रीवा॰मो
क्षोपायेषूपश॰ असुरमंडलव्याकुलंभवस॰ अथाखिलजनजालक्रमपालनदेवनः क्षीरोदनगरेशेष
सय्यासनगतोहरिः १ प्राव्‍ट्‍निद्राव्युपरमेदावार्थमरिसूदनः धियाविलोकयामासकरांचिद्

व १८ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्र॰उप॰प्र॰सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥ अगद्यवस्थासिद्ध्यर्थं हरेरस्मिन्नोपवर्ण्यते इदं दैत्यकु
लं त्रातुमह्लादस्य प्रबोधने अखिलानां जगज्जालसंबंधिनां क्रमाणां नियतीनां पालनमेव देवनं क्रीडनं यस्य
प्राव्‍ट्‍निद्राअपगमे कार्त्तिकांते इतियावत् ध्यानसामर्थ्यं प्रयोजनं शाधयितु मितिशेषः अनेन देवैः कालका
लेसुप्तप्रबोधितः इतिगम्यते जागती त्रैलोक्यसंबंधिनी गतितात्कालिकस्थितिं २ ॥ ॥ ॥

तथापरानंदो भूमात्मस्तद्दशायाएकांतंएकरसंपरिणामी परिणा तत्तया निरानंदमतंतासत्माय: आनंदो स्मिंस्तथावि
धंएर: परमात्मानभासते यस्मिंस्तथाविधंमरणमिवप्राप्तोदेहमात्रावशेषं आभासपरदृष्टजनप्रतीतियोग्यत्वंगत: ६
मात्मन्यथावलवद्भि: सजातीयैरन्यैश्चदुर्बलानांनिष्कारणंचघातितैस्तैमकदर्थितंतंपीडितं ७ तत्कुतस्तत्राह हिरण्यकशि
पाविति दनुसुतालयेदैत्यपुरे ८ दानवानांपरेणापिप्रयत्नेनप्रल्हाद: समाधितोनावबुध्यते ९ विकसद्रूपंप्रबोधवंतमपि
तिथावत् नापुनरपिच्छन् १० संविद्वाद: प्रबोधवान्नापि विचेतस: गलितचित्तस्य गत: स्वभास्यान्तर्यामिस्या: सकाशात

परानंददशैकांतपरिणामितया तया निरानंदपराभासमिवाभासपदंगत: ६ एतावताथकालेन तद्रसातलमंडलं
बभूवाराजकंतीव्रंमात्स्यन्यायकदर्थितं ७ हिरण्यकशिपौक्षीणे समाधौतत्सुतेस्थिते नबभूवापर:कश्चिद्रा
जादनुसुतालये ८ असुरेशोपिनांतेषांदानवानांसमाधित: परेणापिप्रयत्नेनप्रल्हादेनव्यबु ध्यते ९ नप्रा
प्विकसद्रूपंपतितैर्भ्रमरारव: लसत्पत्रलताजालंनिशिपद्ममिवालय: १० संविद्वादोनतस्यातस्वोध्यतविचे
तस: भुवस्त्वंकाकमिवपौरुषोगतभास्वत: ११ अथोद्विग्नेषुदैत्येषुगतेष्वभिमतोदिशं विचरत्सुयथाकामम
राजनिपुरेपुरा १२ चिरायपातालमभूदभूपालतयायथा मात्स्यन्यायविपर्यस्तमस्तंगतगणाक्रमं १३ वलि
भुक्तावलपुरंमर्यादाक्रमवर्जितं सर्वोत्राशेषवनितंपरस्परहतांवरं १४

याविधायाभुव: भूमे: अंत: पौरुष: सुषुप्तपुरुषसंबंधीस्नानदानप्रस्थानधावनादिचेष्टाक्रमइव ११ उद्विग्नेषुदुर्वलेषु
दैत्येषुगतेषुवलवत्सुचदैत्येषुयथाकामं दस्युवध्यतेह्रं विचरत्सुवपवहरत्सुसत्सुपातालंचिरायमात्स्यप्रापविपर्यस्तमभू
दितिपरेणान्वय: १२ १३ मात्स्यन्यायमेवतत्रोपपादयतिवलीत्यादिना वलिभिर्वलवद्भिर्दुर्वलानांपुराणिय
" " " " "
त्रसर्वेभ्य: आक्रांपीडिता: अशेषावनितास्त्रियोयत्र १४

वा०टी० अस्तु क्रियोत्सादः कास्तीतिस्तत्राह क्रियाक्षयेति भूर्लोकग्रहणं कर्मभूमिपरं अस्तं वैपर्यंतस्य नाशे वैपर्यंक
उप० र्माधीनसंसारस्योच्छेदप्रसंग इत्यर्थः २१ अस्त्वेवं किं ततस्ते स्तत तत्राह आकल्पांतमिति २२ अस्मिन् आभो
११० गे जगत्संस्थाने विलीय क्षयमागते सति स्वलीलायाः क्षयकारिणा मया किंचित्तं कृतं भवति न किंचिदि

क्रियाक्षयोपशांतासु भूर्लोकोस्तमुपैष्यति असंसारप्रसंगो यतस्य नाशो भविष्यति २१
आकल्पांतं त्रिभुवनं यदिदं कल्पितं मया नाशमेष्यत्यकालेन तापे हिमकणो यथा २२
किमेवमस्मिन्नाभोगे विलीय क्षयमागते कृतं मयेह भवति स्वलीलाक्षयकारिणा २३
ततोहमपि शून्येस्मिन्नष्टचंद्रार्कतारके वपुप्रशांतिमाधाय स्थितिमेष्यति तत्पदे २४

त्यर्थः २३ ततः स्वलीलाक्षयादहमपि लीलाख्यस्य वपुषः प्रशमं उपसंहारं आधाय संपाद्य अपुनः संसा
रोद्भवाय तस्मिन्रगालपदे स्थितिं एष्यामि प्राप्स्यामि संभावनाधिकेपि भविष्यति त्वदेव २४ ॥ ॥

110

त्रिलोकनक्रममेव विविच्याह त्रिविधरूपमित्यादिना पार्थिवभूलोकसंबंधिनं आचारं जनानां शुभाशुभाचरणं मनसा तौ ताल
मातंगगामपातालौ स्थितिं पर्यालोचितवानिति यावत् ३ तत्र पाताले प्रल्हादद्दानवे स्थिरसमाधाने समाधौ स्थिति सति
इंद्रस्य पुरे स्वर्गे प्रोद्भिन्नमिव छिद्रमुपागतां संपदं दृष्ट्वा पूर्वं क्षीरोदार्णवशायिनः पश्चात्प्रबुद्धव्यालतलस्य पतत्रापि पद्मा
सनं बंधेन स्थितस्य शंखचक्रगदापाणेर्विभोर्मनः स्वकल्पितेनातिभास्वता त्रैलोक्याजस्य महता अनिलाभ्रमरभूते
न शरीरेण इदंतरूपमाणं प्रकर्तव्यं संचिंतयामासेति त्रयाणामन्वयः ४ ५ ६ पदं समाधिसाम्राज्यपदं तत्र विश्रांत ७

त्रिविधरूपं त्वमनसा पार्थिवं चावलोकयत्सः आचारमातंगगामां सुपातालमपालितं ३ तत्र स्थिरसमाधाने स्थि
ते प्रल्हाददानवे छिद्रतां संपादमिंद्रस्य पुरे श्रीछिद्रमुपागतो ४ व्यालतल्पतलस्थस्य क्षीरोदराविशायिनः शंखचक्रग
दापाणेर्देहस्यांतस्यारिणः पद्मासनस्थस्य मनः शरीरेणातिभास्वता इदं संचिंतयामास त्रैलोक्याज्वमहालिना ६
६ प्रल्हादे पदविश्रांते पाताले गतनायके कथं स्थितिरियं प्रेप्सो निर्द्वंद्वत्वमुपागता ७ दैत्याभावे सुरश्रेणी निर्जिगी
षुपदं गता शममेष्यत्यदृष्टारूपटलेषु सतेरिघया ८ मोक्षाय निर्गतद्वंद्वं तत्रो यास्यति तत्पदं क्षीणाभिमानवि
रसालतेव प्रविशुष्कतां ९ देवौघे शांतिमापन्ने भुवि पन्नतपः क्रियाः अदेवत्वफला सर्वा शममेष्यंत्यसंश

शमं अरागद्वेषतां नदृष्टाग्रेरूपटलानियेषु अनावृत्तिकालेषु ९ ततः शमात् निर्गते द्वंद्वंगतशीतोष्णादिद्वंद्वोपलंभक्र
द्वितीयमितिवा त्रिरूपा स्वर्गसुखोद्भिरक्ता जलसेकमन्वात्त ८ द्वंद्वाभावात्स्वर्गसुखदुर्लभत्वादर्शनाद्वैपक्षापन्नेः सुतः
सात्विकत्वाच्च देवौघे शांतिमायाते सति मुक्तेभ्य विभजन्ते देवामोहेनपि दधुरिति तस्माद्घातत्र प्रियं पदेतन्मुष्णाति
धुः तस्मादेते सुरविधमाचरंति शापंतिच प्रमादिनो नहि छिद्राः पिशुनाः कलहोत्सुकाः संन्यासिनोपि दर्शपते देवसंहृषि

वा॰टी॰ ननुयोगनिद्रयास्वरूपसुखगमनंतवानुचितमित्याशंक्याहभावेति अबुद्धित्वादभिनिवेशविरहाद्वा गमनादिप्रयत्न
उप॰ स्ततूयोगगमनमेवमभवेत् नान्यतोगमनंयतोयत् योगनिद्राप्राप्यंसुखंगमनयत्नादेर्भावाभावेषूत्पत्तिनुत्पत्तितत्रा
१११ शेतस्थितोचसममित्यर्थः गद्य अस्महं स्थैर्यमचलंसमेवयापातियतोनाज्ञवत्संसारलीलांसंपादयामीत्यर्थः २६

वा॰१
भावाभावेष्वनुत्पत्तित्रा शेतस्थितोचवा यः प्रयत्नस्तबुद्धिना योगगमनंभवेत् २५ तस्मात्सया
मिपातात्वंबोधयाम्यसुरेश्वरं स्थैर्य्ययामि नसंसारलीलासंपादयाम्यहं २६ असुरपुरमवाप्यप्रो
विवर उताचारघोरंकमलमिवविवस्वान्देत्यमुद्बोधयामः जगदिदमखिलंत्वस्थैर्यमभ्यानयामोघनमिधि
रिवशैलेचंचलंमेघजालं २७ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेपरमेश्वरवितर्कः सर्गः ३८

प्रोद्धतीनांविमर्यादानांदस्यूनामाचारेणघोरंभयानकंअसुरपुरं अवाप्यगत्वाविवस्वान्सूर्यः कमलमिवदे
त्यंप्रल्हादंसमाधेर्बोधयामः तेनचइदंअखिलंजगत्प्राणकरीत्यास्थैर्य्यमभ्यानयामः यथायत्नान्विधत्ते
इतियत्नविधिंवर्षर्तुः चचलंमेघजालंशैलेहिमवदादौस्थैर्य्यमभ्यानयतितद्वदित्यर्थः २७ वाशिष्ठतात्पर्य्य॰
उप॰ प्र॰ अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ ॥
१११

उक्तमेवं उक्तनानाप्रकारभेदेन कांडे अनवसरे जगत्युपशमं गतेसति इहदेवमनुष्यादिजीववर्गेभ्योयः नपरमामीतिन अ
पितुपश्यणायेववैराग्यणात्प्रतो लयइतिस्य ते: प्रकृते लयसुखमाविवसर्व दुःखोपशमलक्षणमयः किंतुतमेवैनंवेदानुवच
नेनब्राह्मणाविविदिषंति अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयांतिपरांगति मित्यादिस्मृतिस्थ तिसिद्धनेकजन्माद्यस्थितनिष्कामक
र्मसाध्यविविदिषाततत्वसात्ताल्कामावान्मूलाज्ञानावरणानिरजे दीजेसाते उनरावृत्तिशंकाप्रशक्तेष्य निरतिशयानंद
वाप्तिलक्षणामयः कस्मचितसिद्धानीमन्ये अतःक्रमेणसर्वेषांतज्ञाभाविदानवाजीवत्वितर्यः तमेवक्रमंप्रदर्शनः संत्ति

अकांडे एवमेवंहि जगत्युपशमंगते नेहश्रेयोनुपश्यामिमन्येजीवेंतु दानवाः २५ दैत्योद्योगेन विबुधा
स्ततोयत्नतपः क्रियाः तेनसंसाररंसस्थानेनसंसारक्रमोमया २६ तस्माद्यातसंगत्वाय यावत्स्थापया
महं स्वेकमेदानवाधीशस्तु प्रनरिद्धम् ७ विनामप्रल्हादमपचेदितरदानवेश्वरं करोमितद्सौमत्येदं
वानासा नमिष्यंति १८ प्रल्हादस्पतत्वयदहः पश्चिमःपावनोमहान् आकल्पमिहवस्तव्यदेहनानेनते
नच १६ एवंहिनियतिर्देवीनिर्मितापारमेश्वरी प्रल्हादेनयथा कल्पंस्थातव्यमिहदेहिना २०
तस्मात्तमेवगत्वागुदैत्येंद्रंबोधयाम्यहं गर्जन्तूजितनिद्रीमुधंमयूरमिवावारिदः २१ जीवन्मुक्तसमाधिस्थः
करोत्वसुरनाथतां मयाप्रबुद्धमनस्कारः प्रतिबिंबक्रियामिव २२ नहिनश्यतिसर्वेप्रिमेवंसहसुरा
सुरैः भविष्यतिचतद्वृत्तं तनोक्रीडाभविष्यति २३ सर्वेदमेदया चेतोसमसमोगममपधापि तथापादं

प्याहदैत्याति विबुधादेवाः ततस्तेभ्योपिविबुधेभ्यः १६ यथावत्स्य यापूर्वकृतुविहितंतादि: ७ १८, १६, २० गर्जन्वारिदः
२ जीवन्मुक्तानायःसदातनः असंसक्तकिलक्षणाःसमाधिस्तस्य मुक्तमनस्कारः मनस्कारेषारहितः प्रतिबिंबक्रि

वा०टी०
उप०
११२

चेतनीयोत्सुखी विषयोन्मुखी चित् चेत्याकारसंस्कारोद्बोधाच्चेत्यमिव भूत्वा विजऽभत रूपतालक्षणां मनस्तां उपाय
योऽप्राप २५ तस्य नेत्रे शनैर्विकसनोन्मुखे बभूवतुः २६ प्राणापानाभ्यांअंतः प्रविश्यापरामृष्टा माः इडादौधितायाः
आसमंतान्नाडीविवरेषु संवेदः संवेदनामिति भिन्नात्स्वातंत्र्यान्तस्यपद्मस्येव अस्पत देहस्य स्पंदः ईषच्चलनं सम
जायत २७ २८ २९ वही

चेतनीयोन्मुखी चेत्यं चिन्मनस्तामुपाययौ छित्वां मुकुरसंक्रांतामुखश्रीरिवराघवः २५ किंचिकु
रुते चित्ते नेत्रे विकसनोन्मुखे शनैर्बभूवतुस्तस्य प्रातर्नीलियपोत्पले २६ प्राणापानपरामृष्टान्नाडी
112 विवरसंविदः वातान्तस्येवपद्मस्य स्पंदोस्य समजायत २७ निमेषांतरमात्रेण मनः पीवरतां ययौ त
स्मिन्प्राणवशात्पूर्णे तरंग इव वारिणि २८ अस्मिन्नवसरे यान दुग्धार्णवस्थ्य वदद्भिः प्रबुद्धस्त्वा
वदेवोभवह्लादी घनरवादिव २० प्रफुल्लनयनं जातमननं पीवरस्मृतिं उवाचेनं त्रिलोकेशः सुरानामि
ज्वजंयथा २१ साधो स्मर महालक्ष्मीमात्मीयांस्मरस्वाकृतिं अकांडएव किं देह विरामः क्रियते त्वया २२

मप्रः घनरवान्मेघशब्दान् २० जातमननं संजातप्रल्हादाहंभावप्रत्यभिज्ञं पीवरीसम्यगुपचिता स्मृतिर्यस्यादित्यस्मृति
यस्य तं २१ महतीं लक्ष्मीं दैत्यराज्यश्रियं आत्मीयां स्वी आकृतिं देहाकारं च स्मर त्वा पादेह विस्मरणेन अकांडे अनवशर
एव देहस्य विरामः अवसानं किमर्थं क्रियते २२ " " " " " " " "

हरिर्दैत्यपुरं गत्वा शंखनादप्रबोधितं प्रह्लादमवदद् ब्रह्मकल्पं पाल्यतामिति क्षीरोदं तद्गतिश्वेतद्वीपं तद्गतात्मकात्
समीपात्पुरात् परिवारेण सहेति शेषः सानुः प्रस्थस्तेन सहितः अचलो मंदर इव १ धातृसंकल्पदेवसं भितपातालकुहरप्रवे-
शिभ्रमो यस्मिंस्तथाविधेन क्षीरोदस्य तलरंध्रेणाधिव च्छिद्रेण शक्रलोकमिव रम्यमित्यर्थः २ अथ तत्र प्रह्लादनगरे अ-
सुरं प्रह्लादं शैलस्य मेरोर्गुहायां लीनं अब्जजं ब्रह्माणमिव ३ अव घूर्णिताः घूर्णिवदवधूताः कौशिकाः उलूकाः ४ ५

वसिष्ठ उवाच ॥ इति संचिन्त्य सर्वात्मा क्षीरोदादात्मकात्पुरात् चचाल परिवारेण सह सानुरिवाचलः १ क्षीरो-
दतलरंध्रेण तेनैव तत्र भेतामसा प्रह्लादनगरं प्राप शक्रलोकमिवापरं २ हेमगेहस्य कोशस्थं ददर्शोर्वीसुरं हरिः
अथ शैलगुहालीनं समाधिस्थमिवाब्जजं ३ तत्र ते तेजसा दैत्या वेशेनैव घूर्णिताः दूरं ययुर्दिनेशांशुविच्छा-
यत्स्वाइव कौशिकाः ४ द्वित्रैः सहासुरैरेभिः परिवारयुतो हरिः प्रविवेशासुरं हंतारमवाविवस्वशशी ५ वै-
नतेयासनस्थोसौ लक्ष्मीविधुतचामरः स्वायुधादिप रीवारो देवर्षिमुनिवंदितः ६ महात्मतं संप्रबुध्यस्वेत्येवं वि-
स्फुरदास्यन् पांचजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुभां गणं ७ महतातेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना तत्यकालपरि-
स्पंदकल्पाभार्णवरंहसा ८ आसुरी जनता भूमौ पपातांगतसंभ्रमा ॥ मत्तनीलीभ्रमादेन राजहंसावली
यथा ९ जहर्ष जनितानंदा वैष्णवी गतसंभ्रमा जनता जलधानकुह्लवकुटजावली १० वभूव संप्रबुद्धोला
दानवेशः शनैः शनैः मेघायश रउत्फुल्लः कदंबवनकानने ११ ब्रह्मरंध्रकृतोत्थाना प्राणशक्तिरथासुरं शनैरा-
६ ककुभां दिशां ७ प्राणोबलं तज्जन्मना तुल्यकालपरिध्वा विप्रलयाभमाणप्राणयार्णवास्फुत उत्सारं स शब्देन तत्प्रबोध्य
निलस्पते ८ आगतसंभ्रमा प्रोद्गतभयमूर्छा ९ १० दानवेशः प्रह्लादः ११ संप्रबोधकं मम प्रपंचयति ब्रह्मरंध्रेत्यादिना आ-
क्रमयामास पूरयामास १२

बा०टी० स्फुटतः दीर्घमलाद्यादीदृशेशेखिटंकाराः धनयोमेघांसौराः द्वादशादित्यसंबंधिनः कराः किरणानभु गतिजनुष
उप० ज्यते ३४ भूताचकीर्णास्त्वं ज्ञानादिचतुर्विधप्राप्तिजातास्तु अहंविस्मुविहरामि गा अवधारयत्वजनयाचेदानी
२२३ तवमरणंनशोभतइत्यर्थः ३५ कस्यतर्हिमरणमुचितंमाह पीवरेत्यादिनायस्यमनः अज्ञानयोगेनदुःखानिविनिकृं
ततितस्यमरणंराजते अत्यंतपीडितोजीवः स्वस्वदेहंविमुंचतीत्यतितिशुमरणहेतूपपत्तेरित्यर्थः ३७ ३८ ३९ हतभा

करासौ स्फुरद्दीर्घटंकारांभ्रमतितले कस्याश्राणीनगर्जतितनुंत्यजसिकिंमुधा ३४ अहंभूतावकीर्णासुसा
रा १ लोकासुखगध्वजः विहराज्ञानयोगेनयस्यपर्याकुलं मनः दुःखानिविनिकृंततिमरणंतस्यराज
ते कृशोतिदुःखीमूढोहंमेताम्लानाम्लभावनाः मतिंतस्यावलंपंतिमरणंतस्यराजते ३८ आशापा
शनिवद्धांतरितश्रेतत्श्रनीयते योविलोलमनो रूप्यामरणंतस्यराजते ३९ यस्यत्व्यात्प्रभंजंतिहृद
223 यंहतभावनाः परोहमिहगर्द्ध्योमरणंतस्यराजते ४० चिन्नदृशिलतायस्यतालोतालेन्मनोवने फ
लितासुखदुःखाभ्यांमरणंतस्यराजते ४१ रोमराजीलताजालंयस्यांदेहद्रुमं अनर्थोघोहरत्यच्चे
मरणंतस्यराजते ४२ यस्यत्वदेहविपिनमाधिव्याधिदवाग्नयः दहंतिलोलांगलंमरणंतस्य

वना अपहृतविवेकांकुरात्स्मात्य स्यहृदयंप्रभंजंति आम्रद्रुयथामहाफलंशालीघंकुरप्ररोहंगर्द्ध्योत्तदमिला
विपश्चादिभ्योमूढाःप्रभंजतितद्वत् ४० तालवत्तपद्गुतालेरणा घ्रुष्टापवत्तिमनोलक्षणोवने ४१ रोमराज्येवलताजा
लंशाखास्यासमूहोयस्मिंस्तथाविधंदेहलक्षणंद्रुमंविषवत्तंकामाघनर्थलक्षणओघश्चंडमारुतप्रवाहोहरति ४२४३

ननु न ह वै स शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः सर्वजनानां तथानुभवाच्चानर्थहेतु देहस्मरणमिति चेत्तत्रा
हेयोपादेयसंकल्पत्यागे सत्यपि देहे प्रियाप्रियभावा वेत्त्वार्थेनास्तीति नानर्थप्रसक्तिरित्यर्थः २३ कियत्कालं तर्हि
देहधारणं तत्राह स्यात्तव्यमिति नियतिं लंघयुर्नियमं २४ क्षेपणीयाव्यवहारे प्रेरणीया २५ कल्पांते तर्हि मया कथं
स्थेयं तदाह तनवामिति स्वमहिम्नी स्वात्मभूते निरतिशयमहत्वे खे महाकाशे २६ तर्हि किं कल्पांतः सान्निहितः
नेत्याह नोदिता इत्यादिना २८ लोलानपमराणां शिरःकलान्यंकस्मि दूं यस्य तथाविधः २९ पुष्करावर्ता खेषु सर्वत्र

हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरगैः भावाभावैस्तवार्थे किमुत्तिष्ठेत्तिष्ठ सं प्रति २३ स्यातव्यमिह देहेन
कल्पयावदनेनते वयं हि नियतिं विघ्नोयथाभूतामनिंदितां २४ जीवन्मुक्तेन भवता राज्यस्य वेह तिष्ठता ।।
क्षेपणीमागतो द्वे गमा कल्पांत मियं तनुः तन्वां कल्पांतशीर्णायां स्वेमहिम्नि त्व यानघ वस्तव्यं स्फुटिते
कुंभे कुंभाकाशेन खे यथा २६ कल्पांतस्थापनी प्रज्ञा दृष्टलोकपरावरा इयं तव तनुर्जाता जीवन्मुक्त विला
सिनी २७ नोदिता द्वादशादित्यानप्रलीनाः शिलोच्चयाः न जगज्ज्वलितं साधो तनुं त्यजसि किं सुधा
२८ वायुर्वहति नोन्मत्त ह्रियोलोकीमस्म धूसरः लोलाम करवा लोकस्तनुं त्यजसि किं मुधा २९ अशे
कद्भ्वमंजर्यः पुष्करावर्त विद्युतः न स्फुरंति जगत्कोशं तनुं त्यजसि किं मुधा ३० धरासारराच्छेलाः प्र
जज्वलनोज्ज्वलाः ककुभो न परिशीर्यंते तनुं त्यजसि किं मुधा ३१ न ब्रह्म विष्णुरुद्राख्या त्र्यीजन्म मिदं प्रिय
ते जगज्जठरजीमूतं तनुं त्यजसि किं मुधा ३२ न चेहाद्रिदलश्रोणीमाचेकाननितां तरा दिशो जर्जरतां या
मेघेषु विद्युतस्तडितः स्फुरंतीदानीमिति सर्वत्रानुषंगः ३० धरायां भूमेर्दह्यमानाया आसमंतात्सरणं सारः प्र

वा०टी० हेयस्य दुःखहेतोः संप्राप्तौ नोद्वेगमेति उपादेयस्य सुखसाधनस्य संप्राप्तौ नातितुष्यति ५२ प्राज्ञास्तत्त्वविद एव पद्माः सरो
उप० माः यस्य पद्मचयं च शुद्धस्य सरः पद्मेषु प्राज्ञेषु भ्रमाः हंसबकादयः पद्माय यस्य सतः शुद्धस्य निर्मलस्य पवित्रस्य गुणाः शांतिक्ष
१२५ मामाधुर्यादयः श्वेतसौरभ्यादयः ५३ श्रुतीर्णत्यर्थं ५४ यस्य उदयेषु संपत्सु उद्गमनेषु च जीवलक्षणा भ्रमरवंति जन॰

नांतस्तोष्यति नोद्वेगमेति यो विहरन्नपि हेयोपादेयसंप्राप्तौ जीवितं तस्य शोभते शुद्धपद्मस्य शुद्धस्य
हंसौघः सरसो यथा यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितं तस्य शोभते ५३ यस्मिन्श्रुतिपथं प्राप्ते दृष्टे स्मृ
तिमुपागते आनंदं यांति भूतानि जीवितं तस्य शोभते ५४ यस्योदयेषु हृद्यजनांबुजानि जीवालिभि
तिसकलानि विलासवंति तस्यैव भाति परि जीवितमक्षयेंदोः पूर्णेंदुवदनुजे ध्वरनेतरस्य ५५ मोक्षो
पायेदूप० श्री नारायणवचनोपन्यासः सर्गः २९

224

लक्षणामंबुजानि कुसुमानि विलासवंति आनंदिताभिभवंति अक्षयेंदोः क्षयरोगनिर्मुक्तचंद्रस्य प्राणीते
वत्सैव तत्त्वविदः जीवितं राजते नेतरस्याज्ञस्येत्यर्थः ५५ वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोन॰
॥ ॰ ॥ त्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॰ ॥ ॥ ॰

अंतःकोटरांतः ४४ मरणत्वरूपपर्यालोचनेपि तत्त्वज्ञस्य तत्र संभवतीत्याह योयमिति स्मृतं प्रसिद्धं तच्च तत्त्वविदा नसन्ना आ
त्मना संपादयितुं शक्यं नाप्यसन्ना तेन देहेन संपादयितुं सदात्मनो निष्क्रियतया त्यागक्रियायोगात् असंगस्य देहसंगाप्रसिद्धेः ।
अ अस्य त्यागस्य पि त्यागस्य दूरनिरस्तत्वाच्च तनुदेहस्यासत्वे किं कारणं तदाह कारणमिति बंधस्य प्रमाणे रवस्य वेदनात् तस्य त्वाल
नो वेदनं ज्ञानमेव देहाद्यसत्वे कारणं देहादिसद्भावप्रत्ययस्याज्ञाननिबंधनादित्यर्थः ४५ कस्य तर्हि जीवितं शोभते तत्राह यस्येत्या
दिना तथा च न न देहात्प्राणोत्क्रमणं मरणं किं त्वात्मतत्त्वात् मतेरुत्क्रमणमेव तच्चाज्ञस्य तु मतिः सदैव स्वात्मतत्त्वादुत्क्रामतीत्यसौ ।

कामकोपात्मकायस्य स्फूर्जत्यजगरास्तनौ अंतः शुष्कद्रुमस्येव मरणं तस्य राजते ४४ यो यं देहपरित्यागस्तज्ज्ञो के मतिः २
मरणं स्मृतं न सतानासता तेन कारणं बंधवेदनं ४५ यस्य नोत्क्रामति स्वात्मतत्त्वावलोकनात् स्वात्मवदर्शि
नो [illegible] तस्य जीवितं तस्य शोभते ४६ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते यः समः सर्वभावेषु जीवितं तस्य कुशरि
राजते ४७ यो नः शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य राजते ४८ येन सम्यग्ज्ञाय
योपादेयमद्भुतता चित्तस्यांते र्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ४९ अवस्तुशदृशे वस्तुन्यशक्ते कलनामले येन ली ॥
नं कृतो चेतो जीवितं तस्य शोभते ५० सत्यां दृष्टिसमष्टभ्य लीलया यं जगत्क्रिया क्रीयते वासनं येन जीवितं तस्य राज ५१

नित्यमतत्स्वरूप इति भावः ४६ किंचैकदेहाभिमानेन त्यागो मरणं स्याद्यस्य तु सनात्तियस्य बुद्धिस्तदीयप्रियाप्रियैर्न लिप्यते
विषयेषु २ सर्वेषु भावेषु देहेषु च समः साधारणात्मा तस्य मरणासंभवा जीवितमेव राजत इत्यर्थः स्वमग्रेपूर्ह ४७ ४८ सम्यगसारत
यापरिज्ञाय चित्तस्यांते अवसानभूते स्थितिः ४९ अवस्तुभूते रजतादि तत्सदृशे च वस्तुनि वस्तुवद्भासमाने वाहार्यकलना
त्मकलने प्रसक्तं चेतः ब्रह्मण्येव लीनं घृतकादित्समीव विलीनं कृतमित्यर्थः ५० जगत्क्रिया जगतां व्यवहारः ५१ ॥ ॥

वा॰टी॰ यद्यज्ञोपि देहे स्थित्वा देही तद्विद्वानपि देहे स्पर्शवेदनास्थितस्तद्वत्किं न स्यात्तत्राह सर्वदेति प्रकाशकत्वेन स्थितिः सर्वदास
उप॰ र्वं वस्तु व्याप्य तिष्ठ ति सर्वमेव त्वमसि नाज्ञवद्देहमात्रमित्यर्थः एवं च तव कः पदार्थो देहः स्यात् यं हं अनु
११५

सर्वदा सर्वमेवासि चित्प्रकाशः परैकधीः कोदेहः काप्यदेहस्त्वं यं गृह्णा
सि जहासि च ८ समुदेतु वसंतो वा तु वा प्रलयानिलः भावाभावविहीनस्य
किं समागतमात्मनः ९

225

ध्या गृह्णाप्याः अदेहोपि कः स्यात् यं अनहंबुध्या जहासि त्यजेरित्यर्थः ८ ननु यदुपचयापचययोर्हर्षोपि चयः
यन्नाशनिमित्तदर्शनाच्च विषादः स देहः इतरस्त्वदेह इति भेदः किं न स्यादिति चेन्न तत्त्वविदे हर्षविषादहेत्वसं
भवादित्याह समुदेत्वादिना भाव्यते प्रीत्यास्मर्यत इति भावः प्रियं न भाव्यत इत्यभावोऽप्रियं तदुभयविहीनस्य

सदेहोपिविदेहोत्रकूटस्थोपिक्रियापरः यथाव्यवहरेद्र्‌ नीसक्तमोहहरिणोच्यते जीवन्मुक्तस्यापिप्रल्हादस्यसन्निधि
मात्रेणराज्यपरिपालनं निर्वाहोपायमुपादिदिक्षुर्भगवान्नूदेवः सत्यपिदेहेतत्संबंधाभावात्प्राणेर्कजीवितमरणेगोणेए
वनमुख्ये इतिवक्तुंजीवनमरणयोर्लोकप्रसिद्धंस्वरूपमाह स्थैर्यमिति देहांतरार्थंपुनर्देहांतरग्रहणायपूर्वदेहस्यसंत्यागउ
त्क्रम्यगमनप्राणानांमरणंस्मृतं मृङ् प्राणत्यागे इति धात्वर्थप्रसिद्धेः १ ताभ्यांदेहस्थैर्यप्राणोत्क्रमणाभ्यांअशरीरेषु
नतस्यप्राणा उत्क्रामंतन्नैवसमवलीयंते इतिश्रुतेरितिभावः २ कथं तर्हिजीवितंत्वशोभतेमरणंनशोभते इतित्वयो ॥ ७ ॥ [illegible]

श्रीभगवानुवाच ॥ स्थैर्यंदेहस्यदृष्टस्यजीवितंप्रोच्यतेजनैः देहांत रार्थंदेहस्यसंत्यागोमरणंस्मृतं ताभ्यां
चैवासिपत्प्राभ्यांगात्मायांमुक्तोमहामते किंतेमरणमस्तीह किंवाजीवितमस्तिते २ विदर्शनार्थमेतत्तुमयोक्तमरि
मर्दन तत्वंजीविसिसर्वज्ञस्त्रियसेनकदाचन ३ देहसंस्थोप्यदेहत्वाद्देहोसिविदेहहृत् व्योमसंस्थोप्यस
क्तत्वाद्व्योमेवहिमारुतः ४ स्पर्शसंबोधकारित्वादूहरावासिसुव्रत उत्सेधारोधकत्वेनकमुत्सेधस्यकार
णं ५ प्रबुद्धोज्ञातवस्तुत्वाद्देहाद्युपशमनामितः इदंत्वेकंपरिच्छिन्नंरूपमत्तयुद्धस्थितुं ६

क्तंतत्राह निदर्शनार्थमितिनानाज्ञानगुणदोषप्रपंचनार्थमित्यर्थः अदेहत्वेविदेहदेहकावगतदेहदृष्टिरितिहेतुः असक्तत्वाद्
यःगविरहात् ५ देहसंस्थत्वंकथंज्ञायतेतत्राहस्पर्शेति देहेशीतोष्णादिस्पर्शसंवेदननिमित्तत्वाद्व्यवहारदर्शनाद्देहेसवा
स्तित्ववानिशेषः त्वचिस्पर्शसंवेदनेकथमसंगात्माकारणमिति दृष्टांतमाह उत्सेधेतियथातत्सेधे अरोधकत्वान्नथा
त्तदुत्सेधकारणमित्युच्यतेतद्वदित्यर्थः २ अदेहत्वंतर्हिकिंयंतत्राह प्रबुद्ध इतित्वेकंपरिच्छिन्नं देहरूपमज्ञोध्यप्रबोधवत्सइः

रोहिकामुष्मिकेष्टानिष्टसाधनहानोपादाननिमित्तग्राह्यग्राहकसंबंधोपशमे रागादिविक्षेपशांतिरुदेतिसेवरागादि
मलोच्छेदेनस्थितिमभ्यागतामोक्षनाम्नोच्यतइत्युक्तोपपादनोपसंहारः १९ एवंस्थितानामपियावत्प्रारब्धक्षयंव्यव
हारसिद्धेर्दृष्टांतमाहसुषुप्तेति यथासुषुप्ता अपिप्राणोदरा न्नरसादिस्पंदंजीवनादृष्टामसन्निधिमात्रेणाचरंती
त्युच्यतेतद्वज्जीवन्मुक्ता अपिचरंतिव्यवहरंतीत्यर्थः २० तद्वत्त्वमपिराज्यपालनमाचरेत्याशयेनाह परावबोधेति अ

ग्राह्यग्राहकसंबंधेक्षीणेशांतिरुदेत्यलं॥ स्थितिमभ्यागताशांतिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते तत्रस्थिताः
सदाशांतास्त्वादृशाःपुरुषोत्तमाः सुषुप्ताचपवत्स्पंदसाधर्म्येणाचरंतिहि २० परावबोधविश्रांतवासनो
जगतिस्थितिं अद्रिसमुद्रइवेहैमांत्वंपश्यशमितस्थयाधिया २१ नरमंतेहिरम्येषुस्वात्मन्येवगताशयाः नोद्वि
जंतेन्यदुःखेषुस्वात्मन्येवरसायनाः २२ नित्यप्रबुद्धजगत्कुर्वंतिकार्याणिमान्यसंगिनः मुकुराइवबिंबानि
यथाप्राप्तान्यवांछया २३ जाग्रतिस्वात्मनित्यस्थाःसुप्तासंसारसंस्थितौ बालवन्नविवेपतेसुषुप्तसद

दृसप्नाः सुषुप्तजाग्रत्संवित्स्थः २१ रम्येषु अनात्मनात्मक्षितिशेषः आत्मन्येव आत्मस्पर्शिषु दुःखेषु स्वात्मन्येवर
केरसायनमिवमधुरंसुखंयेषांतथाचोक्तंवार्त्तिके दुःखीयदिभवेत्साक्षी कः साक्षी दुःखिताभवेत् दुःखिनः साक्षि
तानास्तिसाक्षिणोदुःखिताकुतइति २२ सुखदुःखाभावेतत्प्राप्तिपरिहारार्थानिकार्याणिकथंगरस्त्वातितत्राहनित्येति
अवांछया अनास्थया २३ तर्हितेकिंस्वात्मन्यवास्थाशून्यानेत्याह जाग्रतीति तथाचयानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्त्ति

तिष्ठति तत्त्ववित् इति शेषः १९।२०।२१ देहस्य संबंधिनी अहं इति तादात्म्याध्यासलक्षणे देही ति तद्धर्मसंसर्गाध्यासलक्षणे च चित्त विभ्रमे क्षीणे सति मुधा निर्हेतुका निष्पन्ना चित्सजामि न त्यजामीति कल्पना किंमु दिता स्यात् नैवोदेतीत्यर्थः २२ त्यक्तेदंत्यर्थो मीति शेषः २३ सर्वकर्त्तारोऽपि किंचन कचिदपि न करिष्यतीति पूर्वार्द्धेन सोऽन्वयः तस्य कदाप्यकरणे नित्यमेव ते अकर्तृत्वप दं गताः सिद्धंतीत्यर्थः २४ तत्फलमाह अकर्तृत्वादिति अनुसंधानपादेना अनिष्पादितं ग्राह्यादि २५ शांतिर्निर्विक्षेपता प्रोक्षि

प्रलयेष्वपि शैलेषु कल्पाग्निषु दहत्स्वपि नहत्सुप्यातवाते पुष्पात्मन्येव हि तिष्ठति १९ सर्वभूतानि तिष्ठंति सर्वमि वप्रयांतु वा न यांतु वा यथावर्द्धतामात्मन्येवामितिष्ठति २० क्षीयते न क्षयं प्राप्ते वर्द्धमाने न वर्द्धते नास्पंदते स्पंदमाने देहेऽस्मि न्परमेश्वरः २१ देहस्याहमहं देही तिद्धीणे चित्तविभ्रमे त्यजामि न त्यजामीति किंमुधा कलदोदिता २२ इदं कृत्वा करोमी दमिदं शुष्के दमित्यलं इति तत्त्वविदां तात संकल्पाः संक्षयं गताः २३ प्रबुद्धाः सर्वकर्तारः करिष्यंति ह किंचन न तस्मा करणे नित्यमकर्तृत्वं पदं गताः २४ अकर्तृत्वाद भोक्तृत्व मप्यादि वसमागतं संगृहीतं किलानुसंके नेह भुवनत्र ये २५ शांते कर्तृत्व भोक्तृत्वे शांतिरेवेह शिष्यते प्रोक्तिमत्पाशे सेवमुक्तिरित्युच्यते बुधैः २६ प्रबुद्धास्त्वेन्मयास्त्वज्ञास र्वे माक्रम्य संस्थिताः किं त्यक्तं परिरक्षंतु किं गृहीतं त्यजंतु वा २७ ग्राह्यग्राहक संबंध प्रमितावयविक्रमैः हीनः प्र मूप१

कर्तृत्वमल्लोहेदनप्रकृतां २८ आक्रम्य आक्रम्य उपपादयति प्रबुद्धा इत्यादिना आक्रम्य परमार्थ रूपाविर्भावेन परिस्थितः अप्राप्तं किंप रिरक्षंतु २७ ग्राह्यग्राहक लक्षणे न द्रष्टृदृश्यप्रमित क्रिया कारकसंबंध घटितावांतवाक्यार्थलक्षण व्यतिक्रमैर्महावाक्य प्रमेया चक्षेऽर्गप्रधान क्रियाकलाप लक्षणे विकारे हेतिः कृतस्यालाभात् दु ति तसांगप्रधान क्रियानिष्पादनसाध्यं पारलौकिकं स्वर्गा दिफलं वा किं हरणात् किं जहातीत्यर्थः २८

मंस्यांअंजयंदिष्टो ६ तत्रशोकमोहादिनिमित्तवशादहंसमाधिंनाश्रित: येनममदेहत्यागप्रसक्तिः स्यादित्यत्रनशोकेनेति ७ ।

वा०टी० मस्यांअंजयंदिष्टो ६ तत्रशोकमोहादिनिमित्तवशादहंसमाधिंनाश्रित: येनममदेहत्यागप्रसक्तिः स्यादित्यत्रनशोकेनेति ७ । अस्यांअंजयंदिष्टो ६ तत्रशोकमोहादिनिमित्तवशादहंसमाधिंनाश्रितः एकस्मिन्निति यतस्मन्नदय: नलहेतालमनिसइतितनक्रु ।

उप० दहएवतेपित्राद्यादिनाशादिशोकहेतुस्तंकथमपलयसितत्राह एकस्मिन्निति यतस्मन्नदयः नलहेतालमनिसइतितनकु ।

११७ तुकामेसमाधिरिसर्घ: ८ तर्हिसमाधेः कोहेतुरितिचेद्विचारजातिभ्रांतिरेवत्यागयपद्धयेति एवमेवदेहत्यागाघभिसंधि

विनैव ८ नचवैराग्यचिंतयेति वैराग्योपहूवानमुक्तस्त्याविचारपूर्वकेसमाधावनुकूलेत्वादितिचेत्तत्राहविरक्तइति १०

अहमासमनंतायमस्यांदक्षोमहेश्वर सर्वसंकल्पमक्तायांव्योमव्योमेवनिर्मले ६ नशोकेनमोहेनन चवैराग्य

चिंतया नेदह त्यागकार्येणनसंसारभयेनच ७ एकस्मिन्विघमनेहिकुत: शोक: कुत: ... तिः कुतोदेहः

कसंसार: कस्थितिंकेभयाभये ८ यचेह्वये वामलयाकेवलंस्वयमुस्यपा शयमेवाहमचसंवितितेपावनेपदे ९ हावि

117 रक्तोस्मिसंसारंत्यजामीतीयमीश्वर अप्रबुद्धदशांचिंताहर्षशोकविकारदा १० देहाभावेनदुःखानिदेहेदुःखानि

मेमतिः इतिचिंताविषव्याली मूर्खमेवावलुंपति ११ इदंसुखमिदंदुःखमिदंनास्तीहमत्तमे १३

वैराग्यस्यसमाधिहेतुत्वेरागवद्देहत्यागपिदुःखहेतुत्वानुभवातत्याग स्यापियसमाधिनिमित्तस्यात् सोप्यतत्व विदएवंवांछिते

नममेत्याहदेहाभावइति ११ अतएवसुखलिप्सयादुःखनिवृत्तिलिशयपिवानसमाधिरित्याह इदमितिमूढमेवलुंपतीत्य

नुकृष्यति १२ तर्हिलितेदवासनात्तत्पेछ्यासमाधिस्तत्राहं अहमन्यइति दूरोदस्तात्मबुद्धित्वज्ञानंयेत्तेषाप्रज्ञानामेव ।

जयतिजयतिनतिनतत्वविदामित्यर्थः अस्मुमतांप्राणिनां १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतिदोलायितंचेतोमूढमेवनपंडितः १२ अहमन्योरावायमितिज्ञानंत्ववासना दूरोदस्तात्मबुद्धीनांजयालक्ष्मितामिह १=

कि व हितार्थसंक्षिप्योपसंहरति त्वमिति हे महात्मन् त्वं अंतः अजितस्य विष्णोः पदवीं परमात्मपदं समागतः प्राप्तवान्सन्
एकं कमलजवासरं कल्पपर्यंतं इह एव पाताले गुणगणैः कलितराजलक्ष्मीं भुक्त्वा अच्युतं विदेहकैवल्याख्यं च्युतरहितं
परमास्पदं परमपदं व्रजेत्यर्थः २५ वाशिष्ठतात्पर्य० उप० चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥ गृहीतशासनात् दैत्यान् पूजां संप्राप्य
सानुरागः दैत्यराजे मिषिच्यैनं वैरेरद्वंद्वयधुरि प्रलयेजगत्त्र्यजलानां रत्नानां च अंतः प्रवेशनात् समुद्रेन संपुटके न स्थि
कालेत्रैलोक्यलक्षणाद्भुतप्रदर्शनशीलेन पद्मनाभेन विसृष्टे देहे न इति प्राग्गुक्तप्रकारेणोक्ते सति १ प्रल्हादनामा असौ प्रा

त्वमजितपदवीमुपागतोंतः कमलजवासरमेकमेवभुक्त्वा गुणगणाकलितामिहैवलक्ष्मीं व्रज परमास्पदमच्युतं
महात्मन् २५ मोक्षोपायेषु० प० शोप्रल्हादबोधनंसर्गः ॥४०॥ वशिष्ठ० जगद्दलसमुद्रेन त्रैलोक्याद्भुतदर्शि
ना इत्युक्ते पद्मनाभेन ज्योत्स्नाशीतलया गिरा १ प्रल्हादनामा देहासौ विकासि नयनांबुजः उवाच वचबोधी
शोगृहीतमनःक्रमः २ प्रल्हाद उ० हिताहितविचारेण राज्यकार्यशतेन च इत्यहं अमितोद्वद्वेणं विश्रामतां
गतः ३ भगवंस्त्वत्प्रसादेन स्थितिसम्यग्गतागता समाधावसमाधौ च रूपेणाहं समःसदा ४ चिरमंतर्महा
देवदृष्टोस्सामलया धिया पुनर्बहिरयं दृष्ट्या देव दिष्ट्या प्रदृश्यते ॥५॥

गृहीतोदेह गृहीतमनःक्रमः सन्मुदा उवाच देहगृहणं आत्मनि अप्रवर्ततावारणार्थं २ असुराणां किं हितं देवानां किं अहितमि
ति विचारेण अमितः असंप्रापितः ज्ञानमिति समाधौ कालेरेचयिष्यतया दुःखं ३ स्थितितत्त्वबोधेन स्वरूपावस्थितिः रूपेणापा
रमार्थिकस्वरूपेण सदा समाधवसमाधौ सदेहविदेहमुक्तावस्था ४ दृश्यते कोषु चिद्देवपुस्तके दृश्यते अंतः धिया अखंड
मानससाक्षात्कारसमाधौ दृष्टोसि बहिर्दृष्ट्या च दृष्ट्या दिष्ट्या भाग्यवशेन दृश्यते ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
उप॰
११८

यथा त्वदाज्ञस्तंराज्यं नियतिप्राप्तमहंगीकरोमितथात्वमपि मद्दत्तां पूजां सर्वेश्वरत्वात्तव नियतिप्राप्तां गृहाणेत्याहमि
ति प्रकृतिः शास्त्रलोकप्रसिद्धा नियतिः २० सर्वे लोका मुदत्रांतः स्थितत्रैलोक्यसहितं अग्रगंपुरः स्थितं २२ वाद्योपुरो
मकूपादिषु अभ्यंतरेषु वर्तिजठरहृदयादिषुँभोतानि परिवर्तमानानि मुद्वनानि यस्पतं २३ २४ २५ सिंहविष्टरे सिंहास
च १
त्वमयं पुंडरीकाक्षः पूज्यस्तावज्जगत्त्रये तन्मतः प्रकृतिमात्वां पूजामादाय मर्हसि २० इत्युक्त्वा दानवाधीशः
पुरः क्षीरोदशायिनः शैलेंद्रद्वरपूरौंद्रिमर्घपात्रमुपाददे २१ सायुधं सानुगं देवं ससुरं सखगाधिपं पूज
यामास गोविंदं सत्रैलोक्यमथाग्रगं २२ सबाह्याभ्यंतरं भ्रांतभवनं भुवनेश्वरं पूजयित्वाथ तिष्ठंतमुवाच न ४
कमलापतिः २३ भगवानुवाच॥ उत्तिष्ठ दानवाधीश सिंहासनमुपाश्रम यावदस्य भिषेकं ते स्वयमेव
ददाम्यहं २४ पांचजन्यरवं श्रुत्वा य इमे समुपागताः सिद्धाः साध्याः सुरौघास्ते कुर्वंतु तव मंगलं २५ इत्युक्त्वा
पुंडरीकाक्षो दानवं सिंहविष्टरे योजयामास योगं पं तं मेरुशृंगइवांबुदं २६ अथैनं हरिराहूतैः क्षीरोदाद्यैर्महा
र्णवैः गंगादिभिः सरित्पूरैः सर्वतीर्थजलैस्तथा २७ सर्वैर्विप्रर्षिसिंघैश्च सर्वसिद्धगणैः सह सह गु
न्नर्विद्याधरयुतो लोकपालसमन्वितः २८ अभिषिंचदमेयात्मा दैत्यराज्ये महासुरं मरुद्गणैस्तूयमानपूर्व
सर्गे हरिर्यथा २९ सुरासुरैः स्तूयमानं स्तूयमानः सुरासुरैः अभिषिक्तमुवाचेदं प्रह्लादं मधुसूदनः ३०
भगवानुवाच॥ यावन्मेरुर्धरा यावद्यावच्चंद्रार्ककमंडले अखंडितगुणश्लाघी तावद्राजा भवानघ ३१ इष्टा
निष्टफलं त्यक्त्वा समदर्शनमाधियाँ वीतरागभयक्रोधो राज्यं समनुपालय ३२ ॥ ॥ ॥ ॥
ने २६ २७ पुनः शरदस्वारस्यात्सूर्वस्थियमेकरा वाभ्यषिंच्यद्विद्याधरादिभिः सहपुनरुत्साहातिशयादभ्य सिंचदितिग

प्राप्तो २८ हरिणोक्तं ३८ दैत्यश्रेष्ठतरा: श्रीरक्षणीभिर्लासि
निवा ३१ ३२

तर्हि संसारत्यागाय मोक्षग्रहणाय वासनाधिरस्त्विति चेत्तत्राह इदमिति प्रसिद्धो दुर्धियसंबंधी भ्रम: अज्ञानविज्ञानो
मत्तानां न प्रतीत्यन्वय: २४ तत्कुतस्तत्राह सर्वस्मिन्नित्यादिना २५ भ्रांतिविज्ञाने शुक्तिरजतादिवद्भासते न परमार्थते इति
विज्ञानाभासं सन् आत्मनो सतो मायाया पार्श्वनियोन्मदात्म्याध्यासलक्षणान्मिथुनीकरणादुत्थितं २६ अतएव मम तत्व
विश्रांतिरेव समाधि: संपन्न इत्याह केवलमिति ७ पूर्वं समाधिकाले अधुना मुत्थानकाले इत्यर्थं त्वदाज्ञप्रार्थपोनवो दा

इदं त्वादुपसिद्धं ग्राह्यमिति मिथ्याभ्रमनो भ्रम: नोन्मत्ततां न प्रत्यङ्गमिज्ञमिव दधिय: २४ सर्वस्मिन्नात्मनि
तत्रे तत्त्वचितामरसेक्षण हेयोपादेयपक्षस्याद्वितीयाकलनाकृत: २५ विज्ञानाभासमखिलं जगत्सदसद्
त्थितं किं हेयं किमुपादेयमिह पश्यतु येन मया २६ केवलं स्वस्वभावेन द्वष्टदस्मे विचारयन् क्षणं विश्रांतवान्
त: परमात्मात्मनात्मनि २७ भावाभावविनिर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जित: एकमासमहं पूर्वमधुनेत्यं व्यवस्थि
त: २८ सन्न्यालीयमापन्नं सर्वमात्मात्मतां गत: करोम्यहं महादेव तुभ्यं यत्प्ररोचते २९ ॥ ॥

रूपतयाव्यवस्थितोस्मि इत्यर्थ: २८ सन्न्यात्मतां स्वस्वभावे गत आत्मा अतो मया आत्मीयत्वकर्तव्यतां प्राप्तं सर्वं त्वदाज्ञया
कार्यं करोमि किं स्वरागेणोकरिष्यामि नो त्वा स्वरूपमितित्व दिक्षु वर्तितियेत्यर्थ: २९ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
उप॰
११९

समाधिमुक्तव्युत्थानेहेतुश्चात्रोपवर्ण्यते सनरामकिंनुरत्वाद्देवद्वितीयसंसारइवाविरतः चचालजगाम १ विहंगेश्वरप्रगरुडस्यपक्षनेपांगरुहेपुडलकरवद्राशीभूतैःपुष्पांजलिव्रजैः २ ३ ४ रोदवोद्भवः अमृतमिवशीतला ५६॥ दुष्कृतपदेनपापंतन्मूलमज्ञानंच ७ मयोक्तंनपापमेवेत्याह अज्ञानमिति ८ सप्तजन्मकृतमित्यापातुविचारफलमेतत् नज्ञानफलपर्यंतेनतुविचारेणप्रारब्धफलातिरिक्तसर्वपापक्षयःप्रसिद्धएवेति ९ समाधियुक्तस्यविदेहमुक्तेनसह

प्रह्लाददादिविनिर्मुक्तैःपश्चात्पुष्पांजलिव्रजैः पूर्वमारुणोविहंगेयाश्चात्मागरुडोत्करैः २ क्रमात्क्षीरोदमासाद्यविसर्ज्यसुरवाहिनीं भोगिभोगासनेतस्थौश्वेताब्जइवषट्पदः ३ भोगिभोगासनेविष्णोःशक्रस्वर्गेसुरामरैः पातालेदानवाधीशाइतितस्थुर्गतज्वराः ४ एवमेतत्कथितरामरतिःशेषमलनाशिनी प्रह्लादबोधसंप्राप्तिरैंदवइवशीतला ५ तांतुयेमानवालोकेवदुःकृतिनोपिहि धियाविचारयिष्यंति तेप्राप्स्यंत्यचिरात्पदं ६ सामान्येनविचारेणक्षयमायातिदुःकृतं योगवाक्यविचारेणकोनयातिपरंपदं॥ ७ अज्ञानमुच्यतेपापंतद्विचारेणनश्यति पापमूलंछिद्यंतस्माद्विचारंनपरित्यजेत् ८ इमांप्रह्लादसंसिद्धिंप्रविचारयतांनृणां सप्तजन्मकृतंपापंक्षयमायात्यसंशयं ॥ ९ **श्रीरामउवाच**॥ परेपदेपरिणतंयातजन्मस्वनेमनैः कथंप्रबुद्धोभगवान्प्रह्लादस्यसहालनः १० **श्रीवसिष्ठउवाच**॥ द्विविधामुक्ततालोकेसंभवत्यनघाकृते सदेहैकाविदेहान्याविभागोयंतयोःश्रृणु ११ असंसक्तमतेर्यस्यत्यागादानेषु

मुक्तेनसहविश्रांतिसुखाद्विसाम्येपुनर्व्युत्थानेहेतुंजिज्ञासमानोरामःपृच्छतियइति मनसोविलयेपांचजन्यध्वनश्रवणमपिदुर्लभमितिकथंतेनप्रबोधइतिभावः १० प्रारब्धशेषाद्विधितस्थुवासनासहितभगवदिच्छैवतत्रहेतुरितिविशेषं वक्तुंसदेहमुक्तिविभज्यदर्शयति द्विविधेत्यादिना विभागविभाजकलक्षणभेदःश्रृयंवक्ष्यमाणप्रकारःएकमेरणा

229

११९

यथाप्राप्तास्वप्रजाशास्त्रवादिनिग्रहादिद्विष्वनन्तपुत्तषाणुस्तपैर्देशकालक्रियाकारैः प्रकृतंप्रसंजिनंबधदंडादि
कार्यमातिष्ठ अनुतिष्ठमानसंरागादिवैषम्यंत्यक्त्वा आस्व ३४ अतिदेहतयादेहातिरिक्तात्मभावेनभावाभावे लाभा
लाभे ३५ व्यवहारेपरमार्थेचत्वमेवनिपुणोसीतिनोपदेश्यंतवास्तीत्याहदृष्टेति ३६ अनेनतवपूर्वमिनोरस्योपिसेत्स्यतीत्या
हवीतेति दुःखदुर्गंत्यिरसुरेष्विदानींनस्यास्यतिदेवस्यंचरमयूरा असुरान्नन्दलयिष्यतीत्यर्थः ३७ उन्मत्तावर्षोमि
वर्धितासरित्नदीतीरतरंगिणीवहत्तरंगा ३८ जगत्त्वात्स्यमपिसेत्स्यतीत्याह अधेति निर्मंदिरः निर्गतमंथाचलोयोंभो

देशकालक्रियाकारैर्यथाप्राप्तास्वद्विषु प्रकृतंकार्यमातिष्ठत्यक्तमानसमास्वभो ३४ अतिदेहतयेदंतामम
तापरिवर्जितं भावाभावेसमंकार्यंकुर्वन्निरुनवाधसे ३५ दृष्टसंसारपर्यासिस्तुलितातुलतत्पदः सर्वसर्वज्ञ
नास्तिकिमन्यदुपदिश्यते ३६ वीतरागभयक्रोधेवयिराजनिराजति नेदानींदुःखदुर्गंयिनासुरान्दल
यिष्यति ३७ वाष्पश्रीनासुरीकर्णमंजरीत्यक्तवयिष्यति चतुराजिमिवोन्मत्तासरित्तीरतरंगिणी ३८ अ
घप्रस्र तसंप्राप्तदानवामरसंगरं निर्मंदरांभोविधिवज्जगत्स्वस्थीभिवत्स्यति ३९ देवासुरकुटुंबिन्यो भर्तृ
ष्वंतःपुरेषुच स्वैवयो तुविश्वासमपरस्परमाहृता ४० भव बहुलनिशानितांतनिद्रा तिमिरमयास्यस
देदिताशयश्रीः दनुसुतवनिता विलासरम्यां चिरमजिताम्रुपभंद्वराज्य लक्ष्मीः ४१ मोक्षोपायेषूप०
ग्य० प्रल्हादभिषेकः सर्गः ४१ श्रीवशिष्ठउवाच। इत्युक्त्वापुंडरीकाक्षः सनरामरकिन्नरः द्वितीय
निधिस्तद्वन् ३९ अपरस्परमाहृतांपरस्परभर्तृभिरवंदीकृता ४० हेदनुसुतत्वंबहुलनिशाकसफक्सराजिस्तत्रात्यनितांत
निद्रातिमिरमयंअज्ञानांधकारमपास्यसदाउदिताआशयश्रीः सप्रकाशब्रह्मात्मस्फूर्तिर्यस्यतथाविधःसन्वनिता

वा०टी० लीनेश्रोत्रेशंखशब्दस्याप्यग्रहाजावन्मात्रेण कंपंबोधइत्याशंकांपरिहरन्नाह हरिरिति आत्मकारणात्मासत्यसं
उप० कल्पइतियावत् १८ १९ अकारणेनैवशुद्धात्मनाभूतानांकारणेनाव्याकृतेनचकारात्कामकर्मादिनाचनि
१२०

हरिरात्माहिभूतानांतस्ययत्प्रतिभासते तत्तथैवभवत्याशुसर्वस्यात्मैवकारणं १८
प्रबोधमेतुप्रल्हादोयद्येवमितिचिंतितं निमेषाद्वासुदेवेनदेवेनतदुपस्थितं १९
आत्मन्यकारणेनैवभूतानांकारणेनच सूक्ष्मरूपेपुराणेनतद्वासुदेवमयात्मना २०
आत्मावलोकनेनाशुमाधवःपरिदृश्यते माधवाराधनेनाशुस्वयमात्मावलो
क्यते २१ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवात्मावलोकने विहराशुद्धिचारात्मापदंप्राप्स्य
सि शाश्वतम् २२

120

मितेन आत्मन्येवजगत्स्वरूपेवासुदेवमयात्मनावपुःशरीरमात्रंगृहीतंहिशब्दस्तथाश्रुतिस्मृतिपुराणप्र
सिद्धिद्योतनार्थः २० अतएवहृदयदर्शने आत्मदर्शनंसिद्धमित्यात्मदर्शनेचतद्दर्शनंसुलभमित्याहआत्मेति २१

देहपदेनतद्धारणहेतुप्रारब्धशेषोलक्ष्यतेतस्यभोगेनक्षयेसतीत्यर्थः २३ अस्माभिर्मज्जिता निर्वीजास्तुपमा
मेषामितिपुनर्देहपतनावावात्पोहेतुगर्भविशेषणंजीवन्मुक्तेष्वनुसमाधिव्युत्थानेनपुनर्देहेदेहपतायांहेतु
रस्तीत्याहशुद्धेति शुद्धा असंगमालिन्यनिर्मुक्तायावनीशुद्धब्रह्मात्मभावना परमोदारात्तस्माकार्यस्यरहि

अदग्धवीजोपमाभूयोजन्मांकुरविवर्जिता हृदिजीवद्विमुक्तानांशुद्धाभवतिवासना
२४ पावनीपरमोदाराशुद्धसत्वानुपातिनी आत्मध्यानमयानित्यंसुषुप्तस्येवतिष्ठति
२५ अपिवर्षसहस्रांतेतथैवांतरवस्थया सतिदेहेप्रबुध्यंतेजीवन्मुक्तारघूद्वह
२६ प्रल्हादोंतःस्थयाशुद्धसत्ववासनयात्वया बोधमापमहाबाहोशंखशब्द
शुद्धया २७

ता अंतःकरणस्यब्रह्मलीनत्वेपिवासनास्थितौदृष्टांतमाहसुषुप्तस्येवेति २५ देहपदेनात्रापितद्धारण
हेतुप्रारब्धशेषोलक्ष्यतेसैवप्रल्हादबोधेपिहेतुरित्याह प्रल्हादेति २७ ,, ,, ,, ,,

वा०टी० उप० १२१

तत्तर्हि प्रल्हादः माधववरं विना पिस्वपौरुषेणैकपंनप्रबुद्धवान् अतः स्वपुरुषादेव सर्वत्र ज्ञानलाभ इति प्रयोजक नियमभंग इत्यर्थः ३ स्वपौरुषस्य साध्यायां पुरुषार्थसिद्धौ माधववरोपि ग्रहविशेषएवनस्वतंत्र इति नोक्तनियमभंग इत्याशयेनसंह्नि पौरुषमाह यस्मादिति ४ अथवा विरोधः प्रल्हादात्मभेदाभावात्तत्प्रयत्नप्राप्तोवरः प्रल्हादप्रयत्नादेवेति वा तत्र परिहारः स्फुलभइत्याशयेनाह आत्मेत्यादिना यथा तिलांतर्गतं ततो निःसारितं च तैलं न भिन्नं तद्वत् नत्वेवं सति विकारिता स्यादिति दृष्टांतांतरमाह शोभ्यमलपट इति यथा कुसुमानां सार आमोदस्तद्वदीवां

पौरुषेण प्रयत्नेन सर्वमासाद्यते यदि प्रल्हादस्तत्कथंबुद्धोनमाधववरं विना ३ **श्रीवसिष्ठउवाच** ॥ यद्यद्रा घवसंप्राप्तं प्रल्हादेन महात्मना तत्तदाप्तमादितं तेन पौरुषादेव नान्यतः ४ आत्मनारायणश्चैव भिन्न स्तिलतैलवत् तथैव शोभ्यपटवत्कुसुमामोदवत्तथा ५ आत्मैव विष्णुः स एवात्मा योह्यात्मा सोऽजनार्दनः वि ष्ण्वात्मशब्दौ पर्यायौ यथा विटपपादपौ प्रल्हादनामा प्रथममात्मैव स्वयमात्मना स्वयैव परया शक्त्या विष्णु भक्तो नियोजितः ७ प्रल्हादोह्यात्मनैवेवरमर्जितवान्स्वयं स्वयं विचारणं कृत्वा स्वयं विदितवात्मनः ८ कदाचिदात्मनैवात्मा स्वयं शक्त्या प्रबुध्यते कदाचिद्विष्णुदेहेन भक्तिलभ्येन बोध्यते ९ चिरमाराधितोप्य

पपरमः प्रीतिमानपि नाविचारवतो ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः १०

परमार्थसारो विष्णुरितिवा अभेदोज्ञेय इत्याह कुसुमेति ५ अथवा कार्यकारणोपाधित्यागे परिशिष्टचिन्मात्रस्यात्मतामेदएवेति लक्षणपर्यायौ विष्ण्वात्मकशब्दयोः पर्यायतैवेत्याह यइति विटपत्वपादकरशोधनंकयानकयानकर्त्तत्वोपाधिभेदेपि अखंडवृक्षस्वरूपपर्यायविटपिपादशब्दयोः पर्यायता तद्वदित्यर्थः ६७ आत्मना स्वात्मभर्तैनैव विष्णुनात्मनः स्वयमेव विचारणं कृत्वा स्वात्मानं स्वयमेव विदितवानित्यर्थः ८ शक्त्या स्वप्रयत्नकृतविचारलेन भक्तिलक्षणप्रयत

221

दुःखान्येवासारः धारासंपातस्तद्धतीजाड्येमोहंपरिगेच २३ फलीग्रहणंसर्वपिशाचाद्युपलक्षणं मंत्रवतोमंत्रसिद्धान्
संसारजालरचनालक्षणा अनंतस्यविसारियंमायातस्येवात्मनइछयैवघनतांइंद्रादिघनानर्थभावसमुपगतासाच
निर्व्याजभक्तिप्रणिधानाचारादितस्यतस्मात्मनइछयैवविवेकविचारादिजन्मकालेतनुतांह्रासंउपयाति यथापाव
कस्यज्वालावातवलपादेवघनतामुपयाति अंतेचतद्दशादेवतनुतामुपयातितद्वत् अतःईश्वरप्रसादजनितविचा

दुःखासारवतीरामसंसारप्रवृडाततता जाड्यंददातिपरमंविचारार्कमपश्यतां २३ प्रमादादात्मनोवि
हंसंमायियमतिभासुरा ग्रवाधतेनधीरांस्तुपक्षीमंत्रवतोयथा २४ आत्मेछयैवघनतां स मुपा
गतांतरात्मेछयैवतनुतामुपयातिकाले संसारजालरचनेयमनंतमाया ज्वालेहवातवलयादिवपा
वकस्य २५ मोक्षोपायेसु०णो०प्रल्हादव्यवस्थानामसर्गः ४२ श्रीरामउवाच॥ भगवन्सर्वध
र्मज्ञशुद्धैस्तद्वचनांशुभिः निर्वृत्तास्मशशांकस्यकेरणधर्योयथा १ कणिमिवांछमानानिपवित्रा
णिमहंतिच सरवयंतिगृहीतानिपुष्पाणीवकचाक्षितः २ ॥ ॥ ॥ ॥

रादिनैवावरपंज्ञानलाभउत्पाद्यानंता नंतामयीमितिभावः तथाचभगवतोवादरायणस्यसूत्रंपराभिध्यानात्तु ति
रोहितंततोह्यस्यवंधविपर्ययौ इति मनःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेतिभगवद्वचनंचेतिभावः २५ इतिश्रीवाशिष्ठतात्प
र्य०उप०णो०द्विचत्वारिंशस्सर्गः ४२ उपलसादलमपिनर्मदीपतांगरः पौरुषेणोद्यायांसासाध्यंज्ञानमितीयते
निर्वृत्ताःप्रल्हादिताःस्मः १ कर्णाभ्यांश्रवणायावतंसनांयथा मिवांछमानानि पुष्पपक्षेगुरुदेवतादिस्वास्वरूपतया
पापहारित्वात्पवित्राणिपुष्पाणुत्पलादीनीव १ ॥

बा०टी० आराधयउत्कृष्टबुध्याश्रवणादिनासाधयसिद्धं च निरंतरानुसंधानेनार्चय अलोभ्मतत्वतः सा ज्ञात्कृत्यसंतिष्ठतत्रै
उप० वंसम्पगवतिष्ठस्वतद्भावेनं व्यावसेत्यर्थः १९ यदिख्लप्रयत्नविचारादेवज्ञानोदय तर्हि किं मर्यशास्त्रेविस्वादि
१२२ भक्तिविधानं तत्राह शास्त्रेति विषयासक्तिप्राबल्यात् अध्यात्मशास्त्रेभ्यः इंद्रियजयादियत्नेभ्य विचारेभ्यश्चप्रयप
त्नापिनहरीभूतानोमूर्खाणां कथं चित्कुभस्थितो सन्मार्गप्रकृत्यमित्यर्थः २० उक्तमेवार्थमुपपत्तिभिर्दृढयतिअभ्यासे

आराधयात्मनात्मानमात्मनात्मानमर्चय आत्मनात्मानमालोक्य संतिष्ठस्वात्मनात्मनि १९ शास्त्रयत्नवि
चारेभ्योमूर्खाणांप्रपालितं कल्पितावेस्मवीभक्तिः प्रकृत्यर्थेशुभस्थितो २० अभ्यासप्रत्नोप्रथमंस्वयोवि
धिस्तदाहृतः तदभावेतुगौणंस्यात्सज्पपूजाप्रमपक्रमः २१ अस्तिचेदिंद्रियक्रांतिः किंप्राप्यपूजनेः फलं नास्ति
चेदिंद्रियक्रांतिः किंप्राप्यंपूजनेः फलं २२ विचारोपशमाभ्यांहिनविनासाघ्यतेहरिः विचारोपशमाभ्यां
चमुक्तस्याज्ञकरेणकिं २३ विचारोपशमोपेतेचित्तमाराधयात्मनः तस्मिन्सिद्धेभवान्सिद्धोनाचेत्वंवनगर्द
भः २४ क्रियतेमाधवादीनांप्रणयप्रार्थनात्मयं तथैव क्रियतेकस्मान्नस्वकस्येवचेतसः २५ सर्वस्यैवजन
स्यास्यविष्णुरभ्यंतरेस्थितः तंपरित्यज्ययेयांतिबहिर्विष्णुंनराधमः २६

त्यादिना २१ २२ आसाधतेत्यात्मभावेनतत्वतोनलभ्यते हरिःपूजानिदानां विचारोपशमाभ्यामेवमुक्तस्यपरमपुरुषार्थप्र
प्रस्याज्ञकरेणाहरिदेहेनकिमधिकंप्राप्यमस्तीत्यर्थः अथवाविचारोपशमाभ्यां मुक्तस्यरहितस्य विषयासक्तस्य अज्ञ
करेणस्वरणापि किंहितंकर्तुंशक्यमित्यर्थः २३ आराधयप्रसादयसिद्धेप्रसन्नेसतिभवानपिसिद्धः परमपुरुषार्थलक्ष १२२

आत्मावबोधपर्यंतो विचारो द्वितिवरं ददतो हरेः पुरुषप्रयत्नोस्यो विचार एव मुख्यो भिमतो नवरः अन्यथाज्ञानमस्तीति
नवरदानसंगादित्याशयेनाह गुरुत्वाद्भूति यद्विषयप्रयत्नाद्विचारोदयस्तं दर्शयति पूर्वमिति पंचकग्रहणं दृणदर्शको
पलक्षणं २२ स्वस्पशक्तियन्नास्ततप्रयुक्तयासंकृत्याचरणेन २३ २४ दृश्यते तत्वतः साक्षात्क्रियते नोद्धरति नात्मतत्त्वं दर्श
यति आत्मदर्शनमेवोद्धार इत्याशयः २५ विनैव शिष्यप्रयत्नं सत्क्रिया ज्ञानादिना गुरुस्तमुद्धरतां नियोगशास्त्रादौ प्रसिद्ध

मुख्यः पुरुषप्रयत्नोस्यो विचारः स्वात्मदर्शने गौणो वरादिको हेतुर्मुख्यहेतुपरो भवः २१ पूर्वमेव बलात्तस्माद्दा
कर्मेन्द्रियपंचकं अभ्यसन्सर्वं यत्नेन चित्तं कुरु विचारवत् २२ यद्यदासाद्यते किंचित्केनचित्क्वचिदेव
हि स्वशक्तिसंप्रवृत्यात लभ्यते नान्यतः क्वचित् २३ पौरुषं यत्नमाश्रित्य प्रोल्लंघ्येंद्रियपर्वतं संसारजल
धिं तीर्त्वा पारं गच्छ परं पदं २४ विना पुरुषयत्नेन दृश्यते चेज्जनार्दनः मृगपक्षिगणं कस्मान्न दासौ नोद्धरत्य
जः २५ गुरुश्चेदुद्धरत्यज्ञमात्मीयात्पौरुषादृते उष्ट्रं दांतं बलीवर्दं तत्कस्मान्नोद्धरत्यसौ २६ न हरेर्न गुरो
र्नार्थात्किंचिदासाद्यते महत् आक्रांतमनसः स्वस्मादासादितमात्मनः २७ अभ्यासवैराग्ययुताद्दाक्रांतें
द्रिययत्नगात् नात्मनः प्राप्यते यत्तत्प्राप्यते न जगत्त्रयात् २८ " " " "

मितित्यानेकांतमाशंक्याह गुरुश्चेदिति गुरुभक्त्यादियत्न
एव तत्रापि ज्ञानजनने गुरुर्निग्रहं दूरीकरोतीति भावः २६ अर्थात् धनात् अस्मत्तस्य तु नाशात्स्विवित्ते नेति स्मृतिरिति
तिभावः आक्रांतमनसः ज्ञानवैराग्याभ्यां धितमनसः यत् आत्मनः स्वस्मात् महत् परमपुरुषार्थरूपं आसादितं २७

यत्परमपुरुषार्थरूपं २८

वा०टी० ३७ वत्सलांदयावंतो पित्रसा घामनोव्याधिरूपल्पवात्त्रायंते ३८ बाह्यंव हिरिंद्रियगम्यमांतरमंतःकरणगम्यं च
उप० चाकारमासरं विषयरूपंमत्का अजंजन्माद्विविक्रियाशून्यंसंविन्मात्रमेकमखंडाकारं चिंतनं कुर्वत्यपर्यः ३९ उक्तमे
१२३ वव्यक्तोत्पोपसंहरतिसंवेघेति हेरामत्वंसंवेघैर्बाह्याभ्यंतरविषयैर्मुक्तंयंनिरामयैकसंविन्मयंस्वयमेवास्वदस्तेनिरति
शयानंदात्मनास्फुरतितत्पाविधिंसन्मात्रंरं तरतदाकारवृत्त्याआस्वादयएवमास्वादयन्नूजन्मनघाः परंपारंप्रा

तावज्जन्मसहस्राणि भ्रमंति भवि मानवाः यावन्नोपशमंयातिमनोमत्तमहार्णवः ३७ ब्रह्मविष्ण्विंद्ररुद्रा
पिघाश्चिरसंपूजिता अपि उपल्पवान्मनोव्याधेर्नत्रायंते पिवत्सलाः ३८ आकारमासरंत्यक्त्वा बाह्यमां
तरमप्यजं कुरुजन्मत्तपामाशुसंविन्मात्रैकचिंतनं ३९ संवेघनिर्मुक्तेनिरामयैकसंविन्मयास्वादमनंतरू
पं सन्मात्रमास्वादयसर्वसारंपारंपरंप्राप्स्यसिजन्मनाघा ४० मोक्षोपायेषूप०णो०प्रल्हादविश्रांतिःस
र्गः ४३ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ रामापर्यवसानेयंमायासंसृतिनाशिका आत्मवित्तजपेनैवक्षयमायाति
नान्यथा १ जगन्मायाप्रपंचस्यवेत्त्विअप्रतिपत्तये इतिहासमिमंवक्ष्यमाणंशृणुष्वावहितोनघ २ ॥ १

एप्पसीत्यर्थः ४० इतिवाशिष्ठतात्प०प्रो०उप०णो त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ मनोवैराग्यसिद्धयेमिषाद्दुस्तरत्
पता दर्पस्यविस्तरेणात्मिनोाख्यानेप्रदर्शयते तत्रविस्तुवराज्यधेजलेमायानिरीक्षणे रहेगतस्पनीतसारम
शानेदाहइयते अपर्यवसानाअपरिमितभ्रांतिहेतुरितियावत् अवहितः सावधानचित्तः २ ॥

123

त्वेतल्लक्षणं तत्त्वं आबाधितं वस्तु सनातनमेव सनातनं वपुः २६ त्वयं गौरांगो मायागुण कलित आगंतुक इतियावत् २७ रसायनं भस्मतं
साध्यं ओदनादि संसाधयति कृष्णा द्वितोत्पादयति २८ कर्तार्हं वाद्य विलुभक्तावधिकारत मारतत्यास्तीति प्राप्यः आत्मत
त्त्वचमत्कृतौ स्थितिं नासादयत्येव वस्यः शंखचक्रगदापाणिं परमेश्वरमर्चयेदित्यन्वयः २९ ३० वैराग्यकारणेन तपसा ३१ आत्मु
ग्रहणंप्रसादावस्थं तं भावद्योतनार्थं सत्कारः पुष्पफलाद्यर्पितैः सौरभः तद्धावलक्षणं दृशं ३२ शांते हरिस्तज्ञाकमाखेन निमि

दं दुर्लभं शिवाचितत्वं गुरुभ्यसा नातनं वपुः शंखचक्रगदाहस्तो गौरांग आकार आत्मनः २७ योहि मुख्यं परित्यज्य गौरांगं समनु
धावति त्यक्त्वा रसायनं सिद्धं स्वाध्वंसं संसाधयत्यसौ २८ यस्तु मोक्षस्थितिमेवाप्याम्रा सज्ज्ञानचमत्कृतौ नासादयति संभ
त्तमनाः स रघुनंदन २९ अप्राप्यात्मविवेकान्तरं ज्ञात्वा चित्तवशीकृतः शंखचक्रगदापाणिमर्चयेत्परमेश्वरं ३० तत्पूजने
न कष्टेन तपसा तत्परा राघव कालेनिर्मलतामेति चित्तं वैराग्यकारिणा ३१ चित्ताभ्यासविवेकाभ्यां चित्तमेत्युप्रसीदति आ
प्रमेवस्थामिति साहंकारं शनैः शनैः ३२ यं तद्दृष्ट्वा लमनो वात्मा फलमाप्नोति भाषितं हरिस्तज्जाकमात्मेन निमज्जेन रसूदनः
३३ वरमाप्नोति यो वापि विष्णो रमिततेजसः तेन सम्येव तत्त्वार्थं फलमाप्नोति भाषितं ३४ सर्वेषामुत्तमस्थानां सर्वासां वि
स संपदां स्वमनो निग्रहो भूमिर्भूमिः सस्यश्रियामिव ३५ अतुर्वीखननात्कस्य कषत्तो गिरिशिलोञ्चयं स्वमनो निग्रहाद

तेन यत्फलं भाषितं तदपि आत्मनात्मनैव संकल्पितं प्राप्नोतीत्यर्थः ३३ यत्पि विष्णोः शाकोद्भरं प्राप्नोति तेनापि स्वस्वस्वीयसेव
भूसिद्धशालिनः फलं प्राप्नं नाकाल्पिकमित्यर्थः ३४ उत्तमस्थानां प्रशस्तपुरुषार्थानां निवेशानां चिरसंपदां चिरभोगपमन्वादिसंप
दां च स्वमनो निग्रह एव भूमिरुद्भवस्थानमित्यर्थः ३५ दुर्वाखननो लकस्य सगरस्य तादृशः शिलोञ्चयं मेरुं चालं कर्षतो देवासुरादेर
पि विधिरत्नादिलाभाद्धीव दैवनना धुत्कस्य वा मनसा एककार्यं प्रविनाम हाकायाक्षि जुरेताशयः ३६ ॥ ॥ ॥

वा०टी० दर्शस्पर्शनैरित्युक्तेः स्थावराणामपि चाक्षुषादिज्ञानमस्तीति गम्यते १६ व्रातकर्मणा तपःस्वाध्यायातिथि
उप० पूजादिना १६ उद्दितं पंकजे फुल्लं पद्मं यथा महर्षिर्योगिबलेन अतीतानागतं द्रष्टुं मनसे चिंतयति तद्वत् १८
१२५

बभूव परितुष्टात्मा दर्शनेन जगत्पतेः दर्शनस्पर्शनैरिंदो रुत्फुल्लमिव कैरवं १६ अथा
स्यकति चित्तस्मिन्दिवसाय युवैने हरिसंदर्शनानंदवतो व्रातणकर्मणा १७ एकदारथवा
न्हानं सरस्युद्दितपंकजे चिंतयन्नेव सवं वाकं महर्षिरिव मानसे १८ अथ स्नानविधावंतर्जलं
मेषचकारह सकलाघविघातार्थं परिवर्त्तमिवात्मना १९ अंतर्जलविधौ तस्मिन्विस्मृतध्यानमं
224 त्रधीः पर्यस्तसंवित्प्रसरः सोपश्यज्जलमध्यतः २० मृतमात्मानमात्मीयसदने सीव्यतां गतं पा
तितं वनवेगेन कंदरांतवरिद्रुमं २१

सकलाघविघातार्थं अघमर्षणार्थं अंतर्जलं परिवर्त्तं नमावर्त्त मावर्त्तमिव सकुशेन करेण चकारे
त्यर्थः १९ अंतर्जलं निमज्ज्य प्रणवादिलिंगस्मरणलक्षणे अघमर्षणविधौ पर्यस्तः विपरीतग्रहणोन्मु
खः संवित्प्रसरो यस्य तथाविधः सन् २० कंदरांतर्दरीगर्भे पतितं द्रुममिव २१ ॥ ॥ ॥

मंडलो देशविशेषः मेरोः कल्पवृक्षवनं नंदनादीव ३ तत्र तस्मिन्मंडले ४ निष्कलंकावदातेनेति नभसोपि विशेषणं ५
कार्यं तपः प्रयोजनं ६ तत्र वने ताराः अस्थिनाथाः साराः दर्शनीयतमाः यस्मिन् ७ आशोरि दर्शनं वै सुदर्शनपर्यंतं तत्पो
र्थं सरसि प्राक्रूढपद्मवत् आकंठं अंबु निमग्नः सन् आविसत् प्रविश्य स्थित इत्यर्थः ८ वासो निवासस्थानं तत्र स्थानां
पंकजानां सूर्यवियोगेन संकोचे तत्संवासस्नेहात्मनाव भग्नसुखविपर्यस्य ९ श्याम इति हरेरपि विशेषणं १० नियमदु

अस्ति तस्मिन्वसुधापीठे कोशलो नाम मंडलः कल्पवृक्षवनं मेरोरिव रत्नगणाकरः ३ तत्र भूब्राह्मणः कश्चि
द्गुणी गाधिरिति श्रुतः परमः श्रोत्रियो धीमान्धर्ममूर्तिरिव स्थितः ४ आबाल्यात्प्रविरक्तेन चेतसा स व्यराजत ।
निष्कलंकावदातेन भुवनं नभसा यथा ५ किंचिदभिमतं कार्यं विनिधाय स्वचेतसि बंधुवृंदाद्विनिष्क्रम्य तपस्तप्तुं व
नं ययौ ६ उत्फुल्लकमलं प्राणसरस्तत्र स विप्रराट् चंद्रप्रसन्नविमलं तारासारमिवांबरं ७ आशौरिदर्शनं तस्मिंस्तपो
र्थं सरसि द्विजः आकंठमंबुनिर्मग्नः प्रारूढपद्मवाविशत् पयोमासाष्टकं तस्य मग्नस्य सरसोंऽभसि वासपंकज
संकोचमनाक्भग्नसुखवृत्तये ९ अथैनं तपसा तप्तमाजगामैकदा हरिः निदाघान्ते घनः श्यामः प्रावृषीव धरा
तलं १० श्रीभगवानुवाच ॥ विप्रोत्तिष्ठ पयोमध्यादुद्धराणाभिमतं वरं अभीप्सितफलोपेतो जातस्ते नियमद्रुमः ११
ब्राह्मण उवाच ॥ असंख्येयजगद्रूपस्तस्य कुहरालिने जगत्त्रयैकनलिनीसरसे विष्णवे नमः १२ मायामिमां त्वद्वि
तां भगवन्परमात्मिकीं द्रष्टुमिच्छामि संसारनाम्नीं मां ध्येककारिणीं १३ श्रीवसिष्ठ उ० इत्थं द्रक्ष्यसि मायां त्वं ततस्तस्य स
क्षिचेतपज उत्कायपयावदश्यैपत्वं गांधर्वमिव पत्तनं १४ गतेऽथ विष्णौ समुत्तस्थौ जलात्स ब्राह्मणेश्वरः इत्थं द्रष्टलकमलम्

सः तपोद्रुमः अभीप्सितेन फलेन उपेतः फलितो जात इत्यर्थः ११ असंख्येयानां जगति विद्यमानानां तेषां प्राणिनां हृत्पद्मकुह
रस्थाय पश्यामत्वदलिने भृंगाय १२ परमात्मिकीं परमात्मनयुक्तां १३ मायादर्शनमात्रेण परमपुरुषार्थफलकस्याराधनत

१४८

वा० री० वांधवेषुकस्याधिकः स्नेहः कस्मात्पश्यतितत्तदाशयविभ्रमशांर्ययिस्ततः प्रवहितमनस्कसायानुमीतदाक्रंदनू
उप० प्रावंतमिव अथक्रमेणास्वजनैः निःकालितंगृहाद्बहिर्निषितमितिपरेणान्वयः ३२ ३३ ३४ मांसोत्रेतपाद्विजग
१२५ त्वागमितंतानिश्मशानविशेषाणि २ शिवानां अशिवैर्मुखनिर्गतज्वालाजालैः पवतेर्वावनिर्यस्य ३६ वलद्भक्त
सरित्सुकेचित्लाताः केचिन्मग्नाश्चकंकाउग्रवायसाश्चयत्र रक्तैराद्राणांप्रसरल त्तोणैरानायैरावद्धजग

वांधवाक्रंदसंरंभ कोलाहलगतागिरः स्नेहभावविचारांषेग्रवंतमिवयत्ततः ३१ अथतत्कालकल्लो
लप्रलापाकुलचेष्टिते सोरस्ताडनम्र्छोयिनेत्रवारिवहाल्पतेः ३३ क्रमेणस्वजनैः दृष्ट्वेत्ताराक्रंदादि
घर्घरैः निष्कासितममंगल्यमपुनर्दर्शनायवै नीतंश्मशानेमांसास्त्रवसापंककलंकितं शुष्कास्थुत्कर
सः छिन्नकंकालशतसंकुलं ३५ गृध्राभ्रछन्नसूर्यांशुचिताज्वलननिस्तमः शिवाशिवमुखज्वालाजा
लपल्लवितावनि ३६ वलद्रक्तसरित्स्नातमग्नकंकोग्रवायसं रक्ताद्रतंत्रीप्रसरज्जालावद्धजगत्त्वगं ३७ तत्र
तेज्वलनेदीप्तेचक्रुस्तेभस्मसाद्धवं वांधवासलिलापूरंसमुद्रइववाडवे ३८ चितिश्चटचटास्फोटैः शवमा
श्रुदद्दाहसा शुष्केंधनवलच्छूनज्वालाजालजटा व ३९ अमुलसत्कटकटारवमुक्तगंधव्याप्तांवुवार
पटलोस्थिचयंहुताशः दंतीसरंध्रमिववेणुवनंसमंताद्धांतमेदुररसंदलयांचकार ४० मोक्षोपाये

पू० णि० गाधिविसाशिनंसर्गः ४४

४० त्वगावृत्तवः पत्निगोणायत्र ३ वाडवे डवाग्नौसमुद्रः सलिलापूरंयथाभस्मसाच्चक्रुस्तद्वत् शुष्कैरिंधनैर्वहिलड्ड
नाश्चएधिवृद्धज्वालाजालत्तरणजटावलिर्यस्याः साचितिश्चिताश्चटचटाशब्दैः शवंआशुददाह ३९ अमुल्लसद्धिः
कटकटारावैः मुक्तेगंधेश्चव्याप्तान्म्बुदाहपटलानियेनतथाविधोहुताशोग्निः समंताद्धुतातोडसीर्णामेदुराउप १२५

मृतमित्यस्य विवरणं प्राणापानेति निर्वातपतितं कल्पादिखंडकमिव २२ शची मृतं इकारो मिथ्यात्वपरो नोपमार्थः २३ अवमहो
प्रतिरोधस्ते नोदत्तं ग्राममिव २४ करुणया क्रंदो रोदनं तत्कारिभिः कुररैः पक्षिविशेषैः २५ सेतुबंधादुल्लंघ्य प्रवहद्भिर्वारि
भिः ह्रियमाणमुखमिव अर्जवं यस्यास्तथाविधया नालिन्या कमलिन्या २६ तारेणोच्चतरेणाकरे नरणंतो रफादिरेफद्वयप्रला
पेन अर्थकवक्रवाक्योदीर्घस्वरालापे चलुब्धया सक्तया नवव्यंजनैः श्मश्रुभिर्लीछितेचिह्निते २७ स्थितं परिवेष्टितं २८ संयो

प्राणापानप्रवाहेणामुक्तमेतदुपागतं संशांतावयवस्पंदं निर्वातिदुःखखंडकं २२ पांडुराननमाम्लानं वस्त्रपर्णमि
वारसं शचीभूतमिवाम्लानं छिन्ननालमिवांबुजं २३ विपर्यस्ते क्षणं प्रातर्मेनातारवखंडके साक्ग्रहमिवग्रामं सर्व
तपांसि धूसरं २४ बाष्पालिक्तमुखेदानीनैः करुणाक्रंदकारिभिः आवृत्तं बंधुभिः खिन्नैः कुररैरिवपादपं २५
सेतुबंधगलद्वारि ह्रियमाणमुखांजला नलिन्यासमधर्मिण्या भार्यया पार्श्वयोः स्थितं २६ तारकंठस्वरोद्रेकप्रला
पालापलुब्धया मात्रागृहीतं चुंबुकेनवव्यंजनलांछिते अंसे पार्श्वगैः हीनैः अवदश्मश्रुरेखेजनैः स्थितं गलद
वश्यायैः शुष्कपर्णैरिव द्रुमं २८ वियोगभीत्या संयोगपरिहारपरैरिव दूरं विप्रसितैः गौरनालीयैरिवावृतं २९
परस्परमलज्जाभ्यां ओष्ठाभ्यां दशनैः स्थितैः सविरागमिवाम्लानैर्हसंतं त्यक्तजीवितं ३० मौनध्यानमि
वापन्नं पंकादिविनिर्मितं अशिवो आयसंमुग्धं विश्रमंतमिवोत्सुकैः ३१

गविप्रयोगं ता इति न्यायप्रापितवियोगभीत्या संयोगपरिहारे विवक्षुत्प्रेक्षा अगूढहस्तपादादिभिः अनालीयैरस्वीयैर
त्यजनैरिव वेतुमा ३६ अम्लानैरीषन्म्लानैर्दशनैः त्यक्तजीवितेएतावत्कालं धृतेति हसंतं सविरागं विरक्तपुरुषमिव ,, ,,
३० मौनध्यानमित्या घाष्प्रतस्य उत्प्रेक्षाः ३१ ,, ,, ,,

वा॰टी॰ अकारसम्पागतं प्रस्थाकारं विंध्यकांतारमिवेत्युत्प्रेक्षा २२ २३ किंकरादिपदेस्तन्नंजयेगिरित्युक्तं ते कानन कोशेषु विषयेषु
उप॰ त दुःसाधारणज्ञानवंतमित्यर्थः बहुतपंडितं २४ अत्यंतविषमाः अोनुमप्यप्रकाः उदंताअरिणायेषां २६ भूतग्र
१२६ भूतग्रहोभूतसंडलाख्योदेशस्तदीयग्रामसंबंधिनी जन्मभूमिमुपेत्यदरेतात्राद्विपूर्णमिति मठिकां कुटीं कृत्वास्थितं २७ स्व

भूम्य

वनपर्णीलतापत्रैवसंतंव्यसना वृतं विंध्यकांतारमाकारसम्पागतमिवोद्भटं २१ विभ्रांतं वनकुंजेषु सुत्पंगि
रिदरीषु च निलीनं पन्नपुंजेषु गुल्मकेषु कृतालयं २२ किं करणावतंसाढ्यं पृथ्वीकान्त विभूषितं केतकीतं
सगुभगं सहकारस्रुगाकुलं २३ लुलितं पुष्पसर्व्यपुश्रांतमब्धितटीषु च तद्धकाननकोशेषु बहुज्ञं मृगमार
णे २४ प्रसूतमध्यशैलेषु पुरा निजकुलांकुरान् अत्यंतविषमादंतान् खदिरः कंटकानिव २५ कलत्रवंतंसं
पन्नं स्थितं प्रक्षीणयौवनं शनैर्जर्जरतां यातं वृक्षविहीनमिवस्थलं २६ ततो भूतग्रहग्रामजन्मदेशमुपेत्य तं सं
226 स्थितं मठिकां पर्णैः कृत्वा दरे मुनीन्द्रवत् २७ जराजठरतां यातं स्वदेहसमपत्रकं जीर्णप्रापदं सश्वभ्रमातल
रुसन्निभं २८ प्रौढश्वचगार्हस्थ्यं कुर्वाणं बहुबांधवं क्रूरनामार्थवचनं पराकुड्डिमुपागतं २९ अथाप
श्वपदे शोगाधियौवनस्य कलत्रिणः जठरश्वपचेभ्यस्त्र खाल्मनो भ्रमहारिणः २० ॥ ॥ ॥

देहसमप्रमाणः पत्रायस्य जीर्णप्रायारसायस्य तथाविधेनश्वभ्रेण त्यक्तं तमालतरुणा सन्निभं सदृश २८ क्रूराणि
नामान्यास्था अर्थाः क्रियाः वचनानि च यस्याः पराकुड्डं वरुड्डिमुपागतं स्व अपरर्षिदिति रातदंतानां सर्वविशेष
णानां परेणान्वयः २९ अन्येभ्यः श्वपचेभ्यो जठरः असौ गाधिः अथानंतरं भ्रमहारिणः २० ॥ ॥

इहास्य पुल्कसीकुक्षौ जन्म केरा की स्थितिः भूतवंधों की पुरे राज्यप्राप्ति अरु वार्षिते स्वस्याधिमनि सदुःखः पीवरयात्वि
उपचितया इत आरभ्य सर्वेषां कारणां च विंशति श्लोकस्य अपश्यदित्यक्रमेणान्वयः १ भूतमंडलाख्यो देशः भेदः
पर्यंतः सीमा तत्रत्यग्रामस्य उपांते समीपे हितभूमौ निवासिनां २ गर्भवासपदेन तज्जन्यदुःखानि लक्ष्यंते तद्भरेणाक्रांत पी
डितमित्यादि ततस्सम्यप्रसूतं अरुंगे घं ४ याम्नुनं यमुनाप्रवाहपतितं उत्सीदन्नुतंसोत्पलमिव ५ ६ सारमेयाः श्वानस्वरगयाघ

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ अथापश्यदसौ गाधिः स्वाधिपीवरयाधिया अंतर्जलस्थ एवांतरात्मनात्मनि निर्मले १
भूतमंडलपर्यंतग्रामोपांतनिवासिनां श्वपचानां त्रियोगर्भे स्थितमात्मानमाकुलं २ गर्भवासभराक्रांतं पीडि
तं पल्लवांगकं श्वपचीहृदयेसंतंसविषयामिवाकुलः ३ शनैः पक्वतया काले प्रसूतं मेचकछविं श्वपच्यात्रा
कृषेवाहं श्यामयावलितं मलैः ४ संपन्नं श्वपचामारशिशुं श्वपचवल्लभं इतश्चेतश्च गच्छंतमुत्पीडमिव यामु
नं ५ कस्याश्चिद्दशां यातं संस्थितं षोडशाब्दिकं पीवरांगं दारागं पयोदमिव मेदुरं ६ सारमेयपरीवारं विहर
तं वनाद्वनं निघ्नंतं मृगलत्पातालिपोलदाक्षितिमागतः ७ तमाललतयेवाथ श्रितं श्वपचकन्यया स्तनस्तबक
शालिन्या नवपल्लववहलया ८ श्यामश्यामलिनाकारदशनामलमालया वनपल्लवमात्रदिविलासवलितांग
या ९ विलसंतं वनांते षु तया सह नवेच्छया श्यामलं श्यामया मांगं भृंगं नवकुसुमं द्रुमे १० ॥ ॥

घपरिवादापत्यपोलिंदीकेरातिं स्थितिरति ७ अथ श्वपचकन्ययाश्रितं कृतोद्वाहमितियावत् ८ दंतधावनाभावा
न्मलिनाकारास्वाभाविकेशेल्यादमलादशनमालायस्यास्तया वनपल्लवान्यांतमनुगच्छंति तत्याविधैर्भूरिविलासैर्व
लितांगया वनपल्लवशब्दे उपपद्यते क्विप् ९ नवत्वाद्वेष्यानवं नितांभवनं यथास्यात्तथा १० ॥ . ॥ ॥

वा०टी० आशादिशोमनोरथाश्च ३३ आवारयामासुः परिवव्रुः क्रीशैद्यागतेनमथनक्रतेनोभेनुविश्रांताः ३४ गजेषु
उप०
१२७ सज्जेषु श्रोतेश्चे पितेर्मोलाभूतैविरितियावत् नानावर्णमणिषु प्रतिबिंबनात्तत्त्वज्जाभिः प्रभातोर्कोरुणतयाविधाः वेला
स्वतटस्यमलं गिरिमिव ३६ श्यामायुवत्यः वर्णाः रूपः वननदीनीपूरे तन्मध्यपतितं गिरिशृंगमिव ३८ नगोगि

६२ पूरिताशोवभौराजाजयतीतिजनस्वनः उद्भूतसंप्रवृद्धानां विहगानामिवारवः ३३ उद्भूतंदिंदानांघ
नकोलाहलस्ततः वेलांविलुलितांकुर्वन्नांबुधीनामिवध्वनिः ३४ ततस्त्रावारवांमायोसुमंगलार्थे वरांगनाः
क्षीरोदगतविश्रांतालहर्यइवमंदरः ३५ मानिन्यस्तंगजंप्रोतेननीरत्नैरपूरयन् नानाप्रभाप्रभातार्कवेलार
वतटाचलं ३६ तुरीषशिशिरस्पर्शीस्तास्तंहारैरभूषयन् श्यामाः वननदीपूरैर्विषिः शृंगमिवोत्तमं ३७ विचित्र
२२७ वर्णसौगंधैः पुष्पैरावलयस्त्रियः वनंमधुस्त्रिप इवतज्जोलकरपल्लवाः ३८ नानावर्णरसामोदैस्तास्त
माश्रुविलेपनैः अलेपयन्प्रभाजालेर्नगोभूमिव धातुभिः ३९ रत्नकांचनकांतोसावाद्दैविस्मातंतं सं
ध्याभ्रतारंदुनद्याद्यंमेरुरिवांबरं ४० भूषितः सविलासाभिर्बलि वल्लीभिरावृतः रत्नपुष्पांशुकाकी
र्णः कल्पवृक्षइवाबभौ ४१ तादृशंतमुपाजग्मुः परिवारसमन्विताः सर्वाप्रकृतयः फुल्लंमार्गद्रुममिवाध्व
गाः ४२ तादानमासनेसैहे तत्राभिसिषिचुः क्रमात् तस्मिन्नेवगजेशक्रमैरावइवामरः ४३ त१

रिर्तुभिर्लसणया धातुसंबंधिभिः प्रभाजालेरभ्राकाशंमेघमिवबा ३९ रत्नकांचनस्थलोः कांतः भूषितः अ
सौराजाचितमादद्दैतासामितिशेषः ४० ४१ ४२ नाः प्रकृतयः सैहे आसनेउपवेश्यक्रमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमादभिषि ॥
१२७

मांतिमेवानुवर्तमानस्यकलत्रिणः कुटुंबिनः स्वात्मानः स्वस्ययावत्केतत्रेकुटुंबंअभृतमस्तुनाआरत्यअशेषेंशेष
तयानीतः अपश्यपद्विति हृयोरन्वयः यथाआसारसलिलेनवृष्टिजलप्रवाहेनवनपतितस्य कपणिगणेनीयतेतद्व
दित्यर्थः २०२१ अपाक्षोजठरदावअरण्यंप्रलयतिशेदिति २२ अंडजोहंसादिः अमेनप्रेर्यमाणः पराधीनइव२४
कीराणांजनपदानांआवासभूतेमंडलेस्मूनेअंबरविहरन्नुसंचरन् २५ न्रत्पेतःरत्नेरंष्ठकेअनामागेस्यावन्तोःअं

तत्कलत्रमशेषेणानीतमाकस्यमस्तुना असारसलिलेनाम्बुवनएणगिणोयथा २१ मलयत्यैकरावासा
वरव्यांदुःखकर्षितः विपन्नइवसारंगोविगतास्योस्रुलोचनः॥२१ दिनानिकतिचित्तत्रनीलाशोकपरीतधीः
जहौसदेशंसंसुफपधंसरइवांड नः २३ विज्ञहारवहूनदेशानस्थिरंतयान्वितः प्रेर्यमाणइवात्मेन
चातन्तइवांबुदः २४ एककदाप्रापकीराणंमंडलेश्रीम तेपुरी खेचरोविहरन्स मेसाद्भिमानमिवांवरे २५
नत्यद्भुतंसुकदन्नमार्गेदिव्ललतंगनं अगुल्फाकीर्णकुसुमंचंदनागुरुसुंदरं २६ सामंतैर्नलिनाविभ्रनागैश्च
विरंतरं स्वर्गमार्गोपमंराजमार्गमध्यमवासस: २७ मणिरत्नकृतागारंतत्रमंगलहस्तिनं दृष्ट्वामनशैलेंद्रमिव
संसारचंचलं २८ सतेराजनिराजा यो विहरंतमितस्ततः रत्नेन्द्रमिवरत्नार्घ्यचिंतामणिदित्सया २९ तम
सौम्यपञ्चानागंकौतुकोज्जुरयादृशा चिरमालोकयामाससंद्युकाचलोपमं आलोकजन्मादायपतंकेरेण
सवारणः स्वकरेण्योजयेन्मत्तटेकेमिवसारद् ३२ तस्मिन्करोतनेदुजेयदुंदुभयोजितः कलांबुदाइवाकाशम
गनाश्चयथितस्त्याविधंराजमार्गमियामध्यमवायेतिपरेणान्वयः २६ निरंतरंनिविडितं २७ गणिरत्ने मणिभिः कृतागा
रंकृता प्रमंकृतजालकशैलेंद्रपक्षेकृतदवसदनं अमरशैलेंद्रमेरुं २८ ३ तस्मैतोविहरंतंसंचरंतंरत्नतंपरीक्षाकुशलं

वा॰टी॰ सीवोमत्तइवउ आर्यरत्नंदयादाक्षिण्यशोभ्यादि ५ नविघंतेतमस्मारकेंद्रकीतजांस्यंभोदाश्मयमिस्तथाविधमंवर
उप॰ मिवसर्वतोनीलः ४ किमर्थंत्यक्तभूषणस्तत्राहवलीत प्रभुतयावहितमुपतं आहयेकृत्रिमंभूषणादिनामिनं दी
१२८ ६ श्रांतरान्मुरम्यजना श्रितादंगाणा वांहानीचजनसाधारणमंतिरसंगरंगानिर्ययौयथा अस्तंगच्छनामिष्यत्रंशुमा

विस्मृतात्मस्वभावोभूदनिशंतत्रमंगलैः आनंदपूरणीयात्स्यामंशंनीवइवासवैः कीरेषुश्वपचोराज्यं ९
वर्षाण्यष्टौचकारह आर्यरत्नमशेषेण तावत्कालंवभारहः ५ यदद्रूपैकदाप्यासावतिष्ठत्यक्तभूषणः
अतमस्ताकेंद्रकेतेजोंभोदरवांबरं ५ वहुमन्यततोहारकेयूरवलयान्यसौ प्रभुताव्हितंचेतोनाहार्यमति
128 नंदति ६ एकरावाजिरंवासीतान्हवेषः सनिर्ययौ मुरम्यांगणात्रभोगाहादस्तंगच्छविवांशुमान् ७ तत्रापश्य
द्भुतश्यामंपीनंश्वपचपेटकं गायन्मदुस्वसंतात्यकोकिलानामिवव्रजं ८ धुनानंवल्लकींतंत्रीकरपल्लवली
लया मदुरेफरणद्भुमाफलिश्रे मिवद्रुमं ९

न्मुरम्यानद्भुगनांगणात्प्रातर्नभोभागंनिर्यातितच्छत् ७ श्वपचानांपेटकंसंघंमदुमधुरंगायन् ८ वल्लकल्पावीणा
यास्तंत्रीगणंमदुरेफंमदुस्वरंद्रुमंधुनानांकंपयंतीरणांतः रेफाः पत्राः यस्यास्तथाविधामलिश्रेणींभ्रमरपंक्ति
मिव ९

४४ ४५ ४६ हरिणा सिंहेन हता छिदा विदारिता करिकुंभादुन्मुक्तानां मुक्ताफलानां कलापैः प्रविरचितं भूषितं शरीरं यस्य ।
शांताः प्राक्तनचिंताः विषादाश्च यस्य तथाविधः सन् तंत्रनगरे सद्भिः मंत्रिपौरादिभिः सह भोगैरस्मैतरमे यथा रविक ।
रैर्मदनेचतप्तश्रमः सरस्याचाविपूरे रमतेतद्वत् ४७ परितो विस्तृतं प्रसृतं तन्वपौज्यो राज्यसक्रियस्य अतएव सर्वदिक्सं ।
स्थिता आज्ञायस्य कतिपयदिवसैः शीघ्रयास्वेछयेवव सिद्धराज्यमेवस्थायस्यसम्य सचः गवलइत्यभिनेवननाम्नाप्र

एवंसश्वपचोराज्यंप्राप्यकीरपुरांतरे आरण्यंपहरिणंगुषमप्राणमिववापसः ४४ कीरीकरतलांभोजप्रम
ष्टचरणांबुजः सर्वांगकुंकुमालेपैः संध्यांबुधरशोभनः ४५ जज्वालकीरनगरेनागरीगणवानसौ सिंहीग
णावृतः सिंहोयथाकुसुमितेवने ४६ हरिहृतकरिकुंभोन्मुक्तमुक्ताकलापप्रविरचितशरीरः शांतचिंताविषा
दः अरमतसहसद्भिस्तत्रभोगैः सरस्याः रविकरमदतप्तोवा विपूरे द्विरेदः ४७ परिविसृततेजाः सर्व
दिक्संस्थिताज्ञः कतिपयदिवसैर्हालसिद्धदेशमनस्थः प्रकृतिरलमभूच्छ्रीशवराजन्यभारः सगवलइतिना ।
भ्रातत्रराजाबभूव ४८ मोक्षोपायेषु० योगा० धिवृत्तांतेश्वपचराज्यलाभः सर्गः ४५ वसिष्ठउवाच ॥
विलासिनीभिर्वलितो मंत्रिमंडलपूजितः वंदितः सर्वसामंतैश्छत्रचामरलालितः २ सिद्धानुशास
नःकांतो ज्ञानराज्यगणक्रमः वीतशोकभयायासयाप्रज्ञः प्राप्यमहादशः २ ॥ ॥ ॥ ॥

सिद्धः तत्रकीरदेशेराजाबभूवेत्यर्थः ४८ ॥ इतिवाशिष्ठता० शे० उप० शेपंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ हतंश्वपचाद्रु
त्वाश्वपचंज्वलनंजने प्रविष्टे सोपि निर्दिग्धः प्रबुद्धगाधिपतिं विलासिनीभिर्वलितइत्यादिविशेषणः सः विस्मृतात्म
त्वभावोभूदिति तृतीयेनान्वयः २ सिद्धप्रविहत अनुशासनं आज्ञापनं यस्य वीतशोकभयायासाः प्रजाः यस्य २ ॥ ॥

वा०टी० जालपदेनपुष्पजालस्यदंगल्मंगृह्यते आसुनाम्रुपकेणमुक्तमूलंखंडितमूलं २१ गृहेएवतिष्ठंतमपिनास्माकं :न
उप० स्पष्टवंतः २२ दग्धंस्थलंश्मशानदेशमिव २४ जनताजनसमूहः अस्यपार्श्वनाथेकेतनासपतिगिरेः पार्श्वविप्र
१२६ शिलाभागंअग्निरिव २५ सआज्ञाशक्त्यातांकृतोनवशीचकारतआहमंदोत्साहाइति सर्पभेटादिसंघातैःस्व

तत्रापश्यदसौसर्वैविषस्यवदनंजनं जालंकुंकुमपुष्पाणांमुक्तमूलमिवाबवुना २१ मंत्रिणेनागरानाय
ततस्तंमहीपतिः नस्माकरपितिष्ठंतंगृहएवसपर्यया २२ मत्वाप्त्राक्सत्कारंदूरएवमयात्यजन् दुःख
युक्तायनस्नेहाअपिवालाश्चवैयथा २३ अनानंदसुखंरूपांमंशरीरश्रीविवर्जितं दग्धंस्थलमिवै नंतंवहम
नंतनाकुला: २४ धूमायमानदेहस्यपरितापदशावती नाहोकतास्यजनतापार्श्वमग्नेर्गिरेरिव २५ मंदोत्से
हाःसमुद्भूताः सर्पसंघातवर्जिताः नतदाज्ञाःपदंप्रापुर्भस्मिनीवांबुविप्रुषः २६ क्रूरकर्मकराकारात्संगताशु
भदायिनः तस्माद्विशेषेणजनाराक्षसादिवडुद्रुषुः २७ एकएववभूवासौजनमध्यगतोपिसन् अर्थादिष्व
पानिर्मुक्तःपरदेशइवाध्वगः २८ धुः२

वर्जिताःउपेक्षितास्तदाज्ञाःपदंविषयमाज्ञापनेयोग्यंपुरुषंनप्रापुः २६ संगतेनअशुभस्यपापस्यधारेस्मदायिनः
राक्षसादिवभीताइतिशेषः २७ अर्थाधनानिआदिपदात्स्वजनसुहृदादयोगृह्यंते २८ ॥ ॥

229

हिमे: आपूर्णं काचमयं गिरे: शृंगमिवस्थित: श्वपाको धूलिधूसर इतियावत् १० करंजेतिपूर्वनाम्नावदन् संबोधयन् ११ रक्तकंठं
मधुरकंठं ध्वनिं मानयति बहुमन्यते किंरागवान् स्वरवित् कान्ताद्यनुरागवान्वा गृहस्य वस्त्रासनानां चार्पणेनेदीनै: १२ मधुर्व
संत: रलोपेदीर्घ: निर्वृतिं सुखं १३ सीमांत: परमावधि: सीमंतकेशवेशे इत्युक्ते: परस्परभाव: १४ अवधीरणं तिरस्कारे: आ

रक्तस्मात्समुत्तस्थौ जरावान् रक्तलोचन: काचशृंगं हिमाश्रेणीमिव श्वपचनायक: १० भोकरंजेतिसहसावदन्कीर
महीपतिं इत्तराजा भवंतं वा कंचिद्रूपक्रियाविदं ११ रक्तकंठमानयतिरागवानवकोकिलं आपूरयति वाक्श्रि
द्गृहवस्त्रासनार्पणै: १२ मधुरसान्नविटपं फलपुष्पभरैरिव दर्शनेनतवाद्याहंपरां निर्वृतिमागत: १३ परस्परोदये
नेवचंद्रोदयइवोदधी: आनंदानामशेषाणां लाभानां महतामपि १४ विश्रामाणामनंतानां सीमांतो वंधुदर्शनं श्वप
चेप्रवदत्येवं राजा यावनयातया १५ चकारतत्कालजया चेष्टयेवावधीरणं स्तुत्वावातायनगता: कांता: प्रकृतयस्त
या १६ श्वपचमितिज्ञात्वा स्नानतामलमायपु: पप्रातुपारसारघ्राग्नामासावग्रहाइव १७ दानवंतइवादीइनागरा
नविरेजिरे नृपो वधीरयामास तांतांश्वपचसंकथां वृत्ता [illegible] यगतमार्जारफेत्कारंमृगराडिव १८ सत्वरंप्रवि
वेशांत: पुरमास्थानमानवं राजहंसइवावर्षेसीदत्सरसीजंसर: १९ सर्वावयवविश्रांतांम्लानता [illegible] मुपयायसौ ॥
जन्तुस्तंभांतरमहारंध्रीकनिरिवं द्रुम: २० ॥ छु १

तिपूरयतीतियानुयारस्पादिस्याद् वेतज्ञापिसंवध्यते प्राभूरणेनूत्सादिकपिलतीयेकवचने आतोधातोरित्यालोप: सा
वग्रहा: अनावृष्टिपीडिता: दवभवो दावाग्निप्लुतइव १७ अवधीरयामास निर्भर्त्सयामास संकथां संभाषां १८ सीरत्सरसि
जंसृष्टपंकजं सर्वेष्ववयवेषु विश्रांतां ग्लानिस्तम्लाति विश्रांतीति जातस्तंभोमूलभागस्तदंतरालस्थे महारंध्रे कोटरे अ
ग्निर्यस्य द्रुमस्य लग्नत्वादि: २०

संत्यक्तेन गिरेः पार्श्वं त्यक्तं जीवितं आत्मा स्वतानमेव असंस्थिति निर्मायादं ३८ मरणाय व्यवसायस्त्वरमाणा
वा०टी ठाश्चयत्र संत्यक्तेन गिरेः पार्श्वं त्यक्तं जीवितं आत्मा स्वतानमेव असंस्थिति निर्मायादं ३८ मरणाय व्यवसायस्त्वरमाणा
उप० नागरायत्रत पाविधमभवदित्यर्थ उच्यते ३९ ४० ४१ अयंकर्पेनिर्वी: ४२ ४३ वपु:स्वाशरीरं ज्वलितअनलेअ
१३० इतिमकरोत् ४४ तस्मिन्ज्वलानाम्नि देहेनिर्वेद्यवलाकुताशराशौ पतितस्यांगानां हस्तपादादीनां अवरदाहेदह

तस्मिंस्वथावर्त्तमाने कष्टेविधि विपर्यये अशेषजनताशोषकल्पांतसदसंस्थितो ४० राजपसज्जन
संपर्कपवित्रीकृतधीरधी: गालवश्चिंतयामासशोकेनाकुलचेतन: ४१ मद्यर्थीहिकदर्पयिंदेशस्मि
स्थितिमग: अकालकल्पातमयस्सर्वनायकनाशन: ४२ किंमेजीवितदु:खेनमरणंमेमहोत्सव:
लोकनिंधस्पदुर्जीतोजीवितान्मरणंवरं ४३ इतिनिश्चित्यगवलोज्वलनेपुन: पतंगवदनुद्यामकरोद
इतिवपु: ४४ तस्मिन्वलाज्वलनाग्निकुताशराशोदेहे इत्युक्तवत्ययमुनो दिवसोजगाम सायंतनाय
विधयेस्तमिनोजगाम स्नातुंसभाकृत नमस्करणाजगाम रपामास्तयरविकरेस्सहाजगाम मोक्षोपा
येषू प्र० गाधिवृत्तांते राज्यभ्रंश: सर्ग: ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नयानिस्फुरणानिसंचलनानि तदनुरोधा अघमर्षणंकुर्वन्गाधिरंतर्जलेयस्थितिविबोधमवापेत्यर्थ: ४५ इति
मोक्षोपायेषु वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे षट्चत्वारिंश: सर्ग: ४६ ॥ ॥
पतप्रवपवाकुलतांप्रयाते सांगावदाहहहनस्फुरणावरोधाद्तर्जलेयस्थितिविबोधमवापगाधि: ४५ ॥ १३०
श्रीवाल्मीकिरुवाच

ता २

वेण नामपि मुक्ता करत्वान्त्रक्ता जालपुत्वायवायुनां कूजते कीचकायवेणुजातिभेदाय २९ ३० शुष्कैरिंधनैरेघितानार
काखिवज्वाल्लि सुदीप्यमानासतीषु अकर्मक त्वात्कर्त्तरि क्तः ३१ नगरपदेनतस्पाजनालस्यते ३२ तदेवनगरं वर्णयति
वरुणोत्पथैर्मिः प्रवृद्धध्वंशघवलंवेनविधं ज्वलतांकुंडनाम्नुपांतभद्रः व्यामूढः रूदतः प्रजापत्र रूदतः प्रशून्नवि
मुंचत कंदत आकुशादितिभेदः मारुतेः सार्वद्रुपायनिलैः ३४ चितास्वादीपितानां विप्रेंद्रराणां मासे मसिलडपचिता गंधो

भ्रशमाल्लयतेतस्मिन्नालापन्नागरादद्रुः ठक्तात्वादें पितानांविप्रेंद्राराणं मासेमास जालयुतायापिकीचकाया
ध्वगाइव भृपसर्वेवयंदीर्घकालंस्वपचदूषिताः प्राय श्चित्तेनशुद्धमः प्रविशामोहताशनं ३० इतिनिरो
पनगरेनागराम चिणत्तया अभितो ज्वालयासुश्रितः शुष्केधनैर्घिताः ३१ ज्वलितास्वनिन्नास्तुल्लो सुतार
कात्त्विवस्तेतदा वभूवनगरं सर्वमाक्रंदपरमानवं ३२ कस्तूणारावगुरवैः कलत्रैर्विषवर्षिभिः प्रवृद्धध्वंज्वल
कुंडोपांतमंदरस्थजं ३३ अग्निकुंड प्रविष्टानां मे विणं भ्रत्परोपनैः रूदात्कंदद्रुतस्मरणपभिवमास्तैः ३४
लु४ चिताद्वीपितविप्रेंद्रमास मांसलगंधया जातनीहारसंपातवातपावककराङ्गनेः ३५ वातदीर्घवसागंधस्रानी
तरवगोद्भितैः चक्रे व्योमाभवछन्नभास्करं जलदैरिव ३६ वातोद्धृतचिताव न्हिप्रज्वलद्व्योममंडलं उड्डी
नाग्निकणव्राततारासारदिगंतरं ३७ प्रमत्तत्तस्करस्कंदद्वेल्लवन्नकुमारकं संत्रस्तनागरापात्तजीविताख्य
मसंस्थितिं ३८ अलाच्छितगृहंचौरलुंठिताखिलसंपदं त्यक्तपुत्रकलत्रंतन्मरणाभयनागरं ३९
यस्यात्सयावातया प्रवकरैस्पडुत्करैर्मः उत्थितैरजोभिः जातनीहारउद्भूतमिहिकमिवस्थितं ३५ वातेनदीर्घदरसस्तैः
र्वसागंधेदरारानीतैः खगैः पक्षिभिः पिशाचादिभिश्चोज्झितैस्तैः पांचकमंडलैः जलदैस्छन्नभास्करं व्योमेवनगरमभ

वत् नगरव्योमैवंवा दिवेशोष्य वारय्येयं ३६ ३७ पुनः
कीदृशं तदभवत्तदाह यमड्डोति प्रमत्तैरुज्झेर्मे पुलाघ
तलकै १

पतरकालेतेनदत्तः बालाः कुमारास्सीयतो

वा०टी० अमते: अप्रोढ चित्रावरूपस्य वातनी तस्य परसिमातापितरस्थानीयं वज्जीरुद्धं असिनेव मत्तुनानष्टो १० द्विजोवि
उप० प्र: मदिरापा: स्वरूपरसमिव ११ स्वदेशस्य स्वजन्मभूमे: बांधवा: ज्ञातय: येषांमध्ये अहंजीवंस्मजामिमरणांदय
२३१ वानस्मितेकेन मितिसंबंध: १२ विविधं आरम्पत उत्पारंभं पदार्थजातंसंरंभंजन्माद्यमिनिवेशंच किंनामदध्वा

वालस्यमातापितरौ नष्टौ किल मममामते: वातनीतस्य पत्रस्यव लिरुत्तमिवाग्निना ९ अविवाहोस्मि
जानामिनस्वरूपमपिस्त्रिय: दुष्पायां नोमका दिप्पामदिरायाइवद्विज: ११ अतींद्ररतवी भूता: स्वदे
शस्यस्यबांधवा: केनाममममयेतेषांमध्ये जीवंत्यजाम्यहं १२ तस्मादेतत्समुद्भूतमहं किंनामदध्वान् विवि
धारंभसंरंभं गंधर्वनगरं यथा १३ तदात्मामे नदेषा हि वंधुमध्येमतस्थिपि: मायामोहेमनागस्मिन्नूनस
त्यमुपलभ्यते १४ नित्यमेवमनंतासु भ्रांतिदृष्टिसुदेहिनां चेतोभ्रमतीशार्दूलीवनराजिषिनोन्मद: १५ अ
वधार्येतितंचित्तेमोहेनाधिर्निनायस: दिनानिकतिचित्तस्मिन्नेकएवाश्रमेतदा १६ एकदागाधिमगम
त्कश्चित्तत्रप्रियातिथि: कृशाणामिवदुर्वासा: सविसआमसत्रम: १७ परमांतुष्टिमानीत: फलपुष्परसा
यने: सोतिथिर्गाधिनातेनवसंतेनेवपादप: मिथ्योवंदितसंध्योतोह्रुत्तजाप्यावुभावपि क्रमाच्छयनमासा
घतस्थतुर्मृदुपल्लवे १९
न १३ स्वमस्यैववाधात्मिथ्यात्वं निश्चितोपेक्षते तदाह्यामिति नतस्मादेषा भ्रांतिरास्तांनामेत्यर्थ: १४ १५ स्वएकएवा
श्रमेकतिचिद्दिनानिनिनाय १६ कृशत्वात् सकृशत्वात्सत्रम: सोतिथिस्तदाश्रमेविश्रांतिमकरोत् सायमुवासेति
यावत् ७ तुष्टितृप्तिं २३१

231

गाधिः स्वप्नमिवस्मृत्वा तत्की भ्रमप्रपंचे स्थितं गत्वा हन्त्रामुहुः ते विस्मितो भवदिति यति आ गाधिरूपात्मा गृहकभवभ्रमात् प्रशशाम
आकुली भवत्प्रशान्ति ताकुलीभावः अधिकरणे घञ् वेलासन्निहित आवर्त इव १ २ स्वप्रकृतनगाध्यहं भावलक्षणं वो
धमाप उन्निद्रा व्यपेतनिद्रा धीर्यस्य स इव जीवतायां मेदिरादिमदं परिणताशयः स्वस्थचित्तः ३ योजलेस्मामायावत्तीर्णः
सोऽयं गाधिरहं इदं स्नानरोपतर्पणादिकं तस्मैकार्यं इदं प्राग्नूपंडालए आदिनकार्यं लोकेन नोयथापश्यति न हत ४ प
टी० १

श्रीवशिष्ठउवाच॥ मुहूर्तं स्थितयेनापगाधिर्भवभ्रमात् प्रशशामाकुली भावो वेलावर्त इवांबुधेः १ मनो निर्मोहतां
मोहात्तस्मात्स विश्राम ह कल्पांतसमये ब्रह्मा जगद्विरचनादिव २ बोधमापशनैः शांतः स्वमेवोन्निद्रधीरिव॥
जीवतायां प्रशांतायां यथापरिणताशयः ३ अयंसोहमिदं कार्यमिदं नेति स दृष्टवान् निशाव्यपगमे लोके यथा क्षीणे
तमः पटे ४ स्मृतस्वरूपोपुपदं स द्भूप्रसन्नांतरात् शिशिरांतप्रवृत्तास्यं सरोजमिव माधवः ५ एतद्वारिककुलोमव
तीर्थं सुमतीमिमां अन्यामिव पुनः पश्यन्विस्मय परमं ययौ ६ कोऽहं किमिव पश्यामि किमकार्षमहं कितु एवं विचा
रयं स्थित्वा संभ्रमभंगं सभ्रमत्क्षणं ७ प्रांतस्तत्क्षणमात्रेण संभ्रमं दृश्यानहं इति विज्ञाय सलिलादुदस्थादुदयार्कवत्॥
८ चिंतयामास च तटे कस्मामाना कसा प्रिया यदाहं भ्रमितमायातो मध्येमालमहेलया ९

दृष्टवान् उदस्थे उत्थितवान् शिशिरांते शीतापगमे प्रवृत्तास्यं संजातमुकुलमुखं माधवो वसंतः ५ एषा वा सो वा रिककुलो भव
तीर्थं चेतिवा एते परिदृश्यमाने वार्या दिग्भित्तवती भित्तिवा विग्रहः ६ सभ्रभंगं एवमंतर्विचारयन् अभूत् न तस्मात् रति
वशात् क्षणमात्रेण संभ्रमं उदस्थात् लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् उदयो गिरः कालो वा तत्र सार्कवत् ८ चिंताप्रकारमेव
दर्शयति केत्यादिना महिलाशब्दस्येव महेले ति छांदसो गणः ९ " " " " " " "

विस्मयेनडुरया गरीयस्या अपगाधिः स्वौउदयमागते स्नातियो आपृछ्यगते सति इदं स्वप्नमात्रं संचिंतयामासेति परेणसं
बंधः ३२ मयायत्संभ्रमे भ्रांतिदशायां दृष्टं त [illegible] तद्विजेनाति चिनाम्नस्य मुक्तमम इति एवं रूप मिदं मे यालचणः शंबरस्यासुर
स्यरचनाक्रमः स्यात् संसारनायाविड़ु ३३ सा माया मिथ्यैव तत्रसंवादो दृष्टुं शक्यः शेषमवशिष्टं तस्यातिथेस्त्वां छायया निर्मितं
तं आत्मस्वपक्तो दृष्टुं परस्यामि द्रक्ष्यामीत्यर्थः ३४ तदेवाह तद्दितितस्य तद्वस्थस्यात्मनः श्वपचस्य उदंतं कृतांतं ३५ इति संचिं

कृतप्रातःस्नानविधावाश्छ्यस्वातिथौ गते इदं संचिंतयामास विस्मयोद्धुरया धिया ३२ यन्मयासंभ्रमे दृष्टं सत्यभूतं द्वि
जेन तत् उक्तं मे मेति किं नाम स्यान्माया शंबरक्रमः ३३ यद्दृष्टं मध्ये मरणं मया तद् स्वमात्मनः सा माया एव न संदेहः श्वे
षं पश्यामि तस्यतं तदात्मश्वपचोदंतं द्रष्टुं तावद् अविभ्नधीः भूतमंडलपर्यंतं ग्रामं गच्छामि सत्वरं ३५ इति संचिंतय
न् गंतुं मंडलांतरमादरात् उत्तस्थौ भास्करः पार्श्वे मेरोर्द्रष्टुमिवोद्यतः ३६ मनोराज्यमपि प्राज्ञा लभंते व्यवसायि
नः गाधिनास्वप्रसंदृष्टं गत्वा लब्धमखंडितं ३७ सर्वमध्यवसायेन दुष्प्रापमपि लभ्यते परपन्नाधिर्जगन्मायां प्रमेयी
कर्तुमुद्यत ३८ विनिर्गत्याभवन्मार्गो प्रवृद्धो दीर्घंजवेन सः देशान्उल्लंघयामास वहन् वातं तुरंगवत् ३९ तत्र देशाद्दे
जाचारं भूतमंडलमागतः करभः कंठकार्थीकः कारंजमिव काननं ४०

तयन् गाधिर्मंडलांतरं द्रष्टुं उत्तस्थौ उद्यतउद्युक्तः ३६ तत्कथं द्रष्टुं शक्यामि इति चेत् अनुरूपप्रयत्नस्यालभ्यं नास्तीत्याह मनोराज्य
मिति प्रमेयीकर्तुं उद्युक्तः प्रमाणं गोचरीकर्तुं ३८ संमार्गप्रवृद्धियः ओघो जलप्रवाहस्तज्जवेन त्वरमाणो भवत् वातएव
तुरंगो वाहनं यस्य मेघस्य तद्वत् ३९ इदृशाः प्रागदृष्टं प्रकारो निजाचारो यस्मिंस्तं भूतमंडलं च प्रथममागतः ४०

स्वस्वतपोध्यानादिव्यापाराण्यनुचिता अनुरूपा कथा प्रावर्ततइतिस्वल्वर्थे निपातः शांताशांतिरसप्रधाना स्वकि
ययाक्रतस्नांतत्वंमिनोतिपरिच्छिन्नतीतिक्षुल्लमः सूर्यस्तस्य आशायाउत्तरदिशाअयोगेवसंतेनउचितापुष्पश्रीरिव

ततः प्रवर्त्तेशांततयोस्तापसयोः कथा स्वव्यापारोचितापुष्पश्रीरिवर्तुल्लमासयोः २० तं पप्राच्छतिथिंगा
धिः प्रसंगपतितंवचः किंब्रह्मन्स्त्वकृशांगस्त्वंकिमितिश्रमवानसि २१ अतिथिरुवाच ॥ मम्मातिकार्श्य
श्रमयोर्भगवन्कारणंकारकं कथयामितथाभूतंवयंनासत्यवादिनः २२ अस्त्यस्मिन्वसुधापीठेउत्त
राशानिकुंजके कीरोनामातिविख्यातः आमाङ्जनपदोमहान् २३ तत्राहमवसंमासंपूज्यमानः
परैः जनैः ना नालम्बादलोलात्माचित्तवेतालमोहितः २४ एकदैकेनतत्रोक्तेकथाप्रस्तावतः कचि
त्‌ इहाष्टछपचोराजावर्षाण्यष्टौद्विजेतिमे २५ ततोग्रामेषुतत्स्थैः प्रोक्तंसकलजंतुभिः राजाव
भवश्वपचोवर्षाण्यष्टौविहितितैः २६ सोयमंतेपरिज्ञातः प्रविवेशज्वलनंजवात् ततोद्विजशता
नीहप्रविष्टानिहुताशनं २७ इतितेषांमुखाच्छ्रुत्वातस्मान्निर्गत्यमंडलात् प्रयागेकरवंशुद्धप्राय
श्चित्तमहंद्विज २८ कृत्वाचांद्रायणंसांतंतत्तीर्थस्यापारणे इहाहमागतस्तेनश्रांतोस्म्यतिकृशोस्मि
वर २९ श्रीवसिष्ठ उ० इतिश्रुतवतातेनगाधिनाऽसतदाद्विजः भूपःपृष्टस्तेतदेवकथयामासनान्यथा
३० अथविस्मयवासनाधिष्ठानीत्वातत्रसर्वरीजगद्गृहमहादीपरवावुदयमागते ३१

२० तयोर्वार्त्ताप्रसंगायतितंर१ वयं असत्यो ह्यस्ये तिवक्रुद्वचनं २२ २३ नानाविधाआलंबनं स्वदंतेरोचंतइतिनानालम्बादामो

[illegible] २४ [illegible] २५ [illegible] २६ [illegible]

[illegible] २७ [illegible] २८ २९ ३० ३१

[illegible]

बा॰टी॰ श्वपचकमंस्वपचर्तातं ५२ पश्यपंतिस्फुटंस्मरंती तियावत् ५३ ५४ ५५ अनल्पंसमयो विस्मय: संरंभ: प्रसोघोग
उप॰ अयपस्मिन्कर्मणीति
१३३ तत्राप्यहं जनैस्साधोकस्त्रिलस्मरतिमोभवान् प्राग्वत्तमस्यग्राममपर्यंतिश्वपचकमं ५२ सर्वएवहिधीमं
तस्त्रिरत्नमपिस्फुटं करस्थमिवपश्यंतिमयेतिसुजनाकुलं ५३ अत्रश्वपचमेकोंतेवासिनंरुज्जुतमं
स्मरस्येनंकिमुतमोद्गः स्वानामिवदेहकं यद्विजानासिमोसाधोतन्मेकथयतत्वतः पांथसंशयविछेदस्मर
त्सुरपफलंस्मृतं ५५ भयोभूमइतिग्रामोपश्यागाधिद्विजोत्तमा अनल्पसमयसंरंभमातेनैवचिकित्स
का: ५६ ग्रामपाऊचु: ॥ यथाकथयसित्वंसंस्तत्तथानतदन्यथा कष्टंजनाम श्वपचइहाभूद्दारुणाकृति:
५७ पुत्रपौत्रसहृद्बंधुस्वजनपटके यस्यास्तिविरतिरामभूत्परंदत्तरोदिव ५८ यस्परुज्जुपतत्सर्वकि
लत्रैमत्सुराछिनत् अद्रे:पुष्पफलोपेतंदावोवनमिवानल: ५९ यस्ततोहेशमुत्सृज्यपर्ययोकीरपुरांतरं व
र्षाण्यष्टावनुद्वेगंतत्रराजाबभूवस: ६० यस्तत्रार्थंपरिज्ञायजनैदूरंधिराकृत: यथाराशिरनर्थस्यपथ्या
ग्रामेविषद्रुम: ६१ ततोजनेठिंनंप्रविशत्पात्मनायोहुताशनं अयितामपिसंसर्गादागत:प्रविवेशह ६२
किंतमेवप्रयत्नेनश्वपचंपृछसिप्रभो किंतवंधुरसोकश्चिदभवस्तस्सुतोथवा ६३

233

क्रियाविशेषणं आर्त्तेनिरोगार्त्तेनि ५६ ५७ ५८ दवेमवोदाव: ५९ ६० ६१ ६२ सतेवंधुःकिमभवत् अथवात्वंसत:
सुचयमेदतहंधुरभव: ६३ ॥

संविदित्वुङ्गो स्थितेनैव स्मर्यमाणेनैव सन्निवेशेन संस्थानविवेशे ग्राम्यस्थितिकं चिद्ग्रामकमपश्यत् ४१ ७२ चिते चिं ततः
जन्मादिविस्तीर्णे यत्र तथाविधः सग्रामग्रहेयो गृहादिसंनिवेशस्तत्र चरं आत्मनः श्वपचत्वं च लिंगैः अनदृश्यवानित
पिः ४३ तद्रूपचास्पदं कर्तृतस्य मनः कामपि वैराग्यपदवीमनयन् प्रापयामास ४४ तदेव वर्णयति प्रारडितादे ना किं
चिद्दृष्टं प्रत्यभिज्ञानं तल्पकं शयनकटखण्डमादाय स्थिन् ४५ कुञ्जमतू मिति पवशोपगतहाकारमिति यावत् यवादित्वा

सतत्र संस्थितेनैव सन्निवेशेन वै पुनः अपश्यद्ग्रामकं चीकं गंधर्वइव पत्तनं ४१ ददर्शतस्य पर्यंते तमेव श्वपचाल
यं अधस्तात्भुवनस्येव पातालेन रकन्द्रजं ४२ चित्तचिंतनविस्तार संनिवेशं मयपुरं गंधर्वदृसावालस्वपच
च २ त्वं दृष्टवान् ४३ तेनैव संनिवेशेन प्राग्दृष्टश्वपचास्पदं तस्य कामपि वैराग्यपदवीमनयन्मनः ४४ प्रारडासारल
२ च्छितमीतिजातपवीकुरं पर्यंतच्छादनाङ्कीकं किंचिद्दृष्टतल्पकं ४५ ददृशांतं तद्दतमिवशेभग्नमिवकुञ्जमत्"
भ्रष्टांगमिव दोरात्म्यदोस्थितमिव खण्डितं ४६ जाधिर्दताव दलितं ग्रामखमहिषास्थितिभिः धवले व्योमपर्यंतेसा
ध्वंकर्तुमिवास्थितेः ४७ अकंपीत पुरातनयेषु तत्परिकेषुवे नेरस्पंदा मसलिलैः पानग्रीणेरिवावृतं ४८ नालिरे
वांग्रतंत्रीभिः संशुष्का भिलीताग्रतेः तस्मामिदिवदीर्घाभिः परितः परिवेष्टितं चिरमालोकयामास सदालग्
संजवात् प्रानकं शुष्कशवतायांतं देहमिवात्मयान् ५० आतिविस्मय वातस्य ग्रामकं समुपाययौ उल्लंघ्य

श्लो १ = म्लेच्छनगरमार्जारं शमिवाधगः ५१ दे १

केशं ४६ जाधिमिरमालोकयामासेति ततीयेन संवंधः ४७
दलं भ्रष्टांगसवलितावयवं चोपादिदोरात्म्यमिव दोस्थित्ये
भ्र संयत्नम्भ्रसलिलानिदेवागतं च विजलानियेषुतेः ४८ लताग्रतैलताव संगादिपरिवेष्टनैः परितः परिवेष्टितं
वतंत्रीभिरितिपाठे लतानामाग्रतेरावरणैः शतादिभिः संविभिः प्रतापनैः परिवेष्टितमित्यर्थः ४८ शुष्कशवतायांतं स्वदे

वा०टी० पक्केर्वंशांकुरैः करीरखंजनैः सह ५ केसरिणोश्वपचकर्मणोगजमदेजतिकसिमुत्तयाहस्तिपकानूक्रीतंमैरेय
उप० मितिगम्यते मैरेयेमदस्थानेमुत्कर्षायहस्तिपकागजमदमपिमेलयंतीतिप्रसिद्धं ६ कौलेयककुटुंबिन्यःश्वपचःपि
२३५ ण्याकैः पल्लैमंसैस्त्रवर्ज्जितावरत्राभिश्चर्मरज्जुभिः ७ वारणमौक्तिकानांगजमौक्तिकानांपिठरत्रयंउखात्रयंउ
खात्रयंखात्रपघमाणं दृत् जगदंतरचितंपात्रंइहास्मिस्थले आसीत ८ एतासुदृश्यमानासुतासुपूर्वदृष्टासुक्
इहतद्वानरीमांसंपक्वैर्वंशांकुरैःसह भक्तंप्रासवोन्मत्तैःसहश्वपचवंधुभिः ५ आलिंगपश्वपचश्रणमामिह
केसरिचर्मणि सुप्तमापीयमैरेयंतिक्तंगजमदेनच कौलेयककुटुंविन्याःपिण्याकपलवर्जिताःउरवत्रा
वरत्राभिर्मितिभरदकाषके ७ इहवारणमुक्तानांयदासीत्पीठरत्रयं पिनद्धंमाहिषेणाग्रमचर्मणोवद्रशोभि
ना ८ स्थलीष्वेतासुताम्वत्रसहश्वपचवालकैः चिरंविलुठितंचूतपत्रपुंजपिकैरिव ९ अत्रान्दालिविश्वा
सरणद्देशप्रवत्तवत् गीतंपीतंश्रुनीरक्तंसाधितान्नावभूषितः १० अत्रचसार्द्धंकुटुंवेनेजम्पत्रेषकुटुंविना न्नृत्तं
कृतमुन्नादैकज्ञालैर्जलिधाविव ११ अत्रोडपनलोलानांकाकभासपतत्रिणां घ्रतानामन्नदाशार्थं
ध्यतंवंशपंजरं १२ श्रीवशिष्ठउ० एवप्रायाःस्मरन्नाधिःप्राक्तनीःश्वपचक्रियाः विस्मयोत्कंपितशि
शधातुश्चेष्टांपरांस्मरशत् १३ चचालचास्माद्दीर्घेणादेशान्कालेनकायवत् भूतमंडलमुत्सृज्यप्रापदेशांतरं
अस्मिन्ग्रामांतेविलुठितंपांसुक्रीडास्थितमर्थः वालानांनिश्वासैःमुखवातैरणातांवशानांप्रवृत्तंखुरतालप्रवृत्तिस्तद्वत्
तद्नुरूपतयागीतंश्वानभूषितुशीलमस्येतिवशाभूषिस्मशानमाल्यचंदनादितैनतःसाधीता सर्वेषामलंक्रियेतिशेषः
१० जन्मत्रेषुविवाहेषु अन्नदाअसतंआशः दिनांतेरभृत्यणार्यःदासार्थमितिपा ॥ ॥

234

स्मादित २ २३५

त ञ्च ग्रामे सर्वेषु पुंसां तेषु तद्वासयोग्य गृहे ऽस्थितियावत् ६४ ६५ सकलभूतमुख्योद्व्याहृतमत्स्वार्थकं वाक्यमाकर्ण्य स्वयं
चावाधितप्रत्यभिज्ञाभिज्ञया यथानुभूतमवलोकस्तज्जायाग्रत्ताकृतिर्गाधिः शशांकस्पंदोर्मलवत्क लंकमिवसहृदये ।
ऽधिरूढं परमविस्मयमाजगाम प्रायेत्यर्थः ६६ वासिष्ठ ता० शे० उप० गोसमेच त्वा विंशं जाधिनाकीरनगरं गलाद्धस्ता
चविस्मयात् ॥ तपसा तोषितो विष्णुः सर्वं मायेत्यवाच तं तुष्टितं परिहृत्तं च चिरमासकमितियावत् कल्पः सवत्तत्तदीयेत्तो ।

एकं कथयतो ग्राम्यान् गाधिः एकत्र पुनः पुनः सर्वेषु तत्र यातेषु मासमेकमुवासस ६४ यथा तेनानुभूतं तत्
जायचेतत्तथैवतैः ग्रामीणैस्तस्य कथितं सर्वं रिवावरवंद्धितं ६५ अव्याहतं सकलभूतमुखवादर्पे तथाकर्ण्यसि
म्यगवलोकय यथानुभूतं गाधिः शशांकमलवज्जद्ये धिरूढं गूढाकृतिः परमं विस्मयमाजगाम ६६ मो० ही०
पायेषु० गो गाधिकृता तोतिलक्षिमा स्वप्नदर्शनेप्रसन्नालोकं तुष्टितं स्वप चागारे पुनर्विस्मयमा यचो
जाधर्मिनाहिनायातितल्लिमस्वप्नदर्शनि १ तत्रावलोकयामास स्थानानि सदनानि च कल्पस्तो भविद्व ।
ता निजगंतिवांबुजो द्भव: २ उवाच स्थालनैवेदमरण्ये लुंठितालय शुष्काक्ता स्थिमालावलितपिशा ।
चद्रवद्रुमे ३ इमास्तामस्तमागतं दंतमालारतो कृताः अद्यापि संस्थिता कल्पं प्रतिमेरुतोरणाद्व ४
मेडपल्पवे विकृता निविमग्नानि अंबुजोद्भवो ब्रह्मा १ लुंठितालये भग्नगृहे स्थमनं से वडवाच्च द्रुमे स्मशानद्रते
२ यदुवाच तदाह इमास्ताइत्यादिना वृतो प्राकारकृताः सूलवन्निवाताः मत्तमातंगदंतमालास्तादृमाः प्रत्यत्तंप्र
त्यभिज्ञायं तइत्यर्थः कल्पं प्रलयकालं प्रतिलक्षीकृत्य मेरोः शिरवाशिखराणि वा ५ ॥ ॥ ॥

नं सर्गः ४७
श्रीवसिष्ठ उवाच ४

वा॰टी॰ प्रजय: पुष्पमंजरीसमुद्भूय इव २६ मत्तमातंगानां घटा: संघा: घटिता: दंताग्रविभिन्ना: दिक्कपयालिस्ता: संप्रा
उप॰ वनयातिशायोक्ति: संकल्पानुसारिफलदा: पादपायेषु वासवस्ययमाद्यो लोकपालाइव महीभृतपते सामंता: आ
१३५

कांताभिरवधूयंते वालव्यजनराजय: इमास्तावनवसीभिर्दीप्यमाना इव श्रिय: २६ इमास्तामत्तमातंग
घटा घटितदिक्तटा: संकल्पपादपामेरो रिवश्रृंगपरंपरा: २७ एतेतेयमवारीशकुवेरप्रतिमौजस: सामं
तावासवस्येव लोकपालामहीभृत: २८ इमास्ता: सर्ववस्त्वोघा: सर्वाभिमतदास्ता: कल्पवल्लि
ताकुंजसंदर्पणगृहपंक्तय: इदं तत्कीरजनतारासंप्राभुक्तमघमे आत्मजन्मांतराचार इव प्रत्यक्षतांग
तं ३० सत्यं स्वप्नमिवायं मे जाग्रद्भूत: पुन: स्थित: नजाने किं कृतोत्याता मायेयं संविजृंभते ३१ अहोनु
135 खलुदीर्घेणमनोमोहेन बालता वैवश्यमुपनीतास्म जालेनैव सकुंतक: ३२ हाधिक्कष्टमबुद्धं मे मनोवास
नयाहतं पश्यति भ्रमजालानि विनिन्नता विशिरो रिव ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वांतरदेशाधीशा: २८ सर्वे धनधान्यादिवस्त्वोघा: यासु २९ प्रा गुभुक्तं अघजन्मांतराचारो जन्मांत
रचरित्रमिव प्रत्यक्षतांगतं ३० सत्यं निश्चितं प्राक् स्वप्न इव दृष्ट: पुनर्जाग्रद्भूत: स्थित: किं केन किमर्थं वाह
तदुत्पातं आविर्भावयत्या ३१ वैवश्यं अस्वाधीनतां ३२ अबुद्धमप्रवुद्ध ३३ ॥ ॥ ॥

४ श्वपचोऽप्यभिषो द्विज राजत्वमर्पितं यस्य नाममंगलहस्तिना १६ अंते च संपरिज्ञातः सत्रविप्रोऽनुतापेन अघद्वादशवर्षाणि ४

तुषाराद्रिकुहारत्नमिव प्रोद्घं जनास्पदं जनपदं प्राग्दृष्टकीरदेशमित्यर्थः २५ नगसंनिभं पर्वतवदुन्नतप्रासादं रत्ना लयं च २६ अनुभूतानि स्वगृहे प्रसादानि दृष्टानि पर गृहप्रासादादीनि स्थानानि २७ यथाविधि विधिविधानमनतिक्र मेत्यर्थः २८ नाम्नेति प्रसिद्धो २९ ३० अंतः स्वापुत्रमित्रासंवादादित्साद्यति चमत्कारमनुभवत्यर्थः २१ तस्य भग वदनुमहात्तस्मिन्पुरे राजरूपेणाभवद्दर्शनमभूदित्या ह अथेति सबलवाहनं पूर्वदृष्टबलवाहनसहितं मंदिरानृरा

समुल्लंघ्य नदीशैलमंडलारण्यसंततिं आससादतुषाराद्रिरत्नं किल जनास्पदं २५ तत्र प्राप महीपालनग रं नगसन्निभं उत्कूर्मणेव रवालास्वलोकमिव नारदः २६ अथात्मनानुभूतानि दृष्टान्यासेवितानि च ॥ स्थानानि नगरे पश्यन्पप्रच्छ जनमादृतः साधो स्मरसि चित्रामिह श्वपचमप्यदरं यद्विजानाक्षितत्वमेवर्ण पात्र्यथाविधिः २८ नागराऊचुः अभूदिहाष्टवर्षाणि समतीतानि तापस ३० यं यं पृच्छत्पसोगाधिजेन जातकुतूहल तस्य तस्य मुखाद्वस्य शोत्याश्चादत्परि ३१ अथापश्यत्पुरे तस्मिन्नृपं सबलवाहनं देवं च ८ क्रधरं विष्णुं मंदिरान्निर्गतं बहिः ३२ तदृष्ट्वा स्थगिताकाशं चलरेणपयोधरैः प्राक्तनीं राजतां स्मृत्वा सम वाचातिविस्मयः ३३ इमास्ताः कीरकामिन्यः पद्मगर्भोपमत्वचः कनकद्रवगौरिण्यो लील नीलोत्प लेक्षणाः २४ चामरौघाइमे चंद्रकरसंपिंडपांडुराः स्थिरनिर्जे च संकाशाः काशपुष्पचया इव ३५

जसस्ना द्वहिर्निर्गतं ३२ बाह्यवस्तुदर्शनव्याकुलचित्तस्य तस्य दृश्यमानेऽपि भगवन्मूर्तौ तन्मयाबोधिचारोऽपि वाना भूत्किंतु प्राक्तनानुभूततत्सीलत्वं चामरादिषु प्रत्यभिज्ञा कौतुकेनैव चित्तं वभ्रामित्याशयेनाह सद्यइति च लेन्द्र उत्तैरैणुः पयोधरैर्मेघैः स्थगितमाच्छादितमाकाशं येन तथाविधं तत्सैन्यं दृष्ट्वेत्यर्थः तांइमाः प्रत्यभिज्ञाताः कीरनृपतेः कामिन्यः वेश्याः २४ चंद्रकराणां संपिंडः पिं

मंयैर्वैसयाः कोशैर्वाक्तिसयातासमांकोशाः २४

दिशं रुचि मानवति पार्श्वकिरणांकोशाः श्वेतवर्णैः कीराजावदसम ७२

वा०टी० प्रसृततां चिरं चक्षुरादिगोचरतां अमलम् अविद्यामलविद्यामलरहितं पदमास्पदं प्रतिष्ठा यस्य ४६ मदीयैः श्व
पचभ्रमैः कृते अस्य कालस्य देहादिदेहे तस्य श्वपचशरीरस्य प्रभवा अभवत् उत्पत्तिनाशाश्च अंतर्मनस्येव स्थिताः
उप० कथं स्युः वहिस्ते कथं तिष्ठंतीत्यर्थः ४७ हे गाधे भवान् यत् उक्तम् अहं जगद्भ्रमं पश्यति तत् अदृढत्वस्य अंतरएव
१३६ एवनिषेधाधिलिवीसनारोगोऽहीतस्य चेतसः स्थितभावापन्नस्या लस्वरूपस्य एतदात्मकं रूपं भासते तद्वस्तुतो ना

मुहूर्तमिपलध्वस्त्रजलांतः स्वप्नविभ्रमः कथं प्रसृततां प्राप्तो भ्रमो ममामलास्पद ४६ देहादिदेहस्य
कालस्य शरीरस्य प्रभवा भवाः कथमंतः स्थितान्स्युर्मदीयैः श्वपचभ्रमैः ४७ श्रीभगवानुवा
च ॥=॥ गाधे स्वाधिविधूतस्य रूपस्यैतदात्मकं चेतसो दृढतत्त्वस्य पतत्यस्तु कुविभ्रमं ४८ वहि
र्न किंचिदप्यस्ति स्थाप्नध्वर्वीदिगादिकं एतत्स्वचित्तएवास्ति पत्रपुंजमिवांकुरे ४९ फलादिस्फार
136 तामेति यथैव वहिरंकुरात् वहिः प्रकटतां याति तथा पृथ्व्यादि चेतसः ५० सत्यं पृथ्व्यादि चित्तस्थं न
वहिष्ठं कदाचन अंकुरस्थः फलं वस्तु यस्मान्नास्मात्फलंक्वपि ५१ ॥ ॥ ॥॥

तन्न वहिर्नीलंपनवादीर्घमित्यर्थः ४८ यदिवास्तीतिमन्यसे तर्हि चित्तएवास्तीत्याह वहिरिति खं आकाशं
अग्रमद्रयः पर्वताः अध्वयः समुद्रा उर्वी पृथ्वी दिशश्चेत्यादिकं जगदित्यर्थः ४९ ५० यस्मात्कुतो फलस्थि
यस्तस्माद्दृश्यं पतङ्ग इति शेषः ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

[illegible]

तेनं प्राकृतसदृतेनच चक्रधारिणीविंदंतुं नौ ३४ जन्मस्थितिपदाभ्यां तन्निमित्तं लक्ष्यते ३५ ३६ पयस्थूलकस्य भोजनं पा
नं कुर्वन्निति शेषः शार्ङ्गधन्वनो विष्णोः धनुपश्चात्तपनङ् पयःइव प्रसादस्वभावा मूर्तिर्यस्य हृदयेत्तपत एवमूर्तिः खरू
पं यस्य ३८ द्विजस्य गाधेर्मंदिरं निवासभूतकेदारं पयोधरवदयस्था निर्मलतरा छविः कांतिर्यस्य पयोधरवद्योमन्य
वसत् अतिथिरितिवा ३९ देवमेवमतिः प्रती निमित्तं यस्य नववस्तु तदालक्ष्य ४० चिंतेनाराणतस्मिन्नन्मापाद्दर्शनि

एषा हि माया महती तेन मे चक्रधारिणा दर्शिता सधुना साधु मम पाखरतमखंडिते ३४ तदिदानीं तदायत्नं करि
ष्यामि किं दूरे यथा कुसंभ्रमस्यास्य ज्ञानेजन्मतया स्थितिं ३५ इति संचिंत्य नगराद्गाधिस्तस्माज्जगाम ह ॥
केदारं माण्येशैलस्य तस्थौ विश्रांतसिंहवत् ३६ तत्र संवत्सरं सार्द्धं पयस्थूलकभोजनं तपश्चक्रे महातेजास्तु
ष्टये शार्ङ्गधन्वनः ३७ अथास्य पुंडरीकाक्षः पयोमूर्तिस्तु पाययो प्रसादमुत्पलश्यामः शरदीव महाह्रदः
३८ नमोजगाम शैलेन्द्रकेदारं द्विजमंदिरं पयोधरवरच्छविरंत्येतिथि न्यवसत् श्रीभगवानुवाच गा
धेकश्चित्त्वया दृष्टो मायायामनगरीपती दृष्टे त्वया जगज्जालं चेष्टितं दृष्टिकात्मकं ४० चित्ताभिगत ए
तस्मिन्प्राप्ते सम्यगालिंदितः तपोगिरेतद कुर्वे किमन्यदभिवांछसि ४१ वशिष्ठ उवाच एवं वदंतमालोक्य
हरिं गाधिर्द्विजोत्तमं अर्चाकुसुमपूरेण पाद्योः पर्यपूरयत् ४२ दत्वार्घं किरणकुसुमैः प्रणामाथ प्रद
क्षिणैः विश्वमाह द्विजो वाक्यं मेघं दमिव चातकः गाधिरुवाच देव चेष्टा त्वया माया दर्शिता तितमाममी म
हीपातरिवा दृत्यपत्तामेक प्रदतां नय ४४ भ्रमं मं पश्यति मनो वासनामलमालिनं स्वमवत्स्वक पंदवजा

ग्रामे सतिपुनगोरित टतपः कुर्वन्नानिंदितः शुद्धं त्रय त्किमभिवांछसीत्यन्वयः अर्चामितपूज्यमानां भगवत्प्रति

[illegible]

वा॰टी॰ किंचत्वयेदानीमपि नभ्रतमंडले कीरनगरे वागतं किंवति पिवाकंमुत्वा भ्रतदेशप्रतिगछता प्रस स्थितेन पाथेन त्वया

उप॰ पथिकस्मिंश्चिद्रिरिकंदरे विश्रांतं तत्रैव च मे याम्रछत्वात्परवश चितत्त्वप्रवत् इदं तद्भूतमंडलं इदं तत्तूपचागार

मित्यादिदर्शनं परमार्थतइतिद्वयोरर्थः ६५ ६६ तत्रास्मिन्कंदरे तिचदेशकालनियमो भ्रमस्य नास्तीय त्वत्तवो

धंसर्वदा सर्वत्र भामेव विहरणादिव्यवहारदर्शनादित्याशयेनाह सर्वदेति ६८ निदं ब्रह्मचर्याश्रमोचितमग्नि

कार्यस्वाध्यायादिकर्म ६९ भवनगे त्रिभुवनगैस्तापसवृंदैः पूज्यमानस्सपसवाम इतिउक्तप्रकारेण निगदितवा

न्भगवच्चरणास्पर्शसेवादिना पवित्रहृत्से विबुधसनिगणैर्वृतः सन्निजमास्पदं गहभ्रतं क्षीरोदधिं जगामेत्यर्थः ७०

गछतामभतामूतदेशोपांथेन कंदरे कस्मिंश्चिद्विप्रविश्रांतं मुरंगेणोवकानने ६५ तत्रैव भ्रमम छतादिदं तद्भूतमं

डलं तदेतत्कूपचागारमितिदर्शनसंभ्रतः ६६ तथैव कीरनगरे दृष्टवानसि तत्तथा तथैव चान्यदा वापि मायार्थे हि

मवान्द्विजः ६७ सर्वदैव समग्रासु विहरन्नसि दृष्टवान् दिक्षु सोन्मत्तकस्त्वविभ्रमं मनसा मुने ६८ तद्गृहनिषष्टा

जं कर्म कुर्वन्स्थितोस्यशांतधीः नत्वकर्मविनाश्येप प्राप्नुवंती हमानवाः ६९ श्रीवसिष्ठउ॰ इति निगदितवा

न्सपद्मनाभो भवनगतापसवृंदपूज्यमानः वि बुधमुनिगणैः पवित्रस्तेवंतउदधिं निजमास्पदं जगाम ७०

मोक्षोपाये भूपश॰प्र॰ गाधिवृत्तांते मायामहत्वकथनं सर्गः ४८ श्रीवसिष्ठउ॰॥ अथ गाधिर्गते वि

ष्णोउन्नतादिकं क्रमात् स्वयं मोहविचारं पविशमाभ्रमविवांवरं १ उपलभ्य न तथैवा मत्तांतजनतस्ततः हरि

माराधयामास पुनरद्रिगुहांगतः २ आजगामैनमल्पेन कालेनाथ जनार्दनः सकृदाराधनेनैव माधवायाति वंधतां ३

इतिश्री वा॰शे॰उप॰नि॰ स्वधवलासिंशः सर्गः ४८॥ गाधिर्देशोश्वनगत्वा हरिरप्यसुनः पुनः सर्वं मायेति निश्चित्य जीवन्मुक्तो भ

वक्रमात् तथैवोत्थाय गछन्निमाम्नोहं भूतमंडले इमे भूता इमे ग्रामा दृष्टवान स्मि संभ्रमे नातिनिचभूता निनिकीरास्तेन तस्मिन्सुरमितादि

वर्तमानविषये च स्मरादिर्लोकः भाविनी च मनसा समर्थनात् मनस्कारः अतीते च समये मातो नष्टात्मनि रूपिका त्रिविधाः का
लास्तद्व्यंजिका च स्मृतिरिति पेत्येव मात्मकं देहं तित्वात्मनुपसंहरति करोति सृजति च ५२ सर्वानुभवसिद्धं चेदमित्याह आबाल
मिति ५३ मलैराक्रांता अवनिः पृथ्वी येन तथाविधे पादपे इवेति मनसोऽप्यधिष्ठानसद्वस्तुभूतं बत्वा जगज्जारकत्वमिति द्योतनार्थं
५४ स्वकाव नेरन्तर्लिनतस्पेतियावत् ५५ तथा चेदं स्वपचत्वं मनः ऽस्थितानंतवासनाजालैरप्यकदेशप्रकटनमित्याह यत्रेति

२४

रूपो लोकमनुस्कारतन्नाकालकियात्मकं कुंभकारो घटमिव चेतो हंतिकरोति च ५२ आबालमेतत्संवृत्तं सर्वैरे
वानुभूयते स्वप्नभ्रममदावेगरागरोगादिदृष्टिषु ५३ चित्तेऽनंतान्तजालानि संस्थितान्यात्मवासने पादपे फलपुष्पाणि
मूलाक्रांताऽवनाविव ५४ स्पन्दकाले नैर्विटपिनोभयः पत्राणि नोपथा निर्वासिनस्पजीवस्य पुनर्जन्मादितो तथा य
त्रानंतजगज्जालं संस्थितं तेन पंजसा स्वपचत्वं प्रकटितं यछितछिस्पंजनकि ५६ अबुद्धा स्वपचता प्रतिभासवशा
त्वया यथैवानल्पसंरंभो विचित्राधिविकारधा ५७ तथैवातिचिरायातो भक्तवान्सुमहान्द्विजः कथां कथितवांश्च
तिदृष्टवानसि संभ्रमं ५८ तथैवास्यापगच्छामि प्राप्तोऽहंमे तमंडलं उत्तमे भूतग्रामाद्दृष्टवानसि संभ्रमं ५९ तथैव
दृक्टंतस्पप्राक्तनं लुठितं गृहं जनेनाकेकटंजास्पदृष्टवानसि संभ्रमं ६० तथैव कीरनगरं प्राप्तो स्मिकथितं च मे कीरैः
स्वपचराजत्वं दृष्टवानसि संभ्रमं ६१ एवं सर्वं त्वया दृष्टं मोहजालं द्विजोत्तम यत्सत्यमिति जानासि यच्चासत्यमवेषि च ॥
६२ वासनावलितं चेतः किं भ्रामं तनैपश्यति साधितं दृश्यते त्वमेव पंसाध्यं प्रयोजनं नातिपर्नं च भूतस्थितनकि
रास्तेन तत्पुरं सर्वमेतन्महाबुद्ध्या मोहादृष्टवानसि ६५

५६ तदस्यत्वेनाभिमतमिति प्याद्विगमनात्प्रपंचजातमपि स्वपचत्वं बन्मनस्येवेत्याह अबबुद्धेत्यादिना ५७ ५८ उमेग्रामाइतिसं
भ्रमं दृष्टवानसि इति सर्वत्र इति शब्दोऽध्याहार्यः ५९ ६० ६१ ६२ साधितं तत्तो नैव सिद्धं ६३ ६४ किं च त्वयेदानीमपि न भूतं मंडले

वा०टी० अतिबहुलाकृतौ बधबंधपराजयपलायनादिनानाकारैः स्वप्रारब्धफलपाके लभ्येपि बहवः सैनिकादिज
उप० नाः तुल्यकालं जयपराजयभोगादीनां तुल्यरूपाणां कर्मणां प्रयोजनानां भ्रांत्या प्रतिभासेन तल्लाभाय युद्धेनायतंते
१३८ इतिप्रसिद्धमित्यर्थः १३ पद्मिमानसकल्पेनैव जगन्निर्मितौ हि भेतादिः कालोव्रीह्याद्यंकुरोदयस्य प्रतिबंधकोपवादीनां
चाभ्यनुज्ञातेति लोकप्रसिद्धेर्विधिः स्यान्मानसकल्पनायां बाह्यकालस्य व्यवस्थापकतायोगादित्याशंकां गाधेः

बहवस्तुल्यकाले च प्रतिभासेन कर्मणां जनायतंते स्वफलपाकेतिबहुलाकृतौ १३ प्रतिबंधाभ्यनु
ज्ञानां कालो दातेति या श्रुतिः विप्रसंकल्पमात्रोसौ कालो ह्यात्मनि तिष्ठति १४ अमूर्तो भग
वान्कालो ब्रह्मैव तमजं विदुः नजहाति न चादत्ते किंचित्कस्य कदेति च १५ ॥ ॥ ॥

238

परस्परं नाहप्रतिबंधेति श्रुतिर्लौकिकप्रवादश्च वर्गांसानवसह्यत इति शेषः यतोसौ प्रतिबंधाभ्यनुज्ञा
नहेतुरपि कालः संकल्पमात्रः दिग्विशेषावच्छिन्नो सूर्यक्रियोपाधिक्रमनसेव यूयाशाब्देमासत्वादिभेद
कल्पनादितिभावः कस्तर्हि कल्पितः कालस्तमाह कोलइति यस्त्वकल्पितोखंडः कालः परमात्मास
त्वात्मन्यवतिष्ठति न कस्यचित्प्रतिबंधमभ्यनुज्ञां वा ददातीत्यर्थः १४ अमुमेवार्थं स्पष्टयति अमूर्त इत्यादि
ना १५

म

प्रसादवान्प्रसन्नः सन् ५ कथासु अभिपदार्थांगमस्य भिज्ञादिसंवादेष्वपि मध्य व्यभिचरतीत्यर्थः ५ अस्तु तथा किं ततस्तत्राह मा
ययेति मायादर्शार्थीः अवश्यं कालांतरे व्यभिचरंति अव्यभिचारेण श्रोतेर्थाः कथमायेत्यव धारयितुं शक्यसाइतिमोह रूढ़
येत्वद्वचनं संपन्नमिति भावः ६ माथि कस्यापि कथास्व व्यभिचारे उपपत्तिमाह काकतालीयेति प्रसिद्धमेतदेशजानां की
रदेशजानांच जनानां चेतसि तवचेतसि च कदंब कल्पच स्वप्नच स्थिते इति परोक्त तथा भात्यप्रतिविवर्तीत्यर्थः ७ तथा च
तेपि स्वभ्रांत्यैव तथा वदंतीत्यर्थः समाजस्त्वद्वचन संवादेन सत्यता पादकइत्याह तेनेति प्रतिभास इति विनानाधर्मितिशे

उवाच गाधिं भगवान् अपर इव वारिदः किं त्वं प्रार्थयसे भूप तपसेति प्रसादवान् ५ ॥गाधिरुवाच॥ भ्रांतोस्मि देव प
श्यामास्य भूतकीरजनास्पदं तत्र व्यभिचरत्य सद्वृत्तांतो न कथास्वपि मायया भूतभूर्दृष्टा त्वयैव स्मको स्मि किं प्रभो मो
हनाशाय महतां वचो नामोहरूढ़ये ६ ॥श्रीभगवानुवाच॥ काकतालीय योगेन चेतसि स्वप्नच स्थिति॥ सर्वेषां भू
तकीराणां तवैव प्रतिबिंबति ७ तेनांगत वृत्तांतं यथावत्कथयंतिते प्रतिभासो हि नायाति पुनरप्रतिभासतां ८
केनचिद्रूपवेतांते ग्रामस्य रचितं गृहं तत्र पारस्य मा विद्धमिषकाखंडतां गतं ९ कदाचित्प्रतिभैकैव बहूनामपि
जायते काकतालीयतिवादचित्रा हि मनोगतिः १० तथा हि बहवः स्वप्ने मे कं पश्यंति मानवाः स्वापभ्रमदभ्रे
यमदभ्रं पुरचित्तवत् ११ एकस्यामेव लीलायां रमंते बहु बालकाः एकस्यामेव लीलायां वनस्थस्यामिवैणकाः १२

थः ८ प्रत्यभिज्ञासंवादस्य तर्हि का गतिस्तामाह केनचिदिति आविधं मयेदं ग्रामचित्रमिति भ्रांत्यभिनिवेशविषयीकृतं ९
प्रतिभा भ्रांतिरूपः प्रतिभासः एकाराकेरूपेव काकोलाद्रोण काकस्थ काकजातिभेदः तस्यतालेयकतालफलेताल
मूलेवास्थितिरूप वैशानंतद्वत् १० स्वापे निद्रातद्वद्भ्रमदभ्रे रयमसनेभे परचित्ताः यथावद्वस्तुरूपा बहवः एणं मानाइव दि
ग्राः पश्यंति तद्वत् ११ एकस्यामेव सिकतादिसंपन्नैव शासंकेत कल्पित गृहप्रसादर्गादिभ्रमलीलायां बहवो बालकाः रमंते

वा॰टी॰ उप॰ १३६

सुधामिथ्येव इतिरेवं मिथ्यात्वभावमपि सत्याभं दृष्टवंतं तृत्यर्थः समेन संकल्पेन समकाले समनादित्यर्थः २६ यथाभू
तं यथा स्थितं अनंदितं तवस्वपचनि दासंबंधनिवासकमित्यर्थः तनुतां अपहृतं २७ तेन स्वप्नदृष्टसदृशेनैव सन्निवेशेन श
रीरस्य ग्रामगृहदारादि आकारेण तत्रैव युक्तोऽभवदित्यर्थः २८ तथैवेति सर्वत्रानुषंजनीयं २९ यदि तथाभूतो भूतस्तर्हि
ममकथं तदनुभवपथं प्राप्तं तत्राह भवत इतिजालांतर्वर्तिनोभवत [illegible] समकटंजाचारसं [illegible] स्थितिर्भातिकेवलं प्र
तिभातात्मत्सकस्य पयोपरित्यर्थः ३० कदाचित्त्वदृष्टदेशांतरस्य समानीतं चकथं प्रोक्तवर्तमानतया दर्शनं तत्राह द

भूतात्मभिवकीराख्यं दृष्टवंतस्तथाभ्रमं । सुधैवेत्यपि सत्याभं समकालादिसंभवान् २६ इदं तु स्वप्नएव स्वामि यथा
भूतमनिंदितं यथैतितनुतां चित्तं मार्गशीर्षलतव्रते २७ प्रासौ कटंजको नाम स्वपचोभूतमंडले नैव सन्निवे
शेन सतत्रैव भवत्पुरा २८ तथैव बकलत्रत्वं प्राप्य देशांतरं गतः बभूवकीरनृपतिः प्रविवेशानलंततः २९ भव
तः केवलं चित्तजालांतर्वर्तिनस्तथा प्रतिभाता तथा भूता कटंजाचारसंस्थितिः ३० दृष्टानुभूतमप्यर्थं कदाचि
द्विस्मरत्यलं ३१ कदाचित्स्वप्नदृष्टं तु चेतः पश्यति दृष्टवत् ३१ यथा त्वमम मनो राज्ये धातुसंस्थितिविभ्रमाः ज्ञा
यत्यपि तथैवांगदृश्यं तेमन साक्षयं ३२ भविष्यत्कालस्थं यथा त्रैकाल्यदर्शिनः प्रतिभामेति गाधेय कटं
३७२ जाचरितं तथा ३३ अयं सोहमिदं तन्म इतिमज्ञातिनात्मवान् अयं सोहमिदं तन्म इतिमज्ञातिनात्मवान् ३४

पिति यथा अनुभूतमपि विस्मरति तथा अदृष्टमपि पश्यतीत्यर्थः ३१ धातुसंस्थितिसंनिपातः ३२ यथा त्रैकाल्यदर्शिनो
योगिनो हृद्याभविष्यदपि वस्तुतद्भुतस्कालिकेषु दृश्यमानेषु भूतकालस्थं भवति तथा हे गाधे स्मृती [illegible] तेमपि कटंजा
चरितं तु नेमनं प्रतीप्राप्नोतीत्यर्थः ३३ ननु [illegible] न्द्रा नात्मम [illegible] नात्मीयेच कटंजकेतदीयगृहकलत्रादो च ममसर एवाहं
तदीयमेवतन्ममेदीयमिति कथं मज्जनमिति चेदत्यत्यमिदमुच्यते अनात्मविदां सर्वेषामपि अनात्मनि देहे अनात्मीयेषु

१३६

239

आद्यस्य संकल्पमनतामुपपादयति लौकिक इति जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वात्तत्र क्रियाचंद्रपिंडादिपदार्थैर्द्विधैः संकल्प
ते ते न च प्रतिघानज्ञानाभासं स्वपदार्थैर्द्विधैस्तत्क्रियाफलादिव्यवस्था च संकल्पत इत्यर्थः नुप्रावस्मार्थे २६ प्रासंगिकी
शंकां परिहृत्य प्रकृतमालंबमानोहमानेति भूतदेशजाः कीरदेशजाः स्त्राजनोच्चयाजनसमूहाः २७ तर्हि मया किं कार्यं ति
त्राहस्वव्यापारे तिचवर्णाश्रमोचिताचरणपर इत्यर्थः २८ आधिपीवरया आधीनोपचितया १९ २० ममनसा च कारा
द्वचसा कर्मणा च पूजयामास उक्तेन प्रसन्न ज्ञावाकेन उवाच पप्रच्छ वे २१ इमां जननमरणाघनर्थबलां संसारमा

लौकिकोयं स्वपंकल्लो वर्षकल्पयुगात्मकः संकल्पते पदार्थैर्द्विधैः पदार्थैर्द्विधैस्तनेन तु २६ समानप्रतिभासो
त्थसंभ्रमसंभ्रांतचेतसः तथातं दृष्टवंतस्ते भूतकीरजनोच्चयाः २७ सव्यापारपरौ त्वाधियात्मानं विचारय सो
धोगतमनामोहसि देवा स्वबुद्ध्याम्यहं २८ इत्युक्त्वा भुक्त्वा विसृज्य गामांतर्हितईश्वरः आतिष्ठत्कंदरे गा
धिराधिपीवरया धिया १९ ततः कतिपयेष्वद्रिमौलेष्वधिगतेषु सः पुनराराधयामास पुंडरीककरं द्विजः
२० दृष्ट्वा चैकदा नाथमागतं प्रणनामतं पूजयामास मनसा चोक्तेनावाचु चेश्वरं २१ गाधिरुवाच ॥ भग
वन्संस्मरस्येतामात्मनः श्वपचस्थितिं इमां संसारमायां च परिमुहामि चेतसा २२ तदुक्त्वा सुयथावस्तुम
हामोहनिवृत्तये एकस्मिन्नेव विमलेमां विधेयजयकर्मणि २३ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मन्जगदिदंमायामहा
शंबरडंबरं सर्वा आश्चर्यकलनाः संभवंतीह विस्मृतेः २४ भूतकीरपुरे माहात्म्यवो लत्र यामवान् इत्थे
तत्संभवत्येव दृश्यपतद्विजनेभूमिः २५

यांच संस्मरन् २२ तत्र समाकृतामिहामोहस्य निवृत्तये उपायमुक्त्वा ऊठति नगाक्ष किंतु वा च संस्थाय मोक्षमाहृति चेत्यर्थः २३
विस्मृतेः स्वात्मतत्वविस्मरणादावरणविभिन्नादज्ञानादितियावत् २४ मायापाचा संभावितसहस्रमपिसंभवत्येव

स्याहंभूतेति तद्रूपचलादिस्यातत्प्रकारेणादृष्टवा

विसे तन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव तथा द्विजैर्नेमि
द्राद्यवत्संभावितगोचरोपि भ्रमोदय इत्यर्थः
२५

वा॰टी॰ तपःमनस्त्रं द्विपाणांचकाग्र्यंपरमंइतिप्रसिद्धं ४६ तदनुआत्मज्ञानप्राप्यनंतरंमहात्मागाधिस्तांपारमार्थिकीसत्तांप्राप्य
उप॰ अपगतभयशोकःसन्सततमुदितंएवमु क्तरूपंयस्मात्यथाविधःअतएवापरिछिन्नस्वानंदमदेनपूर्णतमापूर्णतमापू
१४० र्णंचिचेतोयस्मात्पथाविधःसन्सकलःकलापूर्णः शशांकइवापरिछिन्नेब्रह्मांडकोशे अमरत्विजहान् विश्रांतिप्रा
पेत्यर्थः ४७॥

निरस्ताशेषसंकल्पस्तपस्तत्राचचारह दशवर्षाणितेनासावात्मज्ञानमनोपह ४६ अमरतरततदनुप्रा
प्यसत्तांमहात्माह्यपगतभयशोकोभोगभूमावनीषु सततमुदितजीवन्मुक्तरूपःप्रशांतः सकलइवशशांको
पूर्णितापूर्णचेताः ४७ मोक्षोपायेवृ॰ प्र॰ णे गाधिवृत्तांतसर्गः ४८ श्रीवसिष्ठउ॰ एवमेवातिविनता
240
दुर्ज्ञानारघुनंदन महामोहमयीमायाविषमापारमात्मकी १ क्षणमुहूर्तदिवसस्वमसंभ्रमालोकदृष्टा अतः
वपञ्चमहावाहोमायेयंविषमात्वह असावधानमनसं संयोजयतिसंकटे ५

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप॰ णे एकोनपंचाशत्तमोध्यायः ४९ गाधुपाख्यानंसंपूर्णं। चित्तस्याक्रमणोपाय
ज्ञानमहात्म्यमुत्तमं चेतोहिपीनतादोषहतवश्चात्रकातिनाः वर्णितंगाधुपाख्यानंअवतेमोजयतिएवमित्यादिनाउ
ज्ञानिना अस्त्विंमापारमात्मिकोपरमात्ममात्राश्रयविषयाः १ दुर्ज्ञानमेववैधादर्शयतिक्षेतिद्वाभ्यां २३४

सर्वाहंभावनया मितत्वविदस्तत्त्वनमज्ञानंपरिछिन्नाहंभावस्यैवमज्ञानहेतुत्वादित्याहसर्वमिवेति ३५ सर्वाहंभावेप्यहंका
रसत्वामग्रप्रायोपि ३६ अहंतर्हिकीदृशाइतिचिदंतरालिकइत्याहत्व मितिस्वस्थंस्वरूपावस्थितमात्मानमागतःप्रा
प्तः ३७ मेघपदेनतत्कार्यवृष्टिर्लक्ष्यतेगृहचनपरगृहप्रवेशादिसमग्रपलक्षणंप्रत्युपद्रव ३८ आक्रम्यसे तदभिमाने
त १ नपरिभूयसे ३९ नाभिमर्षयंसर्वतोभ्रमंइतिशेषः तद्विनमाक्रमंआत्मनिप्रविलापनेननिरस्कृत्यतन्मायाचक्रंकिं

सर्वमेवाहमेवेतितत्त्वज्ञोनावसीदति नगरहगातिपदार्थेषुविभागानर्थभावनां ३५ तेनासौभ्रमयोगेषुसुखदुः
खविलासिषुनेनिमज्जतिमग्नोपितुंबीपात्रमिवांभसि तेतावद्वासनाजालग्रस्तोविचेतनः किंचिद्दृष
महाव्याधिर्विनष्टोपिमागतः ३७ ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वान्नशक्नोपिमनोभ्रमं विनिवारयितुंमेषमसम्यगपत्न
वानिव ३८ पदवतेमनोभक्तिसहसाप्रतिभासते तत्स्वजननेनवतैनेवाक्रम्यसेक्षणात् चित्तेनाभिःकिलास्य
हमायाचक्रस्यसर्वतः स्थापितेचेत्तदाक्रम्यतन्नाकिंचित्प्रबाधते ४० त्वमुत्तिष्ठगिरेःकुंजेदशवर्षाणिखिन्न
धीः तपःकुरुततोज्ञानमनंतंसमवाप्स्यसि ४१ इत्युक्त्वापुंडरीकाक्षस्तत्रैवांतरधीयते वाताभ्रवद्दीपकश्च
यमुनोर्मीवत्क्षणात् ४२ गाधिर्विवेकवशजंवैराग्यपदमागतः शरत्समयपर्यंतैःवैरस्यमिवपादपः ४३
विचित्रंचिषितंधातुरसमंजसमागतं भ्रमद्भ्रमभरोन्मुक्तमतिमेदमगर्हयत् ४४ जगामकस्यणद्दतमानिय
मायोत्तमश्रिये विश्रांतेऋष्यमूकेतुपयोधरइवाचलं ४५

चिदपिनप्रबाधते ४० तपः चित्तनिरोधाभ्यासं वातलीनाभ्रवत्निर्वाणदीपकवत् यमुनातरंगवच्चेतिनानोपमा ४२
वैरस्यंम्लानिंगतं ४३ भ्रमभरेणोन्मुक्तात ४४ मतिर्यस्यतथाविधःसन्असमंजसंधातुप्राक्तनकर्मलक्षणस्यदैव
स्यअसमंजसमप्युक्तंश्वपचभावादिप्रदर्शनरूपंविचित्रंचेष्टितमगर्हयत् ४५ नियमायचित्तनियमनाभ्यासायऋष्य

मूकंमतंगाश्रमस्थंअचलं ४५

भ्रमता२

वा०टी० चित्तनाशेतर्हिकिउपायस्तत्राह वर्त्तमानमिति भूतभविष्यद्विषयानुसंधानत्यागादेवक्रमाच्चित्तं क्षीयत इत्यर्थः १६ आविविष
उप० यसंकल्पस्य तदंशभूतार्थानुसंधानस्य च वर्जनं प्रतिक्षणं सावधानतया करोषि तर्हि स्वे जलस्य वर्षस्य विद्रुः १८ एवं
२४२ सकलकल्पा अपि सति चित्ते दुर्वारा इत्याशयेनाह चित्तमिति चेतनं चिदात्मरूपं १८ चिंतारत्ते चित्ता त्यक्ते कृतं कूटस्थमिति

चिरं संसरणाकोशकोटरं चित्तकुंभकं विनाश्यपातुलिताकाशस्वरूपस्समाविश १५ वर्त्तमानमनायासं भजवाह
धिया त्वं भूतं भविष्यद्दुर्मयं घातिचिन्तस्य चित्तता १६ संकल्पांशानुसंधानवर्जनं चेत्प्रतिक्षणं करोषि तदचित्त
त्वं प्राप्त एवासि पावनं १७ यावत्संकल्पकलना तावच्चित्तविभूतयः यावज्जलद्विस्तारस्तावत्खे जलविंदवः १
यच्चित्तं चेतनं यावत्तावत्संकल्पकल्पनं सचंद्रांशु जगद्भावनावत्रालेपलेशकाः १९ चेतनं चित्तरिक्तं चेद्भ
वितं तत्त्वसंसृतेः आमूलमेव दग्धानि विच्छिन्नमूलानि सिद्धवत् २० चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्य
ते निर्मनस्कस्वभावं तत्र तत्र कलनामलः २१

242

यावत् तत्त्वसंसृतेर्मूलानि काम कर्मवासनादीनि आमूलं मूलाज्ञानेन सह दग्धानीति सिद्धवत्कारेणमहा
सिसाम्येन विज्ञीत्यर्थः २० नन्वस्तु दाहस्तथापि चेतने पुनः कलनामलवशाच्चित्तादिसमुद्भवः किं न स्यादित्याशं
क्याह चेतनमिति २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चित्तंनाभिः किलास्येह मायाचक्रस्यसर्वतः स्थीयतेचतदाक्रम्य नकिंचित्प्रबाध्यतेइतिभगवतांतेउपदिष्टंतदुपायंजिज्ञा
सुः रामः पृच्छति एवमितिकुर्युरधिकाकारणइतिशेषः ५ एनिंदात्मनः परिच्छेदःदुःखोपादानमेवांगच्छेदसाम्पादंगच्छेदस्त
त्कारिणः ५ भगवदुपदिष्टमायाचक्रावष्टंभप्रकारप्रथमंप्रपंचयितुसक्तम्नवदतिअस्येत्यादिना ६ मायाचक्रंगृहीतनाभिर्य
स्मात्तत् तथाविधः सन्वहनाद्भ्रमणान्निरुपाध्यतेनिवर्त्ततइतियावत् ७ यथावल्लानांकाश्यपादींयस्यक्रीडाचक्रंतंतुवेष्टितंनाभिः म

श्रीरामउवाच॥ एवमप्यकथंब्रह्मन् मायाचक्रस्यरोधनं कुर्युर्भिवहतोवेगात्सर्वांगच्छेदकारणः ५ श्रीवशिष्ठउ०॥
अस्यसंसाररूपस्यमायाचक्रस्यराघवं चि त्तंविद्धिमहानाभिंभ्रमतोभ्रमदायिनः ६ तस्मिन्नुत्तमवष्टब्धेधियापुरुषय
त्नतः गृहीतनाभिवहनान्मायाचक्रंनिरुध्यते ७ अवष्टब्धमनोनाभिं मोहचक्रंनगच्छति यथा
रज्वांनिरुद्धायांकीलकेरज्जुवेष्टितं ८ चक्रयुक्तिकतद्धोसिकस्माज्जानासिनानघ चक्रंनाभावत्रष्टब्धे वशमा
यातिनान्यथा ९ चित्तंनाभिमवष्टभ्यतस्मात्प्रयत्नेनराघव संसारचक्रंवहनादात्मनःपरिरोधय १० एतावक्तिंविना
दुःखमनंतमिवमात्मनः अस्पंदस्थेक्षणादंतंगतमेवावलोकय ११ चित्ताक्रमणमात्रात्तुपरस्माद्दोषदाद्घतेप्रय
त्नेनापिसंसार महारोगोनशाम्यति तस्माद्राघवसंत्यज्यतीर्थदानतपःक्रियाः श्रेयसेपरमायांतच्चित्तमेववशं
कुरु चित्तांतरेवसंसारःकुंभनाशेनकुंभखं १५

कीलकंतज्जन्यग्रंनिबद्धायारज्वांततो निरुद्धायांनगच्छतिनभ्रमयतितद्वत् ८ किंचहेराघवत्वंचक्रयुक्तिकोसिसत्वतत्कृत्स्न
विशेषंभ्रमणाचभिज्ञोसि अतःकस्मादुक्तदृष्टांतंनजानासि ९ आत्मनःवहनाज्जन्मपरंपराप्रापणात्सम्पद्भिरोधयतिनिरुद्धि १०
एतांचित्तरोधनलक्षणांयुक्तिंयोगमुपायंविनाआत्मनःअनंतंदुःखंप्राप्तंतत्तुदुःखंअस्पंदस्थेप्राणायामासक्तांश्चितंसमंगतमेवअव
लोकयमदुक्तार्थंश्रयेत्वंयथाकृत्वापश्येत्यर्थः ११ उपायांतरंचनास्तीत्याहचित्तेति १२ १३ ५ तत्रोपपत्तिमाहचित्तांतरिति ॥

वा॰टी॰ इदंपुरोवर्त्तिदृश्यत्त्वंमम अयंसः प्रत्यभिज्ञायमानोदेहोहंइतिवासनाः सम्यक्त्यक्त्वा ३१ वर्त्तमानावाल्या
उप॰ दिस्थितिर्भविष्यंती यौवनराज्यादिस्थितितयोः अनुसंधानसमाधानसमाधिः ३२ उक्तमेवस्पष्टमाह वाल्येति
२४२

ममेदंतसोहमितिसंत्यज्यवासनाः एकनिष्ठतयांतस्संविन्मात्रपरोभव ३१ वर्त्तमानभविष्यंत्योःस्थितो
राद्देहमेकधीः स्वसंविन्मात्रानुसंधानपरोभव ३२ बाल्ययौवनवृद्धेषु दुःखेषुच सुखेषुच जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ते
षुस्वैकसंवित्तपरोभव ३३ मलंसंवेद्यमुत्सृज्यमनोनि र्गलितपरं आशापाशमलंछित्वास्वसंवित्तिपरोभ
व ३४ शुभाशुभस्वसंकेतसंशांतिशाविषूचकः नष्टाशेषदृष्टिस्त्वंसंवित्सारपरोभव ३५ सकर्त्तृकर्म
करणान्स्वास्पर्शानंतरास्पृशन् निर्वि कल्पनिरालंबः स्वचिन्मात्रपरोभव ३६ जाग्रत्येवहिसंसुप्तांभा
वयन्सुस्थिरांस्थितिंसर्वमस्मीतिसंचिंत्यसत्तैकांतवपुर्भव ३७

242

३३ संवेद्यंबाह्यविषयलक्षणं ३४ शुभाशुभलक्षणौयौस्वसंकल्पकृतसंकेतौ तयोःसंशांताआशाविषूचि
कायस्य अतएवनष्टेष्टानिष्टादृष्टिर्यस्य ३५ कर्त्ताविज्ञानमयः कर्मबाह्यविषयाः करणानींद्रियाणितत्
सहितान् त्वंनस्पृशंतीतित्वास्पर्शाह्येवंविधसंसारान् त्वस्यांतरामध्येमणिःस्वांतर्गतप्रतिबिंबानिवस्पृश न्
अपश्यन् ३३ संसुप्तांसुषुप्तवन्निर्विकल्पाम् ३७ ,, ,, ,, ,,

स्वित्तरहितनस्वरूपंयस्यैवपरमार्थसत्यतानिनिरतिशयानंदरूपतासैवपरमात्मस्वभावभूताऽवस्थासर्वज्ञतासर्वावभास
कश्चिद्रूपतादृष्टिः परमार्थदृक्य त्रयस्यामवस्थायामुक्तमितिनिंदार्थत्किंविशेषणं २२ नियतावीजान्पवदर्शयतिमनइति
२३ननुविदुषामपिमनोस्थितत्राप्याशादीनिकुतोनोपजायंतेतत्राहसंसृतीति सत्यमस्तितथापितेषांमानसेसंकल्पेऽप्याशादिस
२३ननुविदुषामपिमनोस्थितत्राप्याशाद्वीनिकुतोनोपजायंतेतत्राहसंसृतीति
विभावप्रपवस्थापिकायासंसारव त्याः वासनात्मकंवीजमेवनजायते वस्तुतत्वाववोधेनबाधितत्वादिस गः २४व
स्तुत्वेनावगतानांकेनोपायेनवस्तुत्वावगमलक्षणोबाधस्तमाह शास्त्रेति २५ उपाहृत्यनिवर्त्यउद्यमः पुरुषप्रयत्नस्तत्सहितेर

सासत्यतासाशिवतासावस्थापारमात्मिकी सर्वज्ञतासासादृष्टिर्नतुयत्रमनःक्षतं २२ मनोयत्रतुतत्राशास्तत्रदुःखस
स्वानिच सदासन्निधिमायांतिरमशानइववायसाः २३ वस्तुतत्वाववोधेनसर्वभावप्रपवस्थिते संसृतिर्भीततवीजं
संकल्पेनोपजायते २४ शास्त्रसज्जनसंपर्कसंततभ्यासयोगतः जागतानामवस्तुत्वंभवानामवगम्यते २५ अविवे
काद्रुपाहृत्यचेतसोद्यमनिश्चयैः वलात्कारेणसंयोज्यंशास्त्रसत्पुरुषक्रमैः २६ मुख्यंकारणमात्मैवपरमात्मा
वलोकने अगाधेपतितंरत्नंरत्नेनावलोक्यते २७ स्वानुभूतानिदुःखानिस्वात्मैवमुक्तिमिच्छति तेनात्मैवात्मविज्ञाने
हेतुरेकःपरःस्मृतः २८ प्रलयानिसृजन्सृजन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि निरस्तमननानंतसंवेन्मात्रपरोभव २९
जायमानस्तथाजीवन् म्रियमाणःक्रियारतः स्वात्मन्यमलतांप्राप्तेसविदंशेस्थिरोभव ३०

नरूपमस्मिन्जन्मविज्ञानंसाधयामीतिदृढनिश्चयः २६ किंमुख्यंकारणमवलंब्यशास्त्रादिनाप्यात्मान्वेष्यइतिचत्स्वयंज्योति
रूपंप्रत्यगात्मानमेव तदवधेर्नतोपनतस्यैवस्वतः प्रथमानत्वाद्दित्याशयेनाहमुख्यमितिरत्नेनप्रकाशमानेनस्वेनैवेत्यर्थः॥
२७ उक्तांमुख्यकारणतांस्फुटयतिस्वेतिस्वेनअनुभूतानिदृष्टपज्ञातानिदुःखान्येवतैर्विवेकेनयेनहेतुनात्मुक्तिमिच्छतितेनैव
हेतुनास्वात्मावलोकेनतत्प्रतिकूलभावःस्वयंमुख्योहेतुः नहित्वयमस्यजडस्वभावत्वेनतत्प्रतिकूलःस्यादितिभावः२८त
स्मात्त्वसदातदेकप्रवणोभवत्याभावेत्याहप्रलयानित्यादिना २९ जन्ममरणग्रहणांतत

वा०टी० उप० १५३

243

नैवापि योगिनः उपासकाश्च जगति महोन्नताः सन्त्येव ते भ्योपि तत्त्वविदः श्चक लक्षयिस्तत्वारु पर्वतादि तिख्यसं वित्यासर्वो
न्नतस्थिते रत एवपरांकाष्टिमं कर्षुकार्थं प्रपातस्य तत्वविदः पुरः यो गिप्रभृतयः ज्ञानार्थं तास्तान्महत्वउपसर्पतिः
अदेभेवादि : पुरः इतिनः प्रत्यत पर्वतात्पर्वता यातीवभासतेनमहत्त्वैवसर्वोन्नतात्वविस्थो तास्थेत्यर्थः ४७ ससंवि
त्या उन्नत स्थितिस्य पादयति अदृष्टे तिसा के नापदृष्टाः सांप्रतमन्ये च अदृश्यपादस्कुर्वंती ति स्वविते स्वैवतस्योन्नत
स्थितिरित्यर्थः ४८ न केवलं नोपकर्तुं शक्नुवंति किंतु तत्पुरतो वस्तुतामेवगछंती साह अवस्तुतामिति ४९ अतउक्तं

पर्वतात्पर्वतीयां ति गुरोदूरिवंदं तिनः परां कोटिं पपातस्य त्वसंविन्मुन्नत स्थितेः ४७ अदृष्टादृश्यपर्सोन्नतः
सूर्यादीनखिलानपि नतेजोस्युपकुर्वंति स्वसंविद्विभवन्नृपः ४८ अवस्तुताञ्जंत्येतेमन्हेंद्रवपीप
काः अर्कादीमहालोकाविषयाधिगतात्मनः ४९ तेजो ऽणुषुप्रभावेषु बलिष्वपि महत्स्वपि सर्वेषून्न
तिन्नतियुक्तेषु तत्त्वज्ञः परमोन्नतः ५० भीतीरुभासायस्यार्के वन्ही दुमणीतारकाः तथा जगति राजंते
ज्ञातज्ञेया नरोत्तमाः ५१ धराविवरकीटेभ्यो गर्द्दभेभ्योपि मानवाः तिर्यग्भ्यश्चाप्यतत्त्वज्ञाराम तुच्छतराः स्मृ
ताः ५२ तावत्संमोहवेतालो देहाया वरनात्मवान् आलज्ञाप्यवसंयुक्ततनेतेतिर्तद्दि १५३ ॥ व१

सिद्धुमित्याह तेजोऽणुष्वनतेजसः अणुषु कार्येषु प्रकाशनेषु योग सिद्धिवशित्वादिप्रभावेषु शरीरापि बलेषु रो
स्वपुरादिनामहत्सु अन्येष्वपि वा गिरित्वाद्युन्नतियुक्तेषु मध्ये परमोन्नतः सर्वोन्नितानमेतत्सिन्न अस्त्वादि
भावः ५० यस्यजगद्भास्वरस्य भासाभांति तथा न तुल्यतयेत्यर्थः ५२ तुच्छतरा मूढतरा तत्त्वज्ञानाभावेततोप्य
मतभयो निकोटि प्राप्तद्वेवरित्वादिति भावः ५२ सतोप्यात्मनः अज्ञानेनासत्वापादनादनात्मवान् अतएवा

नानादशाजाग्रत्स्वप्नो ऽनानादशासुषुप्तितात्भ्यांद्विप्रलयदशाभ्यां वामुक्तः समग्रस्य दर्शैस्य कलनायां प्रत्ययोदीपः
समस्तानांकलनानांवृत्तीनांदीपवत्प्रकाशकइतिवा ३८ आत्मनास्वेतापरताततद्यनातेत्युक्ता ३९ निर्द्धर्मोधर्मे
तांधर्मैरहितत्वां ४० सर्वस्याम्रतत्वेसंपन्नविषयस्यापि अमृततायाअर्थासिद्धत्वादितिभावः ४१ अमतिविस्मृतिरज्ञानमि
तियावत् ४२ ४३ तीर्णस्येतिस्वरूपमात्मैवाशामहार्णवितरणाद्वसोप्यपरदशानिवर्त्तत इतिभगवद्वचनादितिभावः

नानानानादशामुक्तोयुक्तोयुक्ततयासमे समग्रकलनादीपस्वचिन्मात्रपरोभव ३८ आत्मतापरतेत्यक्त्वानिर्भि
गोजगत्स्थितो वज्रस्तंभवदात्मानमवलंव्यस्थिरोभव ३९ छित्वांतन्मानसान्पाशान्नाशारूपाननुक्रमात् विपार्थैर्वै
कधर्मिणानिर्धर्मोधर्मतांव्रज ४० सामासादपतत्तत्वंस्वसंवेदवधूर्णिः विषंहालाहलमपियास्यत्यमृततांमम ॥ ॥२
तदोदेतिमहामोहः संसृतिभ्रमकारणं निर्मलायानिरंशायाः संवित्तेर्मामतिर्यदा ४२ तदासंक्षीयतेमोहः संसार
भ्रमकारणं निर्मलायांनिरंशायांस्वसंवित्तौस्थितिर्यदा ४३ स्वरूपमनुयातस्यतीर्णस्याशामहार्णवं प्रसरिष्यतिसं
धितैर्नोभजामहोत्सर्णमपुरिवसर्वतः ४४ स्वभावमालोकयतआनंदाद्वयसंस्थितेः रसायनमपिस्वादैरामप्रति
विषायते ४५ तेनैभजामहेपुंसिर्येभावमुपागताः शेषाः पुरुषनामानोगर्दभादीर्घवालिनः ४६

४४ मुक्तस्याम्नआशासंभावनादूरेप्रसृताम्रतादिरसायनात्स्वादेष्यात्मानंदस्वादविघ्नत्वसंभावनयाविषयपङ्कपतावुक्ता
दयादिव्याशयेनाहस्वभावमितिप्रतिकूलंविषमिवाचरतिप्रतिविषायते ४५ येपुरुषाः नः अस्माकंस्वभावंप्रत्यगात्म
भावमुपागताजीवन्मुक्ताः पुंजन्मसाफल्यीकरणात्पुरुषसार्थसाधनात्फलपौरुषत्वाच्चपुंसिस्तेः पुरुषधौरेयैः सह
भजामहेसदामैत्रीमितिशेषः अन्येतुपुरुषाभोपयोगिपौरुषरहितत्वाद्ग्राम्यभावेनपुरुषानाप्यलैशेनापितिगर्दभवद्रूपमा
राखनदर्शनादियोग्यात्रपीत्याशयेनाहशेषाइति ४६ ॥

वा०टी० शरीरलक्षणो दुष्टस्तु भेचिराय प्ररूढं एनं चित्तविषद्रुमत्वं अशंकं विचारसारक्रकचेन छिंधते परेणान्वयः चिं
उप० ताच या एव उच्चो कृतयोमं विकल्पा एव पत्रं यस्मिन् ६५ इदानीं तदेव चेतो जगत्वेन वर्णयति मत्ते क्षणमिति
१४४ द्वाभ्यां हे राघवराजे सिंहत्वमक्तद्विशेषणविशिष्टं चेतोगजं सतीक्ष्णया धीरजाग्रपत्तया विदारयति द्वितीये
नान्वयः मत्तेस्त्वविवेकप्रमादवती मदघूर्णों च आगमानलक्षणे दक्षणेयस्पतं एकस्मिन्वहिर्मुखलक्षणे
संसाराद्रितटे उपवेशनमुपवेशायस्पतं अतएवांतर्मुखविश्रांतिसौख्यसमर्पं द्विषास्या दिभीषणलाङ्गुस्ज

शरीरद्रुः खभ्रचिरप्ररूढं चिताच्चयोच्चाकृतमंजरीकं जरामृतिव्याधिफलौघनम्रं कामोपभोगौघविका
शिपुष्पं ६४ विचारसारक्रकचेन चित्तविषद्रुमं त्वद्भुतमद्रिकल्पं आशामहाशाखमशंकमेनं छिंधि प्रसह्य
विकल्पपत्रं ६५ मत्तेक्षणं चेघकुकाननेस्यमस्ता क्षणाग्र धीकरजाग्रपंक्त्या विदारया दीर्घविकारदंतं
क्रियाकरं राघवराजसिंह ६७ रतिंगतिं नित्यमसत्प्रदेशे त्वरी स्मांसग्रसनेन पुष्टं दुष्टक्रियाकर्कशमंचु

नेः क्रमं तेइति सुजनक्रमाः शमदमेति तिक्षादयस्तद्व क्षणस्पालखंडस्पपदाबनस्पालोकनेउत्कंठं परं तुच्वंडं अति
कोपनं तद्रक्षणायोगपमिति यावत् सखडुः दोराव शीतो स्रवाष्पमदस्त्रा विरोगंडो यस्य ६६ आदीर्घाः कामादिविकारा एव
तन्न दंतो यस्य अरोन धैर्यादिवप्रविदारण क्रियाकरं ६७ अस्मितेकु त्सितेस्त्री अंजनश्मशानादिप्रदेशे रतिमासक्तिं गतं शरी
रलक्षणस्पमांसपग्रसनेनेवांतर्भाविपादनेन पुष्टं उपचितं दुष्टक्रियापरमर्मतोदनं तत्र कर्कशमग्रं चंदं स्तुत्वाघयं तत्सदो
षव्यापारोयस्य एकस्मिन्वाराव र्तिक्षणादर्शनं यस्य पुष्टेल्लमो सुखिसामसच्चतिभिः क्रुसमलिनकाकपक्षेचलारिविशेषण
निसषनिपुष्टासमो शाः सांधकार भावा इव कसनिजीवत्तकाकं कायकुलापकं शात् दूरसमुत्सारयमुत्तरेणान्वयः ६८ १४४

कुलतानच्छंसिनातत्पर्यासितेनेतियावत्भोगा
नांभ्रागेनप्राख्यानेन

दुःखदाहश्रीरहलेषायस्परावाचेत्शब्दः २४ चितेपीवरतांस्थोल्यंगतेसति आत्मज्ञनाऽखिलसंपादितानिदूरा
घति २५ अतःकरणात्मनः प्राप्तानांभोगानांविषयाणामाभोगः सेवनंततिरस्कारैरप्राप्तानांरसस्पर्शाभिलाषास्पा
पहारैरप्यचिरप्राप्तैः कालेन अजीर्णपर्णवत्कार्श्यमप्यपंनेयमितस्यर्थः २६ केतेमनः पीनताहेतवोयद्वर्जनेनतत्का
र्श्यस्यात्तानाह अनात्मनीत्यादिना २७ विकारेणविकाशेनममतालक्षणेमलेहेलयालीलयाप्यशकेतियावत्

अनात्मज्ञोहिदुःखेरुः प्रस्फुरन्नपिभूतले शवएवभवत्येरात्मज्ञस्तुसंचेतनाः २४ दूरादात्मज्ञताया
तिचितेपीवरतांगते आलोकलक्ष्मीरभितामहामेघइवोत्थिते २५ भोगाभोगतितिरस्कारैःकार्श्यंनेयं
शनैर्मनः रसापहारैस्त्यक्तेनकालेनाजीर्णपर्णवत् २६ अनात्मन्यात्मभावेनदेहमात्रास्थयानतो पुत्र
दारकुटुंबैश्चचेतोगच्छतिपीनतां २७ अहंकारविकारेणममतामलहेलया इदंममेतिभावेनचेतो
गच्छतिपीनतां २८ जरामरणदुःखेनव्यर्थमुत्तमितीयुषा दोषाशीविषकोशेनचेतोगच्छतिपीनतां २९
आधिव्याधिविलासेनसमाश्वासेनसंसृतेः हेयादेयप्रयत्नेनचेतोगच्छतिपीनतां ६० स्नेहेनधनलो
भेनलाभेनमणियोषितां आपातरमणीयेनचेतोगच्छतिपीनतां ६१ दुराशाक्षीरपानेनभोगानि
लबलेनच आह्लादनेनचारेणचित्ताहियोतिपीनतां ६२ आगमापायवपुषाविषयेषम्पर्शसिना भो
गंभोगेनभ्रमेनच्चेतोगच्छतिपीनतां ६२

सर्वममकृत्वामाहइदमितिइदंशरीरंममआत्माभोगायपतनंचेतिभावेनेत्यर्थः २८ तमेवभावंविशिनष्टिजरेति
२९ संसृतेः समाश्वासेनरम्यताचिरस्थाप ताद्विश्वासेन ६० ६१ चारेणनानाविषयसंचारेण ६२ आगमापायो वपुः

ह्याभावोयस्पविश्वभ्रेणवेवेषमंदाहम्भूदीर्देव्या

वा॰टी॰ अधीरः विरहस्य रागर्द्धिः अभिलाषियस्य ईदृश श्चित्तगृध्रो यदि तेदेहद्रुमादुड्डीयगच्छतितत्तर्हि तेनिपुणं नितरांजय इत्यर्थः
उप॰ ७५ तदेव मन इदानीं मर्कटत्वेन रूपयति भ्रांतिमिति द्वाभ्यां एकस्या जन्मभूमेर्जन्मभूम्यंतरे प्रयातं ज नतां जनसमूहं तद्दी
१४५ पसंसारवंधं च हसंतं स्वचेष्टितैः विडंबयंतं ७६ अस्मिन्नासयोः संहारोऽस्मिन्नास्ति तदेव असमंतात् कुसुमानि यस्मिन्
भुजकरादयः शाखा यस्मिन् विलोलांगुलिजालं पत्राणि यस्मिन् इदृशे देहवृक्षे समुल्लसंतं मनोमहामर्कटं परितो

245

भोगामिषोद्दिश्य अभिधावमान उत्कंधरो धीरविरहगृध्रः उड्डीयछेद्यदि चित्तगृध्रो देहद्रुमात्तन्निपुणं
जयस्ते ७५ भ्रांतं वनांतेषु दिगंतरेषु फलार्थिनं चंचलमाकुलं तं जन्मावने जन्ममहीं प्रयांतं संसारवं
धं जनतां हसंतं ७६ द्रुमे लिनासा कुसुमे भुजादि शाखे विलोलांगुलिजालपत्रे समुल्लसंतं परिमायां
तमनो महामर्कटमंगसिद्धेः ७७ अमुत्थितं सत्फलसंपायसलं मुखासंगितडित्प्रकाशं वर्षंति
मासारमनर्घ्यसार्थमांदोलितं वासनवात्ययांतः ७८ ॥

रोधेनमारत्यर्थः ७७ इदानीं मदेव चित्तं मेघत्वेन रूपयति अमुत्थि तमिति द्वाभ्यां सत्फलस्य परमार्थसु
खपंकस्य सफलस्य चत्वया अकाले समुत्थितं मुखेमुखसदृशावहिर्मुखवृत्त्यग्रे आसंगो प्रतिक्षिं द्विनेन
विषयक्तः तडित्सदृशाश्चिदाभासप्रकाशो यस्य अनर्घ्यसार्थरूपं आसारं वर्षंतिं वासनात्मकत्वात्त्वगणया वा
अंतः आंदोलितं परिवर्तितं ७८

वेठरालमनोवृत्तोऽस्मरूपामनुत्तदुरस्मृतंगंधेभ्योद्भवसिनाम्पउक्तंआविर्भूतंप्रस्थितं ६९ तदेवचित्तपिशाच
त्वेनरूपयस्तदनुत्साद्नेमोत्रासिद्धिमाहलसेतिद्वाभ्यां अज्ञानलक्षणेषुमहत्सुवटवृक्षादेहशतेषु अनंतकोटिदेहेषु ८
ग्रामटव्यामिटव्यामितिव्यस्तरूपके स्वस्यचित्तस्यसंसृतौ अपसरणेचेतनवर्जितेषुप्रमत्तस्चेतनेषितियावत् ७८ ९
शमेनं चित्तपिशाचंस्वचिदालनोगेहभूतात् हृद्याधान्नोत्सारयत्तावदालत्वभावभूतसिद्धिर्मुक्तिःकुतइतसभयोर
न्वयः ७०।७१ इदानींमनोमहाहिंभयदत्वेनरूपयंस्तयाजयति शुभेतिद्वाभ्यांशुभाशुभलक्षणमस्यभयमासंशरीरावय

दूरेसमुत्सारयभारभूतं दुष्प्रक्षेपितंकर्कशमारटंतं अंधोद्धतंकायकुलायकोशाद्वेषोपशांत्यैनिजचित्तकाकं ६९
तस्मापिशाचस्यपरिश्रिचयमाणं विभ्रांतमज्ञानमहावटेषु भ्रांतं चिरंदेहशतेषुचटव्यांस्वसंसृतौचेतनवर्जितेषु ७०
विवेकवैराग्यप्रयत्नमंत्रैःस्वतंत्रैःस्वचिदालगेहात् नोत्सादयेच्चित्तपिशाचमेनं यावत्कुतस्तावदिहात्मसिद्धिः
७१ शुभाशुभास्यंहतमानबोधं चिंताविषंकायककुत्कंच अजस्रमक्षव्यसनाशनंचसर्वस्यनानाभयनाशहेतुं १०
७२ हृद्भवदुःशालनिकोटरस्थमनोघृयाचित्तमहोरगंत्वा नीत्वासमंरामममनोमहाहिंभयंमशंसाप्रस्यभवाभ ११
यात्मा ७३ अमंगलाकारधरःशरीरशवावलीसंततसेवनेन हिंगावलीसंभ्रमणश्रमार्तःश्मशानसेवीचपुधान्तः १२

नादंस्याद्वयंयस्यअक्षःश्रुमादिदेहाणरामक्षःव्यसनःप्राणवायुरशनंयस्यपवनाशवलात् नानाविधंभयेनाशंमरणं १०
चदद तीतिनानाभयनादं ७२ इदंशंमनोलक्षणमहाहिं अमोघयाचित्तवेगस्यचिदेकरसगरुत्पबोधकायेसतत्वामनं ११
तेनव्रह्मसत्यादिमंत्रास्तेषांशक्त्यायमभूलाह्लानेनसंहोच्छेदंनीत्वाभयंमशंनिःशेषंप्राप्यविहाय अभवोऽभयोवा आत्माभ १२
वेत्यर्थः ७३ तदेवचित्तंगृध्रत्वेनरूपयति अमंगलेतिद्वाभ्यांशरीरलक्षणानांशवावलीनांसंततंसेवनेनानुसंधानेनभ्रांत्या १३
योनकाककंकाचंचुप्रहारेरपमानव्यपशोकभयादितिमिस्ततेनेवयुधाहव्युत्तोश्मशानवृत्तंतसदशसुमदेहंचसेवतेत

146

यो॰वा॰टी॰ उप॰ १४६

वैराग्येण संकल्पजपेच्चित्तस्थैर्य्यं सत्यं तथैव बोधिसमाधिक्रमेण चित्तजयोपि सिद्ध्यतीत्याह चित्तेनेति सत्साक्षा
त्कर्तृत्वमुख्योप्रयत्नोपरमो मा भूदिति चिरायेति तत्फलमाह त्यजेति ८४ आत्यंतिकचित्तोपशमे निःशेषं देहादाव
हंममताभिमानत्यागसिद्ध्या जीवन्मुक्तिविहारस्स्वं लिंगादिमलं कृत्वा तादृशेन चेतसा आदेहं स्थूलसूक्ष्मका
रणादेहपर्यंतं सर्वमेव दृश्यं पदप्रख्यात्तृणवद्धुनीत्याशयेनोपसंहरति अमलमिति इति उक्तप्रकारेण चकारा
त्प्रागुपदिष्टतत्वावबोधेन च अंतः प्रसंगात् त्वं उपशमितमनो विमलं निरस्तरागत्वादपि लघुतुच्छतरं त्वाग्रश
रीरादिवद्दृत्यं तोपेक्षाहं असद्वेतिपश्यन् प्राप्तसंसारपारस्त्वं प्रारब्धशेषभोगार्थं या आत्मक्रीडया आत्मरतिः क्रिया
चित्तेनचेतः शममाशु नीत्वा प्रहृष्टमघोरास्वमिवात्मयुक्त्या चिरायसाधोत्यज चंचलत्वं विमकेटवत्तज्ञ्या
त्तत्स्थी॰ ८४ अमलमिति चक्रुत्वा चेतसा वीतशंकमुपशमतमनोंतः सर्वमादेहमेव तृणवल्लघु पश्य २
लीलया हे पदद्रष्टापि बविरमसा प्राप्तसंसारपारः मोक्षोपायेषू॰ प्र॰ शोघ्रराघववाशयविनियोगोनाम्स्स
र्ग॥५०॥ वसिष्ठः परिदीर्घासु तन्वीसु सुतीक्ष्णासु त्वितासु च क्षुरधारोपमानासु चित्तवृत्तिषु तिष्ठमा १

भवाने वब्रह्मविदां वरिष्ठ इति श्रुतिदर्शितपालीलया लोकसंग्रहाय सोमादिपिदर्कलिंगादिभिर्यज्ञेषु विहरस्वा
त्वां विसंज्ञ लौकिके पिरमस्व च न तेन तव पुनर्बंधप्रसक्तिरित्यर्थः ८५ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप॰ श्रोपंचा
शत्तमः सर्गः ॥५०॥ उद्दालकमुनेः शांतपदे विश्रांतिमिच्छतः पुंजानस्य मनोदोषैर्विक्षेपो वर्ण्यते ऽथ
ण मनुनामाबभवधास्थितप्याल्मतत्वचित्तविश्रांतिमंतरेणाविक्षेपजीवन्मुक्तिसुखावाप्तिरितितदर्थसमाधाभ्यासप्रमाद वा
ध्य वर्जनमावश्यकमित्युद्दालकचरित्रवर्णनमुखेनोपदिदिक्षुस्तदवतारयन्प्रथमं चित्तचरित्रेषु विश्वसनीयतामाह परिदीर्घास्वि १४६

हृदयांबरस्थं इह दशो चित्तमेघं संकल्पानां या निसंपकु कल्पनां या निसप्पकृ कल्पना निपुनः पुनः समर्थो नितेषां व
ज्जनिरूपात् उग्रमंत्रप्रभात् सोत्साहं उत्सादयतेनचवह्रजीवनमुक्तेफलं प्राप्य आद्यः पूर्वसिद्धस्वभावो नित्यमुक्तात्मे
व अलं सम्पग् भवेत्यर्थः २६ इदानीं तदेव चित्तं पाशत्वेन रूपायति ग्रंथिकृत मिति द्वाभ्यां आलस्ये आत्मोपदानकं कल्पा
दिसर्गमिथ्यो द्वीकृत्य अद्यतनकालपर्यंतं कृतैः सुकृतदुष्कृतकर्मभिर्निरंतरं ग्रंथिकृतं ग्रंथिदानेन दृढीकृतं अत एव
व समस्तानां जात्यंतराणां नानायोनिजन्मभेदानां क्रमा द्वंधनाय दीर्घदामेव स्थितं २० अत एव संप्रोत्तानिः संख्या

संकल्पसंकल्पनवर्जनोग्रमंत्रप्रभावात् हृदयांबरस्थं सोत्साहमुत्सादय चित्तमेघं रहस्फलं प्राप्य भवामला
घः २८ सप्रोतनिः संकृतं कर्मभिरात्मसूत्रैर्मेत्रैरमेघं ज्वलनेर दग्धं पीडां पराम् आलनिकल्पयंतं समस्त
जात्यंतरदीर्घदाम २० सप्रोतनिः संख्य शरीरमालं बलादसंकल्पनमात्रशस्त्रैः छित्वा स्वयं राघव चि
पाशं यथासुखं त्वं विरहास्तशंकः २१ फूत्कारदग्धाखिलपापलोकमत्यंतदुः प्रापपरप्रबोधं आशीवि
षं शोषितलोककांडं त्यागाग्निमिषो ज्ञतशरीरदंडं २२ आत्मंपरं देहगुहासु गुप्तं संकल्पघोराजगरं जवेन
अकामनानाममहानलेन बलेन दग्ध्वाविभवं भवत्वं २३

शरीरमालायस्मिन् प्रसस्तशंकः पुनर्जन्मशंकाशून्यः २१ इदानीं तत्संकल्पमजगरत्वेन रूपयंस्तच्छेदोपायमाह फूत्कै
रेति द्वाभ्यां फूत्कारेण क्रोधादि तप्तसविषश्वासेन दग्धाः आखिलापा पापलोकाः दशाणा त्तरमार्गगाः जीवायेन आ
शीविषं विषधरं अत एव शोषितासंतालोकखंडा भुवनमेदायेन व्याप्तात् आलस्य रागमुख्यत्वानेन विषयाभिषायं
रहितः कंपि तस्य त्रिविधशरीरदंडो येन २२ मोक्षोघागालसत्वादमंथरं मंदगतिं इह दशं संकल्पघोरजगरं आ

वा०टी० पुष्पाताद्भुमाः एवंकर्परिसदृशपरागैः केशरैश्चस्रवंतीप्राप्तत्वात्कर्परिकेसरसायस्यां ९ १० सरस्योमहासरांस्येवदर्पणा
उप० नियस्यां ११ सानौप्रस्थप्रदेशे १२ मानी अवस्थंपयत्नैः पुरुषार्थंसाधयिष्या मित्यभिमानवान् आगमानुमानादि
२४७ मान्कुशल महामतिरदृढमनाः १३ शुभाशयः प्रबोधानुकूलसुकृतसंभृतांतःकरणः १४ क्रमैरभ्यासप

गंधमादनशैलेंद्रनाम्नीकाचित्किलस्थली विघतकीर्णकुसमाद्रुमकर्परिकेसरा ९ विचित्रवर्णवि
हगानानावल्लीविलासिनी वनेचरप्राप्तनदीपुष्पकेसरभासिनी १० क्वचित्स्फीतमहारत्नाक्वचिल्लो
लांबुजोत्पला क्वचिन्नीहारकबरीसरसीदर्पणाक्वचित् ११ तत्रकस्मिंश्चिदुत्तुंगेसानौसरलपादपे आ
गुल्फाकीर्णकुसुमेस्निग्धच्छायेमहाद्रुमे १२ उद्दालकोनाममुनिर्मौनीमानीमहामतिः अप्राप्तयौवनः
स्वस्मिवासोक्षमतापसः १३ प्रथमंतुवभूवासावल्पप्रज्ञाविचारवान् अप्राप्तपदविश्रांतिरप्रबुद्धःशुभा
शयः १४ ततःक्रमेणतपसा शास्त्रार्थैर्नियमैःक्रमैः विवेकआजगामैनंनववृष्टिरिवभूतलं १५ अथे
मंचिंतयामाससंसारामयभिद्धीः एकांतएवनिवसन्कदाचित्क्रांतमानसः १६ किंतत्प्राप्यंप्रधानंस्या
द्यस्मिन्विश्रांतोनशोच्यते यत्प्राप्यजन्मनाभूयःसंबंधोनोपजायते १७ कदाहंकालमननेपदेपरमपाव
ने चिरंविश्रांतिमेष्यामिमेरुशृंगइवांबुदः १८ ॥ ॥

रभ्यासक्रमैः नववृष्टिघर्मविसिंतः १५ इमंवक्ष्यमाणप्रकारंचिंतयामासकांतमानसः शुभचित्तः क्षांत
मानसपाठे इतिपाठेस्पष्टं १६ प्राप्यानांपुरुषार्थानांमध्येप्रधानंप्राप्यमोक्षाख्यंकिंतत्स्यात् १७ त्यक्तानिम
ननानिमनोव्यापारायत्र १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

247

सत्कुलक्षेत्रे जातायां कायलतायां चित्तशुद्धिश्रवणादिदापाये रियं परमालयपरिचयलक्षणा बुद्धिवल्लरी तवनाता
नो बाह्यदस्यवारतलिलक्षणविवेकामृतसेकेन वृद्धिं नयेत्यर्थः २ सा च बाल्यात्प्रभृति सिच्यमाना वर्द्धिता वाङ्किकापद्दि
ना कायलताम्लानेपतनसंवानात्ततदङ्कुरोप्यशक्येत्र दूरे तन्मंजरी वर्द्धनमित्याशयेनाह यावदिति भूतले अपति
तां कायलतां गुरुशुश्रूषाश्रवणादिना उद्धृत्य बुद्धिवल्लरी पालयेत्यर्थः ३ विवेकसेकश्रवत्स्वमाणाख्यानरूपम
हाकर्णयस्वैव श्रुत्वावधार्य पुनः पुनर्भावितं तत्रैव सर्वस्मिन्युक्तीनां सत्वादित्याशयेनाह मह्द्वेति सर्पीरिपुरः यथा

कालेन महता भद्रे जाते यं बुद्धिवल्लरी वृद्धिं विवेकसेकेन नयेनां नयकोविद २ यावन्म्लायति नो का
यलतिका कालभास्वता भूतले पतितां तावदेनामुद्धृत्य धारय ३ महावाक्यार्थकं तत्वज्ञ मह्वेकभावनात् सप
मात्रो पिसर्पारिर्यथा भरस्थावनात् ४ उद्दालकवदालूनं विशीर्णं भूतपंचकं कृत्वा कृत्वा धिया धीर यांतर्वि
चारय ५ श्रीरामउवाच ॥ केन क्रमेण भगवन्मुनिनोद्दालकेन तत् भूतपंचकमालूनं कृत्वांतः प्रचितः प्र
विचारितं ६ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ शृणु राम यथा पूर्वं भूततत्वं दविचारणात् उद्दालकेन संप्राप्ता परमा दृष्टिर
त्तिता ७ जगज्जीर्णगृहस्यास्य कोणे कस्मिंश्चिदातते भ्रमरनीलदिग्नाम्नि भस्तद्वंद्वसमाकुले ८ ॥

भ्रमरवस्य मेघगर्जितस्य भावनात्स्वसमाप्तोत इत्यर्थः ४ तामेवाख्यापिकामवतारयति दर्पविचारकर्तव्यतामा
ह उद्दालकवदिति देहाद्यारंभकं वाह्यप्रपंचारंभकं च भूतपंचकं तत्वपदार्थशोधनया धिया श्रवणेन सोपशृंगेना
योमूलमन्विच्छेति श्रुतिदर्शितयुक्त्या कारणव्यतिरिक्तकार्यांकुरापलालनमूलाविद्याविशरणाद्विशीर्णं वक्ष्य
त्वात्तदधिष्ठानसन्मात्रात्वेपरोन धीरस्मापि धीरया धिया अंतर्विचारयेत्यर्थः ५ ६ ७ भ्रमतरा वसुज्जीकृतं भांड

वा॰टी॰ तन्वीबाधिलानुरक्तिरूपत्वात्तुच्छां अल्पांवशिष्टांच आयुःशेषलक्षणां कालकलां आलास्पशित्वा दूरादेवालोकयिष्यामित
उप॰ र्थः ३०-३१ जाड्येनमोहस्पणाल्हिमेनजीर्णांजरितंहृदंबुजंयया दोषो ऽविद्यातमस्तज्ज्ञक्षणायामिनीरात्रिः ३२ निर्विकल्पसमाधि
१४८ नाशांतमननः चिदेकरस्यविगलितमनोवृत्तिः ३३ मनोहंकारस्तल्लक्षणोमातंगःस्वेच्छां शम्भूता अभिमानवृत्तपदार्थंमहां
तःमदप्रवाहायस्यसतंपरमार्थसन्मात्रं
कदाभ्यासोपलम्भेनचित्प्रकाशेनचारुणा दूरादालोकइष्यामितन्वीकालकलामिमां ३० इतहितानितैर्मुक्तोहेयो
पादेयवर्जितः कदांतस्तोष मेष्यामिस्वप्रकाशपदेस्थितः ३१ कदाशांकोशिकीकीर्णजाततीर्णहृदंबुजा क्षप
दोषघामि मेष्यतिकल्पेयंकदामें ३२ कदोपशांतमननोधरणीधरकंदरे समेष्यामिशिलासाम्यंनिर्विकल्पसमाधिना ३३ कदा
ती३ कं४निर्मुरसिध्यानधीरध्येयःखगाःसमविश्रांतिमेष्यंतिशैलस्याराचलस्थितेः ३६ तस्मांकरंजजटिलांजन्मजर्जरिग
लिकां संसाराररण्यसरसीत्यक्तायास्याम्यहंकदा ३७ इतिचिंतापरवशोवनेउद्दालकोद्विजः पुनःपवनस्पविश
148 ध्यानाभ्यांसचकारह ३८ विषयैर्नीयमानेतुचित्तेमर्कटचंचले नसलेभेसमाधानाप्रतिष्ठंप्रतिदायिनी ३९
तद्बोधलक्षणेनहरिणासिंहेन ३४ निरंशेनिर्विकल्पध्यानेविश्रांतिर्यस्यमूकस्यमौनवृत्तिनोममभूर्ध्निनारीं तृणमयं
कुलायंनीडंघूर्णिकाःपक्षिभेदाः ३५ ध्यानेधीरास्थिराधीर्यस्यउरसिउरोलंवितटाग्ररचितनीडे इतियावत् ३६ ॥
तस्मालक्षणेक्षीररुहेःकरंजैर्जटिलाजन्मान्येवकामादिमृगसंचारजर्जराणियस्य ३७ ३८ ३९ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ = ॥

१४८
कदामेमानुमातंगःस्वाभिमानमहामदः सत्संवबोधहरिणाहतोनाशमुपैष्यति ३४ निरंशध्यानविश्रांतेर्मूकस्यममर्ध्निकदा
तार्णंकरिष्यंतिकुलायंवनघूर्णिकाः ३५

मोगसंविदो भोगतृष्णा: १९ २० आभासमात्रेण स्थितमप्युपेक्षमाणत्वादुल्लसितासंगं २१ मत्तां अविवेकप्रदृप्तां २२ कि
यावाह्यप्रवृत्तिं आकुलां व्यग्रचित्तां २३ विकल्पै: पर्यस्तं विक्षिप्तं दोलेव अवदोलनं अविश्रांतं शांतवातोऽजस: प्रशांतोग
तरो ३ तवांग स्थभ्रमो विक्षिप्ततेव २४ उदितवपुषा आविर्भूतेन स्वरूपस्य भासा त्वप्रकाशस्फुरणेन विराड्ब्रह्मांडशरीर
आत्मेव स्यात: पूर्णधी: २५ समेन परमात्मना समएकरस: समेन भासहितेन विष्णुना सम: श्रीकृष्णाकारो यस्य स

कदा शममुपेष्यंति ममांतर्भोगिसंविद: आलोलकल्लोलरवाऊर्मयोंबुनिधाविव २९ इदं कृत्वेदमप्यन्यत्
कर्तव्यमितिकल्पनां कदांत विहसिष्यामि पदविश्रांतया धिया २० कदा विकल्पजालं मे न लगिष्यति चेतसि ॥
स्थितमप्युल्लसितासंगं पयं पयद्दलेयथा २१ कदा वकुलकल्लोलां नावा परमया धिया परितीर्णो भविष्यामि
मत्तां तृष्णांतरंगिणी २२ कदेमां जागतें भूतें क्रियमाणामसन्मयीं क्रियामपहसिष्यामि बाललीलामिवाकु
लां २३ कदा विकल्पपर्यस्तं मनो दोलावदोलनं शममेष्यति मे शांतवातोऽजसइवभ्रम: २४ कदोदितवपुर्भा
साविरसज्जागतीर्गति: अंत: संतोषमेष्यामि विराडात्मेव पूर्णधी: अंत: समस्समाकार: सौम्य: सर्वार्थ
निस्पृह: कदोपशममेष्यामि मंथत्युक्तोऽमृताद्धिवत् कदे ममचलोद्दृश्य श्रियमासाशनात्मिकां सर्वसृष्ट
मवत्पश्यन भविष्यामंतरात्तत: २७ सवाह्याभ्यंतरं सर्वे शांतकल्पनया धिया पश्यंश्चिन्मात्रमखिलं भा
वयिष्याम्यहं कदा २८ कदोपशांतचित्तात्मा चिंतामुपगत: परां परलोकमेष्यामि जात्यंधविगमादिव २९ भा १
वेद्विपर्येषु धर्मार्थकामेषु अमृतकास्तुभादिषु निस्पृह: मंथेन विद्वेषणमुक्तोऽमृताब्धि: क्षीरार्णवस्तद्वत् २६ सृष्ट
मवत्सन्मात्मालनापश्यत् २७ भावयिष्यामि तद्ध्यानया स्थिरो भविष्यामि २८ परांचिंतां चिदेकरसतां परं परमात्मानं
परस्थितं पुरुषातनं च जात्यंध इतिभावनिर्देश: जात्यंधता संदर्शनादिमूलाज्ञानापगमादितिभाव: २९ ॥ ॥

वा०टी० विजहारसंचचारमहामेरौसदैवाकियादसंबंधदर्शनातत्राकं विहरणकल्पनयोपमोक्तिः ४७ समस्तमतप्राणमतएव
उप० संक्रांतसर्वसंचारांकंदंमोत्तदशासाधारणेविशेषणे आसगसमाप्तेः कंदरेविंवशेष्यते ४८ परमाको शोत्रसेभमाना
१४९ ४९ ज्योतिरूपोरसस्कंद्रुत्तदस्मभिश्रंद्रकांतेः सहसंप्रोतेघटितैर्मरीचिभिः कृतामिव ५० द्यारिसुस्निग्धशीतलछायां
५१ कौद्यारंभसौलंवंतेप्रसरंतीतिकुलवना अहिमांशीत निवारणमात्रत्तमाः आलोकाः यस्या अतएवनातुष्णांना

अपपर्पाकुलमनाविजहारमुनिर्गिरौ प्रत्यहं दिवशाधीशेमहामेरा विवेकवान् १ समस्तभूतदुःप्राप्तामेकदा
प्राप्यकंदरां संक्रांतसर्वसंचारांमुनिर्मोक्षदशामिव ४८ अपर्याकुलितांवातैरप्राप्तमृगपक्षिणीं अदृष्टांद्रवगंध
वैः परमाकाशशोभनां ४९ पुष्पप्रकरसंछन्नांमृदुशाद्वलकोमलां ज्योतीरसास्मसंप्रोतेः कृतांमरकतैरि
व ५० सुस्निग्धशीतलछायांप्रकटांरत्नदीपकैः सुराङ्गनांवनदेवीनामंतःपुरकुटीमिव ५१ कुलवनाहिमा
लोकांनात्युष्णांनातिशीतलां शारदस्योदिताकस्यहेमगौरीप्रभामिव ५२ वालालोकपरिम्लानांकोमलांशरद्
मारुता मंजरीजटिलोपेतांवालामालावतीमिव ५३ उपशमपद्वीमिवानुरूपांकमलजविश्रमणाय योग्यरूपां कुसुमनिकरकोमलाभिरामांसरसिजकोटरकोमलांसमंतात् ५४ इतिश्रीमोक्षोपायेउद्दालकमनोरथो

तिशीतलांउदिताकस्यवालस्यर्यस्यहेमवगौरीपीतां ५२ वालेन आलोकेनपरिम्लानांस्पृष्टां अनेनगुहाप्राङ्मुखीतिगम्यते को
मलः अल्पः अशरद्स्त्रमारुतोपस्यातेनप्रत्यग्भागे पिगवाद्भवतागम्यते मंजरीजटिले स्तरुभिरूपता अनेनसुरभितागम्य
तेस्वपंक्तौगुञ्जमालावतीराजकन्यामिवास्थितामित्यर्थः ५१ सरसिजोकोटरमिवकोमला अतएवकमलस्यधातुर्विश्रम
णापयोग्यरूपांसमंताकुसुमनिकरैश्चकोमलारम्यांउपशमपद्वीमिवसदैवाश्रयितुमनुरूपांकंदरांप्राप्तेतिपूर्वसंबंधः ५४ ३ रामः
इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणे एकपंचाशः सर्गः ५१ ॥ ॥= १४९

249 श्रीरामः

मत्याहारेण बाह्यानां संस्पर्शानां त्यागादनंतरं सत्वगुणप्रधानसमाधिसंस्थितो प्रसक्तायां रजसा त्वोप्यमाणं भयारत्पालस्यादिरू
पं प्रोद्वेगरामः जमत् अथवा सत्यसंस्थितो सात्विकदेवादिभोग्ये विषये सात्विकवृत्तिसुखास्वादे वा प्रोद्वेगं मनोरथैः स्खलनं अगम
त् अंतरात् समाधिसुखस्य स्पर्शान् विषेणाद्ग्धोऽस्तत पश्चालोकांतरं प्रयाति तद्वत्तस्य तु अंतरात् जाठराग्निसंबंधिनः स्पर्शान्देहोष्म
णः ४१ अंतरे हार्दांतर्ब्रह्मणि उदितार्कमिते जो द्वष्टा तथा च श्रुतिः नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां

कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनंतरं तस्यागच्छच्चित्तकपिः प्रोद्वेगं सत्वसंस्थितो ४० कदाचिदांतरान्स्पर्शान्परित्यज्य
मनःकपिः लोलत्वात्तस्य संघातो विषदग्धवत् ४१ कदाचिदुदितार्कामितेजो द्वष्टांतरे मनः विषयोन्सुखतां याति तत्तस्य
नामरसस्य सदा ४२ अंतरांधतमस्त्यागं कृत्वा विषयलंपटं तस्याद्धुयी मनो याति कदाचित्तत्पतद्विवत् ४३ बाह्यानाभ्यंतरा
न्स्पर्शान्हित्वा निद्रां च तन्मनः तमस्तेजोंतिके सोमे कदाचिच्छ्रस्वती स्थितिं ४४ इति पर्याकुलस्यांतः स खलु ध्या
नवत्तिषु दरीष्वहमुग्रासु बातमग्नइव द्रुमः ४५ अति ध्यानसंरूढ मननः संकटे यथा दोलायितवपुस्तुष्ठत्सातीर
न्वे २ तरंगकेः ४६

नांघ्रता निरूपाणि पुरः सराणि ब्रह्मनिष्पत्तिकराणि योगे इति ४२ अंतरंस्यांधतमसः अज्ञानांधकारस्य ईदृक्बलादिव्यक्ता
त्यागं इबुद्धस्य सम्यक् कृत्वा तदानेमेव विषयवासनोद्बोधात्तंलंपटं भूवत्पर्या ४३ बाह्याभ्यंतरस्पर्शौ व्याख्यातौ तमसः अज्ञानस्यते
जसः आत्मज्योतिषश्चांतराले संधौ लीनं मन्निद्रियवत्प्राप्य शश्वती चिरानु वृत्तां स्थितिं लेभे ४४ दरीषु ध्यानसंरूढः मननः सः
पर्याकुलस्य मनसः मध्यमप्रवातेन संनिहितजलमग्नो मज्जितो द्रुमः यथा तु तस्मात्तस्तीरतरंगके दोलायितवपुः सन्
संकटे अतिष्ठदिति परेण सहान्वयः ४६ ॥ ॥ ॥ तथा २ ॥

वा०टी० अर्थीति कोमस्मामंत्रणे ८ मंदरा: देवतस्तमेहतेषांवनं ६ महीरंध्रं पातालं निर्वाणं निरतिशय सुखविश्रांतिं ७ त्वंभो
उ५० गाशाशतेनावपूर्णोसि तिरवं प्रागुक्तरीत्या सर्वदु:खदं भवसि अत: परं भोगाशास्तेजत्यक्त्वाल्पसुखदस: नित्य
१५० निर्दु:ख निरतिशयानंदस्वरूपत्वादेकांतसुंदरं परं श्रेयो निर्वाणं याहि ११ स्वयास्वभाव: अनिष्टनिवारणस्वभावस्तस्य
चुरस्वभावा: विचित्राकलना विषया: कुतशब्दो निंदार्थ: मंडूकि कापथ्यामेघशब्दादिकाभिर्व्यर्थविवृत्तिभिर्भ्रमितेति
शेतपर्य: २३ तदेवस्पष्टमाह मनइति भुवनं जगज्जालं च २४ किंचिदवाञ्छनसगम्यं विदेहकैवल्यसुखं निर्वृत्तिं जीवन्मु

अपिस्वमिमन: कोर्थ: स्तवसंसारवृत्तिभि: धीमंतो न निषेवंते पर्यंतो दु:खदां क्रियां ८ अनुधावति योभोगा
स्सत्काशामरसायनं सत्यज्यमंदाखनेसयाति विषजंगलं ९ यदियासि महीरंध्रं ब्रह्मलोकमथापि वा तत्र नि
र्वाणमायासि विनोपशमनामृत १० आशाशतावपूर्णोत्वे त्वमेवं सर्वदु:खदं त्यज्य पाहि परं श्रेय :परमेकांतसुं
दरं ११ इमाविचित्रांकलनाभावाभावमयात्मिका दु:खायैव तवोग्रायनसुखाय कदाचन १२ शब्दादिका
भिरेताभि: किंसुखह तवृत्तिभि: भ्रमस्यानिरतं मर्यमेघमंडूकिकायथा मनोमंडूकिकेव्यर्थामियंतंकालगंध
वा भ्रमत्या भुवनं क्षिप्रं किंसमासादितं त्वया १४ यस्मात्किंचिदवाप्नोषि यस्मिन्वहासि निर्वृत्तिं तास्मिंश्चेत: शा
मेस्वनानुवध्नासि किं पदं १५ आगमस्श्रोत्रतां मूखैव्यर्थेत्यानोपरं हितां धियाशब्दानुसारिण्या मगव

क्षिविश्रांतिसुखं वरसि प्राप्नोषि तस्मिन्समेमत्युपरमलक्षणसमाधौ हेचेत: पदंव्यवसायं किंनानुवध्नासि १५ क
लनादु:खायैवेति यदुक्तं तत्प्रपंचयति आगमस्येत्यादिना व्यर्थेनवहिर्मुखतालक्षणेनोत्या
नेनानउपसंहितामुपचितां श्रोत्रेंद्रियतादात्म्यापतितरूपांश्रोत्रतामेत्य प्राप्य प्राणेत्रव प्राणोनामभवतिवदत्वाकपरंप
श्रन्त: शरणवन्स्रो त्रमितिलिंगादात्मन: श्रवणादिकालेश्रोत्रादिभावस्तुतेरितिभाव: लुब्धकगीतघंटास्वनमोहि १५०

गुहायामासनस्थेनसमाधिंप्रविवि ता चित्तप्रबोधनोपाया श्रीं तिता इव दर्शिताः चित्रेणबहुविधेनभ्रमणेन ना
न्वेषणेनपद्मकुटीमिवेत्यनेनप्रविश्यतत्रनिरतिशयानंदरसपानविश्रांतिर्भविष्यतीतिगम्यते १ आसनः पूर्वसि
द्धलोकस्यापापाभ्यराजिताख्यायांभगवन्नाभिपद्मलक्षणायांवा २ अंतर्मध्येत्वंप्रशरीरं ३ कृत्विमपस्मिन्नासेतत्तथा
विधं अंतेषुपुष्पाणिं त त्पत्रसंघंधानिपुष्पगुच्छा निवायस्मिन् तथाविधं आसनं मेघान्विद्धा ती तिमेघवि धिरिंद्रः
अंभोदमेघवृंदं वितमिवतस्य चैतंतेषुपसतानिलगुच्छलीव दिधुतोय स्मितियोऽयं ३ तत्तस्यासनस्यपृष्ठेउपरितत्वक्ता १

श्रीवशिष्ठउवाच ॥ सतांविवेशधर्मात्मागंधमादनकंदरां चित्रभ्रमणसंप्राप्तामल्लिपद्मकुटीमिव १ समाधा
नोन्मुखतयाप्रविश्यसविराजते सर्गव्यापारविरतोब्रह्मपुर्यामिवाब्जजः चकारासनमम्लानैः पत्रैरतः स्वगुच्छ
कं मृदुमेघविधिरिंद्रमंभोदमिव तत्रसः ३ सततस्तारयामासपृष्ठेचारुमृगाजिनं नीलरत्नतटेमेरुरभ्रपरासार
मिवांबरं ४ सतत्रोपाविशद्धीमांस्ततस्तनुतांनयन् अंतःशुद्धवपुःशृंगेदृश्यमर्क इवांबुदः ५ बद्धवात्सुदृढंबद्धप
द्मासनउदङ्मुखः पार्ष्णिभ्यांवृषणौधृत्वाचकारब्रह्मांजलिं ६ वासनाभ्यः समाहृत्यमनोमृगमुपस्तुतं नि
र्विकल्पसमाध्यर्थंचकारेमांविचारणां ७ " " " "

स्थं मृगाजिनमितिवा ताराएवसाराः बहुमूल्यरत्नानियस्मिन् अननेतत्स्थता तिनमिति गम्यते ४ चेतसः शुद्धीजडविष
यत्यागेनतनुतांयथा अंबुदः जलवश्यात्स्वजाड्यं विहाय शुद्धवपुः अभ्रस्य अर्को निर्गजनिः सन् गिरिशृंगे उपविश
तितद्वदयेत्यसमासेत्यपद्मांदसः अवश्यम कालेसहिमशृंगे ५ अबुद्धवत् बद्धकपिलादिवत्पद्मासनग्रहणं सिद्धासे
नोपलक्षणं पार्ष्णिभ्यांवृषणौधृत्वेतत्तैवोपपत्तेर्ब्रह्मांजलिंब्रह्मादिस्तवपरंप्रमाणाभांजलिं उपसमीपेविषयेभ्यस्तं
धावितं ७ "

वा॰टी॰ वक्तव्यं प्रशावी पिंडीकृत्यैको काह त्वयेति त्वयोदयो जन्मामरणोदशा वा ल्यादिदारिद्र्यस्त्व तासां धात्रीपर्यंतमरणो
उप॰ त्तरस्म पिनरकस्पावरादिपरितापन शीलां जगत्स्वपि जागर्ती प्रवृत्ते २४ अथवा अहितस्य चित्तस्यानुशासनं को तो॰२
२५१ यं किं तु वलात्रिग्रहज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविचारेणोच्छेदएव कार्यमित्याशयेनाह करोमिति अनुशासनं हितं द
ष्टं २५ अथवा न चित्तोच्छेदेपि पृथक्फलः कार्यमूलाज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तदुच्छेदेनैवोच्छेदः साध्य

त्वयोदयदशा धात्रीपर्यंतपरिताषिनी जानन्नपि जगत्स्वेऽमत्तमत्तासि किं नु धासि २४ करोम्यथ किमर्थं वात
वेदननुशासनं विचारणवतः पुंसश्चित्तमत्ती हितानघ यावदज्ञानघनता तावत्प्रघनचित्तता यावत्प्राव
कुलहृतातावन्नीहीरम्भरिता २६ यावदज्ञानतनुता तावच्चित्तस्यतानवं प्रावृट्पसितयो यावत्तावन्नी
हारसंक्षयं २७ यावत्तानवमायातं शुष्कं चित्तं विचारतः तावत्क्षीणमेवाहं मन्ये शारदमेघवत् २८
अनुशासनमेतस्य तानवस्य तोयवा क्रियते तत्र भो वारि पवनाहननैः समं २९ तस्मात्संक्षीयमाणाला
त्यज्ञालिवासमन्मयं मोहं मिपरमेभवाहु पारित्याज्यानुशासनं ३० निर्विकल्पो स्मि चिद्दीपो निरहंकार
वासनाः त्वयाहंकारबीजेन न संबद्धो स्म्यसन्मयः ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्पाशयेनाह यावदिति त्रिभिः २६ उत्तरोत्तरं यावत्तावदिति निपातो यावांस्तावानित्यर्थको २७ तानवं वासनाक्षयेनैसो
त्थम् २८ अविवेकिनश्चित्तस्यानु शासनायोगमेव विवेकिनस्तु नर्स्परत्वस्थं न च्छवात तस्तरांत येता
शयेनाह अनुशासनमिति न भ्रसो वारिणः पवनस्य च आहनने स्ताडनैः समं व्यर्थमिति या वत् २९ उक्तमेवानुवादेनो
पसंहरति तस्मादिति ३० आत्मनस्तस्य संबंधदर्शनमेव तत्वागड इत्याशयेनाह निर्विकल्प इति ३१ ॥ ॥ २५१

252

त्यक्त्वा लब्धिं द्विपतां गजीकरेणुतस्मात्तस्पर्शेल्लुब्धगजेंद्रवत् सुधि। तत्र यथा कादिरणा वनगजेंद्रं प्रलोभात् कृष्यगतापातादि
नाहस्तिपका बध्नंतीति प्रसिद्धं १७ हे अंध दुरंध सांदुरज्ञानां गर्द्धनाभिलाषेण १८ चाक्षुषी रत्तिं च हृत्वा प्राप्ताकांतिस्तु त्वं
बंधी यो रूपं च यो नानारूपभेदविधस्तदत्र सुखी नलभवतां १९ गजोन्मदितपधगर्भ स्पर्शभृंगवत् २० एकैकस्य कस्य कस्यैवम
नर्थसर्वसिक्तस्य तव दुर्वचैमेवनिरतिशयादुःखमित्याह कुरंगेति अनर्थैरनर्थसाधनैः शब्दादिभियुक्तैर्भिलितैः हे अ

त्यक्त्वा मागत्य दुःखाय स्पर्शेन्मिलितया धिया मूर्ख मा बद्धता मे हि गजीलुब्धगजेंद्रवत् १७ रसनाभावमागत्य गर्द्धे
नां धदुरांधसां मा नाशमेहि वाडिशपिंडलंपटमत्स्यवत् १८ चाक्षुषीरत्तिमाश्रित्य प्रभारूपं च यो न्मुखी मागच्छ
द्य धत्तंति लुब्धपतंगवत् १९ घ्राणमार्गमुपाश्रित्य शरीरांभोजकोटरे गंधान्मुखतया बंधमा त्वं संश्रय भृंगवत् २०
कुरंगात्तिपतंगेभमीनास्त्वेकशो हताः सर्वैर्युक्तैरनर्थैस्तु व्याप्तस्याज्ञकुतः सुखं २१ हे चित्त वासनाजालं बंधाय भ
वतो हितं स्वात्मनः सहजः फेनस्तत कुकृमिणा यथा २२ शरदभ्रवदागत्य मुक्तिंस्य क्रमभवाभ्यां यदि शाम्यसेनि
र्मलं तदनंतो जयस्तव २३

हे इति चित्तसंबोधने २१ कुत्सितेन कृमिणा कोशकारकोटकेन सहजः स्वाभाविकस्वलालाफेन स्वात्मनो बंधाय यथा को
शाना ततो विस्तारितस्त्वया वासनाजालं स्वात्मनो बंधाय उऽहितं कुवितर्कनिमित्तमर्थः भवतः अहितामितिवा छित्वात
मिति लिंगविपरिणामेन योज्यं २२ कथं तर्हि प्रमादकृतस्यास्य बंधस्य जयस्तत्राह शरदभ्रमिति श्रयमं कर्मोपासनादिलि
:शरदभ्रवत् कुतोमागत्य ततः अनरणादिपदिपाकाद्धानोदयेन निर्मूलं यदि शाम्यसि तत्तदा अनंतो जय इत्यर्थः २३

४०स्पंदोहि वातशक्तीनामवबोधोमहाचितः जरामृतिश्चेत्येते कायकोटौ अन्यदहंपदार्थाद्यतिरिक्तं ४२ स्मिन्कोशावहमितिस्थितः ३

वा॰टी॰ इयत्तापरिच्छिन्नंतद्रूपंएकताएकत्वसंख्या अन्यतोदन्यसंख्यामहत्तागुणेपरिमाणे ३८ यतोहंसंवेदनात्मानतर्ष्टि
उप॰ च्छिन्नतेनत्वेनसंवेद्यत्वांचित्तंवेदपश्यामि ततोदुःखकारणवाद्वइदंवन्यमाविवेकमादायतन्यसे ३९ विवेच
१५२ नप्रकारमेवदर्शयतिइदमित्यादिना ४०स्पंदांशः सर्वापिवातशक्तीनांप्राणानां अवबोधांशस्तुमहाचित्तःपरमा

इत्यपतेयस्यतेयत्तानानामपरिकल्पना नैकतानान्यतैवेहनमहत्तानचा गुणता ३८ वेदनत्वात्त्वसंवे
द्यमाततंदुःखकारणं विवेकजेनबोधेनतदिदंन्यसेमया ३९ इदंमांसमिदंरक्तमिमान्यस्थीनिदेहके
इमेतेश्वाससमस्तःकोशावहमितिस्थितः ४१ मांसमुत्रनयमसृक्कामदस्थीन्यपनिचित्तहे बोधोंश
स्पंदनंचान्यकोशावहमितिस्थितः ४२ इदंघ्राणमियंजिह्वा गियंश्रवणोइमे इदंचक्षूरसोस्पर्शः को
शावहमितिस्थितः ४३ यथाभूततयानाहंमनोनत्वंनवासना आत्मासुद्धचिदाभासःकेवलोयंविजृं
भते ४४ अस्मेवेहसर्वत्रनाहंकिंचिदपीहवा इत्येवसन्मयीदृष्टिर्नेतरोविवधतेक्रमः ४५ ॥ ॥

152

त्मनः जरामृतिश्चेत्यनेकायकोटौ अन्यदहंपदार्थाद्यतिरिक्तं ४२.४३ यथाभूतमयापरमार्थतयाविचारेम
नः अहंनचित्तमहंवासनापिनाहं आत्मातुसर्वथा अहंतयानस्पृष्टइत्याहआत्मेति ४४ तस्मिन्नात्मन्येवयथा
रोपदृष्टिस्तर्हिअहमेवसर्वत्राधिष्ठानमितिसर्वमेवाहं यद्यपवादविष्टिस्तर्हिनाहंकिंचिदपीतिनैकदेहमात्रपरि
छिन्नाहंभावलक्षणइतरोहंकारक्रमोविद्यतइत्यर्थः ४५ ॥ ॥

ममकोपराधो येनमांविनाशायपरित्यजसीतिचे द्दुहा दावहंता दुर्दष्ट्यावलंबनमेवेत्याह अयमिति ताञ्चदुर्दष्टिःशंका
विषसंयुक्ता विषूचिके मिथ्याहेतुका पिमूढ तेनांविनाशायेवसंपद्यतइति अपराधइत्यर्थः ३३ कुतो मिथ्यात्वमितिचेद
नुपपन्नत्वादित्येत्याह अनंतस्येति इति एवंरूपेणापरिछिन्नेमनसितन्वीयपरिछिन्नास्थितिर्देहाद्यभावेनस्थितिर्नसंभवति
नोपपद्यतइत्यर्थः दाक्षिताकारिणी दंतीचतयोर्बिल्वांतःस्थितिर्यथानसंभवतितथेत्यर्थः ३३ चित्तस्यतत्र्यत्वेहेत्वंतर
मप्याह महाम्बभी जीर्णकूपादिरिवगंभीरी अदृष्टपतलाकमक्रोधलोभादिसर्पैस्तथैवपिशाचालयत्वादुःखदत्व कु १

तिहे चित्त त्वयामह तीम्बभी १

अयंसोहमिति व्यर्थं दुर्दष्ट्यवलंबिता त्वयामूढविनाशाय शंका विषविषूचिका ३२ अनंतस्यात्मत
त्वस्यतन्वीतिमनसिस्थितिः नसंभवति बिल्वांतर्दंतिवार्यथा ३३ महाम्बभीवगंभीराद्दुःखदावा
स्मनाश्रिता त्वयेयावृतचित्तेतिनेनामनुसराम्यहं ३४ कः किलायंमुधामोहो वालस्येवाविचारिणः अ
यंसोहमितिभ्रांतिस्त्वहंतापरिकल्पिता ३५ पादांगुष्ठशिरोयावत्करणैः प्रविचारितं नलब्धोसावहंना ले
मकः स्यादहमितिस्थितः ३६ भरिताशेषदिक्कुंजंपत्स्यामेकंजगत्त्रये संवेदनमसंवेद्यंसर्वत्रविगतात्म ॐ

स्यैवत्वचालयत्वेनाश्रितावेतेतिखेदे अहंतुएनांनानुसरामितितदनुसारिणींत्वांत्यजामीत्यर्थः ३४ कोचापंदेहः य
आत्माहमितिभ्रांतिस्तुत्पादिया अहंतापरिकल्पतावालस्येवाविचारिणोमकः किलनकस्त्रदपिनास्त्येवेत्यर्थः
३५ तत्राप्तित्वमेवविमरृषाविषदयतिपादांगुष्ठादित्यादिनाकरणशोधिविचित्येतिशेषः ३६ यद्यहंपदार्थोनास्त्येव
तर्हिकिंतत्वतत्राहमरितिद्वाभ्यां भारिताशेषदिक्कुंजंदिक्कृतपरिच्छेदरहितं एकंवस्तुकृततइहितंसंवेद्यंकमसंवेद्या
वस्थात्रयपलक्षणकालकृतपरिच्छेदशून्यं अतएवसर्वत्रसर्वस्मिन्प्रकारेषुविगतावस्तुत्वतरात्मायस्यइदंसंवेदनमेवाहं

वा० टी० निर्जितत्वे विषये ५४ त्वक्कोसे त्वविषये सामान्येएकवचनं पदसंस्कारपक्षाश्रयात् ५५ शब्दशक्तिं शब्दलक्षणं विषयं श्रा
उप० व्यः श्रवणः तस्मात्तेन पीडितेन वशीकृते आगमः प्रसंगः ५६ मदिरतया स्वोदरपूरकतया गर्दभेनेतियावत् मातात्राभिमे
१५३ ता ५७ एषा उक्तस्य लोकप्रसिद्धभावना अहंता कल्पना तस्यां भावनायामसत्यायां निर्विषयायां सत्यमयं देहः सः अहमि
तिभावः सम्भ्रमो भ्रांतिरेवेति सर्वेषां देहाहंभाववासना त्याज्येत्यर्थः ५८ ननु वासनाभावे बाह्यप्रवृत्तिनाशः सर्वव्योपरमः स्या

स्पर्शनाय निर्जितत्वे यदि ज्ञाता त्वगन्यपि तत्कोपं स्यादहंनाम कुपिशाचद्वोदितः ५४ रसेषु च मिनिषस्यो[?]लि
न्यक्कमे रसनेंद्रिय अहंसर्षभोगी त्वेषकुतस्यः कुत्सितोभ्रमः ५५ शब्दशक्तिंगते श्रोत्रे वराके वार्यपीडि
ते तदहंकारदुःखस्य निर्वीजस्य क आगमः ५६ आलंभरित्वेन निजे घ्राणे हंगंधमागते अहंभ्रांतितियो
मातातं चोरंनेव तद्ग्रहं ५७ मृगतृष्णाक्रमेणैषा भावना वपुर्भाविनी भावत्तस्यामसत्यायां यः सोपमि
तिसंभ्रमः ५८ वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादींद्रियं स्वतः प्रवर्ततेबहिः स्वार्थे वासना नात्रकारणं ५९ वासना
रहितं कर्म क्रियते ननु चित्तके केवलं नानुभूयंते सुखदुःखदशाग्रः गः ६० ॥

ने
द्वितिजीवैनेव पुरुषनस्यात्तत्राह वासनाहीनमपीति एत तु शरीरस्वार्थे जीवनहोतो कर्मणि वासनाहीनमपि प्रवर्त्त
तेदामव्यालमालकरानां प्रत्युक्तोद्विप्रवृत्तिदर्शनादितिभावः यदि प्रवर्त्तते तर्हि ते तत्प्रयुक्तं दुःखमपि भविष्यत्येवेति
वासनात्यागात्कारणस्तत्राह वासनेति तात्कालिकभोगाभासे अहं दुःखीतिनाभिमान[illegible]भावित्य सुसुख
दुःखदशोनानुभूयंते इतितत्प्रयुक्ताशोकमोहभयविषादचिंतोद्वेगादिसर्वसंतापशांतिरेवास्यगुण इतिभावः ६०

253

अज्ञानेन लक्षणोधूर्तेन निकृतवोनाहं तयावंचनया चिरं पोषितः संक्लेशितोस्मि लब्धेनेति भावेकः विप्रलंभेन तत्पर्यः
मृगपोतक इवेति शेषः लब्ध इवेति पाठः साधुः पशुपोतको वत्सः ४६ संपारमार्थिकं यद्रूपं तल्लक्षणस्यार्थस्य धनस्या
पहारिणं ४७ परस्परविरुद्धत्वभावयोः संबंधो नास्ति दूरएकामितोशयेनाह निर्दुःखइति शीलस्य अंकुरः यथा काष्ठे
दपि न भवति तद्वत् ४८ यदितसर्वार्थो लिंकारादिनस्तितर्हि कथं वचनाव्यवहरसीति तत्राह भूत्वेति नरइव तात्कालिकेन त
द्वावक [illegible] त्पनेनाहंकारो भूत्वा इदंतु
चिरमाज्ञानधूर्तेन पोषितोस्मि त्वहं तथा वंकेनदत्तेनात्वं लब्धेन पशुपोतकः ४६ द्विष्टेपदानीपरिज्ञातोस्म
येव ज्ञानतस्करः पुनर्न संप्रयास्यनं स्वतत्त्वार्थापहारिणं ४७ निर्दुःखोहं स्वयोगप्रसनाहं तस्य न चेष्टहि॥
कस्मिन्कवति शीलस्य तत्स्थएव यथांकुरः ४८ भूत्वात्वहमिदं वक्ष्मि वेद्मीति पश्यामि पामिच आत्मावलोक
नेनाहमनहंकारतां गतः ४९ नूनमेवाहमेवैतमपज्ञास्कंदुरादयः पांतुतिष्ठंतु वादेहमयैतेत्तु न किंचन ५०
कथं कोपमहं नाम कथं केनोपकल्पितः जगद्या नकवतालस्तोलोनाला तुलाकृतिः ५१ एतावंतं चिरं कालं
वार्यमालुंठितो वटे अरमनतलणान्मके डुरंद्वाहरिणो यथा॥ स्वार्थमालोकनेचक्षुयदितस्त्वखतांगतं तदहं
नामको सैाम्या योस्मिन्दुःखेनमोहितः ५३॥
इउपदेशवचनादिवतेभिचक्षुरादिनावास्र ४९ नूनंनितिश्चितमेवमन्ये इमेचक्षुरादयस्तत्वतोहमेवयदिमद्यातिरिक्तातर्हि
ज्ञाजडाः देहेतिष्ठंतु यांतु यानेते ममकिंचनेतत्पर्यः ५० तालादयुतादार्यावतुला आकृतिर्यस्य ५१ इदानींप्राक्तनी
मविचारदशामनुशोचति एतावंतमिति ५२ इदानींप्रतीत्यविषयसंबंधमहं प्रत्यास्यदस्मृगयतिस्वार्थत्यादिना ५३

तस्मादुक्तहेतोः सर्वदृश्यावलोकोऽशादयं धारहे चित्तत्वं सर्वैर्दृश्यैः सह रेवपमेकमसत्यमुपेत्य नूनं निःश्रेयसेनात्मानं त्वं असत्स्वरूपं मिथ्याभूतमात्मानमखिलं परित्यज्य निर्वाणमलबोधमात्रं तत्त्वतो भूत्वा आत्मानमपि अनन्तरूपमादत्स्वेत्यर्थः सर्वेशः स्वार्थतत्त्वज्ञाभिमतार्थहेतवासनापरिहारात्तत्त्वज्ञस्त्वया अभिलषितविषयत्यागलक्षणया वासनया युक्तः अनंतां असंख्यां देहोऽहं स्थितिरहंकारस्तद्वासनालक्षणां विषसदृशाज्ञानप्रयुक्तां विषूचिकां निपुणं अपास्य विभवः विसंसारः सन् जन्ममरणादिरहितो भव भूमा भूमिरनास्पदं भगवान्पूर्णानंदात्मैव भवेत्यर्थः ॥५६॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे द्विपंचाशः सर्गः ॥

हे चित्त सर्वं दृश्यकोशं तस्मात्सर्वैर्दृश्यैः सह समुपेत्य नूनं आत्मालोकमचालानमसत्स्वरूपं निर्वाणमेवामलबोधमात्रं स्वं ६६ विषयविषविषूचिकामनंतां निपुणमहंस्थितिवासनामपास्य अभिमतपरिहारसंज्ञयुक्तो भव विभवो भगवान्निर्मामसभूमिः ७० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकविचारः सर्गः ५२ उद्दालक उवाच ॥ अपार

154

पर्यंत वपुः परमाणवश्चरेवच चिद्वेत्पादाक्रांतो न शक्ता वासनाद्यः १ ” ” ”

वासनाभिरलेपितमहंकारेण चालनः शरीरमनसो वैरिमित्याद्यत्रोपपाद्यते परिच्छिन्नत्तिलादिः कुसुमादिर्वासिते आत्मचित्तविघ्नेत परंपरापर्यंताः पूर्वप श्चिमपार्श्वादि विधयस्तथाविधत्वस्वरूपी तथा स्थूलाः पृथिव्यप्तेजोवायवः कल्पितास्पंते चित्तपरमाणोरपंचीकृताकाशाद्यणवः सूक्ष्मतमा अतस्तस्या आक्रांतो इयदपि स्पर्शे वासनाद्योन शक्ता उत्पत्तिः साक्षात्तत्स्पर्शशक्तावपि तत्स्वरूपस्पर्शद्वारा तत्संबंधप्रसक्तिशंका न्वारणाय विशिनष्टि अचेत्येति १ दयाकृताशा ३

इदानीमिंद्रियाणिसंबोध्याशुपर्वाविविचोपदिशतितस्मादित्यादिना ६१ बाले: प्रथमंपंकक्रीडनकमिवपश्चा
त्तद्विनाशेनखिन्नेनचभवद्भिर्विषयार्जनतद्विनाशजदु:खायैवभोगवासनाप्रक्षालनिवासितेत्यर्थ: ६२ अनराव
विदुषामज्ञानबाधितरसस्तकार्य: शृङ्गात्मेवसंपन्नाइतिरूपकंतीत्याहवासनाघाउति आद्यपदेनतत्कार्यरागप्रव
त्याद्दिनादिरिह्यते तसेवता: नसंतिनक्रन्मस्याज्ञस्येत्यर्थ: ६३ अतएवज्ञेस्त्यस्मैयेवेंद्रियाणिनशितानीसाहत्स

तस्मान्मूर्खाणींद्रियाणित्यक्तांतवासिनांनिजां कुरुध्वंकर्महेसर्वेनदु:खंसमवाप्स्यथ ६१ भवद्भिरेवदु:
खायवासनावासितामुधा बाले: पंककोउनकंविनाशेनेवखिन्नता ६२ वासनाघाटयात्रा: सर्वाव्यतिरिक्ता
त्तुनात्मन: जलादिवतरंगाद्या ज्ञस्यैवानस्पनास्य तस्मायेवविनष्टा:स्थसर्वथाभिंद्रियबालका: कोशकार
कुक्कमयस्तंतुमेवस्वयंभुवा ६४ तस्मायेवेहलुठितजरामरणासंकटे भ्रमदक्षेवशिखरिपथिकास्वभ्रभ
मिषु ६५ वासनैवेहभवताहेतुरेकत्रबंधने रज्जु:मूलाशयप्रोतामुक्तानामानतायया कल्पनामात्रक
लितासत्येपाशेनबत्तुत: असंकल्पनमात्रेणदात्रेणेवविलूयते ६७ रज्वाहिभवनामेतिविमोहायत्त्या
पंचवातलेखेवदीपानांस्फुरताअपितेजसां ६८

येवेति स्वयंभुवास्वतरापोद्भूतया ६४ उतिरुअध: संसारशिलाकंटकजुविलुठथयथाशिखरिपथिका: पर्वतशि
खरेगह्वे ते : पितवशाद्भ्रमवंशास्तस्मादक्ष्माशिखरात्पतिता आधोविषमेषुलुठितंतितद्वत् ६५ यथासक्तानांसूत्रे
छिद्रे आशयगर्भेप्रोता आनतादीर्घारज्जुस्तंतुर्बंधनेहेतुस्तद्वत् ६६ कल्पनामात्रेतिसन्मात्रेण कल्पितासंपादिताए
घावासना ६७ भवतांविचेंद्रियाणांवह्निमानाविमोहायत्नपापमरणादिदु:खायस्फुरंतीतेजसांउज्ज्वलादीनामपि ६८

वा॰टी॰ मोहदेहाहंभावतांप्राप्तः सदेहभावाभावरूपैर्जन्ममरणैर्गृह्यते ८ देहाहंभावना किमहंकारस्य उत्तमनसः उत्तपदा
उप॰ र्थवर्गस्य तत्राद्योनप्रमाणावेद्याविषयरूपोपदार्थत्वंसंतजडानामभिमानयोग्य इति निर्विषयनिराश्रयाचसेत्याह
१५५ अहंभावइति अहंभावोहंकारः ९ उक्तमेवार्थं भंग्यंतरेण विस्तारेणाह रक्तेति सार्द्धेन १० आलंभरितयास्वत्वविष
यमात्रव्याप्ततयालक्षणस्वोदरमात्रपूरकतयानाहंकारस्यविलक्षणपरोपकारितयेत्यर्थः पदार्थत्वेनपदार्थस्व
रूपे ११ गुणाः सत्वादयः गुणानामर्थप्रकाशप्रवृत्तिमोहलक्षणास्त्वव्यापारेप्रकृतौगुणसाम्यावस्थालक्षणेस्वभावेप्रकृ

योह्यहंभावनांप्राप्तोभावाभावैः सगृह्यते आत्मनोनास्त्यहंभावोभावाभावाकुतोस्यते ८ अहंभावोमुधात्मो
होमनस्त्वमगतल्पिका जडः पदार्थसंभारः कस्माहंकारभावना ९ रक्तमांसमयोदेहोमनोनर्थविचा
रणात् जडाछिन्नादयः सर्वे कुतोहंभावभावना १० आलंभरितयानित्यमिंद्रियाणि स्थितान्यलं पदार्था
अपदार्थत्वेकुतोहंभावभावना ११ गुणागुणार्थेवर्तंतेप्रकृतौप्रकृतिस्थिता सदैवसतिविश्रांतेकुतोहं
भावभावना १२ सर्वगंसर्वदेहस्थंसर्वकालमयंमहत् केवलंपरमात्मानंचिदात्मैवहसंस्थितः १३ ए
वंकिमाकृतिः कोवा किमादेशः किंकृतः किंरूपः किमयः कोहंकिंगृह्णामित्यजायकिं १४ ॥ ॥

155

तिः प्रधानाख्यामायायामुल्लसतितथालंभवतेसत्वभावएवविश्रांते १२ इहास्मिन्देहेपाश्रिदात्मासोपिसर्वगत्वादिविशेष
णांपरमात्मानमेवाहमितिसंधायस्थितः सोपिनाहंकारास्पदमित्यर्थः १३ एवंसति अहमित्येतद्देहमात्राभिमानी किमाकृ
तिः किंजातियकोदेशसंख्यानोवातत्वतः कोवा किमादेशः कइतिनिर्देशार्हः केनहेतुनावाकृतः किंवर्णः कस्यविका
रः तद्भावेनकिंवागृह्णामि अतद्भावेनकिंवात्यजामि १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुत्वदप्रकाशितविषये वासनोदयादर्शनात्त्वयैव वितताः स्ता कथं त्वदस्पर्शिन्यस्तत्राह मनयाता वितता किं
जडैर्दृश्यरूपाणां विषयाणां शेमुष्यां बुद्धौ अहंकारे च चित्प्रतिबिंबैरेतुभिः तत्स्वावस्थारूपा अपि वेताला
इव त्वा समेधिता वासना वितता विस्तारिता मन अनुभवतीति परेणान्वयः २ जागरे भूरिशः कृतेभ्यो विषयवि
चारेभ्यः अनुभूतेभ्यश्च विषयेभ्यः भूयो विस्वप्ने अंतर्नाडी हिर्द्रांतवासनामयानेव विषयांस्तन्मनः अनुभवति न
च बुद्ध्यहंकारकृतेन मनोनुभूतेन चात्मनो लेपः हि यस्माद्दलेपिका चिद्विभार्हतमनआदिसंघातम् लेतपर्थः तथा च श्रुतिः

मनः शेमुष्यहंकारप्रतिबिंबैर्जडैर्दृश्यैः वासनावितताः स्फूर्त्या वेताल वासनोधिताः २ तत्कृतेभ्यो विचारे
भ्यो नुभूतेभ्योपि भूरिशः भूयोप्यनुभावात्पतरहं चिद्दलेपिका ३ स्वद्भावोपरचितां देहसंसारसंस्थितिं ग
हणाति त्यज्यत्यज्ञत्वात्पहं हि चिलेपिका विरोनजन्ममरणे सर्वगा यावत्स्थित किल किं नाम म्रियते जंतुर्मर्यतिकेन
वापि किं ४ चित्तेन जीवितेनार्थः सर्वात्मा सर्वजीवितं किं प्राप्यति कदा कस्मान्नाङ्गापादि जीवितं ६ जीवत्येति
पतेचेति कुविकल्पकमालिना कल्पनामनसाभ्वनात्मनो विमलात्मनः ७ ॥ ॥ ॥

एवं स्थूलदेहकृतेनानलेप इत्याह स्वद्भावेति
स्वयं तत्र किं चित्स्वरूपत्वद्भावागतस्तेन भवत्पसंगो ह्यहं पुरुष इति
दुर्भावाद्भ्रष्टास्ते रूपरचितां ५ अतरा वजन्ममरणे अपि स्वस्पनस्ताइत्याह चितइति सकलात्मचित्वाच्चेतिहेतुर्भिव
शेषणेइतिघोतनाय किलेति निपात अविनाशपक्षिती पाल्मदर्शनेव धप्पघातकडु किं नर्विषयेवसंपघइत्यात्यतिकाम
यत्ति किं त्यात्राशयेनाल किं नामेति ५ यस्माद्धि जीवितेनार्थस्मरणाद्भयं स्मात् न तत्सो चित्तइत्यपह चित्तइति यतः
सर्वात्मा चिद्वस्तु सर्वलत्तानां जीवितरवमस्या सर्वदेशकालवस्तुप्रापत्ता स्वरूपचिद्वयदि जीवितं तदा तेन जीवितेन
कदा किं मन्यप्राप्तमिति प्राशपतिय दिकेदिलपर्थः मरणजीवनयोर्मनिः कल्पनामात्रत्वाद्पिनतद्वेषः ६ वा

वा०टी० इतिमेममप्रतीचत्ततयदनुभवतिइंयातत्वं २४ इदानीमहंकारमार्जनोपायमाह अहंकारेतिप्राग्व्याख्यातं २५ शारत्वं
उ०प० शारदिस्वेनिर्मलेखस्यमाइव २६ सतितस्मिन्कान्तितिक्तमाहदरातीत्या दिना २७ सतिलालसविदुर्वासलिलागर्भे २८
१५६ मरणंमरणादिपारत्वोकिंकदुःखंजीवितंपुनर्जन्मतदुपांततदबाधिकं खंजीवितएहिकदुःखंमरणांतगंमरणाधिकं

आत्मनोव्यतिरेकेण नकिंचिदपिविद्यते सर्वब्रह्मेतिमेनत्वमेतद्भावयाम्यहं २५ अहंकारभ्रमस्यास्यजातस्याका
शपणिवत् अपुनःस्मरणंसमेनूनंविस्मरणंवरं २५ संभ्रमेसंपरित्यज्यचिरायाहंकृतिभ्रमं तिष्ठ माल
विश्रांतामाशरत्वंचशारदीवखे इदा त्मनयीनिचयंविस्तारयति दुःकृतं विस्तारयतिसंतापमहंभावानुसंहि
तः २८ स्फुरत्यहंकारघनेहृद्योम्निसलिलात्मनिविसत्यमितंकायकदंबेदोषमंजरी २८ मरणंजीवितोयां
156 तंजीवितंमरणंतगं भावोभावाद्यवच्छिन्नःक्षयेदुःखवेदना २६ इदंलब्धमिदंप्राप्स्यामीत्यार्तिदाहका
रिणी नश्याम्यत्यर्करत्नानांग्रीष्मेभितिवदुद्भूया ३० नास्तीदमिदमस्तीतिचिंताधावत्यहंकृतिं॥जडाशया
जडाम भ्रमालोशैलावलीमिव ३१ अहंभावेपरिक्षीणे शुष्कः संसारपादपः भूयःपप्रहत्यरसोनपा
षाणवदंकुरं ३२ स्वतसाकृसमभोगिभ्यादेहदुमहृतालयाः क्वापियांतिविचारात्मेभ्यागतेननतास्तते ३३
भावेभोगवर्गः अभावात्रासोवच्छिन्नःखंडितः अर्करत्नानांसूर्यकांतिमणीनांग्रीष्मकालेअग्निदीप्त वनि १
मुद्भवत्येवंसर्पः ३० जडाशयाजडाश्रयाजडाश्रयाजलाश्रयाचधावत्यनुसरतिशैलावलीपक्षेजडांगस्तरां
नपुष्यद्भतिनजनयतियतः अरसःरागलक्षणांकुरजननशक्तिशून्यः अतएवपाषाणतुल्यः ३२ विचारात्मेति १५६
विचारस्थे विनतासुतगरुडे ३३ ॥ ॥ ॥

अतो निर्विकल्पमयोगपत्ता निष्पेवाहंकार इति मास न तत्संबंध इत्याह तेनेति भावत्वे आभावत्वे वा उपपत्तिमान् १५ द्विं
त्वकल्पनात्वं अहमिति द्वैविध्यकल्पना १६ एवं सत्यनुभवतीति किंदं पदार्थपरिमार्गेणोपितस्यामि च्याक्रमेव
पर्यवस्यतीति यत्कुत्साद्वैतसाजं प्रति स्थितमिति तिन शोकस्यावकाश इत्याह एवमिति ७ सद्वैतसिद्धत्वादप्यहं
कारानिरसितु शंकाइत्याशयेनाह एकस्मिन्निति अत्तुवापदार्थेल स्वीस्त्या पिसंबंधोदुर्व च इति न तत्साधकप्रमा

तेनाहं नाम मनेहास्ति भावाभावोपपत्तिमान् अनहंकाररूपस्य संबंधः केन मे कथं असत्यत्वमहंकारे संबंधः
कस्य केन कः संबंधाभावसंसिद्धो विलीनाद्वैतकल्पना १६ एवं ब्रह्मात्मकमिदं यत्किंचिज्जगति स्थितं
सदेवास्ति देवास्मि परिशोच्यामि किं मुधा ७ एकस्मिन्नेव विमले परे सर्वगते स्थिते अहंकारकलंकस्य क
ल्पनामोदयः कुतः १८ नास्त्येव हि पदार्थेष्वी रात्मे वास्ती ह सर्वगः पदार्थेत्वमसत्यांच संबंधोस्ति न कस्यचि
त् १९ इंद्रिये रिंद्रिये रंगैर्मनो मनसि वल्गति चिदलिप्तवपुः केन संबंधः कस्य किं कथं २० उपलापः शृला
कानां संबंधो न पयसा मिथः तथैकत्रापि द्रव्याणां देहेंद्रियमनश्चितां असद्बुद्धिलेव्यर्थमहंकारमहाभ्रमे म
ग्नेदमिदमस्येति विपर्यस्तमिदं जगत् २२ अतत्वालोकजा येयमहंकारचमत्कृतिः नापनहेमलेखतवालो

णादिप्रसरास्ति इति सिद्धिरिति प्रोक्ति निदर्शयन्नाह पदार्थः लक्ष्या मिति १९ असंबंधमेवोपपादयति इंद्रियैरिति अंगैः स्वाव
द्रिये २ यवत्वेन कल्पितैरिंद्रियैर्मनिः मनस्येव स्व प्रवृत्तलाति न बाह्यार्थांन्स्पृशंत्तमते चित्त इंद्रियैर्वा ह्यार्थैश्च अलिप्तत्वनुसं
गस्वभावावंचकेस्यैकेन सह संबंधः कथं वा केनवासि तु तात्पर्यः २० असंबंधे दृष्टांतमाह उपलेति २१ कुतस्तर्हि लौ
किकानां मम इदं धनमित्यादिव्यवहार अस्तत्राह सन्निति विपर्यस्तं भ्रांतं २२ २३ ॥ ॥ ॥

उक्तमात्ये लिंगेपि दर्शयितुमप्यापि तथीत्वमाह चित्तमिति चित्तं चितोपलक्षितं लिंगं स्वोत्पत्तेः पूर्वं पूर्वकाले परस्तात्
वा॰टी॰ पुरोदेशे च विदेहं स्वसाक्षि चिन्मात्रस्वभावं उत्तरकाले दे शांतं नष्टं इति अनयैव दृशा तः परिच्छिन्नमपि स्वे संलीनमिवा
उप॰ त्यंततिरोहितं सदसद्भवेति दुर्वचं एवं विधं चितं मध्ये साप्रतमेतद्दृशं संख्याति रिक्ते विमुदितं न किंचि दृष्टिषु असत्सपि
१५७ व्याघ्रादिषु सर्वत्र व्याघ्रादिशंकामवतीति तद्वत् ४१ धातुविकारैर्वातपित्तादिसन्निपातेषु चन्द्रादौ द्विपस्य मितिरादौ
विल्क वेदौषि द्विचंद्रादिभ्रमः अतिसंभ्रमहेतो अतिप्रदिप्तमर्थः ४० यदिस्थूलसक्तमदेहाघसदेवकीदृशत्तर्हि तत्प्रति
भासस्तत्रायचेत्यादिनासंभ्रमाः व्याघ्रचौरादिस्म यातीति पतमलाभादिप्रयुक्ते आनंदे विधुरादीनां कामादिदोषा

चित्तं पूर्वपरस्ताच्च विदेहं शांतमित्यपि सदसद्वास्वसंलीनं मध्ये त्स्मिन्किंतवोदितं ४० यथाल्पविकारेषु
257 यथासंभ्रमदृष्टिषु यथावामस्त्रीलासु यथानोज्ञानसंभ्रमे ४१ यथाधातुविकारेषु यथा चंद्रे यथा विल्क
वेपथातिसंभ्रमानंददोषावेशदशासु च ४२ दृश्यते लीयते चैव रूपं सदसतोऽमलं तथैवेषमिहत्वेषाका
लेन्यूनातिरिक्तता ४३ साच त्वयाकृतानित्यं चित्त दुःखसुखोदये यथा वियोगयामिन्योमतयोर्हतिरागिणां

येवंपदशासु च यथासदसताभावाभावयोरपंचलंप्रतीतिकालमात्रस्यापि किंचित्कामिन्यादिरूपं रूढिमेव वाध्य
लीयते च तथैव रागाभ्रांतिरितिपरेणान्वयः ४२ योविशेषत्वमाह इहलितिस्वप्नाद्यो ल्पकालाः जाग्रद्ध महत्तुयाव
न्मोक्ष मितिकालेन्यूनातिरिक्ते तत्वविशेषइत्यर्थः ४३ हे चित्त सा कालेन्यूनातिरिक्त तात्वयाव्यवहारिकवस्तुतासत्य
ताभ्रांत्या वियोगसंयोगाभ्यां नित्यं दुःखसुखयो रुदये निमित्त त्वयाकृतासती वा हं निपीडयति यथा सत्यपि भार्यापुत्रादि
मरणे प्रतारकवाल्पादुत्पन्नात्तन्मरणमतयस्तत्कल्पितवियोगयामिन्यश्च रागिणं तितद्वदित्यर्थः ४४ ॥

असतोमिथ्याभूताद्ज्ञानादभ्युत्थिते अत एव भ्रमादध्यासाद्वसन्मये विश्वस्यासत्वेपितत्पृथक्त्वोव्यवहारसत्यस्यादि
त्यत आ असन्मयपरिस्पंदे इति भेदव्यवहारमात्रस्यासन्मयत्वेत्वमहसि मितिक्रमो भेदव्यवहारोपि कः ३५ अत एवा
कारणंसत्यप्रयोजनशून्यमेव अकारणत्वान्नहिदिवाज्ञानादुदेति ततः क्वतत्राहयदीति ३५ एवंचोत्पत्तेः प्रागदेहाद
यदित्थित्वाद्रूपेवसर्वदेति सिद्धमितात्पाग्रपर्यंते ति मद्धिकुंभरूपा आकृतिः संस्थानमिवतुशब्दोप्यर्थे ३६ उक्तेर्थेद
ष्टांतमाहमध्येति यथावारिमध्येतस्याः पूर्वोत्तरकालयोरविकृतपयो मात्रं मध्येतुकंचित्कालं चलाचलं चंचलं ।

असदभ्युदिते विश्वेतज्ञाते भ्रमसन्मये असन्मयपरिस्पंदेत्वहंचेतिकः क्रमः ३५ इदंजगदुदेत्यादावकार
णामकारणात् यदकारणमुद्भूतं तत्सदित्युच्यते कथं ३५ अपर्यंतपुराकालेमृद्धिकुंभइवाकृतिः देहोभवदिदा
नीन्तु तथैवात्तिभविष्यति ३६ मध्येतरपयोमात्रकंचित्कालंचलाचलं आद्यंतसंस्पतेत्यक्त्वावारिचिंतयाप
या ३७ अस्मिन्नतणपरिस्पंदे देहे विसरणोन्मुखे तरंगेच निवक्त्रास्थायेहताक्तेकुतुक्रमः ३८ प्राक्पुरस्ताच्च
सर्वाणीसंतिवस्तूनि नामितः मध्येस्फुटत्वमेतेषां केवास्था हतरूपिणी ३९ ॥ ॥ ॥

सत् अद्यंतयोः पूर्वोत्तरकालयोः प्रसिद्धोसौ भूतेतत्काबीचितया स्थितं वार्येवनवस्तंतरंतद्वद्देहाद्यपि कालत्रये प २
विवर्त्तेवनवस्तंतरमत्तीत्यर्थः ३७ तणपरिस्पंदे हे विसरणोन्मुखेतरंगे चयेअहंत्वेन निवक्त्रात्तेकुतुकेत्तत्राश
नैवहताइत्यर्थः ३८ देशतः परिच्छिन्नत्वादपिदेहादिवस्तुनास्थायुक्तेत्याह प्रागिति मध्येत्वाधिकरणावेतस्यादिमि
तदेशमात्रेस्फुटत्वं विद्यमानतया प्रतीयमानत्वं तदपिकात्स्न्येकदेशाभ्यां विकल्पविमर्शे दुर्वचनमेवेति तत्रापि निर्वि
षयत्वाद्धतरूपिणी आस्थाकेव अनुचितेवेतिभावः ३९ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
उप॰
१५८

इदानीं देहमनसोः परस्परतप्यतापकत्वं तथा विरोधं परस्परं तादात्म्याभिमानात्परस्पराभिन्नत्वात्परस्परोपजीव्यत्वं ताः
कतरा भिमानो छेदे नोभयोः छेदं च विस्तरेणादर्शयितुमुपक्रमते मनइति शत्रुरिपुशब्दौ तापकपरौ एकाभावेन एक
तरवासनो छेदेव यथा आधाराधेययोः जलघटयोः कार्यभूतः संयोग एकतरनाशेन नश्यतितद्वत् ५१ तयोश्च
परस्परोपजीवित्वाद्रागवतोः परस्परोपतापकत्वाद्द्वेषवतो मिथ्यायोः सतोर्वनिहविलासयोरेतयोः स्वतोनिर्जीवस्यसुखं
किलैतयोर्मूलिकायाएणमूलाज्ञाननाशेन विनाश एव परमं सुखमित्यर्थः ५२ ननु संसरणं भोगायतनदेहानाशं देवस
देहः स्वपरिहारः किं न स्यात्तत्राह एतयोरिति देहकल्पनाया अनिवारणात् स्मृतिरिति कथाव्यो मि आपागहं त्याद्वि

मनः शत्रुः शरीरस्य शरीरं मनसो रिपुः एकाभावेन नश्येते आधाराधेयकार्यवत् ५१ रागद्वेषवतोर्नित्य
मन्योन्यातिविरुद्धयोः एतयोरेतयोर्मूलकार्याणविनाशः परमं सुखं ५२ एतयोरेकसंस्थाने स्मृतिरित्येव च
यायथा साचोमस्याद्वियाभुक्ताधरेतिकथयास्समा ५३ अकृत्रिमविरोधस्थोयत्नसंघटितावुभौ धारा
इवपतत्येव तज्ज्ञानर्थपरंपरा ५४ मिथो विरुद्धसंसर्गैरितिमत्वा महाधियः त्यक्तव्यः स पतद्धारावन्नैराशाव

याधराभूमिर्भक्तागतादितिकथया समा असंभावितार्थमित्यर्थः अयतेः क्विपियलोपेयवसिरवरणादीर्घेआतया
तया अयः स्त्रियेति पाठः तु अयो विकारस्तयाह्वीप्रतिमया व्योम्नि धराभूक्ततिकथयास्समेत्यर्थः अयः प्रतिमाया
व्योम्नि गमनं धरारामणं च यथा असंभावितं तथा मनसि सतिमरणमपीतिभावः ५३ तयोः सकाशादित्याह॥
अकृत्रिममिति युध्यतोरंतराले स्थितस्य देहे खड्गशरादिधारा इव ५४ मिथो विरुद्धे देहमनसी संसर्ज्येते अस्मिन्निति
विरुद्धसंसर्गो विषयिकसुखभोगस्तस्मिन्नृपः अधमः रतिआस्थ्यामितिसप्रत्ययः अलेपनेन नरएवरोपतद्धरोपतितं

258

१५८

अथवानायंतवापराधः किंतुत्वत्परंभावाभ्यासिनोममैवापराधः येनमिथ्याभूतोपित्वंसद्विवलभ्यसेत्वत्कृतंच
सर्वमित्कृतंसंपन्नमित्यर्थः ४५ अतएवत्वदीयविवेकज्ञानादेवमदपराधरूपस्यतदशांतिरित्याहयदिदमि
ति ४६ त्वद्धितुभोगवासनामपिततएवइत्याह अवत्विति ४७ अथावाचिस्मृतिविग्रहलोनचित्वाद्धातरागेणाश्र
तएवसंसक्तमननव्यसनेनचुरमसात्तोत्कारट्वत्पादष्टालनामनसास्वयमेवस्वस्थेनमोक्षविश्रांतिमनाभ्यते

मयैवेहासदभ्यासान्मिथ्यासद्विवलत्त्वसे भूगतसेवतेनै तत्वत्कृतंमत्कृतंभवेत् ४५ यदिदंकिंचि
दाभोगितत्सर्वंदृश्यमंडलं अवत्वितिविनिर्णीयमनोयात्यमन पदं ४६ अवत्विदमितिस्फुरेरूढेमन
सिनिष्क्रये हेमंतइवमंजर्यः क्षीयंतेभोगवासना ४७ वित्वाद्वक्षालनान्नूनंसंत्यक्तमननौजसा मनसा
वीतरागेणस्वस्थेनभूयस्यते ४८ परमात्मानलेनित्यसंवृत्यावयवस्त्वयं दग्धात्मानममलंचित्तं शुद्धता
मेतिशाश्वती ४९ देहमन्यतयादृष्ट्वात्यक्त्वाविषयवासनां विनाशमुररीकृत्यमनोजयतिवीरवत् ५०

नमसासेंद्रकरूपत्वादित्याशयेनाह चित्तंत्वयमेवबहिः प्रवृत्तंस्वांवयवंइंद्रियादिसंवृत्यतत्ववोधेनपरमा
त्मानलेदग्धंसत् आत्मानंचित्स्वरूपंदग्ध्वा अमलनंतंशाश्वतीनित्यांशुद्धतामेनीत्यर्थः ४९ यथा
वीरंपुरुषोयुद्धेस्वदेहंस्वांगानिस्वान्यतयादृष्ट्वातुदेहसंबंधिगृहक्षेत्रधनादिविषयवासनांत्यक्त्वा
मरणमप्यंगीकृत्यवृसलोजयतितद्वन्मनोपीत्यर्थः ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰ मिथः अनुग्रहादितिशेषः परस्परमपिहविरुद्धादिनिष्पन्नैसारायथोदानुग्राहकाः कथंचित्संभवेदित्युपमोपपत्तिः ६३ मि
उप॰ थोविरुद्धयोरनयोः किमर्थंसहभावइतिचेत्तत्रविरुद्धयोः याकार्थमिवपृथक्स्वस्यभोगमोक्षोपायव्यवहारार्थमित्या
१५९ शयेनाहमिथइतिविरुद्धतयाद्विधास्थितेअप्यते अन्योन्यतादात्म्याध्यासादेकरूपेसतिदुःखायदुःखानिभोक्तुंप
रिहर्तुंचसाकंभोगमोक्षव्यवहारसाधनपरेसंपन्नेइत्यर्थः ६४ देहस्यचित्ताधीनभोक्तेः फलमाहचित्तेइति ६५ ६६ आ

एतेमनःशरीरेहिमिथःपीवरतांगते जडरूपेहिवर्षासुपयोदसरसीयथा ६३ मिथोदुःखायसंपन्नेएक
रूपेद्विधास्थिते व्यवहारपरेसाङ्गेलोकेवार्थनिलाविव ६४ चित्तेतनुपिणीसंक्षीणेदेहोह्यामूललोभवेत् वर्द्ध
मानेतरुविवशतशाखः प्रवर्त्तते ६५ क्षी यतेमनसिक्षीणेदेहः प्रक्षीणवासनः मनोक्षीयतेक्षीणेदेहत
त्सपयेनमः संकल्पपादपंतृष्णालतं छित्वामनोवनं विततांभुवनासाद्य विहरामियथासुखं ६७ प्रक्षी
यमाणमेवेदंनमनोमनसिस्थितं प्रशाम्यवासनाजालंप्रारुडंतरवांबुदः ६८ धातूनांसन्निवेशोयंदेहनाम्ना
दिपूरुषे प्रक्षीयमानेमनसिगलत्वेवावतिष्ठतु ६९ यदर्थंकिलभोगश्रीर्वांछितत्वकलेवरं तन्मनापिनतस्मा

तोमनएवनाशयामीत्याहसंकल्पेति ६७ संकल्पनाशेचमनः मनसिमनःस्वभावेनस्थितमितिप्रशाम्यवासनाजालं
सत् प्रावृडंतेंबुदइववसतीत्यर्थः त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्यानांधातूनांसन्निवेशात्कीयंदेहः मनसिप्रक्षीयमा
णेगलत्वतिष्ठतुवानकाचितत्क्षतिरित्यर्थः ६९ तिष्ठतिदेहेसुखदुःखखमपिकिंनस्यादितिचेत्संबंधहेतोर्मनसो
नाशात्संबंधहेतोर्मनसोनाशात्संबंधएवनास्तिदूरेदुःखप्रसक्तिरित्याहयदर्थमिति ७० " " " " "

न २ खं ४

रागद्वेषवतोदितियदुक्तंतत्रमनसोदेहेरागद्वेषौदर्शयतिसंकल्पेनेतिमनः स्वसंकल्पेनवालोपस्तमिवशरीरंपरिकल्प्य अस्मिन्ममा
युःआदायुःकालंअशनंपरिकल्प्यपुष्टात्वाभिनिवेशानिमित्तानिसर्वदुःखानिप्रयच्छत्यर्थः ५६ देहस्यापिमनसिदुःखाशंसाहनिमित्ते
नदर्शयतितैरितिदुर्विषयसेवनेनमनसिरागद्वेषशोकमोहपापादिजननेननत्तोऽपीडयितुमिच्छतीत्यर्थः ननुमनोजनितत्वात्तत्र
प्रायोदेहः पितृस्थानीयंमनःकथंहंतुमिच्छतितत्राहपुत्रइति उद्यतासिंविषाग्निंचशीघ्रमेवघातकंरतथा अथर्वणेनहंतारंपिशु
नंचैवराजस्य भार्यातिक्रमणंचैवविंद्यात्सप्ताततायिनइतिविष्णुकात्यायनोक्तानामाततायिनांपदंत्वपापाद्व्यवसायात्ततप्राप्तमित

दा१ संकल्पेनमनःपुत्रशरीरंवाल्पयॅ वत् आपुरेवासनान्यसैत्वदुःखानिप्रयच्छति ५६ तैर्दुःखैस्तोषितोदेहोमनोहंतुमये
च्छति पुत्रोपिहंतिपितरमाततायिपदंगतं ५७ नास्तिशत्रुः प्रकृत्यैवनचमित्रंकदाचन सुखदंमित्रमित्युक्तंदुःखदाःशत्रव
स्मृताः देहोदुःखान्यनुभवन्सुमनोहंतुमिच्छति देहंमनःस्वदुःखानांसंकेतंकुरुतेलक्षणात् ५९ एवमपिदुःखदयोः
छिन्नवयोःकःसुखागमः एतयोर्देहमनसोर्जात्यैवातिविरुद्धयोः ६० मनस्यवपदिक्षीणेनदेहोदुःखभाजनं तत्स्पर्शोत्क
तयानित्यंदेहोपिपरिधावति ६१ नश्यंत्यस्यमनर्थायशरीरंपरमापदः अलब्धात्मविवेकेनमनसास्यप्रजायते ६२

र्थः तस्यशत्रुतांलोकप्रसिद्धन्यायेनोपपादयतिनास्तीति ५८ संकेतंभोगायतनमितियावत् ५९ विरोधमुपपादितमनूद्यतत्र
सुखदौर्लभ्यमुपसंहरतिएवमिति ६० मनसिक्षीणेतुनदेहंस्पृशदुःखमशक्तित्वाहमनसीति अतस्तत्स्पर्शयेडक्तयासोत्कं
ष्ठतयाज्ञानतत्साधनेपापेषुपरिधावतियततेइतियावत् ६१ तर्हिमनोपिदेहनाशयेवकुतोनपंतनेतत्राहनश्यंति अलब्धा
त्माविवेकेनमनसानष्टंनाशितमनाशितंवाशरीरंआपदांपदंसदनर्थोनैवकुतोनघतेस्यप्रजायतेइतितत्राशग्न्मनसोनेष्टसि
क्षिरित्यर्थः ६२

वा॰टी॰ एताः समनित्यमुदिताः अभ्युदयः शालिन्यः कांताः २० संभवति कल्पयेति शेषः अतः सर्वविषयजातं प्रतिवाह्यरा

उप॰ गद्वेषोयसुखासुखे तत्फलो सुखदुःखे २१ अतोहं शारदि नभस्तले घनलवो मेघखंड इव शीतले निलाये आत्मनि दर्पणा

१६० वं परित्यज्य विश्रम्यासीत्यर्थः २२ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्र॰ श्रीउप॰ नि॰ द्विपंचाशः सर्गः ५२ ॥ दलनात्पावनाधेः

स्वाभावयत्वे स्पवी तनुं धृत्वा विकल्पाविश्रांतः समाधौ सइतीयंते धवलया विशुद्धयातया अस्तु द्वयाधियाइति उक्तरी

नित्योदितांस्वस्थाः सुंदर्यः सुभगोदयाः ममैकालसमते नित्यं कांता हृदयवल्लभा २० सर्वदासर्वदासर्वसर्वदात्मि

संभवमतः सर्वप्रतिमसत्त्वीणो वांछावांछे सुखासुखे २१ विगततोहतयाविम नस्तया गतविकल्पनवि

ततयास्फुटं उपरमामहमात्मनि शीतले घनलवः शरदीव नभस्तले २२ श्रीवासिष्ठेउप॰ नि॰ उद्दालक त्त ४

विलासानाम सर्गः ५३ श्रीवसिष्ठ उवाच । इति निर्णीय तत्तया धिया धवलया मुनिः बद्धपद्मासनस्थ्या

260

वर्द्धोन्मीलितं करोतारस्व रमूर्ध्वगतध्वनि सम्यगाहतलांगूलघंटाकुंडमिवारवं ३

स्या निर्णीय १ समुनिरुद्दालकः येन ॐकारः उच्चारितः तेन परमं पदं आत्मं प्राप्तमेव यतो पासिद्धः संधिरार्षः २ ॐ

मित्येतदक्षरं परस्य ब्रह्मणः अभिधानत्वात्प्रतीकत्वाच्च प रमेव ब्रह्म इति निर्णीय तारः उच्चैः स्वरोयस्य तथाविधं ऊ

र्ध्वगतः ध्वनिर्यस्य तथाविधं उकारं अकरोत् उच्चारितवान् सम्यगाहतं लांगूलं वमानजिह्वाकारलोहं यस्मिंस्त

थाविधं घंटायाः कुंडं मुखाकाशं तत्र आरवं नादमिव ३ ॥

तलोच्चन १ ॐमित्येतत्सरं ब्रह्म निर्णीय समुनिस्तदा ॐकारोच्चारितो येन तेनाप्तं परमं पदं २ ॐकारम १

नाहं देह इत्यस्मिन्क्रमे तेनु ध्यात इति किमोवस्थ ज्ञात त्वार्यस्ते स्मिन्युक्तिमुपपत्तिं बलातिदर्शनश्रवणादिना व्यवहरति ७१ त
स्मात्कुवस्य बोधाप्रदर्शनात् यः विभुत्वेन सूर्यमंडलेपि स्थला द्वात्वतासंगं प्राप्य व्योमनिभास्करं वेधिस एव चिद्रूपो ह मित्य
र्थः ७२-७३ भूम्रितु मन आदेः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह यत्रेति अंग्रेष सन्निधो ऽद्वासनवस्थानेकलोकप्रसिद्धमुदाहरति
पामर इति महीभृतो राज्ञः ७४ तत्पदं अनुयातः प्राप्तोस्मि ७५-७६ किंच प्रारब्धशेषभोगलोलया त्वां त्वत्स्वरूपात् पदव

नाहं देह इति वसिन्युक्तिमाकर्ण्य क्रमे सर्वजिद्व पिसत्वेव शाबः कस्मान्न बलाति तस्माद्देहादतीतोहं नित्योनस्त
स्मि तद्युतिः यः संगं प्राप्य खतां प्राप्यवेस्मि व्योमनिभास्करं नाशोहं न च मेद्रः खं नानर्थेन्चिद् दुःखिता शरीरमस्तु
मावा सुस्थितोस्मि विगतज्वरः पत्रालातचनमनोनेंद्रियाद्येनवासनाः पामराः पदितिष्ठंति निकरेन महीभृ
तः पदं तदनुयातोस्मि केवलोस्मि जयावहं निर्वाणोस्मि निरंशोस्मि निरीहोस्मि निराशतः इदानीमस्मि संवृद्धोस्म
नोदेहेंद्रियादिभिः पृथक्कृतस्य तेलस्य तिलैर्विना तिलेदिव स्वस्मात्पदवरादस्माज्ज्ञीलयाचलितस्य मे पृथक्कृ
तमतेः किंच परिवारो हायं स्मृतः ७७ स्वच्छतोदितता सत्यावृह्यता सत्यता ज्ञता आनंदितोपशमिता सदा चमन इभा
षिता ७८ पूर्णतोदारता सत्या कांतिमनैकतानता सर्वकितनिर्भयता [illegible] द्वित्वविकल्पना ७९ ,, ,,

एवं व्यवहाराभ्यासेच लितस्य पूर्ववासनया पृथक्कृतमतेः अयं देहेंद्रियादिर्मे परिवारः परिजन एव विनोदहेतुरित्यर्थः ७७ ५
तस्यां लीलयां स्वच्छतादि गुणसंपदः स्वस्य हृदयवल्लभांकांता इति रूपयति स्वच्छतेत्यादि त्रिभिः उर्जिता पूर्णकामता ज्ञाता
विदितात्मता ७८ उदारता निर्जिमिता सत्या अनाधिता विभावता ७९ ,, ,, ,, ,,

वा०टी० इतरांशाउकारभागस्तस्यानुदात्तमंद्रोच्चारणावसरे कुंभस्यलवनिश्चलपूरणात्कुंभकोक्रमः १० उक्तंकुंभकनामविषद(
उप० यतिनचहिरेते ११ अशनिवद्देघुताग्निवत् १२ यत्रयस्यामवस्थायांशारीरास्थीनिकपूरधूलिरचितापांशय्यामांसस्थानीव
१६१ भावनादश्यालक्ष्यंते १३ वात्यापवनेरूर्ध्वमानीतंसास्थि अस्थिसहितंतद्भस्मवायुरूर्ध्वप्रवाडीचंडपवनः त्रिनेत्रस्यरुद्रस्यभूतंत्र
स्थिभस्मधारणंतदानिवमग्रांउत्सन्नतपः कृशाङ्गालस्यस्वदेहे अयोजयत् उद्धूनयामासेतियावत् १४ तत् अस्थिभद्भस्मका
अथेतरांशावसरेप्रणवस्यसमस्थितो निकंपः कुंभको नामप्राणनामभवत्क्रमः नवर्हितरेनाधोनोर्ध्वंनाशासुतत्रतेसं
क्षोभमगमन्प्राणाआपः संस्तंभिताइव ११ दग्धदेहपुरोवन्हिशाग्नाशानिवल्लक्षणात् अदश्यपतसितंभस्मशरीरंहिमपां
डुरं १२ यत्रकर्पूरशय्यायांसुप्तानीवसुखोचितं शरीरास्थीनिलक्ष्यंते निष्पंदानिसितानिच १३ तद्भस्मपवनानीतंसास्थिवा
प्ररयोजयत् स्वदेहेभस्मशस्त्रसेन त्रिनेत्रवृतवानिव १४ तत्रचंडपवनोद्भूतमावृत्यगगनंक्षणात् शार न
161 दीवाभ्रमिहि काकापिभस्मास्थिमाघयो १५ यावदित्यमवस्थेषाप्रणवस्यापरेक्रमे बभूवनहमेवेहहठयोगोहिदुः १६
ततस्ततीयावसरेप्रणवस्योपशांतिदे पूरणात्पूरकोनामप्राणानामभवत्क्रमः १७ हैद्या " य "
पियपोप्रणवस्यमध्यमभागसाध्येकुंभकाख्येक्रमेऽत्रमेषा पवस्थाभवनयैव बभूवनतु त १६ ततीभागोच्चारणाव
सरे पप्रपिरेचकपूरककुंभकेषुसमग्रस्यैवप्रणवस्यसाधनत्वंप्रसिद्धंतथापिरेचकेआदिभागएवजायतेकुंभकेमध्यमभा(
गएवकंठान्निर्गच्छताप्राणेनकंठभागस्यैवाभिव्यक्तेः संकुचभ्यामोष्ठाउकारभागस्यैवाभिव्यक्तेरोष्ठसंपुटितेमकरभागाभिव्य
क्तौपुनःप्रविशत्यपिप्राणेतत्संस्कारस्यैवानुवर्तनादितितद्भागावसरविभागोक्तिरितिबोध्यं १८ ।। ।।

कियत्कालमोंकारमकरोन्नत्राह ॐमिति ॐकारंपुनः रुच्चायन्नस्योद्दालकस्य मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरंध्रपर्यंतंप्र
सिद्धयामस्योंकारस्यप्रमृ डुस्थेऽर्द्धमात्रापरयो र्ध्वमभिव्यक्ते चितते ऽमलात्मनि ब्रह्मणीसविदोंकारस्त्वुपहितचैतन्यंत
त्वकूटस्थंजीवचैतन्यंचयाव तदुन्मुखे ऽखंडब्रह्मचैतन्योन्मुखेभवत तस्तवत्कालं ॐकारमकरोदितिपूर्वेणासंबंधः ४
तत्रनिर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठायोगपतालिह्यर्थप्रथमंतेनैव प्रणवेनस्थूलदेहस्पर्शोपरणादहनदुष्टमस्मोशन [illegible] रस
नात्पावतदिव्यदेहांतेनिर्माणाद्यपिप्रथमंतद्भावनयाकृतमित्याह साङ्कित्र्यंशेत्यादिना साङ्कित्र्यंशाऽर्द्धमात्रासहिताः ऽका
रोकारमकाराख्या ऽात्ममात्रावयवायस्य तथाविधस्यप्रणवस्यप्रथमेंशेऽउदात्त ऽकारभागेस्फुटारवेउच्चैः स्वरेणाभि

ॐमुच्चारयतस्तस्यसंवित्तत्वेतदुन्मुखे यावदोंकारमर्द्धांस्थेवितते विमलात्मनि ५ साङ्कित्र्यंशात्ममात्रस्यप्रथमेंशे
स्फुटारवे प्रणवस्यसमाक्षुब्धप्राणारणीतदेहके ५ रेचकारव्योखिलंकायंप्राणनिःक्रमणक्रमः विरंचीचका
रपीतांबुरगस्त्यइवसागरं ६ ऽतिमृतप्राणपवन छिद्रसापूरितांवरे त्यक्तदेहः परित्यक्तनीडः खगइवांवरे ७
हृदयाग्निर्ज्वलज्ज्वालोददाहनिखिलंवपुः उत्पातपवनोद्भूतोदावः शुष्कमिवद्रुमं ८ यावदित्थमवस्थेषाप्र
णवप्रथमक्रमे वभूवनहठादेवहठयोगोहिदुःखतः ९

यक्तलारभावेऽतएवसम्पगाद्युध्येवंहि निर्गमनोधुक्ते: प्राणोमूलाधारमारभ्य ऽोष्ठपुटावधिरतीनदेहकेजातेसतिरेच
काख्यः प्राणनिष्क्रमणक्रमः ऽखिलंविरंचीचकाररेचनेनशोषयामासेतिद्वयोरर्थः ५ ६ तस्यचित्तःप्राणपवनः क्वाति ५
घत्क्षाह ऽतिघ्रदितिचिद्रसेनब्रह्मभावनाभिव्यक्तहार्दरसेन ऽापूरिते ऽंबरे बाह्याकाशे ७ तदानींभावनयायद्वृत्तंतदाह ह
दयाग्निरितिप्राणानांनिष्क्रमणसंकर्षणेणहृदयेभावनयोद्भूतोवह्निः दृकूऽग्ररूपमनोदावोग्निः ८ प्रणवस्यपूर्वोक्तेप्रथ हं
मक्रमेप्रथमेंशेइदंचसर्वभावनयाकृतंनहठादेव नतुतत्रहठयोगइतिहठात्प्राणानांनिर्गमनेमूर्द्धमरणादिप्रसंगादिति

दहनल्पावनादिनाविसृष्टशरीरान्मनोत्पत्तिकथनस्यप्रयोजनमाह प्रकृतिनस्थमिति यथा अवनेस्थलं शरदि चर
मदृष्ट्या धौतं यद्यः शोषितं सत् प्रावृट्कालप्रसिद्धस्य पंकशैवलादिदूषितस्य शरीरस्य विगमे प्रसन्नं निर्मलं सत् तत्र्यव
हारिणां प्रकृतयात्रादिकार्ययोग्यं भवति तथा अस्य तत्र शरीरस्यापि दहनल्पावनादिभावताधौतं विकल्मषं सत् प्रकृतं समा
धिकार्यस्यं वभूवेत्यर्थः पद्मासनं यासनं वंधनेन स्थितिं कृत्वा देहे द्रियपंचकं दृढं वध्वा २८ स्वभावं स्वात्मानं स्वमेनावा २९
स्वभावमेव विशिनष्टि प्रशांतेति प्राणायामाभ्यासात् प्रशांताः प्राणादिवातहरिणादियस्मिन् आशात साले भउत्क

प्रकृतस्थं वभूयास्य तच्छरीरं द्विजन्मनः प्रावृट्शरीरविगमे धौततलमिव वने २७ अप्यपद्मासनगतः
कृत्वा देहे स्थितं दृढं अलानइवमातंगं निवद्धेयपंचकं २८ निर्विकल्पसमाध्यर्थं व्यवसायमुपाददे स्वभावं स्वच्छ
तानं तुं शरत्कालइवामलं २९ प्रशांतवातहरिणमाशाद्विगणगामिनं चिंतयाहृदयं निम्ये दूराद्रज्जुवेवकीलकं
३० धावमानमधोमत्तं चित्तं विमलमाकुलं वलात्संरोधयामास सेतुर्जलमिवद्रुतं ३१ निमील्य दशावर्ण्णपरिप
त्तलक्ष्मके निष्पंदतारामधुरे संध्याकालइवांवुजे ३२ मी २

लिकाघतिस्वेपादिभेदप्रसिद्धनगणेनवहिर्गमनशीलं स्वभावं प्रशांतवातहरिणं कृत्वा स्वच्छतानं तुं व्यवसायमुपाददे
इति पूर्वेणान्वयः एवं कुर्वतोपद्धत्तंतदाह चिंतयेति तस्य हृदयं मनः एवं निभृतगृहक्षेत्रपुत्रमित्रादिचिंतया निम्येयथा अ
दृतनिश्वातमश्वादिवंधनकीलकं तदाकृष्यार ज्वाउत्ताधापनीयतेतद्वत्तदासपञ्चकारतेदाह धावमानमिति धावमा
नं चित्तं विवेकवलाद्विमलं कृत्वा संरोधयामासेत्यर्थः द्रुतं द्रवणोन्मुखं जलं सेतुरान्निरिव द्रुतं शीघ्रमिति वा ३१ ततः सर्विं
चकार तदाह निमीलितेपरस्परागग्रथनात्परितः उभयतः पक्ष्मलानि पक्ष्मवंतीवपक्ष्माणि पर्योल्लस्या विधे निष्पंदाभ्यंतारा १६२

मि १

चेतनाजीवच्चित् तस्यां भावितं पदस्मृतं तन्मध्यगाः व्योम्निवह्निराकाशे १८ गगनकोशस्थाधूम्राः नीहारभागाः शीतलां
बुद्भावमिव १९ अमृतमयानां कलापे संघाते संपूर्णैः अतएव रसायनमहार्णवे तस्मिंश्चंद्रमंडले पुराणपराशेषधर्म(
मेघाख्यसमाधाविवाहादेनापूर्णेति प्राणावायवः रसायनमया अमृतमयाः किरणधाराः संपन्ना इति परेणान्वयः २० मणि
यष्टिस्फाटिकदंडवत् समाकाराः २१ शेषेपवनावधूतावशिष्टे रसायनामयनी प्रवहणी २२ तयाधारया मथनेनस्फुरन्मे
नुम१

तस्मिन्नवसरे प्राणाश्चेतनामृतमध्यगाः व्योम्निशीतलतामीयुर्हिमसंस्पर्शसुंदरीं १८ क्रमाद्गमध्यस्थाश्चंद्र
मंडलतांययुः धूम्रागगनकोशस्थाः शीतलांबुदतामिव १९ कलाकलापसंपूर्णे तत्र तस्मिंश्चंद्रमंडले पुराणरासावि(
वापूर्णे रसायनमहार्णवे २० रसायनम याधाराः संपन्नाः प्राणवायवः मणियष्टिसमाकारा जालेष्वि
दोर्विषांशवः २१ सापपातांबराज्जाराशेषेणारारभस्मनि रसायनीहरशिवः पतितेवसु शापगा २२ उद्दधूर्दिंदुबिं
वाभंचतुर्वाहुर्वपुलया ॥ प्रस्फुरन्मंदराद्ध्वेः पारिजातइवद्रुमः २३ उद्दालकशरीरं तन्नारायणतयोदितं प्रफुल्ल
नेत्रवक्त्राब्जमावभोदीप्तिसुंदरं २४ रसायनमयाप्राणास्तच्छरीरमपूरयन् सलिलौघाइवसरोवत्संमधुरसाइवरसे
अंतः कुंडलिनीप्राणाः पूरयामासुराहताः चक्रानुवर्तप्रस्तां पर्यासीवसरिद्वरां २६

द्रोयलिंस्तत्र्याविदध्वेपारिजातोद्रुमइव २३ नारायणतया नारायणशरीरतया २४ मघोनसंतेपल्लवोद्गमहेतवोभौमा
रसाइवक्षमिवचेतिपरमोघमा २२ चक्राकारैरनुवर्तैरावर्तैः प्रस्तां प्रवहंतीं सरिद्वरां गंगां सस्रिसतिमिति पाठे प्रसृतमिति(
पाठन् २६ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,,

स्वातोवरलंतत्प्रकाशेनत्वा त्मनोरत्नानांप्रकाशेऽस्य आधारंजस्तमोभ्यांम्नावरणातस्पर्शं प्रसन्नमुखपपर्कुसुमेनकल्पद्रुमकु
वा०टी० स्वातोवरलंतत्प्रकाशेनत्वा त्मनोरत्नानांप्रकाशेऽस्य आधारंजस्तमोभ्यां धारयतितद्वत् ३८ धारणामाहवभारेति एकविषयेधारणाध्या
उप० सुमेरुअलांस्थितांयथामेरुस्तथाविधांस्वशृंगलक्षणां शिखां धारयतितद्वत् ३८ धारणामाहवभारेति एकविषयेधारणाध्या
१६३ नसमाधयः संयमस्तत्प्रति आगतंउन्मुखंयुक्तिभिः प्रत्याहारोपायैर्वशीकृतं ३९ धारणयाचित्तप्रसादात्पूर्णमध्यानसर्वेभ्यां
तिमाहरत्नमोवदति ४० वृत्साकारवृत्तिंधाराविच्छिन्नोऽस्ये मध्यप्रतिभासमुपेयुषेविपरीतभावनाविकल्पौघान्‌दुधावनि

मयचित्त
कन्ति १

स्यामरत्नप्रकाशाभ्यांस्पर्शांकुसुमलांछितां दधारकंधराधीशमेरुः शृंगशिखामिव वभारहृदयाकाशेमनः संय
ममागतं विंध्यस्वातइवोन्मत्तगजेयुक्तिवशीकृतं शरत्नमोवदासाघनिमिलामतिसोम्पतां जहारपूर्णां ध्येनिपा
तस्याचलांश्रियं ४० दुधावातिविकल्पौघान्‌प्रतिभासमुपेयुषः पुरः परिस्फुरन्नूपानशकानिवमारुतः ४१
आगच्छतोयथाकाम प्रतिसान्पुनःपुनः अच्छिनन्मनसाशूरः खड्गेनवरणोरिपून्‌ विकल्पौघफलनेसोपश्र

763

आगच्छतोयथाकाम प्रतिसान्पुनःपुनः अच्छिनन्मनसाशूरः खड्गेनवरणोरिपून्‌ विकल्पौघफालनेसोपश्र
दृश्यांवरे तमछन्नविवेकार्कलोलकज्जलमेचकं तदप्युन्मार्जयामाससम्यकुरत्वांतविवस्वता सम्यग्‌
ज्ञानोदितेनाशुपवनेनेवकज्जलं तमस्युपरतेकांतंतेजःपुंजंददर्शसः शार्वरेतिमिरेशांतेप्रातःसंध्यामिवांबु
जं तस्सुलोवस्थलाछ्वानांवनंवालइवच्छिपः अपिवज्जाप्यसृक्पूरं वेतालइववेगतः ४६

रत्नवान्‌ ४१ ४२ तमस्तमोगुणोद्रेकप्रयुक्तमंधकारं ४३ सत्वगुणोद्भावनप्रदीप्तसम्यग्ज्ञानोदितेनस्वांतंमनस्तद्रूपेण
विवस्वतासूर्येण ४४ सत्वगुणोद्भावनस्यग्रस्पतदनुरूपस्तेजःपुंजभ्रमस्तस्याभूदित्याहतमसीति अंबुजंकर्तुउघदके
पिलक्षतांप्रातःसंध्यामिव ४५ तत्कितच्छिरोधिरजोगुणाधुद्भवेनतुलारवेनेत्याह अपिवदिति अधिवननतलदर्शनेनवा
धादग्रसदित्यर्थः असृक्पूरंरक्तप्रवाहं तेजसोलोहितवर्णं १६३
त्वादसृक्‌षमा ४६ गु १

तस्यप्रथमेयोगानुकूलंवाकुप्राणापाननिरोधमाह सोम्पतामिति यथाचक्रवर्त्तिनाजन्मादिनिमित्तभूतःप्रशस्तःसमयःउ
गच्छपसे शुभसूचनायशेत्समाधानादिगुणोच्छ्वसनंवायुंतज्जन्मदेशेसमंत्तिमितंनयतितद्वत् तथाचोक्तंभगवताप्राणापा
नौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणाविति ३३ तस्यप्रत्याहारक्रममाहतिलेष्विवइत्यादिना इंद्रियाणीत्येतदुत्पयन्निवृत्यापि
संबंध्यते प्रत्याहारफलमाह बाह्येति कुंडकेनअल्पपिठरेणछन्नः पिहितोमणिर्दूरस्ततांस्त्विषोरश्मीन् अंतरालज्ञोवा

सोम्पतामनयन्मौनीप्राणापानजवंमुखे श्वसनंश्रेयसेदेशेप्रशस्तःसमयोर्यथा ३३ तिलेष्विवतैलानिपृथक्चक्रेऽप्य
त्वतः इंद्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः कूर्मोऽगानीवगोपयन् ३४ बाह्यान्स्पर्शान्निरोधेनजहौदूरेसधीरधीः सहसाकुंडक
छन्नोमणिर्दूरत्विषोयथा विलीनानांतरांगेऽब्जकेस्पर्शानुमितदर्शनात् रसान्विटपकोशस्थान्मार्गशीर्षइवद्रुमः
३५ स्रोतोगुदसंकोचान्निवद्वारान्निलानथ अंतर्वसं स्थगितःकुंभोरंध्रकोशानिवेतरान् ३६

सनारूपान्स्पर्शान्विषयानधिष्ठानतले आकर्षणेनवालादिलीनांगेऽब्जके ३६ पार्ष्णिनामूलाधारावष्टंभेनगुदसंको
चान्निवद्वारान् निलान्हृदये स्रोतःयथा अधोमुखपूर्णकुंभोमुखदृढंसंस्थगितः पिहितोतवायुप्रवेशमंतरेण छि
द्रांतरेभ्योजलक्षरणायोगादितरान्रंध्रकोशान् स्रणाक्रितद्वत् ३७ ।। ।। ।। ॐ ।। ।।ॐ
ऽऽ ऽ ऽ ।। ऽ = ऽऽ ।। ऽऽ श्री० ।। ।। श्री ।। ।। श्री० ।। ।।

बाह्यसंविदः परावृत्य पुनः स्वसंविदं प्रतीनीयमानस्य अंतराले सविकल्पकसमाधिप्राप्तिमाह चिरेति प्राक् ध्यानादिनोर्सनुसंधा
वा०टी० नवशात्तसमाधौ आनंदानुभवेन त्वदनात्व हेतोस्तत्संस्कारेण पुनस्तचाकृष्यमा यामनः स्ततः अंतराले चिन्मयतां चिरप्रचुरसविक
उप० ल्पसमाधिरूपतां आगात् यथाहेमरणावलपनात् तद्रूपतां यातीति तद्वदित्यर्थः ५५ एवं सविकल्पसमाधिनाक्रमेण निर्विकल्प
१६४ समाधिरूपतां आगात् यथाहेमरणावलपनात् तद्रूपतां यातीति चित्तत्वमिति चित्तं स्वीयं चित्तत्वं संत्यज्य चिद्रूपत्वं तद्रूपतं सत् एवंवि
वत्मस्त्रीयमाणं क्षीरोदकवद्द्वैकरस्यं जगामेत्याह चितत्वमिति चित्तं स्वीयं चित्तत्वं संत्यज्य चिद्रूपत्वं तद्रूपतं सत् एवंवि
वत्सर्वीयमाणं क्षीरोदकवद्द्वैकरस्यं जगामेत्याह पंकिलजलपंकोजलशोषे कुंभमालिप्य कुंभभावमिवगच्छतीति तद्वदित्यर्थः ५६ चित्तस्य
स्थातोन्मादेववभूयः यथाकुंभस्थितः पंकिलजलपंकोजलशोषे कुंभमालिप्य कुंभभावमिवगच्छतीति तद्वदित्यर्थः ५६ चित्तस्य
स्प१ चित्तभावापगमे तत्प्रतिबिंबचेतनस्य बिंबचित्सान्निध्यं कृत्यमित्याह चेत्यमिति चेत्यं स्यावभासवृत्त्याकारं संत्यज्य प्रतिबिंबचिच्छुद्धा
मा१ चिरानुसंधानवशात्त्वदनात्व स्वसंविदः ततश्चिन्मयतामागात् हेमनुपरतामिव चित्तत्वमपि संत्यज्य चित्तं चित्तलतां गतं अ
न्यदेववभूवाप्युपंकः कुंभस्थितोयथा ५६ चेत्यं संत्यज्य चिच्छुद्धा चित्सामान्यमथापयौ त्यक्तविद्यादिभेदाविर्भा
264 सामान्यमिवैकधीः ५७ त्यक्तभ्रमो घमननं ततो विश्वंभरं महत् चिदाकाशं ततः शुद्धं सो भवद्बोधमागतः ५८ तत्र प्रापद
यानंदं दृश्यपदर्शनवर्जितं अनंतमुत्तमास्वादं रसायनमिवार्णवं ५९

सतोसर्ववृत्तिसाधारणत्वात् द्वितचित्सामान्यभावमुपाययौ यतः सा एकधीः एकरसीभूता स्वोपाधिवृत्तिर्यस्मात्तथाविधेत्यर्थः ५७॥
एवं निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठितस्योद्दालकस्य तत्परिपाकात्तत्त्वसाक्षात्कारं तत्फलं ब्रह्मसवेदब्रह्मैव भवतीतिश्रुतिदर्शितं ब्रह्मभावं च
दर्शयितित्यन्नेति त तत्सदनंतरं सउद्दालकस्ततस्तादृशसमाधेर्बोधं तत्त्वसाक्षात्कारमागतः सन् विश्वंभरं सर्वजगदधिष्ठानं त्य
क्तभ्रमो घमननं द्वैतप्रतिभासरहितं शुद्धं महच्चिदाकाशमभवत् ५८ तत्रैव एवं निरतिशयानंदावाप्तिरिति दर्शयति तत्रेति उत्तमैर्व्र
ह्मादिभिरास्वाद्यत इत्युत्तमास्वादं रसायनं सर्वविषयसुखकणानामयनं आधारभूतमर्णवमिवस्थितं ५९ ॥

रजसा समाध्याधिनाञ्चालितस्य चित्तस्य विषयान्निद्रामज्जनमारुतेनेत्यसीति लोलं तरंगैर्निद्रानुकूलतया आंदोलितं त्रीडोमदि
रामत्तस्तच्छेदेववा ४७ वलिप्रावेन भुजंगनागपर्यायेण लिंगो गजो वालस्य तत्तुलो विवेकप्रबोधनेतिभावः ४८ व्योमश्यामं
लं पश्यतीपश्यामलदृक् यदा सूर्य निपसंमुखेभ्यो निप्रसरितदृष्टिर्जंतुः कोशोंडु वृटरकाभास समदूरशिखंडकाकारात्
विभावयति तद्वन्मनोनानावासनापरिकल्पितरूप द्योमभावयामासेत्यर्थः ४९ तापिच्छतमालपुष्पं तद्विडस्या शयितेश्या
मतां जहातीति अच्छत्वस्वच्छत्वभावं तद्व्योमापि ममार्ज ५० मूर्छकश्मलोपहतं ५१ ममज्ज विशेषाध्याय निम्ने ५२ कामपि वा

व २

तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः निशाञ्जवदत्यान्निद्रां लोलं शीववदेववा मेघमालामिवम्रूञ्चालीनी
लाञ्छिनीमिव यामिनीमिवती त्यां गुञ्जप्रमपांशु तुलावसः निद्राव्यपगमे तस्य भावयामास तन्मनः व्योमस्या
खंडि २ मलदृत्जं तुर्नभसीव शिरोवान् ४८ पयोदेंदु तापिच्छनीहारमिव मारुतः दीपस्तमइवाच्छत्वमतद्व्याघुममार्जसः ॥
५० व्योमसंविदि नष्टायां मूर्छं तस्याभवन्मनः निद्रायां तु विलीनायां मेरयमदवानिव मोहमप्येष मनसस्तं ममा
र्जमिहाशयः यामिनीजनितं जाड्यं भुवनादिव भास्करः ५२ तमस्तंजस्तमो निद्रा मोहादि परिवर्जितं काम
प्यवस्थामासाद्य विषश्रायमनंतरां ५३ विश्रम्यामुपपतां गसंविदं विविश्वरूपिणीं से जरुहंसरोवारि

चामगोचरां निर्विकल्पसमाध्यवस्थां विशश्रामविश्रांतिं प्राप्तत्रणमल्पकालं ५३ विक्षेपसंस्कारप्राबल्यात्तत्रस्थैर्यं
नप्रायेति यावत् विश्राम्येति अंगनिसंबोधने विश्वरूपिणी वाह्यप्रपंचसमाकारेच्च त्तिसंविदं यपातप्रायेतियावत्
ति २ प्राग्वाह्याकारादाकृष्यपूर्णा मनि विरूजत्य पराङ्मुख पुनर्बाह्याकारापतावनुरूपं दर्शतमाहसलिति यथासरोवारि
कुल्याद्वारके दारप्रवेशितं केदारमापूर्य ततस्तत्रहंसकुल्याद्वारा पराङ्मुखप्रतिकूलप्रवाहं सस्यनः स्वास्यंदसररा

वा०टी० तद्देवसर्वोत्कृष्टमितिवर्ण्यतेतदित्यादिना ७०।७१ श्रवणमननसमाधिपरिष्कृता चित्तादासाद्य अपरीक्षितं याप्राप्य विश्रांदि
उप० पाठेक्विचारितशास्त्रात् ७२ बुद्धं चित्तं दृश्यपदशांसमाधिव्युत्थानदशांप्रतिकदर्थी त्यरेषांमहता: प्रयत्नाद्दोधमायतिश्रमिका
१६५ यांनायात्येनसत्पमस्मिकायां ७३ आमोदकोशात्रीहारपल्लात्मघोचैत्रे ७४ आगदृष्टाएवरमणीद्यु विमानपरंपराश्चपुनर्ददर्शे

सीमांतो जगत्संभोगसंपदां ७६

तत्पदंसागतिशांतातत्क्षय: शाश्वतंशिवं तत्रविश्रांतिमात्मस्यभूयोनोवाधतेभ्रम: तत्पदंसाधव:प्राप्यदृश्यदृष्टि
मिमां पुन: नायांतिरवदृशोघानंलब्ध्वेवेत्ररथाइव ७२ तांमहानंदपदवीं चिंतादासाद्यदेहिन:
दृश्यंनवहुमन्यंतेराजानोदीनतामिव ७३ चेतस्तत्पदविश्रांतंबुद्धंपश्यपदशांप्रति कदर्थीक्रोधमायातिनायाप सेवां
घवानघ उद्दालकोत्रषण्मासान्दूरोत्सारितसिद्धिभि: उषितोन्मिषितोमोदकोशादर्केमिवाविव ददर्शसप्रवुद्धात्मा
ज्ञन: परमतेजस: प्रणामलालसास्निग्धाश्चंद्रविंवपयुङ्करा: रमणीर्जा:रमंदाररेणुभ्रमरचामरा: स्फुरत्पताकपटले
द्युविमानपरंपरा: अस्मदादीन्मुनीन्दर्मपवित्रांकर्कशावुजान् विद्याधरीभिर्वलितान्विद्याधरपतीनपि तेतमूचुर्महात्मा:
नमुद्दालकमुनितथा प्रसादेनप्रमाणान्नोभगवन्नवलोकय ७८ आरुहेदेविमानंत्वमहितैविषपंपरं स्वर्गएव हि

परेणान्वय: ७५ गौ रमंदाररेणुछन्ना: भ्रमराश्चामराश्चयासां स्फुरंतिपताकापटलानियास्वितिवसाधारणेविशेषणेविद्याध
रपतीनपिददर्शेत्यनुकृष्यते ७७ तेवैमानिकामुनयश्चतद्दालकमूचुरहेभगवन्न: अस्मात्प्रमाणात्प्रसादेनानुग्रहदृशाअवलो
कय ७८ राहि आगच्छत्वर्गस्यानुपेक्षायांहेतुमाहु: स्वर्गएवेति ७९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

265

तामेवदर्शयन्वर्णयति शरीरादित्यादिना शरीरात्सम्यगऽवगत्य इतः निर्गतइवशोधितइतियावत् ६० उडुपश्चंद्रः ६१ पूर्वश्लोकेः पश्च
छात्मिकः निगतजलमयंवुद्बुदसदृशस्थितिः ६२ तत्पदार्थे स्वे ब्रह्मलोकांतसिद्धगणान् पादपातेनप्रार्थयतोपिकयचेतेणापि
नपश्यतीत्येतद्दर्शयति अथेत्यादिना ६३ ६४ ६५ आनंदस्यमंदिरे तस्मिंस्तादृशसमाधौ उत्तरायणाधारेदिक्कोटेकेवर्षमासे ६६
तत्रतत्उत्तरो नरोक्त दूंसत्यमभूमिकाप्रतिष्ठं सुरादेवा सिद्धाःदेवयोनिभेदः साध्याःगणदेवताः सुरेभ्यस्तेषांरूपया

शरीरात्समवेतौ कोकामप्यवनिमागतः सत्तासामान्यरूपात्माबभूवानंदसागरः ६० द्विजचेतनहंसोसावानंदसर
स्थितः अतिनिष्ठछरदकेलकलापर्णेइवोडुपः बभूवावातदीपाभोलिपिकर्मार्पितोपमः वीतवीच्यंबुधिप्रख्योब
घ्नकोवुद्स्थितिः ६२ अथैतस्मिन्महालोकेतिष्ठन्नुद्दालकश्चिरं अपश्यद्योमगान्सिद्धानमरानपिभूरिशः आगता
निविचित्राणिसिद्धनालानिचामितः शक्राकंपरनानीरंधारपसरोगणौः ६४ तानिनादृत्यांत्रक्रेसिद्धवृंदानिसद्वि
जः गंभीरमतिरत्नौघोवलात्मा निवेशोसवान् सिद्धिसार्थमनादृत्यतस्मिन्नानंदमंदिरे अतिष्ठत्षण्मासान्दिक्क
टेकेरवेतरे जीवन्मुक्तपदंतत्तुयावत्संप्राप्तवान्द्विजः तत्रसिद्धाःसुराःसाध्याःस्थितावृह्महरादयः आनंदेपरिण
मित्यादनानंदपदंगतः नानंदेननिरानंदे ततस्तत्संविदाविभौ तृणंवर्षसहस्रंवातत्रलब्धास्थितिमनः रतिमेतिन
भोगाघेदृष्टत्वांगंस्तावनो ६६
तृणंगोवलीवर्द्न्यायेन ६७ तस्मिन्नानंदेरसास्वादलक्षणचित्तपरिणामस्यानुत्पत्तात्रविद्यते आनंदोऽस्मीतिवृत्तत्रमनानंदप
दंगतः प्राप्तः ततस्तस्मात्कुतोलस्यसंविदात्मचैतन्यंनानिविषयिणमिवत्तुद्धानंदोबभौनापिनिरानंदेदुःखेकिंतुस्वप्रकाशेकर
संपूर्णमिवतस्थावित्यर्थः ६८ तस्मात्पुनःपुनःत्वानंदस्यतेऽबद्वइत्याहत्तृणमिति दृष्टत्वेगेअननुभूतत्वगविभवःपुरुषःअ

५४

वा०टी० उप० १६६ अथास्यसप्तमभूमिकाविश्रांतिं दर्शयति चित्सामान्येति सर्वचिद्रूपस्य तत्संस्कारस्य चोद्धेदेत अथान्यलक्षणेन चित्व
व्यवहारः तस्याप्यपरमात् स्वप्रकाशानिरतिशयानंदसन्मात्रपरिशेषात्सत्ता सामान्यरूपप्राप्य चित्ररविवदस्मिन्दृश्ये
एते भोभूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्तीत्यादिश्रुतिदर्शीत माविर्भवति रोभावलक्षणमस्तमयमुदयं च
नायातत्वत् बीजाविद्याकामकर्मवासनानामत्यंतोच्छेदादिति भावः ६२ एतामेव स्थितिं प्रपंचयन्नुपसंहरति शुभेति सर्वविक्षेपो
पशमात् निरतिशयानंदरूपपरदलाभप्राप्ते अस्य स्पष्टकुशांतः अविद्यामेघडंबरं व्याप्ततमपरिच्छिन्नं अत एव निर्ंकुशत्वात्वान्निर
तिशयसत्तास्फूर्तिसुखौत्कर्ष्याद्दूर्जितं निरावरणत्वात् शांतं गलितमनोयस्य अत एव सर्वकर्मबीजक्षयात् गलितजनपाशः क्षीणसं
चित्सामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमेत्य सः दृष्टेऽस्मिन् भिन्नरविवन्नस्तमापान्नोदयं सैमपरमपरलाभप्राप्तिसं
शांतचेताः गलितजननपाशः क्षीणसंदेहदोलः शरदिखमिवशांतं व्याततं चोर्जितं च स्फुटममलमचेतस्तद्वपुः
संवभार ६३ मोक्षोपायेषू उ० उद्दालकविश्रांतिः सर्गः ५४ श्रीवसिष्ठ आलम्बज्ञानदिनैकार्कमत्से शायलक्षण
नल अज्ञानदाहशीतांशो सत्तासामान्यमोक्षा किं १

५२

286 देहदोलावस्थाश्रयस्य तथाविधः सन् शारदिखमिवशांतं प्रततं स्फुटं प्राक्तनदशाया अत्यंतविस्मरणादचेतस्त्वधन्संत्स्वभा
266 वापन्नं वपुः स्वरूपं संवभार न प्राणिवोद्दालकवपुस्तद्रूपं संवभार न प्राणिवोद्दालकवपुरित्यर्थः ६३ इति श्रीवा०शे०उपशे०
चतुःपंचाशः ५४ सत्तासामान्यलक्षणमस्य पृच्छति देहोऽस्तन क्रमः त्यक्तदेहेन विलिन्याभूषाल्कस्मि अवरोपिते गुरुं लुभिः प्र
साघरामः अनस्यपर्यायोक्तसत्तासमाप्तं लक्षणं जिज्ञासमानः पृच्छति आलमज्ञानेति अज्ञानप्रयुक्ततापत्रयलक्षणस्य दाह
स्य संतापस्य शीतांशो अज्ञानांधकारोच्छेदेन तत्प्रयुक्तसंशयविपर्यया द्युच्छेदेत त्प्रयुक्तसर्वदुःखोच्छेदेच त्वमेव समर्थ इति विशेष

५२ २५

१६६

आकल्पं द्विपरार्द्धावसानां तकालं अनेनैव सर्वेषां तपः क्लेशादिसाध्यं कामित्याहुः स्वर्गादिदिति ८० ८१ धर्मार्थयोः फलत्वात्सा
२ : ८२ गतसंभ्रमं मिथ्यात्वादिनिश्चयं विगतकुतूहलं यथास्यात्तथा आतिष्ठत ८३ सव्यापारः समाधिस्तत्परोभवत् ८४
उपास्य चिरप्रतीक्षाप्रणामप्रशंसादिनोपचर्यः ८५ ८६ ८७ संप्राप्तपदं यथास्यात्तथा अवसत् ध्यानलये तेनैव ध्यानमपि तस्य
लीलये व तेनापि तस्य रसाध्यमस्तीति सूचितं ८८ ध्यानाशक्तः समारूढः ८९ व्यवहारकालेपि सुसमाहित एव नाज्ञवद्विले

आकल्पसंचितान्भुंक्ष्व भोगानभिमतान्विभो स्वर्गादिफलभोगार्थमेवाशेषतपःक्रिया हारचामरधारिण्यो वि
द्याधरवरांगनाः पश्येमास्त्वामुपासीनाः कल्पकरिण्यो यथा कामो धर्मार्थयोः सारः कामसाराः स्त्रियोषितः॥
वसंतद्गुमंजर्यः स्वर्ग एव भवंतिताः एवं कथयतः सर्वानिति धीनित्यसौ मुनिः परिपूज्य यथान्यायमतिष्ठद्गतसंभ्रमं
नाभ्यनंदत्तत्याज तां विभूतिं सधीरधीः मौयिज्ञ बज्जतत्युक्तो सव्यापारपरोभवत् अथ स्वधर्मनिरतं भोगेष्वरति
मागतं तमुपास्य ययुः सिद्धा दिनैः कतिपयैः स्वयं जीवन्मुक्तः स च मुनिर्विजहार यथासुखं यावद्विष्णुवतां तेषु मुनी
नामाश्रमेषु च मेरुमंदरकैलासहिमवद्विंध्यसानुषु ततः प्रभृति संप्राप्तपदमुद्दालको द्विजः गुहासु गिरिकुञ्जे
ष्वमवसज्ज्ञानलीलया कदाचिदेकमासेन कदाचिद्वत्सरेण च कदाचिद्वत्सरौघेन ध्यानाशक्तोव्यबुध्यत ८९
उद्दालकस्तदारभ्य व्यवहारपरोपि सन् सुसमाहित एवासौ चित्तत्वैकमागतः चित्तत्वैकसमाभ्यासान्महाचित्तमुपेत्य
स बभूव सर्वसमस्तेजसोरविवाबनो ९१
सार २

पनित्यर्थः ९० चित्तत्वं अंतःकरणतद्वृत्त्यनुगतं तत्साक्षि चिन्मात्रं तस्यैव विविक्तपदर्शनिधारालक्षणात्समाधिरूढा
भ्यासान्महाचित्त्वमपरिच्छिन्नचिद्भावं सर्वं सर्वत्रभूतेषु स्नेहद्वेषवर्जनात् कारुण्यादि विषमत्र समभावदर्शनात्त्व समः अ
नेन तस्य क्रमात्पंचमभूमिः षष्ठभूमिकाप्राप्तिरुक्ता ९०

वा०टी० तानवेदाहरति अस्तसमस्तयोमुदिनारदाद्याव्योमवीथ्यांवृसघाः तद्धर्द्धलोके विसर्पः १० यावदिच्छयावन्मारब्धस्वयं
उप० ११ निश्च लादृढा १२ चिंतितवान् चिंतितार्थदृढ निश्चयवान्सन् १३ मात्रास्पर्शान्शब्दस्पर्शादिगोचरवृत्तीः विचि
१६७ न्वानः वहराणीचेकरणउपसंहृत्यहृदिनिवेशयन् हृदिनिविष्टा नांचतेषांपरमार्थरूपः भावितः स्वांगमिवस्वात्मनेकी
कृतवृत्तिदृपाघनः सेधंघनवदेकरूपोयेन १४ समसंस्थानाकंधराकंठोयस्यतालुमूलतले आलग्नेनकंठस्थिद्रोकपाटलि
वेशितेनजिह्वामूलेनउन्नतमिवलसन्मुखंयस्य १५ अर्थरूपादिविषयेनसंयोजितमनोदृष्टीयेनप्राणादिप्रवाहाणांसंरोधे

अस्मत्प्रभृतयः सर्वेनारदाद्यास्तराघव वृसविस्वीस्वराद्यास्त्ववस्थावस्थांव्यवस्थिताः १० एतामालंब्यपदवीस
मस्तभयनाशिनीं उद्दालकोसाववसद्यावदिच्छंजगद्गृहे ११ अथकालेनवहुनावुद्धिस्तस्यवभूवह विदेहमुक्ति
स्तिष्ठामिदेहंत्यक्त्वेतिनिश्चला १२ एवंचिंतितवाद्गिरिगुहायांपुण्यवासने वद्धपद्मासनस्तस्थावर्द्धोन्मीलितलोचनः ॥
१३ संयम्यशुद्धसंरोधात्द्वाराणीनक्षचेतसः मात्रास्पर्शान्विविच्यानोभावितस्वांगचिद्घनः १४ संरुद्धप्राणपव
नः समसंस्थानकंधरः तालुमूलतलान्नग्रजिह्वामूलोन्नसन्मुखः १५ नवहिर्नोतरेनाधोनाद्धर्वनार्थेनसंश्
न्यके संयोजितमनोदृष्टिर्दतैर्दंतानसंस्पृशन् १६ प्राणप्रवाहसंरोधसमःस्वच्छाननच्छविः अंगचित्संविदुत्तान
रोमकंटकितांगभूः अंगचित्संविदाभ्यासाच्चित्सामान्यमुपाददे तदाभ्यासाद्ववापांतरानंदस्पंदमुत्तमं १८ ॥

समस्तक्रियाकृतदेहमनः करणाचांचल्यशून्यः स्वच्छाननच्छविः प्रसन्नवदनः अंगेतिसंबोधनेचित्संविदाचिद्रूपब्रह्मा
नंदानुभवेनउत्तानैरूर्द्धर्द्धर्वैर्लोमभिः कंटकितासंजातकंटकोअंगभूर्यस्य १७ तस्यानंदाविर्भावेपूर्वोक्तिमेवक्रममाह अंगेति
अंगेष्वंतःकरणेकदेशभूर्द्धत्तिभेदेषुमतिविंवताचित् अविच्छिन्नासंविदाचस्वोपाधिभूतवृत्तिभेदानांविलयाभ्यासा
च्चिवभूतचित्सामान्यमुपाददेप्रविवेशाविंवभूतचिन्मात्रानुसंधानाभ्यासाच्च अनंतरंदिउत्तमंसर्वोत्कृष्टमानंदस्पंदं वा १६९

267

षष्ठभूमिकायां चिद्वांतरभेदानपरिमृष्य चित्सामान्यस्वरूपभूतस्यचेत्याभावस्यात्यंतभावनाद्दृढत्वसंस्कारणमात्यंतिको
च्छेदेसति यथा चित्तं संलीयते तदास्वमात्रसत्तयास्थितः सिध्यंती परिशीलय चिदचिदुभयानुगतसत्तैवसत्तासामान्यमित्यर्थः
सर्ववृत्तिप्रतिबिंबिताच्चित्सर्वदृश्यबाधेचेत्यांशेवृत्तितद्विषयैःरहितासतीयदास्वात्मनिविंब चैतन्येलीयतेतदातस्यविंबस्य
असद्रूपंयत्सिंस्तत्सद्रू पमाकाशस्तद्वत्पद्मायसत्तासामान्यवाबोध्येत्यर्थः चेतश्चित्तवृत्त्यभिव्यक्ताखंडचैतन्यं ४ यदासर्वा
लोभूतानिस्वपारमार्थिकरूपेणस्वरूपमेवआभासवप्रथमानान्यातथाविध्वंसत्तासामान्यायातीतिपद्मोपमा अतःसदेहाद

श्रीवसिष्ठः यदासंलीयतेचित्तमभावात्यंतभावनात् चित्सामान्यस्वरूपस्यसत्तासामान्यतातदा २ नूनंचेत्यांशरहि
ताचिद्यदात्मनिलीयते असद्रूपवदत्यच्छासत्तासामान्यतातदा ३ यदासर्वमिदंकिंचित्सवाह्याभ्यंतरात्मकं अपल
प्यवसेच्चेतःसत्तासामान्यतातदा ४ यदासर्वालोभूतानिसत्तासामान्यवेदनं स्वरूपेणस्वरूपाभंसत्तासामान्यतातदा॥
स्वात्मनि ४ ५ कूर्मोंगानीवदृश्यानिलीयते^ अभावितान्येवयदासत्तासामान्यतातदा ६ दृष्टिरेषाहिपरमासदेहादेहयोःतदा
मुक्तयोःसमंभवत्तुर्यातीतपदोपमा ७ व्युत्थितस्यभवत्येषासमाधिस्थस्यचानघ ज्ञस्यकेवलमज्ञस्यनभवत्यवबोधजा॥
अस्यांदशिस्थितास्सर्वेजीवन्मुक्तामहाशयाः सिद्धरसाइवभुवि व्योम वीथ्यामिवानिलाः ८ ॥ ॥

हमुक्तयोः समानस्वरूपस्थितौविशेषोनास्तीत्यर्थः ७ सयंदृष्टिःपंचमादिभूमिकास्वपिसमाधिस्थस्यभवतिसप्तमभूमिका
रूढस्यतुव्युत्थितस्यापिकेवलमज्ञस्यनभवत्येवेत्यर्थः ८ सर्वेपिजीवन्मुक्ताः अस्यांदृष्टिस्थिताः संतःभुविसिद्धरसाःपारदा
दयइवव्योमवीथ्यांअतिलाद्रवचहिरण्हिकामृत्तिकाभोगत्वसारजोभिरस्पृष्टास्तिष्ठंतीत्यर्थः ९

वा॰टी॰
उप॰
१६८

असोबुसरणाउद्दालकः प्रतिव्रसांउभेदादपरिमितान्यनंता भिन्नभांसि अंतः स्वोदरेव्याप्नुवंतियादिशास्ता अपिमापुंशी
लमस्य अनेनदेशकृतपरिछेदनिरासः सर्वदासर्ववस्तुषुपूर्णंसर्ववस्त्वाधारभुवनानांभरणधारणपोषणंचशीलं
यस्य अनेनसर्वाधिष्ठानतोक्ता वस्तुकृतभेदनिरासः भूरिभिर्भूयोभिर्गिरेस्तन्मजनैराप्रसेव्या कथनगणंवा अवृत्तिनि
मित्तधर्मान् अतीतं अनंतमाद्यं कालकृतपरिछेदहीनमतएवसत्यादिलक्षणं आनंदपतिसुखैकरसीकरोत्यखिल
मित्यानंदं भृसार्थंपरमसुखं बभूवेत्यर्थः २५ अथ एतस्मिन्नुजीवे स्वच्छभावं निर्मलस्वरूपं आद्यंपदंगतवतिसतितस
द्विजस्यतनुः शरीरं तत्रोपविष्टैवसतिषड्भिर्मासैः रविकरैः परितसाष्ठुष्कासतीभवह्वातघनज्जेभंकारैः कणितैः

अपरिमिततनवोपि दिव्यापिपूर्णं भुवनभरणशीलं भूरिभिर्व्योपसेव्यं कथनगणमतीतं सत्यमानंदमाद्यं परमसु
खमनंतं ब्रह्मणोसौ बभूव २५ गतवतिपदमाद्यं चेतसि स्वच्छभावं द्विजतनुरथमासैः सोपविष्टैव षड्भिः रविक
रपरितप्ता वातझंकाररम्या तनुरुरुभुजतंत्री शैलवीणा बभूव २६ अथ बहुतरकालेनैतदद्रेर्भविंतामुपपयु
रगकन्यासंयुता मातरः स्वात् अभिमतफलसिद्ध्यैसंयुता एव सर्वा अनलमिवशिखानां पंक्तयः पिंगकेशाः
२७ दिनकरकरस्पर्शैर्विप्रकंकालकंतज्जटिततिमुकुटकोटीरवक्रखङ्गांगमध्ये सकलविबुधवंद्यारविंवि
नीदेवदेवी निशिनवतरचंद्रनाकांतकांतिं चकार ॥ २८ ॥

रम्यातनुरुरूणां बालरूक्षणानां भुजानांवादनयोग्याभिः शिरातंत्रीभिः शैलस्यपर्वतस्य वीणेवविलासहेतुर्बभूवेत्युक्ते
त्ता २६ अथ बहुतरकालेन घरामासेनेतियावत् एतद्वत्तं किं तामद्रेर्भुवं स्वात् नभस्तलात् अगकन्यासंयुताः परस्पर
सहचारि तानियमात्सर्वासंयुताः सदामिलिताएवस्थिताः ब्राह्म्याद्यामातरः कस्यचिद्भक्तस्याभिमतफलसिद्ध्यै शिखानां
ज्वालानांपंक्तयः अनलमिवनां अद्रेर्भुवं उपपयुः २७ तासांमातृणामपिदेवी पूज्या विंखिनी चामुंडा दिनकरस्यकरैः

तस्यपूर्वंसत्तासामान्यानुप्रवेशमाह तदास्वादनतइतियावन्न निरतिशयानंदास्वादनं तावदेवनुचित्तंनिरोधत्क्लेशणसहि
स्तुतयावबहिः प्रवर्त्तते आस्वाद्वितेत्वानंदे तत्रैवगुडपिपीलिकान्यायेनाशक्तेस्वरूपमपिविस्मृत्यस्यानुगतंचित्सामान्यंवि
स्तृतयावबहिः प्रवर्त्तते आस्वाद्यितेत्वानंदे तत्रैव गुडपिपीलिकान्यायेनाशक्तेस्वरूपमपिविस्मृत्यस्यानुगतंचित्सामान्यंनि
रतिशयप्रकाशं सत्तासामान्यभावंनयतिसएवचित्सामान्यदशाक्रमस्यलयस्तस्यसत्तासामान्यप्राप्तिश्चेतभावः १८ त
येवतस्यापुनरावर्त्तिनीस्थितिमाह तस्याविति समेप्योपिसमः आत्यंतिकविक्षेप वैषम्यशून्यआभोगः स्वरूपंयस्य नवि
घंते आनंदाः समायस्यतस्याविधानंदेनप्रसन्नगलान्मुग्धेभ्यः सुंदरेभ्योपिसमः सुंदरेभ्योपिमुग्धामुखद्युर्यस्यतथा
तदास्वादनतोलीनचित्सामान्यदशाक्रमं विश्वंभरमनंतालमसत्तासामान्यमाययो १९ तस्योसमसमाभोगः परां
विश्रांतिमागतः आनानंदसमानंदसुग्धमुग्धमुखद्युतिः २० संशांतानंदपुलकः पदंप्राप्यामलंगतः चिरकाल
परिक्षीणमननादिभवभ्रमः वभूवसमहासत्तोलिपिकर्मार्पितोपमः समःकलावपूर्णेन शरदक्षांवरेंदु
ना २२ उपशशामशनैर्द्दिवसेरसोकतिपयेस्वयूर्त्वविमलात्मनि नतरसः सैरदंतमिवामले रविकरोजसिज
न्मदशांतिगः २३ गतसकलविकल्पोनिर्विकाराभिरामः सकलमलविलासोपाधिनिर्मुक्तमूर्त्तिः विगलि
तसकलमाधं तत्सुखंप्राप्यपस्मिं स्तणमिवजलराशानष्टतैराकलंक्षीः २४
विधःसन् २० आनंदाविर्भावलिंगरोमंचादीनामपिक्रमादुपरमाहसंशांतेति जीवन्नेवपदंप्राप्यप्रारब्धभोहगते
तुमभन्नशेषक्षयादमलंगतःसन् २२ कलाभिनवपूर्णेन २२ नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवलीयंतइतिश्रुत्यु
क्तरीत्यातत्रैवतत्प्राणानातप्रोदकोष्णावक्रमाद्युपशममभिप्रेत्याहउपशशामेतिशरदंतेहेमंतेतरुरागरसः र
विकरोजसीवविमलेस्वपदेउपशशाम २३ प्राणाद्युपशमेपरिशिष्टं तत्त्वरूपंवर्णयति गतेत्यादिना अग्निवि

वा०टी० निर्मलमायातिमिरः प्रबुद्धोध्वस्तवासनः व्यवहारप्रसक्तोपिसमाधिस्थइतीर्यते अनेनउक्तप्रकारेणविचारवैराग्यस
उप० माभ्यधाभ्यासक्रमेणविहरन् शास्त्रश्रवणेन अर्थतत्वपरीक्षणेनगुरुवचनविश्वासेनस्वचित्तशोधनेनसर्वदृश्यनाधेन
१६६ परमपदविश्रांतिपर्यंतं अवश्यं विचारः कर्तव्यइतितात्पर्यार्थः २ ३ प्रज्ञास्वरूपमात्मसंप्रबोधनीतिप्राप्नोतिप्रापयति ५

श्रीवसिष्ठउवाच क्रमेणानेनविहरन्नार्यो मानमात्मना विश्रांतिमेति विततेपदेपमलयेक्षणः शास्त्रार्थग्
रुचेतोभिस्तावंताविचार्यते सर्वदृश्यत्यागाभ्यासाद्यावदासाद्यतेपदं २ वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागरुमयःक्र ग्रं २
मःपदमासाद्यतेपुरायंप्रज्ञायैकयाथवा ३ संप्रबोधवतीतीक्ष्णाकलंकरहितामतिः सर्वसामग्रीहीनापिपदंप्राप्नो
269 तियास्वतं ४ श्रीरामउवाच॥ भगवन्भूतभव्येशकश्चिज्ज्ञातसमाधिकः प्रबुद्धइवविश्रांतोव्यवहारपरोपि
सन् ५ कश्चिदेकांतमाश्रित्यसमाधिनियतःस्थितः तयोस्तुकतरःश्रेयानितिमेभगवन्वद ६ श्रीवसिष्ठ०
इमंगुणसमाहारमनात्मत्वेनपश्यतः अंतःशीतलतायास्यसमाधिरितिकथ्यते ७ दृश्येनास्तिसंबंधइतिनिश्चि
त्यशीतलः कश्चित्संव्यवहारस्थःकश्चिद्ध्यानेव्यवस्थितः द्वावेतौरामसंपन्नौयत्तस्यांतःपरिशीतले अंतःशीतल
तायास्यानदनंततपःफलं ९ समाधिस्थानकस्थस्यचेतश्चेद्वृत्तिचंचलं तत्तस्यसमाधानंसममुन्मत्ततांडवैः १०
उन्मत्ततांडवस्थस्यचेतश्चेत्क्षीणवासनं तदस्योन्मत्तवत्तत्समंब्रह्मसमाधिना ११ स्पतर

कश्चित्प्रबुद्धःव्यवहारपरोपिसन्ज्ञातसमाधिकइवविश्रांतइत्यन्वयः ५ ६ अंतःशीतलतापूर्णकामनाज्ञानप्रतिबंधफलंत
स्याभिविक्षेपप्रसक्त्यभावात्सैवसमाधिरभिधीयतइत्यर्थः ७ मनसिसतिदृश्येविक्षेपहेतुभिःसंबंधःस्यात्ननुममतद
स्तीतिनिश्चित्येत्यर्थः दृश्येनास्तिसंबंधइतिपाठस्तुसुस्पष्टएव ८ ९ १० ११ ॥ ॥ ॥ ॥ १६६

यस्य मूकदृष्टिकल्पितोस्थिमांसादिमयः स्थूलदेहोपि विजगद्धायादेव्याः शिरोभूषणतया सर्वोत्कर्षं प्राप्तस्तेन सर्वो
त्कृष्टपदं प्राप्तमिति किं वाच्यमिति ज्ञानमहात्म्योत्कर्षं दर्शयन्नाह इतीति उक्तरीत्या उद्दालकस्य कुत्सिते देहो देहकं
स्तुष्ट विलसति विराजमाने मायूरबर्हाणां व्रजः समूहस्तद्वल्लक्षणाः व्यालोलाः पकंपमानाः आर्द्रलवा मेघस्वडायास्मि
न् नवैः प्रत्यग्रैर्मंदारमालागुणैर्विवलितेनवेष्टिते विंदिव शिखाख्याया महत्या भगवत्या लीलापेलिलाभे शिरोभूषण
मात्ये अंतेषु अग्रभागे पुष्पपटलाभि यस्य तथाविधे वेणीबद्धजालप्रशस्तपृष्ठ उपागच्छति लताजाले भृंग इव शेते सुख
विश्रांतिं भजते इत्यर्थः २९ उक्तमुद्दालकाख्यानमुपसंहरन् तत्परिशीलनप्रसादात्तथाविधाश्रयपादशितिप्रकाराउ

उद्दालकदेहकं सुविलसन्मायूरबर्हव्रज व्यालोलावलवैर्नवैर्विवलितं मंदारमालागुणैः शेते खिंखिणी
काम्महाभगवती लीलालताभे लताजाले भृंग इवांतपुष्पपटले पश्चात्पुण्यागच्छति २९ एषोद्दालकचित्तर
तिकल्पनावल्ली विवेकस्फुरत् स्वानंदप्रविकाशभासिकुसुमा हृत्कानने विस्तृता रूढा यस्य कदाचिदेव विरह
न्नेषवसंछायया नासावेति वियोगमेति सफलेनाश्चेतरां संगमं ३० इति मो० सोपाये उप० प्र० उद्दालकनिर्वाणसर्गः ५५

द्दालचित्तस्य रत्नेर्विदेहकैवल्यप्राप्त्यंतसकलचरित्रस्य कलना आदरनैरंतर्याभ्यासस्थिरांतलक्षणा कल्पवल्ली यस्य
हृत्कानने रूढा मार्दुर्भूता सती उत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहणक्रमेण विस्तृता यस्य सोपुरुषस्तापत्रयार्कसंकुलेव्यवहारकांता
रविरहन्संचरन्नपि सत्पश्यांति तदत्पादिगुणसमिश्रीतलया संतोषलक्षणया छायया अग्रपर्णे एवकारः कदाचिदवि
योगेनेति नप्राप्नोत्येव किंच सउद्धेस्तरां सर्वोत्कृष्टतमेन मोक्षफलेन संगमं पुनरावृत्तिरहितं स्वात्मभावेन संबंधं एति प्राप्ता
तीत्यर्थः वरूपसा वल्ली हृदि संरोप्य विहारणीयेत्यर्थः ३० इति मो० टीका वाशिष्ठता० उप० प्र० पंचपंचाशः सर्गः ५५

शांतचित्तभ्रमस्यशारदाकाशकल्पस्येत्यर्थः रागादिरहितमता चित्तेन मतस्य २५ सुस्थितं रागादि निर्दिष्टं चित्तं नानाविधविष
वा॰टी॰ यभ्रमस्यांतेलयेन पुनस्सुस्थानसहस्रबीजभूतो सुषुप्तता एति निर्वाणं शांतरागादिवासनं तु चित्तं निर्वाणं मोक्षमेति २६ तर्हिभ्रा
उप॰ कार्यं व्यवहारार्थव्यवहारिणोस्तत्वविधेस्तस्य: समाधिरूकस्तत्राहसर्वेति तत्ववित्समाधौ सर्वभावपदातीतं पश्यति व्यव
१७० हारे तु सर्वभावात्मकं पश्यती त्येकपिंडमात्राहंमालाभावान्न तस्य रागादि रितिनविक्षेपप्रसक्तिरितिभावः २७ उक्तमेर्थं कल

शांतचित्तमहाभ्रस्यजनजालोज्वलान्यपि नगराण्यपिशून्यानि वनान्यवनिपालज: २५ रुत्तमश्चित्तमत्तस्य विल्लना
निचनान्यपि नग रा णि महालोकपूर्णानि परवीरहन् २५ सुप्तितं चित्तमभ्येति भ्रमस्यांते सुषुप्ततां निर्वाणमेति
निर्वाणं यथेच्छसितथा कुरु सर्वभावपदातीतं सर्वभावात्मकं च वा य: पश्यति सदात्मानं स समाहित उच्यते २७
270 इहितानीहिते क्षीणे यस्यांतर्वितताकृते सर्वभावां समायस्य स समाहित उच्यते सदात्मनासदेवेदं जगत्पश्यति
नोमन: यथात्मप्रेतथैवास्मिन्जाग्रत्यपिजनेश्वर २९ यथा विपत्तिकालोका विहरंतोपसम्मा: असंबंधा
तथा तस्य ग्रामोपि विपिनोपम: ३० अंतर्मुखमना नित्यं सुप्तो बुद्धो व्रजन्नपि पुरं जनपदं नाममरण्यमिव पश्य
ति ३१ सर्वमाकाशतामेति नित्यमंतर्मुखस्थित: सर्वथानुपयोगपत्वाद्भूताकुलमिदं ज गत् ३२
तत्राह इहितेति इहितानीहिते रागद्वेषौ २८ कथं सर्वभावा: समास्तद्दर्शयति सदात्मेति तस्य मन: कथ्यास्वप्ने तथा जा
ग्रत्यपि इदं दृश्यं सदात्मनासदेव पश्यति जगत्सघ्यतिरिक्त रूपेनोपश्यतीत्यर्थ: २९ नगराण्यपिशून्यानीति यदुक्तं तदुप
पादयंति यथेति विपत्तिकाएणावीथिकातत्रसमवेता अपि वहवो जना: स्वस्वकार्यं व्यवहरंतोप्युदासीनस्यानुपकारि
त्वादसत्प्राया स्तद्वत् ३०·३१ भूतै: प्राणिभि: पृथिव्यादिभिश्चाकुलमपिवाधितत्वादाकाशतां शून्यतां ३२

व्यवहारिणीकर्तृत्वप्रयुक्तोबंधः किंनस्यात्तत्रा
असंदेहंमवसंदेहोछेदिपरमपदंगतोनत्रप्रतिष्ठितोचेदित्यर्थः २२ कुर्वन्नपिरागादिविकारानुदया
त् अकर्त्रितिप्रतनुवासनंनिर्वासिनं यथाकांतादिकथासंश्रवणेअन्यत्रप्रसक्तमनाः स्वभ्रपातेतत्रस्थि
तत्प्रयुक्तैर्दोषैर्नबध्यतेतद्वदित्यर्थः २३ निस्पंदान्यंगानिदेहावयवा यथस्यतथाविधमपिसुप्तस्यमनः
तोचयथाकर्तृतद्वत् २४ निर्वृतिः सुखविश्रांतिः २५ ध्यानाध्यानेसमाधेसमाधीतद्वेशाः अनंकुरअंकुरबीजवा

व्यवहारीमबुद्धोयः प्रबुद्धोयोवनेस्थितः द्वावेतौसुसयोन्नूनमसंदेहपदंययो २२ अकर्तृकुर्वदप्येतच्चेतः प्रत
नुवासनं दूरेचेतरंगतमनाजंतुकथाश्रवणेयथा २३ अकुर्वदपिकर्तृचेतः प्रघनवासनं निस्पंदांगमपि
स्वप्नेस्वभ्रपातस्थितात्मिव २४ चेतसोपदकर्तृत्वंतत्समाधनमुत्तमं तद्विद्धिकेवलीभावंसाशुभानिर्वृतिपरा २५
चेतश्चलाचलत्वेनपरमंकारणंस्मृतं ध्यानाध्यानेदशात्तेनदेवानंकुरंकुरं २६ अवासनंस्थिरंप्रोक्तंमनो
ध्यानंतदेवतु सएवकेवलीभावः शांततैवचसातदा २७ तनुवासनमत्युच्चैः पदायोद्यतमुच्यते अवासनंम
नोकर्तृपदंतस्मादवाप्यते २८ घनवासनतत्तुचेतः कर्तृत्वभाजनं सचदुःखप्रदंतस्माद्वासनांतनुतांनयेत् २९
प्रशांतजगदास्थोंतर्वीतशोकभयैषणः स्वस्थोभवतियेनात्मासससमाधिरितिस्मृतः ३० चेतसासंपरित्य
ज्यसर्वभावात्मभावनां यथातिष्ठसितिष्ठत्वंतथाशैलेगृहेथवा ३१ गृहमेवगृहस्थानांसुसमाहितचेतसां॥
शांताहंकृतिदोषाणांविजनावनभूमयः ३२ अरण्यसदनेतुल्येसमाहितमनोदृशां भवतामिहभूतानांभू

सनाशून्यमितियावत् २६.२७ तनुवासनंचतुर्थ्यादिभूमिकासुक्षीयमाणवासनंअवासनंक्षीणवासनंपदंसप्तमभूमिका
प्रतिष्ठा २८.२९ प्रशांताजगतिदेहादिष्वेरआस्था अहंममतानिनिवेशायस्यसस्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठः येनउपायेनभवति

समाहितैः ग्रहेश्वंबरस्था २१.२२ अरतिस्थापरे

प्रथमावारेयत्नाप्यनामाकाशादीनामिव २३

तानामहत्तामिव २४॥

२०. सर्वविकृताभावेषु अस्माकमन्तर्बाह्यंभावाकाशस्थिते

वा०टी० तेस्सतितदहंममताध्यासात्तद्भंगे भूरिभंगभयं भवेदित्यर्थः भूरिभंगयमपपादयति द्यौरिति तत्तदाविभिर्हितात्मनोयुक्तमा
उप० दिसर्वंविस्तुतापत्रज्वालाज्वलितं सत् तथाविधः कल्पादिप्रलयारंभसमयस्सदा संपद्यत इत्यर्थः ५२ सम्मात्रालदर्शनेनतुक
२७२ र्मै द्रिदैर्व्यवहारेपि अभिमानाभावाद्धर्षशोकादिविक्षेपलेशस्यापि प्रसक्तिरितिसहसमाधिस्य तुल्यतेव फलतीत्याशय
नाहंयत्वित्यादिना ५३ पूर्वपर्यंत उत्पत्तिरपरपर्यंतो नाशस्तत्सहितां एतास्सृष्ट्युजनप्रसिद्धात्वहंममता दृष्टिषु ५५ किमर्थमह
सतीतिचेदहंममेतिदृष्टितागोचरयोरभिमानाभिमतयोर्लक्षणयोरहंताजगतोराश्रयस्यैव सिद्धाभिप्पात्वादित्याह समेइति
तेहिसर्वानुभवसिद्धप्रत्यक्षत्वभावमपि वास्यानां श्रुतिसिद्धब्रह्मसत्वभावेवानतावन्मपिदशोदृश्यपाश्रयत्वायोगात्रापि परेब्रह्म

सबाह्याभ्यंतरे शांतमात्मनो भेदितं जगत् अहंत्वादिस्थिते भेदे भूरिभंगभयं नु तत् ५१ द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्व
तास्सरितो दिशः कल्पाग्निरिवज्वलितं सर्वमाधिहतात्मनां ५२ यस्त्वात्मरतिरेवांतः कुर्वन्कर्मेंद्रियैः क्रियाः न वशा
हर्षशोकाभ्यां स समाहित उच्यते ५३ यः सर्वगतमात्मानं पश्यन्समुपशांतधीः न शोचति ध्यायति वा स समाहित उच्य
ते ५४ सपूर्वापर पर्यंतायः पश्यन्जगतीगतिं दृष्टिष्वेतासु हसति स समाहित उच्यते ५५ समे परेपि नाहंतानज
गज्जन्मनोमपि वीचिवृंदेक्षितात नाभानाकाशफलधा तवः ५६

तो असंगाद्यपकूटस्थस्वत्वरूपे समे तस्मिन्नहंताजगज्जन्मादिवैषम्याधारत्वायोगात् यथा शरदातपसंभिन्नेषु दूराद्दृश्य
मानेषु वीचिवृंदेषु दृश्यमाना आतप्राप्त तप्तद्रुतरजतः प्रायाविस्फुरंतीपुंजाभूताकांतिर्नवीचिवृंदेक्षितरत्तिसमीपोप
सर्पणेतेषु निमज्जनान्वेषणे च्यदर्शनात् नापितद्वत्तदेहिष्व आकाशे असंगकूटस्थे चतुर्विधा क्रियाफलधात्वदर्शनेनवी
चिक्रियाजन्यफलाश्रयत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् आत्ताः साकांतिरिवाहंताजगती अपि निराश्रयत्वान्मिथ्यैवेत्यर्थः ५६ ॥ २७२

आजीवितस्थिते: यावज्जीवं ३३ यस्मात् अंतर्यत् याद्दशं तस्मं शीतलं वा चिनं तद्देव वहिर्जगदाकारेण स्थितमित्यर्थः
३५ तदेवाह द्यो रिति ३५ ३६ अध्यारोपदृष्ट्योक्ता अपवाददृष्ट्या आह नवहि द्विमिति कथं तर्हि तत्र जगदाकारभा
नं तत्राह यद्दिति यद्वस्तु प्राग्वासनावलाद्यथा कचितं तथा तद्रूपेण परमार्थतत्वमेयो स्थितिमित्यर्थः ३७ आलतत्वस्वरू
पत अंतरं वस्तु तदेव वाह्येन जगत्तया भातितद्रूपाद्यनुसारि संकोचेपि सति प्रवि काशिच भवति यथा संपुटांतस्थं क
र्पूरगंधरूपेण तथा भातिभवति चेत्यर्थः ३८ असन् चक्षुराद्यदृश्यपाहंकारादिरूपः नापि सन् तदस्पवाहस्थूलरूपः

अंतःशीतलया तात्कुलब्धायां शीतलं जगत् विज्वराणां भिवनृणां भवत्याजीवितस्थितेः ३३ भवत्यखिलजं
तूनां यदंतस्तद्वहिःस्थितं अंतस्तापतप्तानां दावदाहमिदं जगत् ३४ द्योत्त्वमा वायुराकाशं पर्वताः शरितो दि
शः अंतत्करणतत्वस्य भागा वहिरिव स्थिताः वटधाना वटइवदं तस्थं सदात्मनः तद्धहिर्भासते भात्वद्दिका
शपुष्पगंधवत् ३६ नवहिर्षंनवांतस्थं कचित्किंचनविद्यते यद्यथा कचितं चित्वा तत्तथातत्वमुत्थितं आल
तत्वांतरं भाति वहिर्वृनजगत्तया कर्पूरमिवगंधेन संकोचेप्रति संकाशिच ३८ आत्मैवस्फुरतिस्फारं जगत्वे
नाप्यहंतया वाह्यात्वेनांतरत्वेन स च नासन्न सन्निभः ३९ वहिर्धनांतरं वाह्यमतस्थनारंतरं स्थितं यथाविदि
तमात्मायेस्वचित्तमनुपश्यति ४० सवाह्याभ्यंतरं शांतमात्मनोभेदितं जगत् अहंत्वादि स्थितमेदम्भरिभगमयं
किंतु विभ्रमत्मयत्नस्यतसन्मात्ररूपइत्यर्थः ३९ अतएवायमात्मा आंतरं स्वचित्तमेव वयथाविदितं पूर्ववेदनानुसारेण वहि
र्घतवहिर्मितेन च चक्षुरादिना वाह्यं जगदाकारमनुपश्यति अतः स्थनजाग्रद्वासनादिना आंतरत्वादि स्थितं स्वभराज्याद्यनुप
श्यतीत्यर्थः ४० नवहिर्षंनवांतमितियदुक्तं तद्युक्त्यानुभावयति सवाह्याभ्यंतरं द्विविधमपि जगद्भयानुस्यूतसदात्मनः

वा०टी० अज्ञेषु तर्हि किस्य कलंकस्त्वं दर्शयति संविदितिस कलंकैः शास्त्रनस्यनुज्ञातसेवन दूषैतेः वासनारूपैः ऐंद्रियकसंवि
उप० द्भिस्तदायतनेनप्रस्थेणा देहेनतद्भोग्यैः शब्दार्थरूपैर्विषयैश्च अर्हत्वअहंकारप्रधानलिंगात्मा ५७ कस्मादुपायाद्देताः
१७२ कलंकोपशमस्तमाह समस्तेतिस्वभावस्य कलंकबाधाद् शान्त्याख्यन-प्रशांतोभवतीतिशेषः ५८ संसारदुःखप्राप्ते
स्तर्हि किं कारणं तत्तदाह अर्हत्वाध्यासाद्वासनालक्षणामन्यानि प्रसूतेरुच्छेदात्पुरुषस्यजन्मनीसतीत्यर्थः ५९ अतएव

संवित्पुरुषश्चार्थैः सकलंकैः कलंक्यते अर्हत्वं वासनारूपैः शुक्तिकारजतोपमैः ५७ समस्तवस्तुप्रशमा
त्सम्यक्ज्ञानाद्यथास्थितेः स्वभावस्योपशांतात्तिः कलंकोसतयाच्युतः ५८ अर्हत्ववासनानर्थं प्रसूतेः सं
विदात्मनः प्रस्नस्य विचित्रा गोसुखदुःखोनिजन्मने ५९ रज्वां सर्पभ्रमे शांते अहैनैतितिनिर्वृतिर्यथा अर्हत्व
भावसंशांतौतथांतः समतामता ६० यत्करोति यदश्नाति यद्ददाति जुहोति वा न तद्भ्रस्यनतत्रज्ञो माकरोतु
करोतु वा ६१ कर्मणास्ति न तस्यार्थो नार्थोस्त्यस्याकर्मणा यथास्वभावावगमात्स आत्मन्येव संस्थितः ६२ ३
द्वास्तते: समुद्यंतिनमंजयर्द्ध्वोपलात् याश्चाघंतिचताः सर्वाः सरवा स्थिवबीचयः ६३ ॥

272

वार्हत्वशांत्यासंसारदुःखनिवृत्तिरित्याहर ज्वामिति समतासर्वदुःखवैषम्यशून्यता ६० दुष्कृतफलमिवसत्फल
मपितस्यनास्त्यांस्तीतितस्यसर्वकर्तव्यहानिरित्याह यदित्यादिना ६१ अकर्मणाकर्मत्यागेन ६२ फलेच्छयालिप्तदुपाठे
कर्मणिप्रवृत्तिः स्यात् सैवतस्यपूर्णत्वात्तोदेतीत्याह इच्छा इति कदाचिद्वासनाभ्यासाउदिताः अपीच्छाः परमार्थदृशा
तस्यस्वात्मभूतारूवेत्याह याश्चेति ६३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ।

अहंताजगद्वैतं निरस्य तद्दृष्टभेदं निरस्य तिष्ठतीति यस्य तस्य अंतः अंतरं प्रत्यगात्मस्वरूपेण स्थितं अहंत्वं यस्मिंस्तथाविधं संपन्नं
दृश्यजगद्विभागादिकं मनश्च नास्ति तस्य तदधीनकल्पने चेतनाचेतनते अपि न स्तः अतः सर्वकारणवसर्वात्मा अस्ति न दितरो
जनश्चेतः न धातुर्नास्ति नान्योतोस्तिद्रष्टेत्याद्युक्तेरित्यर्थः ४७ तस्य लक्षणमाह व्योमेति व्याख्यां सम्यक् शास्त्रशिष्टचारा
विरोधेन शमः शांतिस्वभावः ४८ ४९ तत्त्वज्ञस्यैव समदर्शित्वे उपपत्तिमाह अर्थ इति अज्ञेन मूढेन अतनुर्महान् हिरण्यग
र्भैश्वर्यं तिस्तनुरल्पः काकिनीमात्रोपि वा कनककामित्यादि दृष्टो विषयः असद्रूपेण मिथ्यात्वेन न चेत्यते न दृश्यते अधि

यस्यांतरं स्थिताहंत्वं न विभागाद्भिन्नो मनः न चेतनाचेतनते सोस्ति नास्तितरोज्जनः व्योमस्थो व हिस्थेहं सम्यगाचर
तीह यः हर्षामर्षविकारेषु काललोष्टसमः शमः ४८ आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्टवत् स्वभावादेव न भया
द्यः पश्यति स पश्यति अर्थोतनुस्तनुर्वापि नासद्रूपेण चेत्यते सद्रूपेनानुभूतोज्ञेन तत्तेनैव तु तत्तया ५० इष्टशाशय
संपन्नो महासत्त्वपदं गतः तिष्ठतु देतु वा यातु मृतिमितु न तत्स्य तां ५१ वसतूत्तमभोगाढ्य स्वर्गे देवांगनाकुले सर्वभो
गासि भोगेषु मकृत्यपवान्मे न उद्दाममन्मथं पानतत्परो वापि न त्यजतु सर्वसंगपरित्यागात्समसापातु वा गिरौ ५३
चंदनागरुकर्पूरैर्वस्त्रिवापि परिलिंपतु ज्वालाजटिलविस्तारे निपतत्वथवानले ५४ पापं करोतु मद्दुष्टहुतं पुण्यपमे
कव अथवाप्रतिमायातु कल्पांतनिश्चयेन वा ५५ नासौ किंचिन्न तत्किंचित्कृतं तेन महात्मना नासौ कलंकमाप्नोति

ध्यानसद्रूपश्च नानुभूत इति सन्मात्रज्ञभावेन अपि न चेत्यते ज्ञानतत्त्वविदैतत्याद्दृश्यइति तस्यैवोभयथापि शमदर्शित्वमुपपद्यत इत्यर्थः
५० यस्मात्सर्वत्र समदर्शी निर्विकल्पः सर्वत्रिसर्वात्मतएव च वक्ष्यमाणेषु न हर्षविषादादिना लिप्यत इत्याह इष्टेत्यादिना तिष्ठतु किंचनः उदेतु ए
ष्वर्यादिभ्युदयं प्राप्नोतु नाम तिष्ठतु वा बाधवाद्विमरणं तत्त्यात्मसुनहर्षविषादतां अभ्युदयस्थिति नेतु ५१ ५२ उद्दाममन्मथमिति क्रियावि
शेषणं समं निर्विकार ५३ ५४ ५५ असौ समदर्शी किंचिन्मरणदुःखादिविकारिदेहमन्यादिरहंतांश्रयः अतएव तेन किंचित्कृतं

वा०टी०
उप०
२७३

आकारितास्तदाकारइवपिप्रसत्यनुषज्यते ६ सत् वर्तमानंतयास्फुरद्भासमानं ७ भावनंकल्पनं ८ इव्यद्दहिः
स्फुटत्वंमूर्त्तद्रव्यंतांच्छिद्रतानुसौषिर्यमितिभेदः ९ नैरंतर्यंनिविडतावहिर्द्रूपत्वाद्बहिर्व्यतिरिक्तमिवेत्यर्थः १० चेतना
निचिदाभासाः ११ चित्वंवर्त्तिभेदभिन्नचिदाभासेष्वनुमतंसामान्यवेद्यकल्पयतिसंजीवः १२ रसायनमम्रतंस्वत
आस्वादितंस्वप्रकाशतयानुभूतंउदितमाविर्भूतं १३

स्वतोपदात्मतोयस्यचिद्रूवत्वाद्विवर्त्तनं तदायताघटंतादिभेदाघाकारिताइव ६ स्वतोपद्यत्सरत्त
स्पस्वादितस्यवेदनं तदहंतादिभेदादिभुवनादेसत्स्फुरन् ७ यदात्मगगनस्यांतश्चित्वास्छत्वमत्ववेदनं
तदहंतादिभेदादिभुवनादीनिभावनं ८ यदात्मगगनस्यांतश्चित्वात्सौषिर्यवेदनं तदहंतादिभेदा
दिशरीरादिचसंदीपितं ९ स्वतोपदात्मकुड्यस्यनैरंतर्यनैरंतरं तदहंतादिभेदे नचित्वाद्व
हिरिवस्थितं १० स्वतोयदात्मसत्तायाश्चित्वात्सत्वेकवेदनं तदहंतादिभेदाच्चेतनानीतिवत्स्थि
तं ११ अंतरात्मप्रकाशस्यस्वतोयदवभासनं तदहंतादिभेदादिचित्वादिजीवइत्यववेदसः १२
अंतरस्तियदात्मेदोचिद्रूपश्चिद्रसायनं स्वतआस्वादितंतेनतदहंतादिनोदितं १३ परमात्म
गउस्यांतर्यश्चित्वादुदयात्मकं तदेवास्वायतेतत्रस्वतोहंतादिनांतरे परमात्मामयोश्चित्वाघदंतः
कचनस्वयंचेतनात्मपदेचांतरहमित्यादिवेत्यसौ नचाकिंचनवेत्यंतर्वेघस्यासंभवादिह नचास्वाद

आ० नेरस्वात्मन्येव १४ चेतनारूपेआत्मपदेस्वरूपे १५ मायिकजगदाकारानुभवस्यस्वप्रकाशस्वात्मानुभवमात्र २७३
त्वेमुत्यादनायपरस्पतिवेत्यास्वादयत्यास्वाद्यते इतिकर्मकर्तृभाववपदेशानतद्भेदसाधनाशयेनेत्याहनचेति १६ ॥

५५ पंचाभाससंख्यादइति च

273

तस्यसर्वात्मतांसर्वस्यतदात्मतांचद्रढयन्नुभयोर्निष्प्रपंचचिन्मात्रैतैवपरमार्थत: फलतेतिदर्शयतिसकलमिति अखिलअखंडंप
त: अत्रजगतिविभागतांत्रिविधद्देशगलिताकाचिन्नास्ति एवंभेदकार्यकारणोपाधीनांततत्सात्त्विकचिन्मात्रैसतत्वावित् सर्व
जगधिष्ठानसन्मात्रमेवयतोसोपरम: पूर्णतानुरूप: सर्वदोषास्पर्शत्त्वपावनोय: परमात्मातदेकरूपी इति अनयारीत्या अकिंचि
त्सर्वहैतनपंधनिर्मुक्त: रूपमात्रपरिघिष्ठोसौनित्ययुक्त: संपन्नइत्यर्थ: ६५ इतिश्रीवा० ता० शो डपशमप्र०नोषट्पंचाश: सर्ग:

सकलमिदमसावसौचसर्वंजगदखिलंनविभागिताच्रकोचित् परमपुरुषपावनैकरूपीसमदितितत्सदकिंचिदेव
नासौ ६५ इतिश्रीमो०क्षोपायेषु०शे०ध्यानचीरोनामसर्ग: ५६॥ श्रीवसिष्ठउवाच यदात्ममहिम्नस्यत्वमित्रि
त्वातीन्नणात्ववेदनं तदहंतादिभेदादिदेशकालादिचेत्यज: १ यदात्मलक्ष्णस्यांतस्थितवालवणवेदनं तदहंतादिभे
दादिदेशकालादिमत्स्थितं २ स्वतोपदंतदात्मेक्षोत्थितत्वान्माधुर्यवेदनं तदहंतादिभेदादिजगत्वादिजृंभितं ३ स्वतोय
दात्मदृषदस्थितत्वात्काठिन्यवेदनं तदहंतादिभेदादिदेशकालादिनांगतं ४ स्वतोपदात्मशैलस्यजतपाजाड्यवेदनं तद
हंतादिभेदादिभुवनादीतिसंस्थितं ५ १ ॥

अततत्वस्वभावाचिदत्का द्दश्यस्वभावतां यांधितेसाचिद्देतिचिदनेनेतिवरापते एवंसर्वजगतस्थितदभेदेपरमार्थत: सिद्धे
व्यवहारेपिजगद्धिचिंमतन्नद्रूपचित्स्वभावएवेतिफलतमित्याहयदित्यादिना आलेनप्रकाशतेक्षणायंमरीचंतस्यचित्वातेक्षणे
प्रयारूपंयद्धेदनंतत्स्थानीयं अज्ञातब्रह्मस्वभावएवअहंतात्वता दिरूपंघटकुलभेदादिरूपंतदाधारदेशंकालादिरूपंच
जगदितिअतस्थितभेदसाधनात्फलितमित्यर्थ: १ २ तत्वादिनातत्तदाकारभेदेनजृंभितेअभिव्यक्तं ३ ४ जाड्यंगारवं ५

१३

यदात्वनेनस्वच्छसन्मात्रसद्रूपदेशादेरपस्यजगतोज्ञाततात्र्प्रधिष्ठानसन्मात्ररूपस्फूर्तिरेवजीवनंसारः परमार्थोस्यैति
स्तीतिजीवनंसर्वेषांपदवीनंतादृशमानंदरूपमेवजीवनंभोक्तुः सारोज्ञातस्तदादाभोगभाकधिष्ठानयोर्द्वयोरपिचिद्रूपत्व
पर्यवसानेज्ञजीवयोः जीवेश्वरयोर्भेददृष्टत्वंतेनास्तिसर्वचैवशिवंततइत्यर्थः २२ जीवेश्वरभेदकाज्ञानेनध्वस्तज्ञतुरीयभेदोपि
निवृत्तइत्यखंडः पूर्णानंदैकरसचिन्मात्रसाम्राज्यसिद्धमित्याहयथेति २३ शिवकशार्थमनूद्यापसंहरति सर्वमितिसर्वंजग
दूपंसमंतात्भास्वरंपूर्णस्वप्रकाशरूपंस्वदनंस्वा तदेकरसंचैतंविषयेभ्योविरहेनस्वव्यावर्त्तकधर्मेणचरहितंप्रशांतंब्रसत

यथोदेतियथाज्ञस्यतत्रस्थितिर्नैनयादृशी अनन्येचान्यताब्रुज्ञासतथाज्ञंभतेतथा २४ जीवनंज्ञातताज्ञाताजीवनं
जीवज्जीवनं अस्यंतमस्तिनोभेदष्ट्रूपत्वेज्ञजीवयोः २५ यथाज्ञजीवयोर्नास्तिभेदोनामतथैतयोः भेदोस्तिन
ज्ञशिवयोर्विद्धिशांतमखंडितः २६ सर्वप्रशांत म जमेकमनादिमध्यमाभास्वरंस्वदनमात्रमचेत्यचित्यं सर्वप्र
शांतमितिशब्दमयीतुदृष्टिः नवेधार्थमेवहिमुधैवतदोमितीदं २७ मोक्षोपायेषु॰ शिवभेदनिरासोनामसर्गः ५७

इवसर्वप्रशांतमितितात्कालिकशब्दमयीपदवाच्यार्थभेदसंसर्गगोचराप्रत्ययभेददृष्टिः साक्षात्प्रयोजनशून्यत्वान्मु
धैवहियस्मात्कारणात्विरोधप्रतिसंधानेभागत्यागलक्षणाश्रयत्वाल्लक्ष्यार्थाखंडबोधार्थमेवततः वाक्यबोधमखंडार्थ
रूपंतु ॐइतिॐकारइगद्भूसंवेकीकृत्यविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृततुरीयात्मकाकारोकारमकारार्द्धमात्रापादांतस्यतुर्ज्ञाविभज्य
पूर्वपूर्वपादानुत्तरोत्तरेषुप्रविलाप्यार्द्धमात्रयापदद्वयंपूर्णानंदैकरसंनित्यापरोक्षप्रत्यक्चिन्मात्ररूपंलक्ष्यते इदमेवसंसृष्ट
रूपमित्यर्थः २७ इतिश्रीवासिष्ठता॰उप॰शिवसप्तपंचाशत्तमः सर्गः ५७ ॥ =॥ ॥ ॥

274

चिनोति चेतन्यांतरात्मना विकरोति वेद्यस्य पलंभस्य १७ असन् आभासत इत्याभासो जगदाकारो यस्मिंस्तथाविध एव
१८ तर्हि यदात्मपरिच्छेपत्याधुके: कोपि प्राप्यस्तमाह अनयेति १९ पूर्वं विश्वान्यस्याच्छ रहितस्य कलसीभूतो बुद्ध्वल्मितं
प्रकुं अधिष्ठानसन्मात्रतया परिशिष्टं बाधितं जगत् शांतमेव शाम्यतीत्यर्थः २० ज्ञात्वा मायावी सर्वज्ञाः स्वामायाविनं ज्ञप्ति
रूपे आत्मनि अहंतादि रूपता जीवजगद्भाव मितियावत् २१ सदागतो बाधो परमार्थतो ज्ञप्तिमात्ररूपेण सर्वत्रेश्वरे २२
यद्वि जीवजगद्रूपेणात्यपरत्वेतर्हि ज्ञप्ते: जीवेश्वरभावयो: को विशेषस्तमाह ज्ञ इति ज्ञ ईश्वर: ज्ञतया ईश्वरभावेन शिवं नि
रतिशयानंदरूप ज्ञानं ज्ञानरंहया अनावरणापरिच्छिन्नत्वेन ज्ञानाभिव्यक्त्या सदैव जानाति अहंतादि अहंकारस्य

नाचं किंचिच्चिनोत्यंतश्चेत्यस्यासंभवेसति विंदतेनच किंचिद्घस्यासंभवादसौ १७ असदाभास एवात्मा अनंतो
मरिताकृति: स्थित: सदैवैकघनामहाशैल इवात्मनि १८ अनयानुवचोभंग्या मयतिरघुनंदन नाहंतादिजग
त्तादि भेदोस्तीति निदर्शितं १९ नचित्तमस्ति नोचेतानजगत्तादि विभ्रम: इदमेकां बुदाकारं शांतशाम्यति केवलं
२० यथावर्तादिता मेति द्रवत्वाद्वारिवारिणि तथाहंतादिता मेति ज्ञप्तप्तौ ज्ञ आत्मनि २१ यथा द्रवत्वं पयसिय
थास्पंद: सदागतौ अहंतादेशकालादि तथा ज्ञेज्ञप्तिमात्रके ज्ञोज्ञतया शिवंजानाति ज्ञानरंहया ज्ञातपेहंतया ज्ञे
नजीवादीस्तमिजीवनै: २३ अथ्योदंतियथाज्ञस्य तत्प्रिज्ञानेनयादशी अनन्यचान्यताबुद्ध्या सतयाजंभते तया २४

त्वेदृग्रूपजीवभावे तु ज्ञेन्चेत नभूयतेनापि अपिजीवनैर्जीवहेतुभि: प्राणाक विषयसंबंधाध्यासैर्जीवादिरूप एवात्मेति
ज्ञायतेनतत्वत इति विशेष इत्यर्थ: २२ अतएव जीवस्य पपार्भी तिस्तथात पेश्वरो विवर्त इत्याह यथेति यथावयाकामकर्म
वासनया यादृशा विषयज्ञानेन अज्ञस्य यथा यनयनदर्शनलाभोपभोगवैचित्र्यप्रकारेण यादृशी प्रियमोदप्रमोदप्रमोदादि
नानाप्रकारतृप्तिरूपभोगइदति अन्यनैत्यस्वरूपभोक्तुभोगपभोगवैचित्र्यरूपा अन्यताबाज्ञनवबुद्ध्या सपरमेश्वरस्तथा तदी

यकामादिवासनातथातथाऽडंभतेत्वगात्राणिविना

मयति विवर्तते वैचित्र्यं धत्ते इति यावत् २४

शानं २

वा॰टी॰ तस्यहिमवच्छृंगस्यस्थलेमूलदेशे ६ तेषांजीवनोपायमाह कैलाशेति कैलाशाख्यस्यश्रृंगपादाः प्रत्यंतपर्वतास्तदो
उप॰ पानांमेखलानांसंबंधिभिः तद्रोस्तैस्थ्नतत्गुल्मकैफलपुष्पकाष्ठमूलाद्युपजीवनेननैकरंजीविनः २० जयल
१७५ क्ष्म्याभुजइवपरपुरंजयः प्रजायाः पालनेचदक्षिणः राजावक्ष्यमाणविशेषणैर्वत्रसनविघाधिकारदर्शनाच्चासोत्तवि

तस्यहेमजटानामकिराताः संस्थिताः स्थले पिपीलिकावटतरोर्मूलकोशगताइव ६ कैलासैपादारण्य
नांतद्रप्तैस्तनुगुल्मकैः वसंतिचूकवल्लोद्रानैकटजीविनः २० आसीन्नेपालउदारात्माराजापरपुरंजयः
जयलक्ष्म्याभुजइवयः प्रजायाश्चदक्षिणः २१ सुरयुर्नामबलवानसुरघोरविद्विषहा अर्कः पराक्रमइव
मूर्तिमानिवमारुतः २२ जितोवैराज्यविभवेधनैर्गुह्यकनायकः शतक्रतुगुरुर्वेधेः काव्येरसुरदेशिकः २३
सचक्रेराजकार्याणिनिग्रहानुग्रहक्रमैः यथामात्यानपातिलान्नागोधीनानीवदिवाकरः २४ तज्जाभ्यांसुखदुः
खाभ्यामयतस्याम्भूपत स्वगतिर्विगिरावेधेः स्त्रिषागस्यवपक्षिणाः २५

275

इतिगम्यते २१ पराक्रमेअर्कइवेतियोजना २२ राज्यविभवेधनैश्चगुह्यकनायकोराजराजोधनेश्वरो पिजितस्तेने
तिशेषः काव्यैः रसालंकारादिशालिप्रबंधरचनेसुरदेशिकः शुक्रः २३ २४ २५ ॥ ॥ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽऽऽ ऽऽऽऽ ॥ ॐ ॥ श्री ॥ ऽऽऽऽऽऽऽऽ ॥ ॥ ॥ १७५

किरात शम्पसरखो निर्वेदोत्रोवर्ण्यते मांडव्योनोपदेशाश्वसर्वत्पागाद्युपायतः अत्रास्मिन्राद्रमयीदृष्टिर्वोधार्यमेवेति
उक्तेर्षे १ सुरयो निर्वासदे संवत्कुंतत्सन्निहितं हिमवच्छृंगवर्णयति उत्तरस्यादिशाइत्यादि भेदः सारभेदः इतियावत् भव
संभूतं निर्गतं कर्पूराणांपटलराशिः शार्वंहसनंचांद्रआतपोवेति प्रत्येकमुत्प्रेक्षा अथवा दिशाभेदः शार्वंहसनंचांद्रआ
तपोभवः भूमिप्राप्यकर्पूरपटलंसंभूतमितोप्रेक्षिकवैकल्पिकनानाहेतूपयाचारैकैवशिषशेत्प्रेक्षा २ हिमाद्रेः शृंगमिति
विशेषणात्मन्नुपनिहितप्रसिद्धजतादेरयमन्पइलिग्यते शैलकुंजरेणपर्वतश्रेष्ठेन हिमवतानिर्मुक्तस्पर्धतत्स्पशृंगपरंपरा

श्रीवशिष्ठउवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं किरातशम्पसरयोर्वृत्तांतं विस्मयास्पदं १ उत्तरस्यादि
शोभेदः कर्पूरपटलंभवः संभूतंहसनंशार्वंमुक्तो वा चांद्रआतपः २ हिमाद्रेः शृंगमस्तीहकैलासोनामपर्वतः ॥
शैलकुंजरनिर्मुक्तकलापस्यैवनायकः ३ विष्णोः क्षीरोदकइवस्वर्गेः सुरपतेरिव ५ गगनांगनानामनिशमतानांच
रणोहिता अशोकइवराजंतेयत्रांशोकावि [illegible] लासिनः ६ संच
रन्नृशंकरो द्विजभग चिंद्रमणिद्रवेः प्रवर्तंते निवर्तंतेयत्राजस्रंतुनिर्झराः ७ यालतारत्नशैलेस्वापीहूनदर्दीनदीः
मणेर्मिगगरोमैतैर्ब्रह्मांडवद्विवाहृतः ८
लक्षणस्यमुक्ताकलापस्यनायकोमहीतिवद्रत्यर्थः शैलस्यकुंजरस्योनिर्गतितस्यमुक्ताकलापस्यनायकः संग्राहकराशिरिवेति
का ३ नाम्पद्वंविष्णुनाभिकमलंगृहंस्वसुरकल्पितमित्यर्थोदृश्यते ४ रुद्रादवन्नेषुलंबमानामिदोलाभिः प्रेंखोलिकाभिः
लोलरत्नशलाकाभिरितिलहरीणाममिविशेषणं ५ गगनांगनानाप्रथममश्रीणां ६ यत्रयासुदिक्षुसंचरन्भवतितत्रभृगुषुप्रपा
तस्थलेषु प्रवर्तंतेअन्यासुनिवर्तंते ७ ब्रह्मांडवद्दिवेतिउक्तार्थीनामपियोगोदृश्यते पूर्याहावपूयावनपतिमहाभाष्यो किदर्शनात
द्योतकं वहनामण्युदंतं वाआदित्यमग्निरनुसमाहारोहतीतिवत्सहप्रयोगसंभवात्तेनोक्तेपिसादृश्येइवशब्दप्रयोगः अंडवत्वि

उडकार विशिष्टं वृत्तिमद्वर्णवाक्यं २

पायेन २ न१

वा०टी समतासमदृष्टिः अस्माविपयहृष्टिर्यथा नो देवेति तथा २८ वैराग्या मागादिरूपेण त्वयतेन अवणमनेनादिना त्वयं

उप० जकोस्वसंस्थेन त्वात्म बोधपर्य दृ क्षितेन पेलवना म इतामर्यौ विपा दास्यान कटकसत्द्वेवधात तेतिपावद २९

५७६ ३० स्वानि स्वीयानि पुत्रमित्री सिंसरीरगतानी द्रियाणि चास्यानि च तत्त्वतः कानि मुक्तितः कीदृशानि चेति विचार

येत्यर्थः ३१ अविचारध्वस्तपरिछिन्नतापगमान्महतां ३३ सतः परमार्थवस्तुभूतस्यतत्त्वतः नतोलपिष्यतितुला१

तद्यथासमतादेतिसूर्यरिस्मिरिवसवरि मतोममम्नेजानता तथाकारणायाकुरु २८ **मांडव्यउवाच**॥ त्वयतेनस्वसंस्थे

नत्वेनायसेनभूपते यथामनः पेलवता हिमवम्राविलीपते २९ त्वाविचारणयैवास्तु शान्तमंतर्मनोज्वरः शरदाग

ममात्रेणमिहिकामहतीयथा स्वेनैवमनसा स्वानि स्वशरीरगतानि च विचारपेंद्रियाणपंतःकीदृशान्यथकानि

च कोहंकथमिदंकिंवा कथंमरणजन्मनी विचारयांतरेवत्वंमहत्तामलमेष्यसि विचारणापरिज्ञातसभाव१

स्यतस्तव हर्षमयदशास्त्रतस्तोलपिष्यति तिनाचलं ३३ मनः स्वरूपमुत्सृज्यसममेष्यतिविज्वरं भूतएवविप

र्भ्रूत्वातरंगः पयसीवते तिष्ठदेवमनोरूपंपयित्यस्थ तितेनघ कलंकाविकलंकानांमन्वंतरगताविव ३५

यामिववनोन्नमनानमनाभ्याम नियतस्थितिंकरिष्यतीत्यर्थः ३३ विज्वरंतेमनःस्वंमनोरूपमुत्सृज्यभूतएवविपुःएवसि

अवस्वभावंभूत्वा शमंनिर्विनपतामेष्यति ३४ तर्हिकिंमनसः सतेवनंस्पतिनेत्याह तिष्ठदेवेति यथाएवविपुःएवमनो१

रंतेकलिकालंप्राप्यकलंकेपापैर्विकलंभुवनंपुनर्मन्वंतरगतौसत्याति ष्ठदेवकलंकंत्यजति तद्वन्मनोरूपंजीवन्मुक्तव्यव

हारभूतयातिष्ठदेवएवंतेनमनोरूपंत्यजतीत्यर्थः ३५ ॥ १७६

४१

[illegible] दानंप्रज्ञाज्ञानं २६ कर्तव्यसंशये प्रथमां कोटिं दर्शयति धनमिति तत्तस्मा
दुःखवशाविलाशोकाद्युद्भवं दर्शयति किं मातेमिति [illegible] प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः २७ द्वितीयां दर्शयति [illegible]
द्भुतोः [illegible] ज्ञानाय धनं प्रपद्य [illegible] निग्रहे [illegible] [illegible] १९ [illegible] यथार्थ [illegible]
हेतुना विना प्रज्ञावर्तते [illegible] मया [illegible] मिति शेषः २८ [illegible] धनं [illegible]
सर्वेषामेव भूतानां [illegible] प्रजायते २९ धनमेवं प्रपद्य [illegible] धनेना
किं मर्तिडियाम्येनं तिलान्यंत्रमिवोजसा [illegible] अथवा निग्रहं प्राप्तं करोम्येतेन वैवमा [illegible] विना
नंदवान्जनः [illegible] [illegible] कष्टमघोस्मि [illegible] स्ववान्
[illegible] १८ [illegible] अथैकदा गृहं तस्य [illegible]
इति [illegible] लापितं चैतेन [illegible] एकत्र [illegible] महावैनि [illegible]
[illegible] २२ तमसो पूजयामास प्रपृच्छं च महामुने संदेह [illegible]
निराय [illegible] परमावसुधापीठे संप्राप्त इव
परशु सर्वकोविद ॥ **गुरधुरुवाच** ॥ [illegible] भगव
माधवे [illegible] महतां संगमेनार्तिः कस्य नाम
सर्वधर्मज्ञ चिर [illegible] कर्ष तिमामतो
ननरपति संदेहं तु परामार्तिमाहुरार्ति विदा जनाः [illegible]
चिंतागजहरि [illegible] २० [illegible] २१ २२ परमां
[illegible] तत्र
[illegible] कर्षतिपोरयं २४
[illegible] २५ २६ [illegible]

वा॰टी॰ उप॰ १२७

यतयस्मिन्विषये तत्तं विषयं ४६ सर्वं दृश्यं परित्यज्य यत्किंचित्सर्वं यापरित्यक्तुमशक्यं दृष्टुं तदेव परं पदमित्यर्थः
४७ मनः सकलकारणकार्यपरंपरामये जगति मणौ सूत्रमिवानुगते सन्मात्रे स्वकल्पनया विजृंभितं सद्य
तिरिक्तं सर्वरूपं अलं निःशेषं मायास्यततस्तदनंतरं स्ववपुर्मनोरूपमपि मूलाज्ञाननाशबाधेन परिविलाप्य
चित्सन्मात्रेकरसमवतिष्ठेतिप्राप्तोतद्वत ब्रह्मरूपमित्यर्थः ४८ इति वाशिष्ठता॰ श्रे॰उप॰ रो॰ षट्पंचाशः सर्गः ५८

यत्र सर्वात्मनैवात्मात्माभायत तिद्वयं त्यक्त्वान्यकार्यप्राप्तौ तितन्नामनरपते तरत् ४६ स्वात्मावलोक
नार्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत् सर्वं किंचित्परित्यज्य यद्दृश्यं तत्परं पदं सकलकारणकार्यपरंपरामयज
गद्गतवस्तुविजृंभितं अलमपास्य मनः स्ववपुः स्वतः परिविलाप्य यदेति तद्वतत् ४८ मोक्षोपायेषु
पश्चा॰ रो॰ रघुदत्तानोमांडव्योपदेशः सर्गः ५८ वशिष्ठ॰ इत्युक्त्वा भगवानेनं सुरघुं रघुनंदन ययौ त्वमेवर
चिरं मांडव्यो मौनमंडलं १ गते वरमुनौ राजा गत्वैकांतमनिंदितं धियासंचिंतयामास को नामाहमिति स्वयं २
नाहं मेरुर्न मे मेरुर्जगन्नाहं न मे जगत् नाहं शैला न मे शैला धरा नाहं न मे धरा ३ किरातमंडलं नेदं मम नाहं
च मंडलं निजसंकेतमात्रेण केवलं देश एव मे ४ त्यक्तो मयैष संकेतो नाहं देशो न वै षमे इदानीं नगरं शिष्ट
मेषएवात्र निश्चयः ५ पताकावनपंक्त्याढ्या भृत्योपवनसंकुला गजाश्वसामंतयुता पुरी नाहं न मे पुरी ६

वाह्यमभ्यंतरं चैव दृश्यं संत्यजतो रहः इह राज्ञो विचारेणात्मलाभ उदीर्यते उक्त्वा उपदिश्य पत्वं त्वीयं मौनमंडलं मु
न्यावासदेशं १ २ तत्रादौ वाह्यदृश्ये आत्मतां आत्मीयतां च विचार्य निरस्यति नाहमित्यादिषड्भिः जगतसदनऊ
र्ध्वाधोलोकाग्रहांते ३ निजसंकेतः सर्वजनसंमत्यापट्टाभिषेकादिना अहं राजेति कल्पना तावन्मात्रेण अतरातास्मि

१२७

277

न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव ज्ञानफलं किंतु निरतिशयानंदसाम्राज्यमपि यत्प्रसादयोप्यनुकंपा इत्याह अनुक
म्पाइति ३६ यदा आकाशादीनामपि महत्ता तत्सत्ताधानात् तदा तस्य निरतिशयं महत्वं किं वाच्यमित्याशयेनाह विवेकीति
विवेकज्ञानमेव ज्ञानदीपे दृष्ट आत्मा येन ३७ ३८ कृपणं कामुकापरिपदूषितं पेलवं स्वल्पेपि कार्ये निमज्जति मुह्यति ३९
तथाप्रसिद्धया ४० तर्हि किं यत्सु विषयेषु किं यत्कालं वा वैराग्यं कर्तव्यमिति तत्राह तावदिति स्वयंज्योतिरात्ममात्रवि
शेषानुभवपर्यंतमित्यर्थः ४१ नानाश्रुतिशास्त्रपर्यालोचनमध्यात्मदर्शन पर्यंतमेवेत्याह तावदिति धातुस्वर्ण

अनुकंप्या भुवि पश्यंति श्रीमंतं सर्व एव ते दृष्टतत्त्वस्य तुष्टस्य ज नापि तुरिवावनौ विवेकदीपदृष्टात्मा मेर्व
म २ च्छन्नमसा पि अथ कश्चित्स्वल्पमहत्तायुतमार्यंदि महत्तामागतं चस्तत्त्वसंसारवृत्तिषु न निमज्जति हि
साधो गोष्पदे दधिवत् वारणः कृपणं तु मनो राजन्नु पेलवे पि निमज्जति कार्ये गोष्पदतोये पि गां गिमशकोय
था चेतोवासनया पंके कीटवत्य निमज्जति दृश्यमात्रावलंबिन्या लयादेन तथा तथा ४० तावत्तावन्मसावा
हो स्वयं संतपद्यते तिल यावधावत्परा ज्ञोकः परमात्मेव विष्यते तावत्प्रत्यात्मते धातुर्यावद्रूमेव शीर्यते
तावदालोक्यते सर्वे यावदात्मैवलभ्यते सर्वः सात्विकयावृक्षा सर्वे सर्वत्र सर्वदा सर्वथा संपरित्यज्य स्थाल
नान्योपलभ्यते यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मानलभ्यते सर्व पात्स्थापपदेत्याग शेष आत्मेति कथ्यते यावत्स
र्वं संत्यक्तं तावत्सामान्यमेवहि वस्तुनासाद्यते साधो त्वात्मलाभे तु का कथा ४५

करः धातुः सर्वं अध्यात्मशास्त्रं ४२ सात्विकियासर्वत्र वस्तुभूतया वृक्षा सर्वदा सर्वत्र देशे सर्वदा स्थपंसर्वथापरित्यज्य स
र्वैः पूर्णः आत्मा स्वात्मनैवोपलभ्यते न कदाचित्कुत्रचित्कश्चित् कतिपय विषयत्यागमात्रेणेत्यर्थः ४३ उक्तमेवार्थयति

सर्वेति ४४ सामान्यलोकव्यवहारसाधारणं गोध
नादि अप्यर्थे एवकारः यावदन्यत् किंचिद्वस्तु न संत्य
क्तं तावन्नासाद्यते ४५ ॥

रेकमुखेनापिद्रष्टयति यावदिति तत्कुतस्तत्राह

वा०टी० एवमनयैवयुक्त्यासाक्षिसंवेद्यंप्रत्यक्तिंप्रमेयंचत्यजामिहियस्माद्ब्रह्मांनाहंकिलेतिप्रसिद्धः विशुद्धविशुद्धसाक्षीग्र
उप० हं आत्मेतिस्थितः निरूपेप्रतिष्ठितइत्यर्थः १७ दर्शनमात्रेणाकंठंचामीकरवतद्भ्रामभ्रमाष्ट्रमभूतंदर्शयतिचि
१७८ तमिति कालेनअनादिकालादारभ्ययतमानोपिअघकार्यवान् परमपुरुषार्थफलवान्जातोस्मीत्यर्थः १८ ९

एवंत्यजामिसंवेद्यचेत्यंनाहंहितत्किल शेषोविकल्परहितोविशुद्धचिदहंस्थितः १७ चित्रमेषो
ल्लिलब्धात्माजातःकालेनकार्यवित् एषसोहमनंतात्मानोनासोस्त्यपरात्मनः १८ ब्रह्मलीद्रयमे
बायोसर्वभूतगणेतथा सएवभगवानात्मातंतुरेकोत्विवस्थितः १९ चिच्छक्तिरमलासेयंचेत्यो
मयविवर्जिता भरिताशेषदिक्कुंजाभैरवाकारधारिणी २० सर्वभावगतासूक्ष्माभावाभावविवर्जि
ता आब्रह्मभुवनांतस्थंसर्वशक्तिसमृद्धिका २१ सर्वसौंदर्यसुभगासर्वप्रकाशप्रदीपिका सर्वसं
सारमुक्तानांतंतुरांतररूपिणी २२ सर्वाकारविकाराढ्यासर्वाकारविवर्जिता सर्वभूतौघतांयाता
सर्वदासर्वतांगता २३ चतुर्दशविधान्येषाभूतानिभुवनोदरे एतन्मयीयंकलनाजगतीवद
नात्मिका २४ मिथ्यावभासमात्रंतुसुखदुःख दृशागतिः नानाकारमयाभासःसर्वमात्मैवचि

278

एषब्रह्मेदमित्यादिश्रुतिगणानानुभवेनसंवादयतिब्रह्मणीति १९ अज्ञानांभयहेतुत्वाद्भैरवाकारधारिणी
सर्वेषुभावेषुमनोवृत्तिषु गताप्रतिबोधविदितंमतेमितिश्रुतेः २१ सर्वसौंदर्यनिरतिशयानंदत्वेनसुभगाप्
णी संसारलक्षणानांमुक्ताफलानां २२ २३ भुवनसंख्ययाच्चतुर्दशविधानिभूतानिविधेनइतिशेषः २४ २५

अर्थेन संकेतेन संबध्यत इति संबंधः ७ आकुलः काकिनी कार्पापणा संबंधवद्‌ध्यपरंपराव्यवहारसिद्ध इति यावत् ॥ ८ संकेतमात्रस्यागोपायेन वाह्यो संबंधं निरस्य अचेतनत्वहेतुना देहेंद्रियादि निरूपितं निरसितुमारभते देहमात्रमित्यादि ना ९ संश्लेषसंबंधमपि नेति असंगत्वादित्यर्थः १० ११ १२ बुद्धींद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि १३ अपबुद्धिरहंकार इति यावद् रूपत इति दृष्टिः सापि नाहं न ममेत्यपह्नूयत इत्यतः सा मनोमयी अंतःकरणावस्थाभेदरूपेति यावत् १४ शरीरादिमनोबु

व्यर्थसंकेतसंबंधं संकेतविगमेन्तराणं भागवेदं कलत्रं च नाहं नैतन्ममाखिलं ७ एवं संस्मृत्य सबलं सवाहन
पुरांतरं नाहं राज्यं न मे राज्यं न केतो ह्ययमाकुलः ८ देहमात्रमहं मन्ये हस्तपादादिसंयुतं तदिदं तावदस्वंतरत्तमा
लोकयाम्यहं ९ तद एतावन्मांसास्थि नाहमेतच्चेतनं ९ न चैतन्मम संश्लेषमेत्यब्जस्य यथा जलं १० मांसं ज
डं न तद्देहो नैवाहं रक्तमप्यलं जघन्यस्थीनि नैवाहं न चैतानि मम क्वचित् ११ कर्मेंद्रियाणि नैवाहं न च कर्मेंद्रिया
णि मे जडं यत्किल देहोस्मि तदहं नैव चेतनः नाहं बुद्धिरहंकार इति दृष्टिर्मनोमयी १४ मनोबुद्धींद्रि
याद्यंतो भ्रमकोशमलं हि यः नाहमेवं शरीरादिदृष्टीर्मालोकयाम्यहं १५ भोगा न मे भोगा न मे बुद्धींद्रियाणि च
जडान्यसत्यरूपाणि न च बुद्धींद्रियाण्यहं १३ मलसंसृतिदोषस्य मनानानाद्रिजाहितं शेषस्तु चेतनो जीवः
सहि चेत्यं वचेतति अन्येनवाध्यमानोसौ नात्मतत्त्ववपुर्भवेत् १६

द्धींद्रियाद्यंतः भूतः स्थूलसूक्ष्मभूतसंघातः एवमुक्तरीत्या न रहितोहमेव त्वाह आलोकयामि दृक्षा विचारयामीति याव त् १५ चेतनः प्रमाता चेत्येन प्रमेयेन सह चेतति तथा च अहमिदं चेतयामीति त्रिपुटीसाक्षित्वेनावाध्यमानः असौ प्रमा तान्यात्म न स्तत्त्ववपुस्तात्त्विकं रूपमिति संभाव्यत इत्यर्थः १६ ॥ ॥ ॥ ॥

किंचिदलौकिकचमत्कारं इदं चिदाकाशं ३६ ससाक्षिनेदृस्वमाविर्भावोपस्थतया विधायचकार : पूर्वश्लोकेन नमस्का
वा०टी० र्यसमुच्चयार्थः सम्यग्ज्ञानलक्षणमयाभ्युदयायचेतिवा ३७ विगतरंजनत्वादेवनिर्विषयावस्थात्रयस्थितिरितिशोधि
उप० तंत्वंपदार्थनिर्देशः गतभावभ्रमत्वादेवविषयादध्यारोपरंजितवर्जितेइतिशोधितइति तत्पदार्थनिर्देशः भावके
९७९ स्थिरयासुषुप्तिकलया त्वाथपयुक्तेवउपाधिविगमादभेदकभूतउत्पखंडैकनिर्देशः ततस्तस्मा
दहंआत्मनतिप्रत्यग्ब्रह्मणोसमभयंआत्पेतिकाभेदलक्षणपरमसाम्येननिवसामिनकदाचिदपिमेपुनर्वैषम्यप्रसक्ति
किंचिदेवमिदंनामचिदाकाशंविराजते नमोनमस्तेनिस्तत्वादिष्ट्यादृष्टोसिसुंदर ३६ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मि
सम्यक्ज्ञानमलंमया नमोमह्यमनंतायसम्यक्ज्ञानोदयायच ३७ विगतरंजननिर्विषयस्थितिर्गतभवभ्र
मरंजितवर्जिते स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततः समसमेनिवसाम्यहमात्मनि ३८ मोक्षोपायेषूपशमप्र०णो
२७९ सरछविश्रांतिर्नामसर्गः ५८ श्रीवसिष्ठउवाच इतिहेमजयाशीशो लेभेपदमनुत्तमं विवेकाध्यवसायेन
ब्रह्मेरापमिवगाधिजः १ अनर्थाकायकार्यस्तुनासीत्खिन्नासुखेदवान् भूयोभूयः प्रयुक्तासद्दिनमाला
स्विवेश्वरः २ ततः प्रभृतिसोतिष्ठंत्सर्वदाविगतज्वरः समासमस्वकेकार्ये जलौघाग्निइवाचलः ३

रितिफलावस्थानिर्देशः ३८ इति श्रीवासिष्ठता० प्र० शेउप० णो० एकोनषष्ठितमः सर्गः ५९ आदेहपातंसुरघोरसं
गाधारउच्यते जीवन्मुक्तस्यतस्याघदेहशांतोत्ववस्थितः गाधिजोविश्वामित्रः १ भूयोभूयोपुनः पुनः प्रसक्ता
सु अनुष्ठितासु धर्मार्थप्रासुपायधेचासुपरं चेष्टितेदेवादनर्थाकाराणि विफलानि दुःखपर्यवसितानिवाकार्याणि
फलानियासांतथाविधासुत्तुखेदवान् नासीन ईश्वरोद्विनेश्वरः सूर्यः समासमेअनुग्रहनिग्रहरूपेनिजेराजोचिते
कार्येयथानदीमध्यगतः पर्वतोनिष्कंपस्तिष्ठति तद्वत् ३ ॥ ॥ ९७९

व्यापीजगदनुगतः अववोधनंमद्गुर्विसा लीसेयं चित्तद्रष्टृदृश्यभेदेनाकलितशरीरासती नृपोहमितिविभ्रमंकरोतिप्राकृ
तवतीत्यर्थः २६ २७ २८ एतयाउक्तयासाहितस्पमा २६ ३० ३१ चितायोनिष्पंदः माययाजीवभावंप्राप्तदेशः शब्दः श
कलिंगभ्रमस्तस्यमानाः त्वाद्यांतःकरणभेदभ्रमास्तद्देशोजागत्स्वप्न दृश्यस्तस्मान्किंचिच्छन्नश्वतंकालत्रयावाध्यंदृश्य

सोयमात्मामम व्यापीसेयंयदववोधनं सेयमाकलितांगाभाकरोतिनृपविभ्रमं २६ अस्माएवप्रसादेनम
नोदेहरूपेस्थितं संसारजाललीलासुयातिवलातिनृपति इदंमनः शरीरादिनकिंचिदपिवस्तुतः नचैन
किंचिदप्योस्मिन्य शीनरपतिपलवे २८ जगज्जालमयंनत्तमिदंचित्तनटैस्तत्ते एतयैवैकयावुद्ध्यादृश्यतेदीप
लखया २६ कथंमुधेवमेचिंतानिग्रहानुग्रहस्थितो वभूवदेहनिष्ठेनकिंचिदपिदेहके ३० अहोत्वहंप्रवु
द्धोस्मिगतंदुर्दर्शनंमम । दृष्टंदृष्टव्यमलक्लिन्नंप्राप्तंप्राप्यमिदंमया ३१ सर्वंकिंचिदिदंदृश्यदृश्यतेयज्जगद्गतं॥
चिन्निष्पंदांशमात्रांशान्नान्यत्किंचनशाश्वतं ३२ क्वतोकीदृग्विधोवापिकिंनिमिषोवाकिमात्मको॥
निग्रहानुग्रहोलोकेरूपमिर्षकमोतया ३३ किंसुखंकिंनुवादुःखंसर्वंब्रह्मदमाततं अहमासंमुधामूढोदि
ष्ट्यामूढोस्म्यहंस्थितः ३४ किमस्मिन्नेवमालोके शोच्यते किंविमृह्यते किंप्रेक्षते किंकिमते स्थीयते वा

नविद्यतइत्यर्थः ३२ एवंजगतोमृषात्वेनिग्रहकर्मोतत्प्रयोजकरूपामर्षकमोच्चनिराश्रयोनिष्प्रकाशोनिविषयोनिस्व
योचसंपन्नावित्याहकेति ३३ स्वमोहपगतेसुखदुःखादिप्रसक्तिरेवनास्तीत्याह किमितिसांप्रतं अमूढःस्वरूपेस्थितो
स्मीत्यर्थः ३४ एवंआनंदैकरसंपूर्णस्वभावेनालोकयते अनुभूयतेइत्येवमालोकस्यास्मिन् किंशब्दः आक्षेपेशोकादिस
हो

वा०टी० तस्यविरूपासौ कीदृगभूत् तदाह अधिगतेति असौ सुरघुः प्रज्ञया अधिगतं स्वात्मतया प्राप्तं विमलं एकरूपं यानंदैक
उप० रसं तेजः स्वप्रकाशात्मरूपं येन तथाविधः सन् विजनां जन्मादिविक्रियाहीनां दशां समुपेत्य शांतसर्वशोकः स
नृघटांबरं अंबरं महाकाशेन संयुतमेकीभूतमिव अभवत् तदेवास्य निर्वाणमित्यर्थः २३ इति श्रीवा० शे० उ
प० टी० षष्टितमः सर्गः ६० सहजैकसमाधानलक्षणप्रतिपत्तये परिघेणात्र संवादः सुरघोरुपवर्ण्यते हे
राघव यथायं सुरघुस्त्वमपि अघस्य हर्षशोकादिनिमित्तस्य पापस्य विपर्यये तत्त्वबोधेन समूलमुच्छेदे सति १ शिष्ट

अधिगतविमलैकरूपतेजा विजनदशां समुपेत्य शांतशोकः अलमभवदसौ परस्वरूपं घटस्वमि
वांबरसंयुतं महात्मा २३ मोक्षोपाये उप० प० सुरघुरुक्तांमपि तेसुरघुनिर्वाणं नाम सर्गः ६० श्री
वशिष्ठ उवाच एवमुत्पलपत्राक्ष राघवाय विपर्यये षट्मासादयाहंहं विशोको भव भूतये १ ६२
एतां दृष्टिमवष्टभ्य न मनः परितप्यते घोरे तमसि निर्मग्नं लब्धदीपा शिखा यथा २ विवेकावस्य
याचेत तत्स्थैव बाधते निर्वृतिं पतद्वृक्षे दृढतरणप्रचयालंबनादिव ३ अपेतायां वर्तीदृष्टां भाव
यित्वाणु सहरन् नित्यमेकसमाधानो भव भूषितभूतलः ४ श्रीराम उवाच ॥ कथमेकसमा
धानं कीदृशं वा मुनीश्वर ॥ वातात्हतमयूरांगरुहलोलमनो भवेत् ५ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥
शृणु तस्यैव सुरघोः प्रवृद्धस्य सतस्तदा पर्णादस्य च राजर्षेः संवादमिममद्भुतम् ६

१ दलिस्य घोरे अज्ञानतमसि निर्मलं मनः एतां दृष्टिमवष्टभ्य लब्धदीपं मास प्रकाशं सन्न परितप्यते अभो मोहांधकूपे पतन्मनः त
२ यातादृशं सुरघूपवर्णितप्रकारं एव विवेकावस्थया २ दृढस्य तरणप्रचयस्य कतृस्य आलंबनादिव निवृत्तां विश्रांति सखं ३ १८०

कार्यमायन्मयादिमालरन कुर्वन् ४ सुषुप्ताविव निश्चयेतियावत् ५ अमत्सरीतिपाठे अत्यंतनिर्मत्सरत्वात्परदोषोपेक्षकः ६ अचापलधीरयेति: छेदः परिपूर्णोर्यिमणिवेंदुतद्वत् ७ सद्वृत्तस्यसमाधिस्थोभूदितिपरेणान्वयः तत्रहेतुर्यतस्तस्य रिपूणामिति चभाविति उल्लसन् वपुषा विकसन् चेतसा ९ १० आक्रांतः शोषितः रूपंमन्मीकारं ११ सर्वेषामवांतःक

हर्षामर्षाविनिर्मुक्तः प्रत्यक्षकार्यमाहरन् उदारगंभीरवपुर्जहारांबुनिधः श्रियं ४ सुषुप्तपदधर्मिणाचि
व्य २ त्तवृत्त्या राजित निष्कंपाया प्रकाशिन्यादीपः सुशिखयैवसः ५ ननिद्रोगोदयावाप्तोनहृदीनापमत्स
री नसुधीर्नासुधीर्नोपेनानर्थीसवभूवह ६ समदर्शनयानित्यंचाचापलधीरया अंतःशीतलयारेजे
परिपूर्णोर्णविंदुवत् सर्वचित्तवलकलनंजगदित्यकलोकयः प्रशांतसुखदुःखश्रीस्तस्यपूर्णामितिर्वभौ ८ उ
ल्लसन्विक समपरीत्तिश्चमगानविपानूद्यपन् अभूत्तमसमाधिस्थः प्रवुद्धः क्रियापगतः ९ सकुर्वन्वि
गतासंगंराज्यंराजीवलोचनः अतिचक्रामकोराभूरिवर्षशतान्यथ १० सन्निवेशनिमंदेहनामकंतस्तस्व
यं सज्जहोतेजसाक्रांतोरूपंहिमकरोयथा ११ विवेशपरमाद्यंतकारणंकारणेश्वरं प्रलयसरितांनाथिपरि
पूर्णमिवांबुधिः १२

रणानां हिरण्यगर्भादीनामीश्वरंनियंतारंसर्वजगतामाद्यंतयोःसृष्टिप्रलययोःकारणंपरंब्रह्मप्रलयासान्नात्कार रूपाजन्मादिहेतुवीजशक्तिविद्याचरणावाधेनसरितांवारिकूलद्वयपरिछेदत्यागेपूर्णावमिवमिवेशत्यर्थः १२ ॥

हेमचूडस्तथाजिटाख्यो देशात्तन्महीपतेः सुतयोः २१ मोक्षगर्भः संसारस्तस्माद्द्विनिर्गतौ जीवन्मुक्तौ वितर्प्य २२
हेमचूडस्वर्णजिटाख्यो देशात्तन्महीपतेः सुरयोः २१ मोक्षगर्भः संसारस्तस्माद्द्विनिर्गतौ जीवन्मुक्तौ वितर्प्यः २२
कल्याणैः फलितमिति भावेक्तः २३ २४ चितिशक्तिप्रधानेनानंदादर्शिवः मननशक्तिप्रधानेनतापोपशम इति
शोकघोतनायचेतोमन इतिभेदोक्तिः २ अच्छिन्नमूलश्छिन्नशाखाद्रुमइवेतियोज्यं २६ विस्रब्धान्विश्वासग

एकदातस्यसदनं हेमचूडमहीपतेः प्रापरत्नविनिर्माणं मेरोः शृंगमिवापरं २१ तेनतत्रप्राक्तनेनित्रेपू
जामकुरुतां मिथः पूर्णौविज्ञातविज्ञेयौ मोक्षगर्भौ द्विनिर्गतौ २२ अहेतुव्रतकल्याणैः फलतंम
मपावनैः संप्राप्तवाहनं पत्वा मितयन्यामममयोत्वतुः २३ शरीरेतावन्योन्यानंदिताकृता एका
शनेविविशतुस्तद्वाविवभूधरे २४ परिघउवाच परमानंदमायतं चेतस्त्वद्दर्शनेनमे इदं विवइवो
न्मग्नंमनः शीतलतांगतं २५ अकृत्रिमसुखंव्योमवियोगे शतशारवतां प्रयातिपत्वलतटे छिन्न
मूलइवद्रुमः २६ विस्रब्धांस्तान्कथालापांस्तालीलात्तस्यचेष्टितं संस्मृत्यप्राक्तनं साघोहृष्या
मिचपुनः पुनः २७ ज्ञानमेतन्मयाप्राप्तंत्वयाज्ञानेयथानघ मांडव्यस्यप्रसादेन परमात्मप्रसादजं
२८ अपघकच्चिद्घरः खल्वेकच्छिन्नवानसिं परमेकारणेमेशाविवभ्रमंडलाधिपः २९ कच्चि
त्परमकल्याणआत्मारामतयातव प्रसीदेजायतेचित्त शरदीवशरांभसि ३० ॥ ॥

भुक्तान्सुखदुःखकथालापान् २७ त्वयायथामांडव्यस्यप्रसादेन ज्ञानंतथैवमयापरमात्मनः ईश्वरस्यतपसा
राधितस्यप्रसादजंएतज्ज्ञानंप्राप्तं २८ परमेकारणेविवर्त्तोपादानत्वोपलक्षितेब्रह्मणि कच्चिद्दुत्तरोत्तरभूमिकाप
रिपाकेनविश्रांतवानसि २९ प्रसादोरजस्तमोभ्यामनावरणं ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

घ २

शारसीकादेशविशेषः पार्थिवोराजास्यंदनेरथेपरिमोत्तदंडइवाधारस्भूतः ७ हेराघवएकसमाधानेवोधितआयोजि
तः आत्मायैयोः ८ माधवोवसंतः ९ अवर्षअनावृष्टिं किराजदोषात् नेत्याहप्रजेति १० ११ १२ अजिनप्रधानाः मु
नींद्रा अजिनमुनींद्रास्तद्वत् अपरेद्वितीयेलोकांतरे परलोक इवेत्युत्प्रेक्षा १४ अतिविरक्तत्वात् पर्णकुटयादिपरि

बभूवपारसीकानांपार्थिवः परवीरहा परिघोनामविख्यातः परिघः स्यंदनेयथा ७ राघवैकसमाधा
नबोधितायोजितात्मनोः परस्परंसमालापमिमंप्रकथयामिते ८ सबभूवपरंमित्रंसुरघोरघुनंदन नंदनोद्या
नसंस्थस्यमदनस्येवमाधवः ९ कदाचित्तस्यविषयेभद्रवर्षमंडलेमहत् कल्पांतइवसंसारेप्रजादुष्कृतदोष
जं १० विनेशुर्जनतास्तत्रक्षुत्क्षामजीविताः ज्वलितेविपिनेवन्ह्याययथाभूतपरंपरा ११ तदुःखंपरिघो
दृष्ट्वा निषादमनुलंघयो तत्पाङ्चास्वविलंराज्यंदग्धंग्राममिवाध्वगः १२ प्रजानाशप्रतीकारेष्वसमर्थो
विरागवान् जगामविपिनेकर्तुंतपोजिनमुनींद्रवत् पौराणामपरेज्ञानेकस्मिंश्चिद्दूरकानने समुवासवि
रक्तात्मालोकांतरइवापरे १४ तपश्चरन्शांतमतिर्दीतःमंदिरकंदरं स्वयंशीर्णानिशुष्काणीतत्रपर्णान्यभ
क्षयत् १५ चिरंकृतशकलंकुर्कृपर्णान्येवाथभक्षयन् पर्णादइतिनामासौप्रापमध्येतपस्विनां १६ ततः प्रभृ
तिपर्णादनामाराजर्षिसत्तमः जंबूद्वीपेवभूवासौविख्यातोमुनिसत्तमः १७ तमोवर्षसहस्राणितपसादारुणाल
ना प्राप्तकृपासवर्षितोज्ञानमात्मप्रसादजं १८ बभूवविगतद्वंद्वो निराशः शांतमानसः निरागोनिरनुक्रोशो नी २०
जीवन्मुक्तः प्रबुद्धधीः १९ विजहारयथाकामंत्रिलोकीमठिकामिमां सिद्धसाध्यैः समंसाधोसहंसालिवाब्जि

भ्रष्टोपायस्यनाम्नइतिसूचनायकंदरमंदिरइत्युक्तं १५ असौपरिघः १६ १७ आत्मप्रसादश्चित्तशुद्धिः ईश्वरानुग्रहस्मात्तस्मा

ज्ञातंतत्त्वंज्ञानंप्राप्तवान् १८ १९ सिद्धैःरूढैःसाध्यैरा

सरुरुदलिमिवकदाचित्यरिवृतःहंसैःयहितैःसरसैः
अलिभ्रमरः अब्जिनीकमलिनीमिव २०

वा॰टी॰ तवमनः विषयसर्वेषुकस्मिंस्त्वविरागं वर्त्तते निवर्त्तते ३९ ४० दुःखानिस्वजनसंयोगजानितद्वियोगजाश्च सुखदुःखदशां
उप॰ ४१ अस्मत्वं वियोगमागतः प्राणिनियतेः प्राणोकर्मानुसारिणा इष्टकेच्छायाः विधिर्विलासस्थितिः अद्भुत ४२ प
१२२ रिघोलकसर्पमनुमोदमानः सुरघुरपितमेवाह भगवन्नित्यादिना दैविकाः देवईश्वरस्तदीच्छायाः ४३ देशतः दूरे

अपातमेरणापिपुवर्त्ततात्यं तवेदिष कच्चिद्विषयसर्वेषुसविरागंमनस्तव ३९ अहोवतचिरंकालंमावांवि
श्लेषमागतौ कालेनसंश्लेषितौ भूपोवसंतादिनटाविव ४० नताजगतिविद्यंतेसुखदुःखदशाः सर्वे जीव
दुर्पानिहरूपंतेसंयोगजवियोगजाः ४१ तथैतास्त्वतिदीर्घास्तुदशास्त्वन्पत्वमागताः भूपोवयमपिश्लेषात्वि
782 त्राहिनियतेर्विधेः ॥सुरघुरुवाच॥ अघसंघटितोभूयः केमसाध्यंमहोविधेः ४४ त्वयैत्वघमहासत्व
मशंकुशालिनः स्थिताः त्वदागमनपुण्येनपरोपावनतांगताः ४५ परपत्वदागमक्षीणपापानांपुण्यपा
दपेः तथाफलतमस्माकंनयथाव्यमाकुलाः ४६ सर्वाःसंपत्तयास्माकंराजर्षेसंस्थिताःपरे भवदाग
मनेनाद्यप्रयाताःशतशाखतां ४७ ॥

कालतश्चदूरदशासुइति एवंव्यपोह्यवियोज्य ४४ ४५ तथाताहशश्चित्तसमाधानात्मनाफलतेयथावयंन
व्याकुलाः सर्वव्याकुलतानिर्मुक्ताः कृतकृत्याः संपन्नाः ४६ शतशाखतां सर्वतः फलोन्मुखतामितियावत्
॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥
५ भगवन्नियतेरस्याज्ञातिंसर्पगतेरिव दैविकाः कोहिजानातिगंभीरांविस्मयप्रदां ४३ त्वमहंचव्यपोह्येतिदूरेदूरदशास्वच ५ १२२

कार्यालीसर्वजनहितत्वादवश्यकर्तव्यान्येवकार्यालीकरोषि ३१ जनताप्रजासमूहः ३२ धरापृथ्वीउद्दामफलिनी
उत्कृष्टसस्यादिफलवतीफलेग्रहनाफलिनीकल्पलतेवतवप्रजाफलापूरैः कालेकालेतत्तदभिलषितफलपूर
णैर्भृशंअतिशयेनबिभर्तिपोषयतिकच्चित् ३३ चंद्रस्यअंशुपंजरंकिरणजालमिव ३४ सरोभसातडागोदकेनअ

कच्चित्करोषिसमयासुप्रसन्नगंभीरया ६ छायाशुभगकार्यालीकार्याणिएवनराधिप निराधिव्याधयोधी
राः कच्चित्संपन्नशालयः जनतास्तववेदेषुतिष्ठंतिविगतज्वरं ३२ कच्चिदुद्दामफलिनीफलनीवफला
नता धरानुवफलापूरैः भृशंधारयतिप्रजाः ३३ कच्चित्तवदिगंतेषुचंद्रस्येवांशुपंजरं तुषारनिकराका
रंप्रसरंतपावनंयशः ३४ कच्चिद्गुणगणैरेतादिशोनिर्विवरीकृताः त्वयासरोभसावाह्याविसानामिवभ्रमयः
३५ कच्चित्कलमकेदारकोणस्थानेषुहृष्यतीः प्रतिग्राममकुमार्यस्तेगायंत्यानंदनंयशः ३६ कुशलंतवधान्ये
षुधनेषुविभवेषुच भृत्येषुचकलत्रेषुपुत्रेषुनगरेषुच ३७ आधिव्याधिविहीनेयंकच्चित्कायलतातव फलं
एका१ फलतिपुण्याख्यंदिह्यमुत्रचोदितं ३८ हृष्यंतः २

वाह्याः स्वांतर्गताः विसानांमृणालानांभ्रमइवत्वयादिशः गुणगणैयशोभिर्निर्विवरीकृताः पूरिताः कच्चित् ३५ कल
मकेदाराणांकोणअनुस्कसंधयस्तत्रत्येषांसदीस्थानेषुहृष्यतीः छांदसोविभक्तिव्यत्ययः ३७ ३८ इहऐहिकपलके
नचोदितंकार्यादि अमुत्रपारलौकिकफलत्वेनचोदितंज्योतिष्टोमादि ३८ ॥ ॥ ॥ ऽ = ऽ॥

वा॰टी॰ यदि निश्चलात्मस्वरूपावस्थितिरेव समाधित्वेनाभिमतः स्यात्तर्हि सदैवात्मनि तिष्ठन्नुपेक्ष्यं किंचिदस्तीत्याह नित्यमिति द्वय
उप॰ दि त्वं मामज्ञं मन्यसे तदापि समाध्युपदेशोऽनुपपन्न इत्याशयेनाह बद्धेति कथं केनोपायेन वा यत्र चित्तं समाधेयं तस्यै
१८३ वापरिज्ञानादित्यर्थः ७ तत्त्वावबोध इति सम्यक् समस्तसर्वाशाविषयबाधेन आत्मनः परमार्थस्वरूपे आधानं स
माधिः धीः स्थिरत्वमस्येति भावः ८ अबाधितात्मदर्शनरूपा परा प्रज्ञा ९ तामेव फलतो वर्णयति अक्षुब्धेति द्वाभ्यां १०

नित्यं प्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वंतोऽपि जगत्क्रियाः आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः ६ बद्धपद्मासनस्यापि
कृतब्रह्मांजलेरपि विश्रांतत्वे भावस्य कः समाधिः कथं वद ७ तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशातृणपावकः प्रोक्तः
समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः समाहिता नित्यतृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञो
283 च्यते बुधैः ९ अक्षुब्धा निरहंकारा द्वंद्वेष्वननुपातिनी प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः १० निश्चि
ताभिगता भीष्टा हेयोपादेयवर्जिता प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः यतःप्रभृति बोधेन युक्तमासंते
कं मनः तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः १२ न हि प्रबुद्धमनसो भूत्वा विच्छिद्यते पुनः समाधिर्दूरमाकृ
ष्टो बिसतंतुः शिरो यथा १३ समग्रपद्मालोकाच्छिरमत्यन्ततया यथा अतिवितांतनो प्रज्ञातथा तत्त्वावलोकनं

११ सा तु मम एवमेव सिद्धेति नानुष्ठेयेत्याशयेनाह यत इत्यादिना १२ यथा दूरमाकृष्टो बिसतंतुः क्रीडतः शिशोर्हस्ताच्छि
द्यते तद्वदिति व्यतिरेके दृष्टांतः १३ ननु ब्रह्माकारवृत्तिविच्छेदे अस्य नात्मसमाधिविच्छेदस्तस्य सा तत्राह समग्रमिति ॥
अस्यार्थः सर्वे उत्तरार्द्धस्थं नो इति पदं पूर्वार्द्धेऽपि नो विरमतीति संबध्यते तथा प्रज्ञा ब्रह्माकारवृत्तिरपि आजीवितांतं
विदेहकैवल्यपर्यंतं तत्त्वावलोकनात्रो विरमति दृढसंस्कारबलादनुवर्तत एवेत्यर्थः १४

हेमहानुभावपुण्यं तववचनं श्रवेक्षणं दर्शनं च परितो रसायनानाममृतानां निकरं विकिरति वर्षतीत्यर्थः हि यस्मात्साधूनां संगः समा
गमः परमपदप्रतिमः मोक्षसुखप्राप्तितुल्य इत्यर्थः ४८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ अज्ञानावरण
ध्वस्ते नित्यचित्स्फुरणस्थितौ सर्वैकसमाधानं विदुषामत्र वर्ण्यते अयुधस्याभिधानमयस्य आयुधाभिधः परिघः १ किमयं तत्व
विदां व्यवहारस्समाधेः सुखतारतम्यं च स्वस्मिन्नित्युत्तने तिपरीक्षणाय प्रथमेस्वानुभवं उद्घापयतियद्यदिति अम्पस्य अज्ञस्य २ एवं स्वानु
भवसुखाभ्यां मितत्संवादीवेतिपरानुभवं जिज्ञासमानः समाधौ विश्रान्त्याधिक्यमिवदर्शयन्पृच्छति कच्चिदिति विक्षेपद्वः स्वानांपर

निकरतिपरितो रसायनानामिव निकरं मधुरं महानुभाव तव वचनमवेक्षणं च पुण्यं परमपदप्रतिमो हि साधुसंगः
४० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सुरघुपरिघसमागमः सर्गः ४१ वसिष्ठ उवाच अथैवं प्राप्य तत्र विश्रमं कथयाः
चिरं प्राक्तनस्नेहगर्भिण्या स्थितौ वाचा युधाभिधः १ परिघ उवाच यद्यत्संसारजालेस्मिन्क्रियते कर्मभूमिप तत्स
माहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ २ कच्चित्त्वं संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदं परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठति
३ सुरघुरुवाच एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते ४ योज्ञो महात्मा स
ततं तिष्ठन्व्यवहरंस्स्थ वा असमाहितचित्तो सौ कदा भवति कः किल ५

मनुपशमं संसारविकसुखे भ्यश्च श्रेयः प्रशस्यतरं सामान्येव्यपथ्येवाक्षीबता त्वदनुभवसंवाधेवममाप्यनुभवं इत्याशयेन स
रघुः संकल्परहितं परमोपशमश्रेय इति तदुक्तशास्त्रात्मत्वस्य अपि संभवत्तावदभ्युपगच्छन्विश्रमणास्पदं समाधिमनुतिष्ठसी
त्यंशस्य समाधेयस्य विग्रहेतो मनसो बाधितत्वादेवासंभवमभ्यमानश्चा क्षिपति एतदिति सर्वसंकल्प वर्जितं परमोपशमं श्रे
य इत्येतन्मेमह्यं पृच्छता ब्रूहि समाधिरनुष्ठेय इति किमर्थं त्वयोच्यत इत्यर्थः ४ यज्ज्ञः तत्त्ववित्स व्यवहरन्नपि कः किंस्वरूपः
किलयतः सैदेवाब्यताद्य चित्तभावो सौ कदा असमाहितचित्तो भवति न कदाचिदपीत्यर्थः ५ " " " "

परिघेरापरीत्तात्सुतः सुसुरघुर्निजां सहजास्थितिमेवात्रवर्णयामासविस्तरात् नूनंनिश्चयेनप्रबुद्धस्तत्वविदसिपरी
वा०टी० त्तोनमयाप्रबुद्धस्त्वमसीतिवा १ आनंदेनमधुनामकरंदेनसंपूर्णः राजीवपद्ममिवराजसे २ निर्मलत्वादेवप्रकः सा२
उप० स्पष्टः ३ पः आशयः अंतः प्रदेशोमनश्चयस्य ३ ४ सर्वत्रदृष्टानिष्टविषये ५ परिछेदोविचार्यनिर्णयस्ता रगः
१२५

परिघउवाच॥ राजन्नूनंप्रबुद्धोसिप्राप्तवानसि संशीतलांतःकरणःपूर्णेंदुरिवराजसे १ आनंदमधुसंपू१
र्णोलक्ष्म्याचपद्मयाश्रितः शीतलःस्निग्धमधुरोराजीवमिवराजसे २ निर्मलोविततःपूर्णोगंभीरःप्रकाश
यः वेलानिलविलासेनमुक्तोब्धिरिवराजसे ३ स्वच्छआनंदसंपूर्णोनष्टाहंकारवारिदः स्फुटे विस्तीर्ण
गंभीरश्शरत्खमिवराजसे ४ सर्वत्रलक्ष्यतेस्वस्थःसर्वत्रपरितुष्यसि सर्वत्रवीतरागोसिराजन्सर्वत्रराजसे ५
284 सारासारपरिछेदपारगस्त्वंमहाधियां जानासिसर्वमेवेदंयथास्थितमखंडितं ६ भावाभावपरिछेद तत्वज्ञत्व
त्विताशयं गमागमदशालोलस्पृक्तंतववपुःस्थितं ७ वस्तुनावस्तुनेवांतरमृतेनेवसागरः अपुनःप्र त्त
पायेवपरिलिप्तोसिसुंदर ८ सुरघुरुवाच॥ नतदस्तिमुनेवस्तुयत्रोपादेयतास्तिनः यावत्किंचिदिदंदृश्यता१
वेदंतत्रकिंचन ९

अखंडितमपरिछिन्नब्रह्मस्वरूपंतल्लक्षणंयंतसंबोधनं उदितनाशयमितिवाछेदः गमागमौ आरोहौतत्प्रयोजिकाभो
गरागितादशातयातत्स्पृक्तलोलस्पनवमुक्तं ७ नविद्यतेवस्तुपरमार्थवस्तुयस्मात्तथाविधेनवस्तुनास्वात्मनास्वांतस्थेन
अमृतेनसागरइवपरेस्वमहिम्नित्प्तोसि ८ तदुक्तंसर्वंयुक्तिभिःसमर्थयन्ननुमोदमानः सुरघुरुवाचनतदस्तिपादि
नानकिंचनअमृतमित्यर्थः ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वरूपाच्छादकस्याज्ञानस्यसत्त्वादुद्दितयावन्मात्रिः शेषनाशेपुनरावरकाभावाद्धतस्यनत्वस्वरूपनिरोधलक्षणसमाधि
भंगप्रसक्तिरीत्याशयेनाह अजस्रमितिनरुध्यते आवरणेननप्रतिवध्यते २५ परमप्रेमास्पदत्वाहासक्तत्व ध्वस्यत
स्यनविस्मरणप्रसक्तिरित्याशयेनाहनविस्मरतीति २६.७ ममावरणंआत्मैवयावज्जीवंस्वाकारवृत्तिपरंपरांजनय
त्येवास्तेइत्याशयेनाह गतिमितिकालस्यकलामूर्त्ति चिच्चिता: चेतनांस्फूर्तिः राहोशिरइतितदुपचारः गतयः स्वा
कारवृत्तीः छांदसोविभक्तिव्यत्ययः २८ बोधस्यतज्जीवनकालधर्मत्वाद्धानविच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाहयथेति २९

अजस्रमंवुवहनाद्यथानद्यानरुध्यते तथाविज्ञानदृग्बोधात्क्षणमात्रंनरुध्यते २५ नविस्मरत्यविरतंयथाका
लकलागतिं नविस्मरत्यविरतंस्वात्मानंप्राज्ञधीस्तथा २६ नविस्मरतिसर्वज्ञयथासततगोमतिं नविस्मरति
निश्रेतंचिन्मात्रंप्राज्ञधीस्तथा २७ गतिंकालकलायाश्चचिन्वानासमवस्थिता चिच्चितिश्चसरहिताचिन्वा
नागतयस्तथा २८ यथासत्ताविहीनात्मापदार्थोनोपलभ्यते तथात्मज्ञानहीनात्माकालोज्ञस्यनलभ्यते २९ जसं
भवतियंसारे गुणहीनोगुणीयथा नसंभवत्यात्मसंविद्वर्जितोह्यात्मवांस्तथा २० सर्वदैवात्मसंबुद्धः सर्वदैवा
त्मनिर्मलः सर्वदैवात्मनिष्ठात्मासर्वदात्मसमाहितः २१ भेदः केनसमाधर्मजन्मतकथमेववा आत्मनोव्यतिरे
केणनित्यमेवसदात्मता २२ तस्मात्कदाचिदपिनासमाधिमयंमनः नवासमाहितंनित्यमात्ममात्मतत्वैकसंभवात्
२३ सर्वगः सर्वदैवात्मासर्वमेवचसर्वथा असमाधिर्हिकोसौस्यात्समाधिरपिकः स्मृतः २४ नित्यंसमाहितधि
यः सुसमासमहांतात्ति घटितकार्यपरिणामविभागमुक्ताः तेनासमाहितसहितभेदभंगपासन्नोदितः कानुसमत्तमावा

अग्नेरूष्णवदात्मस्वभावत्वाज्ज्ञानविच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाहनसंभवतीति २०.२१ भेदविच्छेदः मत्समाधेरात्मस्वरूपाद्व्य
तिरेकेणहेतुनेत्यर्थः यद्यात्मतासत्तासिद्धेत्यर्थः २३ यद्विमनोत्सीमन्यतेतर्हिसदासमाहितमेवयदितुनास्तीतिसमाधिरपि

वा०टी० धीरैर्विद्वद्भिः सहविचारेण सविचारेण तितीर्षुणा या प्राप्त निश्चितभावया हृदंबरे अहंकारलक्षणे कालमेघे गलितसति ३ समस्ते
उप० त्यादि विशेषणात्त्विशरत्कालेपि योज्यानि ४ सर्वेनापि निवर्सके त्वङ्करणे ५ अध्यात्ममय आलोके विचारप्रचुरः अतएव सौवा
१८५ द्यासीतिसूत्रनाः चित्स्वानुसंधानं पुनः पुनरास्वादनं यस्य ६ रागद्वेषमयः रागद्वेषप्रचुरइवमूढः कल्पमानापि ७ दुर्दु
मोतिपकंटकेत्वत्सः हियसाकृत्स्यचिंतमहावपुः स्वद्रुमरवल्लव निस्पृहमितियावत् ८ यथा विरक्तोमानवः जायमरणेसतिका

परयाप्रज्ञया धीरविचारणतितीर्षुणाया गलत्यलमहंकारे कालमेघे हृदंबरे समस्तलोकानुमते सफले स्वाहदकाद
कारिणी नि र्मलेवितते चेतः शरत्काले उपस्थिते ४ ध्येयेशरणे पसुगमे सकलानंदसंपदि सुप्रसन्ने चिदाका
शस्थीयते परमात्मनि ५ योनित्यमध्यात्ममयो नित्यमंतर्मुखः सुखी नित्यं चिदनुसंधानो मनः शोकेन बाध्यते व्यव
785 हारपरोप्यत्र रागद्वेषमयोपिसन् नाज्ञः कलंकमायाति पद्मोज्जलगतो यथा ७ सम्यग्विज्ञानवान्सर्वत्र योंतः
शीतमना मुनिः नबाधते समनसो कोरेणव रुस्त्राधिपः भोगौकशरणं दीनं चित्तं ज्ञस्य विद्यते नदनंदुकुमइव चेतोहि
ममहावपुः ८ विरक्तो जायामरणे यथा दुःखी न मानवः। परिज्ञाताखिलाविधं तथा चित्तं न दुःखितः १० परिज्ञा
तमनोमोहे जगज्जीवो द्भवात्मना स्पृशते नैनसा साधो रजसेव नभस्तलं ११ अविद्यासंपत्तिज्ञानमिदमेवमहौषधं
अविद्याविनतव्याधे स्तिमिरस्येव दीपकः ॥ १२

मुकइवनदुःखीतथापरितोवि चार्यज्ञाता अखिलाविषयं द्विपशरीरादि सर्वं हश्यरूपा अविद्या मिथ्याभ्रांतिर्येन तथा विधं
सचित्तं नदुःखितं भवतीत्यर्थः १० तस्य भाविदुःखहेतुपापसंबंधोपिनास्तीत्याहपरिज्ञातेति जगति व्यवहारपदे भावः कर्तृत्वा
भिमानस्माद्भवतीति जगज्जीवोद्भवं तदात्मना एनसा पापेन ११ अविद्यालक्षणजगदाकार विस्तीर्णव्याधेः अ
विद्यामात्रं जगति सम्यक्परिज्ञानं विचारजं ज्ञानमेवमहौषधमित्यर्थः १२

उपान्नेत्यागो हि दानं तत्र प्रयोगि हानप्रतिकूलं हानेन तु वच्छेद्यं विनाशपदं उपादानं विनायमिति किं उच्यते वक्तुं शक्यते न किंचिदित्यर्थः १० ननु तुच्छं हेयमतुच्छमुपादेयं किं न स्यात्तत्राह तुच्छत्वादिति यथाह वज्रमुक्तो महीपालो ग्राममात्रेण तुष्यति स एव पूर्वसंपूर्णो न राज्यं बहु मन्यत इति ११ इह मन्यंत इति शेषः अतो न किंचिन्न हावुज्झानि च त्वत्तु संवेत्तव्य इति १२ १३ वस्तु शब्दो भावप्रधानं सत्यत्वमित्यर्थः अध्यात्ममोमासा स्थिमये आधिभूते च दारुमृद्रत्नादिमये रत्नशब्दः शिलापरः १५ १६ यदिदं विमेवासारं किं तु तद्धि सारं भूतं सेवितुमुचितदाह अलमिति यदि मन उपशमि

उपादेयस्य चांभोवाह्य यमप्यस्ति किं किल प्रतियोगी च्छेद्यविनाशे यं किमुच्यते १० तुच्छत्वात्सर्वभावानामतुच्छत्वाच्च कालतः चिरंसमपरीक्षेणैव च्छातुच्छे मनः स्थितः ११ देशकालवशाद्वस्तु तुच्छस्यात्तुच्छतामिह अतुच्छस्य तु तुच्छत्वं च जेविं दास्तु ती बुधैः १२ रागानिरास्तु ती लोके रागश्च परिवांछिते वांछा त्वमहोदार वस्तु शोभन तु च्छिना १३ त्रैलोक्ये चाधिप शैला समुद्र वनराजय भूतानि वस्तुरूपाणि सारोनाल्पत्र वस्तुतः १४ मंसास्थि यदसृङ्मयत्वमपेजगति जर्जरे वांछनीयविहीनेस्मिन्नस्मिन् लोके मिव वाञ्छते वांछायां विनिवृत्तायां संतत्याक्षयरागया दिनलग्नाव पतायामालोकात पयोरिव १६ अलमिति वितत्तर्कः प्रपंचे रिपमुचितेहस्तवाहुल्यिरका उपशमितरसंसमंमनो तथैदिमुदंते तदत्तु नयाप्रतिष्ठा १७ मोक्षोपायेषु॰ निश्चयः सर्गः ६२ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ रघुः परिघश्चैव विचार्यतिज गज्जमे मिथः प्रवृजितोतु देशासंव्यापारपरो जतो १ तदेवरघुः श्रुत्वा परमं चौधकारणं अनेनैव विधानमवलंब्यास्पदः स्फुटम् २ तरस्य सर्वतो नीरागं संतं विहेयपवेघम्परहितं सत अंतः त्यालमेवमेतं तन्नहि सर्वात्मना प्रतिष्ठा विश्रांतिरिपमवैकरस्थिःस्त्वाप सदा सविनुर्भत्वि तत्यर्थः १७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप॰ निर्वाणप्रकरणे त्रिषष्टितमः सर्गः॥ ६३ यदुपायस्य पल्लवनामनोदोषैर्न बाध्य

वा०टी० वरत्रपाचर्ममय्यानासारज्वा मनोलक्षणस्यवणिज: निकेतेआज्ञालक्षणे संकेतेनिवासेचस्थितंवंधुजनल
उप० क्षणोवंधिनेर्निश्चलंचलितुमशक्यं २३ कुकर्दमेगोमयपंके २४ २५ वहिराकारमात्रेणभासुरेमतुस्तुदीनंवाह्ये
१८६ इंद्रियैश्चक्षुरादिभिराक्रांतआरुढक स्पंदनकाम्यकर्मप्रशंसाचकार्यवादालक्ष्यंते तज्जक्षणेनघंटारवेणाक्रांत

रागद्वेशावलीदष्टंकुष्टंत सावरत्रया मनोवणिङ्निकेतस्थंवंधुननिश्चलं २३ पुत्रदारजराजीर्णमग्ना
लग्नंकुकर्दमो भ्रांतंविगतविश्रामभाग्यमादीर्यवर्त्मनि २४ गमागमपरिक्लीणांसंसारारण्यचारिणं॥
अलब्धशीतलछायं तीव्रतापोपतापितं २५ आकारभासुरंदीनंवाहेराक्रांतमिंद्रियैः कर्मघंटारवाक्रां
तंक्रांतंदुःकृतताडनैः २६ आविर्भावतिरोभावचक्रावर्तधुराहतं अज्ञानविकटाटव्यांलुंठितसन्नगात्र
कं २७ विज्ञानर्थसिदामग्नसीदमानमकिंचन सन्नागंकर्मभारेणकरुणाक्रंदकारिणं २८ रामजीवंली
वद्धेमिमंसंसारपल्पलात् परमंयत्नमास्थायचिरमुत्तारयेद्बलात् २९ तत्वावलोकनात्क्षीणेचित्तेनो
जायतेपुनः जीवःकदाचनतद्यभवत्तीर्णभिवार्णवः ३० महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलंघने युक्तिंसं
प्राप्यतेरामस्फुटानौरिवनाविकात् ३१ यस्मिन्देशमरौज्ञोनास्तिसज्जनपादपः सफलःशीतलछायो
नतत्रनिवसेद्बुधः ३२

भ्रमितं २६ चक्रावर्तधुराशकटभारः साहिसकचक्रोरावर्त्ततेतद्वद्धृतं २७ करुणंयथास्यात्तथाआक्रंद
कारिणं २८ चिरंपरमंयत्नमास्थायज्ञानवलादुत्तारयेदित्यर्थः २९ उक्तार्थेतस्यपुनःपंकमज्जनशंकांगरयति
तत्वेति ३० उत्तरणोपायज्ञानलाभस्तुसद्गुरोरभिगमनात्सिद्ध्यतीत्याशयेनाहमहानुभावेति ३१ देशोमरुस्थलेवद १८६

186 व ५

पथात्स्वप्नोयमितिपरिज्ञातेनतत्संभ्रमेनतद्भोगभ्रः परित्यज्यतेतद्वत् १३ मत्स्यनाभीत्वरांचत्तुरेभसानस्पृशतेतद्वत् तत्स्पर्शोपिहि॰
तास्ताएणं तेषांजलेदर्शनादिव्यवहारोनस्याद्वितिभावः १४ शेमुखी प्रज्ञा १५ ज्ञायतेनेनेतिज्ञानंशास्त्रंतद्रूपेणार्केणलोद्धितःतत्ता
द्दशंप्रवोधं १६ इदानीसादिनाजीव्यतेइतिभावेलदिना नीतिकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेद्वितीयानत्रकर्मणि यषुदिनेषुविज्यो॰

अविद्यासंपरिज्ञातायदेवहितदेवहि सापरित्यज्यतेभूयः स्वप्नेनेवहिभोगभ्रः १३ व्यवहारपरोप्यंतरसक्तमति
रेकधीः स्पृशतेनेनसासाधुर्मत्स्यचत्ताणमिवांभसा १४ प्राप्तेचिद्वासुरालोकेप्रक्षीणाज्ञानयामिनी शेमुखीपरमा
नंदमागतास्त्वस्यवुध्यते १५ अज्ञाननिद्रोपशमेजनोज्ञानार्कवोधितः तत्प्रबोधमवाप्नोतिपुनर्येननमुह्यति १६
दिनानिजीव्यतेतानियसानंदास्तक्रियाक्रमाः १७ तानिमित्राणिशास्त्राणितानितानिदिनानिच विरागोल्लासवा
नेयंप्रआत्मचित्तदयोस्फुरं १८ चिरंशोचंतितेदीनाजन्मजंगलवीरुधः आत्मावलोकनेहेलायैषामविगतेनसां
२० आशापाशशतैर्बद्धा भोगोलयसुलालसं जराजर्जरिताकारं शोकोच्छ्वासकदर्थितं २१ मूढदुःखमहा
रंभाजन्मजंगलजीवितं कुकर्मकर्दमालिप्तंमोहपल्वलशायिनं २२

त्मा हृदयांवरेआल्हादयति विराजतेवेतिशेषः १७ १८ येभ्यो मित्रादिभ्योनिमित्तेभ्यः विरागोल्लासवान् आत्माकार
वृत्तिलक्षणश्चित्ताभ्युदयः स्फुटंसिद्ध्यतीतिशेषः १९ हेला अवहेलनमुपेक्षेतियावत् अविगतेनसामक्षीणपापा
नां २० इतिआरभ्यसर्वेषांद्विपीतपदानोनवमश्लोकेस्यजीववलीवद्दीउत्तारपेदित्यत्रसंबंधःउपालक्षणविशे
षः २१ विशेषेणकष्टःदुःखमहामारोपेन २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा०टी० सुखमोदो निरतिशयानंदविश्रांतिस्तज्जा ताद्रूप्येण विभूताले विकल्पावस्था ४७ तामेववर्णयति परिपूर्णेत्यादिना रंजनंदृश्यो
उप० परागं ४८ तयैवसायमीयते नान्यत्तदुपानमित्यर्थः केनतर्हिनिदर्शनेनतत्संभावनास्यात्तदाह अदूरेति निर्विक्षेपलांशेसन्निहि
१८७ तात्सादृश्यादित्यर्थः ४९ उपशमीपलभ्यते अज्ञानावरणांतदानस्यात्तर्हितु यौवनस्थेवस्यादिसनपारीत्यर्थः घटवि लये

अहंकारेपरिक्षीणेयावस्थासुखमोदजा सावस्थाभरिताकारासासेव्यासंप्रयत्नतः ४७ परिपूर्णैविप्रख्या
नवागोचरमेतिनः नोपमानमुपादत्तेनानुधावतिरंजनं ४८ केवलंचित्प्रकाशांशकलिकास्थितांगताः तु
पचेत्म्यतेदृश्यिस्ततयासोपमीयते अदूरगतसादृश्यात्सुषुप्तस्योपलभ्यते सावस्थाभरिताकारागगनश्रीरि
वातता ५० मनोहंकारविलयेसर्वभावांतरस्थिता समुदेतिपरानंदायातनुःपरमेश्वरी ५१ सात्वयंयोगसंज्ञास्
षुप्तादूरभाविनी नगाम्याक्वसारामहृद्येवेहानुभूयते ५२ अनुभूतिंविनातत्तुखंडादेर्नानुभूयते अनुभूतिंविनास्व
पंनात्मनःस्वानुभूयते ५३

तदाकाशस्यमहाकाशत्वमिवमनोहंकारोपाधिविलयेत्वंपदलक्ष्यस्यतत्पदलक्ष्यात्मत्वभावतासिद्धतीत्याहमनइति ५१ सु
षुप्तस्यअदूरभाविनीसन्निहिताहृद्येवानुभूयते स्वानुभवातिरिक्तंतत्यस्त्विायकंनास्तीत्यर्थः ५२ यथाखंडाद्यसाधारणग
वादिस्वरूपपरिचयेनानुभवाद्दृष्टान्तानंतयात्मा न्यपीत्याह अनुभूतिमिति आत्मनोरूपंपरमार्थस्वरूपंचेत्यर्थः ५३

287

सुजनलक्षणेचंपककल्पे विशेषणान्युभय साधारणेनयोज्यानि ३३ तदभावेत्वालानलाभविश्रांत्यभावेइहसंसारेस्वप्न
वं ३४ एवंअनेनोपायेनउद्धरेदात्मनमित्यर्थः अवलेपेनदेहा भिमानगर्वेण ३५ कस्मात्तापायस्य किंतत्त्वं देहाधीनंदुः
खंप्रेक्षणीयंत्वबुध्याशास्त्रसज्जनसहायेनचविचारणीयं चोइतिशब्दो विचार्यविचारबाहुल्यद्योतनार्थो ३६ शास्त्राण्यना

स्निग्धशीतलचः पत्रैःसत्फलैःसितपुष्पके सुजना श्रियम्पतेरामभ्रशंसज्जैपंचके ३३ तदभावेमहामोह तापसं
पन्निदायिनी किंचिज्ज्ञातविवेकेनत्वप्न वर्त्मनेहधीमता ३४ आत्मैवाद्यात्मनावंधुरात्मनात्मैवमुद्धरे नात्मानमवलेपे
नजन्मपंकार्णवेलिपेत् ३५ किमिदं कथमायातं किंमूलमितिकिंत्वयं देहदुःखमितिप्राज्ञैःप्रेक्षणीयंप्रयत्नतः ३६
मधनानिनमित्राणिनशास्त्राणिनबांधवाः नराणामुपकुर्वंतिमग्नानात्मसमुद्धृतौ ३७ मनोमात्रेणसुहृदासंदेवस
हवासना सहकिंचित्सम शास्त्रभवत्यात्मासमुद्धृतः ३८ वैराग्याभ्यासयत्नाभ्यामात्मपरामर्शजन्मना तत्वा
लोकनपोतेनतीर्यतेभवसागरः ३९ शोच्यमानंजनैर्नित्यरहसमानंदुराशया नात्मानमवमन्येतप्रोद्धरेदनमादरा
त् ४० अहंकारमहालानंत्यसारड्भमनोमदं उन्मजंवालनिर्मग्नंजीवद्दंतिनमुद्धरेत् ४१ अयमेतावतेवाल्मात्रातो
भवतिराघव यदपास्यविमूढत्वमहंकारस्यमार्जनं ४२ एतावतैवसन्मार्गंयातिप्रकटतामलं यद्यात्यस्यमनोजा
लमहंभावोविलीयते ४३ एतावतैवदेवेशंपरमात्मावगम्यते काष्ठलोष्ठसमत्वेनदेहोयदवलोक्यते ४४ अ
हंकाराब्दे क्षीणे दृश्यतेचिद्दिवाकरः ततस्तत्परिणामेनतत्पदंसमवाप्यते ४५

त्मशास्त्राणि ३७ किंतर्ह्युपकरोतितत्राहमनोमात्रेणेति सुहृदापरिशुद्धेनेतियावत् ३८ ३९ नावमन्येतनोपेक्षेत आलानं
गजबंधस्तंभः जंबालंपंकेनिर्मग्नं ४० ४१ विमूढत्वंद्यात्माज्ञानं ४२ सतः परमात्मनोमार्गणंमार्गो बोधपर्यंतो विचारस्त
स्मिन्प्रकटतांस्फुरदवलोकनतां मनोरचितं वाह्याध्यात्मिकासक्तिजालं ४३ तत्रापिदुस्त्यजदेहाभिमानत्यागएवसुखमित्या

शयेनाह एतावतैवेति ४४ तस्यदर्शनस्यपरिणामेन

भूमिकापरिपाकेनचिद्दिवाकरभावापत्यावा ४५

वा॰टी॰ सहस्रो र्मिऽस्रयो॰ ग्रुऊंचित्तपोऽग्रपीठेनउपत्यकाभावेन तलेनभूस्पृंतः प्रविष्टमूलभागेन जितशब्दआक्रांतपरः ४ अविष
उप॰ घ्राटकप्रसरप्रतियाति नीभारत्नादिदीप्रिर्यस्मिन् भानुभिः सूर्यैरत्नादिकिरणैः सुरभिन्निर्मिदीप्तवप्रैः पाटमित्तिगिरि
१८८ तिपाठेप्यवंकांचनैर्मित्तिवेःकटेगंडैः जात्याख्यायां बहुवचनं ७ धातुसारेहेरितालमनःशिलागैरिकादिभिरातत ः ८३

त्तटैः२ तार२

अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं संवादंसहृदोः सहस्रानोभासविज्ञासयोः ४ अत्स्यत्सेधजिताका ले२
शः पीठेनजितभूतलः जेतनजितपालत्रैलोक्यविजयोगिरिः ५ असंख्याकुसुमापूरोसंख्यनिर्मानिरः
गुह्यकारव्वितनिधिः सहस्रनामाविपश्चमाः ६ मुक्तापटलसंपूर्णैर्भानुपाटलमित्तिभिः भासुरःकांचनत
टैः कटैरिवसुरद्विपः ७ क्वचित्पुष्पभरासारोधातुसारातत ः क्वचित् क्वचित्फुल्लसरःसारोरत्नशालिशि
लःक्वचित् ८ ३ तोरटन्निरवानितःकणितकीचकः ३ तोरटकुहावातइतषट्पदघुंघुमः ९ सानोजी
तोप्सरोवृंदैर्वानेमृगखगारवः अधित्यकायांमत्ताभोगगनेषुखगारवः १० विद्याधराश्रितगुहोभंगागी
तांबुजाकरः किरातगीतपर्यंतःखगगीतवनद्रुमः ११ स्कंधेषुदेवैर्वलितः पादेषुवलितोनरैः पाताले
वलितोनागैर्जगद्गृहमिवापरं १२ कंदरेषुश्रितःसिद्धैर्निधानैरंतराश्रितः चंदनेषुश्रितोनागैःसिंहैःशृं
गशिखास्वच ५३

तिइतिइतिप्रदेशभेदोक्तिः ६ सानोप्रस्थे मत्तानीवगर्जंत्यभ्राणियस्मिन् १०११ जगत्पदेनलोकत्रयवासिनोलक्ष्यं
तेतेषांगृहमिवत्रैलोक्यलक्षणांपूर्वस्माऽद्गृहमितिवाच्यितइतिशेषः १२ निधानैर्निखातधनैः १३ ॥ ॥ ॥

188

इदं अखिलं आत्मतत्त्वमेव तर्हि तत्कथमनुभूयते तत्राह इदमिति चेतसि बहिर्विषयेषूपशमिते अंतः प्रत्यगात्मनि क्षीरोदक
वदेकरस्येन दृढपरिणामि निःस्यंदते निश्चलं सति चराचराणां आत्मा प्रत्यग्भूतः देवानां च ब्रह्मादीनां देवः साक्षितया प्रका
शयिता स्वयं साक्षादनुभूयत एव नात्र संशयः कोपि इत्यर्थः एवं चतुर्थभूमिकायां आत्मानुभावे तदनु पंचमभूमिका
यां अत्यंतिकविषयवासनाशात्तदनु षष्ठभूमिकायां विनिवर्तते शुभः परमपुरुषार्थरूपः स्वात्मनः स्फुटः प्रकाशः स
देवपूर्णभावानुभवः सिद्ध्यतीति तदनु सप्तमभूमिकायां समाध्यसमाध्योः समतावशादासंते तिकैवल्यनिर्वृत्तः समुद्रांतर्वि

अखिलमिदं ममात्मतत्त्वं दृढपरिणामनि चेतसि स्थिते ततः बहिरुपशमिते चराचरात्मा स्वयमनुभूयत देव
देवः २५ तदनु विषयवासनाविनाशात्तदनु शुभः परमस्फुटप्रकाशः तदनु च समतावशात्स्वरूपे परिण
नमनं महतामचिंत्यरूपं २५ मोक्षोपायेषूपशम॰ शो॰ उपदेशः सर्गः ६५ श्रीवशिष्ठ उवाच मनसेव मनः
स्थित्वा यथात्मानावलोकयेत ममेत्याहमितित्यक्तात्तत्रामरसलोचन १ नात्मसेति जगद्दुःखं यथा चित्रगतोर
द्विः आयात्यापदनंतत्वं महार्णवदा तता २ पुनः पुनरुपायाति जलकल्लोलकारणं मेघनीलतमः श्यामासि
इति प्रावृडाकुला ॥३

लीनसैंधवघनवत्सुदैकरसतयापरिणामनं क्षिद्रुतिति तद्भूमहतां ब्रह्मादीनामपि इयत्तया अविचिंत्यरूपं यतो वाचो निव
र्तंते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेरित्यर्थः २५ इति श्रीवाशिष्ठता॰ उप॰ शो॰ चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ सह्याख्यशैलस्त
कौ३ त्रात्र राघ्रमस्तवं वरपिते विलासभासयोर्जन्मकर्मशोदयक्रमः आत्मदर्शनोपाये तरोशोकमोहादिदुःखपरंपराद्भवा
रत्यर्थ भासविलासाख्यायिका भवता तारयिष्यन्नाह मनसैवेति यदि नावलोकयेत तर्हि जगद्दुःखं यथा चित्रगतोर
विनाक्तिमेति तथा नानात्ममेतीति परेणान्वयः १ आपत अनंतत्वं आपदिक घत्वं आयाति २ मेघनीलतमो मलिनश्यामा
ईसत्तिलक्षणा प्रावृड्वर्षर्तुः ३

वा०टी० नापुक्तोन विपुक्तोपरस्परंचसुरक्तौदंपतीइव २५ मौनेमुद्रितेमुनिपुक्तेच २६ २७ २८ पंचत्वंमरणंगतयोः सतोः २९ और्द्धदे
उप० हिकतपनुशातिकादित्वाद्भयपरवर्द्धिः परिदेवविलाप ३० निरस्तसमस्तचेष्टोचेष्टितनोनेत्याह अश्रूणांपदवितिततया
१२९ ~~चस्फूर्छितौ विरत्तो संपूर्णाविसर्ग ३१~~

नापुक्तोपुत्रयुक्तोतुसुरक्ताविवदंपती एकं हित्वमिवापन्नंसममासीत्तयोर्मनः २५ तौतथान्योन्यमु
दितौमनोहरतराकृती तस्थतुः स्वाश्रमेमौनसरोजइवषट्पदौ प्राप्ततुर्येविनंवाल्यमुत्सृज्यनववल्लभौ
कालेनात्मतरेणैवचक्रूरस्यौविवोदितौ २७ जग्मतुर्देहमुत्सृज्यततस्तौपितरौतयोः स्वर्गंजरार्त्तावुज्झी
यनीडमिवविहंगमौ पंचत्वंगतयोः पित्रोर्द्वीनवक्रौवभू वतुः तत्त्वांगौविगतोत्साहौ पद्माविवजलो
द्धृतौ तत्रौर्द्धदेहिकीकृत्वाचक्रांतेपरिदेवनं लोकस्थितिरलंघ्याहिमहतामपिमानद कृत्वौर्द्धदेहिक
मथोव्यवच्छयाभिभूतौ शोकोत्थयाकरुणयार्त्तगिराविलप्य चित्रार्पिताविवनिरस्तसमस्तचेष्टौ तौसंस्थि
तौसरवमश्रूनपदौविवृत्तौ ३१ श्रीमोक्षोपायेपूण्यप्रकरणेभासविलासवृत्तांतेसहागिरिवर्णनंसर्गः
६५ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ अतिशोकपराभूतौ तस्थतुर्द्वौतापसौ तापसंशुष्कसर्वांगौतावरण्यपद्मावित्र १
विरक्तौविपिनेकालंक्षपयामासतुर्द्विजौ विरूपावितसारंगावनास्थामागतौपरां २ जग्मुर्दिनानिमासा
श्ववर्षाण्यपायतयोस्तदा क्रमाद्यावपिसं यातौजराश्रभंद्रुमाविव ३ ~~दितौविवि~~

चस्फूर्छितौविरत्तौसंपूर्णाविसर्गः ३१ इतिश्रीवाशिष्ठता०शे०उप०णेपंचषष्टितमःसर्गः ६५ अपुत्रदुमतेरण्ये
वड्दुःखाद्योपरिवर्तनं भासस्यवचनेनात्रविस्तरेणप्रकाश्यते आरण्यपद्मपक्षतामयनतपसंबंधिनाग्रामानेयनदावा १२९

289

वसिष्ठपुष्करसर्वांगी १ अत्रशोकेनतंस्मिकात्तलाब नारमि २३

२४ मंदारः कल्पवृक्षभेदस्तद्वत्तस्य दारुणि वि २५ शिलाएव अभिसारिकान्विनोत्प्रेक्षते अत्रेति क्वणन्मंजीरादिरवन्वि
तरत्नानामभिसारिविरोधित्वान्नूकरत्नभूषिता अगौर भिसारिकाइवात्मिव्रताः अगाभिसारिकाः २६ तत्रउत्तर
तटे अत्रैरिमोस्तीतिचतुर्थसंबंधः २७ चूतद्रुमाणांलताभिः शाखाभिरुत्क्षेकैरूर्ध्वभागेप्रसारितैः पुष्पस्तबकैर्दंतु

पुष्पाभ्रसंवीतनगः पुष्परेणुवभ्रपांसुलः पुष्पवात्याभ्रहद्भ्रांतः पुष्पपादककपांडुरः २४ धातुधूल्यभ्र
कपिलोरत्नोपलतलस्थितैः मंदारगैरिवपुरस्त्रीगणैरलंकृतः २५ अभ्रनीलाश्मकंदच्छन्नामूकरत्न
विभूषणाः शिलाकनकसुंदर्योयत्रअगाभिसारिकाः २६ तत्रोत्तरतटे सानौ विनम्रफलपादपे रत्न
पुष्पशिलीजालेबहुनिरवारिणि २७ चूतद्रुमलतामुक्तपुष्पस्तबकदंतुरे विफुल्लाकोलपुन्नागनी
लनीरजदिक्कोरे २८ लतावितानच्छायार्कैरत्नाशुभरभास्वते अवज्ञंदरसस्त्रुतेस्वर्लोकोदाहकारि
णी २९ ब्रह्मलोकसमः स्वर्गः रम्यः शिवपुरोपमः अत्रारस्याश्रमः श्रीमान्सिद्धाश्रमहरामहान् ३०
श्री३ महत्यत्राश्रमे तस्मिंस्तापसौ कोवभूवतुः कोविदौ तु नभोमार्गइवशुक्रबृहस्पती ३१ तयोरप्येकास
दपोत्तस्त्राम्भूतां सुताउभौ पुन्नागाकुरोमुकुलनूत्परस्पंबुजयोरिव ३२ विलासभासनामानो वृद्धिमापय
तुःक्रमात् तौपिनौः पल्लवेदीर्घेलतापादपयोरिव ३३ आत्माम्यन्योन्यमत्संस्निग्धौ सहदोवल्लभौ मिथः

उत्ततदंतवस्थिते नीलनीजानिनी लोत्पलानि २८ स्वर्लोकः स्वर्गस्थानमिवाह्लादकारिणी २९ ३० महतिविस्तीर्णेको
विदौविद्वांसौ शुक्रबृहस्पती इव शेतितयोनामिनिर्देशोपि ३१ अंबुजयोः पद्मगुल्मयोः पुन्नागांकुरौ पुष्पप्रकृतिभ्रतेक
लिकेइव ३२ लतापादपयोः पल्लवइव वृद्धिमापपतुः ३३ ३४ ॥

[illegible] २५

२३०॰ [illegible]
वा०टी० मरणोत्तरं देवान्नरकस्थावरतिर्यग्जन्मप्राप्तौ भुक्तानि दुष्कृतकर्मार्जितेषु तथाविधैः शीतोष्णवातवर्षादिदंशमश
उप० मशकादिसंकुलैर्वसनादिकन्तु निर्वि रसा देवाल्लस्वर्गादिप्राप्तावपि तत्र पुण्यसंचयानधिकारात् पूर्वसंचित
१८० पुण्यपद्यापदयोर्सूया कामादिदोषबहुलत्वाद्यशमद्याघसंभवेनज्ञानस्यापि पदोर्लभात् केवलभोगैकलंपटतया पु
ण्यैः प्राग्बहुशोनुभूतत्वादभिनवविषयात्पुरातनप्रायैरेव दिवसैः उभिनापूरिता अतएव नीरसप्राया संवत्सरावलिः प्र
नष्टैव नीयत इत्यर्थः २६ देवात्पनुर्मानुष्ये तत्रापि दुर्लभतमे ब्राह्मणादिशरीरे प्राप्तेपि सांप्रतिकदेह इव भोगलंप
ट्येभ्रमणं दुर्वारमित्याशयेनाह महादरी प्चितिविषयभोगलक्षणानि फलान्येव व्याला यासु तत्साः सहस्रैः सं
जातकंटकासु देहलक्षणस्याद्रेर्महाभीषणादरीः प्राप्य छिद्र स्व क्रियासक्तिषु ऐहिकामुष्मिकभोगोपायलौकिकवै
ते२ भुक्तकर्मनिर्विरसाः पुराणाः दिवसा भिता नीयते नीरसंप्रायापुनः संवत्सरावली २६ महादरीषु देहाद्रे तस्मा
कंटकितास्वपि फलव्यालासु च पुनः क्रियासु परिलुप्यते २७ दुःखैः सुखलकारैर्दीर्घोदीर्घैः शुभाशुभैः
अपर्याप्तागमायाया पर्याप्त्यां तिराश्रयः २८ अपार्थ क्रियारंभैः कदाशावशपल्लवैः क्षीयते कर्मभिस्तु
च्छैरापुराहतकर्मभिः २९ उन्मूलिताश्रयालानो मनोमत्तमतंगतः तस्मात्करेणुकाविद्धो दूरं विपरिधावति ३०
दिक क्रियासु च परिलुप्यते न तत्रात्मविवेकसंभवेनास्तीत्यर्थः २७ चिरात्यकालभोगप्लाम्यादीर्घैर्दुःखैः अ
ल्पीयोभिः असमासा आगमायायासुराविग्रहणं कालमात्रोपलक्षणं प्रयांति सर्वजन्मस्थितिशोषः २८ उक्तमेवत
त्कारणमुखेनाह अपार्थेति अपपार्था मिथ्याभूता क्रियाभिरारभ्यंत इति क्रियारंभाः फलानि येषां तथाविध
धैः कर्मभिः आहतानि मृषाभूतानि कर्माणि येषां तथाविधैर्यन्तुभिराशुः क्षीयते विनाश्यते २९ जन्मनि जन्मनि
१८०

संघटितो कंचित्कालं दैवाद्वियुज्य पुनर्मिलितौ ५ जीवितागमं अस्पष्टं जीवितं तल्लक्षणद्रुमफलभूतहृदि आवासो यस्य तथा
विधास्ते तां बुधे इति मैत्र्यतिशयोद्दीपने विशेषणे ५ आत्मवान् प्रबोधफलं ध्याता अत एव फलितविघः ७ अलंस्पष्टमाह ८
९ चित्तेऽभवतीति चिन्तनं कामसंकल्पादिः १० वीरुधो लता पाशा दात्रके रागांकुलादिना ११ ज्ञानं शोधितं तत्त्वं पदार्थज्ञानं

अप्राप्तविमलज्ञानौ चिरजर्जरितापसौ तावेकदा संघटितौ विदमप्योन्यमूचतुः ४ विलास उवाच जीवितागमद्रुमफ
लहृद्वावासाम्ते बुधे जगत्यस्मिन्महाबंधो मास स्वागतमस्तु ते एतावत्पोदेनावल्पोस दिष्टिपे गवतात्वया बद्धकद्द
पितां साधो कच्चित्ते सफलं तपः ६ कच्चित्ते विज्वरा बुद्धिः कच्चिज्ज्ञातस्त्वमात्मवान् कच्चित्फलितविघत्वं कच्चित्कु
शलवानसि ७ वसिष्ठ उवाच इत्युक्तवंतं संसारसमुच्छिन्नमलं तपा प्राहाप्राप्तमहाज्ञानं सहृत्सुहृद्मादरात् ८
भास उवाच साधो स्वागततौ यन्वद्दिष्ट्या दृष्टोसि मानद कुशलं तु कुतोस्माकं संसारे तिष्ठतामिह ९ यावन्नाधिग
तं ज्ञेयं यावरणं न चिन्तनं यावत्तीर्णो न संसारस्तावन्मे कुशलं कुतः १० आशा यावदशेषेण न च्छिन्नाश्चित्तसंभवाः
वीरुधो दात्रकेणैव तावन्नः कुशलं कुतः ११ यावन्नाधिगतं ज्ञानं यावन्न समतोदिता यावन्नाभ्युदितो बोध
स्तावन्नः कुशलं कुतः १२ आत्मलाभं विना साधो विज्ञानानमहौषधं उदेति पुनरेवेयं दुःसंसृतिविषूचिका १३
शैशवांकुरितोऽङ्गैर्यौवनपल्लवः जराकुसुमितो भूयो निपुनः संसारद्रुमः १४ कार्यं जीर्णितरारस्मा
द्वांधवाक्रंदषट्पदा जरापुष्पसिता दृति पुनमरणौरी १५ मंज १

बोधो खंडवाक्यार्थ इति भेदः १२ १३ शैशवलक्षणां अंकुरितस्य अडजं भरणामुजं भस्तं अतीत्येति लभवलोकपेदैतौ वापं
चमी १४ बांधवानामाक्रंदा एव षट्पदाः तल्लक्षणलडुं जारवाः यस्या जरया कुसुमितासंजातकुसुमितासंजातकुस
मा १५

वा॰टी॰ देहएवपरमपुरुषार्थसाधनत्वात्ताउत्तशलाका ३२ गतविर्नेयच्छिद्रावर्ते ३३ ३४ कलनाजालवलितावृत्तासतीमूर्छि
उप॰ तामोहिता ३५ नीलोत्पलानियथाविनि कृंतमितयातेमु मेरापपि ३६ उत्कृनतां विकृष्टित्तणात्‌ अतंतिगतयायस्य
१९१ सत्तणाउतिप्रपलाइत्यर्थः ३७ अनालीयात्यात्मासंस्पर्शीनिअनात्मदेहादिनिमित्तानिचदेहावालसवध्या ३८ सर्वजल
सुखेदुःखस्थानानामानंत्यंदर्शयन्नुपसंहरति बहुविधेतिजरासरणलक्षणेनप्रवातेनचंडवायुनाभग्नपुनः
पुनर्मर्दितः जगज्जरणाउदयगिरोलुठन्नयंजनः गतरसपर्णवच्छुष्कपर्णवत्‌ ३९ इतिश्रीवाशिष्ठता॰उपशम

देहरत्नसलाकेयंनाशायंकर्णवादरे नतापकेनकमस्मृति तातेतन्मनि चिंताचक्रेचिरंवृत्तंकुक्रियाचारस्वंव तलति १
रं चेतोभ्रमतिसामुद्वेगत्तावित्तेतूर्णंयथा उह्यमानमनंतेषुचेतः कायेमहोर्मिषु क्षणमेतिनविश्रांतिं चिंतातांड
191 विताशायं ३५ इदंकृतंकरोमीदंकरिष्यामीदमत्पलं कलनाजालवलितामूर्छितामतिपत्तिणी ३२ अपंसुहृद
यंशत्रुरितिद्वंद्वमहाद्रिपः विनिकृंततिमर्माणियथानीलोत्पलानि ३६ चिंतानघामहावर्तेवीचिकानिचयेचिरं मे ४
क्षणाकृष्ट नतामेतिमनोमीनः क्षणाउतिः ३७ अनालीयानिदुःखानिवहून्येवंविधान्यय आलवुआविच्छिन्ना
नोर्जनागच्छतिदीनता ३८ मोक्षोपायेषूप॰ ऐोअनित्यप्रतिपादनंसर्गः ६६ श्रीवशिष्ठउवाच । एवंतौकु
शलप्रश्नंकृतवंतौपरस्परं कालेनासाद्यविमलंज्ञानंमोक्षंततोगतौ १ ततोवक्ष्येमहावाहोयथाज्ञानेतरागतिः
नास्तिसंसारतरणेपाशबंधस्यचेतसः २

प्र॰ऐोषष्ठषष्ठितमःसर्गः ६६ ।। देहात्मनोरसंबंधसमर्थयितुमीर्यते अंतःशक्तिकृतोबंधस्तत्यागाच्चनिवार्यते एवं
मत्प्रकारेसंसारसारताविचारवहुलंकुशलप्रश्ने १ पाशाइववंधावंधनेहेतवोयस्मिंस्तथाविधस्यचेतसः संसरणंस १९१
सारस्तस्यतरणेगतिरुपायः २ ,, ,, ,, ,, ,, ,,

वर्थंपतन्परमपुरुषार्थेपयोली आपुलेणो विवेकलक्षणस्यचिंतामणीर्यस्मात्तथाविधेकायेलक्षणाद्रुमस्येमहतीहृदयलक्ष
णोआलयेनीडेगर्द्धः स्वाद्वन्नाघमिलाष ःसरावगध्न २१ अमदोविल्पमयाद्विनापतंतिकार्याद्रुमाणीभवतिगात्राणिपर्ण
द्विवसावलीयदेनतत्परिछिन्नाकायलतागृहाते २२ वाद्वेयेउत्रमत्तावमानोः रजोमिश्रध्वस्तं अस्तंगताश्रीर्वपुर्यस्य
तथाविधं क्लीवम्पोत्लुकछांदसः २३ राजहंसइवेतिशेषः भोगलक्षणानिपुष्पाणिदिवसरूपाणिपर्णानिचअधोपतंतिअ

जिल्हाचपलतालग्नः कायद्रुममहालये पतन्विंतामणेर्न्द्रजोगर्द्धगरध्नोविवर्द्धते २१ नीरसानिःसुखाल्पवी
पतत्यलवगात्रका जीर्णपर्णसवर्णेयं नीपतेद्दिवसावली २२ प्रवमानरजोध्वस्तमस्तंगतवपुःश्रियं गरवंधस
रतास्रेतिहिमेः पद्य विवाहनं २३ पुष्पतःकायसरसः प्रगालयौवनांभसः राजहंसस्तुणादायुर्निवर्तिपिला
यते २४ कालानिलवलोद्धूतार्जर्जराज्जीवितद्रुमात् भोगपुष्पाणिदिवसपर्णानिनिपतंत्य धः २५ भोगभोगश्रि
तेष्वंतर्दुःखदर्दुरधारिषु मनोमोहांधकूपेषुप्रविनिमज्जति २६ नानानुरंजनास्पष्टसातरलपेलवा चेत्य
मग्रपताकेवद्रुतमधराहति २७ अस्पसंसारतंत्रस्य लुकालविलासिदः जीविताशामयंतंतु मन्त्रकाखुर्विंतं
ति २८ यौवनोत्कटकल्लोलाबहुझोलासिफेनिला परावर्तमहावर्तापाजीवितदुर्नदी २९ कलाकुलजरत्का पं
कल्लोलाकुलसंकुला क्रियासरिद्दपर्यंतावलत्पाशालकोटरा ३० अनंतावंधुजनतानघोरगंभीरकोटरे अजसं

पर्यंतातियावत् २४ २५ भोगेषुतिवृत्तेष्वपिभोगाशातदशक्तिदुःखं तत्रमग्नचिंताशोकमोहाधिश्रवर्द्धितरखेतास्रयेनाहभोगेस्य
दिना ३६ चैतन्यदेवायतनं अग्रवध्वापताकेवद्रूसुद्विग्नं पयास्पत्तपा २७ संसारलक्षणतंत्रस्यप्रवाणपाःजीविताशाःप्र
चुरंआपुमानु २८ बहुझोलासिसदृशकाधवेषमयाद्विनाफेनिलापरावर्ताः लोमल्लसादिनाअमणस्पवमेहांतआवर्त्तापस्या

चित्संनिधिमात्रेणाधिष्ठायपदेहिनो वोधितात् २४ भासमानासुखदुःखादिसंविदः कस्मात् हि चित्रे कस्यापीत्याहने

वा॰टी॰ ति २५ अनुभूतंसुखदुःखानुभवाः देहदेहिनो देहतदभिमानिनोः संगे २६ तर्हिज्ञाज्ञयोरविशेषः किंनस्यात्तत्रा

उप॰ १८२ हअज्ञस्येति २७ कीदृशपस्तर्हिज्ञस्यप्रारब्धभोगानुभूतयस्तत्राहअंतरिति अंतःसंगोभिमानः अंतरनुप्रवेशश्च

स्नेहाः संवंधादृष्टदां जलाच्चसमाहारे २८ असंगःपरमार्थसंगशून्यः २९ जलकाष्ठयोर्यद्वद्भित्तिशेषः ससंबंधः

दारुसंश्लेषैस्ताभ्यांपालकंपशब्दादयोयथा प्रजायंतेतथैवात्मादेहाच्चितयदिवोधितात् १४ नशुद्धजडयोरेताःसं

विदश्चिद्धरारयोः एताह्यज्ञानमात्रस्यतस्मिन्नष्टेचिदेवनः १५ यथानकस्यचिद्यादिदारुश्लेषेनुभूतयःयथा

नकस्यचिद्दहदेहिसंगेनुभूतयोः अज्ञस्यायंयथाद्यष्टसंसारःसत्यतांगतः नाज्ञस्यायंयथाभूतःसंसारःस

त्यतांगतः १७ अंतसंगविहीनास्तुयथास्नेहादृषज्जले तथासक्तमनोवृत्तेर्वाह्यभोगानुभूतयः १८ अंतःसंगेन

रहितोयद्वत्सलिलकाष्ठयोः संबंधस्तद्वदेवातुरसंगोदेहदेहिनो १९ अंतःसंगेनरहितःसंवंधोजलकाष्ठयोः

सदेहदेहिनोश्चैवंप्रतिविंबांभसोस्तथा २० स्थितासर्वत्रसंवित्तिःशुद्धासंवेद्यवर्जिता छिन्नोपलाछिताल्व

माद्दुःसंवित्तिर्नविद्यते २१ अद्दुःखमितिदुःखिन्नमंतःसंवेदनात्स्फुटं स्फारोभवतिवेतालोवेतालवेनभा

वितः २२ असंवंधोपिसंवंधोभवत्यंतर्विनिश्चयात् स्वप्नांगनासुरतवत्स्फारणवेतालसंगवत् २३ असत्या

योहिसंवंधोयथासलिलकाष्ठका तथैवमिथ्यासंवंधःशरीरपरमात्मनोः २४

चकारोप्यर्थः एवंसलिलकाष्ठोपन्यासःसंसर्गाभावेदृष्टांतार्थइत्ततादात्म्याभावेहइपोनरुक्तं २० नतुसुखदुःखादिसं

ल वित्तिनिषेधेसंवित्संतराप्रसिद्धेः अन्यतास्यादिशंक्याहस्थितेतितिनविद्यतेतद्विषयानिरूपणादित्यर्थः २१ असतोपिअन्ना

१८२

वर्यं पतनारमपुरुषार्थोपयोगी आपुर्लेगो विवेकलक्षणस्य चिंतामणेर्यस्मात्तथाविधे कायेलक्षणद्रुमस्थे महती हृदयलक्ष
णे आलयेनीडे गर्द्धः स्वाच्छंदाद्यभिलाष: सरावगृध्र २१ अमदोर्विल्पमयादिनापतंतिकायेक्ष्माणीभवतिगात्राणि यस्य
दिवसावलीपरे नतत्परिच्छिन्नाकायलताग्रहाते २२ वार्द्धक्येउत्कमत्पावमानो: रजो निश्र्व ध्वस्तं अस्तंगतस्य श्री वपुर्यस्य
तथाविधं कीचम्पोलुकच्छंदस: २३ राजहंसइवेतिशेष: भोगलक्षणानिपुष्पाणिदिवसरूपिपर्णानिच अधोपतंति अ

जिह्वाच्चपलतालग्नः कायद्रुममहालये पतच्चिंतामणौ लोभगृध्रो विवर्द्धते २१ नीरसानि: स्वखालघ्वी
पतत्पलवगात्रका जीर्णपर्णस्वर्णीयं दीयते दिनसावली २२ प्रवमानस्तो ध्वस्तमस्तंगतवपुः श्रियं सर्वंधस
रताम्रेति हिमे: पद्म विनाहनं २३ पुष्पत: कायसरस: प्रगालयौवनांभस: राजहंसस्तत्क्षणादायुर्निवर्तिपिला
यते २४ कालानिलवलोद्भूताजर्जराज्जीवितद्रुमात् भोगपुष्पाणिदिवसपर्णानिनिपतंत्यधः २५ भोगभोगष्मि
नेष्वंतर्दुःखदुर्धारिषु मनोमोहांधकूपेषु पूर्वेष्विवमकुरति २६ नानानुरंजनासारधानमातरलपेलवा चेत्य
मग्रपताकेव हृदीसमधरोहति २७ अस्पसंसारतंत्रस्य रत्नकालविलासिदः जीविताशामयंतंतुमत्रकाखुर्निवृंतं
ति २८ यौवनोत्कटकल्लोलावहल्लोलासिफेनिला परावर्तमहावर्तापाजीवितदुर्नदी २९ कलाकुलकृत्सा धै
कल्लोलाकुलसंकुला किंपाससरिद्द पर्यंतावर्तपाशालकोटरा ३० अनंतावंधुजनतानघोरगंभीरकोटरे प्रजस्य

पर्यंतात्तियावत् २४ २५ भोगेषु तिर्वृत्तेष्व पि भोगाशातदशकिदु: खंतत्रघुत्र चिंता शोकमोहाधिश्वव कृतरवेत्पाशयेनाहमोगेत्पा
दिना ३६ चैत्यंदेवाघायतनं अग्रेवध्वाषताकेवडूरमुच्छ्रितं पश्यास्पत्तपा २७ संसाररत्नतलाणतत्रस्य प्रवाणपा: जीविता शा: प्र
चुरं आपुर्नानु २८ वहल्लोलासिसहशक्रोधदेवभयादिनाफेविलापरावर्ता: लोभत्सादिनाभ्रमणान्येवमेहांतआवर्तापसा:

वा॰ टी॰
उप॰
१६२

षि १

चित्संनिधिमात्रेणाधिष्ठायपरितो बोधितात् २४ भासमानासुखदुःखादिसंविदः कस्यतर्हिचित्रेकस्यापीत्याहने
ति २५ अनुभूतंसुखदुःखानुभवाः देहदेहिनोर्देहतदभिमानिनोः संगे २६ तर्हिज्ञाज्ञयोरविशेषः किन्नस्यात्तत्रा
ह अज्ञस्येति २७ कीदृशस्तर्हिज्ञस्यप्रारब्धभोगानुभूतयस्तत्राहअंतरितेति अंतःसंगोभिमानः अंतरनुप्रवेशश्च
स्नेहाः संबंधाद्घटांजलाच्चसमाहारे २८ असंगःपरमार्थसंगशून्यः २९ जलकाष्ठयोर्यद्वद्विशेषः ससंबंधः

दारुसंश्लेषतोपालंकपशब्दादयोयथा प्रजायंतेतथैवात्मादेहाञ्चितःपरिवोधितात् १५ नसुखदुःखजडयोरेताःसं
विदश्चिद्धरात्मयोः एताह्यज्ञानमात्रस्यतत्स्मिन्नचिद्धनः १६ यथानकस्यचिद्वारिदारुश्लेषेनुभूतयः यथा
नकस्यचिद्देहदेहिसंगेनुभूतयोः अज्ञस्यायंयथाहिसंसारःसत्यतांगतः नाज्ञस्यायंयथाभूतःसंसारःस
त्यतांगतः १७ अंतःसंगविहीनास्तुयथास्नेहाद्घटजले तथासक्तमनोवृत्तेर्वाह्यभोगानुभूतयः १८ अंतःसंगेन
रहितायद्वत्सलिलकाष्ठयोः संबंधस्तद्वदेवास्त्वसंगोदेहदेहिनोः १९ अंतःसंगेनरहितःसंबंधोजलकाष्ठयोः
सदेहदेहिनोश्चैवंप्रतिबिंबांभसोस्तथा २० स्थितासर्वत्रसंवित्तिःशुद्धासंवेद्यवर्जिता छिद्रोपलोछितात्व
मादुःसंवित्तिर्नविद्यते २१ अदुःखमितिदुःखिलमंतःसंवेदनात्स्फुटं स्फाराभवतिवेतालोवेतालत्वेनभा
वितः २२ असंबंधोपिसंबंधोभवत्यंतर्विनिश्चयात् स्वप्नांगनासुरतवत्स्वप्नाग्रवेतालसंगवत् २३ असत्या
योहिसंबंधोयथासलिलकाष्ठका तथैवमिथ्यासंबंधःशरीरपरमात्मनोः २४

चकारोप्यर्थः एवंसलिलकाष्ठोपन्यासःसंसर्गाभावेदृष्टांतार्थइत्यतादात्म्याभावेदृष्टांतोनरत्नं २० ननुसुखदुःखादिसं
वित्तिनिषेधेसंवित्तितराप्रसिद्धेः अन्यतास्यादितिशंकामाहस्थितेतिनविद्यतेतद्विषयानिरूपणादित्यर्थः २१ असतोपिअज्ञा

१६२

इदंनरीतिप्रकारंदुःखंमन्यमते विवेकिनः पेलवंकोमलत्वंकोमलंकोमलंसुखोच्छ्रयमितियावत् अतरोदुत्तारःसपरिरंग

रूढस्य ३ देहदृष्ट्याभिमानत्यागएवतदुच्छेदोपायइत्याशयेनाह देहातीताइत्यादिना स्थितिर्दुःस्थितिःक्षतिरित्यर्थः ५ चित्तस्य

चित्त्वभावस्यात्मनचेपरित्यंएवतास्वरूपप्रच्युतिः ६ अहंतात्यागेकस्यापिक्वापिममताप्रसक्तिरेवनास्तीत्याशयेनाहकेनभ

वनित्यादिना नह्यचेतनानामसंगचित्तोवाममताप्रसक्तिरस्तीतिभावः ७ अंतरमध्येगिरिभिःसंबाधेसंकुलत्वेति चित्तत्वंपरस्मा

इदंमन्यमतेदुःखमनंतमपिपेलवं कुरवगत्पातरेणनांधिः सपरिरंगेष्पदायते ३ देहातीतामहात्म नःचिन्मात्रस्यात्म

निस्थिताः दूरादेहंसमीहंतेप्रोत्तकोजनतामिव ४ देहदुःखानिसंरंभोः कानःस्थितिरुपंक्तिता॥ रचयविधूरिते

भग्नेसार्प्ये केवखंडना ५ मनसिनत्वनतांयांतेचित्तस्यांगंकिमागतं तरंगतलसं तानेवेपरीत्यंकिमंबुधे॥६ केभव

न्पयसाहेलाः पयसासुपलाश्वके काःशिलाःकिलदारूणांकेभोगाःपरमात्मनः७ संबंधःकइवश्रीमन्शेलापरम

प्रद्रयोः अंतरेगिरिसंबाधेकस्त्रचित्तत्वबंधयोः ८ अप्युत्संगोद्यमानानिपयाम्सिरिंभसां कानिनामभवंतीहश

रीराणितथात्मनः ९ संपद्दात्काष्ठपयसोयथानुगाःक्राणादयः देहात्मनोःसमायोगात्तेपताष्क्रितवृत्तयः १० संबं

धादारूपयसांप्रतिमिवान्तिदारुणः यथापयस्तिलसंतेशरीराणितथात्मनी ११ यथादर्पणावीच्यादौप्रतिबिंबानुबस्तु

तःनासत्यानिचसत्यानिशरीराणितथात्मनः १२ दारुवाप्युपलास्फोटेदुःखिनानपयाःकेचित् संयुक्तेषु वियुक्तेषुन

त्माबंधःसंसारत्तयोःकःसंबंधनत्वाकाराःपारेर्बध्यतइतिभावः ८ उत्संगेअंकेरवउह्यमानानिधार्यमाणानिपयांसि ९ सं

घट्टादभिघातात्समायोगादन्योन्यताडात्म्याध्यासात्सुखदुःखादिचित्तवृत्तयः १० देहसंबंधस्याध्यासिकत्वेदृष्टांतमाहसंबं

धात्संनिधिमात्रान्निमित्तात् ११ १२ पंचसुदेहाद्याकारपरिणतेषुभूतेषुकेचनानिसंयुक्तेषुस्त्रीपुत्रादिवियुक्तेषुचनतिर्नदुःखा

दिप्रसक्तिः १३ नि १

वा॰टी॰ अंतः अथेति हेतौ चकारः नहि त्विति केवलकर्तृताशक्तिर्नास्ति येन देहाः कर्तृकल्प्येत इत्यर्थः ३९ अन्यथेति द्वितीय एवकारः ४० अ
उप॰ ग्रंगैः पुरोगतैः शीतोष्णानुभवादिकार्यैः तद्वोर्ध्वरूपासकस्याउन्स्वस्य प्रसिद्धमिदमाह त्यागत्यागेन च प्राकृत्पंचितमिति
१९३ भावः ४१ मधुरवृत्तिर्निर्विघ्नतपसो रमंत इत्यन्वयः ४२ संसक्तित्यागमात्रेण सर्वजीवन्मुक्तगुणा मनसि सिद्धिं इति तात्पर्येणाह अंतरि
ति ४३ उपसंहरति तस्मादिति सर्वविक्षेपस्यात्मनो बहिर्विधिः भिन्नघनो पंचलक्षणां च वंधभूतानां सर्वपदार्थानां संसनानिरासे

असंसक्तमकर्तृचिकुर्वद्वैवमनो विदुः न कर्मफलभोक्तृत्वमसक्तं प्रतिपद्यते ४० बुसल्लसत्याश्रमेधाभ्यां संसक्तो न
लिप्यते दूरस्थाकांतसंलीनमना कार्यैरिवाग्रेः ४१ अंतः संसक्तिमुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान् बहिः कुर्वं
न्न कुर्वन्वा कर्ता भोक्ता न हि कश्चित ४२ अंतः संसक्तिमुक्तं यन्मनः स्यादकर्तृकं तद्विमुक्तं प्रशांतं तत्धुक्तं तद्से
293 पकं तस्मात्सर्वपदार्थानां भिन्नानां भिन्नतव हि सर्वदुःखकरी क्रूरामंतः विवर्जयेत ४४ विरहितमलमंतः
४२ संगदोषेण ध्वेतः सममुपगतमहंव्योम्नि निर्मलाभं सकलमलविमुक्तेनात्मनैकत्वमेति स्थिरमतिरिभिमंभो
वारिणी वारिणीले ४५ मोक्षोपायेषूप॰ प्रकरणे अंतःसंसर्गविचारः सर्गः ६७

इदमेवैकमुख्योपायतयानिष्कृतं यत्सर्वदुःखकरी सक्तिं विवर्जयेत् विवर्जनमित्यर्थः ४४ अंतः संगसंसक्तिमलदोषेण अल
मत्यंतं विरहितं अत एव आद्यं संसारदशातः प्राक्तनं शमं प्रपंचोपशमरूपं प्रत्यक्तत्वमुपगतं चेत्परमात्मना एकत्वमेकर
स्यमेति यथा स्थिरमतिः स्फटिकतन्निभं अंभः अश निशितधारायेषास्तैतेअरिणः खड्गादय इव निर्लेपमुदा वारिणि
मिलितमेकत्वमेतत इत्यर्थः ४५ इति श्री वा॰ ता॰ शे॰ उप॰ [illegible] णे सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ ॥ ॥ ॥

अंतःसंगेविनाअहंताध्यासाभावात् नप्रगृह्यतेनपीड्यतेयथेत्यर्थः असंगसंगरहितोदेहाध्यासभ्रमः २५२६ दावेंता
न्पंथांतपल्वलपतितानि २७ रहितानिशसच्छांदसोडादेशस्त्पता पिंडानांप्रजहोमितवत् २८२९ ३० शतशारवंडु अनं५
तशारवा कामवृत्तीमानोनत्पात् ३१ यथाभग्नमंतर्विदीर्णंस्फाटिकंलिंगादि अपावनंपूजाद्ययोग्यंतद्वत् ३२३३ ३४ दा
रुणिकाष्ठभारा:वाह्यंतेउत्तार्यंतेयथायथाविधानेयंथात्वयंदारूभूतापिदास्यगतेभ्यैदेहमेदहादि

अंतःसंगविनानांबुकाष्ठघातैःप्रगृह्यते आत्मांगसंसरहितोदेहदुःखैर्नदह्यते २५ देहभावनयैवात्मादेहदुःखवशो
स्थितः तत्त्यागेनततोमुक्तेभवतीविद्दुधाः २६ अंतःसंगविहित्वाद्दुःखवसंगनायथा यत्रांपुभ्रलदारूणि स्थिष
न्पपिपरस्परं २७ अंतःसंगेनरहिता यांति निर्दुःखतांपरां श्रीघ्रात्मपितथैवात्मादेहेंद्रियमनास्फलं २८ अंतःसंगो
ल्लिसंसारेसर्वेषांरामदेहिनां जरामरणमोहानांतरूणांबीजकारणं अंतःसंसर्गवाज्जंतुर्मग्नः संसारसागरे ॥
अंतःसंसक्तिमु क्तस्तुतीर्णसंसारसागरात् ३० अंतःसंसर्गयच्चित्तं शतशारवमिवोच्यते अंतःसंसर्गरहितंवि
नं५ लीनंचित्तमुच्यते ३१ भग्नस्फाटिकवद्भिन्नमनःशक्तमपावनं अभ्रस्फटिकाभासमसक्तंविद्धिमेमनः ३२ असक्तं
निर्मलंचित्तंमुक्तंसंसार्यपिस्फुटं सक्तंतुदीर्घतपसायुक्तमप्यतिबंधवत् ३३ अंतःशक्तमनाबद्धोमुक्तसंसक्तिविवर्जि
तं अंतःसंसक्तिरेवैकंकारणंबंधमोक्षयोः ३४ अंतःसंसक्तिमुक्तश्चकुर्वतोपिनकर्तता गुणादोषवतीयेदारु
वाहननोर्यथा ३५ अंतःसंसक्तितोजंतोरकर्तुरपिकर्तता सुखदुःखवतीत्वप्नेसंभ्रमोन्मुखतायथा ३६ चित्तक
र्तैवकर्तृत्वमदेहस्यापिविद्यते स्वप्नदाविवविन्नघ्नसुखदुःखोपमं ३७ अकर्तृत्विमनस्यंतरकर्तृत्वंस्फुटंभवेत् भ्रम
गुणादोषैर्नलगतेअलतनपरिवर्तनैर्नैर्मलिंपंकिलत्वादिगुणादोषैस्भनतत्तीतयेत्यर्थः ३५ संमुखताव्याघ्रादिभयपला
यनादिव्याकुलता ३६ अदेसदेहचेष्टास्यापिस्वप्नभ्रमत्वपूजादिपस्त्ततः जाग्रतोपिस्वप्नादिवकर्तृत्वंविघतेयतोवि

दुःख १

वा॰टी॰ गर्द्धमानामपिनासारस्कुर्देशभेदेप्रसिद्धा ग्राम्यपशुजन्पमात्रोपलक्षणमेतत् एवमग्रेपिसंसक्तेर्विजृंभितं ॰
उप॰ फलविस्तारः २१ एकदेशेनिषण्णयातन्वास्थावरदेहेनवहंत्यनुभवतीतियावत् २२ २३ आघातः शरपा
२९४ षाणमुष्टिकाभिघातस्तस्मात्प्रतिक्षणंभीरुर्भयवतीधीर्यस्य २४

294

रज्जुकशाघनप्रणोपद्रुत्यायपिगर्दभः भारंवहतिभीतात्मातत्संसक्तिविजृंभितं २१ शीतवातातप
क्लेशग्रामेकदेशेनिषण्ण तरुर्वहति यत्तन्वातत्संसक्तिविजृंभितं २२ धराविवरनिर्मग्नोयत्कीटः
पीडितांतकः क्षणोतिविकलः कालं तत्संसक्तिविजृंभितं २३ हस्त्याघ्रमकुहिंसपयत्याप्याघा
तभीरुधीः पक्षीवृक्षशिखाशायीतत्संसक्तिविजृंभितं २४ दूर्वांकुरतृणाहारः किरातशरपीड
या जहातियन्मृगोदेहं तत्संसक्तिविजृंभितं २५ कृमिकीटत्वमायांतिजायमानाः पुनःपुनः य
द्विमाततनतातीर्णास्तत्संसक्तिविजृंभितं २६ उत्पद्यत्पत्प्रलीयंते तरंगिणीतरंगवत् भूतानियद
नंतानितत्संसक्तिविजृंभितं २७ वीरुत्तृणदशांयाता म्रियंतेयत्पुनःपुनः नराविगतसंचारास्तत्सं १९
सक्तिविजृंभितं २८ रसातलरसायोगो तृणगुल्मलतादयः जनयंतियदाकारं तत्संसक्तिविजृंभि॰॥८

जनताः पुण्यपापाधिकारिजनसमूहाः २५ तरंगिणीतरंगवतिजलाशयेतरंगवत् २७ वीरुत्लता १८
रसायाः भूमेस्तलेनपतितस्यरसस्य आयोगात् उपयोगान्मूलैः यान्नरात् जनयंतीतियत् तदितिसंबंधः
१९

२९४

लक्ष्मसंसक्तसंसक्तो श्री किंत्सोपायसंयुते: बंधावंधविभागश्च फलं चात्रोपवर्ण्यते कथं केन प्रकारेण किं प्रकारश्च बंधायक श्च कीदृशश्च मोत्ताय कथं केन चिकित्स्यते १ देहस्य देहिनश्चापि देहिनः क्षेत्रज्ञस्य च योजाड्य चित्त्वभावता लक्षणे विभागो विरुद्धस्वभावता तस्य तु स्वरूपकपरित्यागेन अत्यंतापर्यालोचनेन अन्योन्यतादात्म्यधर्म विनिमयभावनात् देहमात्रे आ त्मताविश्वासोयः स एव बंधहेतुविंधहेतुः संभाड्यर्थः २ लक्षणांतराण्याह अनंतस्यात्मादिना सपर्यंतत्वं त्रिविधपरिच्छेद सहितत्वंतत्रिश्वये सति तत्त्वापरिच्छिन्नसुखस्वभावाविस्मरणाचाद्दयोऽयत्यः सुखार्थी मित्यर्थः ३ तद्विरोधिनी मसंगस्थिति

श्रीरामउवाच॥ कीदृशो भगवन्संगः कथं बंधायवान्नणां कथं असंगस्त्रायकथितः कथं वैषि चिकित्स्यते १ **श्री वशिष्ठउवाच॥** देहदेहि विभागैकं परित्यागेन भावनात् देहमात्रेतु विश्वासः संगो बंधाहउच्यते अनंतस्यात्मतत्वस्य सपर्यंतत्वनिश्चये यत्सुखार्थित्वमंतस्य संगो बंधाहिउच्यते ३ सर्वं सात्मेदम्खिलं किं वांछामि त्यजामि किं इत्यसंगस्थितं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिं ४ नाहमस्मी न चान्योस्ति माभवंतु भवंतु वा सुखान्यसक्त इत्यंतः कथ्यते मुक्तिभाक्नरः नाभिनंदति नैष्कर्म्ये न कर्मस्वानुषज्जते सुसमसमोयः फलत्यागी सोसंसक्त इति स्मृतः ६ आत्मतत्वैकनिष्ठस्य सुषमिर्यवशामनः यस्य नायात्यथ लोको सो जीवन्मुक्तः सकथ्यते ७ सर्वकर्मफलादीनां मनसैवनकर्मणा निपुणं यः परित्यागी सोसंसक्त इति स्मृतः ८ असंसंगेन सकलाश्चैवनानाविजृंभिता चिकित्सितामवंतीहश्चेयः संपादयंति च ९ संसक्तिवशतः सर्वे वितताडंबराशयः प्रयांति शतशाखत्वं श्वभ्रकंटकतरुन्न न्नयति सर्वलीति ५ अहं अहंकारपरिच्छिन्नो नास्मि मत्तस्यश्च नास्ति अतो मिथ्याभूते हादौ विषयसुखानि माभवंतु च अहंतु देहाद्यसंगभावइत्यवेंद्धक विश्रयादसक्तः ५ नैष्कर्म्यं सर्वकर्मपरित्यागं फलमनुलक्ष्य सज्जते अभिनिविशते सुसमसिद्ध्यसिद्ध्योतिशेषः ६७ लोकसंग्रहस्यावश्यपातनाय नकर्मणेति ८ श्रीमन्समाधाय चतुर्थप्रश्नं समाधत्ते अ

कि १ त १ स २

चिरसंपद्या तया उत्पत्तेस्तस्य ३४ मात्स्य न्यायेन परस्परनिगीर्णिगिरा ३५ मशकसंततिरिवेतिशेषः अंगेत्यामंत्रण ३६ या०
ना०टी० तोत्पातो उदयास्तमयोर्वा छिद्रापोपततनोत्पत्तनेच सदैव तया जीर्णत्रिष्विलं अतएव कालरूपवालुकरूपकं
उप० दुकमंतं जलपर्यंजउयो ररभेदाजुडंच आमलिनं कलंकं म्लानंचेतिवहुदोषत्वात्तनुं योग्यम पिवपुः संसक्तिवशपादेवा
२९५ छापिनजहाति ३७ नानाविधानामपाराणामयुगावर्तदुःखनामालोकनेन पुनः पुनरनुभवेन कर्कशं कठोरं मनोलक्षणं
खंडकं छेदन चित्तं वर्णविशेषं दुःखेन सदा दुःखपिगीर्वाणमंडलमिंद्रादिदेवसमूहः संसक्तिवशादेवनलुनाति

जायंतेच म्रियंतेच निपतंत्युत्पतंतिच भूता नियद्ननंताचितरंगीरणेतरंगवत् ३३ उत्पत्योत्पत्तौ लीयंते तत्संसक्तिवि
जृंभितं भूतानि चिरसंभूया निरांकुकराणाइव ३४ परस्परनिगीर्णि गाजनता जाड्यजर्जरा संभ्रांतामम्रत्यंगं
शीर्णपर्णमिवांवरे ३५ नक्षत्रचक्रे गगने दुमे मशकसंततिः स्फुरत्पावर्तवत्येव पाता लेजलौघवत् ३६ पा
तोत्पातदशाजीर्णकालवालुककंदुकं अघापिनजहातीदं जलयामलिनंवपुः ३७ नानापारयुगावर्तदुःखा
लोकनकर्कशं नलुनातिमनः खंडं दुःखगीर्वाणमंडलं ३८ वासनामात्रवशतः परंव्योमनिकेनचित्
इदमारचितं चित्रं विचित्रं परस्पराघनं ३९ मनः संगैकरूपेन स्वप्ने व्योम्नि जगन्मयं यदिदं रचितं चित्रं तत्सत्यं
४० कदाचन ४० संसक्तमनसा यस्मिन्संसारे व्यवहारिणा अतिता सा शरीराणि तृणानि मनेनिसिखा यथा ४१
परिसक्तमतेर्देहास्सिकताः यत्पुरंभसी कः शक्तः परिसंख्यातुं त्रसरेणुगणां यथा ४२ मुक्तारत्ना यागंगाया
मेरोरापादमस्तकं तरंगमुक्तागणं तेतन्देहांशकेनेतसाम् ४३
छेदनेन चिकित्स्यते ३८ संसक्तिरूप विवेकमात्रजन्यवोधेनो छेत्तुंशक्येतिदर्शयितुं तद्विशेषस्य जगतो
वासनामात्रकल्पनत्वमाह वासनेति ३९ मनसः संगः संसक्तिस्तद्रूपेणानेकेनैव रंगेणारंजकद्रव्येण ४० तन्मा शरीरा
णपतिभक्षयति ४१ संसक्तिरूपायामप्रमाणात् सायामभसिताना देहानामानंत्यमाह परिशक्तेति परितोषये पुसकमतेर्जीवस्य ९९५

२ पाठः संसारेसक्तिः सावंधा २२ २३ वंधसंसक्तजीवन्मुक्तव्यवहारादिसर्वोत्कर्षनिर्वाहकत्वं प्रपंचयति शंखेत्यादिना २५

स्वस्याः अनर्थांतरारापन्नर्थादिनर्थांतरा एपनर्थपरंपरास्तत्संकाशैः द्वंद्वभ्रांतिविपातादिविक्षेपसहस्रहेतुभि र्वीचीभ्रमंत स्पदार्थशतैः संकुलाम ताः प्रवृद्धाः २० वंधाप्रशस्या वंध्या पुरुषार्थफलशून्या २१ अनात्तरसंततं तरविः पाचयताकरोति संचरति तियावत् २५ महाकल्पः प्राकृतवलयस्तत्र समाधानं विदेहकैवल्यविश्रांतिस्तदर्थं चिरं द्विपरार्द्धकालं कल्पि

स्वानर्थांतरसंकाशपदार्थशतसंकुला यत्संसारनदी मता तत्संसक्तिविजृंभितं २० संसक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता वंध्या वंध्याचराघव वंध्यासर्वत्रमूढानां वंधातत्वविदांनिजा २१ आत्मतत्वाववोधेन हीना देहादिवस्तुजा भूयः संसारसक्ती यां दृढां वंध्येति कथ्यते २२ आत्मतत्वाववोधेन सत्यभूतविवेकजा वंधाख्यैकथ्यते सक्तिर्भूयः संसारवर्जिता: २३ शंखचक्रगदाहस्तो देहाविविधहयेहया वंधसंसक्तवशतः पविपातिजगत्त्रयं २५ अनारतनिरालंबे व्योम वर्त्मनिपांथतां वंधसंसक्तिवशतः करोति रविरन्वहं २५ महाकल्पसमाधानचिरकल्पितकल्पनं वंधसंसक्तिव

नाथ शतः व्रासं संस्फुरतिवैपुनः २६ लीलयाललनलीनंभूतिविभूषितं वंधसंसक्तिवशतः शरीरं शंकरं स्थितं २७ विज्ञानगतयः सिद्धा लोकपालास्तथेतरे वंधसंसक्तिवशतः स्थितिं तिजगतांगणे २८ धत्तेशारीरयंत्रोघमन्याभुवं संश्रितिः वंधसंसक्तिवशतो जरामृतिविवर्जितं २९ मनः पतति भोगेषु गृध्रो मांसलवोष्विव वंधसंसक्तिवशतो व्यपेयाग्न्यशंकया ३० संसक्तिवशतो वापि वायुर्भुवनकोटरे पंचभूतानि तिष्ठंति वहतीयं जगत्स्थितिः ३१ दिविदेवाभुविनराः पाताले भोगिनोसुराः ब्रह्मांडोडंवरफलेस्फुरन्मशवत्स्थिताः ३२ क १

ताः सर्गादिकल्पनाः येनब्राह्मैहैरण्यगर्भवपुः स्फुरति २६ ललना गौरी तह्यक्षणे आलाने वंधनस्तंभे लीलायेव लीनस्तकं विज्ञानेब्रह्मतत्ववोधे गतिर्येषां प्रतिष्ठा येषां २८ लोकत्रयास्थाभुवनसंततिपदेन संततिपदेनमरर्जनस्यपः सत्यादिलोकस्यास्तत्वविदोलक्षणयोच्यंते २९ वंध्यसंसक्तेर्वंध्यात्वमुपपाद यतिमनइति ३ मुक्तामुक्तसाधारणंयाः वंध

वंधसंसक्तिसंसक्तिवर्जितत्वप्रकारसंसक्ति प्रतिपादयति ३३२

बा०टी० मनः सर्वार्थसंसक्तित्यागाच्चिन्मात्रसुस्थिरं चिन्मात्रशेषं येन स्यात्सक्त मोक्षलिंगघते विजानता विवेकिना स
उप० वेदानुतत्कालोचितसर्वव्यवहारसंस्थेन तत्तद्व्यवहारोचितेषु मित्रपुत्रभृत्यादिना सर्वेण सह तिष्ठता अनेयङ्गलोकि
१९६ कशास्त्रीयसर्वकर्मरतते नामपि नोवक्ष्यमाणलक्षणं कार्यमित्यर्थः अथवा एकैककाले देशमित्रभृत्यादिसाहित्येन
कति यकर्मरतत्वापादकपरिच्छिन्नसंसक्तिनिवारणाय प्रथमं सर्वदेशकालादि सर्वोपकारणसंपत्सा सर्वजगद्व्य
वहारकर्मरतेनापि स्वेन भूत्वा पश्चाद्वक्ष्यमाणप्रकारं मनः कार्यमित्यर्थः ११ चेष्टादिकालकलनां तेषु मनः सक्तः

श्रीवसिष्ठ उवाच॥ सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वेणा सह तिष्ठता सर्वकर्मरतेनापि मनः कार्यं विजानता १ न सक्त
मिष्टचेष्टासु नचिंतासु नवस्तुषु न काशेनाप्यधोनाग्रे न दिक्षु न लतासु च २ न बहिर्विपुलाभोगे न चैवेंद्रि
यवृत्तिषु नाभ्यंतरे न च प्राणे न मूर्ध्नि न च तालुनि ३ न भ्रूमध्ये न नासाग्रे न मुखे न च तारके नांधकारे न चा
भासे न चास्मिन्हृदयांबरे ४ न जाग्रति न च स्वप्ने न निर्मले नासिते न च वा पीते रक्तादौ शबले न च ५ न
चले न स्थिरे नादौ न मध्ये नेतरे च च न दूरे नांतिके नाग्रे न पदार्थे न चात्मनि ६

न कार्यमिति संबंधः साध्यविषयासु चेष्टासु अतीतविषयासु चिंतासु वर्तमानेषु वस्तुषु अग्रे मध्ये लतासु दिक्
शाखाप्रायासु विदिक्षु २ बहिराधिभौतिके विपुले आभुज्यत इत्याभोगे कलत्रभृत्यादिविषये तद्भोगलक्षणा विं
द्रियवृत्तिषु आभ्यंतरे आध्यात्मिके प्राणे मूर्ध्नि दीनि योगशास्त्रोक्तानि तत्तत्काम्यसिद्ध्यनुकूलानि धारणास्थाना
नि तेष्वपि ३ तारके दक्षिणाक्षिकनीनिकायां ४ निर्मलशुद्धसत्वगुणे असिते तमसि पीते रक्तादौ रजसि शबले
स्थानानि तेष्ववलगुणसमाहारे ५ चलकार्यवर्गे स्थिरकारणे अव्यक्ते आदिमध्येतराः सर्गादिकालास्तेषु
दूरादिषु दिक्प्रदेशेषु पदार्थनामरूपसमाहारे आत्मनि जीवे ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १९६

296

अग्निशस्त्रादिप्रदीप्तत्वाद्दुःसहा यातनाख्यनापिकासंभोगस्थानत्वादेतःपुरपंक्तयः रचिताः कर्मशिल्पिनेत्यर्थः ४४
४५ ४६ संस कञ्चितप्रति आयाति ४७ संसर्गः संसक्तिस्तद्विषयः अत एव स्वयं शिरसि गृहीतः शिलादिभार इव॥
अवश्यवोढव्यत्वेन भारभूतं शरीरं यया तस्य योमरणाउदयो जन्मतदुभयदुर्दशां जीवस्य प्रार्थयंते वतया अविद्यायास
र्वं दुःखजालं ततमित्यर्थः ४८ संसक्तित्यागस्तु सर्वसुखावह इत्याह असंसंगेनत्यादिना ४९ अनंतः संगं अंतः संप

संसक्तमनसामेता रम्यांतःपुरशक्तयः रचितारौरवावीचि कालसूत्रादिनामिका ४४ सक्तचित्तजनं दुः
खसंस्थमिंधनसंचयं ज्वलतां नरकाग्नीनां विद्धि स्तेन ज्वलंतिते ४५ दुःखजालमिदं नाम यत्किंचिज्जगती
गतं संसक्तमनसामर्थे तत्सर्वं परिकल्पितं ४६ संसक्तचित्तमायाति सर्वा दुःखपरंपरा जलकल्लोलविलता
महानघइवांबुधिं॥ ४७ मनःसंसर्गरूपिण्या भारभूतशरीरया त्वयोदयदशार्थिन्या सर्वं ततमविद्यया
४८ असंसंगेन भोगानां सर्वाशाम विभूतयः परां विस्तारमायांति प्रावृषीव महापगा ४९ अंतःसंस
क्तमंगानामंगाराविद्धि राघव अनंतःसंगमंगानां विद्धि रामरसायनं ५० संसंगेनां तस्थेन दह्यते प्र
कृतिः स्वयं स्वकालोत्थेनैरकांग्नी पावकेनयथौषधिः सर्वत्राशक्तमाशांतमनंतमिवसंस्थितं असत्कल्पसदाभासंस्
स्वायेवमनो भवेत् ५२ विषयदेशोदयमागतेन त्वयैव विद्याविषयगतेन सर्वत्रसंसक्तिविवर्जितेन स्वचेतसातिष्ठ तिय
संसक्तः ५३ मोक्षोपायेषूप० णो संगविचारयोगोपदेशः सर्गः ६९

कास्त रित्यागं ५० एराणौविशेषाः स्तानं वलंवनायकां सतेइतिरंरकां ग्नीकर्मरूपाग्नि औषधिर्लताय पास्वंकल्पयंतिभिश्रयंतिया
ए १ वितरणाति तदुत्थेन पावकेन दह्यते तथा प्राकृतिकार्यदेहादिसंगात् प्रकृतिभूतः स्वयं जीर्णो वापि दह्यत इत्यर्थः ५१ असक्तम
नःसर्वत्र सुखायेव अनंतकाशमिवसंस्थितं ५२ असत्कल्पनासदाभासतां च विषयभागेन विरएवत्तपसंहरति विद्याद

मा॰ १ ०६:४६१८/४०८/१७६:३५४:४

वा॰टी॰ तेषांतत्पाप्यिति: केनालिंगेन ज्ञाता तदाह प्रच्छन्नेति यतोप्रक्षोभनिमित्तै: पुत्रधननाशबंधनाप्मानादिभि: प्र
उप॰ च्छन्नदेहवस्त्र सेणास्यापि वस्तुतस्तुतद्रहितस्यस्यसंविद् छिन्नवृत्ते: परमार्थसुखे अविसंवादेन अविप्रलंभेन पूर्ण
१६७ मास्यामन्यंतसांमुख्यादवैषम्येणांतरप्रतेः पूर्णस्येंदुरुपदेशोपोतिस्त्रिकरत्वादिगत्पाप्रच्छन्नदेहस्यापि आसनेस्थि
रत्वादन्नच्छन्नदेहस्य संवेदयतीतिसंवित्तस्यस्तस्य अविसंवादनपूर्णमास्यामत्यंतसांमुख्यादवैषम्येणांतरस्थते: पूर्णस्यव
दनसदेशीविंवे २ यदनुग्रहादन्योपिज्ञोभमालिन्यान्मुच्यंतेतस्य निर्विक्षोभत्वं किं वाच्यमित्याशयेनाह चेतयेति ३ ४

प्रच्छन्नान्नच्छन्नदेहस्याविसंवादेनसंविद: अंतपूर्णस्यवदनेश्रीरिंदोरिवलक्ष्यते २ चेतयहीनंचिदालंवंमनोयस्य
गतज्वरं तेनांकुकेतकेनेवजनता संप्रसीदति ३ नित्यमात्मदशातीनोज्ञ: स्वस्थश्चंचलोपिसन् च्छन्नोदरप
तरएवासोप्रति विंवार्केव सुधा आत्मारामामहात्मान: प्रबुद्धापरमोदया: वहि: पिशाग्रबरलाअंतर्मेरुरि
वाचला: ५ चित्तमात्मत्वमायांतं स्वच्छ: स्वानुरंजनं नोपैति रंगसंयुक्तो मस्त्रण: स्फटिकोयथा संसारक्षि
रूदितं ज्ञातिलोकपरावरं नरंजयति सच्छिन्नं जललेखायथांबुजं ७ आत्मध्यानं मयोध्याने प्रबोधं परमात्मन: क
लनामलनिर्मुक्त: स्वसक्तइति कथ्यते ८ आत्मारामतयाजीवोपार्त्यसंगतापिह आत्मज्ञानससंगस्तत्तुतामेति
नान्यथा ९ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थोजीवोभवतिराघव अस्पंदधिगतोद्वंद्वो नित्यानंदमयोदया: १०

५ विक्षोभदर्शनेपि तदभावे दृष्टांतमाह चित्तेति रंगोरंजकोपाधिर्जपाकुसुमादि: मस्रण: स्निग्ध: ६ उदितं निरतिश
यानंदाभ्युदयं प्राप्तवंतं ज्ञानंलोकानांपरं ईश्वरतत्त्ववरं जीवतत्त्वंच येन ७ यावदयमंत: स्वसंशक्तोनभवतितावदाह्ये
षु असस्त कि हि लिभेत्याशयेन स्वसंसक्त लक्षणमाह आत्मेति यदाअयंपरंमसमान: प्रबोधं वोधप्रापकलनाहेतुभि
र्मलैर्निर्मुक्त: सन् अध्यानेपि निरतिशयानंदात्मन: स्वत: स्फुरणे निर्विकल्पसमाधाविवसदैवआत्मध्यानेमयइवस

रूपांतग्रहणारसगंधोरस्पर्शपलक्षणं मोहोवि षयाभिलाषयारवश्यं आनंदवृत्तयो विषयोपभोगफलानि श्वपि गमागमश्चे
श्वासुरेचरत्वादिसि द्धिषु कलकलनास्तु अतीतानागतज्ञाताचिरजीवनादिसिद्धिषु ७ किंचित्वेत्यं निःअलावुद्धिसिद्धवलं
विनितत्सादिना आत्मरसंभृतानंदप्रवणं अतएवसर्वत्रनीरसोपसर्पदेहवृद्धानिवर्ततइतिभगवद्वचनात् उवरत्वाद्दशं
मनः स्थितेमिथ्यात्वघातनार्थं ८ जीवत्वंबूत्सातं ८ स्वात्मरतिः स्वालोकप्रियः ९ चेत्यांशप्रागक्तबुद्धिसादित्वं १० अतत्वे

नृशब्दस्पर्शरूपेषु नमोहानंदवृत्तिषु नगमागमश्चेश्वासु नकालकलनासु च ७ केवलं चेति विश्रम्य किंचित्वेत्याव
लंबिनि सर्वत्रनीरसमिवतच्चत्वात्मरसं मनः ८ तत्रस्थो विगतासंगो जीवो जीवत्वमागतः व्यवहारमिमं सर्वं साकरो
तुकरोतुवा ९ अकुर्वन्नपि कुर्वाणो जीवः स्वात्मरतिक्रियः क्रियाफलैर्न संबंधमायातिखमिवांबुधेः १० अथ
वात्मपित्यक्त्वा चेत्यांशं सांतविघ मनः जीवत्ति घतु संशांणो नोज्वलन्मणिरिवात्मनि ११ निर्वाणमात्मनिगतः
ससंनोदितात्मा जीवोऽरुचिर्व्यवहरन्नपि रामभद्र नो संगमेति गतयाफलेन कर्मेंद्रि येन हसतीक्ष्चदेहभारं १२
मोक्षोपायेषू०प०णो शांतसमापातयोगोपदेशः सर्गः ६८ वशिष्ठउवाच असंसंगसुखाभ्याससंस्थितेर्विं
गतात्मनि व्यवहारमिरण्यंतर्वीतशोकभयैस्थितं १

व्यवहारफलेव्यस्याः जीवगतयासंसंगनिमित्तालिघाकामकर्मवासनाशून्यतयाहेतुनाकर्मेंद्रियेनफलेनसंगं नोरीति
किंतुयाव त्प्रारब्धक्षयं देहंमात्रंसहती च नस्पताच देव चिरं यावन्नविमो चयइत्यादिसूत्रभेतिभावः १२ इतिश्रीवा०सिता
श०उप०णो एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ ॥ असंगसुखविश्रांतो व्यवहारसमुद्भवैः यथानदूयतेदोषैस्तथायुक्तोपपाद्यते
असंसगसुखस्याभ्यासोनिरंतमास्वादनंतत्र स्थितेविश्रांतेः १ ,, ,, ,, ,,

भार२

१९८

वा॰टी॰ उप॰ १९८

यन्नस्फुरंतोवीक्षितोनिगोप्यो २१।२२ यथान्यादिः षट्स्वपिकर्मसु अविकृतत्वात्समत्व दुःखं चासुख प्राप्तसंपदवस्थासु स
मोभवतीत्यर्थः २३ धीरात्मालोकिकवैदिकक्रियासु बहिरेवमेवेलोलनतामिवायातिनोतंमनः कंपोयस्यतथावि
धोभवति यथावायुनावहिरस्खलन्नगोदोप्रस्पंदितोऽचलः पर्वतस्तद्वदित्यर्थः २४ क्रियास्वेवतस्यमरणजीवन
योरप्यविकारितात्तुल्येत्याशयेनाह सुषुप्तेति २५ ननुविदुषंसदेवतुर्येस्थितियुक्तानासोषुप्तेमेतिशंकामाल

अचेत्यचित्सदस्वस्थोजाग्रत्यापिसुषुप्तधीः यद्यत्करोतिलब्धात्मा तस्मिंस्तस्यनकर्तृता २१ दशामासा
दसोषुप्तिंस्वचित्तेचविवासनः अंतः शीतलतामेतिपूर्णोरसेनयथाशशी २२ सुषुप्तस्थोमहातेजाः पू
र्णः पूर्णेंदुबिंबवत् समः सर्वास्ववस्थासुभवत्यद्रिर्यथानृप २३ सुषुप्तसंस्थोधीरात्माबहिरायातिलो
कितां क्रियासुनोभवत्कंपः प्रस्यंदितइवाचलः २४ सुषुप्तावस्थितोभूत्वादेहंविगतकल्मषः पातया
त्वथवादीर्घकालंधारयतेऽथवा २५ राघवरामसोषुप्तीस्थितिरभ्यासयोगतः प्रौढासतितुर्याभितिक
थितातत्वकोविदैः २६ आनंदमयतांयातः प्रक्षीणसकलामयः अत्यंतास्तंगतमनाभवतिज्ञोमहाशयः
२७ तत्रस्थोज्ञः प्रमुदितः परमानंदघूर्णितः लीलामिवेमांरचनांसदासमनुपश्यति २८ वीतशोक
भयायासोगतसंसारसंभ्रमः तुर्यावस्थामुपारूढोभूयः पततिनात्मवान् २९ प्राप्यसंपदवीपुरुषोऽयं
इंभ्रमतंजगत् शैलसंस्थइवाधस्थंहसन्पतिधीरधीः ३० असांतुतुर्यविश्रांतौस्थितिप्राप्याविनाशिनी

स्याहिएषैवेति २६ तर्हिसोषुप्तोस्थितिरित्युक्तेः कोभिप्रायस्तमाह आनंदमयइति निर्दुःखत्वेसतिनिरतिशयसुखम
भूततासोषुप्ते आनंदमयेसत्वात्तद्विवक्षयात्वोक्तिरित्यर्थः तत्स्थस्यकीदृशंजगद्दर्शनंतदाहतत्रेति २८ ननुतोली

१९८

प्रोढिं अभ्यासक्रमात् प्रस्तुतां परिणामः क्रमात्कलापचयपक्षवशात् जलमये मंडले सूर्यप्रतिबिंबामाईद्दुर्यथाअ
मावस्यायां स्वविंबम् ताकैतामेतितद्वद्वित्पयः ११ जाग्रत्येवसुषुप्तोत्यइतियदुक्तं तद्विशदयतिचित्तेइति १२ १३ निरहं
भावसाम्याघंत्रपुत्रकोननर्तकप्रतिमा तत्तुल्यं १४ चित्तस्यबाधिकापीडाकरीअहंभावलक्षणोवशक्तिः साहिअनि
षानांचभावभ्यामागमायाभ्यांउपभ्यांउपतापदा १५ दहं २

अत्रप्रोढिमुपायातः सूर्यतामेतिपावनी परिणामवशांदुंदुरमावस्याकृतामिव ११ चित्तेचेत्पदशाहीने
याल्पितिः क्षीणचेतसां सोच्यतेशांतकलनाजाग्रत्येवसुषुप्तता १२ तांसुषुप्तदशामेत्यजीवन्व्यवहर
न्नरः सुखदुःखवरत्रामिर्नकदाचनकृष्यते जाग्रत्येवसुषुप्तस्थोयः करोतिजगत्क्रियां तंयंत्रपुत्रक
मिवनायातिसुखदुःखदक् १४ चित्तस्यनाधिकासंक्लेर्भावोभावोपतायदा आत्मतामागतेचित्ते तस्य
किंबाधतेकथं सुषुप्तबुद्धिः कर्माणि एवमेवहिहेलया कुर्वन्नवद्भुतेजीवोजीवन्मुक्ततयास्थितः १६
सोषुप्तिंवृत्तिमाश्रित्यकुमारकुरु वानघ कर्मप्रकृतिजंपाकवशादुपगतंस्थितं १७ नादानंन
परित्यागः कर्मणोज्ञायरोचते तिष्ठंत्यवगतालानोयथाप्राप्तानुवर्तिनः १८ कुर्वन्नपिनकर्त्तासि
सुषुप्तैकस्थधिया अकर्तापिचकर्मासियथेहसितथाकुरु १९ यथानकिंचित्कलयन्नेकंकेस्पंदतेशि
या २ शुः तथापफलान्यकलयन्कुरुस्वकर्माणिराघव २०

एवंसाधनदशामारंभेवावहेलया अभिनिवेशत्यागेन १६ प्रकृतिवर्णाश्रमस्वभावसज्जंतदुचितंप्रारब्धपाकवशादुप
गतंप्राप्तलोकशास्त्रस्थितं १७ येत्वाश्रमाचित्तमपिकर्मत्याज्यमेवेतिमन्यंते तान्प्रत्याहनादानमिति १८ यदित्वसः
यदिवाअतत्वसइतिएवोक्तिरवाक्ययोःशेषः १९ नकिंचित्प्रयोजनंकलयन्संकल्पयन्सहजानंदलीलयैवस्पंदते २०

वा०टी० ज्ञानदार्ढ्येन तु तुर्यातीतपदविश्रान्तिपर्यन्तं त्वया कार्यं नान्तु प्रालिकम् मिकामात्रपर्यवसितमित्याह तुर्यातीतेति ५
उप० तत्र प्रथमं पञ्चमम् मिके च शास्त्रीयव्यवहारनिर्वाहार्थमभ्युपसनीये त्वाशयेनाह सुषुप्तावस्थयेति त्वयोमस्त्र्यः क
१९९ लापस्त्रयस्त्र उद्वेगो भयएगरूपरोधश्च ननु देहनाशे संविन्नाश स्यात्तत्वर्जनो कथं संविदात्मनाभिन्नत्वयत्तत्राह
शरीरेति संविदः त्वयं स्थैर्यं चेति शेषः ७ यदि देह इति भ्रमस्तर्हि स एव नाश्यतत्राह देहेति प्रकृते स्वात्मबोध

199

तुर्यातीतां दशां तद्वद्याथार्थ्यात्मात्मकोविदः तदाधिगच्छ निर्द्वन्द्वं पदं रघुकुलोद्वह ५ सुषुप्तावस्थया ऽ
शामभवसंव्यवहारवान् चित्रेन्दुरिव तेनस्तु त्वयोद्वेगाव रिंदम ॥ ६ शरीरसन्निवेशस्य त्वपेस्थैर्यं च सं
विदः मा त्वं महाणम्भ्रमो ह्येष शरीरमिति जृम्भते ७ देहनाशेन कोर्थस्ते देको स्ते हसंस्थया भवत्वं प्रकृता
रंभस्तिष्ठत्वेषयथास्थितं ८ ज्ञानवानसि तत्त्वज्ञस्त्वं बुद्धवानसि तत्पदं प्रबुद्धवानसि स्वरूपं स्वं विशोको भव भ
तये ९ तृषितानो पिस्तिंत्यत्काशीतलालोक शोभया अंधकारातथामोदान्मुक्तं स्वमिव शोभते १०
मनस्त्वात्मसंपन्नं नाधः समनुधावति योगमन्त्रतपः सिद्धः पुरुषः खादिवावनिः इहग्रामं चिदेवास्ति
पारावारविवर्जिता अयं सोहमिदं तन्म इति तेमास्तु विभ्रमः १२

स्ये आरंभः प्रयत्नो यस्य तथाविधो भव एवं देहः ८ स्वात्मबोधे संदेहं वारयति ज्ञातवानसीति सत्तां जगदधि
ष्ठानतत्त्वं पदं अवस्थात्रयाधिष्ठानं स्वरूपं अखण्डवाक्यार्थः स्वरूपं ९ स्वं अर्थाच्छरदाकाशं १० अधः अ
वनिं नविषयसुखे सिद्धः खेचरसिद्धिप्राप्तः वात् स्वं विहायपथा अवनिं न समनुधावति तद्वत् ११ पारावारे
परावीचीतीरे परिच्छेद इति यावत् १२

इत्यंयावज्जीवं तस्यतुरीयस्थितिमुक्त्वांते विदेहस्यतुर्यातीतस्थितिं अनानंदेति अनानंदमवस्थात्रयपदंतदपेक्षतुर्यं
पदंमहानंदमितितज्जीवन्मुक्तस्यसदाभवतिविदेहमुक्तोतु अनानंदस्य राणयोगात्तदपेक्षयामहत्वकलनायोगात्रदृष्टी
नस्ततीपिमुक्तस्तुर्यातीतपदंगतइत्युच्यतेइत्यर्थः ३२ नामवस्थितिंवर्णयन्नुपसंहरतिपरिगालितेति यतस्सकलाविः
लीनात्तमोमयाभिमानायस्य अतएवपरिगालितसमस्तजन्महेतुकामकर्मवासनापाशः महात्माजलगतसैंधव
खंडवत्खंडभावविलयात्परमोरसइतिरसआनंदः रसनैकवेद्यांश अतन्मयीसत्तांपरमार्थस्थितिंप्रयातीत्यर्थः ३३
इतिश्रीवाशिष्ठता० उप० णोसप्ततितमः सर्गः ७० परस्याव्यवहायित्वात्तुर्यमात्रोपवर्ण्यते शरीरादिरासेनयथा

अनानंदमहानंदकलातीतस्ततोपिहि मुक्तइत्युच्यतेयोगी तुर्यातीतपदंगतः ३२ परिगालितसमस्तजन्म
पाशः सकलविलीनतमोमयाभिमानः परमरससमयीं प्रयातिसत्तांजलगतसैंधवखंडवन्महात्मा ३३ मो०
क्षोपायेसप० णोप्रसंसंगविकल्पोपदेशः सर्गः ७० श्रीवशिष्ठउवाच यावत्तुर्यपरामर्शस्तावत्केवलतापदं
जीवन्मुक्तस्यविषयोवचसांचरघूद्वह १ अतऊर्ध्वमदेहानांमुक्तानांवचसांतथा विषयोनमहाबाहोपुरुषा
णामिवांबरं २ साहिविश्रांतपस्वी दूरस्थापिदवीयसी गम्याविदेहमुक्तानांखलेखेवनभस्वतां ३ सुषुप्तावस्था
याकंचित्कालंभुक्त्वाजगत्स्थितिं तुर्यतामेतितद्वत्तुपरमानंदघूर्णितः ४

मोहाद्गुनिक्रमः तुर्यातीतस्यस्यवागादिव्यवहाराविषयत्वंदर्शयितुंभूमिकोरचयतियावदिति अवस्थात्रयपादान्परामृ
शतत्साक्षिचिन्मात्रतद्विलापनक्रमेणचिन्मात्रपदं भावस्थितिलक्षणतुर्यस्यपावत्परामर्शः साक्षादनुभवस्तावन्मात्रं
केवलतापदंजीवन्मुक्तस्यश्रुत्यादिवचसांचविषयोनतद्विषयतापादनहेतोर्मोनसः वाक्यजन्याखंडाकारवृत्तेस्तावत्से
वपर्यवसानादितिभावः १ अतऊर्ध्वमदेहानांप्राप्यमपितुर्यातीतपदंतेषांवेदवचसांचविषयोनतद्विषयतापादनहेतोर्मन

षयोनतद्विषयः २ गम्यात्प्राप्या खलेखेव्योमवी
थिनभस्वतांवायूनामिव ३ अतः संदेहमुक्तानांपंचम
भूमिकाक्रमेणसप्तमांतभूमिकास्वेवस्थितिरित्या

सः त्यान् यथा वायुराप्रमंबरमाकाशीपकं प्राणावि

तर्हि स्वध्यस्त एव संबंधस्तत्राह सत्येति देहात्मसंबंधाध्यासस्य आत्माधिष्ठानकाले आत्मदर्शनादेव बाधः स्या
वा॰टी दित्यर्थः सामंजस्य अध्यस्तेवैषम्यं नाधयंतीति शेषः २३ सुकुमपार्यविसृजुमित्यादिस्युतिभि हस्ताभाविकसृज्यविरो
उ॰प॰ धादन्यात्मना तस्य देहादिस्पर्शतीत्याह २४ नत्वात्मसंबंधाभावे देहस्पंदादिः कथंमत्र तद्देहे तद्दर्शनादित्विचेत्तत्राह
२०० संपदमिति वातेन प्राणो वायुना भूतेरत्वादिभिः प्राणावष्टंभहेतुभिः पीवरीकृतः आहितवालइतियावत् तथाच त
स्यसंदे प्राणोवलं वाहेना सेमर्थः अप्पर्धरेवकारः नसंबंधो देहस्य २५ एवं द्वैतसत्यत्वाभ्युपगमेयदान संबं
तु१

सत्यावलोकनेनैषा मिथ्यादृष्टिर्विनश्यति अवलोकनया साम्यमातपजलधिर्यथा चिदात्मा निर्मलो नित्यः
स्वाद्भासो निरामयः देहत्वनितोवलबातेन संबध्यते कथं २४ स्पंदमायातिवातेन भूतैर्वा पीवरीकृतः देहस्ते
२०० न न संबंधो मनागेव सदात्मना २५ सिद्धत्वेपि देहस्य न संबंधस्य संभवः द्वित्वासिद्धौ तु समतेकल्पनैव दर्शकु
तः २६ इत्येतदेव तत्त्वं तत्रैवातः स्थितिं कुरु न बंधोस्ति न मोक्षोस्ति कदा कस्य चित्क्वचित् २७ चि१

धस्तदा किं वाच्यं तदनभ्युपगमे इति प्रौढिवा दमुपसंहरन्नाह सिद्धत्व इति न तु द्वित्वासिद्धिरेव कुत इत्याशंक्य संबंधदूषणा
चंदर्शितायुक्तीस्तत्राप्यातिदिशतिइतीति सिद्धत्वे २६ द्वित्वस्य सत्वे सत्यत्वे के न चिदाशंकमाने सति प्रत्यु क्तमेतदेवयु
क्तिजातं उपसंहरणीयं द्वितीय सिद्धौ हि द्वित्वं स्यात् द्वितीयं चित्त्वेत्तत्र भेदकाभावः जडं चेच्छाया तया विवर्तछ्रो धात्पूर्व
सिद्ध विरुद्धं न सिद्धतिचित्स्वस्यासंबंधं जडं साधयंतीति कथाद्दुरवबोधाच्यो अध्यस्तं चेत्सत्य चिदवलोकनमात्राछिनश्ये
त् सिद्ध विरुद्धं न सिद्धति चित्स्वस्या संबंधं जडं साधयंतीति कथं दुरवबोधार्थो अध्यस्तं चेत् सत्य चिदवलोकन मात्रा छिनश्ये
तू निर्मलासंगत्वाद्यात्मस्वभावविरुद्धं च मलिनं जडं असंगेन कथं साध्यते तादियुक्ती नामत्रापि साम्या दितिभावः अ
तोद्वैतभ्रमं विहाय तत्र अद्वितीये चिन्मात्र एव स्थितिं कुरु तत्र च बंधमोक्षादिशंकैव नास्तीत्यर्थः २७ ॥ २००

यदिस्युः क्वचिदेकैवात्तित धात्मेतितन धातिरिक्ता अभिधाकथं तत्राह २३ २४ समस्तान्पूर्णाजलात् जगतः स्फाराज्जगदा
त्मनाविस्तृतात् २५ देहादिभावेष्वपृथक्त्वं यच्चेतेतत्किं यन्तत्वं यच्चवानतेतत्किं अध्यासदशा कस्यापि त्वदामतात्स्वत्वं तप
स्तायाध्यासंभवाद्धिष्ठानदृश्यसर्वत्रैवतत्संभवाच्चेतिभावः २६ परमार्थतस्तु द्वित्वमेकनास्तीतितदधीनादेहतत्सं
बंधतदुपादानकलंकादिसंभावनादूरस्तेत्याह नेति २७ अभ्युपगतेपि द्वैतदेहादिसत्यत्वे चचिदात्मनस्तत्संस्पर्शेनिसं

आत्मेतिव्यवहारार्थमभिधाकल्पितात्विभोः नामरूपादिभेदस्तु दूरमस्मात्कलंकतः २३ जरूमेबयथांभोधि
नेतरंगादिकं पृथक् आत्मैवेदं तथासर्वं भूततोयादिकं पृथक् २४ यथासमस्ताज्जलधौजलादन्यन्नलभ्यते ॥
तथैवजगतःस्फाराद्वात्मनोन्यन्नलभ्यते २५ अपयिसोहमितिप्रात्तचक्रोषि व्यवस्थितं किंतत्वं किंचवात्तेस्यात्
किंतत्वं किंचमानते २६ नद्वित्वमस्तिनोदेहाः संबंधोनचतेः स्थितः संभाव्यतेकलंको वाभानो दिवतमःपटे ॥
द्वित्वमभ्युपगम्यापि कथामितनारिहन् देहादिभिः सद्विरपिनसंबंधो विभोर्भवेत् २८ छायातपप्रसारथ्याः प्रका
शात्मसोयथा नसंभवतिसंबंधः कथंत्तथावेदेहदेहिनोः यथाशीतोष्णयोर्नित्यंपरस्परविरूद्धयो नभवतिसं
बंधोरामदेहात्मनोस्तथा अविनाभाविनोर्यस्तुसंबंधः कथमेतयोः जडचेतनयोर्देहदेहिनो रनुभूयते २१ चि
न्मात्रस्यात्मनोदेहसंबंधइतियाकथा सेयादुस्ववेधार्यादावाग्नेजलधिर्यथा २२

भवत्येवेतिप्राप्तिमाशङ्क्य नाह द्वित्वमित्यादिना २८ आद्यएकदेशप्रशरणलक्षणसंसर्गो द्वितीयस्तदात्म्यदर्शे
नः २६ २० मास्तुसंयोगास्तादात्म्यवासमवायस्तु किंनस्यात्तत्राह अविनाभाविनोरिति अयुतसिद्धयोरित्यर्थः २१
याकथाउक्तः देहस्यचिदाश्रयत्वे विषयत्वागादस्फुरणापत्तेर्विषयत्वेवाश्रयत्वात्समवायसिद्धेर्विषयतासंबंधस्यच

वा॰टी॰
उप॰
२०१

एवंचक्षुरादिसर्वेंद्रियस्पंदेपिवायुतएवआत्मनस्तुकेवलंसंविदेवकृत्यंनान्यदित्याहकनीतिविषयप्रदेशचक्षुःस्पं
दःस्पर्शित्तभूतःकनीनिकापरिस्पंदोपिमारुतादेव एवंसर्वेंद्रियस्फुरणाज्जायमानासास्फूर्त्तिलक्षणासंविदेवकेव
लंआत्मनोनान्यदित्यर्थः ३५ यद्यपिसासंवित्सर्वगतासदातनीचतथापिचित्ततद्वृत्तिष्वेवाभिव्यक्तानान्यत्रेत्याहआ
काशेति ३६ अतएवतद्गमनादेवात्मनःपरलोकगमनादिव्यवहारोपीत्याहशरीरे ३७ ३८ ३९ अवनतंनिम्नं आत्म
संविदांचित्संतिविंबानां ४० सत्यव्यवहारिकं असत्यंप्रातिभासिकं अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकर

कनीनिकापरिस्पंदःचक्षुस्पंदस्तुमारुतात् इंद्रियस्फुरणात्सैवंसंवित्केवलमात्मनः आकाशोपलक
त्वादेसर्वत्रास्पदस्थास्थिता प्रतिविंबमिवादर्शेचित्तएवात्रदृश्यते शरीरालयमुत्सृज्यपतत्रंचित्तविहं
गमः स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते ३७ यत्रपुष्पंतत्रगंधसंविदःसंस्थितंयथा यत्रचित्तंहि
तत्रात्मसंविदःसंस्थितस्तथा सर्वत्रस्थितमाकाशमादर्शेप्रतिविंबति यथातथात्मासर्वत्रस्थितस्त्रत
त्रैवदृश्यते ३९ अपामवनतंस्थानमास्पदंभूतलेयथा अंतःकरणमेवात्मसंविदामास्पदंतथा सत्यास
त्यंजगद्रूपमंतःकरणविंवता आत्मसंचित्तमोतीदमालोकमिवसूर्यभा ४१ अंतःकरणमेवांतःका
रणंभूतसंसृतेः आत्मासर्वानुगत्वात्तुकारणंसदकारणं ४२ अविचारणमज्ञानंमोहमाहुर्महाधियः
संसारसंसृतेसारमंतःकारणकारणं ४३ असम्यक्प्रेक्षणात्मोहात्चेतःसत्तागृहीतवत् संमोहबीज
धाणीतिश्रुतेरितिभावः ४१ अंतःकरणंतत्समक्ष्यात्माहिरण्यगर्भःप्रतिविंबद्वाराकारणंसदपिस्वतःअकारणं ४२
अंतःकरणस्यपयत्कारणंतदाह अविचारणमितिपर्यायत्रयोपदानंप्रसिद्धघातनार्थं ४३ असम्यक्प्रेक्षणादन्यथाग्र
हणसंस्कारवलात्मोहात्संमोहानाम्भ्रमाणांबीजधानाभूतांचेतस्सत्तांचित्ताकारपरिणामयंतः संमोहादकोत्तम
इवात्यंतासंभावितमपिजन्ममरणाद्यनर्थपरंपराहृश्यतइत्यर्थःआ

201

कीदृशी सा स्थितिर्यस्मिन्या कार्या तामाह सर्वमिति २८ सर्वात्मदृष्टिः स्वविरुद्धदुःखदृष्टिनिरासे दृढी भवति नान्यथेत्याशयेनाह
सुखीति नतु तर्हि २९ ननु देहदुःखादयोपि प्रत्यक्षादिभिः पुरस्कृताः आत्मापि श्रुतियुक्तिभिः पुरस्कृतस्तस्तदनयोस्तुल्यत्वे
को विशेषो येनात्मदृष्टिमवलंब्य देहादिदृष्टिर्निरस्सनीयेत्युच्यते तत्राह यद्वति क्रमाद्विशेषः तथा च तदुपाहूराद्धैत्त लक्षणयो
र्मध्ये आत्मत्वात्स्थिरत्वाच्च लघुदृष्टिभिः सुकरश्चलत्वोपलब्धत्वाच्च लक्षणदृष्टिर्दुष्करा यथा वात चास्तु खस्पर्शो
च कौशेयस्पर्श उपादेयः कठोरत्वाद्दुःखदत्वाच्च उपलस्य शौहियत्स्पुंसा अपरिच्छिन्नत्वात्सदा स्वप्रकाशत्वादानंदरूपत्वाच्च परमा

सर्वमात्ममयं शांतमित्येवं प्रत्ययं स्फुटं सबाह्याभ्यंतरं सारमसर्वत्र विच्छितानय २८ सुखीदुःखी विमूढो स्मीत्येता दुर्दृष्टयः
स्मृताः आत्मा चेदसुखबुद्धिस्तेतु चिरं दुःखमिच्छसि २९ यः क्रमः शैललक्षणयोः कौशेयोपलयोस्तथा सोस्मिन्प्रति सि
र्ध्वौकः परमात्मशरीरयोः ३० यथा तेजस्तिमिरयोर्न संबंधो न तुल्यता अत्यंतभिन्नयोरामतथैवात्मशरीरयोः ॥
यथा शीतोष्णयोरैक्यं कथा स्वन द्वयते जडप्रकाशयोः स्नेहो न तथात्मशरीरयोः ३१ देहस्फुरति वातेन तेनैवाया
ति गच्छति शब्दं करोति वातेन देहनाडीबिलानि ३३ शब्दकचटतः प्रायः स्फुरत्यंतः समीरणैः यथा प्रजापते वं
शाद्धरंध्रात्तथैवहि ३४

त्मदृष्टिः सुकर उपादेया च देहाघनात्मदृष्टिमुपलब्धत्वादस्थिरत्वात्पुनरादि सापेक्षत्वाच्च दुष्करा विरोधाद्देवतादात्म
संकायाः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह यथेति स्नेहः संयोगस्तस्याप्यसंभवे ऐक्यं दूरनिरस्तमित्याशयः ३२ पूर्वमात्मसं
बंधाभावेपि देहचेष्टा द्वातेन गता र्पितोक्ता अत्र तु आत्मैक्याभावेपीति न पौनरुक्त्यं ३३ देहरंध्रं कंठस्तदुद्भूतैः प्राणसमी
रणैः कंठताल्वादिस्थानेषु जिह्वाहिभिर्हत्यतिः सार्यमाणैः कवर्गचवर्गटवर्गादिः शब्दः स्फुरतीति प्रत्यक्षसिद्धमित्य
र्थः वंशात्स छिद्रकीचकात् ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

वा०टी०
उप०
२०२

देहस्थतयाऽपचित्तत्तयाप्रकृतिभावेन अज्ञानं सप्रधान्येन स्वात्मनासत्तया चित्प्राधान्येन ५५ जडाजडदेशोऽज्ञानत
त्सान्निध्योर्मध्यं आंतरालिकं स्वाभासमनः तदेवनानात्वं प्राप्यजीवबुद्धिमनश्चित्ताहंकारादिनानासंज्ञाभिरात
तमित्यर्थः परमात्मनएवोपाधिप्रवेशेन औपाधिक नानासंज्ञालाभेश्रुतीः प्रमाणयति एवमिति सएषइहप्र
विष्टं आनखाग्रेभ्य इत्युपक्रम्य प्राणन्नेव प्राणोनामभवतिवदन्वाक्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानोमन
इतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति तथा समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव सः धीःस्व
प्नोभूत्वेमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणीतितथा अंगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोपि
दृष्टः वालाग्रशतभागस्य शतभागस्य शतधाकल्पितस्य च भागो जीवः सविज्ञेयः सचानंत्याय कल्पते

प्रकृतिः प्रकृतित्वेन देहेऽस्थितया स्थितः जडप्रकृतिभावेन चेतनः स्वात्मनः स्वात्मसत्तया ५५ जडाजडदेशो र्मध्यं पञ्चत्वं पारमार्थि
कं तदेवदेवनानात्वं नानासंज्ञाभिराततं ५६ एवंस्वरूपं जीवस्य बृहदारण्यकादिषु बहुधा बहुषु प्रोक्तं वेदांतेषु किलानघ
अन्नेत्वतासुसंज्ञासुकुविकल्पकुतार्किकैः मोहायकेवलंमूर्ख्यर्थं मास्थांप्रकल्पिताः एवमेषमहाबाहो जीवः सं
सारकारणं मूर्खेनातिबराकेणदेहकेन हकिंकृतं ५८ आधाराधेययोरेकनाशेनात्मसनष्टता यथातथा शरी
रादिनाशेनात्मनिनष्टता ६० एकपर्णरसस्त्रीरसानेतिपयान्यं पातिपर्णरसस्याकरस्मिजालांतरेयथा ६१

इतितत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्यसच्चत्यच्चाभवदितितै त्तरीयके सएतमेवसीमानं विदार्यैतयाद्वाराप्रापद्य
त तस्मादिदंद्रोनाम इदंद्रोहवैनाम तदिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते इत्यैतरेयके संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानंप्रज्ञानमित्याद्यैतरेयके त्वमेकोहिबहूननुप्रविष्टः एको
देवोबहुधाविचारः एकःसन्बहुधा विचारेत्यादिश्रुतिशतेषु बहुधाप्रोक्तमित्यर्थः ५७ अतएवावैदिकरुतार्किकाणामन्यथा
जीवस्वरूपकल्पनाः नादर्तव्याइत्याशयेनाह अन्नेरिति आस्थाः अभिनिवेशाः ५८ एवंवचनस्यझात्मनः संसारितानापि देहस
किंतांतरालिकस्यजीवस्येचेतिसिद्धमित्याशयेनाहएवमिति मूर्खेनवाग्मादिस्वरूपेनजडेनेतियावत् ५९ अतएवदेहनाशेपिनजी

२०२

[illegible]

येनतर्हि चित्तनाशस्तदहयथेति ४५ केनोपायेनात्मतत्वपरिज्ञानंतदहसंसारेति इतिरातस्माङ्कतो: संसारकारणं अज्ञानं इत: प्राप्तोधिकारी स्वयंमिति वापंविचारयेत्तमाह जीवइति जीवादिनामानियस्पतं आदिपदादुक्तप्रकरणोक्तनामांतरणा मपिसंग्रह: ४६ रूढियोगरूढिकयंकेनयोगेनसिद्ध्येत्वदुक्तविचारसिद्ध्ये ४७ तत्रादेरूढियोगशाम्यंजीवनामनिर्वक्तुंव शिष्ठ:पीठिकांस्वयंतिसर्वेभावाइत्यादिना भावा:पदार्था: आत्मतत्त्वेनसहएकघ्यासोद्केरूपिण: समष्टिचित्तादेवोत्य

यथाभूतात्मतत्वैकपरिज्ञानेनराघव असत्तामेत्यलाचेतोदीपेनेत्तम: क्षणात् ४५ संसारकारणमित: स्व यंचेतोविचारयेत् जीवोंत:करणंचित्तंमनश्चेत्यादिनामकं ४६ श्रीरामउवाच सर्वेभावाइमेनित्यमात्मतत्वैक रूपिण: चित्तातरंगकगणाजतैककलितायथा ४७ आत्मास्पंदैकरूपात्मा स्थितस्तेषुकचिन्कचित् एता:सं ज्ञाप्रभोवसंस्थेतसोद्धिमागता: कथमित्येककथयमपिमानदसिद्ध्ये ४८ वशिष्ठउवाच तरंगेषुविलोले षुपयोधे:सलिलंयथा ४९ कचित्स्पंदस्वरूपात्मा स्थितस्तेषुमहेश्वर: तरंगत्वमयातेषुजलभावोजलेषुव तत्रो ९ पलादयोभावाश्चालोलाःस्वात्मनिस्थिता: सुराफेनवदुस्पंदालोलास्तुपुरुषादय: ५१ तत्रतेषुशरीरेषुसर्वेश ६ क्तिस्तदात्मन: कलिताज्ञानकलिनातेनाज्ञानमसो स्थित: ५२ तदज्ञानमनंतायत्समभूषितंजीवउच्यते सहसंसारे ६ महामोहमायापंजरकुंजर: ५३ जीवनाङ्जीवइत्युक्तोहंभावस्यात्मतत्वया बुद्धिर्निश्चायकत्वेनसंकल्पकला ९

न्नाइतिप्रागुक्तस्मारणं ४८ उत्पन्नानांचरास्थवरविभागेतिभिन्नमाह आत्मेत्यादिना ४९ ५० ५१ कलितस्यकल्पतस्याज्ञा नस्पकलनाप्रसिद्धातेनहेतुनातत्स्वकल्पितमज्ञानंस्वयमेवभूत्वाप्रलयसुषुप्तो: स्थित: ५२ अनंतेनात्मनांप्रतिबिंबभा वपन्नेनभूषितमिवस्फुरत् सरावकरूपांशेनजीवउच्यते ५३ तत्रयोगांशमाह जीवनादिति सोहमित्यग्रेव्याहरत्तस्माद हंनामाभवतिस्मृते: नामातरापत् बुद्धिरित्यादिना ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जनता: जीवहृदयनिहितवासनानुवृत्त्यानि भित्तेन जठरे भो पिंजरं तो जर्णा: संत: उपोढा: दारिद्र्यरोगवियोगादिदुः खभा

वा०टी० रायेतत्त्याविधा: परिणात्यानानायोनि दुर्दशापरिणामे जर्जरं दु:खै: तेंडनेन शीत्पीलीकृत मिवजीवितं यासांतत्त्याविधा

उप० २०३ अभ्यसत्य: नरकमरेष्वचिरं पतंतिवसंती त्यहोवासनादोषप्रयुक्ता अनंतादृदशोत्यर्थ: ७१ ७२ इति श्रीवा० शेउप० णे एक

सप्ततितम: सर्ग: ७१ मोतिकत्वाच्छरीरस्य शोकमोहादियोगपता दस्पर्शनसंबंध: साक्षीभूतस्याप्यात्मपि ते पूर्ववर्जि

र्कडत्तपाजुर्यो हेतु: १ ननु गौरो हंस्थूलो हमिति आत्मनिदेहतादात्म्यानुभवा देहनाशे कथमात्म स्थिति तत्राह यद्वते सं

जरजठरपोढदु:खभारा: परिणतिजर्जरजीविताभ्यसत्य: हृदयं जनितवासनानुवृत्त्यानर कमरे जनता चिरंप

तंति ७१ श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्तवत्यथमुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधये स्तमिनं जगाम स्नातुं सभाकृ

तमनस्करणा जगाम श्यामाक्षयेरविकरे श्वसहाजगाम ७२ मोक्षोपायेषूपशम० णे संसारादेशकथनं सर्ग:

७१ देहजातेन जातोसि देहेन षेन नश्यसि त्वया तन्मकलं कालादेहस्तवन कश्चन १ य: कुंडबंरन्यायो याद्यप्र

काशसंस्थिति: तत्रैकस्मिन्क्षते क्षीणे द्वइतिव्यर्थकल्पना २ विनाशिनि विनष्टेस्मिन्देहे स्वांस्थितिमागते विनश्य

मीतिय: खेदी तं धिगस्तं धचेतसं ३ यादृशोरजसेरण्ययो: स्नेहोद्वेगविवर्जित: संबंधस्तादृशोदेहचित्तं द्रियमवेष्ट्रि

ते: ४ गतेतरे तराप्तेपसर: पंकामलांभसा यथा राघवसंबंधस्तथा देहेंद्रियात्मना ५ यादृशो ध्वागताध्वानानिरा

स्यापरिदेवन: संयोगो विप्रयोगश्च तादृशो देहदेहिनो: ६

स्थितिर्भर्यादासेवात्र ग्राह्याग्राह्यानतादात्म्यं तत्रैवं सति राकस्मिन् कुंडे घटे वा क्षते नष्टे सति द्वे अपि क्षीणे इति मत्वानां

व्यर्थकल्पनेत्यर्थ: २ विनाशिनि निश्वरत्वभावे ३ यथात्मनो देहादितादात्म्यं नास्तितर्हि कथं शरीराकंपेन वृत्तेश्चवत अव

स्थायं संसरति तत्राह यादृश इति स्नेह: प्रतियोगपता उद्वेगो वियोगपता ताभ्यां विवर्जित: ५ इतरे तराघत्तापरस्परानुराग:

५ गताध्वानां आस्था अहंममताभिमान: परिदेवनं तद्वियोगजो विलाप: तदुभयायोगपद्व इत्यर्थ: ६ २०३

सवासनश्चेतशरीरसंक्षयेवासनायांतिष्ठतिनिर्वासनश्चेद्योस्मिन्नसाकाशस्वभावेतिष्ठतीत्पर्थः ६२ ऋमतेर्मूर्खस्यअश
रीरंवसंतंविनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिस्मुतेभयहेतौदेहनाशभयहेतुलक्षणविपरीतदर्शितोमूर्खस्यमातुःस्तनादपिवेतालो
स्यानसंभावनयास्तन्यपातेनजीवनमपिदुर्लभंस्यादित्यर्थः ६३ देहस्यजीवव्यतिरिक्तत्वान्मास्तुतन्नाशाद्भयंचितस्यजी
वस्वरूपत्वात्तन्नाशात्तुजीवस्यभयंयुक्तमेवेतिचेत्तत्राहयस्येति यस्यडपाशेवज्रनिगडवद्बंधनभूतस्यात्यंतिकोनाशःस्यात्
त्वेदसौजीवःस्मृतःप्रत्यभिज्ञानक्षमःसच्चुदितःनिरतिशयानंदलक्षणमभ्युदयप्राप्तोभवति तादृशचित्तनाशोहिजीव
स्यविनाशःस्यात्संभाव्यतेसचतस्यमोक्षःपरमपुरुषार्थइतिशास्त्रेकथ्यतेअतस्तस्मादपिभयसंभावनाऽत्यंतमनुचितेत्यर्थः

शरीरसंक्षयेदेहीनक्षयंयातिकस्यचित् निर्वासनश्चेद्योस्मिंस्तिष्ठत्यालयदेतथा ६२ देहनाशविनष्टोसौत्येवंय
स्यास्मतेभ्रमःमातुःस्तनतटात्तस्यमन्येवेतालउत्थितः ६३ यस्यद्यात्यंतिकोनाशःस्यादसावुदितःस्मृतःचित्त
नाशोहिनाशःस्यात्समोक्षःइतिकथ्यते ६४ मृतोनष्टइतिप्रोक्तोमन्येतद्भ्रमशाश्वसत् सदेशकालांतरितोभू
त्वाभूत्वानुभूयते ६५ इहोस्मिंतेजरैरेवतरंगांतस्तृणैरिव मरणव्यपदेशास्तुदेशकालतिरोहितैःवासनावस्थितो
जीवोयत्युत्स्वशरीरकं कपिर्वनतरंत्यक्त्वातर्वतरमिवस्थितः ६७ पुनस्तदपिसंत्यज्यगच्छत्यन्यदपितत्अन्यस्मि
न्नवितते देशेकालेमसिंधुराघव ६८ इतश्चेतश्चनीयंतेजीवावासनयास्वया चिरंतदपिजीविन्याधृत्याधात्रे
वलाकाः ६९ वासनारज्जुवलिताजीर्णपर्वतकुक्षिषु जरयंत्पतिदुःखेनजीवितंजीविकाः ७० ॥ ॥

त्यर्थः ६४ सजीवअनुभूयतेपुनर्देहांतरग्रहणेदृश्यते ६५ इहसंसारेमरणव्यपदेशास्तुनदीषुतरंगांतस्तृणायमानैर्जनैः
जीवैःइहसंसारेदेशकालतिरोहितैःस्वरूपःएवंवर्णितप्रकारभ्रान्तानष्टोजातोमिवङ्कःसुखीत्यादिभिवाडगृंतेभ्रांत्याविवि
तर्कंतइत्यर्थः ६६ तथाऽहनवैचित्र्यवासनावैचित्र्यंहेतुरित्याशयेनाहवासनेति ६७ ६८ तरनजीवानपिधारयतिरक्षत्
त्यजीवितुंशीलंयस्याःसादपिजीविनीतथाविधावासनयाधृत्याऽपियोगाकृष्टनीशकंधरस्यापाउपमात्रा ६९ वासनारज्जु

वा॰री॰ यथा अब्धिः रत्नपतंतं आवर्तकारस्तत्कल्पनेन उल्लसितमुपचितं वैषं प्राप्य तत्तत्काष्ठादीन्याग्रसीषयन् स्थितस्तथा
उप॰ आत्मापि चित्ततया चित्तवैषं प्राप्येत्यर्थः १८ केनोपायेन तर्हि आत्माभूतास्येषनिमित्ता चित्तभवान्मुच्यते तत्राह प्रबोधेत्यै
२०५ दिनात्यक्त्वा आच्छत्वमनच्छत्वं नभूत तत्पुरुषेन कारलोपे सवर्णदीर्घः नुडभाव श्छंदसः १९ विभूतिपभूतो घोमनः
कृतभूतास्येनिर्मुक्तः संप्रतिप्रबोधकाले वायुस्कंधगतः खेचरादेवादिः २० तत्फलमाह एष्यगीति २१ मुक्तजीवत

204

आत्माचित्ततयादेहभूतान्याशेसयन्स्थितः तृणान्या रत्नपतंतं कल्लनोल्लसितमब्धिवत् १८ प्रबोधा
च्चेत्यतां त्यक्त्वा अजमात्मा मतां स्वयं स्वस्पंदवशतो वारि त्यक्त्वा छत्वमिवाच्छतां १९ ततो विविक्तभूतो घो देहं
संप्रतिपश्यति वायुस्कंधगतो जंतुर्वसुधामंडलं यथा पृथग्भूतगणं द्रष्टा देहातीतो भवत्यजः परं प्रका
शमायाति सूर्यकांतिरिवाहनि २१ ज्ञानात्स्वपालनात्मानं मानमेयमपोहितं मुक्तजीवतयेवांतः स्वां संविदम
नुस्मरन् २२ आत्मैव स्पंदते विश्वं वस्तुजातैरिवोदितो तरंगकणकल्लोलैरनंतो घंबुधाविव २३ एवं प्राय
महाबोधा वीतरागा गतेनसः जीवन्मुक्ताश्चरंतीह महासत्वपदं गताः २४ पर्याचरंति विविधैर्मतीरत्ने
र्मीलोमयः निरस्तवासनाश्चित्रव्यवहारैस्तथोत्तमाः २५ नकूलकाष्ठजलधिर्नैरजोभिर्नभस्तलं नम्ला
यति निजैर्लोकव्यवहारैरहतात्मवान् २६ गते स्थ्यागते स्वच्छैश्चपलैर्मलिनैर्जडैः नरागानो च घैर्द
घो भोगैरधिगतात्मनः २७ यन्नामैनं मननं किंचित्समग्रं जगति स्थितं तच्चेत्यान्सुखचित्तलवविलासोल्ला

यानिर्मुक्तः मदिरामत्तपा २३ २४ विविधैर्मतीरत्नेः संवध्यमाना अपि तद्दशतत्पातेषु शिलाकलादिसाम्येन प
याचरंति व्यवहरंति यथा तथेति यदेवा अध्याहार्यं २६ स्वस्थैर्न रागः मलिनैर्न द्वेषः विशेषणान्युभयत्र योज्या
नि अधिगतात्मनस्तत्वविदः २७ कुतो न रागस्तत्राह यदिति मनो मननं सर्वं चिद्विलास एवेति यतो विदुरित्यर्थः
२८

सु१

तत्कुतस्तत्राह यथेति कल्पितवेताल विकाराः करालवदनव्याघ्रानाद्य स्तज्जन्यात्भयसंभ्रमात्पुनः पुनस्तत्स्मरणेन बालस्य
भीतय: ७ ८ ९ १० स्वदेहात्स्नेहाद्ययोग्यत्वमुपपाद्य बाह्यादिपिंडेपि तद्दर्शयति कइति पतंगव्यामोहरागाभ्यां प्रोद्भूतानां
जनानां विषयाङ्गेनापातवदृश्यमानाचेष्टाये नातिशयेनोपपद्येत सोतिशय: कोनामेत्यर्थ: सुकुमारसुंदरावयवसंनिवेश
विशेषद्रावसोसोतिशयोदृश्यते तत्राह सन्निवेश इति ११ भ्रात्रादिषु रागं वारयति मिथ इति एकोयत्नपुत्रयोरकोपलज

यथाकल्पितवेतालकिकाद्भयभीतय: मिथ्यैव कल्पिता एते तथा तेह सुखादय: ७ भूतपंचकसंपिंडा
द्रचिताज्जनता: पृथक् एकस्मादेव विटपाद्विचित्राइव पुत्रिका: ८ काष्ठेतरत्काष्ठभारैर्किंचिदन्यत्र दृश्य
ते भूतपिंडेतरे देहे किंचिदन्यत्र दृश्यते ९ भूतपंचकविक्षोभनाशोत्पादेषु हे जना॥ हर्षामर्षविषादानां किं
भवं तो वशंगता: १० कोनामातिशय: पुंसां स्त्रीणां अपरनाम्नि च पेलवे भूतसंघाते प्रोद्भूतजनपातवत् ११
सन्निवेशांश्चैवचित्र्यमज्ञानामेव तुष्टये तज्ज्ञानां तु यथाभूतं भूतपंचकदर्शनं मिथ: शैलाश्मकपोयथे
कोपलपुत्रयो: स्नेहयोरपि नारागस्तथा चित्तशरीरयो: १३ अत्मुसांपादसोन्योन्यमाशय: संगमे भवेत्
अंगुष्ठद्वियालभमनसां संगमेतादृशोसु ते १४ नान्योन्यस्ते हसंबंधभाजनं शैलपुत्रका: देहे द्वियालभप्राणाश्च
कस्यात्र परिदेवना इतश्चेतश्च जातानि यथाश्लेषपर्यन्तले तरंगास्तृणजालानि तथाभूतानि देहक॥ २
१६ संयुज्यंते वियुज्यंते तृणान्यब्धिजले यथा मुकांत: कनेंदेहे भूतान्यात्मनि वै तथा १७ ॥ ॥

न्ययो: स्निग्धयोराश्लिष्टयो: १२ अनिर्मितानां पुंसां प्रतिमानां संगमेसत्यपि यादृश: समताद्विरूप: आशयोभावोर
त्याशायोक्ति: १४ १५ इतश्चइतश्च भिन्नप्रदेशयोर्जातानि तृणजालानि १६ मुकांत: कलनमिर्मुक्त रागाभिमानंय
थास्यात्तथाभूतानि पुत्रपश्वादिप्राणिन: पृथिव्यादीनि वा ह्यारब्धे देहे स्वाधिष्ठाने आत्मनि च तथा संयुज्यंते वियुज्य

दृश्यदर्शनसंबंधसंवित् एवं तत्त्वमेतीति पूर्वेणान्वयः तूर्यतालक्षणायाः कौ या दृशा आलापरिशिष्यते तं दर्शयति अस्यां वि
वा॰टी॰ त्यादिना ५० चेतनश्चेत्त्ववानस्यास्यः अस्तित्वाख्यद्वितीयभावविकारप्रकारप्रचुरः एकः एकत्वसंख्यागुणाश्रयः ५१ अप्रा
उप॰ प्राप्ता समीपे तिष्ठतीत्यभ्यासस्थः अस्तिसत्ताश्रयः ५२ न पदार्थो वाच्यत्वयायोगात् नापदार्थः तुर्यादिपदलक्ष्यत्वात् पंचानां भूती
२०५ नामात्मा नेति न पंचभूतस्वभावश्च नेत्यर्थः उक्तार्थे उपपत्तिमाह यदिदमिति ५३ यदा भूतं यथा स्थितं सम्यक् तत्त्वतः संपश्यतः ५४
कथं तर्हि सम्यगादिभूततादृश्य तेतत्राकाशिखेति आत्मैव ह्यात्मनि कार्त्स्न्यस्य दृश्यस्य सर्वस्य दृश्यत्वात् यद्दृश्यं अवकाशस्य प्र

205

दृश्यदर्शनसंबंधसंविदस्यां तु राघव नात्मा स्थूलो न चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतरः ५० न चेतनो न च जडो न चैवासन्न स
न्मयः नाहं नाहं नान्यो न चैकको नानेको नाप्यनेकवान् ५१ नाभ्यासस्थो न दूरस्थो नैवास्ति न च नास्ति च न प्राप्तो नाति चा
प्राप्तो न चासर्वं न सर्वगः ५२ न पदार्थो न चापदार्थो नात्मा पंचात्मा न पंच च यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनः षष्ठेंद्रियास्पदं ५३ तद
तीतं पदं यस्मात् तत्र किंचिदिवेह तत् यथाभूतमिदं सम्यक् तस्य संपश्यतो जगत् ५४ सर्वमात्ममयं विश्वं नात्मनात्मस जिन
यं किंचित् कार्त्स्न्ये दृश्यस्य दृश्यत्वात् काशावलोकने ५५ आत्मैव सर्वं सर्वेषु भूतार्थेनिखिलातुतेषु सत्तेवास्ति न वस्तूनां पापा
राम चिंता विना ५६ व्यतिरिक्तं ततोस्मीति विद्धि प्रोन्मत्तजल्पितं एको जगंति सकलानि समस्तकालकल्पक्रमांतरगता
नि गतागतानि आत्मैव नेतरकलाकलनास्ति काचि दित्थं मतिर्भवितया तिगतो महात्मन् ५८ मोक्षोपाये दृ॰ प॰ [illegible]

काशस्य च अवलोकने कस्मादपि द्विषु जगद्भावेषु नत्व त्सितत्तत्त्वार्थः ५५ कथमात्मैवं स्थित इति श्रितं तत्राह सत्तैवेति व
स्तूनां पापा सत्ता सा चिंता तत्स्वरूपमात्मना पतो नास्तितत इत्यर्थः ५६ उक्तं सर्वं पिंडीकृत्योपसंहरति एक इति समस्ते काले अनं
तेषु कल्पक्रमेषु अंतरमध्ये गतानि निविष्टानि जगंति तेषु सकला निगतागतानि जीवसंसरणानि च एकः आत्मैव इतरकलाक
नाकाचिन्नास्ति एवं हे महात्मन् त्वं इत्थं मतिः सन् तया पत्या संसारमतिगतो भवेत्यर्थः ५७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्र
करणे द्वितीयसप्ततितमः सर्गः ७२ ॥ ॥ २०५

यत्त्वस्मदादिसर्वदृश्यदर्शनसंबंधविलासैर्भातितत्केवलंमनएवविजृंभतेनान्यदित्यर्थः २९ इतिहर्षकृद्दृश्यंतेतिद्व्यमध्येएकांद
शिवमुपाश्रितंतदधीनसिद्धिकंयत्तदृश्यंतत् अंशात्सद्व्यनिर्णीतत्वाद्धर्षशोकायोग्यं अन्यत्सतःसिद्धंद्रूपंलब्धलेपकमसंगउत्प
न्नाप्यासमपिहर्षशोकाभ्यांनयुज्यतइतितयोरुभयथापिसंभावनैवनास्तीत्यर्थः ३० किंचास्त्येविषयेहर्षशोकौसत्येवासत्यास
त्येवानत्रिध्वपिकल्पेषुतद्योगपतेत्याह असत्यमिति असत्यंअसत्यमेवतत्रहर्षशोकयोर्निर्विषयतास्यघैवसत्यंतुनित्यसत्वला
भप्रयुक्तहर्षस्यअपगम प्रयुक्तहर्षस्यअपगमप्रयुक्तशोकस्यचायोग्यस्यघैव यत्तुतृतीयंसत्यासत्यंतच्चविरुद्धेक्यायो

यदहंपंचभूतादिकालत्रितयभावितम् दृश्यदर्शनसंबंधविलासैरेवद्विजृंभते यद्दृश्यंतदसत्सद्यद्दृश्यमेकमुपाश्रितं
अन्यत्तलेपकंतस्माद्धर्षशोकदृशौकुतः ३० असत्यमेवासत्यंहिसत्यंसत्यंसदेवहि सत्यासत्यमसद्धिजितद्र्थ्यकिंतुमुह्य
ति असम्यग्दर्शनंतस्मात्सम्यकप्रसुलोचन नकश्चिन्मुह्यतिप्रौढः सम्यग्दर्शनवानिह ३२ दृश्यदर्शनसंबंधविलासैरेव
द्विजृंभते दृश्यदर्शनिसंबंधेयत्सुखंपारमार्थिकं ३३ अनुभूतिमयंतस्मात्सारंब्रह्मेतिकथ्यते दृश्यदर्शनसंबंधेसुखसंविद
नुत्तमा ३४ दृष्टात्यज्ञायसंसारज्ञायमोक्षंसहोदयं दृश्यदर्शनसंबंधः सुखसंविदपुर्विदः ३५ तद्दृश्यवलितंबंधुस्तन्मु
क्तंमुक्तिरुच्यते दृश्यदर्शनसंबंध सुखसंविन्नामया त्यागातिशयमुक्ताचेत्तन्मुक्तिःसोच्यतेबुधैः दृश्यदर्शनसंबंधे
यानुभूतिःस्वगोचरा ३७ दृश्यदर्शननिर्मुक्तानामालंब्यभवामव सोषुप्तीदृष्टिरेषाहियात्यवंसंप्रकाशते ३८ एवं
चयातुतुर्यत्वमेवंमुक्तिरितिस्मृता दृश्यदर्शनमुक्तायांयुक्तायापरयाधिया ३९ ॥ ॥

गादसद्वोत्याघकल्पमवेप्रविशति तथाचनकिंचनयोग्यंजगत्यस्तीतितद्विषयेमोहोअयुक्तएवेत्यर्थः ३१ ३२ किंचभोगेषु
स्वार्थसर्वेद्रष्टृदर्शनयोर्विषयेंद्रिययोःसंबंधइष्यतेतत्राभिव्यज्यमानंपारमार्थिकमेवस्वप्रकाशत्वादनुभूत्यभिन्नंरतुपाधि
कृतभेदतारतम्यादिनिरासेनाखंडैकरसंवस्तुइत्याह दृश्यदर्शनेत्यादिना ३३ ३४ विषयाकारवृत्त्याआह्लादघभानविषयरागा
दिदोषजननेसंसारंददातितद्विवेकेनाखंडैकात्मभावेनग्रहमाणंतुमोक्षमित्यर्थः ३६ त्यागातिशयेनएतावतस्यप्रत्य
कचैतन्यनाशावेप्यघोत्कर्षप्रयुक्तोतन्मुक्ताचेत्स्वगोचराअखंडपूर्णा

वा०टी० शोधनेसर्वातीतस्वरूपः बाधेनतुसर्वसर्वात्मतांगतः सर्वबाधे आत्मापरिशेषकं वारयति असत्येपि असत्तया जगद्बाधो
उप० पायेनैवद्वैतेनआपूरितंजगद्येन २३ पृक्तयः शास्त्राल्लोकेशरूपवचनानिवेदितरिक्तप्रदर्शनमात्रंतमर्दिवयस्तुस्वानुभवेनैवेत्याशयेना
२०६ हस्वानुभूत्येति आशयाद्देहादिवासनात्मत्सहितंतद्रूपग्रंथि अहंकार तादात्म्याध्यासं २५ ननुतंतौपनिषदंपृच्छामीति श्रुतेर्धर्मादि
वधर्माद्युतितद्दृष्टिरित्युक्तिमात्रं विश्वासाद्लोकेकआत्मास्तीति ज्ञायतेसकथं स्वानुभवेनचस्यात्तत्राहनेतिसंपादयितुंश्रुत्याख्यः प्र
ना किंतुसर्वानुभवसिद्धस्त्वाक्यमात्मानंविवेचयितुमितिभावः सर्वेषांनधर्मादिवदत्यंतपरोक्षात्मसद्भावंप्रतिप्रत्यक्षइतियदुक्तं
दुपपादयति यदिदमिति वाह्याभ्यंतरविषयेषु अंतःकरणवृत्तिस्पंदनात्प्रागपिदृष्टिर्भासात्तदपरोक्षरूपं अपरोक्षंप्रसिद्धमित्य

सर्वातीतस्वरूपोपिसर्वात्मतापितिरोपिच असत्तापूरितंजगद्व्यस्यैवात्मप्रकाशकः २३ स्वानुभूत्यैवपश्यास्मसएवास्मिसद
दिति साशयंहृदयग्रंथिस्यजतत्वविदांवर २४ नात्मास्म्यनुभयारागमनचात्मवचनादिना सर्वदासर्वथासर्वंसप्रत्यक्षोनुभूतितः
२५ यदिदंदर्शनंस्पंदंकिंचिद्यत्तं विदादपि तत्सर्वमात्माभगवान् दृश्यदर्शनवर्जितः २६ नसन्नासन्नसोदेवोनाणुर्नापिम
हान्सोनाप्यतयोर्दृष्ट्योर्मध्यंसएवेदंचसर्वतः २७ सएवचैवंवदतिस्वचयुक्तं नयुज्यते नतस्मादिदंतातपश्यात्मानमना
मयं नात्मायमप्यात्मासंज्ञाभेदइतीत्ययं तनेवसर्वगतयाशतयास्वात्मनिकल्पितः २८

च्चकिंचिदनुमित्युपमितिशाब्दसंविदाद्यपिप्रसिद्धंतत्सर्वंदृश्यविषयस्यदर्शनस्पंदितः करणावृत्युपाधेरववर्जनेभगवान्स्वप्रकाश
आत्मैवनित्यापरोक्षः सर्वानुभवसिद्धिः परिशिष्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः प्रबोधविदितंमतममृतत्वंहिविंदतइति २६ तस्य
प्रत्यक्षापरोक्षत्वेघयक्तोभयलक्षणपोक्तादृश्यदर्शननिर्मुक्ततामुपपादयतिसन्नासन्निति तस्मिन्जगद्बाधतद्व्यवहार्यतंपरिशी
यवागादितद्विषयस्यचतत्रबाधेनसएवपरिशिष्यइत्याशयेनाह एवेति इदंवागादिदर्शनेनापितदुपपादयतिसर्वतः २७ एवंवागा
दिकर्मेन्द्रियप्रवृत्तिनिमित्ततद्व्यवहार्यंच २८ आत्मानात्मनारूपभागस्तैनेवस्वाज्ञानशक्त्याकल्पितइतिबाधत्वापपत्तिरित्याशये
नाहनेति २९ २०६

वि२

206

द्व अहंभावतेग्राह्यस्याऽपाहंभावनापरा अहंभावत्यपापायेमुक्तय निश्चचकीर्त्यते स्वभाव: स्वस्वरूपावस्थितिलक्षणाम् ८
क्ति: तत्रैरात्मज्ञेस्तज्ञे श्रिंतामणीनत्वज्ञैर्देवि: १ सर्वाहंभावदृष्टिंदर्शयितुं प्रक्रमते अथेति २ महश्च्रंद्रादिप्रभा: ३ रजोरेणु: ४ अंत
सर्वातिरिक्त: परिछिन्न: कोहंमत्स्यदेहादिकं सर्वभूतस्थैक स्मम छिलंस्वगतभेदरूपं कीदृशं ५ इतिविचार्यनिश्चयवान्सन्
तदनंतरंस्त्वां तर्भ तंजगदात्मतयापश्य ६

श्रीवशिष्ठउवाच " एवंविचारयाद्दृष्ट्या द्वैतत्यागेनराघव स्वभाव: प्राप्यते तत्रज्ञैस्तज्ञैश्चिंतामणीर्यथा १
या२ अथेमामपरांदृष्टिं शृणुरामा नेंयया द्रक्ष्यस्यात्मानमचलंभविष्यसिचद्विमहक २ अहंस्वमहमादित्योदि
शोहमहमप्यध: अहंदैत्या अहंदेवालोकाश्चाहमहंमह: अहंतमोहमभ्राणिभूसमुद्रादिकंत्वहं रजोवाय
रग्निश्चजगत्सर्वमिहंत्वहं ४ जगत्त्रयेदंसर्वत्रयआत्मैवकिलास्थित: कोहंकिमन्यदेहादिछिलंभवस्पकीश
५ इतिनिश्चयवानंतर्भूतयात्मतयाजगत् परपरुर्षविषादाभ्यांनावश: परिभूयते ६ तन्मयेकिलजगत्यवि स्मि ५
लेसंस्थितेनघ किमात्मीयंपरं किंस्यात्कमलेत्तणकथ्यतां ७ किंतज्जीव्यतिरेकेणविद्यतेयदुपागतं हर्षमि
तविषादंवाविषादेज्ञोजगन्मय: ८ अहंकारदृशावेतेसात्विके द्वेतिनिर्मले तत्वज्ञानात्प्रवर्तेतेमोक्षदेपार १
मार्थिके ६ परस्युसकलातीतरूपोहंचेत्यहंकृति: प्रथमासर्वमेवाहमित्यन्याकारदृष्टज १० अहंकारदृशं
न्यातुतृतीयाविद्यतेनघ देहोहमितितांविद्धि दु:खायेवचनशांतये ११ अथचेतत्त्रयमपित्यक्त्वासकलसिद्ध
८२ ये यदूपंतदुपालंब्यतिष्ठवधष्टतत्पर: १२
तन्मयेआत्ममयेत्वार्थमिया ६७ यदुपागतंचेदितिशेष: विषादेदृश्यमाने अज्ञएवासौयतोजगन्मयोनचिन्मयइत्यर्थ:
८ एतेदृश्यमाणे ९ अणुआकाशवत्स्थूलत्वमा:वं: सकलादवस्थात्रयदृश्यातीत: १० विद्यतेत्वभावतोनशाश्वत: ११

वा॰री॰ प्रबाधेतर्हि कीदृशंतत्तमाह अजातत्वादिति ३०।३१ एवंगुणविशिष्टइत्थंस्वभावइतियावत् ३२ मोरक्षेरणोपगतायेलोकाज
उप॰ नास्तहत् ३३ यथापर्वतदेशेजलयंत्रेणापेषणेप्रवृत्तेतत्सन्निधिमात्रेणतत्कुर्वाणेनेवस्थितेन आत्मनात्वतत्तुमोनिना
२०७ कामादिव्यापारशून्येनपुरुषेणस्थीयतेतथाविदुषादेहादिनाव्यवहर्तव्यमित्यर्थः ३४ सम्यग्ज्ञानेनविबोधितंबोधात्मा
त्रतांनीतं ३५ आशात्वासास्यमानेषुविषयेषुसंसक्त्यात्वयंबंधपरिणामबोधवृत्त्यात्वय ३६ दीनतयाकार्पण्येनरोषेनभत्तयानित्य
प्राप्तेप्यप्राप्तिकल्पनया ३७ चित्तत्वंतांपारमार्थिकचिन्मात्रतां स्वात्मव्यतिरिक्तादृशमोज्ञाश्चेत्त्युत्स्नेपिनवांछते किमुतरा

अना दित्वान्नजातोयमजात त्वान्नतश्यति आत्मात्व व्यतिरिक्तंतुनामिवांछत्यसंभवात् ३० दिक्काला
घनवछेदान्नवजुपेंकदाचन बंधाभावेक्कमुक्तिः स्यादमोज्ञस्तेनसंस्थितः ३१ एवंगुणविशिष्टोयमात्मक
स्थिपराघव अविचारवशान्मूढलोके यंपरिरोदिति सम्यगालोकिताशेषपूर्वापरजगत्क्रमः माशोकंग
छसुमतेमोक्षेपिगतलोकवत् ३२ हेरघवकल्पनेत्य त्कामोक्तवंधा त्मिकेयथा विदुषाव्यवहर्तव्यंयंत्रेणेवा
त्ममोनिना ३४ नमोक्षोनभसः पृष्ठेनपातालेनभूतले मोक्षोहिचेतोविमलंसम्यग्ज्ञानविबोधितं सकला
स्वाम्वतंयात्याशुस्वयंचेतसःक्षयः समोक्षनाम्नाकथितस्तत्वज्ञैरात्मदर्शिभिः यावत्प्रबोधोविमलोनोदि
तस्तावदेवसः मोक्षोहीनतयारामभत्त्यामोक्षोभिवांछ्यते परंप्रबोधमासाद्यचितश्चित्तत्वतांगते दशमोज्ञान
वांछतेकिमुतेकोहमोक्षकः ३८ अयंमोक्षस्त्वयंबंधः पेलवांकलनामिति परित्यज्यमहात्यागीसत्वमे
वभवाभव ३९ परिगलितविकल्पनाप्रयातः सगरसुतोघनिखातमेखलांके अवनिवलयमंतरस्तसंग
श्चिरमनुपालय सर्वदोदितश्री ४० मोक्षोपायेषूप॰ ए स्वात्माविचारः सर्गः ७३

कोल्पोमोक्षोमोक्षकःवांछतेइत्यर्थः ३८ हे अभवसमेत्तस्वमेवभव ३९ परिगलिताविकल्पनायत्रतथाविधांदशां
प्रयातस्त्वसगरस्सुतैर्निखातामेखलासमुद्रस्तदंकंतच्चिह्नितं अवनिवलयंचिरमनुपालययतस्त्वंअतः अस्तसंगस्ततस्तेरा

उ॰ क्रि॰ ३ ... जीवन्मुक्तिव्यवहारः प॰ ४०

ज्यपालनंतत्तदायामवाकीर्तिः

२०७

नित्यापरोक्षस्वप्रकाशपूर्णस्वभावोपि सूक्ष्मत्वात्स्थूलाशक्तबुद्धिभिः सन विभावयितुं शक्य इत्यर्थः २० स्थूलाशकौतुत
स्यमोहात्पुर्यष्टकोपाधौ प्रतिबिंबनेनजीवभावापं किं निमित्ताशयेनाहसत्त्विति सत्सु सर्गक्रमेणोत्पन्नेषु भोगपभोगायत
नाद्यनेकः पदार्थेषु २१ अनुभूयते अहमित्यभिव्यक्तस्वरूपः क्रियते हस्तेनेन मूर्त्तेन व्यंजनादिना आस्पंदान्नोदनात् २२॥
नामेत्यनधारणेक्वचिद्देहे एवं संस्थित इति नेत्यर्थः २३ परिछिन्ना रंतयास्फुरणेन पुर्यष्टकं हेतुरित्याह सतीति २४

संस्थितः सहि सर्वत्र त्रिषु कालेषु भास्वरः सूक्ष्मत्वात्सुमहत्वाच्च केवलं न विभाव्यते २० सत्स्वनंतपदार्थेषु जीवत्वे
नाभिविंबति आत्पापुर्यष्टकादर्शस्थि भाववशतः स्वतः २१ पर्यष्टकोदयादेव स्वयमात्मानुभूयते सर्वदा सर्वसंस्थः खे
घनास्पंदादिवानलः २२ चिदात्मा सर्वगो व्यापी नक्वचिन्नाम संस्थितः यद्वत्सर्वपदार्थानां सत्ता तद्वन्महेश्वरः २३
सति पुर्यष्टके तस्मिन्जीवः स्फुरति नोपले सति वाया विवरजः सति दीप इवेदृशं इत्थं पुर्यष्टके स्वेच्छा स्वात्मन्य
वात्मनि स्थिते सति स्फुरत्यभ्युदिते भानाविवजनेषणा २५ परिसर्पे स्थिते व्याम्नि तादृशोचितसंस्थितिः नश्यति
व्यवहारोयं भास्करे तत्किमागतं २६ यथात्मनि स्थिते देवे तत्सत्तालब्धसंस्थितिः देहो नाशमुपायाति तत्किं नष्ट
महात्मनि २७ न जायते न म्रियते नाश्नेनाभिवांछति नमुक्तो न च वद्धोपमात्मा सर्वस्य सर्वदा २८ आत्मा प्रबोधाभ्यु
दिता निरालम्या तां गता सर्पे रज्जुभ्रमाकारा भ्रांतिर्दुःखाय केवलं २९ " " " "

पुर्यष्टके इयं प्रसिद्धा स्वस्याप्रीतिर्विचित्राभोगेछा च परमप्रेमास्पदे भिरतिशयानंदस्वात्मनि स्थिते स्फुरति यथा भानोस्सूर्येन
भसि स्थिते सति सर्वजनानां तत्तत्क्रियाफलेषणा स्फुरति तद्वत् आत्मनस्तु कामाय सर्वं भवतीति श्रुतेरात्मैव सर्वव्यवहारहूरो
पि प्रियाप्रियादि सर्वव्यवहारनिर्वाहक इत्यर्थः २५ अस्त्वेवं किं तस्य चारु पदीति तादृशे तन्न दोषणा फलेउ चिताश्च नु
रूपा स्थितिर्यस्य २६.२७ आत्मा तर्हि स्वतः कीदृशस्तमाहनेति २८ अत एव तस्याज्ञानाध्यासान र्थ भ्रांतिरित्याह आत्मेति
२९

मोहो हा कुतस्त्या ज्या तत्राह मोहइति मनसि समनो के सति तदेव वपुः शरीराकारं भवति तच्च पुनर्वहिर्मुखता
वा॰टी॰ पादनादोषायेत्यर्थः ९ परिच्छिन्नवपुर्भाविरावस्य दोषो न स्युज्ञात्मभावो जगदात्मभावो वेत्याशयेनाह आत्मनीति
उप॰ तस्मात्परिच्छेदमननमेव निर्मलं कुर्वित्यर्थः १० प्राणादिवाय्वधीनचलनादिधर्मकदेहादिवैलक्षण्यमात्मनो दर्शय
२०८ ति वायुरित्यादिना स्फुरति संचलति ११ १२ देहाचलो मेरुः १३ तत्त्वस्तु स्युज्ञात्मभावे एवं सर्वात्मभावे तु शाखच्चलना
द्यस्यैवात्मनश्चलनं द्वयोरसिति चेत्तत्राह प्रतिबिंबितेति तथा च चलदनेकप्रतिबिं तत्रैवमन्यंतत्र्वे धर्मेसति अ

मोहो मोहोऽस्ति चिंतां तनजीताचेदुत्थितं मनः मनो नो के मनस्युच्चैर्वपुर्देयिषयकेवलं ९ आत्मन्यतीते सर्व
स्मात्सर्वभूतस्य वातते कोबंधः कश्च वा मोक्षो निर्मलं मननं कुरु १० वायुः स्पंदनधर्मत्वाद्यदा चलति देहकं
तदा स्फुरति हस्तांगरसनापल्लवाचली ११ पादपे पल्लवश्रेणीं चालयत्यनिलो यथा तथैवांगावलीं वायु
र्देहि संचालयत्यलं १२ चित्सर्वव्यापिनी सूक्ष्मा न चलानैव चाल्यते तस्मात्तस्पंदमायाति देवाचलइवानि
१२ लैः १३ प्रतिबिंबतसर्वार्था केवलं स्वात्मनि स्थिता प्रकाशयति बोधेन जगंती मानि दीपवत् १४ तत्र कोयं
मुधामोहो भवतामपि दुःखतः अयं सोहं ममैगानि समेदं चेति दुर्धियां १५ अतिकेल्लानहतया हशानित्य
मनित्यया ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वस क्रियासमुपलभ्यते १६

सु
यंदेहः सः प्रसिद्धोहं इदं वाह्यस्त्रीपुत्रादि च मम इति मोहः भवतामिति समेतरजनात्प्रसुक्तिः दुत्थितावात्मभावाप
न्नापि स्फटिकशिला यथा कूटस्था तथा आत्मापीति भावः १४ धार्षिकांय क्रियायुक्ताः प्रादयस्ते प्रत्येकगत्युपसर्ग
संज्ञा इति धात्वर्थप्रतिद्वरः अगतित्वात् इतिकारके तरपूर्वपदस्य परानेष्वतइत्युक्तेन पए १५ एवमन्यंतत्र्वे धर्मापि
देहे ज्ञत्वादयः आत्मनिकर्तृत्वादयश्च विरुद्धधर्मा अविद्याकल्पितरागाद्युपहतया देहादितादात्म्यसंसर्गाधिया
सम्प्रयुक्तत्वात् इत्यनित्यया भ्रांतिदृशैवोपलभ्यंत इत्यर्थः
१६

प्रमादसंसृतिभ्रांतिप्रवोधात्पूर्णतासदा जीवन्मुक्तिगणालिख्य विस्तरेणात्रवर्ण्यते अविचारवशान्मूढो लोकोयं परि
रोदितीति यदुक्तं तदादौ प्रपंचयति लीलयेत्यादिना प्रलयसुषुप्त्योरज्ञानावृतत्वान्निरतिशयानंदरूपत्वात्परमप्रेमास्पदं
स्वस्वरूपंस्पृशतीति आत्मनिकामवासनापरिपाकक्रमप्राप्तेन सर्गजागरादिकालेन लीलया चिद्विलासेनैव वपुः स्थूलसूक्ष्म
समष्टिशरीरं जायते यथा रम्यस्य कांतापुत्रादेर्वक्रं अपश्यतो विरहिपुरुषस्य हृदि म्लानिकोशपादिरूपा द्वैकादौर्मनस्य
५ धीर्निरंतरं जायते तद्वदित्यर्थः १ तस्य देहद्वयस्य वशात्तु तदहंभावाध्यासेन तद्वशताप्राप्तेः इयं निरातशय्यानर्थरूपा माया १

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ लीलयापश्यतिवपुः कालेनात्मनि जायते रम्यस्यापश्यतोनक्रं हृदि दौर्मनस्यधीरिव १ तद्वशा
द्वियमायाता महतीमेदुरोदरा मयामद्यमहाशक्तिः सुरासादलवाद्दिव २ नपानयाविकारिण्या तदस्तज्ञवभूतया
इदंसंपन्नमखिलं तावांद्विभ्रमरोपयः ३ मनोवुद्धिरहंकारोवासनाश्चेन्द्रियाण्यपि एवंकलितनामाकैः स्फुरत्या
त्मागिरंवुभिः ४ चित्ताहंकारयोर्द्वित्वंवचस्येत्तिनवस्तुतः यच्चित्तंसहहंकारोयोहंकारोमनोहितत् ५ व्यक्तिरि
क्तं हिमाद्यौक्यमितिसंकल्प्यते यथा गुणैर्वकल्प्यतेभेदश्चित्ताहंकारयोस्तथा ६ मनोहंकारयोरंतद्वयोरेकत
रक्षये द्वौ णोद्वयवहियथा पटशौक्ल्यपटक्षये ७ गुद्धाम्मोद्यचियंत्पल्का वंधवुद्धिं तथैषणां त्वदेरागविवेकाभ्यां १
केवलंतत्पयेन्मनः ८

मिथ्याभूतेवरागौ हि भोगपुण्यपापवासनाघनधर्पिरापराविकारवत्या तस्य परमात्मनः अतज्ज्ञानोन्यथाभावस्तेन ।
भूतपालध्वंसततया ३ एवंकलितानि नामान्यंकानि रूपाणि च येस्तथाविधैः स्वस्वरूपं वुभिः ४ अनर्थप्राप्तिप्रकारस्य
त्वोद्द्धदोपायं वक्तुं प्रथमसमर्थ चेतनाचितं तन्मननात्मनस्तदध्यवसायाद्वुद्धिस्तदभिमानादहंकार इति एकमेवांतःकर
णं अंकुरकांडमूलप्र[illegible]रोहशाखादिप्ररोहक्रमेण त्वं इवसर्वतः प्रसत्नपवतिम्प्न इत्याचित्तेतिद्वाभ्यां ५ एतत्वोक्ति
फलमाहमनइति ७ इदानीं तदुद्धेदोपायमाह गुद्धामिति ८

[illegible]

सवव्हारेसर्वाकारंपरमार्थतोनिराकारं ३१ ३२ विषयजनसंगाद्विषयानुरंजनाच्च विनिष्क्रांत ३३ शीतोष्णसुखदुःखादि

वा०टी० योद्वंद्वदोषाः ३४ अनिवृत्तिपुनरावृत्तिरूपंयत्पदंसाम्राज्यंमनसेत्यादेह तरान्वयः ३५ सर्वज्ञनेरूपादेयतया अभिवांछि

उप० तनारंभाआवारित्येयस्य आनंदस्यावाप्तिफलं ३६ अस्तंस्वरूपतिरोधानेनेति नोदेतिउदयंप्राप्नः स्वरूपाविर्भावेनचनेति

२०८ सर्वात्मिकंसर्वगतंसर्वेशिंसर्वनायकं सर्वाकारंनिराकारंस्वमात्मानंप्रपश्यति ३१ हसत्पल्लवमतीतास्तापेल्लवादि

वसावली: मासुस्मरशरश्रेणीचलयंचित्तमास्थितं ३२ संगरंविनिष्क्रांत: सीतमोमनसोज्वरः अध्यात्मरति

रासीनः पूर्णोपावनमानसः ३३ निरिच्छकामयंकोकाश्रेनवंधनिजभ्रमः द्वंद्वदोषभयोन्मुक्तस्तीर्णसंसारसा

गरः ३४ प्राप्तानुत्तमविश्रांतिलब्धात्मपरास्पदे: अनिवृत्तिपदंप्राप्तमनसाकर्मणागिरा सर्वाभिवांछि

तारंभोनकिंचिदपिवांछति सर्वानुमोदितानंदोनकिंचिदनुमोदते नददातिनचादत्तेनस्तौतिनचनिंदति नास्तमे

तिनचोदेतिनतुष्यतिनशोचसि ३७ सर्वारंभपरित्यज्यचेतोपाधिविवर्जितः सर्वाशासंपरित्यागीजीवन्मुक्तइ

तिस्मृतः सर्वैषणापरित्यज्यचेतसाभवमौनवान् धारानिरवशेषेणयथात्यक्त्वापयोधरः नतथासुखयत्यंग

संलग्नावरवर्णिनी यथासुखयतिस्वांतमिंदुशीतानिराशता नतथेंदुःसुखयतिकंठलग्नापिराघव नैराश्य

सुखमत्यंतयथासकलशीतलं ४१ पुष्पपूर्णनवलतानतथाराजतेमधुः पयोदारमतिर्मौनीनैराश्यसममान

सः ४२ नहिमाद्रिर्नमुक्ताभ्योनरंभाभ्योनचंद्रवत् तवचंद्रमसःसैत्यंनैराश्या घच्छायते ४३ अपिराज्या

दपिस्वर्गादपींदोरपिमाधवात् अपिकांतासमासंगान्नैराश्यंपरमंसुखं ४४ तृणं कल्पापकुर्वंतिपतत्रिभुव

नश्रयः साऽपरानिर्वृतिः साधोनैराश्यादुपलभ्यते ४५ आपत्करंजपरस्सुंपरायानिर्वृतेः पदं पुष्पगुच्छशमित

सकृद्भिन्नत्वादित्यर्थः ३७ ३८ सामंप्रतितच्छदणानि शिक्षयति सर्वैषणाइत्यादिना निरवशेषेणइत्यादिना निरवशे

षेणनिःशेषतयाधाराजलानित्यक्त्वापयोधरोयथाभवतितथेत्यर्थः ३९ उपशमंत्यागमेवप्र शंसतिनतथेत्यादिना ४० १८

209

उपलब्धनसारे लौवोत्तरोत्तरभ्रांतिवीजभूतावासनापि जायतइत्याहतत्रेति अज्ञातः तूलाज्ञानादृतत्तायोमरुस्थतपस्तद्
स्या १७ १८ १९ २० आलोकः अपरिछिन्नात्मप्रकाशः एतस्मादाविर्भवति २१ २२ इतिनिश्चयइतिव इवृत्तिः ज्ञाता
तत्वज्ञः आशाप्रयोजकं मनज्ञानं भिनत्ति २३

तत्रायमहमागंताभोक्ताकर्तेतिजायते मुधैवाज्ञानतापात्या मृगतृष्णेववासना अज्ञातेषामनोमत्तमृगं
विषयतृष्णेलं असत्येव हि सत्येवमृगतृष्णेकवर्षति १८ विज्ञातासत्यरूपांगनाशंयातिपलायते विभ्रम
धघात्परिज्ञाततायथाचांडालकन्यका १९ अविद्यायंपरिज्ञानान्नचैनंपरिकर्षति मृगतृष्णापरिज्ञातात
र्ष्णेलंनानकर्षति २० परमार्थाववोधेन सम्यग्लेराम वासना दीपेनेवांधकारश्रीगलत्यालोकएतिच २१
नास्त्यविद्येति संज्ञाते निश्चये शास्त्रयुक्तितः गलत्यविद्यातापेन तुषारकणकायथा २२ देहस्यास्यजडस्या
र्थे किंभोगैरितिनिश्चयः भिनत्याशामलंज्ञातापंजरंकेसरीयथा २३ आशापरिकरेरामभग्नेनंपरिहृतेहृ
दा पुमानागतसौंदर्यो ल्हादमायातिचंद्रवत् २४ परांशीतलतामेतिवृष्टिधौतइवाचलः निरृत्तिपरमां ध
त्ते प्राप्तराज्यइवाधमः २५ शोभतेपरयालक्ष्म्या शरदीवनभस्तलं अलमेवनमात्युच्चैः कल्पस्यांतइवार्णे
वः २६ भवत्यपेतसंरंभो वृष्टिमूकइवांवुदः तिष्ठत्यात्मनिसंवेत्ता प्रशांतइववारिधिः २७ परंधैर्यमुपादत्ते
स्थैर्यमेरुरिवाचलः राजतेसकृपालक्ष्म्या शांतेधनइवानलः २८ भवत्यात्मनिनिर्वाणः प्रशांतइवदीपकः
तृप्तिमायातिपरमांनरः पीतामृतोयथा २९ अंतर्दीपोगतइवमध्यज्वालाइवानलः स्फुरद्दीप्तिर्मणीरि

[margin] वप्रंप्रार्थनः प्रकाशनां ३०
[margin] पंभयस्यानेरप्रकंप्पनां २८ २९ ३०

आशाया: परिकरे परिवारभूते देहाभिमानादौ २४ अधमो दरिद्रः २५ नमातिन सम्मिमीव तिन परिछिद्यत इत्यावृत्ते
२६ अपेतसंरंभः त्यक्तदुरभिनिवेशः वर्षासु रुद्धप्याः शरदि मूको गर्जनादिशून्यः २७ धैर्यंविषयैरप्रधृष्यतां स्थै
तो २

नु
वा॰टी॰ आत्यंतिकनैराश्योपायमन्विष्य तददर्शनान्मुह्यमानमिव राममुपलक्ष्य देहादावहंममतात्यागएव प्रशोकस्तदुपायइ
उप॰ त्यागृहेणास्मारयन्नाह किंमुह्यसीति इदंदेहसंबंधिममतत्त् देहंसपूर्वोत्तरकालप्रसिद्ध: अयंवर्तमानकालेप्रत्यक्ष:
२१० अहमेवेति किंमुह्यसीत्यर्थ: ५३ अस्त्वेवंतथापिकथमासां देवदनिवृत्तिस्तत्राह आत्मैवेति ५४ यथाभूतानां यथार्थोऽलि
भूतानांपदार्थौघानांदर्शनात् ५५ कीदृशंतर्हि सर्वपदार्थानां यथार्थरूपं तदाह भावेति विसंवादो विकल्प: ५६ सर्वविकार

किंमुह्यसि महाबाहो मूर्खवज्ज्ञोऽधितोपि सन् ममेदं तदयं सोहमित्युद्भ्रांतेन चेतसा ५३ आत्मैवेदं जगत्सर्वं नाना
तेहनविद्यते एकरूपं जगज्ज्ञात्वा धीरैर्नास्मिनविद्यते ५४ यथाभूतपदार्थौघदर्शनादेवराघव परमाश्वास
नं बुद्धेर्नैराश्यमधिगच्छति ५५ भावाभावविसंवादमुक्तमाद्यंतयो: स्थितं यद्रूपं तत्समालंब्य पदार्थानां स्थितिं कु
220 रु ५६ वैराग्यवीरमनसामापेयमतिमोहिनी पलाय्य याति संसारी मृगी केसरिणो यथा ५७ कांतामुद्दाममदना
लोलां वनलतामिव जर्जरोपलमांचाला समां पश्यति धीरधी: ५८ भोगानानंदयंत्यंत: खेदयंति विचापद: ॥
दृश्यप्रियोह रंत्यंगनतमद्रिमिवानिला: ५९ एकबालांगनस्यापि ज्ञस्योदारधियो मुने: कणश: पांशुतां यांति म
नस: स्मरसायका: ६० रागद्वेषै: स्वरूपज्ञानावश: परिहृते स्पंदस्वास्पन्नेतास्या किमुताक्रमणं भवेत् ६१ सम
दृष्टललालोलवनितोद्रिशिलाकृति: रमतेनैषभोगेषु पापेमहमहीष्विव ६२

रूपपरित्यागलक्षणमहावैराग्यएववीरंमनोयस्यतस्मात् ५७ एवंकामादिदोषा अपि पलायंत इत्याशयेनाह कांतामिति
जर्जराया: पर्याचाली षाणप्रतिमा तत्समां ५८ हरति धैर्यात् चावयंति अंगेति संबोधने ५९ एकाअनुरक्ता बालांगना
यस्मिंस्तथाविधस्यापि ६० स्वरूपं आत्मतत्त्वं तद्: ६१ समतुल्यरूपं यथास्यात्तथा दृष्टे लताच लोलवनिता च येन अंतरा
वविकारत्वादद्रिशिलाकृति: ६२

स्यात् छिन्ना न शिरस्तरुः आशी दश: समुद्रिका: रुद्रसंप्रोक्षिका: २४ ? दानं लौकिकं शास्त्रीयं च आदानं धनादेः स्वीकारः स
माहार: संग्रहेण कोशाद्युपचयः विहारो धनव्ययेन पुत्रक्रीडनं विभवालंकारान्नपानादिसंभा वस्तु संपत्तयस्तदादिका: हृ
स्पंते वल्लाया समुच्छ फलानर्थवीजस्य स्फुरद्रन्यथा मिमत्तत्वेन मलासयोग्यत्वादितिभाव: ४८ कलना आशा ४९ आत्मनो मनस ई
शस्य धीनचित्तं आत्मा त्वयमेवेश: सर्वेश्वरस्तवा: पर्यंतं पारं वुद्धेः परमं सौभाग्यं सार्थकं ५१ न आशा अवलंब्यतां आशाना
स्तेन त्वं विवेकविज्ञा महारेण ला सुखविभ्रं शाकलमेव जागतं हि सुखं स्फुरेराशासहसे राशासते जगत्तु मिथ्या भ्रमं व हति स्ये हि
तस्य पुरुषस्य ध्वासो द्विरुचक्रयो: परावर्त्तो यथा छिन्ने स्य वलविपिपीलिकादेः पतनपेषणाद्यनर्थहेतुस्तद्वत्त्वा वलं विना जन्म
मरणाद्यनर्थमेवो त्थितं विद्धि तत्पर्य: अयथवानन्नुत्कृष्टसुखाशयानिकृष्टसुखाशा प्रमोषदर्शनात् एवं पूर्वाशा प्रमोषार्थमा

गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराशा: समुद्रिका: तृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालंकृताकृते: ४७ दानादानसमाहारवि
हारविभवादिका: क्रियाजगति हृस्पंते निराशे: पुरुषोत्तमे: ४८ इयं यस्य नव भाति कदाचित्कलना हृदि तृणीकृ
तात्रिभुवन: केनाशावुपसीयते ४९ इदमेवास्त्विदं मा तु यस्येति हृदि रंजना नयस्या तिनेमात्मेशं तो लयं तिकथं जना: ५०
सर्वसंकटपर्यंतमसंकटमलं सुखं सौभाग्यं परमं वुद्धे नैराश्यमवलंब्यतां ५१ नाशास्तेन त्वमाशानां विद्धि मिथ्या भ्रमं ज
गत् वरुद्रुयस्य दिक्चक्रपरावर्त्त इवोत्थितं ५२

शान्तरोपादाने आशा निवृत्तिरेव स्यान्न नैराश्यपमितिरामुशंकामालक्ष्याहनेति उत्कृष्टशरगानां निकृष्टशालेन त्वप्रेत्या मनआपि
ष्वेव प्रेत्यनैराश्यं मयो कमिति न विद्धि यतो जगन्मिथ्या वस्तु आशापरं पराजननेन भ्रमयति तत्या विधिं उत्कर्षं निरूपकायकर्षस्यैवा
प्रसिद्धेः यतो वरुद्रुयस्यस्य दिक्चक्रेषु पर्यायेण परावर्तभ्रमणं वरुद्रुस्य वेगेन दिक्चक्रो हावात हृद्दुत्थितं तदित्यर्थ: अथवानआ
शास्तेन त्वं आशानां न तु हि इति च्छेदः किन्नु आत्मवेत्ता किंचिदपि नाशास्तेन वांछति हि यस्मात् जगन्मिथ्या भ्रमं नाशास्यं पुरुषा
र्थीरूपं जगत्पत्ति अत: त्वं आशानां संवंधी न भवेत्यर्थ: शेषं प्राग्वत् ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा०टी०
उप०
२११

अलमत्यंतं स्वभावं हेममात्रतां आगतं प्राप्तं ७४ वत्स स्यूवंतान्च्युतं फलं पुनर्दृतेकेन समर्थेनापि महता प्रयत्नेन ।
पूर्ववद्धृतं न केनचिदित्यर्थः ७५ यथा पाषाणं गतं तं मणीं पाषाणच्छेदनेन मणीतत्व विचारेण च अभितः अमरांपश
खंडनतः गतं प्रलब्धं पुनः पूर्ववतं पाषाणं मणींचसंधातुं कस्याभागपस्यशक्तता तात्तत्पर्यः ७६ यात्रांडत्सवसमाजगम
न ७७ नीरधीः दुग्धभ्रांतिः धीविचाराद्वीस्यालदर्शनात् ७७ मधुमधंअंबु शंकयाजलभ्रांत्या ७८ चित्रलिख
ताकांतारस्त्रीप्रतिमेव ८० यथा चित्ते त्वियामषी कुसुमादिरंगभेदाः पंचभूतमात्रं तपा जीवत्याः केशो वाधपीति

नेहेम तापसुद्धतं स्वभावमलमागतं कर्दमेमग्नमपि सत्समादत्ते मलं पुनः ७४ नीगोस्यहृद्यग्रंथोनवं
धोत्तिपुनर्गुणोः यत्नेनापि पुनर्वेद्धुंकेनच्छेतेच्युतं फलं ७५ अ वद्धेदविचाराभ्यामभितः खंडशोगतं पा
षाणं च मणीं चैव संधातुं कल्पशक्तता ७६ विज्ञातायामविधायां कः पुनः परिमुह्यति परिज्ञाय स्वपा
कानां यात्रांकः प्रेत्यते द्विजः ७७ मुह्मभ्रमियथा नीरधीर्विचारान्निवर्त्तते संसारवासनात द्वृद्धी विचा
रान्निवर्ततेः ७८ मधमंबुशंकयातावद्धि प्रवर्यैः प्रपीयते यावन्न तत्परिज्ञातं परिज्ञातं प्रतीयते ७९ रूपला
वण्ययुक्तापि चित्रकांतेव कामिनी द्रव्यमात्रसमारंभा तत्त्वविद्भिर्विलोक्यते ८० यथा मषीकुसुमादि त्वि
या षिन्नं तथैव हि जीवत्या अपि केशोष्ठकस्तापरिकिलग्रहः ८१ अनुभूतो गुडस्वादुरपि दाहविवर्तनैः ॥

तत्वतः साम्यमित्यर्थः उग्रः उपापदेतेतियावत् ८१ ननु स्वादि विषये यथा अननुभूयमानाद्रूपात्तत्वतोन्यथैव वर्त्तते त
था स्वात्मानुभवोपि परमप्रेमास्पदत्वेन प्रसिद्धादानंदरूपान्यथैव किं न स्यादिचेत्तत्राह अनुभूत इतिय था गुडस्य ।
स्वादुः मधुररसो अनुभूतस्य गुडस्य अनुभवकरणस्य जिह्वादिरनुभवितुर्देवदत्तादेर्वा दाह विकर्तनादिपतलशतैरपि
नासौ माधुर्यानुभवः किंतु तिक्ताद्यनुभव इत्यन्यथाकर्तुं शक्यस्तथा देहे तर्कव्यसनितया आनंदानुभवोपि तथैवेत्यर्थः ८२ २११

211

तर्हि किं सोऽराघपि त्यजति तत्राह अयत्नेति सर्वमन्निषिद्धान्नपानादि लीलया देहधारणमात्रानुकूलचेष्टया असक्त
मानसत्वे लोचनदृष्टांत ६३ गृहस्थतत्वविदः स्वलल्लनादिभोगाद्यदपिनकश्चिद्विशेषवदतिशयभ्रमोस्तीत्याह काकेति
६४ सम्यक्दृष्टः परिचितः यथाप्रत्यग्दृष्टिमार्गेयिनंत आकार ६५ः यथामिति अत्र त्वपेभस्यटेलोपः शैलेंद्रमंदरं ६५
हेलया अवहेलनया असत्यताबुद्धत्यर्थः आलोकयन्नुखं आत्मपदमेवावलंब्यतिष्ठतीतिशेषः ६६ व्यग्रेणातत्कालोचि
तक्रियाव्यावृतेनापिदेहेंद्रियादिना समन्वितः ज्ञस्तत्ववि त्रगजव्यग्रोनिर्विघ्नपरएवतिष्ठतिव्रह्मादि रागर्भइव ६७

अपतितोपतनं सर्वं लीलयासक्तमानसः भुंक्ते भोगभरं प्राप्तस्त्वालोकमिवलोचनं ६३ काकतालीयवत्प्राप्तो
गालीललनादिका स्वादंतापेंगधीरस्यनदुःखायनतुष्टये ६४ सम्यग्दृष्टपथं प्राप्त सुखदुःखमतीमनाक्
दृष्टिव्याविवशैलेंद्रं क्षोभं नेतुं नशक्नुतः हेलयालोकयन्भोगानुग्रदुर्दांतगतज्वरः स्वमेवपदमालंब्यसर्वे
भूतांतरस्थितं ज्ञस्तिष्ठतिगतव्यग्रो व्यग्रेणापिसमन्वितः जगंतिजनयन्नेव ब्रह्मेवालयपरायणः ६७ आप
तंस्सुयथाकालं यथादेशं यथाक्रमं सुखदुःखेषुनत्तोभमेतिभूस्पदतुचिव ६८ मञ्जतोपिवदुञ्जस्यरामक
र्मेंद्रियभ्रमैः असक्तमनसोनित्यं न किंचिदपिमज्जति ६९ कलंक्यतेकलंकेन प्रोच्यते हमनायथा भावा
सत्यासमासक्तउक्तोजंतुर्हिनान्यथा ७० शरीराद्यतिरिक्तंज्ञपश्यतःप्रविवेकिनः विकर्तिनांगकस्या
पिनकिंचिल्लविकर्तिते ७१ सकृत्प्रभातं विमलं यज्ञातं ज्ञातमेवतत् नहिवंधुपरिज्ञातः पुनरज्ञाततांव्रजेत् ७२
सर्पभ्रांतौ निमित्तायां नरज्ज्वां सर्पभावना पुनरेतियथावृत्ताद्रुद्रीगिरितटीच्युता ७३ ॥ ॥ ॥ ॥

भ्रस्त्यर्थः कर्त्तपूर्वसंतादिषु ६८ कर्मेंद्रियाणां वागादीनां भ्रमैः व्यापारैर्विषयेषुमज्जतोपि ६९ अंतर्दोषसंगस्यैवदू
षकत्वं नवहिःसंगस्य तत्रदृष्टांतमाह कलंकीति हेमः अंतःकलंकेनैवकलंकीउच्यते नमयावहिःपंकादिलेपेन
तथानोच्यते तद्वदित्यर्थः ७० अंतःसंगत्यागेहेतुःस्वादरपिनप्रसक्तिरित्याह शरीरेति देहादिरिकाले विस्मरणात र्हि

पुनर्दुःखं स्यात्तत्राह सकृदिति न विस्मरणप्रसक्तिरि

त्यर्थः ७२ विस्मरणाप्रसक्तोसदृष्टांततोपपत्तिकं का
रणमाह सर्वेत्यादिना ७३

मरुत्वप्यधिकारेषु हर्षशोकाद्यसंगिनः ३ हो कावहवो मुक्ता देवासुरनरादयः जनको वैदेहः २ निरंजनतया रागादिशून्य रहितया बुद्ध्या प्रबुद्धोभवत् ३ विचित्राणि बलानि सैन्यानि वृद्धबलानि च निश्चयेषु तपादिषु ४ सत्यम् यथार्थं शिवं संस्थितिव्यवहारस्यः दिवसानां पातालनिवासापहरिणा नियमितानां स्थितिं पालनमिति वा ५ देवैः सह द्वंद्वे युद्धे मर्यादो मुक्त्वमेवा परस्परमरः नानाविधानां देवासुराचरणानां विचारेषु विमर्शेषु ६

पर्वं २

श्रीवशिष्ठउवाच॥ जनकः संस्थितो राज्ये व्यवहारपरोपि सन् विगतज्वरए वांतरनाकुलमतिः सदा १ जीवन्मुक्तकृतिर्नित्यं मनुराज्यमपालयत् २ विचित्रबलवृद्धेषु व्यवहारेषु भूरिषु मांधाता सुचिरं तिष्ठन् प्राप्तवान्वैपदं ४ बलिः पातालपीठस्थः कुर्वन्सदिवसं स्थितिं सदा त्यागी सदालक्तो जीवन्मुक्त इति स्थितः ५ नमुचिर्दानवाधीशो द्वंद्वपरः सदा नानाचारविचारेषु क्वचिन्नांतरलिप्यत वासवाज्ञो तनुत्यागी वृतोवितत मानसः अंतः शांतमनामानी चकार सुरसंगरं ७ कुर्वन्दानवकार्याणि पातालतलपालकः अनपायं निराक्रोशं प्रल्हादो ल्हादमागतः ८ शंवरैकपरोप्यंतः शंवरैकतपोदितः संसारशंवरं राम शंवरस्त्यक्तवानिदं असक्तिबुद्धिर्हि रिपाकवृन्दानवसंगरं परां संविदमासाद्य कुशलस्त्यक्तवानिदं १० सर्वमिस्युखेव न्हि क्रियाजालपरोह्यपि यज्ञलक्ष्मीश्रिरं भक्ते मुक्त एव हि तिष्ठति पीयमानः सुरैः सर्वैः सोमस्त्वरसायनः कश्चिदेति न संसंगमाक्रांतानंवरं यथा ॥ १२ वृहस्पतिर्देवगुरुर्दारापंचंद्रयोप्यपि आचार्य्यं दिवि चित्रेहां मुक्त एवह्यवस्थितः १३ शुक्रोंवरतलघोतौ वुधः सर्वार्थिपालकः निर्विकारमतिकालनयत्प्रसुरद्वेशिकः १५ ॥ ॥

संगरं युद्धं ७ निराक्रोशं वाचामगोचरं ल्हासुखं ८ शंवरं मायातदेहपरोपि अंगः शंवरं हार्दं चिदाकाशस्तदेकतया उदितः आविर्भूतः ९ कुशलः सए वअन्यावाकुशलनामासनवः १०११ समंबुसेवारसायनं पुनरुज्जीवनामृतमंतर्यस्यसंसंगं

स्वेच्छं १३ बुद्धो विचानूनी तिशास्त्रप्रणयनेनस
वेवां अधीनां अभिमतानां पालकः १५

सखेदः खादिसंसर्गे आक्रांतो पदप्रामाक्रमणे भ्रंशवर
मांकार्थं १२ दारार्थे चित्राउहां देवपौरोहित्यादिधिका

यथासकृदप्यनुभूतो नान्यथाकर्तुं शक्यस्तद्वत्तद्देकव्यसनितया सैव तया सैवानुभूयमानत्वस्य तरामितरातिशयेन रहपरमव्यसनि नीत्या
त्पादिना ८३ ८४ ८५ जगत्ये देनजागता सर्वे विषयानंदभेदा लक्ष्यंते ते सर्वे ना नापुष्परसा मधुइव समरसा भवंति तादृशस्वात्मानंद
चिदालोकस्य अवलंबनं निरंतरास्वाद धारां प्राप्तात त्वज्ञस्य बुद्धिं केन विस्मारयितुं शक्यइत्यर्थः तथा चोक्तं शिवधर्मोत्तरे ज्ञानामृतरसो
येन सकृदास्वादितो भवेत् विहाय सर्वकार्याणि मनस्तत्रैव धावति इति ८६ व्यवहारं गृहकर्मअखंडितं सदाकुर्वन्स्वश्वशुराभ्यां चले

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि तदेवास्वादयत्यंतः परसंगरसायनं ८३ एवं तत्त्वपरे शुद्धे धीरो विश्रांतिमागतः न
शक्यते चालयितुं देवैरपि सवासवैः ८४ परव्यसनिनी नारी केन भग्नबलीयसा विस्मार्यते तादृशसंकल्पकांतसंगतम
होत्सवं ८५ जगत्समरसानंदचिदालोकावलंबनं केन विस्मार्यते बुद्धिस्तत्त्वज्ञस्य महात्मनः ८६ समग्रसुखदुःखाढ्यं व्य
वहारमखंडितं कुर्वन्कुलजनायत्तो भर्तृश्वशुरखेदितः ८७ यथा संकल्पकांतेन भवत्यानंदमंथरः बद्धलोको व्यसनवा
न्दुःखवृंदैर्न बाध्यते ८८ तथा विगलिताविद्यो व्यवहारपरोप्यलं सम्यग्दृष्टिः सदाचारो मदमत्यंतरालना ८९ द्विध
तेन निकृत्तांगो गलरज्जुर्नदीदिति दह्यतेन प्रदग्धोपि न विनष्टोपि नश्यति ९० व्यागतसुखदुःखसन्निपातो विधिवि
धुरेप्यपि शकटेप्यचित्तः विलसतु सदनेपुरांतमथवा विततगिरौ विपिनेथवा वने ९१ मोक्षोपायेरण्ये वैराग्योपदेशः

दितः पीडितोपि परव्यसनबोन्नबद्धलोक इति परेणान्वयः ८७ ८८ ८९ तत्रापि सप्तमभूमिकामारूढस्य स्थैर्यातिशयमाह द्विधेत
इति नयः विनष्टदेहेपि ९० अचित्तः मनोनाशभूमिकाप्रतिष्ठितः पुरुषधौरेयः विधिना शक्तप्रारब्धफलेन कर्मणा विधुरेषु भो
गशून्येषु दारिद्र्यादिषु मांडव्यवच्छूलाधिरोहणादिसंकटेषु वायुरोतमे सदने वा वितत गिरौ विपिने तपोवने वा विवसतु तथापि
सदा व्यपेतसुखदुःखसन्निपात एवास्ते न मनागपि सांसारिकैर्हर्षशोकैः स्पृश्यत इत्यर्थः ९१ इति श्रीवा० ता० प्र० शेउप० णे
चतुः सप्ततितमः सर्गः ७४

वा०टी० ग्रहनक्षत्रादीनां धिष्ण्यमाधारभूतं ज्योतिश्चक्रं तदंतरे स्थिताः मुनीश्वराः २९ ३० ३१ तिर्यंचो निषुगरुडहंस
उप० मज्जांवद्यदादयः ३२ ननु सात्त्विकतमत्वात्त्वमा ताः भिव्यक्तज्ञानैश्वर्येषु देवयोनिषु कथं मूर्खाः संभवंतीति
२१३ चेत्सर्वशक्तेरीश्वरस्य सर्वभावेन सर्वत्र सर्वप्रकारेण सर्वदा स्थितत्वात्सर्वात्मित्वप्रसादादसंभावितसहस्रस्यापि
दर्शनान्नासंभावना कापि कस्यचिदपि कार्येत्याह सर्वमिति उक्तार्थं स्पष्टमाह ३४ कोशोविधिरित्याह विधिरिति

केचिद्राज्येषु तिष्ठंति छत्रचामरपालिताः यथा जनकशर्यातिमांधातृसगरादयः २८ केचिद्व्योमनि ति
213 धि२ ष्ठंति ज्योतिश्चक्रांतरस्थिताः यथा बृहस्पत्युशनश्चंद्रसूर्यमुनीश्वराः केचित्सुरपदं याता विमानावलिमास्थि
ताः यथा शिवायुवरुणयमतुंबुरुनारदाः ३० केचित्पातालकुहरे जीवन्मुक्ता व्यवस्थिताः यथा बलिसुहोत्रां
धप्रह्लाददह्लादपूर्वकाः ३१ तिर्यग्योनिष्वपि सदा विद्यंते हि तत्त्ववृज्ञः देवयोनिष्वपि प्राज्ञा विद्यंते मूर्खबुद्धयः ॥
सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वथा सर्वदैव हि संभवत्येव सर्वात्मन्यात्मतत्त्वस्वरूपिणी ३३ विधेर्विचित्रा नियतिरमंता
रंभरूपेरा सन्निवेशांसवैचित्र्यात्सर्वं सर्वत्र दृश्यते विधिर्दैवं तितिक्षोता सर्वेशः शिव ईश्वरः इति नामभि
निरालंबतः प्रत्यक्चेतन उच्यते ३५ अस्त्यवस्तु निबद्धत्वंतः कांचनं सिकतास्विव अस्ति वस्तुन्यवस्तुत्वं तमलं
हेमकरेष्विव ३६ अयुक्ते युक्तता युक्ता प्रेक्ष्यमाणा प्रदृश्यते पापस्य हि भयाल्लोको रामधर्मे प्रवर्तते ३७॥
असत्ये सत्यता साधो माध्वनी परिलक्ष्यते शून्येन ध्यानयोगेन माध्वतं पदमाप्यते ३८

आद्यविधिपदं विरंचिद्वारातीयं विधुद्वारापरमात्मनामेति न पौनरुक्त्यं नः अस्माकं सर्वेषामात्मा अंत इति पाठे तु कोश
पंचपंचकांतस्थः चिच्छक्तिशबलत्वात्रेतनः ३५ यत्रात्यंतमसंभाविते अपि वस्त्ववस्तुनी परस्परात्मना संभाविते
तत्र किमन्यदसंभावितं स्यादित्याशयेनाह अस्तीत्यादिना ३६ अत्यंतायुक्ते प्रापे पिफलतो भीषणतया धर्मे प्रदर्शने दुर २१३
घप्रवर्तकता लद्वारेणो महान् गुणो युक्तत्वाविमर्शे हि दृश्यत इत्यर्थः ३७ फलतः सत्यतासर्वस्वरूपता ध्याने ध्यानसाद्विधिः प्रकाशा १८
न्य२

जगंतिऊर्द्धभुवनानिभृत्तगणानांप्राणीनिकायानमंगानिच २५ लोकानांप्राणीनांश्रजवंजवीभावाः ऊर्ध्वाधोग
तिभिपरिवर्त्तिप्रयुक्ताः प्रोद्वेगास्तत्र्धापि आततंदिपराईकालनिस्तीर्णं २६ मुक्तोनित्यमुक्तोपि २७ इत्वकारणानस
कामुकः नापिसाकामिनीकिंतुत्रसवत्रसर्वचिरएवतेइतिध्वनितं २८ २९ गहनधीर्विचित्रदुः खगाहबुद्धिः २० भृंगी
शोत्रभृंगिरिटिः शिवगणविशेषः सहिदेवीमत्राहत्यशिवस्यैवाराधनपरः कुपितयादेव्यामातृभागात्पमांसास्थिमय

जगद्भूतगणांगानिचिरंसंचारयन्नपि सर्वदासर्वचारीमुक्तसमीरणः २५ लोकाजवंजवीभावप्रोद्वेगज्ञोप्य
च्छिन्नधीः व्रह्मासममनारामहीपपत्यापुरातनं २६ जरामरणापुन्नादिहंद्वसंगरलीलया चरतीहचिरंकालं
मुक्तोपिभगवान्हरिः २७ मुक्तेनापित्रिनेत्रेणसौंदर्यतरुमंजरी देहार्द्धेधार्यतेगौरीकामुकेनेवकामिनी २८
मुक्तयापिगलेबद्धागौरहिलोचनः संमुद्भवसुकानांहारः शशिकलामलः २९ गुहोगहनधीर्वीरस्तारका
दिरणक्रियां मुक्तोपिकृतवान्सर्वज्ञानरत्नैकसागरः २० भृंगीशोरक्तमांसंस्वंस्वमात्रेप्रवितीर्णवान् मुक्त
येवविधारामधीरया ध्यानधौतया २१ मुक्तोपि निर्मुक्तस्वभावोपिजगज्जंगलखंडके नारदोविजहारेमं
श्रीतयाध्याननशीलया २२ जीवन्मुक्तमनामान्योविश्वामित्रोयंप्रभुः वेदोक्तांमरवनिर्माणक्रियांसमधि
तिष्ठति २३ धारयत्यवनीशेषः करोत्यर्कोदिनावलीं यमोयमलंकुरुते जीवन्मुक्तपेवहि
२४ अन्येप्यस्मिन्त्रिभुवनेयक्षासुरनरासुराः शतशोमुक्ततांयाताः संतत्तिष्ठंतिसंसृतौ २५ संस्थितव्यवहार
प्रतिचित्राचारधारिषु अंतराशीतलाकेचित्केचिन्मूढाः शिलासमाः २६ परमंबोधमासाद्यकेचित्काननमाग
ताः यथाभृगुभरद्वाजविश्वामित्रशुकादयः २७
देहस्पशीयंमातृभागंपरावृत्यपाचितः त्वमात्रेदेव्येत्वंरक्तमांसंउत्कृत्यददौइतिपुराणेषुप्रसिद्धः २१ कार्यकलहकौ
तुकप्रवर्त्तनंतच्छील या २२ २३ यमलंदंडनं २४ २५ विचित्रशोकमोहाघनयप्रसंजकेषुवत्रदारधनभ्रत्यादिसंग

वा॰टी॰ इदानीं जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तयोर्भेदं विविक्तं वक्तुमुपक्रमते द्विविधेत्यादिना ४९ तत्रादौ उभयसाधारणमुक्तिशब्दार्थं दर्शय
उप॰ ति असंसंगादिति ५० तत्रोपपत्तिमाह स्नेहेति स्नेह आत्मताभिमानप्रीतिस्तत्संक्षयं ५१ ५२ साधनचतुष्टयमध्ये यत्नेन
२२५ पूर्वसिद्धौ उत्तरोत्तरजयेपि यत्नः कर्तव्यः प्रमाणतात्पर्यप्रमेयतत्वावधारणानुकूलास्तत्पूर्वकं ५३ युक्त्या द्वितीयत्वं आ
त्मतत्वाध्यवसायपर्यन्तं प्रयत्नानुपरमदृढनिश्चयवता चिरसिद्धयइति प्रसिद्धं बहुभिर्जन्मभिर्वा सिद्धिमुद्दिश्यपद्यः ५५ यत्त्व
ये ज्योतिरात्ममात्रपरिशेषात्मसंपदं सुगतो बुद्धः शोभनविवेकगतः कपिश्च बहु विचार्यैवाध्यवसामर्यादयास्मादपगतः सन्

द्विविधा मुक्तता लोके विद्यते देहधारिणां सदेहैका देहान्या विभागोयं तयोः शृणु ४९ असंसंगात्पदार्थानां मनः शां
तिर्विमुक्तता सत्यसत्यपि देहे सा संभवत्यनघाकृते ५० स्नेहसंक्षयमेवांगः विदुः कैवल्यमुत्तमं तत्संभवति देहस्य
भावे चाभावएव च ५१ योजीवति गतस्नेहः सजीवन्मुक्तउच्यते सस्नेहजीवितो बद्धो मुक्तएवतृतीयकैः ५२ यत्नो
यत्नेन कर्तव्यो मोक्षार्थं युक्तिपूर्वकं यत्नयुक्तिविहीनस्य गोष्पदं दुस्तरं भवेत् ५३ नत्वनध्यवसायस्य दुःखायविप्
लात्मने आत्मापरवशः कायो मोहमात्रमयः केवलं ५४ सुमहद्धैर्यमालंब्य मनसाध्यवसायिना विचार्यात्मनात्मा
नश्चिरसिद्धये ५५ विनताध्यवसायस्य जगद्भवति गोष्पदं यदपगतः सुगतः पदं प्रधानं यदुपगतो ध्रुवतां न यश्च
कश्चित्तु यदुपगताः पदमुत्तमं महान्तः प्रयतततेन कल्पतरोर्महाफलं तत् ५६ मोक्षोपायेषू॰ प्र॰ ए॰ मुक्तामुक्तविचा

आत्मनः अध्रुवतां क्षणिकविज्ञानसंतानात्मतां गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणं प्रधानं पदं वस्तु उपगतः एवकश्चिद्वन्दनिंदक
त्वात्ग्राह्यनामा कश्चिदर्हितारव्योनग्नः क्षपणकोपियदपगतः सन् आत्मानं चित्स्वभावमभ्युपगम्यापि देहपरिणामित्वाभ्युपग
मात्कृमिमशककरीराणां प्रवेशे अपचयोपचयापत्त्या अध्रुवतां उपगत इत्यनुत्तमे एव मिथ्यापदे ते निमग्नाः महान्तो वेदरहस्यनि
दमास्तु उत्तमं सत्यादिलक्षणमुपगताः यथार्थतः प्राप्तवन्तः तत्तत्महद्धैर्यं त्वागतं यद्वेदोक्तमार्गेण प्रयतनलक्षणस्य कल्पतरोर्महा

शंबरस्थितोरैंद्रजालिकसर्गे ३९ वज्रसाराः येषांकदाप्यसंभावितः त्रयस्तेपीत्यर्थः ४० प्रासंगिकस्य असंभावितसंभावोत्से
पादनस्यापिप्रकृतमेवफलंदर्शयन्नुपसंहरतिइति ४१४२ नन्वेवंसतिविहमुक्तावपिपुनः संसारप्राप्तिः संभावितास्यात्तत्राह
मुक्ताविति द्वियस्याज्ञनकोटयः विवेकस्य असंसार्यात्मविवेकस्यतत्वज्ञानस्यारक्तो अज्ञानदशायामेवात्यंसंभाविताचितानर्थको
दिसंभावतलक्षणेभ्रमेमग्नाः

यत्रास्थितडद्देतायुदेशकालविलासतः शशाकाः शृंगवंतो दिदृश्यंतेशंबरस्थितो येवज्रसाराः सद्धादृश्यंतेतेत्रयं
गताः कल्पस्यांतेयथेद्दर्के धराधिविबुधादयः ४० इतिपश्यन्महावाहोभावाभावैकमंहर्षमर्षविषादेहाः संत्यज्यस भ०२
मतांव्रज ४१ असत्सदेवभातीहसदसच्चापिदृश्यते आस्थानास्थेपरित्यज्यतेनास्तुसमतांव्रज मुक्तोराघवलोकेस्मि
न्प्राप्तिसंभवत्यल अथवतोविवकस्यमग्नाद्दिजनकोटयः मुक्तोराघवलोकेस्मिन्प्राप्ति रक्तिसदेवहि
प्रवृत्याद्दिविवेकस्यविमुक्त्यरत्नकोटयः ४४ अविवेकाविवेकाप्यांसुलभालभ्यतांगतां मुक्तिर्मनःस्वयंप्राप्याविवेक
तेनदीपय ४२ आत्मावलोकनेयत्नः कर्तव्योभूतिमिच्छता सर्वदुःखशिरश्छेद आत्मालोकेनजायते निरागानि
रुपासंगाजीवन्मुक्तामहा धियः संभवंतीहबहुशः सुहोत्रजनकादु व ४७ तस्मात्वमपिवैराग्य विवेकोदितधीर
धीः जीवन्मुक्तोविहरभोसमलोष्टाश्मकांचनः ४८

नित्यप्राप्तात्मरूपत्वादपिमुक्तेर्नापापर्शंकास्तिविस्तरकंठचा मीक
नमुक्तो तन्मज्ञननिमित्तज्ञानस्यनष्टत्वादितिभावः ४३
रविवेकमात्रेणतज्ज्ञाभादित्याहमुक्ताविति ४४ अविवेकात्सुलभापि अविवेकादलभ्यतांगतामुक्तिः ४५ भूतिंमुक्तिमिच्छता ४६
एवंकालिकानां जीवन्मुक्तिसंभवेपिनेदानींतनानांसासंभावितेत्याशंकांवारयतिनीरागाइति निरुपासंगानिरभिनिवेशाः इ
हास्मिन पिकाले ४७ ४८

 भोक्तव्यास्त्वरसंशामगरुडेनेवपन्नगाः १८ विचार्यतत्त्वमालोक्यसेव्यंतेयाविभूतयः ताउदर्कोदयाजंतोः शेषादुःखायकेवलं १९

वा०टी० १२ १३ आक्रम्यतत्त्वदृष्ट्यातेनैवबाधित्वा अतएवतत्प्रमेयंब्रह्ममात्रंतांकृत्वागाहतेप्रविशतिप्रपंचमपितद्भावंनयतीः
उप० तियावत् १४ तदनुतत्त्वबोधानंतरं एतस्मिन्ब्रह्मत्वमापन्नेजगति १५ भवान्भयोधन्यः यतस्त्वयातेनभव्यत्वेअधुना
२१५ अस्मिन्वयस्येव १६ गाहतेप्रविशतिब्रह्मेतिशेषः लोकोधिकारिजनः १७ पूर्वंभोगाउपेक्षाइतिशेषः यथागरुडेना
मृताहरणात्पूर्वंपन्नगाउपेक्षिताः पश्चान्मातृशापमोचनानंतरंनिःशंकंभुंजतेतद्वत् १८ लोकेप्यर्यराजकीयविभूत्युप

एवंविलोललहरीभीमात्संसारसागरात् उत्तीर्यतेचेत्प्रयत्नेनतत्परंपौरुषंभवेत् १२ सत्यांप्रज्ञामहानाविविवे
केसतिनाविके संसारसागरादस्माद्योनतीर्णोधिगस्तुतं १३ अपारावारमाक्रम्यप्रमेयीकृत्यसर्वतः संसाराब्धिं
गाहतेयः सएवपुरुषःस्मृतः १४ विचार्यार्यैःसहालोक्यधियासंसारसागरः एतस्मिंस्तदनुक्रीडाशोभतेरा
मनान्यथा १५ इहभव्योभवान्साधोविचारपरयाधिया त्वयाधुनैवतेनायंसंसारःप्रविचार्यते भवानिवविचा
र्यदौसंसारमतिक्रांतया मत्यायोगाहतेकोलोनेहासौपरिमज्जति १७ पूर्वंधियाविचार्यैतेभोगाभोगिभयप्रदाः ॥
वलंबुद्धिश्चतेजश्चदृष्टतत्त्वस्यवर्द्धते सवसंतस्यवृक्षस्यसौंदर्याद्यागुणाइव २० घनरसायनपूर्णसुशीतयाविम
लयासमयासततश्रिया शिशिररश्मिरिवातिविराजसे विदितवेद्यसुखंरघुनंदन २१ मोक्षोपायेषु०प्रकरणेसं
सारसाम्यप्रतिपादनंसर्गः ७६

भोगेभ्यान्याय्यःप्रसिद्धइत्याहविचार्येति तत्त्वंराजप्रसादानुग्रहादिरहस्यं १९ तत्त्वबोधोत्तरमेवभोगजरणोपपादकविशे
षणसंपत्तिर्नपूर्वमितिदर्शयितिवलमिति २० रामस्यभोगजरणसामर्थ्याशंकावारणायतत्त्वबोधसंपत्तिंदर्शयतिघ
नेति हेरघुनंदनत्वंविदितवेद्यतयाहेतुनाउदर्कीघनेनरसायतेनआनंदामृतेनपूर्णयासुशीतयानिरस्तत्रिविधताप
याश्रियाशिशिररश्मिःपूर्णचंद्रइवअतिविराजते चंद्रपक्षेसमयाअमितःपूर्णमंडलत्वादवक्रया २१ इतिश्रीवा०ता०श्री

२१५

संसारशांतये कांतकारणं सम्यग्ज्ञानं ३ अयं हि परदुःपारो घोरः संसारसागरः विना युक्तिप्रयत्नाभ्याम् अस्माद्राम न तीर्यते ३

इह संसारजलधिः ह्रीविरूपवल्पिते ततस्तरणोपायस्तीर्णि क्रीडायथा सर्वं अविदितानात् ब्रह्मणः समुपायोत्पाविर्भवंति अविवेकेन स्थैर्यं याति अनेनानर्थजन्मस्थितयोर्मिमितं दर्शि तं तन्निवृत्त्युपायमाह शाम्यंतीति भासां जालस्यर्ष मरीचि नां संवेधिनत्वसरणवस्त्वसंख्यातुं न शक्यंते २ हे कांते तिरामसंबोधनं ३ परं अपं तं दुर्गमं पारं यस्य ४ तमेव संसारसागरं व र्णयति यस्येत्यादिना अपंचदशमाणविशिष्टः संसारलक्षणः संसारसागरः यस्य मोहांभेरणापूर्णस्तेनैव तन्निमग्नेनेड तीर्यते चेदिति सप्तमेनान्वयः अगाधैर्मरणानलसारोशावर्तैः कल्लोलैर्बहुतरंगैः अआकुलकोटरः ५ गुणपान्नेव डिंडीराफे

श्रीवसिष्ठ उवाच ब्रह्मणः समुपायांति जगंतीमा निराघव स्थैर्यं यात्यविवेकेन शाम्यंत्यविवेकतः १ ज

लज्ञालजलावर्तैरतयो ब्रह्मवारिधौ संख्यातुं केन शक्यंते भासां च त्रसरेणवः २ असम्यक्ज्ञानविकार

लज्ञालजलावर्तैरतयो ब्रह्मवारिधौ संख्यातुं केन शक्यंते भासांच त्रसरेणवः २ असम्यक्ज्ञानविकार

णां जगतः स्थितौ ४ यस्यायं सागरः पूर्णो मोहांबुभरपूरितः अगाधमरणावर्तकल्लोलाकुलकोटरः ५ प्रभम

त्सुगणपडिंडीरोऽज्वलन्नरकवाडवः त्रस्माद्विलोललहरीमनोज्ञलमतंगजः ६ आलीनजीवितसरिद्भोगरत्नस

मुद्रकः स्वधरोगोरगाकीर्ण इंद्रियग्राहघर्घरः ७ पक्ष्मालिन्त्रस्ततारामवीचयश्चारुचंचलाः इमामुग्धांग

नानाम्बुः शिखराकर्षणक्षमाः ८ द्वंद्वश्रीपद्मरागाढ्यानेत्रनीलोत्पलाकुलाः दंतपुष्पफलाकीर्णाः स्मित

फेनायशोभिता केशेंद्रनीलवलयाभ्रविलासतरंगिता नितंबपुलिनस्फीताः कंठकंबुविभूषिताः १० लला

टमणिपद्माढ्या विलासग्राहसंकुलाः कटाक्षलोलगहना वर्णकांचनवालुकाः १२

नायस्यवोडवो वडवानलः जलोद्भवमतंगजसदृशोपादोभेदः ६ आसमंताह्लीनाउपक्षीणाजीवितसरितोयत्र इंद्रिय

ग्राहैर्घर्घरः कृतविक्षोभध्वनिं ७ तत्राह्वियोवीचिलेनवर्णयति पक्ष्मेत्यादिना शिखरवद्धैर्यणामप्याकर्षणक्षमाः

८ द्वंद्वारदनच्छदास्तच्छ्रीभिः पद्मरागाढ्याः पुष्पफलैः कुलैराकीर्णाः ९ कंठलंबैः कंबुभिः शंखैर्वि भूषिताः १०

यस्ते लोलत्वाद्दुहनाद्दुःखगाहाः वर्णदेहकांतयः एव कांचनवालुकायासां ११

ललाटतलसंगतेर्माणिक्यपदैः रत्नफलकैराढ्याः कां

वा०टी० समस्ताः सुखभोगाः आत्मैवयस्य समस्तानां सुखभोगानां स्वयमात्मेति अतएवाज्ञदृशा भोगकालेसर्वविषयासासुसंस्थि
उप० तस्त्रास्याभातिनाज्ञवज्ज्ञो कृत्वा भिमानेनेत्यर्थः ११ कर्मसुप्राप्तमिष्टानिष्टफलमितिशेषः १२ अनुवंधः आनुकूल्यप्रतिकू
२१६ ल्याचरणं तत्परः १३ १४ पूर्वोक्तबालादिसमवृत्तेर्योविशेषस्तमाह प्रवृत्तेति प्रवृत्तावाग्यस्यतथाविधः सन् पुण्याः कथाय
तिनवालादिवदृथाप्रलापीत्यर्थः रावमन्यत्कृष्णहरंपुण्यानकीर्तनानिचरित्रवर्णनानिलोकेयस्य १५ सर्वस्मिन्जने १६ शीतलः
सर्वतापापहारीस्पर्शसंगतंयस्यनदुष्कृतेरितिनिषिद्धाचरणपरिहारार्थं अतएवभोगानामनभिषिक्तानां १८ अवश्यकार्याणां

समग्रसुखभोगात्मासर्वाशास्त्रिवसंस्थितः करोत्यखिलकर्माणित्यक्तकर्तृत्वविभ्रमः ११ उदासीनवदासीनः प्र
कृतक्रमकर्मसु नाभिवांछतिनोद्वेष्टिनशोचतिनहृष्यति १२ अनुवंधपरे जंतावसंसक्तेनचेतसा भक्तेभक्तसमाः
चारः शठेशठइवस्थितः १३ बालोबालेषुवृद्धेषुवृद्धोधीरेषुधैर्यवान् युवायौवनवृत्तेषुदुःखितेष्वनुदुःखितः ॥
१४ प्रवृत्तवाक्पुण्यकथोदैन्यादपगताशयः धीरधीरुदितानंदः पेशलःपुण्यकीर्तनः १५ प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः
पूर्णास्त्रिप्तसिमोदयः निरस्तखेददौर्गत्यः सर्वस्मिन्स्निग्धबांधवः उदारचरिताकारः समःसौम्यसुखोदधिः स्निग्ध
ः शीतलःस्पर्शः पूर्णचंद्रइवोदितः १७ नतस्यसुकृतेनार्थोनभोगैर्नचकर्मभिः नदुष्कृतेनभोगानांसत्यागे
ननबंधुभिः १८ नकार्यकारणारंभैर्ननिःकृततयातया नबंधनेनमोक्षेणनपातालेननोदिवा १९ यथावस्तुय
थाहष्टंजगदेकमयात्मकं तदाबंधविमोक्षाणांनक्वचित्कपरांमनः २० सम्यक्ज्ञानानिनायस्यदग्धाःसंदे
हजालिकाः निःशंकमलमुड्डीनस्तस्यचित्तविहंगमः २१ ॥ ॥ ॥

रोहिकामुष्मिकफलकारणांकर्मणामारंभैःनिःकृततयाभावेक्तः निःकृततयेतिवापाठः दिवास्वर्गेण १९ बंधानांसां
सारिकसुखानांविमोक्षाणांसर्वदुःखतत्कारणनिवृत्तीनांचमध्येनक्वचित्कपरांकार्पण्यापयुक्तंमनोभवतीत्यर्थः २०
संदेहलक्षणाःजालिकाःपंजराः तथाचसतिमनसिकार्पण्यसंभावनास्यांतदेवतस्यनास्तीत्यर्थः २१ ॥ ॥ २१६

२१६

धार्यमंदारमालेवविबुधैः शिरसोरसा जीवन्मुक्तगणैर्मालावशिष्टेनात्रगृह्यते समासेनतत्रतत्त्वोक्तानामेकत्रसंग्रहेण उदारवृत्तं
चरित्रंच लक्षणंभक्तानुग्रहणानितियावत् १ उक्तंसंग्रहरूपं २ व्यवहारदृशासुप्तवन्मोमात्रं प श्यार्थदृशानुबाधिता नुवर्तिमात्रता
दसद्रूपमिव ३ ४ आदृतंप्रथमंचन्दुयादिनाउपात्तंत्पाणिनागृहीतमपि तमपिचनवस्त्रालंकारादिपानोपादत्ते आदिकर्मणोभि
ष्टा अतएवतादृशानिष्ठैः ५ जनतायाः क्रमंव्यवहारः असंगोदासीनात्मसान्निध्यमात्रप्रवृत्तत्वात् काष्ठादिप्रतिमासंचारसदृ

श्रीरामउवाच॥ समासेनमुनेभूयोदृष्टतत्त्वचमत्कृते कथयोदारवृत्तांतंकलेवचलितप्यति १ श्रीवसिष्ठउवाच॥ जीव
न्मुक्तस्यवास्यत्कंवहुधा कथितंलक्षणंमया भूयोपित्वंमहावाहो कथ्यमानमिदंशृणु २ सुषुप्तवदिदंनित्यंपश्यत्यग
तैषणः असद्रूपमिवासक्तंसर्वत्राखिलमात्मवान् ३ कैवल्यमिवसंप्राप्तः परिस्फसमनाइव पूर्णमानइवानंदी तिष्ठत्य
धिगतात्मदृक् नादत्तमप्यवादत्तेगृहीतमपिपाणिना अंतर्मुक्ततयोदात्तरूपयासमयाधिया ५ यंत्रपुत्रकसंचारइतीर्म
जनताक्रमं अंतःसंलीनयादृष्ट्यापश्यन्हसतिशांतधीः नापेक्षतेभविष्यच्चवर्तमानेनतिष्ठति नसंस्मरत्यतीतंचस
र्वमेवकरोतिच सुप्तःप्रबुद्धोभवतिप्रबुद्धोपिचसुप्तवान् सर्वकर्मकरोत्यंतर्नकरोतिनकिंचन ८ अंतःसर्वपरित्यागी
मंतरनैषणोः कुर्वन्नपिवहिःकार्यसममेवावतिष्ठति ९ वहिःप्रकृतसर्वेहोयथाप्राप्तक्रियोन्मुखः स्वकर्मक्रमसंप्रा
प्तबंधुकार्यनिरतिमान् १०

शउतिपश्यन् ६ नरतिष्ठतिनआस्थांकरोति ७ व्यवहारविषये सुप्तवनिवासेनतत्कौशलफलेरज्यतइत्यर्थः ८ अतएव
तस्यसदैवसमाप्तिरितिदित्याहअंतरिति ९ स्वकर्मतत्तद्देहवर्णाश्रमोचितंकर्मपितृपितामहादिक्रमसंप्राप्तराज्यादिबंधुकार्य
लीदानमानादिचतन्मात्रानुवर्तिमान् १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तेहर्षेतेनसमर्थयतिफेनानोतरंगप्रपुंजेअजवंजवीभावेभ्रमणेइदंस्थैर्यंक्वकुतोवाअतः सुखदुःखयोः कः प्रसंगः

या०टी० २२७ ३५ न वैर्यलीननत्पतिनविघ्नेतिनचाघंतिनजायतेनहृष्यंतिचप्राप्तिभिसिजगतोहर्षःखलबधिःस्तत्रत्तमः अहमेवाल

विजगन्मायांसृजामितिपरंपतोजीवन्मुक्ताः ३६ किंचप्रतिक्षणं दिव्यमिनोहिसर्वेभावाइतिन्यायात्प्रतिक्षणंभिद्यमानेषु

जगद्रूपेष्वनुवर्तमानः स्थायीसदात्मास्थप्रइवस्थात्मन्येवदृश्यपर्षेआवविकारान्प्रतिक्षणंकल्पयत्परश्यतीतिवेतेषांभि

श्रयेकुतोहर्षादिप्रसक्तिरित्याशयेनाह निमिषमित्यादिनावीप्साद्योतीप्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयः द्विर्वचनाव्ययीभा

फेनाजवंजवीभावेजलेभ्रतक्रमेतया क्वकिलेदंकुतःकौतः प्रसंगः सुखदुःखयोः ३५ भावाभावेरपर्यंते

रजसंजंतुसंभवे: नविशीर्यंतिनोद्यंतिहृष्यंतिघ्नमानराः ३६ निमेकंप्रतिया भिन्यायघान्यास्वप्रदृश्यः

क्षणोत्पत्तिविनाशी न्यस्तघेतालोकदृश्यः अनारतसमुत्पन्नावनारतविनाशिनीकः क्रमोदग्धसंसारेका

क्षणपानंदयोरिह शुभाभावात्सुखाभावेस्थितिंभावविलक्षणाः कीदृशः कथमापतः क्वतादुःखसंविदः

सुखसंवेदनोतोत्पात्वबीजंवितनोतिया शांतादुःखदशासेयंकथमंतर्हितेसुखे ४० त्तीणाभ्यांसुखदुःखाभ्यां

हेयोपादेययोःक्षये इसिता निष्पितेक्वत्तोगलितपशुभाशुभे ४१ रम्यारम्यदृशोर्नाशाद्यातेभोगाभिवांछिते

नैराश्येपःसंततप्रौढे हिमवद्विगलन्मनः आमूलान्मनसिक्षीणेसंकल्पस्यकथावका तिलेष्वाविवातिदग्धेषु

वयोरन्यतरस्यावश्यंप्राप्तेस्सदकरणोद्दंदसं ३७ क्रमरणंक्रमः असंधिनः पुत्रवियोगदुःखादयः पदंलभेरन् जीवन्मु

क्तानांशुभस्यैवाभावाद् गः ३८ किंचशुभफलेषुप्रसिद्धेषुसत्सुतद्विरोधिभयाप्रसक्तिरितो तशुभाभावाद्दिति वि

लक्षणाशुभफलेभ्योलक्षणाः किंदृत्ताभिपूर्ववत् ३९ याः दुःखदशासुखसंवेदस्यसुखानुभवस्य अंतेउत्पालब्धसत्ता

कासतीत्वबीजंस्वकार्यंशोकोमोहादिवितनोतिविस्तारयतिसेयंदुःखादशाशुभकर्माभावाद्धांतेसखेत्वयमपिणांतेवति २२७

अष्टावक्र ... : ... : ...

२१ समरसंविल्लीभूतं २२ मनसो भावेकथं कार्यं चेष्टाद्युपपन्निस्तत्राह मंजूषायामितिदोलासुखसंथ्यायामित्यर्थः तस्य स्वा नंदाविर्भावोल्लासादेवांगचलनं तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा महाकुमारो वा अतिघ्नीमानंदस्य गत्वा शयीतेतिश्रु त्यादिप्रसिद्धमीश्वरवन्त्यवत् २३ अनुपद्यद्बुद्ध्या नियमेन कृताकृतस्तारिकायाः क्रियाफलोपादेयताबुद्धेरभावादि त्यर्थः २४ सर्वमित्यादिवालेपन्द्रेयाज्यं २५ कार्यप्रयुक्तप्भांसुखदुःखं २६ अर्थेविहार्थेसत्तांसत्यताबुद्ध्या आस्था अ तरावफलात्यनुधावति २७ उपसमीपे सन्निहितामापदुःखदर्शातनहृते २८ अर्केशीतरुचौजातेपि इंदुमंडलेसत

यस्य भ्रांतिविनिर्मुक्तंमनः समरसंस्थितं नास्तमेतिनचोदेतिव्योमवत्सर्वद्वंद्वेषु मंजूषायां निपसास्पयथा वालस्य चेष्टते अंगावल्यनुसंधानवर्जितं यस्यैवेतथा २३ पूर्णत्वीवद्वानंदीमंदीभूतपुनर्भवः अनुपादेयबु द्ध्यानुनस्मरत्यकृतकृतं २४ सर्वसर्वप्रकारेणगृह्णातिजहातिच अनुपादेयसर्वार्थोबालवच्चविचेष्टते २५ स तिष्ठन्नपि कार्येषु देशकालक्रियाक्रमैः नकार्यं सुखदुःखाभ्यां मनागपि हि गृह्यते २६ नहि प्रकृतसर्वोपि तःपुनरनीहया नसत्तां योजयत्यर्थेन फलान्यनुधावति २७ नोपेत्यतेदुःखदर्शनस्वाशामपेत्नते कार्यदिये नेतिमुद्दं कार्यनाशेनखिद्यते २८ अपिशीतरुचावर्केसुतप्तेपिंदुमंडले अप्यधःप्रसरत्यग्नौविस्मयोस्पनजा यते २९ चिदात्मनइमाइत्थंप्रस्फुरंतीह शक्तयः इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेतिकुतूहलं ३० नद्यादेन्यमादत्ते नक्रोर्यमनुधावति नलज्जामनुसंधत्ते नालज्जत्वंचगच्छति ३१ नकदाचनदीनात्मानोद्धतात्माकदाचन नप्रम तोनखिन्नात्मानोद्विग्नोनचहर्षवान् ३२ नास्यचेतसिसुस्फारशरदंबरनिर्मले कोपादयः प्रजायंते नभसीवन वांकुराः ३३ अनारतपतद्धातभूतायांजगतः स्थितौ ककर्पकिलकासोस्यास्त खितासुखितपवा ३४

मेसंतप्तोपि अग्नौ अधः अधोमुख प्रतपतिज्वलन्यपि अस्यविस्मयः आश्चर्यं बुद्धिर्नजायते २९ कुतोनज्ञायतेत आह चिदा

वा॰टी॰ अभेदांशएवकल्पितः किंनस्यादित्याशंकांपरिहरन्स्पंदतेतस्येतिप्रसक्तस्योत्तरमाह चित्तेतिद्वये स्वयंकारणलागुणः गुणी
उप॰ चेति विकल्पितस्तादात्मना स्थित्वे वद्धपि गुणगुणी विकल्पोन स्पतोन निरन्वयेनेत्यर्थः तथाचैककारणलन स्थित्वेकगु
२१८ णगुणिभेदनाशभेदर्शनाक्षेस्मिंशइत्यतत्त्वमनः स्पंदयोरेकतरनाशाधीनात्पंतिकोभयनिवृत्त्यैव चित्तंनस्पंदतेनतुजीवतिमन
सितत्स्पंदोवारपितुशक्यचइत्येतत्त्वसिद्धमितिभावः ७ अंतरणबस्पंदनिरोधेनोभयनाशार्थयोगक्रमोज्ञानक्रमश्चशास्त्रेदर्शि
तइत्याह द्वौक्रमावति ८ तत्राद्यंक्रमंप्रथमंजिज्ञासमानोरामः पृच्छतिकदेत प्राणापानयोर्निबंधनंप्राणापाननिबंधाभावे

चित्तचित्तपरिस्पंदपक्षयोरेकसंक्षये स्वयंगुणगुणी स्थित्वानस्पतोद्वौनसंशयः द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययोगोज्ञा
228 नंचराघव योगस्तद्वृत्तिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणं ८ श्रीरामउवाच॥ कदाकीदृक्कयायुक्त्याप्राणापाननिबंधया॥
योगनाम्नासमनः शांतिमोत्पनंतसुखप्रदां ९ श्रीवशिष्ठउवाच देहेस्मिन्देहनाडीषुवातःस्फुरतियोभितः स्पंदेश्वि
नभुवोवारिसप्राणइतिकीर्तितः १० तस्यस्पंदवशादंत क्रियावैचित्र्यमीयुषः अपानादीनिनामानिकल्पितानिक्र
तात्मभिः ११ आमोदस्ययथापुष्पंशैत्यस्यतुहिनंयथा तथैषरसआधारश्चित्तस्याभिन्नतांगतः १२ स्पा १

गुणाश्रयइत्यप्रत्ययः प्राणापाननिरोधलक्षणयेत्यर्थः ९ आसर्गसमाप्तेरस्यैवप्रश्नस्योत्तरंवर्णयिष्यन् चित्तस्पंदस्यप्रा
णस्पंदाधीनत्वंवक्तुंप्रथमंप्राणस्वरूपमाहदेहेस्मिन्नित्यादिना देहनाडीषु द्वासप्ततिः प्रतिशाखंनाडीसहस्राणिभवंत्यासु
व्यानश्चरतीतिश्रुतिरित्यर्थः यथाभुवः स्पंदेषु स्पंदनमार्गेभ्यः तेषुविवरेषुवारिजलंस्रवतिव्याप्यस्फुरतितद्वत् १० ननुप्राणो
बहिरेवयातिदेहेत्वपानादयोन्येवायवएवसंचरंतितत्राह तस्येति तेप्राणस्यैववृत्तिभेदाः नान्यइत्यर्थः ११ वारिरूपंतोयपक्त
येरसइतिविशेषणंआपोमयः प्राणइतिरततमेवागिरसंसमन्तुस्येप्राणोवाअंगानांरसइतिचश्रुतिरितिभावः चित्तस्यकोश
वत्सर्वतःसंश्लेषणाभिन्नतामिवतआधारः प्राणबंधनंहिसोम्यमनः तस्यप्रत्यपविधतामन्वयंप्रत्यक्षविधइत्यादिश्रुतिरिति २१८

अभावघनभावनयात्वव्यतिरिक्तं नास्तीति दृढनिश्चयेन सर्वेषु भावेषु दृश्यपदार्थेषु निर्मुक्तसकलनः निःसंकल्पविकल्पं यथा स्यात्तथा
अवस्थितस्तन्मात्रस्वभावेन स्थितेषु सत्सु परिछेदहेतुभावाछितैकरूपीमहात्मज्ञः नित्यतृप्तः सन् त्वं नैव निरतिशयानंदी सन् जाग्रत्स्वप्न
योर्लोचनमात्ररूपं प्रतिष्ठित त्वं पश्येषु भोक्ष्यपिति यावत्प्रारब्धक्षयं वर्तीत्यर्थः ४७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे ष्टादशोत्तरशततमः सर्गः
४४ चित्तस्पंदाज्जगद्भ्रांतिश्चित्तसंदस्त्रयात्हरः योगस्तन्निरोधार्थं सम्यगत्र नगद्यते अलातस्य ज्वलदुल्मुकस्य परिस्पंदात्भ्रम

भावेष्वभावघनभावनया महात्मा निर्मुक्तसंकलनमंबरवत्स्थितेषु चित्तं प्रतिस्वमुदितो वितनैकरूपी त्वत्तिष्ठतित्वपितिष्ठ
वति नित्यतृप्तः ४८ मोक्षोपायेषु निर्वाणप्रकरणे जीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनं सर्गः ४४ यथालातभ्रांतपरिस्पंदाद्दग्निचक्रं प्रदृश्यते ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच २
असदेव सदाभासं चित्तस्पंदात्तथा जगत् १ यथा जलपरिस्पंदाद्व्यतिरिक्त इवांभसः दृश्यते वर्तुलावर्तश्चित्तस्पंदात्तथा ज
गत् २ यथा व्योम्नि दृशस्पंदाद्रश्मिमौक्तिकमंडलं दृश्यते सदिवासत्यं चेत्तस्पंदात्तथा जगत् श्रीरामउवाच येन प्रस्पंदते चि
त्तं येन न स्पंदते तथा तदुपायं ब्रूहि मे येन चिकित्सये तदेव हि ४ वसिष्ठउवाच यथा शैल्यं हिमे राम तिलं तैलं व्योयथा यथा ल २
कुसुमेषु गंधस्तथोस्पदहनो यथा तथाराघव संविद्धि चित्तस्पंदो तथैव हि अभिन्नो केवलं मिथ्याभेदः कल्पित एव यः ६

णात् रात्रौ अग्निमयं चक्रं भ्रांत्या यथा दृश्यते इत्यर्थः १ वर्तुलः नाभ्याकारः आवर्तः २ दृशोर्नेत्रयोः शतपसामुख्येन स्पं
दात् पिछाकारं अन्यतः स्पंदान्मौक्तिकमंडलमेव दृश्यते ३ येन स्वभावेन प्रस्पंदते येनोपायेन न स्पंदते ४ स्पंदस्वभाव श्चित्तास्य
कल्पवस्तुमशक्य इति दृष्टांतैरेव तं दर्शयति यथेत्यादिना तिलस्य तैलवत्त्वात् तथा शब्दः समुच्चये ५ अत्राप्याद्यः स्वयथा
शब्दः समुच्चयो यो द्वितीयो दार्ष्टांतिकोपबंधार्थः सर्वत्रैवगताया पादे अविचाराद्दृद्दसहितस्तरभेदरावसंश्लेषः तत्र विचारभेदांशे
मिथ्याभेदां शोवास्तव इति दर्शदिति अभिन्नावित्ति ६ ॥ ॥

वा०टी० इदानीं रेचकपूरकयोरेकैकस्य निश्वासप्रश्वासशिथिलीकरणे कालदैर्घ्याभिवर्द्धनसहितः ध्यानाभ्यासादर्पितनिरोधइत्या
उप० हरेचकेइति द्वाभ्यां स्फारे विपुलीभूते प्राणे छिन्नाभ्रमवत् क्रमात् स्वंस्वंभावं बाह्याकाशं वा आगते अंगरंध्राधिनामाविव
२१९ राणे न स्यस्थितिसति १२ अंतः पूरणात्पूरणे द्विरोघनामेघा इव यावत् निमिंदसुपञ्चीयमाने स्थिते निश्चले सति २३ पूर्णेनं
तरं कुंभके पूर्णकुंभवत् अनंतकालं स्तंभितं प्राणो परितिष्ठते इति उक्तत्रिविधप्राणायामक्रमस्य पातंजले शास्त्रे प्रपंचतः तस्मि
न्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः तस्मिन् आसनजये सति बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः कोष्ठ्यस्य वायो
निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेदः उभयाभावलक्षणः प्राणायामः कार्य इत्यर्थः स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकाल
229 संख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः यत्र प्रश्वासपूर्वको गतिनिरोधः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः आभ्यंतरः तृतीय

रेचकेन नमस्यस्ते प्राणे स्फारे खमागते नस्य शतं गरं प्राणो प्राणायामं दो निरुध्यते पूरकेन नमस्यस्ते पुरा द्विरिघन
स्थिते प्राणे प्रशांत संचारे प्राणस्पंदो निरुध्यते २३ कुंभके कुंभवत्कालमनंतं परितिष्ठते अभ्यासात्स्तंभिते प्राणे प्राणे

स्तंभरतिः यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपत् गत्यभाव इ
ति त्रयोप्येते देशेन परिदृष्टा बहिस्तूललवस्पंदादिना अंतर्नाभ्यादिस्पंदादिना च हृद्पानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः क्षणा
नाइयत्तावधारणेन संख्याभिः परिदृष्टा एतावत्सः श्वासप्रश्वासकाले प्रथमो द्वितीयस्तृतीय उद्घातइति एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र
इति च स खल्वयमभ्यस्तः प्राणायामः प्रविकस्वरतूलपिंडवन्मंदाकृष्टविसंततुवद्दीर्घसौक्ष्म्यं पद्यते
ः प्राणो दीर्घः सूक्ष्मश्च भवतीत्यर्थः अभ्यासात्स्तंभितेइत्यनेन वतत्परिपाकलभ्यश्चतुर्थोपि प्रकारः सूचितः सोऽ
पि पतंजलिना दर्शितः बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति पूर्वोक्तोभयजयात्क्रमेणपूर्वकः प्राणगत्यभावः स्थिरश्चतुर्थः प्रा
णायाम इत्यर्थः प्राणायामप्रतिष्ठाफलमपि पातंजलिनोक्तं ततः क्षीयते प्रकाशावरणं धारणासु च योग्यता मनस इति तयो
नपरं प्राणायामात्ततो शुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति भाष्य २५ ॥

अतएव तत्स्पंदस्य चित्तस्पंदहेतुत्वमाह अंतरिति संकल्पग्रहणं वृत्तिमात्रोपलक्षणं १३ चित्तःस्पंदाश्चिदाभासव्याप्तवृत्तिभेदः॥
संविदः तत्तद्विषयाकारप्रथाः १४ प्राणपरिस्पंदं प्राणाधीनपरिस्पंदं आगमभूषणाः प्राणबंधनं हि सम्यमनः प्राणद्वाराप
उदेति प्राणेऽस्तमेति प्राणांतर्हि गगनप्येति प्राणं चक्षुः प्राणश्रोत्रमित्यादिश्रुतिरहस्यज्ञाः १५ अस्त्वेवं ततः १६ देहलक्षणो स्वर्गेहे ह
दया दिस्थानेषु सप्ततिसहस्रनाडीभेदेषु च अनिशं चरता गमनेषु अवनासिकादिच्छिद्रेषु बाह्याकोशे च गम
नशीलानां १७ प्राणस्पंदनिरोधे निरालंबनादिराजयोगोपायान्वक्तुमुपक्रमते शास्त्रेति पूर्वमपि त्वास्तु संसारिकमव्यवहारेषु आ

अंतः प्राणपरिस्पंदात्संकल्प कलनोन्मुखी संवित्संजायते येषा तच्चित्तं विद्धि राघव प्राणस्पंदाच्चित्तःस्पंदत
त्स्पंदादेव संविदः चक्रावर्त्तविधायिन्योजलस्पंदादिवोर्मयः चित्तं प्राणपरिस्पंदमाहुरागमभूषणाः तस्मिन्संरोधि
ते नूनमुपशांतं भवेन्मनः मनःस्पंदोपशांत्यायं संसारः प्रविलीयते सूर्यालोकपरिस्पंदशांतौ व्यवहृतिर्यथा श्रीराम
उवाच अविशं चरतां देहगेहे गगनगामिना प्राणादीनां परिस्पंदो वायूनां रोध्यते कथं वशिष्ठ उवाच शास्त्रसज्जनसंपर्क २४
वैराग्याभ्यासयोगतः अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वं संसारवृत्तिषु १८ यथाभिवांछितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् एकत
त्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पंदो निरुध्यते १९ पूरकादिनिजायामादृढाभ्यासादखेदजात् एकांतध्यानसंयोगात्प्राणस्पं नि-
रुध्यते २० ओंकारोच्चारसांतशब्दतत्त्वानुभावनात् सुषुप्तसंविदाजाते प्राणस्पंदो निरुध्यते २१

त्यांतिकपरित्यागाद्यमनियमदृढ्यादिविरोध्यभ्यासात्सात्यंतमनास्थायां हृदि कृतप्रतिष्ठायां सत्यां १८ प्रथमं स्थूलशिखरे चंद्रबिंबेम
तिस्वतामस्त्रादीपेत्रेवमनो स्परमेतत्तत्रैव तिरोधोऽभ्यसनीय इत्याह यथाभिवांछितेति १९ पूरकेति कुंभकरेचककमेण प्राणनि
रोधस्य हिताद्धेतु इति चित्तस्पंदनिरोधःकार्यत्याह पूरकेति पूरकादिनानियमस्वस्य प्राणस्य यामात् २० दीर्घोच्चारितप्रणवतु
र्यमात्रालंबनयोगाद्वासंविदो बाह्यार्पसंवेदनस्य प्रशये आत्यंतिकोपरमे जाते सति २१

220

वा॰टी॰
उप॰
१२०

एवं खेचरीमुद्रापि प्राणस्पंदनिरोधहेतुरित्याह भ्रूमध्ये इति तारकयोश्चक्षुः कनीनिकयोरालोकस्य तेजसः चक्षुरिंद्रिय
स्येतियावत् चिरनिरोधातो ऽपरमे सति तथा जिह्वाग्रे प्राणे च प्राक्कृरीत्या कपालकुहर प्रवेशाद्द्वादशांतमुपगते सति
केतने भ्रूमध्ये अविमुक्तस्थानेयएषोन्तरोनंत इति जाबालश्रुत्यादिप्रसिद्धे चेतने चिन्मात्रभावे परमेश्वरे आलनतया बुद्धेस
तीत्यर्थः खेचरीमुद्रापि स्कंदेनोक्ता कपालकुहरे जिह्वा प्रतिष्ठा विपरीत भ्रुवोरंतर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी नपि
ड्यते सरोगेण न वलिप्यते कर्मणा वाध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीमिति २८ गुरोरीश्वरस्य वा अनुग्रहात्काकताली
यन्यायेन दृष्टे वोद्भूते ज्ञाने झटित्येव चित्तविकल्पोपशमाद्यातन्निरोध इत्याह दित्येवेति ३० अथ यदिदम् स्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं
पुंडरीकं वेश्म दहरे ऽस्मिन्नंतराकाश इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धे दहर दहराकाशे वा चिरं चित्तनिवेशात्तस्या त्वाकारेतासिद्धिरित्याह चर
मिति तथा चोक्तं पातंजले हृदये चित्तसंवित्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानमिति च हृदये चित्तसंवि तु हृदयं शरीरप्रदेशविशेषः

भ्रूमध्ये तारकालोक शांतावंतमुपागते चेतनेकेतने बुद्धे प्राणस्पंदो निरुध्यते २९ झटित्येवद्भूतं ज्ञानं तलिंगं
दृष्टिते असंश्लेषविकल्पांशे प्राणस्पंदो निरुध्यते ३० चिरंकालंहृदेकांतव्योमसंवेदनान्मुनेः अवासनमनसो

सिद्धांतरमाह सत्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानमिति सत्त्वपुरुषयोरत्यंतासं कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भो
गः परार्थात्स्वार्थसंयमात् चेतनाचेतनत्वाद्यात्यंतासंकीर्णत्वं भिन्नत्वमित्यर्थः तयोर्यः प्रत्ययस्य विषयाभेदेन प्रतिभास
नं तस्मात् सत्वस्यैव कर्तृतायथा यासुखदुःखसंवित्सा भोगः सत्वस्य स्वार्थेनैरपेक्ष्येण परार्थः पुरुषार्थ निमित्तः तस्माद
न्योयः स्वार्थः पुरुषस्य स्वरूपमात्रालंबनः परित्यक्ताहंकारे सत्वे या चिच्छायासंक्रांतिः तत्र कृतसंयमस्य पुरुषस्य विषयं
यद्ज्ञानमुत्पद्यते तदेवं स्वरूपस्वालंबनं ज्ञानं सत्वनिष्ठः पुरुषो जानाति न पुनः पुरुषो ज्ञानाज्ञानस्य विषयभावमापद्यते ज्ञे
यत्वापत्तेः ज्ञातृज्ञेययोश्चात्यंतविरोधात् अस्यैव संयमस्य फलमाह ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायंते ता
५ पुरुषज्ञानं सत्वप्रकाशस्वात्मकं प्रधानिकः परिणामविशेषः पुरुषोभोक्ताधिष्ठानभूतः तयोर्भोग्यभोक्तृ
स्वरूपत्वात् त्रुटी॰

घटिकाख्या तालस्य जिह्वामूले स्तनवल्लंबमानयाह्र उपमांसांकुरद्वयोर्निः अंतरेण तालुकेयरा षत्स्तनइ वावलंबते सं ञ्चयो निरि
तिश्रुतेः तां परिवृत्तया वक्रुनाह्निष्पासाद्विप्रय त्नादंतः प्राणसंचारमार्गेस्मिन्त्रुरंध्रे प्रवेश उपमानया जिह्वया अक्रम निष्पीडयाधः
कृत्यप्राणे ऊर्ध्वरंध्रगते सतीत्यर्थः अनेन लंबिकायोगस्समुच्चितानभोधारणा दर्शिता तत्प्रकारश्च भगवता स्कंदेनोक्तः र
सनां तालुविवरे निधाय ऊर्ध्वमुखो मरुतं धारयन्निर्जरतां गच्छेद् षण्मासान्नसंशयः ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करो
तियः मासार्धेन नसंदेहो मृत्युंजयति योगवित् आकाशं चरमीचिवाविस्सदृशे यत्र ब्रह्मरंध्रे स्थितं यत्रापि नसदा शिवेन शाहि
तालुमूलगतायत्नात् जिह्वायां क्रम्य घंटिकां ऊर्ध्वरंध्रगते प्राणे प्राणस्पंदो निरुध्यते २५ समस्तकलनोन्मुक्तेन किं
चिन्नामस्वरूपके ध्यानात् संविद्विलीनायां प्राणस्पंदो निरुध्यते २६ द्वादशांगुलपर्यंते नासाग्रे विमलांबरे संवित्
दृशोः प्रशाम्यंत्योः प्राणस्पंदो निरुध्यते २७ अभ्यासाद्ब्रह्मरंध्रे तालूर्ध्वद्वादशांगते प्राणे गलितसंवित्ते प्राणस्पं
दो निरुध्यते २८
घटिकां चित्ता निवितं धारयेदेषामोत्तकवाटपावनपदः प्रोक्ता नभोधारणे
तशांतेरेकारात्परं प्राणं तत्र विलीयपंच घटिकं चित्ता स्थितं धारयेदेषामोक्तक कहिं नाम नि सत्त्वे हार्दाकाशे संविद् अंतर्बाह्यसंवेदनव
ति २५ समस्ताः कलना विकाराः अस्तदुन्मुक्ते अतएव न किंचिन्नामनि सत्त्वे हार्दाकाशे संविद् अंतर्बाह्यसंवेदनव
त्तिमात्रे निर्विकल्पसमाधिनालीनायां सत्यां नासाग्रे पलक्षित द्वादशांगुलपरिमिते बाह्याकाशे च दृशोर्मनसो निरो
धाद्वात तन्निरोधइत्याह द्वादशेति २७ लंबिकायोगाः समुच्चिताद्वा उपायांतरभ्यस्तात् आगुक्तनभोधारणातन्निरोध
सिद्धिरित्याह अभ्यासादिति द्वादशां तं ब्रह्मरंध्रस्थानं तदूर्ध्वे प्राणे गलितप्राये संवित्तसति २८ ॥ ॥

कामाद्यांतरवृत्तित्रिपुटीनां १ प्राण १

वा०टी० ४४ ४५ ४६ वासनावल्लितं मनः जन्मशारीरं तत्रैवाभिमानेन गृह्णाति निर्वासितं तु मोक्षं ४७ एवमुक्ताभ्यासप्रकारेण

उप० दीपते लेंडूपते चिकित्सते यावत् ४८ ४९ इदं दृश्यप्रपंचजातं नेत्याधेयतया यतो नेत्युपादानतया यन्नेति तादात्म्येन च सत्त्वं दत्त

२२१ संबंधनिषेधात्तेनात्मनोपरम जगद्भ्रमसत्त्वं शमित्यर्थः अत एव विनाशित्वादिधर्मकं जगति न कश्चिदपि विमलराग दृष्टांतो

स्तीत्याह विनाशित्वादिति ५१ पदिनं किंचिदृष्टांतस्तदैतत्कल्पपरिचयपलंबनात् स्त्रादिनीति रसरूपादिगोचरवाह्यवृत्ति त्रि

पुटीनां आभासकतयानत्पस्थिते त्यमित्यर्थः ५२ फलमत उत्पत्तेरितिन्यायाद्विचित्रकर्मफलोदयं निमित्ततया वा तत्परिचेयमि दाय १

विकल्पवहुत्वात्त्वतेस्वाभ्यासेन समाश्रय परमोपशमापास्त्रसंप्रयांत्य विकल्पतां ४७ आत्मारामो वीतशो

कोभवत्यंतः सत्त्वः पुमान् अभ्यासादेव नान्यस्मात्तस्मादभ्यासवान्भव ४५ अभ्यासेन परिस्पंदो प्राणानां त्तयमाग

ते मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते वासनावलितं जन्म मोक्षं निर्वासितं मनः प्राणं चरामगृह्णाति यश्च

हसितत्यावतुर ४७ प्राणस्पंदो मनोरूपं तस्मात्संसृतिविभ्रमः तस्मिन्नेव शमं याति दीयते संसृतिज्वरः विकल्पा

शत्यगुतंतः पदं तदवशिष्यते यतो वाचो निवर्तंते समस्तकलनान्विताः ४८ यत्र सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत्

यत्र नेदं यतो नेदं यन्नेदं नेदृशं जगत् ५० विनाशित्वाद्विकल्पत्वाद्गुणित्वान्निर्गुणात्मनः यस्यनो शद्दृशाद्

ष्टोहृष्टांतः कश्चिदेव हि ५१ स्वादनी सर्वशास्त्रीणां दीपिका सर्वतेजसां कलना सर्वकामानामंतश्चित्चंद्रिकोदिता ५२

यस्मात्कल्पतरुखंडा संसारफलपंक्तयः अनारतं बहुरसा जायंते च पतंति च तत्पदं सर्वसीमांतमवलंब्य महामतिः

यः स्थितः स्थिरधीः स्वच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ५४ विगतसर्वसमीहितकौतुकः समुपशांततारकल्पनः सक

लसंव्यवहारसमाशयो भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः ५५ मोक्षोपायेषूप० होयोगवर्णनं नाम अष्टसप्ततितमः

स्याहयस्मादिति ५३ तत्परिचयावलंबने पुरुषार्थसिद्धिं दर्शयन्नुपसंहरति तदितिद्वाभ्यां ५४ विगता निःसर्वाणि समीहितकौ

तुकानि कामभोगोत्कंठा यस्य अत एव तदनुकूलप्रतिकूलेषु समुपशांता हितवासना यस्य अत एव सकलेषु संव्यवसके २२१

लेषु संव्यवहारेषु १

[illegible]

हृदयपद्मवत्स्यपुंडरीकाकारमांसविशेषमनसिपरमात्मनिचप्रयोगदर्शनात्संदिहानस्यप्रश्नः प्रतिबिंबतिआदर्शप्रतिबिं
वद्वत्स्फुरति ३२ तत्रमांसमनसोः परिछिन्नत्वादेकमेवप्रकल्पद्वधाविभागो वोध्यः ३३ ३४ ननुआत्मनिहृदयशब्दो
हृदयमात्रस्थितिकत्वाद्गौणः किन्नस्यादित्याशंक्याह तदं तस्चैति ३५ अस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितइतिश्रु
तेरितिभावः ३६ ३७ ३८ ३९ सहसाहठयोगोपक्रवृत्तिंवारयितुमाह अभ्यासेनेति हठान्निरोगाद्यावाधास्यादेवेतिभा
वः ४० यथावासनेयदायावासनाउद्भवतितदातन्निरोधायेत्यर्थः अपवासमुक्तवासनायांमोक्षफलेनसफलः
भोगवासनायांतु तत्तद्भोगसिद्धिवैचित्र्यफलेनसफलेनसफलइत्यर्थः ४१ अतएवतत्सिद्धिफलभेदार्थंपातंजलशा

श्रीरामउवाच ब्रह्मन्जगतिभूतानांहृदयंतत्किमुच्यते इदंसर्वमिहादर्शेयस्मिंस्तत्प्रतिबिंबति ३२ श्रीवशिष्ठ
उवाच॥ साधोजगतिभूतानांहृदयंद्विविधंस्मृतं उपादेयंचहेयंचविभागोयंतयोःशृणु ३३ इयत्तयापरिछिन्ने
देहेयद्धृदयोत्तरं हेयंतद्धृदयंविद्धितन्मात्रकतटेस्थितं संविन्मात्रंतुहृदयमुपादेयंस्थितंस्मृतं तदंतरेचवाह्येच
नचवाह्येनचांतरे ३५ तदुप्रधानंहृदयंतत्रेदंसमवस्थितं तदादर्शःपदार्थानांतत्कोशःसर्वसंपदां सर्वेषामेवजं
तूनांसंविद्धृदयमुच्यते नदेहावयवैकांशोजडजीर्णोपलोपमः ३७ तस्मात्संविन्मयेशुद्धेहृदयेहृतवासने बलान्नि
योजितचित्तप्राणस्पंदोनिरुध्यते ३८ एभिःक्रमैस्तथान्यैश्चनानासंकल्पकल्पितैः नानादेशिकवक्त्रस्थैःप्राणस्पं
दोनिरुध्यते ३९ अभ्यासकृतानीतानिहितानियोगयुक्तयः उपायतामुपायांतिभवस्यभवभेदने ४० अभ्यासहठतो
पातोवैराग्यपरिलांछितः यथावासनमायामः प्राणानांसफलःस्मृतः ४१ भ्रूनासाताल्लुसंस्थासुद्वादशांगुल
कोटिषु अभ्यासाच्छाम्यतिप्राणोदूरेगिरिनदीयथा ४२ भूयोभूयश्चिराभ्यासान्निरुप्रोतनता त्वचि घटिकास्य

स्त्रे भ्रूमध्यादिस्थानभेदेनधारणाभेदाद्दर्शिताउत्पाशयेनाह भ्रूनासेति तालुसंस्थानं कंठाग्रादारभ्यद्वादशांगुलिमितप्रदेशः
कोटिसीमाद्वादशांतः पुरुषभेदाद्द्वुवन्ननमं यथापतंजलिः नाभिचक्रेकायव्यूहज्ञानं कंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिः कूर्म

सम्यक् अधिष्ठानसन्मात्ररूपेणालोकिते सति क्वासिनस्यैकरूपे हेयोपादेये संकल्पनं विकल्पनं वा संभवतीत्यर्थः २१ अविना

वा॰टी॰ शियत्वे रूपं तदेव वस्तुनामिति आत्मन स्वस्वरूपमेवं विधं अतस्तन्मयो भवेत्यर्थः २३ परं निरतिशयानंदरूपं ब्रह्म २४ स्फुरति

उप॰ अज्ञस्येति शेषः २५ तं तत्वज्ञं के भोगाः २६ मनोभोगाः कामस्तदादयः २७ अजलं जलान्निर्गतं अल्पजनस्थं वा २८ २९ जला

२२२

सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपाषाणवाससां मनागपि न भेदोस्ति कासि संकल्पनान्मुखः २२ आदावंते च संशांतं स्व

रूपमविनाशियम् वस्तुनामात्मनश्चैवं तन्मयो भव राघव २३ परं व्योमेदमखिलं जगत्स्थावरजंगमं सखद्दुःख

क्रमः कुत्र विज्वरो भव राघव २४ द्वैताद्वैतसमुद्भूतैर्जरामरणविभ्रमैः स्फुरत्यात्मनिरात्मैव चित्रैरंब्विवचिभिः २

५ सुहृद्यात्मान मालिंग्य नित्यमंतस्थया धिया यः स्थितस्तं क आत्मेहं भोगा बंधयितुं क्षमाः २६ कृतस्फारविचार

स्य मनो भोगा स्थीरयः मनागपि न भिंदंति शैलं मंदानिला इव २७ अविचारणमज्ञानं मूढमाशापरायणं निर्गिरं

ती हदुःखानि वकामस्त्य मिवाजलं २८ जगदात्मैव सकलमविद्या नास्ति कुत्रचित् इति हृष्टिमवष्टभ्य स्वहृन्मुपः

स्थिरो भव २९ नानात्वमस्ति कलना सु वस्तुतां तनि ना विधासु सरसीषु जलादिना न्यत् इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो

विमुक्त इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः ३० मोक्षोपायेषु उप॰ सम्यक्कलनानिरूपणं सर्गः ७९ श्री

वशिष्ठउवाच इदमंतः कलयतो भोगान्प्रतिविवेकिनः पुरःस्थितानपि सदा स्पृहैवांग न जायते १

आदि१ दैपदात्तरंगफेनबुद्बुदादि जलात् यथेति शेषः इति विविच्य समवलोकितसम्यगर्थः तदेकनिश्चयप्रधानः पुरुषः आ

त्यंतिकचित्तनाशात् विमुक्त इत्युच्यते इत्यर्थः ३० इति वाशिष्ठता॰ श्रे॰ उपश॰ एकोनाशीतितमः सर्गः ७९ यस्मि

न्विमर्शे सिद्धे दिव्यभोगाद्यपि स्पृहा नोदेत्यपि पुरःस्थेषु सविमर्शो विवर्ण्यते इदं वक्ष्यमाणं विमर्शोपदर्शनं पुनः स्थिता

नपि भोगान् स्पृहा न जायत एवेत्यन्वयः १

उद्दिष्टो चित्तनाशाय योगज्ञानक्रमो द्विधा तयोराद्यपरिज्ञाने द्वितीयोऽत्र निरूप्यते द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघवेति उद्दिष्टक्रमयोर्म
ध्ये आद्यस्मिन् तस्य सम्यग्नाशप्रकारो निरूपितस्तत्रैवेत्यर्थः १ लक्षणस्वरूपसाधनादिभिः सम्यग्ज्ञानं प्रपंचयिष्यन् प्रथमं आत्मपरिचयेन जगद्बा
धात्मतालक्षणं तल्लक्षणमाह अनाद्यंतेति एक असाधारणः स्फारः अपरिच्छिन्नाकारः २ एवं जगद्बाधेनात्मपरिचयात्मतावा तल्लक्षण
मित्याह द्रुमाद्इति ३ सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षसमर्थतां दर्शयति असम्यगिति सम्यगीक्षणात् नोपर्यः सर्पभावमोक्ष इतियावत् ४ सुक्तौ तर्हि किं परि

श्रीराम उवाच योगयुक्तस्य चित्तस्य समस्यैव निरूपितः सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात्प्रभो १ श्रीवसिष्ठ उवा
च ॥ अनाद्यंतावभासात्मा परमात्मेह विद्यते इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः २ इमा घटपटाकाराः पदार्थ
शतपंक्तयः आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणं ३ असम्यग्दर्शनाज्जन्ममोक्षः सम्यगवेक्षणात् असम्यग्वेक्षणाद्रज्जुः
सर्पो नो सम्यगीक्षणात् ४ संकल्पांशविनिर्मुक्ता संवित्संवेद्यवर्जिता संविता लिसमात्म्याता मुक्तात्ती हि हि नेतरं ५ साभ्युदूत्पावि
ज्ञातापरमात्मेति कथ्यते संज्ञात्वसुज्ञारूपांतर विद्यते स्वपतेबुधैः ६ संवित्ति रेवसंवेद्यं नानयोर्द्वित्वकल्पना चिनोत्यात्मा
नमात्मैवरामैवं नान्यदस्तिहि ७ यथाभूतार्थदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चितपूर्णता ८ सर्वमात्मैव को द्विष्टो
भावाभावौ क्व च स्थितौ क्व बंधमोक्षकलने किमन्यद्गाम शोचते ९ न चेत्यमन्यो चित्तं ब्रह्मैवेदं विजृंभते सर्वमेकं परो व्योम
को मोक्षः कस्य बंधता १० ब्रह्मेदं बृंहिताकारं बृहद्बृहद्व्यवस्थितं ज्ञानादन्यमिति च्छिन्नं भवात्मैव त्वमात्मना ११
शिष्यते तदा संकल्पेति संविन्मात्रप्रकाशस्य भावेनैव अर्थितः सम्यक् आत्मा ता प्रथमानाइत्युक्तो ५ अप्यपर्येतिशब्दः तथाविज्ञानं कृत
एव संवित्तिसंवेद्ययोर्भेदेन वास्तव इत्याह संवित्तिरेवेति चिनोति अज्ञानात्संचिनोति ज्ञानात्परिच्छिनोती त्यर्थः निष्कृष्टं सम्यग्ज्ञानस्व
रूपमाह ७ यथाभूतेति ८ द्विष्टो निर्दिष्टो निष्कृष्य निरूपिता वित्यर्थः किमन्यद्वस्तियदर्थं शोच्यते ९ तोपि रसकृत्सहात्मन्येव मायया
नटवद्बृंहिताकारं इदं दृश्यं व्यवस्थितं ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
उप॰
२२३

अस्तु वा चित्ते चक्षुर्दृश्यस्पर्शाकारावृत्तिस्तथाप्यभिनिवेशरूपतत्कस्य निमित्तं नास्तीत्याह कल्पेति स्वयं रूपाद्याकारः स्फुरन्नाम अथ महंकारस्त्वं कुतः प्रोत्थितः ९ किंचित्वां पिंडादिलक्षणरूपं सूर्याद्यालोकमाश्रित्य स्फुरति सर्वालोक अपि पिंडाश्रित इत्यन्योन्यसंयोगसौंदर्यभ्रांत्या कामादिना चित्तस्य व्याकुलताप्रसिद्धा सा च तयोश्चित्तेन संबंधाद्यार्थेत्यर्थः १० असंबंधस्यैव दृष्टांतेन स्फुटयति रूपे ति चक्षुषा बहिः रूपालोकनं परस्परमतः संकल्पाद्यो मनस्कार इति निर्निदेशत्वादेवेतिभावः संपन्ना संलग्ना इव ११ त त्संलग्नताभ्रांतौ चाज्ञानेन जतुतामिव प्राप्त आसेव निमित्तमाह अज्ञाने ति पृथग्विशिष्टास्तु असन्मयाबाधितः संतः अधिष्ठा

कल्पां भसीव शफरी चित्तस्फुरणधर्मिणी स्वयं स्फुरत्यहंकारस्त्वमयं प्रोत्थितः कुतः ९ आलोकरूपयोर्नित्यं ज ड्योः स्फुरतोर्मिथः आधाराधेययोश्चित्तव्यर्थमाकुलता तव १० रूपालोकमनस्काराः परस्परमसंगिनः संपन्ना इ वलक्ष्यंते वह्न्यादर्शे विवृत्त ११ अज्ञानजतुना ह्येते श्लिष्टा जाता निरंतराः अज्ञाने ज्ञानगलिते पृथक्स्थितास्तन्मयाः १२ मनःकल्पनया ह्येते सुसंबद्धाः परस्परं रूपालोकमनस्काराः दारुणी जतुना यथा १३ त्वमनोमननं तंतुर्मनो भ्यासेन यत्नतः विचाराच्छेदमायाति छिन्नेवाज्ञानभावना १४ अतानसंक्षयात्क्षीणे मनसि मेपुनर्मिथः रूपा लोकमनस्काराः संघट्टते न केन च १५ सर्वेषां चित्तमेवांतरिंद्रियाणां प्रबोधकं तदेव तस्मादुछेद्यं पिशाच इव मंदि रात् १६ चित्तबलासिमिथ्येव दृष्टांतमबतामया आद्यंतयोः सतुच्छं त्वं सर्वमाने विनश्यसि १७

नमात्रपरिशेषेण तिष्ठंति १२ दारुणी काष्ठे न जतुना लाक्षया त्वमनो मननमेव तंतुः कोशकारतंतुवत्तस्य बंधनं स च मंद मध्यमाधिकाभ्यासेन वैराग्यशमदमनिरोधादिमनोभ्यासेन यत्नतो विचाराच्छेदमायाति मुख्याधिकारिणां तु सहसोत्पन्न ज्ञानेन तस्मिन्नू छिन्ने सति भावत एव विषयांतरापरिशेषादात्मज्ञानभावनैव प्रवर्त्तत इत्यर्थः १४ तत्र हेतुं पश्यानायास इत्या ह अज्ञानेति १५ प्रथमं तु यत्नेन चित्तमुछेद्यमित्याह सर्वेषामिति १६ इदानीं चित्तमेव संबोधयति चित्तेत्यादिना अंतःवा धोपायः यत आद्यंतयोः सतुच्छं अतो वर्त्तमानकालेपि विनश्यसि असद्रूपेण हि पूर्वोत्तरकालयोस्तुच्छो वंध्यापुत्रोमानका

२२३

तत्रादौ चक्षुषा इष्टानिष्टरूपे आलोकिते चक्षुरहंतामिवे शाङ्गीवस्य सखदुःखेदृशपेते तत्र चक्षुः प्रतिसाभितैवास्य नलहंतेति
विमर्शेन दुःखादिप्रसक्तिरिति दर्शयति चक्षुरिति वलीवर्दएवभारवहनदुःखायनतस्य भारद्रव्यस्य च नायकः नहस्यैव हि इत्य
र्थः स्वामित्वमपि तस्य न च चक्षुर्मात्रे किं तु कार्यकरणसंघातकामकर्मवासना तत्फलभेदेष्वतत्र अहंकारबुद्धितमः प्राणपर्यय्या
कथंचित्स्वत्वको दिनि विष्टस्यैकस्य च क्षुषः कदाचिद निष्टरूपसंप्रयोगे कावागणकानाकुतोवास्य दुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाह
नयनइति गद्दभे सनोत गतरजकर्दमे ३ स्वामित्वादेव ततन्निरवारयितुमपि शक्यमित्याशयेनाह रूपेति एतत्स्त्रीपुत्रादिसौरव्येले
क्षणं हिंसति नाशयति छांदसो विकरणव्यत्ययः हे अधमम्रकतम ४ प्राज्ञस्तर्हि कीदृशः कोनिवध्यते तत्राह येनेति क्रूरोनिरि
तमतिप्राज्ञस्तु येनांतर्गतेन विदात्मनेव सम्यक्ख्यानं संख्या बाह्याण्यतरार्थस्यापाक्रियते येनैव अस्या अनालम्भ्ताक्रोशपरंपराओ
ल तादात्म्यरूपेणानुगम्यते तदीयेः औदासीन्येन यथाप्राप्तार्थ प्रकाशनलक्षणेः कर्म निस्त्रिदेत्रे निवध्यते अभ्यासेन सवध्यते ८

चक्षुरालोकनाये वजीवस्तु सखदुःखयोः नारायेव वलीवर्दो मोताद्भवे नायकः नयने रूपनिर्मग्ने क्षोभः कद्दवदेहिनः स्प १
कर्दमैः पल्वलेमग्ने केवसेनापते; सतिः ३ रूपक दृष्ममेतस्मानयनाख्यउयाधम नश्यत्येतन्निमेषेण भवंतमपि हिंस
ति ४ येनैवसंख्याकियते येनैवख्यागम्यते तदीयैर्कर्मभिर्नित्रैः प्राज्ञकुरो निवध्यते ५ उत्पन्नध्वंसिचायातमात्रा हृद्यम
सन्मयं रूपमाश्रयमा नेत्रविनाशाया विनाशिते सालिवत्वं स्थितं नेत्रं रूपमात्मनितिष्ठति आलोकं कालवशतस्त्व
मेकं किं प्रतप्यते ७ सलिलस्यंदवदृष्टिः छिकेवांवरोत्थिता सज्जातिवधास्फुरति तवचित्ताकिमागतं ८

नमूढवद्रूपकर्दमाच्छादनकर्मभिस्तथा च त्वमप्युदासीनं सत् रूपं प्रकाशनतु तदास्वादयेत्यर्थः ५ उत्पन्नध्वंसिन्त्रायातमात्रहृ
द्यं चेति विशेषणे असन्मयमित्यस्योपपत्तये अविनाशि अनिवार्याय विनाशायमृत्युमुखप्रवेशाय ६ किं च रूपविषयेसदा
र्थप्रकाशने निरपेक्षसमर्थे पि परमात्मनि उदासीने स्थिते सति नेत्रकालवशतः कदाचिदेव दीपाद्यालोकं प्राप्य प्रकाश
यति त्वमेवैकं किमर्थं प्रतप्यसे अतस्त्वमसाक्षिवत्स्थितं सत् रूपं पश्येत्यर्थः ७ इदानीं चक्षुषा मनोरूपे आलोकितेपि चित्त
स्यतदभिनिवेशहेतुनास्तित्याह सलिलेति चित्ते चित्रन्यपदृष्टिः नद्यादिसलिले नानाविधोत्पतस्यंदवच्चित्रा वदनियता

ना०टी० हेअज्ञदीमचित्तकमया अघनप्रार्थयसेयतः पूर्वमेवेयं चतवस्ततमिति अवयुद्धं अयमेववध इत्यर्थः ३० जावदास्थितिजात
उप० तः ३१ व आस्थितिः स्वरूपतयायस्यतयाविधंज्ञात्वा श्रीष्टरूपसह तादात्म्येन संगतः ३१ ३२ बोधोनरंजीवन्मुक्तानांमिश्रितमे
२२४ नायुः देपनयनमुचितमित्याहनशरोनेति ३३ शठानांकामक्रोधलोभादीनांमहउत्सयभूतमनःदेहसद्मनाउत्सार्य ३४ वितवे
तालध्वेन आत्मतस्तलभूतेनतमा

सर्वेष्वैवासिनमयादीनंचित्तकमार्थसे भूतमित्यवबुद्धंत्वमंधकेवलमङ्गहे ३० एतानंतमहंकालंलोज्ञात्वाजीवदा
स्थितिः स्निग्धः प्रभूतसंगासुचिरसंशातिराजिषु ३१ चित्तंभूतं हिनास्तीदमित्याद्याधिगतंमया तेनत्वदाशांसत्य
ज्यतिष्ठाम्यात्मनिकेवलं दिष्ट्याचित्तंमृतमिति ज्ञातमघमयास्वयं नशठेनसमंनेयं समग्रंजीवितंनिजं उत्सार्यदे
हसद्मनात्मनः शठमहत्तराणात् अहंस्वस्थः स्थितोस्मंतवेतालपरिवर्जितः चित्तवेताललब्धेनचिरंकालंम
यात्मजा कृताविकाराविविधाःस्वयंस्मृत्वाहसाम्यहं चिरान्निपातितोदिष्ट्याविचारासिपरार्दितः हृद्देहाचि
त्तवेतालहन्तालोतालसमुन्नतिः प्रशांतेचित्तवेतालेपविचांपदवींगते दिष्ट्याशरीरनगरेसुखंतिष्ठामिकेवलं
मृतंमनोमृताचिंतामृतोहंकाराराक्षसः विचारमंत्रेणासमः स्वस्थः तिष्ठामिकेवलं ३८ किंमनोमेममाशाका
कोमेहंकारकोभवेत् दिष्ट्याव्यर्थकलत्रंमेनष्टमेतदशेषतः शकस्मैकृतकल्पायनित्यायविमलात्मने नि
र्विकल्पचिदाख्यायमह्यमेवनमोनमः नशोकोस्तिनमोहोस्तिनचैवाहमहंस्वयं नचनाहंनचामेहंमह्यमेवन

इदानींस्वयंपरमार्थोस्मिभूतोहंतात्विकारात्स्मृत्वाहसामीत्यर्थः ३५ निपातितः नियात्यवमारितः ३६ कामादिमला
भायावत्पवित्रांपदवींद्रियाद्वारमार्गंगतेप्राप्ते ३७ समः निरस्तवैषम्यः सन् कलत्रंपोष्यवर्गः ३८ इदानींपरिशिष्टंनिर
तिशयानंदैकरसमात्मानंअतिशयेनमस्यतिएकस्मैइत्यादि ४० अहंअहमाभिमानात्मधातपाजडांशेनैव नचनाहंअहं २२५

पंचभिरिंद्रियोपनीभेः शब्दाद्याकारैः यस्त्वदभिमानी प्रमाता त्वां त्वदीयमिति जानाति तस्यैव त्वदुपकारणतया यत्विलासि
नत्यसंगोदासीतविदकरसस्यपमेतत्पर्यः १८ तुच्छिग्रहणंविषादस्याप्युपलक्षणं रेंद्रजालिकमायाप्रयुक्तेमनसः नानावि
षयदर्शनाकारास्पदत्वं १९ प्रकृत्यात्वीयमिथ्यात्वभावेनैवमृतनिरात्मकमसि विचारानुनयास्मृतं अत्यंतासदसीत्यर्थः २०
२१ एतावत्कालवयंत्वांमृतं भवति निरात्मेन वर्त्तमानं अज्ञानवंत यद्य आत्मतत्वतत्यदर्शनेकाले २२ साधवः शमदम

नो १

मुधापंचभिराकारैः किमंतः परिवलासि यस्त्वांस्वमितिजानाति तस्यैवलासि १८ त्वह्लानंमेकुमनोनमैगपितृ
ष्टये मायामनःस्पंदइवव्यर्थेरतिषुदहसे १९ तिष्ठवागहत्वाचित्तनासिमेनचजीवसि प्रकृत्यासिमृतं नित्यं विचा
रात्त्वमृतं स्मृतं २० निस्तत्वंत्वं जडंभ्रांत शठनित्यमृताकृते मूकएनतवाज्ञेनचाप्योनप्रविचारवान् २१ वयमज्ञात
वंतस्त्वांमोर्व्वेणामृतंभवेत् मृतमस्माकमद्यासि दीर्घानांतिमिरंयथा २२ शठेनभवतादीर्घकालंदेत्वंगहंमम
उपरुद्धमभूत्सर्वं साधुसंसर्गवर्जितं २३ जडेप्रेतसमाकारे गतत्वयिमनःशठे सर्वसज्जनसंसेव्य मिदंदेहगृहंमम
२४ पूर्वमेठासिनासीसंप्रत्येवशठंजगत् नभविष्यसिचेदानीं वेताल किंनलज्जसे २५ सरुत्स्मापिशाचीभिः
सहकोपाद्गृहकैः निर्गच्छचित्तवेतालशरीरसद्मान्मम २६ दिष्ट्याविवेकमात्रेण निर्गतोदहमंदिरात् प्रभ
नष्टश्चित्तवेतालः कुरुकः कंदरादिव २७ अहोनुचित्तंसमहत्कडेनक्षणभंगिना मनःशठेनसर्वार्थनीतोविवश
तांजनः २८ कस्तेपराक्रमः किंतेवलंकस्तेसमाश्रयः यद्धि वलासिमामेकंजननावाधसेमृतं २९

विचारवोधादपसृतसंगवर्जितं २३ शमाद्यः सज्जनाः २४ हेजगद्दुष्टचित्तवेतालशठत्वंपूर्वमेवनासीः संप्रतिवनासि
नचअग्रेचनभविष्यसि एवंमयाकालत्रयेनिषिध्यमानोपिइदानीमत्रस्यातुकिंनलज्जसेअहो अहोतवनिर्लज्ज
तेत्यर्थः २५ यदिसलज्जोसितर्हिनिर्गच्छेत्याहसहेति २६ २७ चित्तंवंचितजनानामधंमृतंततरणधर्मकदेहालमदर्श

वा०री० यन्न चित्तेन आत्मैवेदमिति बोधेन जगन्मार्जितं न स्यात् यत् जगदंतःपातेन स्वयमप्यवस्तु अहो इत्याश्चर्ये २ अवस्तुत्वमेव साधय
उ० ति अवघत्वादिति जडत्वाच्चित्तांतरस्य स्वत्वात् मायाकार्यत्वाच्च ध्रुवं निश्चयेन चित्तं नास्त्येवेत्यसदेव अथवा स्वप्नेव ममादेवान्यह
२२५ स्तु नस्तु अबुद्धस्य मिवात्मैवत दित्यर्थः ३ यथा नौकागतस्य शिशोर्बालिस्यस्याराग्रपरिस्पंदे भ्रांतिमात्रसिद्धस्तद्वदनुबुद्धस्य चित्तं सिद्धमपि वि
दोन सिद्धं किंत्वसन्मयमेवेत्यर्थः ४ तैले त्वादि यंचचक्रारोहणप्रयुक्तभ्रमस्यांतेतदव रोहणोत्तरमित्यर्थः ५ यतो बाह्याभ्यंतर

आत्मैवेदं जगदिति सत्यं चित्तेन मार्जितं उत्थितं स्यात्कुतश्चित्तमतो चित्तमवस्तु यत् २ अवघत्वाद्चित्तत्वान्मायात्वाच्च सदे
वहि ध्रुवं नास्त्येव वा चित्तं भ्रमाद्न्यत्स्वचक्रवत् सिद्धस्थाराग्रपरिस्पंदे नौगतस्येव बालिशे अबुद्धस्यानबुद्धस्य चित्तमस
न्मयं मोक्षमोहभ्रमे शांते चित्तं नोपलभामहे चक्रारोहभ्रमस्यांते पर्वतः स्पंदनं यथा ५ एवं हि चित्तं नास्त्येव ब्रह्मैवास्ति
तथात्मकं पदार्थभावना चित्तं तेनासत्यामयोताः जातोस्मि शांतसंदेहः स्थितोस्मि विगतज्वरः यथा तिष्ठति तिष्ठामि त
225 थैव विगतेषणं चित्ताभावपरिक्षीणा बाल्यतलाद्यगुणाः आलोकपरमे चित्तावर्णात्याइवसंविदः मत्तं चित्तं गता
त्समाप्रक्षीणो मोहपंजरः निरहंकारता जाग्रत्यस्मिन्प्रबुद्धवान् ८ एवमेव जडाच्छंतं तनोनालंनन्वसदित्यपि किमन्यादि
म्रशीसंतः कथयेवालमेतया १० निरामनाघंतपदं पावनमागतः सोम्यः सर्वगतः स्वस्थः स्थित आत्मास्मि शाश्वतः ११

पदार्थभावनाः असंत भिन्नाः अस्तस्तास्तेन हेतुना अस्त्वा इतिमयोडताः ६ यथास्मि न पारमार्थिकस्वभावेन तिष्ठामि तथैवेदानी
स्वानुभवेनापि तिष्ठामि नान्यथाभूत इत्यर्थः ७ बाल्यं बालस्य कर्मचापलवर्णो चित्तास्मृति दृशारूपभेदा एवं तिप्रत्ययंतितथा
विधास्वरूपसंविद इव ८ अस्मिन्नहमात्मनि जाग्रतीति अपगतज्ञाननिद्रस इति अहं प्रबुद्धवान् स्वाभाविकं स्वरूपमित्यर्थः
९ जगत् शांतं सत् एकं ब्रह्मैव एतया असद्विषयिण्या कथयेवालं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः १० निर्गति आभासश्चिदाभासत्व
क्षणाजीवतापत्र ११ ॥ ॥ २२५

४२ आत्मा आत्मशब्दप्रत्ययविषयो न तथा च बृहदारण्यकभाष्ये तद्यतिकेच आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र इति उक्त आत्मश
ब्दप्रत्ययविषयत्वनिवारणार्थं इत्युक्तं न वा अन्यः अनात्मा अहंकोस्ति त्वदृशा संभाव्यते पदहस्थौ एवमहंशब्दप्रत्ययविषयः
सत्दितरश्च न अहं एवं च त्वेतराप्रसिद्धेः स्वयमेव सर्वमिति सर्वमेवाहमित्यर्थः ४३ आदिर्भुवनानां कारणं धाता धारयिता
व्यवच्छेदस्त्रिविधपरिच्छेदः ४४ सर्वकालायसनात्तनाय ४५ ४६ ४७ अद्वयश्च अध्वश्च उर्वचिन घश्चैते : सहितासा
सिद्धाइयं वर्तमानाह रूपश्रीर्नोहं एवमतीतानागतपदार्थौद्यं जगत्सर्वमपि नाहमेवैवेति योज्यं ४८ अपगतानिमन

नममाशानकर्मा लीनसंसारो न कर्तृता न भोक्तृता न देहो मे मह्यमेव नमो नमः नाहमात्मा न वा कोऽन्यो नाहमस्मि
न चेतरः सर्वमेवाहमेतस्मै मह्यमेव नमो नमः अहमादिरहं धाता चिदहं भुवनाम अहं ममना त्तिव्यवच्छेदो मह्य
मेव नमो नमः ४४ निर्विकाराय नित्याय निराशाय महात्मने सर्वस्मै सर्वकालाय मह्यमेव नमो नमः ४५ निरू
पाय निराख्याय प्रकाशाय महात्मने स्वयमात्मैकसंस्थाय मह्यमेव नमो नमः समां सर्वगतां सूक्ष्मां जगदेकप्र
काशिनी सत्तामुपगतोऽस्म्यंतर्मे मह्यमेव नमो नमः ४७ साऽद्य धृर्वीनंदीसैयं नाहमेवाहमेव च जगत्सर्वपदार्था
द्यं मह्यमेव नमो नमः ४८ अपगतमनंतसमाभिरामं प्रकटितविश्वमरूपमपनंतं स्वयमजरं गुणाद्दतीतं वपु
रहमच्युतमीश्वरं नमामि ४९ **मोक्षोपायेषूप० ए०० दृश्यदर्शनसंबंधः सर्गः २० श्रीवसिष्ठउवाच॥**
एवं विचार्य बुद्ध्यांतः पुनरित्थं विचार्यते तत्वविद्भिर्महाबाहो ज्ञेय आत्मा महात्मभिः १

सानिमनो विकल्पाय स्मादत एव समाभिरामं प्रकटितविश्वमनंतं अच्युतं कुतः उत्थितः स्वस्वरूपादप्रच्युतं इव अविद्या
तत्कार्यनिरासे समतीती अजरं वपुः स्वरूपं नमामि सर्वोत्कर्षेण प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः ४९ **इति श्रीवा० ता० शे० उप० ए० अ
शीतितमः सर्गः २०** यत्नैः प्राक्केस वेतालोदरुगेहाद्विवासितः इहानुभवयुक्तिभ्यां चित्तासत्तोपपाद्यते आत्मा ज्ञेयः

अवश्यं ज्ञातव्य इति विचारतत्वविद्भिः पुनइत्यवि चार्यते चित्तमिति १

इहेंद्रियाणि चमनोवार्यचेष्टादिहेतुभिः वीतहव्येनपाति आत्मकाग्रप्रसिद्धये कृतस्यविचारस्यसांप्रदायिकत्वंदर्शयतिविचारइतिसंवं तेनविहस्पतिमात्रा १ तारतम्येनउत्तरोत्तरचित्तविश्रांतिप्रकर्षपरिपाकप्रयुक्तभूमिकारोहणक्रमेण २ अपरांइंद्रियमनः प्रवोधनरूपायद्भ्यावीतहव्येनमुनिनाअशंकितंनिःशंकंपदमास्थितिमधिरूढमित्यर्थः यथेतिपाठेयेनप्रकारेण ३ विंध्यशैलदरीः समाध्यनुकूलाः अन्वेषमाणोविवभ्राम ४ कुतस्तस्यसमाधिस्थाभू

श्रीवशिष्ठउवाच विचारएवंविदुषासंवर्तनिकृतंपुरा कथितोममविंध्याद्रौतेनैवविदितात्मना १ एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारपरयाधिया संसारसागरात्तस्मात्तारतम्येनसंतर २ अथेमामपूर्वांरामगृह्णद्दृष्टिपदप्रदं मुनिनावीतहव्येनयथास्थितमशंकितं ३ वीतहव्योमहातेजाविवभ्रामवनेपुरा विंध्यशैलदरीदीर्घैरविर्मेरुदरीरिव ४ अस्माक्रियाक्रमाद्घोरात्संसाभ्रमदायिनः आधिव्याधिमयाकारात्कालेनोद्वेगमाययौ निर्विकल्पसमाध्यंशलभ्योदारपरेच्छया सजहारजगज्जीर्णंस्वव्यापारपरंपरां विवेशरंभारचितंनिजंपर्णरजांतरं कृतगौरंससौगंध्यमलनीलमिवोत्पलं ७ तत्रासनेसमेशुद्धेस्वात्तीर्णेहरिणाजिने विश्रामाचलेशांतेवीतवर्षइवांबुदः ८ बद्धपद्मासनस्तस्थौपाष्ण्योरधिकरांगुलिः अंगवर्जितत्वचलनमतिष्ठत्स्पृष्टकंधरं ९ सजहारात्ममालोकादिग्विकीर्णमिनः शनैः विशन्मेरुदरीसायंभानुर्भासइवोत्करं १० ॥ ॥

226 तत्राह अस्मादिति ५ जहारउपसंहारसन्यस्तवानितियावत् ६ रंभारचितंकदलीदलनिर्मितंकृतगौराः पीताभ्रकचूर्णाः परागास्त्रयेनअतएवससौगंध्यं ७ शांतेनिस्तापेअचलेशास्यहिमवतोतप्रांतेवा ८ पाष्र्णिः पादतलमूलयोरधिउपरिकरांगुलयोयस्यतथाविधः सन्असमर्थसमासश्छांदसः स्पृष्टकंधरंउर्ध्वीकृतग्रीवंयथास्यात्तथा

हंविचारकः अतेपि मनसीयं मेक विल्पश्री निरर्थिका मनो वेतालकस्यर्थं किमर्थमुपजायते १५ तामिमां प्रजहाम्य२

यल्लोके व्यवहारदृशा विज्ञादिस्मृतिदृशाच आत्मव्रत्सचैतन्यादिच अस्तीति लोकप्रसिद्धंयच्चरज्जुसर्पादिवं ध्याप्त्रादि
चनास्तिप्रसिद्धंवस्तुचतत्सर्वमात्मादाकाशादप्यद्धततरे अग्राह्यंसूक्ष्मकाशंव्रह्मैवाततंतस्मिन्नेवसदसद्रूपविकल्पारो
पादित्यर्थः १२१३ अहंएतावत्कालंमोरव्यात् विचारस्यअकारकः अकृतासन् मितिस्थितिः परिछिन्नदेहादिभा
वः आसंसंप्रति विचारेण अमिताकारः सन् विचारकः अहंकनामगतइतिन निरूपयितुंशक्यइत्यर्थः २४ मनसिस्त्वे

यदस्तियन्नास्तीह विज्ञाद्या वस्तुच तत्स्वादप्पतुरंशांतमनंताग्राह्यमाततं १२ चित्तंभवतुमावात त्यितांस्थितिमे
तुवा कोविचारणपार्चमिचिरंसाम्पोदितात्मनः २३ विचारंएकारकोमोरव्यदिहमासं मितस्थितिः विचारेणामि
ताकारः कनामोतुः संकल्पकलनामिति निरीयोमितिशांतात्मा तिष्ठाम्यात्मनिमोनवत् २६ अमनाछन्नचयंस्ति
ष्ठन्नितिराघवचेतसः सर्वज्ञप्रज्ञयातत्त्वः प्रत्यहंप्रविचारयेत् २७ प्रवि चायितसंस्थेनस्वस्थेनस्वेन चेतसा तिष्ठं
तिविगतोद्वेगंसंतः प्रकृतकर्मसु २८ विगतमानमदामुदिताशयाः शरदुपोढशशांकसमत्विषः प्रकृतसंव्यवहा
रिणस्त्विहसुखंविहरंतिमहाधियः २९ मोक्षोपायेसूप॰ शे चितासत्ताप्रतिपादनंसर्गः ८१ ॥ ॥ ॥
मि२ त॰२

सतिविचारकोस्तिनवेति विकल्पश्रीरपि निरर्थिकामनो वेतालस्यकृत्यर्थपुनर्जीवनार्थं किमर्थमुपजायते अतस्तामि
मांप्रजहामितिपरेणसंबंधः १५ ॐइतिॐकारलक्ष्यतुरीये आत्मनिमोनवदितिस्थितिकियाद्दृष्टौ २६ क्षतं विचारमुप
संहरंस्तत्पसदेवकर्तव्यतामाह अमनान्निति पथ्याहुः गछतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा नविचारपरं चेतोयस्यासौ
मृतउच्यतइति २७ प्रकृतकर्मस्वस्ववर्णाश्रमोचिताचारेषु २८ शरदाउपोढेनशशांकेनसमात्विट्प्रसन्नमुखकांतिर्येषां
२९ इतिश्रीवा शिष्ठतात्पर्यप्रकाशे॰ एकाशीतितमः स र्गः ८१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एगापभिन्नुक २६ चिद्दतरचेहंकाराधी १

वा॰टी॰ यदिवयंज तुः कस्तर्हिदर्शनादिनासर्वव्यवहारंकतालेति २१ नीरूपाः सत्यत्वरूपशून्याः २२ येनसाक्षिणा वडुज्ञेन
उप॰ सर्वावभासकेननयनादयः परिज्ञातास्तेनसहराम्मनागपिसंबंधोनास्तियथाद्युपातालयोर्लताद्रिम्यांदिवोनापा
२२९ तालतलादिभिस्तद्वदित्यर्थः २३ चिन्मात्रंचिदेकरसः प्रत्यगात्मापराग्भ्यइंद्रियेभ्योदूरंतिष्ठति परांचिखानिव्यतृणत्
स्वयंभूरितिश्रुतेरितिभावः २४ तर्हिकथमिंद्रियव्यापारेआत्मनोनिमित्ततापसिद्धस्तत्राहचित्सत्तेतिदिनकार्यारीत्याश्र
द्धकृष्णदीनितद्वतां २५ इदानींचित्तसंबोध्यबोधयतिचित्तमादिना इंद्रियाणांबहिर्वहिर्मुखतयाप्रचारहेतुत्वाच्चारणा
दहात्मानित्वाच्चार्वाकिचतस्त्रसुद्दिश्य कुक्षिभरन्नूजीवनमसत्ये असत्यपितस्मिन्नुत्सुत्तोजीवनदर्शनात्इतोपिमिथ्ये

चिदात्माभगवान्सर्वसाक्षित्वेनकरोम्यहं इतेंद्रियगणायूयंकिंनिरर्थकमाकुलाः २१ मिथ्यैवमेववलांतिनी
रूपानयनादयः अलातचक्रप्रतिमाः सपरिस्कुभ्रमोपमाः तेनात्मनावडुज्ञेननिज्ञाताश्र्चसरादयः मनागपि
नसंबंधोद्युपातालतलादिवत् २३ भीतः पांपड्वाहिभ्यः प्रक्कोसमपड्वद्धिजः दूरेतिष्ठतिचिन्मात्रमिंद्रियेभ्य
स्तवनामयं २४ चित्सत्तामात्रकेशान्तेसंक्षोभोभवतांमिथः तिष्ठतिस्वैरमादित्येदिनकार्यवतामिव २५ चित्त
चारणचार्वाकचतुर्दिकुक्षिभिरुक जीवत्यर्थमनर्थायमेवंविहरसेजगत् अहंचिदितिमसत्यातववासना
अत्यंतभिन्नयोरैक्यंनास्तिचिन्मनसोस्मरात् २७ जीवाम्येवाहमित्येषातवाहंकारदुर्मतिः मिथ्यैवजाताद्दुः
खायनसत्यासत्यवर्जिता २८ अहंकाराद्ययेसोस्मीत्येतांसंरब्धतांत्यज नकिंचिदपिमूर्ख त्वंकिंव्यर्थं
तरलायसे २९ संविच्चित्वमनाद्यंतेसेविदेन्यत्रविघते देहेस्मिंस्तन्महामूर्खकिंत्वस्याचितनामकं ३०

वसायतः सत्येनपरमात्मनावर्जितानप्राणेन नापानेनमर्त्योजीवतिकश्चनइतरेणतुजीवति यस्मिन्नेतावुपा
श्रितावितिश्रुतेरित्यर्थः २८ अहंकारस्यअभिमानाख्यपरिणामस्यउदयेजातसकार्यकरणसंरब्धतांअभिमानं

नुम्र १ना २

वाह्यानेंद्रियकानाभ्यंतरान्मानसांश्चविषयस्पर्शान्परिजहन् त्यजन्नसन् नाभ्यस्ताच्छुरितिनि षेधः इदंवरूपमाणभाक् लयामासविचारायामास ११ तरंगैः प्रोढेन प्रवाहितेन पर्णनितुल्यं तरंगप्रोठपर्णवित् १२ चक्षुरादिभिराहितसंभ्रमैर्नोविषयरूपेनिमित्तैः उत्पततिन्नत्पति विदार्कंडकइव १३ पूर्वपूर्ववृत्तीस्पजदेवतदनुसारेणाः उत्तरोत्तरवृत्तीर्गृह्णाति १४ १५ एवंचित्तदोषानालोच्यतन्निग्रहोपायमालोचि तवानित्याह पंचेति द्वय शब्दोनिंदार्थः छांदसत्वात्कुत्सितानिकुत्सितेरि

वाह्यानाभ्यंतरं श्चैवस्पर्शान्परिजहत्क्रमात् उद्गमाकलयासमनसाविकितेनसा १२ अहोनुचंचलमिदं प्रत्याहृतमपि ज्ञानात् वमनश्चैयमायातितरंगप्रोठपर्णवत् १२ चक्षुरादिभिरुद्दामैरूपराहितसंभ्रमैः अजस्रमुत्पतत्येववी टवतलताडिता १३ त्यजदेवानुगृह्णातिवृत्तिरिंद्रियवर्जिताः यस्मान्निवार्यतेतस्मिन्मोन्मत्तइवधावति १४ घट्यपटमुपयातिपटाद्धकटमुत्कटं चित्तमर्थेषु चरितंपादपेष्विवमर्कटः १५ पंचद्वाराणिमनसश्चक्षुरादिन्यमूत्यलं द्वयेंद्रियाभिधानानितावदालोकयाम्यहं १६ देहहतेंद्रियगणांकिंमेवोधायनेहवः वेलाविलुलितांवूनां मध्वीनामिवचंचलाः १७ माकुरुध्वमनर्थायचापलंचपलाशवः स्मरस्मातीतवृत्तीनिद्रुः खजालानिभूरिशः १८ रूपाणिमनसोयंजडारवकिलाधमः जडेत्वत्सित्कनाव्यर्थमगत्स्मेवलाति १९ असारात्मस्वरूपाणामनोलोकवतांसदा अंधानामुद्भूतिर्यर्यंसादृश्यपायेवजायते २० ॥ ॥

तिसमासोनाश्रितः १६ इदानीमिंद्रियाण्येवनिर्भर्त्स्यवोधयति हेहेइति हेचंचलाः हतेंद्रियगणाः मेममवोधायसमाधिनाचिरंआलदर्शनायवः वेला अवसरोनास्तिकिं १७ १८ रूपंमनसएवद्वारं भेदेनकल्पिता निस्वरूपाणिजडेलयोरभेदा ज्ञलेचडत्सिक्तातातरगोत्सेवत्तवव्य पंवलाति १९ असारात्मअन्नतेस्वरूपंयेषांतथाविधानंभवतांअनालोकवतांआलं

ज्ञानसूत्यानां पासमुद्भूतिर्हि विनियादमार्गप्रवृत्तेः सेपं

अंधानां सादृश्यपाडुपमपिमेव जायते अमार्गे धावता
अंधानां कूपे पातस्योपमा जायतउ

चिनोतिभोक्तृभोग्यकरणोपकरणादिचिनोति भवच्छब्दस्यसर्वनाम्नोनपुंसकेभवदितिरूपं ४२ बोधयतिचिदाभासव्याप्त्यास्फो
रयतियुक्तंचैतदित्याह बोधनीयाइति ४३ अतएवबोधसत्ताधीनसत्ताकनामरूपाभ्यामात्मलाभइत्याह आत्मेति ४४ तथाचात्मैवस्वा
ज्ञातृत्वमिवसंपन्नः स्वज्ञानात्तद्भावान्मुच्यतइत्याह एवमितिविगलितंभावैक्यं: ४५ तदात्मैवाहमितितादात्म्याध्यासोमातुअस
त्वादिज्ञानादिदुःखाय ४६ ब्रह्मैवाङ्गात्मरूपं ४७ शक्तिश्चिच्छक्तिःसंवसितामायाअतएववेलेत् ४८ हेमूढत्वंआत्मतत्त्वबोधा

प्रकृत्यैवासिजडः समस्तज्ञेनबोध्यसे तेनात्मैवात्मनात्मानं चिनोतीदंहिनोभवेत् ४२ अनारतंबोधयतित्वामा
त्मापरमेश्वर बोधनीयाबुधैर्मूढाः किलाद्रतिशतैरपि आत्मायत्तैवबोधैकरूपिणीस्फुरती हहि तैयवचित्तश
क्त्यैवांगीकृत्यत्वयास्थितं एवंचित्तत्वमज्ञानादात्मशक्तेरुपागतं ज्ञानेत्वयाविगलितंतीव्रेहममिवातपे ४५ तस्मि
न्नतत्वंमूढत्वंनास्तित्वंपरमार्पितः तदेवाहमितिव्यर्थमतोमात्वसुखायते ४६ असत्याचित्तकलनाइन्द्रजाललताइ
व विज्ञानमात्रएवेहब्रह्मसमंगंविजृंभितं ४७ नरामरजगद्रूपेब्रह्मसीशक्तिरुद्यत्य तं सामुद्रकणकल्लोलजालैर्वेलि
ववलाति ४८ चिन्मयश्चे द्भवेन्मूढ तत्तस्मात्परमात्पदात् नित्यव्यतिरिक्तंत्वंकिमन्यस्यशोचसि ४९ सर्वगंसर्वभाव
स्थंसर्वरूपहितत्परं तत्प्राप्तौसर्वमेवाज्ञाप्राप्तंभवतिसर्वदा ५० तत्त्वमस्तिनदोहोस्तिब्रह्मास्मीहमतःस्फुरत् अहंत्वमि
तिनिस्पंदेस्फुरत्यात्तिर्हिकस्यका ५१

चिन्मयश्चेत्यद्भवेः तत्रहि चिन्नाभेदकारणाभावात्परमात्पदान्नित्यमव्यतिरिक्त एव ४९ तदा अप्राप्तविषयाभावादनुशो
कोनिर्विषयोनसंभावइत्याशयेनाहसर्वगमिति सर्वविती तानागतभावेष्वपिस्थितंकालकृतपरिच्छेदशून्यमितियावत् ५०
तथात्वंप्रयश्रुन्नास्तिद्वांदसः प्रत्यग्व्यत्तयः अहंत्वमित्याभासोनिस्पंदेआत्मनिस्फुरति अतःकस्यकावाआर्तिः ५१ ॥

परिणामे विषयपर्यवसाने भोगकाले रसायनवदुत्थिता ३१ इंद्रियगणं नामाश्रयणमाश्रयं कृत्वेति शेषः अन्ये
नसा दिशा ३२ भोगानुभवशक्तिरन्यस्य जडस्य भिन्ना भूतस्य च तव भोगा व्यर्था इत्याह कस्त्वमिति ३३ आलेख्यवत्तेना
स्तीत्येतदुपपादयति सत् परसत्तावशाद्विद्यमानतया भासमानमेव स्फुटं कल्लोलित्वमिवत्वत्तः असत्तयान्वितं ज
त्वं च कर्तृत्वं च भोक्तृत्वं च मन्यते पूर्वमिनुसंधत्ते इति मन्यस्त्वं च तेषां चैतन्यमंतरेण संभवात् ३४ तर्हि हं प्रत्य
क् तन तद्रूपमेव किं न स्यामिति चेत्तर्हि त्तवसत्तदा निर्विकल्पेव स्यात् इत्युक्तानसदुःखदा कर्तृत्वाभोक्तृत्वभावावधि

विषपर्यवसानेयं रसायनवदुत्थिता भोक्तृता कर्तृता शंकावतश्चित्तमुधैव ते ३१ सोपहासपदं गच्छत्स्व
र्वेंद्रियगणमाश्रयं न कर्त्ता त्वं न भोक्ता त्वं जडोस्य न्ये न वोध्यसे ३२ कस्त्वं भवसि भोगानां केवा भोगा भवंति ते ज
डस्यालेख्यवत्तेनास्ति बंधुसंबंधादितत्कृतः ३३ यज्जडं तद्विनास्त्येव सद्वासत्तयान्वितं त्वत्कर्तृत्वभोक्तृ
त्वमन्यस्यानामसंभवात् ३४ प्रत्यक् तन तद्रूपस्य त्वं तदालेख्यवत्ते वपुः भावाभावमयी चित्तसत्ता ते केवलं दुःख
दा ३५ यथा कर्तृत्वभोक्तृत्वे मिथ्यैवाधिगते त्वया मयाते हि प्रसार्यंते स्वरागयुक्त्या कथं शनैः ३६ त्वयंता
वज्ञवानेष जडो नास्त्यत्र संशयः जडस्य कीदृक् कर्तृत्वं नर्त्यंती रूककथं शिला ३७ उपजीव चिरं तस्मात्कु
ड्यं तज्ज्ञ गमे स्थिरं जीवसीह हसि हंसि त्वं रच्यायासि विविलासि क्रियते यस्तु यन्तुङ्क त्वास तेनैव कृतं भवेत् लु
नाति दात्रं प्रशक्त्यालाव कः प्रोच्यते पुमान् ४० पीयते यस्तु यच्चक्त्या पीतं तेनैव तद्भवेत् पात्रेण पीयते पा
कल्पमपीत्यात् प्रत्यगिति न च सर्वविकल्पत्यागे चित्तं तावत्तास्तीति भावः ३५ अचेतनत्वेत्तु अयत्नेनैव कर्तृत्वादिकं प्रमा
र्जितं शक्यमित्याह यथेति ३६ शिला शिलापुत्रिका ३७ यद्विदूषकाद्यप्रतिमाचेतनव्यापारमुपजीव्यव्रतीहवे
तितर्हि त्वमपि तदेश्वरं चिदाभोगं उपजीव च प्रतिमा नर्त्यं फलभोक्ता य यथा चेतन एव नप्रति मात्तथा त्वत्कृतं जीव

३९ हन्यते यस्तु यच्चक्त्या सतेनैव हतो भवेत् निहंति खड्गः पुंशक्त्या हतेव प्रोच्यते पुमान् १ तुहि

पर्वतज्जनः संस्वविषपाताउच्चपातनपाठ ४८

पत्रे ४ • आवर्तीयर्थः ३८ शस्त्रकृत्वा ३९ प्रसातेनै सासौ

प्राकृतेषु पामरतुल्यस्य प्रकृतिकार्येषु आत्मन स्वर एवमोहाज्जीवतां प्राप्तः असनायाद्यैलापीड्यमानः कथं मयोपेक्षणी

वा॰टी॰ यइतितदर्थं सर्वप्रियत्वे घटमानमस्ते तत्राह ईश्वर इति यत्त्वयासदृशः सएव त्वयासोच्यः ईश्वरस्तु नतादृश इत्यर्थः ६२

उप॰ गर्वी - त्वकार्यकरणसंघाताभिमानात् एवमात्मानमुपकरोमीति भ्रांत्या त्वया अल्पापरिच्छिन्नाधीर्बुद्धिः त्विः प्रपतेपी

२२६ ड्यते सघातेनु वसतां पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियाणां सर्वेषामचेतनत्वाद्भोगेर्नाप्ति इतिनकिंचित्कस्यचिदुपयुज्यत इत्य

र्थः ६४ अतः परशेषादीश्वरस्यैर्थत्वमत्रत्तिर्वाचातत्रतत्कमेवात्तरमित्याह कर्तुरिति ६२ कुतस्तस्यनेच्छेति चेत्पूर्णत्वादि

तस्मान्नास्ति खलु कर्तृ भाव्यर्थे दुःखभाग्भव परार्थे क्लेशतामूर्खप्राकृतेषु नशोभते ६६ ईश्वरोनेदृशः शोच्योप

२२९ त्वयासदृशो भवेत् नवतस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ६३ गर्वात् उपकरोम्येनमिति केवलमन्यधीः त्विः प्रपं

तेवसतां त्वर्थेन किंचिदुपयुज्यते ६४ कर्तुर्भोगेश्वरस्यैवमर्थचेदनुवर्तते तदस्य काचिन्नेच्छाहत पूर्णत्वात्सर्वदैवहि

६५ अकृतिमावभासेन सर्वगेन चिदात्मना एकेनैवेदमापूर्णं कल्पनेवा त्तिनेतरा ६६ एकानेकावभासेन सम

स्तेतदात्मना आत्मन्येवांतरालेति क्रियते किं किमिष्यते ६७ त्वादृशस्यतु दक्षेव कूद्ध्यता जायते मुधा आलो

क्यराजमहिषीमेनामद्रमयीयच्या ६८ आत्मनासहसंबंधः चेतः कर्त्रासिसुंदर किंतु नास्यासिसंबंधिकुक

यत्वाच्चेत्याह अकृत्रिमेति ६५ सर्वस्य जगतः स्वात्मनितेनैवकल्पितत्वेनप्राप्तत्वाभावादपितत्रतस्यनेच्छेत्याहएका

केति आत्मना आत्मन्येवाविघकेनएकानेकावभासेन तज्जगद्रूपं क्रियते तत्र किं किमलभ्यं यदिष्यते ६७ यदिसर्व

मीश्वरत्वं तर्हितत्रकथं ममेच्छांतत्राह त्वादृशस्येत्यर्थः ६८ तर्हि तेनस्वरेणैव संबध्यतदनुग्रहात् भोगानुलस्याभिप्रे

तत्राह आत्मनेति आत्मसंबंधच्छायारमणी यत्वात्सुंदरेति अस्यात्मनः संबंधिसंबंधयोग्यनासिपपाकुसुमादुत्पन्न

मपिफलंकुसुमवहिर्भूखत्वात्सौगंध्याद्युपभोगसंबंधयोग्यं नभवति तदभिव्यक्तं कुसुमस्यैवतिरोभावा तद्वत्त्वमपी

उक्तकल्पद्वयंपुनः स्पष्टमाह आत्मेति ५२ तत्रत्सा घटादित्वंकिंचिदात्मा न्यघतिद्विवसितदा किंचनतत्वंपरमार्थस्वरूपंनेत्यर्थः ५३
अहंतुइदंबालशरीरं अहंतद्द्रष्टुशरीरंतत्बालशरीरसंबंधिपुत्रपौत्रादिचममेममइति व्यर्थाकिंइहसेनह्यात्मभूतस्यस्वशरीर
तावास्तवीत्वसद्रूपः किंस्फुरतीत्यर्थः ५४ तर्हिचिदचिद्यतिरिक्तंतृतीयंरूपमहंकिन्नस्यात्त्राहतृतीयेति यथाजगतिछायात्
तरानुरंजनासर्ववस्तुस्वरूपेवत्ततीयादिधानास्तितद्वदित्यर्थः ५५ तर्हिहंतत्वतः किंस्वरूपमितिचेत्तत्रस्मसाक्षात्कारवृत्त्या अवि
घयासहत्वंदीपज्ञाउभयत्वदंतर्गतचिदाभासस्यचत्स्येचरमसाक्षात्कारवृत्त्या विर्भूतंयत्वप्रकाशपूर्णात्मस्वरूपंतदेवत्व

आत्माचेत्यंतदात्मैवसर्वगोस्तीहनेतरः आत्मान्योन्यजडत्वंचतत्वंनास्त्यस्तितद्रूपः आत्मैवसर्वत्रिजगत्तदन्यत्र
नकिंचननत्वंकिंचित्व मात्मानाघदितत्वंनकिंचन अहंत्विदमहंतन्मइत्तिव्यर्थंकिमीहमे असद्रूपःकिंस्फु
रतिशशशृंगेणकोहतः ५४ तृ तीयाकलनानास्तिचिज्जडांशेतराशरः छायातपतयोर्मध्येतृतीयेवानुरंजना
५५ सत्यावलोकनाज्ञातेचित्तजाड्यदशाक्षये संपद्यतेयत्तुतज्ज्ञंस्वयंवेदनमात्रकं ५६ तेनमूढनकर्तृत्वंनभो
क्तृत्वंतथापिहि तदेवासिपरंब्रह्मसत्यजमोऽखिलात्मनान् ५७ केवलंज्ञत्वविषयस्पदेशार्थसिद्धये त्वयाक
रणभूतेनकरोत्यात्मेतिकथ्यते असत्वस्वरूपंकरणंजडंनिरवलंबनं निस्पंदनंनस्पंदेतकर्तृसंबोधनंविना
अकर्तुःकरणस्यास्यशक्तिःकाचिन्नविद्यते दात्रस्यलावकाभावेकर्तुंकिमिवशक्तता ६० खड्गप्रहारविछे
दक्रियायांपुंसिसक्तता नखड्गेस्तुजडेचित्त्वसर्वांगिणपिशक्तिता ६१

मित्याहसदूपेतितज्ज्ञंतस्मात्सत्यावलोकनादाविर्भूतं ५६ ५७ ५८ यघटमात्मैवतर्हिमुनसैवेदमात्यंनस्ति किंचनेत्यादि
श्रुतेषुमम आत्मोपकरणत्वंकथमुक्तंतत्राहकेवलमिति अज्ञदशायामेवात्मशास्त्राचार्यकृतानांतत्वमसीत्याद्युपदे
शानांप्रयोजनसिद्धयेकरणत्वेनकल्पिततत्वंपाकेवलंशुद्धस्वतत्वंज्ञत्वंरमसाक्षात्कारस्तद्विषयंकरोतियथास्वमुख

समाधावेवतत्सुखंनंतुकल्पनात्मसुखत्वेयतः शंकयति लास्मुच्युतमिवदेहादिषुच्युतासंविदिंद्रियद्वारैर्बहुधाविभज्यमानाविशी
वा०टी० र्यतइवेतितदेवदुःखमित्याहसंकल्पेति ७५ ननुनाहसंकल्पयामि किंत्वात्मैवकर्तृतास्वभावात्संकल्पयतीतिचेत्तत्रदित्याहकी
उप० दृशीत्यादिना ७६ त्वत्कल्पितयानानानानात्तया आत्माकेवलंस्फुरत्येवनकल्पयतीशाइदमनन्यत्पर्यः ७७ ७८ यथाअंबुधौ
२३० तत्प्रांगारोनास्तितद्वत् एवमात्मदेवेकलनारहितेसति देहमनसिचजडेसतिविवेकदृशाइदमन्यदिदंशुभमिदंनान्यदिदंशुभमित्या

संकल्पोन्सुखतांविद्धिदुःखदांसंविदुत्थितं जडेषूपलभूतेषुमनोदेहेंद्रियादिषु ७५ कीदृशीकर्तृताचित्तत्प्रथ्यंव्योम्नि
कथंभवेत् निरस्तकलनापंकेमननध्वंसरूपिणि ७६ नचेवात्मनिकर्तृत्वंसंभवत्यंबरांगवत् अयंकेवलमात्मैवना
नानानातयात्मनि ७७ स्फुरत्यब्धिरिवांभोभिः फेनबुद्बुदवीचिभिः आभासमात्रसर्वस्मिन्स्फुरत्यच्छेचिदात्मनि
७८ क्षितीनास्तिकलनातप्तांगारइवांबुधौ कलनारहितेदेवेमनसिवाजडे ७९ संवित्संवेद्यनिर्मुक्तासारंसंदरनेतरत् देवे ४
230 इदमन्यदिदंचान्यच्छुभंवाशुभमेवच ८० इत्यसत्कलनानास्तियथानभसिकाननं संवेद्यरहितंसंविन्मात्रमेवेदमा
त ८१ तत्रापमहमन्योयमित्यसत्कलनाकथं अनादिमतिनीरूपेसर्वगेविततात्मनि ८२ आरोपयत्यकःकलनामल्पवद्
व्योम्निकःखिलेत् नित्यादितेसकलवस्तुपदार्थसारेसंवित्स्थितेभरितनिर्भरभूरिदिक्के आत्मन्यसत्यमिवसाधुगते
मलत्वात्तीर्णोस्वासुखलवोममवैमोहः ८३

घसत्कलनाकल्पकाभावादेवनास्तितिसंविदेवसारंने तरदितिसिद्धमितिपरेणान्वयः ७९ ८० तदेवस्पष्टमाहसंवेद्येति ८१ ८२
ऋग्वेदी ग्रहणंलेखमात्रोपलक्षणं ८३ हेचित्तत्वया अमलत्वात्सनैर्मल्यात् सकलेषुवस्तुत्वेनप्रसिद्धेषुपदेषुर्थेषुचसारभूते
संविन्मात्रस्वभावस्थितेआत्मनिभरतिनिर्भरभूरिदिक्केयथात्मान्ययासाधुअसंदिग्धापरोक्षतयागतेसतिममसुखास
खलवोअसत्यमिवमृगतृष्णोदकस्यसर्परज्जुसर्पशुक्तिरजतादिकमिवक्षीणोयतः वेइतिनिश्चयेनसप्राक्तनसुखदुःखप्र
त्ययःमोहोभ्रांतिरवनयथार्थमित्यर्थः ८२ ८३ ॥ ॥ ॥ ॥ अप्रवगते३ २३०

६ गुणवतामपि स्वस्वभूतानां पंचीकारणेन संबंधवन्मम आत्मसंबंधः किं न स्या

संबंधायोग्यतामुपपादयितुं मुख्यसंबंधलक्षणमाह द्वितीयेनेति एकस्य द्वितीयेन समं एकतर क्रियया उभयक्रियया च
मिलनात्तस्य तावद्भवनं अंतर्भावस्तेन एकताया सा संबंधगतिः संबंधस्य फलतो लक्षणमित्यर्थः तदेव संक्षिप्याह
प्राप्तिरिति ७० तादृशे च मुख्ये संबंधे भवान् अहेतुः यतस्त्वं स्वतो नेकविधाकार्यश्च नानाप्रकारैरचना नानारूपविहितनिवि
ड्डक्रियोन्मुखी सुखदुःखदृशा आसमंतात्तस्मृता प्रसिद्धेत्यर्थः ७१ समयोः क्षीरयोः अर्धसमयोः क्षीरनीरयोः विलक्ष
णयोर्वा रिवह्न्योर्वा त्वयि तद्विरुद्धयोः यतस्तस्मिन्विरुद्धसन्निपाते सति अन्यः एकतरस्य नाश एव दृष्टेन संबंधाभावस्यानभिस
र्धः ७२ ननु शब्दस्पर्शरूपादिविरुद्ध [illegible]

द्वितीयेन समं येषां तत्तावद्भवनेकता सा संबंधगतिः प्रोक्ता प्राप्तिर्द्वादृश्यनेकता ७० नानाप्रकाररचना नानारूपक्रियोन्मुखी ॥
सुखदुःखदृशा हेतुर्भावाभ्नेकविधा स्मृता ७१ संबंधः समयो दृष्टस्त्वार्धसमयोरपि न विलक्षणयोस्त्वाम्यस्तस्मिन्सति जग
त्क्षये ७२ द्रव्यांतगुणद्रव्याणां पाश्रयेतिच हृत्पलं संविदस्त्वावकं दुःखं संविदोमाच्युतो भव ७३ एतावतैकध्यानेन नित्यध्यानोयथा
त्मदृक् अभावे दुःखदस्यां तद्दृश्यादृश्यस्य वस्तुनः ७४

तत्राहद्रव्यांतरेति तत्त्वनपरस्परविरुद्धतायतो द्रव्यांतरगुणा अपि परस्परमेलनेन पंचीकृतद्रव्याणापाश्रयं तथा चाहुः शब्दैकगुणा
वसाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् शब्दस्पर्शरूप गुणो त्रिगुणं तेज उच्यते शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः शब्दस्पर्शरू
परसगंधैः पंचगुणा मही इति इहतु संविज्ञा ज्ञयोर्विश धाद्धांडात्वतः संविदः च्यवनं चेत्साधकाभावाद्युक्तं ज्ञानस्य ध्यत एवेति ल
ब्दसिद्धप्रसंगदुःखं संविदः शकाशात्कद् च्यवनं चेत्तया त्वनाशः पृसिवालसंबंधापत्तिः स्यात् अत आत्मसंबंधमपेक्षमाणउभ
यथापि त्वं संविदः शकाशान्माच्युतो भवेत्यर्थः ७३ अथवा अंतदेशासे विरुद्धः दृश्यदृश्यस्यत्वदादेर्वस्तुनः अभावेनासे सतिनि
दुःखनिरतिशयानंदात्ममात्रपरिशेषः एतावता चेत्संतुष्यसि तदा एकाशंभ्या नष्क्रिरमविच्छिन्नसमाधिः सन् आत्मदृक्त्वा
त्मदर्शी भवेदित्यर्थः ७५

वा०टी०
उप०
२३१

कल्लोलैर्मनोरथभंगैर्व्यालैर्वलितेशरीरश्वभ्रकोटरे तोनिविडनाज्ञानिस्वामिं द्रियद्वारालोयस्य चितालत्तणाप
लाजालरचनव्यग्रमर्कटीऊर्णनाभिकीटकाभ्रम तिमिशेष: लोभलत्तणः नाघे: त्वविलासेशरस्न्कृजनप
सीतीत्त्णायासुखड: खादिंदलत्तणपातुंडयाचंच्चागणखंडांशोंति धर्मादिफलपुष्पलत्तणगुणसमूहं निकृ
तति ११ कामलत्तण: कुक्कुट: रागादिवासनाकीर्णं हृदयंमनस्तत्त्लत्तणं अवकरंउत्करंकुरुतेपुन:पुन: पादाभ्यां

कल्लोलव्यालवलितशरीरश्वभ्रकोटरे घननीहाररवेघांतश्रिंताचपलमर्कटी १०लोभनाघारटत्तत्तीती
त्तणायाहंदतुंडया कायजीर्णद्रुमादस्मात्गुणखंडंनिकृतति ११ हृदयावकरंकीर्णमितश्चेतश्चकर्वशं
अपवित्रोद्दराचार: कुरुतेकामकुक्कुट: १२ महत्तमोहया मिन्यामुल्वणोज्ञानकौशिक: श्मशानइववेता
ल: परिवलतिहृदु मे एताश्चान्याश्चवद्योपित्वयाद्रियगणोसति पिशाचइवशर्वर्यांप्रवलाःसग्रुभश्रि
य: त्वयित्वसतिहृसाधोसर्वारावग्नुभश्रिय: प्रभातइवपवित्र:सालोकंविलसत्पलं प्रशांतमोहमिहिकं
राजतेहृदयांवरं निर्मलाशोकवलितंनीरजस्कतरांतरं १६ अशंकतुनभ:कोशायतिताकुलसूरवात्"
नापतंतिविकल्पोघाश्चिरंकैवल्यकारिण: ७ सर्वस्याह्लादनी प्रीतामैत्रीपरमपावनी अभ्युदेतिहृ
दोह्यासुतरोरिवमंजरी १८

विकिरतीत्यर्थ: १२ अज्ञानंभ्रांतिज्ञानंतल्लत्तण: कौशिक:उलूक: १३ इदानीं चित्तेंद्रियगणसत्वेसर्वगुण
संपत्तिंदर्शयति त्वयीत्यादिना असत्वसाधुरवेतितथासंवाधनंशुभश्रियोवक्ष्यमाणगुणश्रिय: सालोकंविवेका
लोकसहितंयथास्यात्तथाप्रभातपक्षेपियथायोगंयथायोज्यंएवमग्रेपि हृदयांवरंहार्दब्रह्मनीरजस्कतरंअत्यं
तापगतरजोगुणांतरंमनोयस्मिन् १६ अशंकितंनि:शंकमेवनभ:कोशायतिताःनिर्गताचाप्यादिनाआकुलाश्च

231

इतिश्रीवा॰ता॰शे॰उप॰णो घ्राशीतितमः सर्गः ८२॥ समस्तदोषानर्थालिरिंद्रियगणोसति समस्तगुणसौख्यापि
स्तदसत्वेत्रकीर्त्यते धवलाशुभ्रमेधारणायस्यास्तथाविधयागुप्तोरहस्यः १ इंद्रियगणस्यार्थतत्तेनकृतंरहसिप्रबोध
नंतेस्फुटंवक्ष्यामि २ देहेंद्रियाणीगणः भवतीराघा अविचारदशाप्रसिद्धात्मा आत्मसत्तास्तीयाविद्यमानताजीवनका
लेवकुत्तरादुःखनंथ्येवतहूर्ध्वंचांतदायिनीपुनः पुनर्मृत्युनरकादिदायिनी तत्तस्मादिति प्राग्दर्शितविचारेणतांआ
त्मनः असत्यांसत्तात्यजंतु ३ मदीयेनप्राकृतेनात्मतत्वीयदेशेन हियतोयंअज्ञानसंभवाः उपदेशेनाज्ञानेनषेन

मोक्षोपायेवृप॰णो इंद्रियानुशासनयोगोपदेशः सर्गः ८२ श्रीवशिष्ठउवाच भूयोमुनिवरोधीरोधिया
धवलमधया स्वमिंद्रियगणंगुप्तोबोधयामाससाधितं १ तन्मिंद्रियगणस्यार्थस्थरुवक्ष्यामितेस्फुटं श्रु
त्वातद्भावनामेत्यपरांनिर्दुःखतांव्रज २ भवतामात्मसत्तेषादुःखायेवांतदायिनी असत्यामात्मनसतां
तद्भवंत्यस्यजांत्विति ३ मदीयेनोपदेशेनसत्तेथाभवतांत्वयं गतेवेतिस्फुटंमन्येयूयंहज्ञानसंभवाः ४
ससत्तास्फुटतांयातिदुःखायतवचित्तक तप्तकांचनरुज्ज्वासोदहायैवस्वपार्श्वयोः ५ पश्यत्वयिसति
आंतजउकल्लोलसंकुलाः विशंतिकालजलधिंसंसारसरितांगणाः ६ पतंत्यहमहंमिका विहितान्योचिंतिताः
कुतेपिदुःखावलयाधारा आसारगाइव ७ आक्रंदकारिणीकूराभावाभावविषूचिका परिस्फुरत्यपर्यंता
हृद्योन्मूलनोद्यताः ८ कासश्वासरणद्भृंगाकलेवरजगद्द्रुमे विकसत्यमनोघोताजरामरणमंजरी ९

सत्तांतपस्यसेत्यर्थः ४ इदानीचित्तंप्रतापितत्थैवाहहसत्येति तप्तकांजनमिवज्वलन्रोतिध्वनतीति तप्तकांचनरुत् अग्नि
स्तस्मिन्त्रासः किंउवालानांपदितृणांवापार्श्वयोः दाहायेव ५ चित्तेंद्रियगणसत्ताप्रयुक्तामनर्थपरंपरांदर्शयतिपश्येत्या
दिनातडयोरभेदाज्जडानांमूर्खाणांरागद्वेषादिकल्लोलैःसंकुलाः ६ अहमहमिहाः परस्परांहंकाराः विहितान्ययान्यवुद्धरा

जयपीडनादिचिंतनानियासुताः ७ भावाभावौसंपश्चिपदौ ८

वा०री० अभावं भावांतरमूलंअंतु किमर्थमिंतर्भावितं चेनो रूपेणेनजीवनंमंमनेहसि । किमर्थं मम त्वं तमभावमिव हसितत्राहम
उप० दीत्यादिना हे चित्त तव अंतर्भावितचेतनं यत् असि कुरूप यदि सत्यं भवेत् तर्हि तेन रूपेण जीवतस्त्वया भावं कइच्छतेति किंतु त्वं ते
२३२ न रूपेण नास्यसि असदसि असं सत्येन स्मृति शास्त्रानुभवादिना विचार्य वदसि नायात दृष्टिनेत्यर्थः २९ ३० तदत्यतात्सभा
वेनावस्थानं तवापि हितमित्याह तेनेति एवं प्राप्यकाल्पिकमेवासि यावत् यतः ३१ सैव भ्रांतिः ३२ समरूपं सन्मात्ररूपं समं वि
लेपवेषमस्मूलं स्थितं अनालोकात्प्रकाशाभावात् ३३ अनेनाल्पविवेकत्वेन हेतुना नत्वसतः पी न त्वं कथं भवेत्तत्राह मे ।

तमेव भावयाभावं सुखत्यागो हि मूढता यदि त्वं त्ति भवेत्सत्यमंतर्भावितचेतनं जीवतस्त्वत्स्वभावात्पंतमभावेकइवेहते ।
किंतु नास्त्यसि सत्येन वदामि तव सुंदर ३० तेन मिथ्यैव जीवाभित्याशयमासु खीभव एवमेवासि नात्त्वेवयावत्त्वं ला
त्वदस्तिता ३१ सैवेदानीं विचारेण अशांत्यमुपागता एतावदेव ते रूपं साधो यद्विचारणं ३२ विचारे विहिते सम्यक्
समं रूपं समं स्थिते अविचारात्प्रजातत्वमनालोकात्तमो यथा ३३ विचारेणोपशांतं त्वमालोकेन तमो यथा एतावंतं
सदेवकालं अस्वाल्पविवेकिता ३४ तवानेनाभिपीनत्वमसदुःखैककारणं मोहसंकल्पमात्रेण बालवेतालवद्भवेत्
३५ द्वंद्वं चाद्यंतसंकल्पक्षीणं त्वपि भवास्थितं उदानंमुदितं नित्यं स्वप्रागूपे त्वयं गते विवेकस्य प्रसादेन विवेकाय नमो
नमः बहुधापि प्रबुद्धं त्वं चित्तकाप्यनुबोधितं ३७ चित्ततायां प्रणाशायां स्थितस्त्वं परमेश्वरः प्राक्तस्वरूप क्लि

हेति ३४ पीनत्वं तत्प्रयुक्तं सुखदुःखादि द्वंद्वं च अभूदिति पूर्वेणान्वयः यतः स्वच्छाद्यंतसंकल्पेन संकल्पकालरव क्षीणं अं
तः क्षपीति द्वंद्वविशेषणं यस्य विवेकस्य प्रसादेन इदानीं ज्ञानोदयकाले आविघके स्वप्रागूपे त्वयं गते सति नित्यं अनाद्यंतं
आत्मरूपं उदितं तस्मै विवेकाय नमो नम इति परेणान्वयः ३६ हे चित्त कल्लत्वं तोपि बहुधा प्रतिबुद्धः शास्त्रेणाप्यनुबोधितः ३७
प्रागपि त्वं परमेश्वरः संप्रत्यपि प्रबोधतस्ते स्वरूपविलासः स्थितिमागतः इति महेश्वर एवेति परेणान्वयः ३८ ॥ ॥ ।

232

भरिताकारं पूर्णं भाव्यते नु भूयते ननु आशापाशविधायिनो असुसंगानां प्राणसंबद्धानां देहादीनां पदे भवतीत्यर्थः अथवा वपुः शरीरं ५

अंतश्छिद्रं अपूर्णता जाड्ययुक्तेषु भूतेष्विव आयुक्ता उपयोजिता विधा कोशलाद्गुणाः यथा पद्मिनी पत्त्रेष्वरं १९ अंतः आंतरं तत्वं आलोकेन स्फुटं यज्ज्ञानं प्रकाशेन स्फुटतां प्रकटतां २० अपराहतं वैषम्यहेतु निरापि अनभिभूतं हृदयं मनः २१ २२ संविदः स्वात्म॰ कारस्तस्य स्फुटतरं पूर्णतापादकं विकाशं यांति तेन वसचराचरं समग्रं जगत् बाधितं सन्संविदं सैवकविश्रांतं भवति तच्छेषः २३ वपुः आत्मास्वरूपं आनंदादिभिर्विमंथरं सतः अस्य तत्प्राशनेनैव भरिताकारं भाव्यते तत्त्वन्नपानाद्याशापाशविधायिनो

अंतश्छिद्रवती जाड्ययुक्ता युक्तगुणात्वयं चिंताशोषमुपायाति हिमदग्धेव पद्मिनी १९ आलोकः स्फुटतामंतरार्यति ज्ञानसंत्तये प्रशामत्यंशुदयो निशरदीनार्कमंडलं २० प्रसन्नस्फारगांभीर्यमक्तद्वमपराहतं हृदयं शमतामेति शांतवातइवार्णवः २१ अमृतापूरपूर्णेन नित्यानंदमयेन च स्वीयते पुरुषाणांतः शीतेनं शशिनं यथा २२ संविदः स्फुटतामंतरायात्यज्ञानसंत्तये संविदेशैक विश्रांतसमग्रंसचराचरं २३ भाव्यते भरिताकारं वपुरानंदमंथरं नभव त्यसुसंगानामाशापाशविधायिनां २४ दग्धानामिव पर्णानां रसानां पुनरागतिः अंसात्त्वपितसंसारजराजन्मम॰ हाध्वनां २५ अपुनर्भवमाप्यात्मद्रुमे विश्रम्यते चिरं स्वं प्रयास्तथान्यश्च भवंति गुणसंपदः असतित्वयि सर्वा शिन् सर्वाशान्तपसंत्तये पत्नयोरंतयो भ्रांत सन्नासतायुहपयोः २७ येनैव पशरीर श्रियस्तमेवांगीकुरुत्तरणं स्वा त्मभावस्तु वस्तुलमन्यमानवतांवर २८

असुसंगानां प्राणाद्यासंगयाप्यानां पदेभवतीत्यर्थः यथातरोर्दाबदग्धानां पर्णानां पुनर्वर्षास्तु पल्लवोदयेन आगमो भव ति तद्वत् ज्ञानाग्निना तपितसंसारजन्मोपलितसंसारमहाध्वनामपिउसांरसानामारोगपतु बिपुष्टिकांत्यादिगुणानां पु नरागमो भवतीत्यर्थः २५ निरतिशयानंदात्मनि पुनरावृत्ति रहिता विश्रांतिरेव सर्वगुणसीमा तदानुषंगिका अन्ये गुणास्त्वनंता वंशवाः इत्याशयेनोपसंहरति अपुनरिति २६ एतयोरंतरात्मभावेन स्थितिरासंतिकनेरात्मस्वीका रो वा त्यंतयोः पत्नमपत्नावरीया नित्याह स्वात्मेति २८

स्तो॰

वा॰टी॰ उप॰ २३३ समाधिर्वीतहव्यस्य धराविवरसंस्थितेति इहद्विविधापलाद्युपवर्ण्यते इति उक्तप्रकारेणाँयनि ष्ठिस १ अपरिस्पंदितोयत्र
शेषः पूर्णः स्वप्रकाशसंविद्रूप आनंदस्तद्रूपः सन् सुंदरः २ ३ तस्मार्द्धोन्मीलितो अक्ष्णोर्वर्णयति अनंतरमितिद्वा
भ्यां नासांतमंतर्निष्ठितां निमिलनं यातेरोषे उन्मीलितांशाति दिकाशे ४ घ्राणप्रांतो नासाग्रं तत्रगतः प्रसृतः अल्पाद्‌ल्प
त्वः सम उभयस्तुल्य आलोकप्रकाश उत्पन्न क्षमाणे चक्षुषी ५ ६ कच्छस्परसन्निहितदेशस्य ७ ८ आसारभराणं

श्रीवसिष्ठ उवाच इति निर्णीयसमुनिर्वीतहव्यो विवासनः आसीत्समाधावचलो विंध्यकंदरकोटरे १ अप
रिस्पंदिताशेषांतं विदानंदसुंदर बभावस्तंगतमनाः स्तिमितांभोधिशोभनः २ अंतस्वशशामास्य क्रमेणाक्ष्माण
संततिः ज्वालाज्वालयस्पंदोदधींधनइवानले ३ अनंतर्निषितायातो वाह्यार्थेचाप्यसंस्थिते शेषतर्लेध
संस्थानेतस्यात्स्फुरतिपक्ष्मिणी ४ घ्राणपातगताल्पाल्पसमालोकेइवेक्षणे अर्द्धकुञ्चलितेः पद्मेः श्रियमा
पयतुसमं ५ समकायशिरोग्रीवस्थानकः सम हृष्टमतिः आसीद्वेलादिवोत्कीर्णश्चित्रार्पितइवार्थवा ६
तत्रासितिष्ठतस्तस्यसंवत्सरशतत्रयं कोटरे विंध्यकस्य ययावद्भिर्मुहूर्त्तवत् एतावंतमसौकालंनावुध्यतकिं
चालमवान् जीवन्मुक्ततयाध्यानीनचतत्साजतांतनु ८ तावत्कालंमसभंगोनाप्रबुद्धतयोगवित् उदारैरं
बुदारावैरासारभरघर्घरैः ९ पर्यंतमंडलाधीशक्षगपानतबृंहितैः पक्षिवानररंतिहारैः मातंगैः स्फोटनैः खु
रैः १० सिंहसंरंभरटितैर्निरारावसीकृतैः विषमासनि शंपाते जनकोलाहलैर्घनैः ११ प्रमत्तशरभास्फोट
भैकंपतटघट्टनैः वनदाहधूमध्वानैर्जलौघाहतिवलातैः १२
वर्षभिरधारासंपातानांघर्घरैः स्वनैरपि ९ पर्यंतवासनामंडलाधीशानां सामंतानामरगयासु आगतानां बृंहितैर्गर्जितैः
सर्वत्रापिशरद्वयाज्यः १० सिंहानांसंरंभरटितैः सक्रोधगर्जनैः ११ भूकंपेनविशीर्णानांतटानां गिरिवप्राघट्टनैरास्फा
लनैर्वनदाहप्रभ्रमैः अग्निसंयोगस्तत्प्रयुक्तध्वानैश्च जलस्यआघैराहतयः आस्फालनानीवलानानिबहनानिचतैरपि १२

233

ष्ठ्वं तमः अनिच्छतोपित्तसाधो विचारे स्थितिमागते ४० सर्वतो यस्तु पायातो विनाशः सुखसिध्ध्ये तस्मान्नास्त्वसिनि २

४०-४१ विलेतिपाठे हे इंद्रियेश्वर सिद्धांतयुक्तिभिः इतिचित्तास्वरूपं लब्ध्वा अंतं संसारपारमागतो भवेत्तु भंसखत्ति असमन सः कालत्रयेपसत्वमाह नित्यमिति ४२ चित्तासत्तयैव परमपुरुषार्थसिद्धिं दर्शयति निर्वामीत्याद्विना ४३ ४४ ४५ सुखचे दकरसे अयमालेतिकलनापिपत्रदुर्लभात त्रदूरे स्मक लनेत्याशयेनाह अयमिति ४६ अतएव तद्वाचामविषय इत्याह अहमिति अनुदाहमिति अनुदाहरन् अनभिलपन् ४७ अहं अंतः स्वहृदये वेधेनजडांशेनवर्जितन्तत्कारणविघाया अ

समस्तवासनोन्मुक्तः संप्रत्यस्मि महेश्वरः यास्याविवेकादुत्पत्तिः सा विवेकाद्विनश्यति ३८ प्रकाशेनप्रयात्यंत मना लोकोऽरीति मितिसिद्धांतयुक्तिभिः चित्तेंद्रियेश्वरस्त्वत्तिभवतत्वं त्वयागतः नित्यं सर्वमभूताय नास्ति रूपाय संप्रति भविष्यते च नोदर्के त्वमनः स्वस्तिते स्त्विति परिनिर्वामि शांतोस्मि दिष्ट्यास्मि विगतज्वरः स्वात्मन्येवाव तिष्ठेहं तुर्यरूपपदे स्थितः अतो नास्त्येव रे सासं नास्त्येव चित्तमस्तिति ४५ आत्मत्वस्त्येकचात्मैव यस्मादन्यत्र वि घते ४६ अयमात्माहमेवासौ नास्त्यन्यन्मद्दते क्वचित् ४५ स्फुरच्चिद्वचोध्यात्मा सर्वत्राहं स्थितः सदा अयमाले तिकलनाम मैनोनिर्मलांतरे ४६ प्रतियोगिपदं कः स्यात्कलने कस्य वा कुतः अहं तेनायमालेतिकलनामनुदाहरन् ४७ मौनि स्वात्मनि तिष्ठामि तरंग इव वारिणि शांशांतवासनस्त्वा निर्निश्चेतनांशमप्राणसंचरणमस्ति मिताशदोष संवे घवर्जितमुपेत्य समसंविदंशं शाम्यामि मौनमहमेव निरीहमंतः ४८ मोक्षोपायेषूप० चित्तसत्ता [illegible] विचारयोगो

पिवाधात्संशांतवासनं चिदाभासस्यापिपृथग्गनवस्थानादाना श्रितचेतनांशं तरधीन क्रियाशक्तेरप्यपरमादप्रा णसंचरणे भेदकाभावादेव अस्तमितांशमभेदं सममेकरसं चिदंशं चिन्मात्रलक्षणं जगदाधपरिशिष्टांशं उपेत्य निरीहं नि र्मत्सरं मौनं निर्वाग्व्यापारं च शाम्यामि विश्रांतोस्मीत्यर्थः ४८ वासिष्ठता० शे० उप० सीत्यशीतितमः सर्गः ८३ ॥ ॥

आसार्वात्म्येनजन्नातायां चिति अल्पयोरपिदेशकालकालांतरकल्पनासामर्थ्यंभवत्येव नियति विरोधः ननुसर्वात्मका॰
वा॰टी॰ यांस्वशक्तिसंपन्नायांपरिच्छिन्नानामित्याशयेनापरिहरतिचवात्मिकेति तादृशात्मैकत्वभावत्वादनुभवित चित्तइत्यर्थः॰
उप॰ २३४ २३ स्वबुद्ध्या अनुभूयमानयोरेवदेशकालयोः संकोचवैपुल्यनियमानियमौ विरुद्धौ नाननुभूयमानेनसह अनुभूयमा
नस्यतो अल्पतरनाडीकुहरेकल्पकालेविस्तृतदेशकालत्वसामानुभवदर्शनादित्याशयेनाह यथेति यत्रयदाबुद्धेर्यथा

सर्वात्मिकैवाचिच्छक्तिर्यन्नोदेतियथा तथा तथा तथाभवतितथात्मैकस्वभावतः २३ यथायत्रयदाबुद्धेर्निय
मः सततं स्थितः देशकालादिनियमक्रमाणांतन्मयात्मना तेननानाविधान्येषजगंतिपरिदृष्टवान् हृदिसं
वेदनाकाशेवीतहव्योविवासनः सम्यग्बोधवतामेषावासनैवनवासना ज्ञानान्निर्दग्धस्यकेवबीजस्यबीजता
कल्पमेकंगणत्वंसचंद्रमौलेश्चकारह समस्तविद्यानिपुणंत्रिकालामलदर्शनं यायाद्दग्धसंस्काराः सतंप
श्यतितादृशं जीवन्मुक्ततयैवेत्द्वीतहव्योनुभूतवान् २८ श्रीरामउवाच एवंस्थितेमुनिश्रेष्ठजीवन्मुक्तमतेर
पि बंधमोक्षदृशः संतिवीतहव्यात्मनायथा २९ श्रीवसिष्ठउवाच यथास्थितमिदंविश्वंशांतमाकाशनिर्म
लं ब्रह्मैवजीवन्मुक्तानांबंधमोक्षदृशःकुतः ३० एतत्संभिन्नमाभातियत्रयथायथा तत्रतत्रतथावताव

234

अनुभवस्तस्यतथानियमः स्थितइत्यर्थः तन्मयात्मनामितिपाठेहेतुगर्भविशेषणं २४ तेनोक्तहेतुद्वयेन २५ बीजश
क्तिनाशाद्दग्धस्यडपलभ्यमानत्वाद्दग्धस्यभर्जितस्येतियावत् २६ शंकांसमाधायप्रस्तुतमेववर्णयतिकल्पमित्यादि
नागणत्वंगणपत्यं २७ जीवन्मुक्तस्यापितस्यभोजकप्रारब्धकर्मोद्बोधितदग्धसंस्कारस्वदेहभोगादिवैचित्र्यप्रतिभा॰
सहेतुरित्याशयइति २८ रामशंकास्पष्टा २९ दग्धपटन्यायेनासतः प्रारब्धशेषेणप्रतिभासोबाधितानुवृत्तिमात्रंन
बंधइत्याशयेनपरिहरतियथास्थितमित्यादिना ३० विंदतेलभतइव ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धरणीतलात्प्रस्तैर्म्रत्सुंकिलजलैः अनलवत्कर्कशैस्तापैः ग्रीष्मादितापैरपिनप्रार ध्यैतेतिसर्वत्रयोज्यं १३ गलितका
रणांनिष्फ्रयोऽनंकालेवर्हति असौप्राक्डोघविमुक्तेनपंकेनडपर्युपरिप्रचीयमानेनअल्पेनैवकालेनधरणीविवरेभूग
र्भेकृतप्रवेशितइतिद्वयोरन्वयः १४ १५ संपीडितः संश्लिष्टः स्कंधोयस्येत्यर्थः नहितस्यसमाधिसुखनिमग्नस्यपीडास्ति १६
१७ एवंसंकटस्थस्यकथंजीवमभूत्तत्राहसंविदेवेति जीवनादृष्टलिंगदेहप्रतिबिंबतासंविदेवास्यतंदेहंजग्राहपादायपालि
तवती प्राणमयः वृत्तिरूपः स्पंदस्तुनजग्राहप्राणसंसरणाभावादित्यर्थः १८ वर्षशतत्रयानंतरंतस्यवृत्तंतदाह उत्पत्तीति

महोपलतटाघातैस्तैर्धरणीतलमज्जलैः जलौघांदोलनापातैस्तापैरनलकर्कशैः १३ केवलंवहतिस्वैरंकालेगलित
कारणां परियातिसुवर्षासुहहरीष्विववारिणि १४ स्वल्पेनैवहिकालेनतस्मिन्पर्वतकंदरे प्राक्डोघविनुन्नेनपं
केनोवीतलः कृतः १५ तत्रासावसद्मोकोटरसंकटोदरे पंकसंपीडितस्कंधः पर्वतेषुशिलायथा शतत्रयंस
वर्षाणामत्ययातिस्वयंप्रभुः व्यवुद्धतात्मरूपात्मा धराकोटरपीडितः १७ संविदेवास्थितंदेहंजग्राहाभिनिपीडितं न
तुप्राणमयः स्पंदः प्राणसंसरणंविना १८ उत्पत्तिप्रौढिमासाद्यकलनाहृदयांतरे स्वमनोरूपिणीतस्यहृद्येवानुबभू
वसा १९ कैलाशकाननेकांतेकदंबस्यतरोस्तले उनित्वंशतमब्दानांजीवन्मुक्तात्मनिर्मलं २० विद्याधरत्वंवर्षाणां
शतमाधिविवर्जितं युगपंचकमिंद्रत्वंप्राणांतंसुरचारणे: २१ श्रीरामउवाच ॥ शक्रत्वादिषुतेष्वस्यप्रतिभासे
षुभोमुने नियमोनियमश्चैवदिक्कालनियतेकथं २२

अथतस्यकरतिरूपः स्पंदस्तुनजग्राहउलनाजीवसंविन् प्रारब्धशेषभोगायहृद्येवउत्पत्याउन्मेषक्रमेणप्रौढिंस्थौल्य
मासाद्यस्वमनोरूपिणीभूत्वावक्ष्यमाणंसर्वंकल्पनयाअनुबभूवअनुभूतवभूतवतीत्यर्थः यदनुबभूवतदेवाहकैलाशेत्यादिना
२० इंद्रत्वंदेवराजत्वं २१ कैलाशकाननेइत्यादिर्दिङ्नियमः युगपंचकमित्यादिकालनियमः अल्पकालेमेवहृदयप्रदेशएवतद
नुभवादनियमघतेनदिक्कालनियतेः अन्यथाकर्तुमशक्यत्वादितिप्रश्नार्थः २२ ॥ ॥ ॥

वा०टी० उक्तमर्थं संक्षिप्याह यथा स्थितेनेति अविकृतेनैव वचनमयया किंचिच्चेतयद्विवात्मानं कल्पयच्चित्तं सत्तस्यैव पुनः पु
उप० नः पुनर्मननात्मनोभिधानं एततेनत्व स्फारं जगत् संपन्नमिति एवं दृश्यं जगत्परमार्थतस्तु किंचिदपि नैव ततमित्यर्थः
२३५ ५ इति श्रीवाशिष्ठता० श्रो उप० प्र० चतुरशीतितमः सर्गः ८४ मुनेः पिंगलमाविश्य समुद्धारस्तनोरिह जीवन्मुक्तस्थि
८४
यथा स्थितेनैव विदं वरेण स्वचित्तमेवैति मनोभिधानं स्फारं कृतं तेन जगत्त्वदृश्यमेवं ततं नैव ततं च
किंचित् ५ मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे वीतहव्यमनोजागरणं नाम सर्गः ८५ श्रीरामउवाच अथ वी
तहव्यः खं स्थितं तस्मिन्धरोदरे कथमुद्धृतवान् हे समंपन्नस्य किं कथं श्रीवशिष्ठउवाच अनंतरमनंता
त्मवीतहव्याभिधं मनः स्वमेवात्मचमत्कारमात्रं तदवबुद्धवान् २ शार्वस्था स्पगलास्याभ्रस्त्मगर्भोत्थितिः स्मरणे स्वयं
235 इच्छाकदाचित्सकलं प्राग्जन्मालोकनोन्मुखी ३ अशेषान्सददर्शाथ नष्टान्स्वदेहकान् अष्टानांततोम
ध्यात्तत्कोटरसंस्थितं ५ यदृच्छयैव प्राग्जन्तुदेहं तस्याभवन्मतिः अपश्यत्तत्र यातत्र पंके कीटमिव स्थितं ५

स्थितः समाधिस्थो उपवर्ण्यते समुद्धारस्य तत्प्रकारचर्यायाः विदेहमुक्तपरिशिष्टतद्रूपस्य चतुर्भिः किंवृत्तेः क्रमा
त्तस्य १ अनंतात्मस्वपरिच्छिन्नब्रह्माकारं समवबुद्धवान् समाधिचित्यर्थः २ प्राक्तनं ज्योतिस्थिदात्मातस्य स्मर
णो ध्यानकाले २ नष्टान्नष्टानूकांश्चिन्नष्टानूकांश्चिदनष्टान् तत्तदनष्टदेह हृदयकोटरे जीवदोपाख्यानवद
माणन्यायेन स्वकल्पनेयैव संस्थितं वीतहव्यदेहमित्यर्थः ५५ ॥ ॥ ॥ । । । ।

ऽऽ ऽऽ ॥ ऽऽ ऽ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २३५

ईश्वरस्यास्मदीयजगत्प्रतिभासवज्ञातस्यविनैववंधंतत्प्रतिभासइत्याशयेनाहनेति ३२ वीतहव्यदेहोपलस्थितचैतन्यस्यैवास्मदा
दिसर्वात्मत्वात् सर्वजंतूनांजगदनुभवोपितस्यैवेत्यपिसुवचमित्याशयेनाहयदेत्यादिना नीरीपेषुप्रतिभासतोमहात्मसुवे
लासतमेषुजगत्सुभवनेषुयः शक्रः प्रभूत्स प्रघटीनेदेशविशेषुदीनानांनिवासोजनपदइत्यर्थेजातस्यतद्भितस्यजन
पदेलुविति लुविपुक्तवद्भावाद्बहुवचनं ३३ ३४ पैतामहेपाद्मेकल्पेवीतहव्यस्यगरणापत्यकालकेत्नाशवनकुंजकेतत्क्रीडाहं
सोयोभवत् स एवइदानींदासेंद्रः निषादराजोभूत्वास्थितोस्तीत्यन्वयः एवमग्रेपि ३५ ३६ गरुक्तेः सर्वात्मताभिप्रायमप्र

तेनानुभूतानिवहून्यनुभूयंतएवचजगंतिसर्वात्मतयाब्रह्मरूपेणराघव ३२ धराकोटरनिर्मग्नवीतहव्यचिदात्मसु
जगत्सुतेष्वसर्वेषुनीरूपेषुमहात्मसु यः शक्रोनववृक्षात्मासोघटीनेपुपार्थिवः कर्तुंप्रवृत्तोमृगयांतत्रास्मिन्नपि
कानने ३५ योहंसोहनववृक्षात्मापाद्मेपैतामहेभवत् स्थितः सएवदासेंद्रः कैरातवनकुंजके योराजानववृक्षात्माभू
त्सःसोराष्ट्रमंडले सएषघटीस्थितोंधग्रामेवृक्षपादपे ३६ **श्रीरामउवाच** मनसः किलसर्गोसौवीतह व्यस्यतत्र
ये देहिनोभ्रांतिमात्रंचेत्तद्देहाकारिणः कथं ३७ **श्रीवसिष्ठउवाच** यद्भ्रांत्यैकमात्रात्मवीतहव्यस्यतज्जगत् तदिदं
नामतेरामकिंभूयः परिभासते ३८ इदमप्यगच्चिन्मात्रंभ्रमोमंतदपिव्योमचिन्मात्रंमनोमात्रंभ्रमोपमं ३९ वस्तुतस्तुन
तद्भ्रमजगन्नेवंनचेतरत् तत्रापिनजगत्सत्तावृसेदंभातिकेवलं ४० भातिमत्तंभविष्यंचतथेदंचतथेतरत् जगत्स
र्वमिदंहरपंसविन्मात्रमनोमयं एवंरूप मिदंयावन्नपरिज्ञातमीदृशं वज्रसारंदृढंतावत्तज्ज्ञानेसत्परमावरं ४२
अज्ञानात्मनिरावद्यमित्यंसंप्रविजृंभते प्रफुल्लासविलासाभोजलमंबुनिधाविव ४३

तिपद्यमानात् जनात् तद्दृंकोटनेनगरमुखेनबोधयिष्यन्नुक्तमः एष्यदिति तद्देहाकारिणः शक्रहंसादिदेहाकारिणः सचे
तनाः कथमित्यर्थः ३७ सर्वस्यापिजगतामनः कार्यतुस्यभ्रांतिमात्रत्वस्यचवक्रशउक्तत्वात्तुल्यतेतियदिदंनामतेप्रसिद्धंजग
त्तत्किंकथंस चेतनेर्जनैर्युक्तंप्रतिभासतइत्यर्थः ३८ द्वयोःसाम्यमेवदर्शयतिइदमिति ३९ एवंएतज्जगत्सदृशंइतरदप्तद्धि

मनस्तत्स्वतन्मयं ४१ ४२ प्रफुल्लासउल्लसितिर्विलासो वि
परिणामस्ताभ्यां ४३

लक्षणं च न सालक्षण्ये वैलक्षण्ययोः प्रतियोगसिद्धि
मंतरेणायोगादितिभावः ४० संविन्मात्रत्वेनावशिष्य

मनोमा
ग्रं ४५४

बा०री०
उ५
२३६

१७ ततोरविः किंचरविकारतस्तह् अपेरिति १८ पुरीरंगरां पिंगलाख्यां सूर्य इत्तविघ्नमुने : संवित् किंचकारतदाह वी॰
तिस्वपेति १९ मुनिर्भिर्नुनाहचे वचह मानपूर्वकमभ्यनुज्ञातः सतुत्वकार्यार्थं प्रस्थितं पिंगलस्य आकारं शरीरं अविवे
श २० कुंजेर्लतागृहेः कुंजेरस्त्रसुंदरं २१ प्राद्धधिमत्तान्यमालोक्य स्मिंस्तथाविधमंबरमिवतलदेशे कुंजेः कुंजरैरिवचसंदरमि
तियोऽयं नरैर्विनिष्क्रष्टरवातंभूतलंयेतथाविधः पिंगलः २२ मुने: संबंधिमोनंपर्यष्टकं पिंगलदेहात्स्वकलेवरंविवेश २३ आ

ध्यासेोऽचिंतयत्कार्यंपीवर्पिर्यमुदारधीः विंध्यभूधरकोशस्थंमं तर्मुनिकलेवरं १७ तत्रोपलपरिछिन्नंददर्शगत
संविदं अपेक्ष्यकीर्षितं ज्ञात्वाभानुर्गगनमध्यगाः १८ धरातेमुनिमुकृत्तंमाविदेशाग्रगंगरां वीतहव्यमुने: संवि
त्सापुर्यष्टकरूपिणी १९ रविंचातमयीपूज्यंप्राणानासाद्युचेतसा भानुनाप्यभ्यनुज्ञातोमानपूर्वकमग्रगं २० विवेश
पिंगलाकारं विंध्येकंदरगामिने पिंगलोसोनभस्यक्त्वाकुंजकुंजरसुंदरं २१ प्रापविंध्यवनंप्रा ह्नरामत्ताभांवरमा
236 सुरं उद्दधारधराकोशात्स्वतन्निम्नभूतलः २२ कलेवरंमुने: पंकान्मृणालमिवसारसः मोनंपर्यष्टकमथस्वंवि॰
वेशकलेवरं २३ नभस्तलपरिभ्रांतो विहंगमइवालयं प्रणोमत्तु मिथ्योमूर्तवीहव्यनमभ्रमरो २४ बभूवतुः स्वकार्यै त५
कतत्परौ तेजसां निधी जगामपिंगलोव्योम मुनिश्च्वविमलंसरः २५ तारकौरकुमुदं सर्यांस्मिकवदाकृतिः वी का४
तहव्योममज्ज्ञासुसरस्युद्भिन्नपंकजे पंकपल्लवलल्लीलांतेवनेकलभकायथा तत्रस्नात्वाजपंकृत्वापूजयित्वादि
वाकरं मनोभूपिपातत्वापूर्वविन्मुनरावभौ मैत्र्यातपाशमतयाचशंत्यासत्त्वतयासुदित्तयाकृपयाश्रियान्वयुक्तोमु
निंसकलसंगविमुक्तचेता विंध्येसरित्तटगतोदिनिमेवरेमे २८

लयंस्वनीडंमूर्तिः प्राप्तमूर्त्ति यातस्व्यः नभश्चरपिंगलश्च मिथः अन्योन्यंप्रणोमतुः २४ सरस्नानार्थं २५ सूर्येणाश्रमकवे
नीरक्तांवरालंकृते दृष्याकृतिर्यस्यवालातपरागरंजितोदृकमितियावत् २६ पंक्तयुक्तेषुपल्लवलीलायाः अंतेअवसाने २७ म॰
नाभूषितयामेननादिव्यवहारवत्या दिनंदिनमात्रमेवरेमेनचिरंसमाधिप्रभृतत्स्याविलस्यः २८ ॥ ॥ २३६

प्रावृषः ओघेनपूरेणउपनीतंकिंचिद्दूरंप्रवाहितंपृष्ठस्येत्युक्त्वा अधोमुखतयापातितमित्यपिगम्यते ६ तृणानांकाष्ठादी
नांजालैः अणैः त्वग्देहपृष्ठस्पर्शोज्ञापित्वा एवंपरकायप्रवेशयोगप्रकारेण ६ तदीयस्तत्सेवकः पिंगलाख्योगणस्तद्दे
ज्ञयाउद्धरिष्यति तस्यचिंतांतरमाह अ यत्तिर्वपिस्यदेहपदेनतद्वयवालक्ष्यते ७ प्राणवायुभिस्तत्संचारैरितियाव
त् ८ आकर्तुमीषदपिकर्तुंक्रियामनात्कात्तच्छक्तिमनात्कमिति पौनरुक्त्यंतत्तस्मात्तदुद्धराशीर्षउपा एतेनदेहेन
शाम्याभिविदेहस्तत्पात्पर्यः १० ११ त्यागः संश्रयोवानोपादेयः नापेक्षणीयः विशेषाभावात् १२ तदेवाहयादृशइतिअ

शरीरंवीतहव्याख्यंधराकोटरपीडितं प्रावृडोघोपनीतंतत्पृष्ठस्थंपंकमंडलं ६ तृणजालावकीर्णत्वग्देहंपृष्ठम
दंतया एतद्दृष्ट्वामहातेजाधराविवरयंत्रितं ७ भूयोपिचिंतयामासधियापरमबोधया सर्वसंपीडितांगत्वायो
मेप्राणवायुभिः ८ मुक्तुमाकर्तुंशक्नोतीनमनागपि तद्धात्वाप्रविशाम्याशुदेहमेवविवस्वतः ९ तदीयः
पिंगलोदेहमुद्धरिष्यतिमेततः अथवाकिंममैतेनशाम्यम्यहमविघ्नतः १० निर्वाभिस्वंपदंयामिकोर्थोमेदेह
लीलया इतिसंचिंत्यमनसावीतहव्योमहामते ११ तूष्णींस्थित्वाक्षणंभूयश्चिंतयामासभूतले उपादेयोस्तिदेह
स्यनमेत्यागोनसंश्रयः १२ यादृशोदेहसंत्यागस्तादृशोदेहसंश्रयः तथावस्थितदेहोयंनयावद्दृश्यतांगतः १३
तावदेनमुपास्येहंकिंचित्प्रविहराम्यहं पिंगलेनशरीरंस्वमुद्धर्तुंतापनंवपुः १४ प्रविशामिनभःसंस्थंमुक्तरंप्र
तिबिंबवत् इत्यसौमुनिराक्रित्यविवेशानिलरूपधृक् १५ पुर्यष्टकवपुर्भूत्वाभास्वात्स्वमिवचानिलः भगवान्
मुनेरप्येनंहृतंमुनिनायकं १६

एणुतांधूलिभावं १३ पिंगलेनपिंगलधाराउद्धर्तुंतापनंसौरंवपुः प्रविशामि १४ अनिलरूपधृक्सूक्ष्मीभूतइतियावत्
पुर्यष्टकंप्रत्याख्यातंलिंगशरीरंतद्वपुः भत्वास्वंचर्मपेशणाकोशंमुनेर्मननशीलोभगवान्सूर्यइत्तंहृदिप्रविष्टंतंमुनि
नायकंदृष्ट्वातस्यकार्यंतत्पौर्यपर्येमभूधरकोशगतंगतसंविदंमृतप्रायमुनिकलेवरंददर्शेतिव्यवहितेनान्वयः १६

डंव्यंकं अप्ययस्य विषयोपभोगप्रयुक्तसामर्थ्यं दृष्यव एगिरस्य इ शास्त्रामिन् हेमनः आनंदयत्याह्लादयति सर्वं जगदि
त्यानंदं तत्याविधं सुखं निरतिशयानंदरूपं सुशोभनं खं आकाश तवा २२ त्वया अग्रेपि एवेष्वनी रागेवदशा अवलं
ब्या ह्यावेच कारावधारणे दाघ्याय २३ हहताशाः इति आशानां पचकसंबोधनं अयं मयानुभूयमान आलापु
ष्माकं नास्ति २४ एवं सदोसंवंधाभावात् वः स्वरूपं अवशिष्टं विनाशं शायसत्वपक्षं त्वं व्रजतां समाक्रांतोमम तिरो
घः २५ साक्रहीस्माकं त्वत्समाक्रांतोकुतः सामर्थ्यमभूदिति चेदालताः सत्याघध्यासवत्वादित्याहवयमिति २६.२७

अव्ययेंद्रियवर्गेशमनः शमवता त्वया परपानंदसुखं कीदृग्विधमासादितं ततं २२ रागैवा विरतं तस्मान्नी
रागेवदशात्वया अवलंब्यापदित्याजं चापलं चलितांवर २३ भोभोइंद्रियचोरा हेहताशाहततनायकाः युष्मा
कं नायमात्मास्ति न भवंतस्तस्यात्मनः २४ व्रजतां चोक्विनाशं शामाशा वोवीफलीकृताः नसमर्था समर्था समाक्रां
तोभवंतो भग्नराश्रयाः २५ वयमात्मेति ये वा वो व किलवासना तत्वविस्मृति जाता हि दृष्ट रज्जुभुजंगवत् २६
अनात्मन्यात्मता सेषा वस्तुन्यवस्तुता अविचारेण वै जाता विचारेण क्षयं गताः २७ भवंतो न्यव पंचा मे ब्रह्मा
न्यत्कर्तृतापरा अन्यो भोक्तान्य आदत्ते को दोषः कस्य कीदृशः २८ वनेभ्यो दारु संजातं रज्जवो वेणु चर्मणाः वा
शी चापः फलान्येव तन्नाग्रासार्थं सुघतः २९ इत्यंयथेह सामग्र्या स्वशक्तिस्य पदार्थया संपन्ना काकतालीयाद्दृक्

एवं विवेकदर्शने कस्यापि भवत्प्रयुक्तदोषसंबंधोपि नास्तीत्याह भवंत इति भवंतः करणभूताः वयमस्मितां वरः अल
अहंकर्तृता प्राणप्रयुक्तक्रियानिमित्ततामोक्ता चिदाभासः आदत्ते मनः २८ एवं त्वल्कर्थव्यवहारकार्यं निष्पत्तिरिति
चेत्काकतालीयन्यायादित्यगृहदृष्टांते नाहवनेइत्यादिना वेणुत्वचा काष्ठभार वंधनं वाशी प्रसिद्धा तक्षकोरत्कुठार
टंकिका आदय अयसः फलानि प्रयोजनानि लोह कडुव्हर भरणप्रयुक्तानीतियावत् एवं तत्रा स्वग्रासार्थं सुघतान्गृहस्मि
न्रपे २९ एवं च भिन्नप्रयोजनैः क्रियाकारकैरर्थो निष्पद्यमाना गृहाकृतिः काकतालीयन्यायादेवसिद्धः ३० ॥

237

इतिवा॰ता॰श्रोउप॰रोपंचाशीतितमः सर्गः ८५ पुनः समाधिषराणात्रं जीवन्मुक्तिस्थितिश्रियं रंशरागादिभ्योंजलि
मुक्तस्यैसमाधिश्चास्यवर्ण्यते १ विज्ञातांप्राक्परिचितां १ दृष्टः लोकेपरः सारः अवरः असारश्चयेन २ यत्कलयामा
सतदाह एवंमित्यादिना ३ अस्तिनास्तीतिद्विविधांदृश्यकलनांशेषमवशिष्टंतदुभयसाक्षिचिन्मात्रस्वलंब्येतिशेषः
वद्धसंस्थानः समकायशिरोग्रीवोदृढासनस्थ ४ उदितोजीवन्मुक्तस्संगतोमृतइवाज्ञदृशातत्वदृशानुतद्विपरीतःस

मोक्षोपायेषूप॰रोवीतहव्यसमाधियोगोपदेशः सर्गः ८५ श्रीवशिष्ठउवाच दिनांतेससमाधातुंपुनरेव
मनोमुनिः विवेशकांचिच्छितांविज्ञातांविंध्यकंदरात् १ तदेवात्मानुसंधानमत्पजन्ममिंद्रियैः चेतसाकल
यामासदृष्टलोकपरावरः पूर्वमिवेंद्रियगणोमयापरिहृतः स्फुटम् इदानींचिंतयानार्थः पुनर्वितितयामम ३
अस्तिनास्तीतिकलनांद्रूरात्संत्यजामि दूलितामिव शेषंतुवद्धसंस्थानस्तिष्ठाम्यचलशृंगवत् ४ उदितोस्तंगतइवस्व
संगतइवोदितः समः समरसाभासस्तिष्ठामिस्वच्छतांगतः ५ प्रबुद्धोपिसुषुप्तस्थः सुषुप्तस्थः प्रबुद्धवत् तुर्य
मालंब्यकायेंतस्तिष्ठामिस्तंभितस्थितिः ६ स्थितः स्थाणुरिवैकांतेस्वांतांतेसर्वतोस्थिते सत्वसामान्यसाम्ये
हितिष्ठाम्यपगतामयः ७ इतिसंचिंत्यसध्यानेवनस्तस्थौदिनानिषट् ततः प्रबोधमापन्नः सुप्तःसुप्तइवाध्वगः ८
ततः सिद्धः सभगवान्वीतहव्योमहातपाः विजहारचिरंकालंजीवन्मुक्ततयातरा ९ वस्तुनाभिनंदासौनिनिं
दनकदाचन नजगामनशोकं नचहर्षमिवापस १० गच्छंस्तिष्ठंश्चैवतस्यैवमस्वहृदि विनोदायचवितस्यक

मरसाभासः एकसरससचिन्मात्ररूपः ५ प्रबुद्धोजागृदपिसुषुप्तस्थः द्वैतजालमपश्यन् एवंसुषुप्तोपिस्वत्वरूपस्फुरणानु
भवात्प्रबुद्धवत्तुर्यस्थूलसः स्मकारणानिर्मुक्तंपदं ६ स्वांतस्थातेपारभूतेनिर्मनेसर्वैतः स्थितेपूर्णेसत्तासामान्यलक्ष
णेपरमसाम्ये ७८ सिद्धमाहितस्थितिः ९ नाभिनंदगुणाशाननिनंददोषदृशा १० कथावसमाराणविचारलक्षणवाधि

वाशिष्ठसार
योगवाशिष्ठसार ९

वा॰ टी॰ उप॰ २३८

सुखाय विषयसुखलवाय त्वया ऽज्ञत्वेन संतापित नाथ गुणैव त्वया ऽ उपदिष्टोयं विवेकमार्गः ३३ हे दुःखद दुःखतल भूतन त्वम्भू
त सुखदात्मकः रक्षनीज्ञानेनोपकारणं देहं प्राप्योभेजयमितादि ३४ हे देहइयं आवयोर्वि के स्थितिरनादिनियति स्वभा
वः संयोगा विप्रयोगांता इति न्यायात् क्षितिभावः जंतूनां प्राणिनां संबंधिनां प्रयोजनानां स्वार्थीनां दुष्पंगतिरीति विषयालि
प्सया अत्यंत मित्र सुजनानपि विहाय परुषा धावंति भावः ३५ तदेव स्वरूपायुपस्थित मित्याह देहेनापीति ३६ नायम्ममाप
राधस्त्वया नाशाय्य मेवमदुपकारः कृत इत्यनुशोच्या निवारहत्वहैवेति ३७ एतत्त्वयैव उपासितमनुष्ठितं इदानीं तस्मा

येन विस्मारितत्तस्मै सुखाय तुनमोनमः त्वदुक्तत्वेन हेदुःखमयात्मा विषआदरात् ३२ तस्मात्वदुपदिष्टोयं
मार्गोमिमनमो तुते त्वत्प्रसादेन लब्धोयं शीतलापदवीमया ३३ दुःखनाशेदुःखतत्वसुखदात्मन्नमोस्तुते क
ल्याणमस्तुते मित्र संसारासारजीवन ३४ देह स्थितिरियं यासौ वयमात्मामीयमास्पदं प्रयोजनानां जंतूनामहो
नविषमागतिः ३५ देहेनापि वियुज्येहं भूत्वाजन्मशतान्यपि मित्रकायमयाय त्वंमज्जसे चिरबांधव ३६ त्वयैवा
समुपानीता स्वात्मज्ञानवशान्मतिः भूछिन्नमात्म विज्ञानमात्मनाशः कृतस्त्वया ३७ दहनामेन मग्नोसि त्वये
तदुपासितं एकाकिन्यापि शुष्यन्त्याप्रशांतिमपि दीनया ३८ त्वयादुःखेन कर्तव्यं मातत्सेवुजामपरं त्वंतयाः का
ममभगवन् विपरीतापराधज्ञाः दोषाडपशमेकांतज्ञानामादिशमंगलं चिराच्चिरायवेदानीमेवतल्लोकेलावयोः
वियोगायोगदोषेणाप्रणामो पसप्तिः नमः सुकृतदेवाय भवतस्तु त्वयापुरा नरकेभ्यः समुत्तार्य स्वर्गेहमर्पितो

प्रार्थ्यते एकाकिनीति ३८ लज्जयार्थं तत्वद्विपरीते वैराग्य सद्गनाघपराधज्ञाम दोषाः ३९ उपशमेकांतं आलंत कोपशमं आदि
शत्रु आशात्वपुनराघृत्यात् लत्साक्षुद्दर्शनप्रसक्तिं वारयन्नाह विचारादिति चिरादपि चिरायसाम्प्रतइतियावत् इदानीन्यापि मे
तिरोषः ४० सुकृतं पुण्यं तद्रूपाय देवाय ४१ कुकार्यं निषिद्धाचरणं तज्जन्यसेवेभ्रमोरुद्धायन रकलक्षणानांस्कं
धानांवहच्छाखानां वहनशीलाय ४२

तथाइलापिकार्यकारणसंघातेदर्शनश्रवणवचनादि फलकृत्स्वशक्तिर्नियतानिज्ञानिकर्मेंद्रियाणीयासांतथावि
धात्र्यवहारकार्यकलिका: काकतालीयाद्वचलंतथास्यात्तथासंपन्ना: तत्रकस्यकेवखंडनात्ततिरत्तिनुकाचित्कस्यचि
दितितदर्थ: २१ विस्मृतिरविद्यास्मृतिरात्मविद्यातत्फलमाहसदिति २२ २३ अतेनाशमागतातत्रतास्मिन्पूर्णानंदत्वप्रकाश
पदे २५ यथास्थितवस्तुनिकदाचिद्भ्रांताविचित्रपदार्थौघदर्शनादुत्पंप्रसक्तं अनर्थकंव्यर्थमेवनाप्स्यासंवारयितुंपुन:पुन

संपन्नाकाकतालीयातत्स्वशक्तिनियतेंद्रिया: तद्येककलिकालोलंकेवकस्मान्नखंडना २२ विस्मृतिर्विस्मिताहूं
स्मृति: स्फुटमनुस्मृता सद्भ्रसहयस्त्वासत्ततंलीनांस्थितंस्थितं २२ एवंवि धेनभगवान्विचारेणमहातपा: ॥
सोतिष्ठन्मुनिशार्दूलोबहूनवर्षगणानिह २३ अपुनर्भवनायैवयत्रचिंतांतमागता भूष्ठताचमुहूर्तस्यातत्रासावव
सत्सदा ३४ यथाभूतपदा पांचिदर्शीनोस्यमनर्थके ध्यानाभ्यासनमालंब्यसोवत्सुखग: सदा २५ हेयादेयस
मासंगत्यागादानदृशो: क्षये वीतहव्यमुनेरासीदिहानिहातिगंमन: २६ चिदेककेवलीभावेसीमांतेजन्मक
र्मणा संसारसंगसंत्यागरसासवनवेक्ष्या २७ विवेशयेवातेसहाद्रेहेमकंदरं अपुन: संगमायाशुजगज्ञा
लमवेत्यस: २८ बद्धपद्मासन: स्थित्वातत्रोवाचात्मनात्मनि रागनीरागतांगच्छद्वेषनिर्द्वेषतांव्रज ६ भवद्भ्यां
सुचिरंकालमिहप्रक्रीडितंमया भोगानमोत्तुभुभंजन्मकोटिशतान्परं ३१ भवद्भ्लीलितालोकेला
लकैरिवबालक: इमामपिपरापूर्णांनितोणपदवीमहं ३२

ध्यानाभ्यासनमालंब्येसर्थ: २५ तस्यप्रारब्धशेषक्षयेकर्तृत्वकीदृशंमन: आशीतदाहहेमेति हानयोग्यानांआदान
योग्यानांचविषयाणांसमासंयोगेप्राप्तावपिहानादानदृशो: क्षये २६ प्रतिभासमात्रेणापिस्थितस्यदेहादिसंसारसंगस्य
संत्यागेपरिशिष्यमाणोब्रह्मरसमकरंदनवेक्ष्यात्तदुत्कंठयाविवेशातिपरेणान्वय: संत्यागेवांछमायातिशायिनीमितिपा
ठस्यार्थ: २७ २८ सहजशत्रुभूतरागद्वेषादिद्वयपिनिर्द्वेषतामैत्रींचभावयन्गंतुकामइवाहितमुपदेशनूप्रणाम्पता

पद्मनंदि २३०

ना॰टी॰
उप॰
२३९

नकृतंनहृतंनदत्तंचहस्ताभ्यांनपातंपद्भ्यांनावतः स्वांदिशंप्रकृतिंयांतुअहंब्रसया मिहेप्रियाः ५४ किमर्थमस्मान्प्र
कृतिषुविलापयसिकार्यकारणसंघातात्मनैवस्थित्वाभोयानेवपूर्वंकृतानप्रास्याम्सत्त्राहसर्वइतिहेसर्वप्राणादयः
५५ इदानींप्रत्येकमिंद्रियादीनांप्राप्तव्याः प्रकृतीर्विभज्यदर्शयति अयमित्यादिना सोगंध्यानंदसंवित्सदेवतत्करणं
घ्राणेंद्रियलक्षणेत वनपुष्पपदेनचगंधमात्रसाराषृथिवी ५६ एवमित्युत्तरपदेलपदेनायोग्याह्याद्इतिक्रमेणगताः कलाः
पंचदशप्रतिष्ठामितिश्रुतिप्रदर्शितिदिशासर्वेषांस्वांप्रकृतियांत्विलयंः ५७ एवंयुष्मासुउपाधिभूतेषुगतेषुभवत्प्र

नकृतंनहृतंपातंनदत्तंनावलंबितं इदानींस्वांदिशंयांतुभवंतोयाम्यहंप्रिया सर्वेत्तियांतानिचयाः पतनांताः
समुच्छ्रयाः संयोगाविप्रयोगांताः सर्वेसंसारवर्त्मनि अयंचाक्षुषंआलोकोविषत्वादित्यमंडलं विशंतुव
नपुष्पालीसोगंध्यानंदसंविदः प्राणोनिलस्तथास्पंदंविशत्वघप्रभंजनं विशंत्वाकाशकुहरंशब्दश्रव
णशक्तयः ५७ इंदुमंडलमायांतुरसनारसशक्तयः निर्मंदरइवांभोधिगताकइववासरः ५८ शरदी
वय नस्वैरंप्राप्तःकल्पांतसर्गवत् ओंकारएतस्यमननंप्रशाम्याम्यात्मनात्मनि ५९ दग्धेंधनइवार्चि
ष्मान्निस्नेहइवदीपकः व्यपगताखिलकार्यपरंपरः सकलदृश्यदशातिगतगतस्थितिः प्रणव
शांत्यनुसंसृतिशांतधीर्विगतमोहमलोयमहंस्थितः ६० मोक्षोपायेष्ठप॰ रौद्रद्रियवर्गनिराकरोपि

तिविंबितचिदाभासत्वाजीवभूतोहमपिस्वविंवभूतेप्रणवाद्भिमात्रालक्ष्येब्रह्मात्मनिप्रशाम्यामीत्याह निर्मंदरइत्या
दिना ५८ स्वैरंइरयतिजनयतिस्वैरंस्वोणादानं विलयेनप्राप्तोघनइवकल्पांते प्रलयकालेसर्गवत्प्रपंचेहइचचल
मननंसकुत्अमननंआत्पंतकमननेः शांतिर्यथास्यात्तथा ५९ दीर्घोद्धारितस्यप्रणवस्यब्रह्मरंध्रेशांति अनुसृत्य
शांताब्रह्माकारतामात्रंप्राप्ता उपरंताधीर्यस्यतत्तएवविगतः प्रारब्धप्रतिबद्धशिष्टविघातेसमलः ६०

शासनांपातनाएवपुष्पभारोयस्य ४३ अध्वनद्धिर्वरो: कीचकैर्मधुरवचसे सीएपात्रारएपेवनवासां सियस्यात्तथाविधायेवगु
हालक्षणायेतपस्विन्ये ४४ आश्वासकारणमित्यजलक्षिंगं गुहाविशेषणं ४५ सुस्निग्ध अत्यंतस्नेहवती यस्या: आसी: ⌒
अभू: पूर्णालिविश्रांतिदानेनसर्वक्लोभापहारिणी दोषेभ्य: समाधिविघ्नेभ्य: ४६ इदानींदंडकाष्टगुणान् वर्णयंस्तत्रमस्यतिसंक
ट तिसंकटेषुविषमप्रदेशेषुचतथा अवटेषुगर्त्तेषुकुंजेषुचरतस्य आलंबनदायिने ४७ इदानींदेहभागंसर्वदेहायनिवेदयति अ ⌒
स्थीति ४८ एतावन्मात्रमेवसारंतत्वयस्यतथाविधस्यकंस्वंअसाधारणभागंगृहीत्वागच्छत्वा: प्रकृतीहदेहेकपयसोजलस्यत्वदी

शासनापुष्पभारायनमोदुष्कृतशालिने येनसार्द्धंचिरंवक्षोभुक्ताप्राकृतयोतय: अघप्रभृत्यदृश्यायतस्मैमोहात्मनेनम:
प्रध्वनदृश्यमधुरवचसेपन्नवाससे ४४ नमोगुहातपीस्वन्येवयस्यापेयमाधिषु संसाराध्वनिखिन्नस्यत्वंसमाश्वासकारणं
४५ आसीर्वयस्यासुस्निग्धासर्वक्लोभापहारिणी सर्वसंकटखिन्नेनदोषेभ्योद्धवतामया त्वमेकाशोकनाशायमाश्रिताप ⌒
रमासखी संकटावटकुंजेषुहस्तालंबनदायिने ४७ वाङ्क्किकांतस्थूलदंडकाष्टायतेनम: अस्थिपंजरमात्मीयंतथास्कांत्र
तनुकं एतावन्मात्रसारंकं गृहीत्वा कच्छदेहक पय: क्षोभप्रकाशेभ्य: स्नानेभ्योपिनमोस्तुते ४९ नमोस्तुव्यवहारेभ्य: ⌒
संस्तुतिभ्योनमोस्तुते एतेभवंत: सहजा: प्राक् ना: सुहृदामया ५० क्रमेणघोत्कृता: प्राणा: स्वस्तिवोस्तुव्रजाम्यहं भव
द्भि: सहचिरावासमयावल्गीषुयोनिषु ५१ विश्रांतंगिरिकुंजेषुभ्रांतंलोकांतरेषुच क्रीडितंपुरपीठांतरक्षितंपर्वतेषुच ॥
स्थितेकार्यविलासेषुप्रस्थितंविविधाध्वसुन तदस्तिअगत्कोशेभवद्भि: सहयन्मया ५३ ॥ ॥

यमलदेर्गन्धपस्वेदादिनादूषणत् ये क्षोभा अपराधास्तदीयप्रकाराभेदस्तेभ्यस्तेस्नानेभ्य: शुचित्वसंपादनोपायेभ्योनमोस्तुते ४९
तथाभोजनशयनाभ्यंजनालंजनालंकरणादिव्यवहारेभ्यस्तत्सामग्रीसंपादनायततताधावनलक्षणाभ्य: संस्तुतिभ्यश्चनमोस्तु
ते प्राणा: सहजा: सुहृद: मया अघसुहृदांनमस्कारक्रमएतेप्रभवंतोपिउत्कृताउत्क्षिप्ता: कृता: नमस्कृताइतियावत् ५० प्रवे
वर्णयतिभवद्भिरिति ५१ भ्रांतोपीठानांसिद्धसेनानांचात्र: ५२ ५३

वा॰टी॰
उप॰
२४०

६ तांतमः प्रकाशशून्यामवस्थांत्र्यासाद्यतत्कल्पना — — न्नशातयन् छिन्नवान् २० अंगेतिसंबोधने प्रतिभासंनिवा
तदीपनूस्फुटप्रकाशतां आलंब्यतामपिकलनांतत्प्ररोहान्प्रागेवं नियवाह्यांर्द्धभागेन कालेन अहोसएव चित्तस्त्रेत्यदृशा
त्यागइत्यर्थः २१ २२ अनयारीत्यासा निमात्रपरिशेषलक्षणं पश्यंतीपदमासाद्यतदेवविपदादिवाधपरिशिष्टसत्तामात्रा
त्मकंकारणतत्वमितितद्भवस्थितिलक्षणांसुषुप्तपदं आलंब्येत्यर्थः २३ एतेनषष्ठसप्तमभूमिके सदेहावस्थे ततः

प्रतिभातंततस्तेजोनिमेषार्द्धविचार्यसि: अहोवभूवचतदानतमोनप्रकाशकं तावस्थामथासाद्यमनसात
मनस्तरणं मनागपिप्रस्फुरितं निमेषार्द्धादृशातयत् २० ततोगसंविदंस्वस्थांस्प्रतिभासमुपागतां सद्योजात
शिशुज्ञानसमानकलनामलं निमेषार्द्धार्द्धभागेनकालेनकलनांप्रभुः अहोचित्तस्त्रेत्यदृशांस्पंदशक्तिर्निवा
निलः पश्यंतीपदमासाद्यसत्तामात्रात्मकंततः सुषुप्तपदमालंब्यतस्थौगिरिरिवाचलः ततःसुषुप्तसंस्था
नंस्थित्वास्थित्वाविभुर्मनाक् सुषुप्तेस्थैर्यमासाद्यतुर्यरूपमुपाययौ २४ निरानंदोपिसानंदः सच्चासच्चापितत्
त्वसः आसीन्नकिंचित्किंचिन्नप्रकाशंक्तिमिरंयथा २५ अचिन्मयंचिन्मयंचनेतिनेतियदुच्यते अतस्तत्संव
भूवासौयद्गिरामप्यगोचरा २६ तदसौसुसमंस्फारंपदंपरमपावनं सर्वभावांतरगतमभूत्सर्वविवर्जितं २७ यद्
स्यवादिनामाशून्यंब्रह्मब्रह्मविदांवर विज्ञानमात्रंविज्ञानविदांपरमलंपदं २८

साक्षिसदेकरसप्रेनिरतिशयाखंडाविर्भाविनू प्रारब्धशेषेणसहासतिसहात्मक प्रतिभासनाशेविदेहकैवल्यावाप्तिंदर्श
यतितूर्यरूपमिति २४ ततःकिमासीदितिचतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह निरानंदइत्यादिना विषयानंदशून्योपिस्वरूपेणाव
मानंदः स्वातिरिक्तसत्ताशून्योपिसद्रूपइत्येवं सर्वयोज्यंयच्यानकंदृशा तिमिरमेवप्रकाशस्तद्वत् २५ चेत्याभावादचिन्मयं

पर्यवसायितया २८
[illegible]

स्वतःश्रीदेवचिन्मयं १६७ सर्ववादिभिर्नानाविक

येनक्रमेणसंप्राप्तोवीतहव्योविदेहतां प्राणवातेसमालेव्यसक्रमोत्रनिरूप्यते एवंवक्ष्यमाणक्रमेणतारमत्युच्चैः स्वरंप्र
णवंशनैः दैर्घ्यापादनेनोच्चारयन्सन् मननैषणाप्रशांतिक्रमेणप्राप्तषष्ठसप्तमभूमिकोभूत्वा अंतःस्वाहृदिब्रह्मकलित
वान् प्राप्तवान् १ यतिः सन्यासी वीतहव्यः ॐमित्येतदक्षरमिदंसर्वंतस्योपव्याख्यानंभूतंभवद्भविष्यदितिसर्वमोंकारएवय
च्चान्यत्त्रिकालातीतंतदप्योंकारएवेतिमांडुक्यश्रुतिदर्शितक्रमेण अकारोकारमकाराख्यमात्राभिरर्द्धमात्रयाच कल्पितेन
स्थूलसूक्ष्माव्याकृततुरीयलक्षणपादभेनप्रणवंसंस्मरेत् पंचीकरणोक्तेनविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतलक्षणानांतुर्येप्रपंच

श्रीवसिष्ठउवाच एवंकलितवानंतः प्रशांतमननैषणः शनैरुच्चारयंस्वाङ्गंप्रणवंप्राप्तभूमिका १ मात्रात्रिपाद
भेदेनप्रणवंसंस्मरंस्यतिः अध्यारोपापवादेनस्वरूपंसुक्ष्मवपं सबाह्याभ्यंतराभावान्स्थूलान्सूक्ष्मतरानपि त्रै
लोक्यसंभवान्सम्यक् संकल्पाकल्पकल्पितान् तिष्ठन्नक्षुभिताकारस्त्रिंतामणिरिवात्मनि संपूर्णइवशीतांशुर्वि
श्रांतइवमंदरः कुंभकारगृहेचक्रंसंरोधितमिवभ्रमात् अंभोधिरिवसंपूर्णमितितस्कारनिर्मलः ५ शांततेजस्त
मःपुंजंविगतार्केंदुतारकं अधूमाभ्ररजःस्वच्छमनंतंशरदीवखंसहप्राणवपर्यंतदीर्घनिःस्वनतंतुना जहाविद्रि
यतन्मात्रजालंगंधमिवानिलः ७ ततोजडैतमोमात्रप्रतिभातमिवांबरे उन्मेषत्सस्फुरद्रूपंप्राज्ञःकोपवलंयया ८

गदितस्थानोबहिःप्रज्ञइत्यादिश्रुत्युक्तदिशा अध्यारोपेणनांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंनोभयतःप्रज्ञंनप्रज्ञानघनमित्याद्यपवादेनच
स्थूलसूक्ष्मकारणरूपानपिसबाह्याभ्यंतरान्भागांस्त्यक्त्वासुक्ष्मवपुर्यत्स्वरूपंदृश्यप्रपंचोपशमंशिवंशांतमद्वैतंचतुर्थंमन्यं
तेसआत्मासविज्ञेयइतिश्रुत्युक्तेतुर्येतत्रात्मनितिष्ठन्प्रणवपर्यंतंदीर्घनिःस्वननितंतुनासहइंद्रियमतन्मात्रजालंजहाविति
षष्ठेनसंबंधः २ ३ ४ भ्रमाद्भ्रमणात्संरोधितेसतिकुंभकारगृहेचक्रमिवाक्षुभिताकारः ५ तेजस्तमसोर्युगपच्छांतत्वप्रसिद्धेर
भ्रतोपमेयं ६ प्रणवस्यपर्यंतोभागस्तल्लक्षणेनदीर्घनिःस्वनतंतुनासहजहावित्यादिः सर्वस्थूलसूक्ष्मेतरानपित्यक्त्वास्वस्थवप्रपं

वा०टी० परिणामिति तिष्ठते सति अपरिणामिनी तिष्ठीर्षस्थां तेहेमतं पमवत् ३ सर्वदेहव्यापिनां प्राणानां हृद्युपसंसमाहारमाहत
उप० सेतितस्य अासव: प्राणा: देहदुमस्थां तस्यां तत्रवामस्यानं त्यक्तासूक्ष्मसर्गानी ईं प्रति अापयु: देहदुमांतस्थंस्तनीडं साक्षाबहि
२४१ रापपुरितितुनव्या स्थेयं नतस्य प्राणा उल्का मल्लत्रेव समवलीयं तेवुत्सेवसन् वृक्षा प्रोतीत्यादिस्मृतिविरोधाययत्न: सक्रमवासे
नानाशेनो क्रमणेवीज प्रयोजनपोट भावाच्चेतिविहगायंतो विहमवदीचरंत: लोहितादित्वात्वपषु यत्रेभ्य: उल्मुका: शिला
इव ५ इतितु पंचम्यामाहु तावाय: प्रकृत्यवचसो भवंतद्याध्यापेशत्कारिपेशसो मात्रामपादायेत्यादिस्मुलातरंतरप्रतिपत्तौ रंह

तस्मिंस्ततापशांतेहिपरांनिवृतिमागते पय: कणाइवांभोधोस्वेपदं परिणामिति २ तथैवतिष्ठन्नि: स्पंद: सकायो
म्लानिमाययो अंतर्बिरसनांप्राप्यमार्गार्णवं तिपसवत् ३ तद्देहदुमांतस्थं त्यक्ता हृन्नीडमाययु: प्रोडीयविहगायं
241 तायंत्रोन्मुक्ता इवासव: ४ भूतेष्वेवप्रतिष्ठानिभृतानिसकलान्यलं मांसास्थियंत्रदेहस्तुवनावनितलेवसत् ५ चि
दर्णवप्रतिष्ठाश्चिद्भूतवो धातुषुस्थिता स्वेस्वरूपेस्थितं सर्वमुनाउपशमंगते ६ एवातेकथितराम विचारशतशालि
नी विश्रांतिर्वीतरागस्य प्रत्ययेनांविवेचय ७ एवंप्रकारयाचाप्यधिविचारणयेद्धया तत्वमालोक्यतत्सारमातिष्ठोति

तिपरिपक्क: प्रक्रमनिरूपणाभ्यामितिवादरायणोक्तन्यायाच्च पूर्वजन्मानुष्ठिताग्निहोत्रादिकर्मसंभवाप्पुरुशब्दवाच्यसो
माज्यपय: प्रभृतिभूतमात्रासहितस्यैव लिंगस्य चंद्रमंडलात्कृतस्यभोगांते आकाशादिक्रमेण पृथ्व्यांव्रीहियव पुरुषयो
षित्तुप्रवेशेन पुरुषाकारता प्राप्स्यवगमात्तासांभूतमात्राणां कारणानुप्रशयात् भूतेष्वेवनिसकला निप्राणादिनामांत
षोडश कलासहितानियस्तु पितृमातृमलय: स्थूलतरांश: सतत्रैवास्थितइत्याहमांसेत् ५ चित् लिंगे बिंबेनाजीव चित्
स्वबिंबभूते चिदर्णवेप्रविष्टेवधातवस्त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्याधातुषुसोपादानेषु ६ उपसंहरतीतिषेति ७ चा
व्यां रमणीयभावाताग्ग्गणवचनादितिङीष् ८ २४१

प्राशिकलंकानां शैवानां शिवमतस्थानामितिपाठे स एवार्थः १९ तत् आत्मनो विद्यामात्मानलोकेति निषेधविषये षष्ठी छांद
शी नैरात्म्यं क्षणिकविज्ञानसंतानः स हि स्थापितेन मामसमानो नास्त्येवेति नैरात्म्यं तादृशात्मनां सौत्रांतिकवैभाषिकाणां माध्यमिका
नां चिदवित्यध्यमशून्यमात्रं तद्वादिनां सुसमचेतसां जीवन्मुक्तानां निरवशेषपूर्णं शून्यवादिभिरुपक्रम्य सर्ववादिभिरुपसंहारस्त
यो परिच्छेदापरिच्छेदत्वाभ्यां परमावधिताउत्तरेषां तु आंतरालिकमताम् उभयमिश्रता तारतम्यवैचित्र्येणेत्स्यानीपि तिद्योतनापेतिवो ध्यं २०
पत्र १ सर्वस्य तत्त्वं सार्वं इदृशं यत् सत् असौ सत् तद्भूत्वा स्थित इत्यर्थः २१ यत् अनुत्तमनिष्पंदसमं पतनि क्रियं व्योपि जन्मादिक्रियास त्वा

प्रत्यषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनां शिवः शिवमतस्थानां कालः कालैकवादिनां १९ आत्मा आत्मनस्तद्विदृषां
नैरात्म्यं तादृशात्मनां मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसां २० यत् सर्वशास्त्रसिद्धांतो यत् सर्वहृदयानुगं यत् सर्वं सर्वगं
सार्वं यत्तत् तत् सदसौ स्थितः २१ यदनुत्तमनिस्पंदं दीपात्तेजसामपि स्वानुभूत्येकमात्रं यत्तत् तत्सदसौ स्थितः २२ यद्
कं चाप्यनेकं च जनारंजनारंजनरंजनं यत् सर्वं चाप्यसर्वं च यत्तत्तत्सदसौ स्थितः अजमजरमनाद्यमेकमेकं पदममलं
सकलं च निःकलं च स्थित इति सदा नभः स्वरूपादपि विमलस्थितेरीश्वरः त्वगेन २५ मोक्षोपायेषूप० शो वीतहव्य
निर्वाणोपदेशः सर्गः ८७ श्रीवशिष्ठ उवाच। प्राप्य संसृति सीमांतं दुःखाब्धेः परमागतः वीतहव्यः शशामैवम
पुनर्मननेमुनिः १ [illegible]
ततोपि कूटस्थमित्यर्थः तेजसामपिमासकतपेतिशेषः यत्स्वानुभूत्येकमात्रं यत् तत् प्रसिद्धं सत् १२ तदसाविति प्राग्वत् स्वस
वांतिरूपइति उक्तक्रमेण भुक्तदृशानभः स्वरूपादपि निर्मलं स्थितिः सत् अजमजरमनाद्येके अमलं निष्कलं पदं भूत्वा स्थि
तः वक्तृदृशात् तत्त्वेन ईश्वरः सन् स्वकार्यभेदैरनेकैः सकलं च भूता स्थित इत्यर्थः २५ इति श्रीवाशिष्ठता० प्रशे उप० णेसप्ता
शीतितमः सर्गः ८७॥ वीतहव्यविमुक्तेन प्राणानां हृदि संक्षयः वर्ण्यते देह कलानां कारणे लयः एवमुक्तरीत्या अयुम

एवंरामंसमाधायकृतमर्थमाह अधिगतेति सकलकर्मादिमलेभ्यस्तत्प्रयुक्तेंद्रियविकारेभ्यो देहत्रयोपाधिभ्यस्तत्प्रयुक्तप्रियसं॰
वा॰टी॰ उप॰ २४२ गादिभ्यश्चापेतः विवेकी सर्वीतहव्यः चिरंचित्तस्थ्यानुष्ठानेः श्रवणमनन निदिध्यासनसाक्षात्कारसमाधिभूमिकाभ्यासैरंतः॰
स्वंहृदि अनुसरणेनाभिमुखीकृतंस्वभावभूतममलंअनंतंमोक्षपदंसप्राप्तवानित्यर्थः २६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उप॰णि
अष्टाशीतितमः सर्गः ८८ अनिर्वाणशांतमोहानांनभोगत्वादिसिद्धिषुस्वापदाश्वैरध्यव्यवतन्नन्नोस्त्यात्रकीत्यते आत्मानं॰

अधिगतपरमार्थः क्षीणरागादिदोषाः सकलमलविकारोपाधिसंगाद्यपेतः चिरमनुसृतमंतं स्वस्वभावंविवेकी
पदममलमनंतंप्राप्तवान्शांतशोकः २६ मोक्षोपायेषु उप॰णि वीतहव्यविश्रांतिस्सर्गः ८८ श्रीवसिष्ठउ॰ वीतह
व्यवदालानंनीत्वाविदितवेद्यतां वीतरागभयोद्धेगास्तिष्ठएवसर्वदा १ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि विजहारयथासुखं वी
तहव्योवीतशोकस्तथाविहरराघव २ अन्येचराजमुनयोज्ञातज्ञेयामहाधियः यथावसन्सुखंराज्येत्वंतथैवालम
हासते ३ सुखदुःखक्रमैरात्मानंकदाचनगृह्यते सर्वोगोपिमहाबाहोकिंमुधापरिशोचसि ४ बहवोविदितात्मा
नोविहरंतीहभूतले नकेवलवशंयांतिदुःखस्यागमवानिव ५ स्वस्थोभवमवोदारः समोभवसुखीभव सर्वगस्त्वं
त्वमात्मैवनतवनास्तिपुनर्भवः ६ हर्षामर्षविकाराणांजीवन्मुक्तामहादृशाः नकेचनवशंयांतिमृगेंद्राः शिखिना
मिव ७ श्रीरामउवाच अनेनैवप्रसंगेनसंशयोयंममोदितः शरत्कालइवांभोदस्तन्मेत्वंतनुतांनय ८ जीवन्मुक्त
शरीराणांकथमात्मविदांवर शक्तयोनेहदृश्यंत आकाशगमनादिकाः ९ श्रीवसिष्ठउवाच आकाशगमना
दीनियामेतानिरघूद्वह प्रमाणिताः पदार्थानांसहजाः खलुशक्तयः १० ११
स्वैनीवद्योहरतेश्रुतिकायायनश्चनादिकमेता १२३४ अंगेतिसंबोधने ५ उदारः अंतःसर्वत्यागीशीलः ६७ शिखिनां
मयूराणां ८ शरीराणामित्युक्ते सतिप्रारब्धेवीतहव्यविद्याधरादिभोगइवमानस्यः संभवंत्येवेत्याशयः ९ प्रमाणिताः प्र
माणैरुपलब्धाः ताः अग्नेऊर्ध्वज्वलनमिवदेवयोनीनांस्वभावसिद्धाः १० ११

242

इदानीं भगवान्वसिष्ठः कृपातिशयेनोक्तोपमानवक्ष्यमाणग्रंथस्य चिरायुर्भिः सर्वदर्शिभिरस्मदादिभिः सर्वप्रकारैरस
कृतानां विचाराणां लोकशास्त्रश्रुतिभिस्तत्वपक्षपातिरेकाभ्यां च परीक्षाभूयोदर्शनस्य चिरकालस्य दृष्टिमवलंब्य ज्ञानप्रतिष्ठा
प्राप्तिरेव फलं नातः परं पुरुषैः संपाद्यमस्तीति निर्णीतमिति विश्वासदार्ढ्याय स्वपदे तद्दिशति त्रिभिः १० ११ १२ शातितः खंडितः
अशेषसंस्कारशेषेणाप्यनवशेषितश्चित्ताद्रिर्येन तथाविधो भूदिति शेषः १३ ननु वीतहव्येन स्वहृदि संकल्पमयं जगत्त

पदेन विपुलेनाशु भवते वर्णितं मया यदिदं वर्णयाम्यद्य वर्णयिष्यामि यच्च वा ९ त्रिकालदर्शिना नित्यं चिरं च
किल जीविता विचारितं च दृष्टं च मया तदखिलं स्वयं १० तदेतामलां दृष्टिमवलंब्य महामते ज्ञानमासाद्य
परं ज्ञानान्मुक्तिरखिलभ्यते ११ ज्ञानान्निर्दुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः १२
ज्ञानेन सकलामाशां विनिकृत्य समंततः शातिताशेषचित्ताद्रिर्वीतहव्यो मुनीश्वरः १३ वीतहव्यालिकासंवित्सं
कल्पजगतीगताः अनुभूतवती दृश्यमिदमेव चतुर्जगत् १४ वीतहव्यो मनोमात्रं मनोऽहं त्वमिमे चेंद्रियः मनोज
गदिदं कृत्स्नमन्यत्तानन्यतेत्युक्ते १५

अगणात्वं चानुभूतमित्युक्तं तज्जगदंतर्गतं स्वर्ग्यं प्रविश्य तत्र तत्पिंगलद्वारा तज्जगद्भ्रमतिष्ठत्स्वदेहोद्धारः कथं कृतः न
हि त्वाप्रकुहारे जीर्ण्यग्रन्थि धिष्ठ्वनं दृष्टमिति एमाशंक्याभिलिंगैरालक्ष्याह वीतहव्येति सा वीतहव्यालिकासंवित्सहृद
योपलक्षिते ब्रह्मणि इदमस्मदादिसाधारणमेव दृश्यं पंच संकल्पजगतीगतमनुभूतवती न पृथगित्यर्थः १४ इतश्च इदमे
व जगद्विषयं वीतहव्य इति ऐंद्रियः आत्मदाक्षिच्च दूराद्दिहरूपो वीतहव्यः अस्मदीयमनोमात्रं यतोऽस्मन्मन एवाहमि
वत्समिवभासते मन एवेदं कृत्स्नं जगत् तत्र केन हिं चित्प्राभेदेन तत्पुत्रा भिद्यंते न भिद्यंते वेत्यर्थः १५ ॥ ॥

वा०टी०
उप०
२४३

अर्थमयाश्रयः प्रयोजनोपजीवनं २२ अभावितश्शास्त्रोपि २३ मणिमंत्रादियुक्त्याइवआकाशगमनादि इत्थं सिद्धानी
तितत्तत्कालेप्रसिद्धोनियते : क्रमः ततश्चियति कल्पशादिभिरपिव्यर्थाकर्तुंनशक्यते २४ यातुदेवादीनांत्वतखेचर
त्वादिसिद्धिः एवंवस्तुस्वभावः अतएवसाउत्पत्तिमारभ्य यावज्जीवस्थायिनीत्याहनुजहात्येवेति २५ २६ २७ विषघोष
धादिद्रव्यशक्तिवदेवमणिमंत्रादिशक्तिरपिस्वस्वकार्यसमर्थेत्याहयथेति विषघ्नद्रव्यमणिमंत्रादिशक्त्योयथावि

नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः २२ यस्तुवाभावितात्मापि सिद्धि
जालानिवांछति समिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानसाधयतिक्रमात् २३ सिद्धानीत्यमिदंपुंसेवैत्वयंतियते : क्रमः आ
त्मादिभिः सुरवरैर्व्यर्थीकर्तुंनशक्यते २४ स्वभावएषवस्तूनांस्वतः सिद्धिर्हिनान्यतः नियतिंनजहात्येवशशांक
इवशीतलां २५ सर्वज्ञोपिविष्णुज्ञोपिमाधवोपिहरोपिच अन्यथानियतिंकर्तुंनशक्तःकश्चिदेवहि २६ द्रव्यकालकि
यामंत्रप्रयोगाणांस्वभावतः एतास्ताः शक्तयोरामयद्वोमगमनादिकं २७ यथाविषाणिनिघ्नंतिमदयंतिम
धूनिच वमयंतिचशुल्कानिमदनानिफलानिच २८ तथात्वभाववशतोद्रव्यकालक्रियाक्रमाः नियतंसाधयं
म२ त्यासुप्रयोगंयुक्त्योजिनाः २९ एतस्मान्मेतीतस्यतत्काविघस्पराघव आत्मज्ञानस्यनास्त्यत्रकर्तृताकर्तृताव
यः ३० द्रव्यदेशक्रियाकालयुक्तयः साधुसंविदः परमात्मपदप्राप्तौनोपकुर्वंतिकाश्चन ३१

षाणिनिघ्नंतिमधूनिनियथामदयंति यथाशुल्कानिमांसिकमधूनिमदनफलानिचास्वादितानिवमयंति उद्गिरणंकार
यंति २८ प्रयुज्यतइतिप्रयोगःसिद्धिजातंनियतमवश्यंपसाधयंतियुक्तैर्योगादिकुशलैः पुरुषैर्योगादिकुशलैः पुरुषैर्यो
जिनाः प्रयुक्ताः २९ एतस्माद्द्रव्यकालक्रियाक्रमलक्षणादिविद्याविषयात् समनीतस्यतत्काविघस्यबाधितात्ज्ञानस्य
अत्रनैगमनादिसिद्धिजालेकर्तृताकारणताअकर्तृताविरोधितावानास्तीत्यर्थः ३० यथाआत्मज्ञानस्यक्रियाफले

भो १

२४३

दनशक्तिर्नास्त्येवनेत्साहत्तलज्ञइतिकालेनचिरकालप्रयत्नेनद्रव्यकर्मभिर्यथाशास्त्रोक्तक्रमंयएवप्रयतेतेतस्यऊर्ध्वत्वंनभोगतिस्त २ =

नभोग मनादिक्रियासमंवस्तुत्वभावस्तत्रघोनिदेहत्वभावमसकादीनामपिनभोगतिशक्तेदर्शनादितिस्वाव: मंतवां

छितं ११ तर्हिमनुष्याणांयोगसिद्धानभोगमनादिप्राप्तिः कथंतत्राह अनात्मविदि ति मणेौषधादिद्रव्यशक्त्यामंत्रशक्त्या ९

योगाभ्यासादिक्रियाशक्त्यातत्परिपाककालशक्त्याचकदाचिदेवप्राप्नोति दृष्टांनार्थवाकालग्रहणंयथापिपीलिकाग्रीष्मा

नकालशक्त्यापक्षोद्गमात्नभोगतिंप्राप्नोतितद्वत् १२ १३ घनभोगत्वादिर्नविषय: अभिलाषयोग्यस्तुच्छत्वात् आत्मवा ९

तद्विचित्रंक्रियाजालंदृश्यतेगम्यतेपुनः रामवस्तुस्वभावोसौनतदात्मविदांमतं १२ अनात्मविद्युक्तोपिनभोवि

हरणादिकं द्रव्यकर्मक्रियाकालशक्त्याप्राप्नोतिराघव नात्मज्ञस्यैषविषयेआत्मज्ञोह्यात्मवान्स्वयं आत्मनात्मनिशं

तृप्तोनाविद्यामनुधावति येकेचनगताज्ञात्वा स्ताश्चिद्यामयाविदुः कथंतेषुविलातप्तस्यत्क्ताविद्योनिमज्जति अ

विद्यामपियेयुक्त्यासाधयतिसुखात्मिकां तेदह्यविद्यमयारावनत्वात्मज्ञास्तथाविधाः तत्वज्ञोवाथतत्वज्ञोय:का

लः द्रव्यकर्मभिः यथाक्रमंप्रयततेतस्योड्डित्वादिसिद्ध्यति १६ आत्मवानिहसर्वस्मादतीतोविगतैषणः आत्मन्येव

हिसंतुष्टेनकरोतिनचेहते १७ नतस्यार्थोनभोगत्वानिषिद्धानचभोगकैः नप्रभावेनभोभानैर्नाशामरणजीविते:

१८ नित्य तृप्तः प्रशांतात्मा वीतरागोविवासनः आकाशसदृशाकारस्तद्व आत्मनितिष्ठति अशंकितोपयानेनदुः

खेनचसुखेनच तृप्यत्यपगतासंगाजीवेनमरणेनच २० समदृः सादितेवांतः क्रमणेसप्रवस्तुना समेतविषम

दृष्टिमहितसुद्धि

नत्वब्धात्मा अविद्यांकंतुद्रुफले २३ २४ युत्तायोगाभ्यासादिश्रममहत्वेणतथाक्रमात्तथाविधाः १५ तर्हिकिंतत्वज्ञानां

तत्संपाद्यादिसिद्धति १६ १७ प्रभावेनसर्वाधिपत्यनिग्रहानुग्रहसामर्थ्यनिमानैः सोत्कर्षख्यापनार्थैः १८ १९ नित्याभाविकी

तृप्तिंनजहातिजीवनेन समेनस्वानुकूलेन विषयेणप्रतिकूलेन विषमेणप्रतिकूलेनापि प्रारब्धक्रमसंप्राप्तभोपदेशो ९

घतृणकाष्ठादिवस्तुना अर्चयन् अखंडाकारवृत्तिपुष्पैःपूजयन् २१ ॥ ॥ ॥

वा०टी० उप० २४४

साजीवन्मुक्तत नुः अधिष्ठानस्य शुद्धसंविन्मात्रमप्यत्रीतिष्ठति तस्य संविन्मात्रस्य छेदे केपि कृव्याद्यो न शक्ताः अच्छेद्योयमदा
ह्योयमक्लेद्योशोष्य एव चेति भगवद्वचनादिति भावः ४२ उपपत्यंतरं वक्तुं प्रतिजानीते आस्त्रीवति ४३ ४४ तथाहीति संबंधः
दृष्टः अरिद्विष्टयेन तथाविधं मतः अरिद्विष्प्रतिबिंबमिव द्वेषादिविकारं उपगच्छति दृष्टिमित्रं तु मनस्तदीयेहृदयप्रीतिबिंब
मिव सुहृद्धत्वमुपगच्छतीत्ययमर्थः सर्वैः स्वयं प्रत्यक्षमनेपतइत्यर्थः ४५ अतएव एकस्य रागद्वेषादिविकारं उपगच्छ
ति दृष्टी सूर्यत्वे अन्यस्यापिनदृश्यंतइत्याह रागेति पथिके उदासीनपुरुषे पादपे गिरौ च विषयेमनः अरागद्वेषं भवतीत्यर्थः

निःसक्तवासनो शुद्धसंवित्मात्रमपीतसा तन्मुक्तिष्ठति तच्छेदे शक्तानेरदिके चन ४२ अग्न्युपुत्तयाकयायोगीतनुच्छे
दादिविभ्रमैः नाक्रम्यते महाबाहो बहुवर्षशतैरपि चेतः पदार्थे पातेति यस्मिन्यस्मिन्यदायदा तन्मयं तस्मात्या
प्तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा तथाद्वष्टारि द्विष्मनो विकारमुपगच्छति दृष्टिमित्रं सुहृद्धत्वं स्वयमित्यनुभूयते रागद्वेष
विहीनेतु पथिके पादपे गिरौ भवत्यरागद्वेषं च स्वयमित्यनुभूयते पिष्टलोल्यमुपादत्ते दुर्भोज्येयाति निःस्पृहं वैर
स्येयाति कटु निःस्वयमित्यनुभूयते समसंविद्विलासात्मा येथदायतिदेहके हिंस्रचेतः पतत्याशु समनामितितत्त
दा ४८ समसंगविमुक्तत्वाच्छेदादेन प्रवर्तते पांथोव्यर्थपथिग्रामे यथा ग्रासीण कर्मतो ४९

४६ एवमन्वेतिनेषु भोज्यादिष्वपि प्रीत्युत्प्रीत्यो दासीन्यानि तद्गत गुणदोष तदुभयाभाव प्रतिबिंबनादेव मनसि प्रसिद्धानी
त्याशयेनाह पिष्टेति दुर्भोज्ये नीरसे निःस्पृहं स्पृहाभावं अर्थाभावे अव्ययीभावेरूपत्वं वैरस्य भावस्यापुपलक्षणमेतत् ४७
अस्त्वेवं प्रकृते किं तत्तत्राह समेति समो राग द्वेषवैषम्यशून्यो यः संविद्विलासस्तेन आत्मासंपन्न यपतिदेहके योगिश
रीरे यत् हिंस्राणां कृव्यादानां चेतः यदापि तति तत् तदा आशु तत्कालमेव योगिसविसमत्व प्रतिबिंबनाद्विसमतामेति
अतो न तत्कृतहिंसो क्तिरित्यर्थः तथा च हिंसाप्रतिष्ठा प्रत्युत पतंजलिना कंतत्सन्निधौ वैरत्याग इति ४८ हिंस्रोपि समस्य सम

प्र१

244

वीतहव्यस्यसिद्ध २

तत्कुतस्तत्राह २

३२ कुतोनसंभवतितत्राहसर्वेति ३३ निरिच्छोपितत्वविल्कौतुकाद्यततेचेत् तस्यभवंत्येवसिद्धिराइत्याशयेनाहयथेति ३४
यः कुतोनजातास्तत्राहवीतहव्येति सिद्धीच्छयानोपतितं ज्ञानेच्छेनेति ज्ञानेच्छयाउत्तरर्द्धप्रतिबंधादित्यर्थः ज्ञानेच्छयातु
तेनयतितत्मेवयथाअसौवनेज्ञानाभ्यासायप्रोत्थितः उद्यतइतिप्राग्वर्णितमेवेत्यर्थः ३५ ३६ सिद्धिविषयेज्ञानविषयेवाऽत्र
नुपरतस्यप्रयत्नस्यावश्यफलवत्ताऽसुत्तव्यवहारप्रकरणेविस्तरेणप्रपंचितेत्याह याः फलेति यच्छब्दोवीप्सितोद्रष्टव्यः

यस्येच्छाविद्यतेकाचित् ससिद्धिंसाधयत्फलं आलतस्यतुपूर्णस्यनेच्छासंभवतिक्वचित् ३२ सर्वेच्छाजालसंशांता
वात्मलाभोदयोहियः तच्चित्तज्ञकथंकस्मादिच्छासंजायतेनघ ३३ यथोदेतिचयस्येच्छासातथायततेनथा यथा
कालंतदाप्नोतिज्ञेवाप्यज्ञतरोपिवा ३४ वीतहव्येनयतितंनोज्ञानेच्छेनकिंचन ज्ञानेच्छयातुयतितंप्रोत्थितोसौयथाव
ने ३५ एवंकालक्रियाकर्मद्रव्ययुक्तिस्वभावताः यथेच्छमेवसिद्ध्यंतिसिद्धयःस्वाक्रमार्जिताः ३६ याः फलावलयो
येनसंप्राप्ताः सिद्धिनामिकाः तास्तेनाधिगताराम निजान्प्रयतनद्रुमात् ३७ सहितांनित्यप्राप्तानांतज्ज्ञाभावितात्मनां नाथ
इहितंसंप्राप्यातानांयकुर्वंतिसिद्धयः ३८ श्रीरामउवाच अयंमेसंशयोब्रह्मन् वीतहव्यस्यसातनुः क्व्यादेनैक
यंइतकाकथंछिन्नानभस्तले ३९ तदेववीतहव्योसौकथंचनगतः प्रभो विदेहमुक्ततांशीघ्रंयथाचदितिमेवद
४० श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यासौविच्छलितांसाधोवासनामलतंतुना सखड्गःखदशादारुभागिनीभवतीहसा ४१

संप्राप्तः द्रष्टपंतइतिशेषः ३८ इहितंसर्वाभिलषितंपरमप्रेमास्पदमात्मसुखमिति क्रियापंकादिक्लेदाभविशीर्णेत्यर्थः
३९ तदाभ्रप्रवेशकालएवइति एतत्प्रश्नद्वयोत्तरंयथातद्दद ४० तत्रप्रथमप्रश्नस्योत्तरंवक्तुंभूमिकांसूचयतियेति
भाववासनारूपेणरागादिमलदूषितेनतंतुनावलितादृढंवेष्टिताभवसेवदेहहृदभेदादिप्रयुक्तसखड्गःखदशाल
क्षणदाभाग ४१

इति अनयापुष्कलजलदइव न क्षियंते भ्रमितेरितइति व्युत्क्रमेणान्वयः ६१ चरमप्रसंसवृद्धो तत्स्माहृत्तरे देवेत्यादिना ज्ञातज्ञे
यं वस्त्वेये स्युयेस्तदृष्टापरिज्ञातात्मवर्तीवा ६२ स्वतंत्रा अपराधीनाः तस्य हन स्वाभ्रता भूत्वा इशिते आत्मायेषोसमवती
तिश्रुतिः ६३ स्वतंत्रमेवोपपादयति देवामिति प्राक्तनकर्मफलप्रदानोन्मुख ईश्वरो देवे कर्मप्राधान्यवाद्रे कर्माणि चतेषां
प्रारब्धशेषभोगाय प्रवृत्तं चेतान नियमयति नान्यथा प्रवर्तयितुमीष्टे ६४ काकतालीयवदाकस्मिकप्रारब्धोपनीतं॰

इति वर्षसहस्राणि देहा जगति योगिनां न क्षियंते न मियंते सजनवज्जलदा इव ६१ तेरेव वीतहव्योसौ स्मरणु किन्नो
प्रशांतिवान् देहमुत्सृज्य तत्वज्ञो ज्ञातज्ञेयवतांवर ६२ येहि विज्ञातविज्ञेया वीतरागा महाधियः विच्छिन्नग्रंथयः
सर्वेतिस्वतंत्रा तनौ स्थिताः ६३ देवं वा पि च कर्माणि प्राक्तनान्येहि कानिच वासना वा न तेषां तच्चेतो नियमयत्यलं ते
न तत्वविदांतात काकतालीयवत्मनः यद्यद्भावयति क्षिप्रं तत्तदाप्नु करोत्यलं काकतालीययोगेन वीतहव्यस्य संवि
दा स्वांप्रतं जीवितं वपुः तद्देवाशु स्थिरीकृतं ६६ यदा तु तस्य प्रतिभा वदेहोन्मुक्ततांगताः तदा विदेहमुक्तोभूत्तसो॰
स्त्रातंत्र्यसंस्थितिः ६७ विगतावासनमाशु चिपाशतामुपगतंमन आत्मनयोदितं यदभिवांछति तद्भवति क्षणात्
सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ६८ मोक्षोपायेषूप॰ णे सद्विलाससविचारोयोगोपदेशः सर्गः ८९ ॥

यद्यज्जीवनं मरणं वा ६५ ६६ यदा तु प्रारब्धसमाप्तौ प्रतिभा संवित् गता आभासितवती ६७ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति विगते
ति विपाशतामुपगतं अत एव वासनावासनस्वभावेनोदितं मनस्तदुपाधिर्जीव इत्यस्मात्सकलशक्तिमयः महेश्वरः शि॰
व एव स्वयं जात इत्यर्थः तथा चाहुः तुषेण बद्धो व्रीहिः स्यात्तुषाभावे तु तंडुलः पाशबद्धः सदाजीवः पाशमुक्तः ६८
इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोननवतितमः सर्गः ८९ ॥ ॥ ॥

245

योगी देहसमीपाद्यत्र गत्वा तत्तद्दोषाद्विमुक्तं यथा त्वज्जातं भवति तत्तद्दत्तु पाहिं सज्जां प्राप्नोति ५० इति एतस्मात्कारणाद्ध
यात् ५१ कथं छिन्नानुभूतले इति प्रश्नस्योत्तरमाह सर्वत्रेत्यादिना ५२ तर्हि पुर्यष्टकेष्वेव कथं तदुपलंभस्तत्राह योह्य
यमानेति तिष्ठवमानेन रत्नोपरिणामम हस्त्र विषमा तन्वी परिछिन्ना च सा परिदृश्यते असमाहितचित्तैरिति शेषः ५३
तेनवीत हव्यस्य पुर्यष्टकेन तत्वबोधसमाधिमांसमरूपया अविषयप्रभावं नीतया भूजलादिसंवित्या ननु निर्वि

इति हिंसैर्मृगव्याघ्रसिंहकीटसरीसृपैः न छिन्ना वीतहव्यस्य तनुर्भूततत्वशालिनी ५१ सर्वत्र विद्यते संवित्का
ष्ठलोष्ठोपलादिके सत्तासामान्यरूपेण संस्थिता म्रकवालवत् ५२ योह्यमाना तरला केवलं परिदृश्य
ते तन्वी पुर्यष्टकेष्वेव प्रतिबिंबे जलेष्विव ५३ तेन भूजलवाय्वग्निसंवित्त्या समरूपया निर्विकारं तनुर्नी
ता वीतहव्यस्य एवं च ५४ अन्यच्च शृणु मे राम स्पंदो नाशस्य कारणं विकारः स च चित्तोत्थो वातजो बाजगत्स्थि
तो ५५ प्राणानां प्राणने स्पंदस्तच्चं तो ते दृष्टसमाः यतः स्थिता धारणया तेनानष्टास्य सा तनुः ५६ स बाह्यं
भ्यंतरं स्पंदः चित्तजो वातजोऽथवा न यस्य विद्यते तस्य दूरस्थो प्रकृतिस्तयो ५७ स बाह्याभ्यंतरे शांते स्पंदे तलविदां
वर धातवः संस्थितिं देहे तत्त्यजंति कदाचन ५८ संशांते देहप्रस्पंदे चित्तवातभयेतया धातवो मे रवं स्थैर्यं
यांति संस्तंभितात्मनः ५९ तथा च दृश्यते लोके स्पंदशांतो दृढस्थितिः दारूणामिव धीराणां शवानामभ्वो

कारं सर्वकारस्थूलं च सम्भावं नीता अतो नाविकारं गतेत्यर्थः ५४ अन्यच्चेत्कं तरमपि शृणु तदेवाह स्पंद इत्यादिना ज
गत्स्थितो लोकव्यवहारे प्रसिद्ध इत्यर्थः ५५ तत्प्राणः देहदृष्टसमाहृष्टीभूताः यतो हेतोः स्थिता स्तेन तनुना ५६ बाह्यो
हस्तपादादिरभ्यंतरः प्राणादिस्तत्संहिते देहप्रकृतिरूढा दिलयः अपक्षयादि नष्ट ५७ धातवस्त्वागादयः स
स्थितिं एवं विस्थां ५८ भैरवं मे हसं बंधिमे रत्तुल्यमिति यावत् ५९ स्पंदयतीति स्पंदः प्राणः मांगानां इव अचोयता

ॐ ॐ

पंधीरं वाह्याभ्यंतरावा सद्दुःखदशाः शाम्यात् समस्वभावपूर्णानंदैकरसस्वात्मप्रतिष्ठायाः सकाशात् न प्रेङ्खुरंतिन
चालयंतितस्य चित्तं मृतं नष्टं विदुः १२ अयं सप्तवितस्तिमितो देहः प्रसिद्धोहं अयं तदतिरिक्तः सर्वो नाहं इतिचिंताभावना
यं न वीकरोति न परिछिन्नती तियावत् १३ वैरूप्यं सुरवं वैवर्ण्यं १४ लक्ष्मणो किमुपसंहरति एषइति १५ मनसां परमार्थ
ताम्नांत्यादृश्यमनयोगपत्तां सत्संसृष्टसत्त्वभावत्वं १६ कैश्चित्तद्यावहाराभासदर्शितिर्भिः १७ तदेवसत्वं जीवन्मुक्तमनः मैत्र्या

१ सुखदुःखदशा धीरं साम्यान्न प्रोद्धरंति यं निश्वासा इव शैलेंद्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः १२ अयं सोहमयं नाहमिति चितानरोत्त
मं खर्वीकरोति यन्नांतर्न ष्टं तस्य मनो विदुः १३ आपत्कार्पण्यमुत्साहो मदो मांद्यं महोत्सवः यं नयंति न वैरूप्यं
तस्य नष्टं विदुर्मनः १४ राघव साधो मनोनाशो न ष्टं चेतन्मनो भवेत् चित्तनाशद्दशा चैषा जीवन्मुक्तस्य विद्यते १५ मन
सा मृदुतां विद्धि यदा न स्पंदिता नघ चित्तनाशाभिधानं हि तदा सत्त्वमुदात्मकं १६ तस्य सत्त्वविलासस्य चित्तनाशस्य
राघव जीवन्मुक्तस्वभावस्यैके ष्वित्ताभिधा कृता १७ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तम वासनं भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जी
वन्मुक्तमनोनघ १८ व्याप्तं वासनया यत्स्यात् द्वयो जननमुक्तया जीवन्मुक्तमनः सत्तारामं मनस्त्वमुच्यते १९ संप्रते
वानुभूतत्वात् सत्त्वास्पातत्वसंयुतः सरूपो सौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते २० मैत्र्याद्यो प्य मुदिताः शशांक इव
दीप्तयः जीवन्मुक्तमनोनाशे सर्वदा सर्वथा स्थिताः २१ जीवन्मुक्तमनोनाशे सत्वनाम्नि हिमालये वसंत इव मंजर्यः
स्फुरंति गुणसंपदः २२ अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघूद्वह विदेहमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः २३

दिभिर्गुणैर्युक्तं भवति १८ वासनया ब्रह्माकारवासनया सत्वनाम्नाव्यवह्रियते १९ संप्रतिव्युत्थानकाले प्रतिभासतोऽनुभू
तत्वात्सरूपः साकार इव सात्त्वस्य सन्मात्रस्वभावस्यात्मा चतलसंयुतो देहादिपरिछेदः मस्पृशन्मननीयाभावात् मनोनाशश्च
सावित्यर्थः अनेन सत्त्वानाशस्य कीदृशी तिप्रश्नांशः समाहितः २० अतएव मैत्र्यादिगुणा अपि प्रतिभासतस्तत्रोपपन्ना हृ इ

२४६

246

३ मैत्र्यादिगुणसंपन्नस्तथा निष्कलंगतः द्विविधः चित्तनाशोऽत्रविस्तरेणोपवर्ण्यते अस्वंगतप्रायंमर्जितवीजवदं
कुरशत्तया अस्तंगतप्रतिभासत स्तुनास्तंगतमित्यर्थः १ इतित्वया किंकिमभिप्रायेंडक्त २ अस्तंगतेवाधितेसतिकस्य
किंवाधितस्य उत्तअधिष्ठानस्य क्व वा किंचिदाभासे उत्तविंवचितिस्फुरंति नहिवाधितायामगतस्यानघामस्भूमेर्वा
शेतोयाधुर्यपिविनत्वादयोगुणाः संभवंति नवातद्भासकं किंचिदस्तीतिभावः ३ सरूपः स्फटिकमितिंगतत्वप्रतिविंवे

श्रीवसिष्ठउवाच यदाह्यस्तंगतप्रायं जातंचित्तंविचारतः तदाद्वितीतरूपस्य जातामैत्र्यादयोगुणाः श्रीरा
मउवाच विचाराभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेंतर्हितेमुने मैत्र्यादयोगुणाजाता इत्युक्तं किंत्वयाप्रभो २ ब्रह्मरूपेंतंगते
चित्तेकस्यमैत्र्यादयोगुणाः क्व वा परिस्फुरंतीति वदमेवदतांवर ३ श्रीवसिष्ठउ० द्विविधश्चित्तनाशोऽस्तिस्व
रूपोरूपएवच जीवन्मुक्तःसरूपः स्यादरूपोदेहमुक्तिजः चित्तसत्तेहदुःखायचित्तनाशः सुखायतु चित्त
सत्तांक्षयंनीत्वाचित्तनाशमुपानयेत् ५ तामसैर्वासनाजालेर्व्याप्तंयज्जन्मकारणं विद्यमानंमनोविद्धितद्दुः
खायैवकेवलं ६ प्राक्तनंगुणसंभारंममेतिवहुमन्यते यत्तुचिन्मतत्वहं दुःखितंजीवउच्यते ७ विद्यमानंमनो
यावद्दुःखक्षयंकुतः मनस्यस्तंगतेजंतोसंसारोंतमुपागतः ८ दुःखमूलमवष्टंभमस्मिन्नेवविनिश्चिलं वि
द्यमानोमनोविद्धिदुःखदत्तवनांकुरं ९ श्रीरामउ० नष्टंकस्यमनोव्रह्मन्नष्टंवा कीदृशंभवेत् कीदृशश्चा
स्यनाशः स्यात्सत्तानाशस्यकीदृशी १० श्रीवसिष्ठउ० चेतसः कथितासत्तामयारघुकुलोद्वह अस्यनाशमि

रूपांतरभ्रमाभासवत्प्रतिभाससमानतद्रूपसहित तद्रूपरहितस्त्र ४ ५ चित्तसत्तातर्हिकीदृशीनामाहत्तामसैरितिनामसैः
अवाधिताज्ञानप्रभवैः ६ प्राक्तनमनाद्यध्यासं सिद्धंदेहेंद्रियविषयदिगुणसंभारंधर्मंजातं आत्मसंसर्गाध्यासान्ममेत्यभिम
न्यते ७ ८ अभिन्नजजंतावेववासनाप्ररोहजालेरवष्टंभदृढप्रतिष्ठितं विद्यमानंमनः मनदुःखतरोर्मूलंविद्धि

दानीत्वं शृणु प्रश्नविदांवर

खदत्तवनस्य अंकुरस्य प्ररोहायेस्मात्तथाविधं

किंलक्षणाः १०

कु

वा॰ टी॰ उ॰ प॰ विघ्नेर्मंजरितेप्रसंजातमंजरीके उद्दिशाखाग्रंथितनीरदामेघा एवपल्लवास्तामूहरितादिवर्णानियस्मिन् चंद्रार्कस्तु
हरणलक्षणे २ स्म्यकेर्विकासरम्भरणीये कुम्भेदंतुरं उन्नतदंते प्रहताशवस्थितं २ लोकभेदान्चतुर्दशविधे प्रत्येकमनं
नैर्भृतिजालेरूपजीवितं ३ इहेशं जगत्कानने आक्रम्य वासनाप्रताने सर्वतः संवेष्ट्य कृतजालकं यथास्यात्तथास्थितायाः
संसृतिः जीवसंसरणं तद्रूपलतायास्तद्वीकाद्वारावीजतलतायाः ४ जरामरणान्येवपर्वाणि कांडग्रंथयोयस्याः पर्वशः
वः अकारांतोपिपक्वविदग्धमोहाएवसेवकजलांजलयोयस्याः ५ वीजंपरंपराचतुष्टयप्रश्नः ६ ७ अंतर्लिंगदेहेलीनानि

विघ्नमंजरितोपांतनीलनीरदपल्लवं सर्वेर्तुरम्यचंद्रार्कगणारम्यकंदंतुरं २ सप्ताब्धिवापिवलितंसस्वच्छतमनोहरं
चतुर्दशविधानंतभूतजातोपजीवितं ३ जगत्काननमाक्रम्य स्थितायाः कृतजालकं व्रसन्संसृतिमृद्वीकालतायाः
विततावृते ४ जरामरणपर्वायाः सुखदुःखफलावलेः प्रकटमूलमाल्यालापामोहशोकजलांजलेः ५ किंवीजम
यवीजस्यतस्यकिंवीजमुच्यते अथतस्यापिकिंवीजंवीजंतस्यापिकिंभवेत् ६ सर्वमेतत्समासेननपुनर्वोधवृद्धये ॥
सिद्धयेज्ञानसारस्यवदमेवदतांवर ७ श्रीवशिष्ठ॰ अंतर्लीनघनारंभशुभाशुभमहांकुरं संसृतिव्रततेर्वीजंश
रीरंविद्धिराघव ८ शाखाप्रतानगहनाफलपल्लवशालिनी तेनेयंभवतीस्फीताशरदीववसुंधरा ९ भावाभाव
दशाकोशं दुःखरत्नसमुद्गकं वीजमस्यशरीरस्यचित्तमाशावशानुगं १० चित्तादिदंसमुदेतुद्भवेः सदसदसज्जाग
जालकं यथाचैतत्स्वयंत्वप्रसंभ्रमेष्वनुभूते ११ यथागंधर्वसंकल्पात्पुरमेवहिचेतसः सवातायनमाकारभा
प्रछिन्नानिप्रछन्नाविघनारंभाविविचित्रानंतकार्यारंभकाणिशुभाशुभकर्माण्येवमहांतः अंकुरायस्मिन् ८ इयंसंसृतिव्रततेि
स्तेनतादृशाशरीरेणस्फीताअभिवृद्धाभवति वसुंधरासस्यसंपदेतिशेषः ९ तस्यकिंवीजमुच्यते इतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाहभा
वेतिभावोविघायाउपचयः आभावस्तदपक्षः आशायाःवशंसत् अनुगंभूत्वभूतं १० सत्वर्तमानंअसत् अतीतानागतंचेत्य

प॰ १

सत्वंप्रतिभासिकंमनः २५ नकिंचिदपिदृश्यंपयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेत्युतेत्यर्थः २५उ
क्तमेवप्रपंचयति निगुणाइत्यादिना २६ २७ सत्ताभावः असत्ताअभावः २८ रजोमिश्चिषासूर्यज्योतिषाचरहिते
न २९ आस्पदंप्रतिष्ठा ३० अजडात्मकमेवसन् सुप्तमिवोन्मेषादिक्रियारहितं अतः नवोविदेहमुक्ताः तस्मिन्पदेगलि
तः प्रातिभासिकचित्तलवोपि येषांतथाविधाविधाः सततंतस्मिन्पदेगलितः प्रातिभासिकचित्तलवोपियेषांतथावि

समग्राग्रग्रणाधारमपिसत्यंप्रलीणस्तत्रयते विदेहमुक्तेविमलेपदेपरमपावने २५ विदेहमुक्तविषयेतस्मिन्स
त्तयात्मके चित्तनाशविरूपाख्येन किंचिदपिविद्यते २५ नगुणानागुणास्तत्र यतेश्रीनश्रीनंलोलता नचोदयोना
स्तमयोनहर्षामर्षसंविदः २६ नतेजोनतमःकिंचिन्नसंध्यादिनिरात्रयः नदिशोनच्चनाकाशोनाधोतानर्थरूप
ता २७ नवासनानरचनानेहानीहेनरंजना नसजानातिवासत्तानचसाध्यंहितत्पदं २८ अतमस्तेजसाव्योम्ना
वितीरश्चकवायुना तत्समंशारदव्योम्नेनिःसंधोनारजेरिचया २९ येहिपारंगताबुद्धेःसंसाराडंबरस्फच तेषांत
दास्पदंस्फारंपवनानामिवांबरं ३० संशांतदुःखमजडात्मकमेवसुप्तमानंदमंथरमपंतरजस्तमोयत् आकाश
कोशतनवोमहांतस्तस्मिन्पदेगलितचित्तलवा वसंति ३१ इतिमो॰ पू॰ प्र॰ चित्तोपदेशविचारयोगोनामोपदेशः
सर्गः ९ ॰ श्रीसो परमाकाशकोन्नादिरूपलोकांतरद्रुमं तारकापुष्पशबलंदेवासुरविहंगमं १

मउवाच १ धाः संततस्तस्मिन्पदेवसंति उप पुनराव्रत्ता स्थिराभवंतीत्यर्थः ३१ इतिश्रीवाता॰ श्रो॰ ॰ प्र॰ चित्तोपदेशविचारयोगोनामोप देशः
संसृतिवृत्तेनवीजंशरीरंतस्यमानसं प्राणस्पंदोवासनावत्तद्बीजइतिवर्णिते ब्रह्मणधत्तेचतुर्दशभुवनाकारेजगतिप्र नव
सृतायाजीवसंसारलालनायावीजपरंपरावधिंमलोच्छेदोपायजिज्ञासयाप्रष्टुकामोरामः प्रथमंजगद्वृक्षत्वेनवर्णयितिप तितमः
रमेत्यादिना परमाकाशकोशस्यनिर्विशेषकलणोद्विविदवरोधकत्वाद्व्याकृतेरूपनिलोकांतरा ख सर्गः
९० १

वा॰टी॰ उ॰ २५८

प्राणपरिस्पंदवासनानांचोदनेः रागातिशयेनोद्भावनैरसंविदः मुह्यन्तीमरुछांयथाकुर्वंतितथानकरोतिचेत् अथवापरि
स्पंदवर्जनेप्राणानांपरिस्पंदेः स्पंदवर्जनैर्वासनानांचोदनैरसंविदनोच्छूनीतायुक्तमस्त्वापतिसूत्यांकरोषिचेत्तर्हि
भवान् अजः जन्मादिसर्वविकारशून्योमुक्तएवासीत्यर्थः २५ आलूनाः खंडिताः विशीर्णाः जर्जरिताश्चजन्मनजीवका
येन २५ योगशास्त्रोक्तैः सद्गुरुसंप्रधायादिसिद्धयुक्तिकल्पितैस्तदुपायाभ्यासप्रयोगैः २६ प्राणसंरोधनफलमेवप्रसंश
ति २७ चित्तस्पदीजांतरर्वाणयित् प्रतिजानीतेज्ञानवृद्धिरितिप्रकटितांसम्यगुपदिशंस्त्वपचानुभूतां २८ वासनामिरा

तस्मात्प्राणपरिस्पंदैर्वासनाचोदनैस्तथा नोचेत्संविदमुच्छूनांकरोषितदजोभवान् २५ संविदुच्छूनताचित्तंवि
कृतेनेदमाततं अनर्थतालमालूनविशीर्णजनजीवकं योगिनश्चित्तसौस्थ्यर्थंकुर्वंतिप्राणरोधनं प्राणा
यामैस्तथाध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः चित्तोपशांतिफलदंपरमंसाम्यकारणं सुभगंसंविदः स्वास्थ्यंप्राण
संरोधनंविदुः २७ ज्ञानवृद्धिः प्रकटितामनुभूतांचराघव चित्तस्यासक्तिमपरांवासनाजीवितांशृणु २८ दृढ
भावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणं यदादानंपदार्थस्यवासनासाप्रकीर्तिता २९ भावितस्तीव्रसंवेगादात्मनायत्त
देवसः भवत्याशुमहाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ३० तादृग्रूपोहिपुरुषोवासनाविवशीकृतः यत्पश्यतितत्तत्
जीवितांउज्जीवितां २८ तत्रादौवासनास्वरूपमाह दृढेति प्राक्तनाद्दृढभावनयादेहादिष्वर्थानामहमममेत्यादिरूपसंस्कारा
न्मनायत् आदानंचेत्यक्तपूर्वापरविचारणंभवतितदासावासयतिदेहादिभावेनात्मानंभावयतीतिव्युत्पत्त्यावासनाप्रकीर्ति
तेत्यर्थः तथाचपूर्वापरविचारवतांजीवन्मुक्तानांदेहादिसंस्कारेणनवासना विरोधिविचारात्कंदितत्वेनतेषांदेहादिभावे
नवासयितुमशक्यत्वादितिभावः २९ अन्यानात्मनस्तुविरोधाभावात्तीव्रसंवेगेनभावनादार्ढ्येनदेहादिभावेवासयितुंश

किंचनात्रासंभावनायुक्तासर्वस्यजगतो हैरण्यगर्भत्तोविकारमात्रत्वस्यसर्वश्रुतिपुराणप्रसिद्धत्वादित्याहदिदमिति
२३ अथतस्यापिकिंबीजमितित्ततीयप्रश्नस्योत्तरमा हइति दृश्याभाववासना २४ आधमुपपादयति यदेतिसंवेद
नमयचिद्विकारप्रायं २५ शिरासरणयोज्ञसप्तविसरसूनाडीमार्गास्तेषांकोटरेछिद्रे असंवित्तिवीहसंवेदनसंस्कारो
न्नवोधस्तद्वशात् २६ हैरण्यगर्भचित्तोजगदाकारभावोपिसमष्टिप्राणस्पंदनप्रयुक्तएवेतिखचित्स्पंदइहर्षांतेनल

यदिदंकिंचिदाभोगिजागतंदृश्यतांगतं रूपंतच्चेतसःस्फारंघटादित्वंमृदोयथा २३ द्वेबीजेचित्तवृक्षस्य
वत्तिव्रततिधारिणा एकंप्राणपरिस्पंदोद्वितीयंदृढभावना २४ यदाप्रस्पंदतेप्राणोनाडीसंस्पर्शनोद्यतः त
दासंवेदनमयंचित्तमाशुप्रजायते २५ यदानस्पंदतेप्राणःशिरासरणिकोटरे असंवित्तिवशात्तेन चित्तमेतन्न
जायते २६ प्राणस्पंदनमेवेदं चित्तद्वारेणदृश्यते जगन्नामागतंव्योम्निनीलत्वादिववीहगं २७ प्राणस्पंद
नसुप्ताचतत्क्रांतिःशांतिरुच्यते प्राणःसंस्पंदनात्संविद्यातिवीरवचोदिता २८ संवित्सरतिदेहेषुप्राणस्पं
दप्रबोधिता चक्रावर्तैरिगणाथुवीटकरताडिता ॥ २९ सतीसर्वगतासंवित्प्राणस्पंदनबोध्यते सूक्ष्मात्
सूक्ष्मतराकारागंधलेखेववायुना ३० संवित्संरोधनंश्रेयः परमंविद्धिराघव कारणंकमणीयत्रत्तामस्त
त्रनविद्यते ३१ संवित्समुदितैवाशुयातिसंवेद्यमाद्रात् संवेदनादनंतानिततोदुःखानिचेतसः ३२ संसुप्तांतरे
बोधायसंवित्त्वंतिष्ठतेयदा लब्धंभवतिलब्धव्यंतदातदमलंपदं ३३
स्तदइत्याह प्राणेतिदृश्यतेलक्ष्यते २७ एवंसमष्टिप्राणस्पंदनविषयेसप्ताउपरतात्तस्यष्टिवत्तःशांतिःनिष्क्रियंतेवशांतिः
जगत्प्रलयोमोक्षोवाडवंतइत्यर्थः २८ २९ ३० संविदःसंरोधनंमाविर्निमयत्नःक्षोभकारणस्यप्राणस्पंदस्यआक
मप्राणायामेन ३१ किमर्थंसंरोधःसंविदक्रियाकारणसमुदयकोद्यतसंवेद्यंवासंविपायप्रतिआदरात्रागाघातिप्रत्न

भ्यासायामे १

245

वा० टी० उप० २५६

देहांते प्रारब्धक्षये तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इति श्रुतेरिति भावः ४७ ननु वासनाकल्पबीजांत राश्चितोदयः किं न स्यात्तत्राह द्वे इति ४८ चेतसः जन्मनेरते मिथः मिलिते कारणं नैकमिलयोः यथा पयकाष्ठेन जला गीकरणे जलाशयो घटश्च मिलितो कारणं नैकैकं तद्वत् ४९ घनावासनार्गकैव आयस्य बलात् कृत्य पुनर्जननकारिणी नेत्यर्थः बीजं तस्यापि किं भवेदिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरम् अनवस्थापरिहरन्नाह बीजांकरवदिति एते प्राणस्पंदनवासने वा सनेतिलेषु तैलवत्परस्परांतः स्थिते तथा वीजांकुरन्यायेन कालाकांत्तिक्रमे परस्परे कारणे इति परेणान्वयः ५० एवं

सत्वरूपपरिप्राप्त चित्तास्ते ज्ञानपारगाः अचित्ता इति कथ्यंते देहांते व्योमरूपिणः ४७ द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पंदनवासने एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ४८ मिथः कारणमेते हि बीजे जन्मनि चेतसः जलांगीकरणे राम जलाशयघटाविव घनावासनया यस्य पुनर्जननकारिणी बीजांकुरवदेते हि संस्थिते ति लेतैलवत् ५० अविनाभाविनी नित्यं कालाकांत्तिक्रमे तथा सर्वमुत्पाद्यते तेन चित्तकः संविदात्मकः ५१ यथा प्राणेंद्रियानंदपवनावुभौ चित्तस्यात्मादिकेसाङ्गि ये ते वा सनेतदा ५२ आमोदपुष्पवत्तैलतिलवच्च व्यव स्थिते वासनावशतः प्राणस्पंदस्तेन च वासना जायते चित्तबीजस्य तेन बीजांकुरक्रमः वासनो त्तवमानत्वात् सं विन्न्यस्तोभकर्मणा प्राणस्पंदं बोधयति तेन चित्तं प्रजायते प्राणस्पंदनधर्मित्वात् स्पंदते स्वच्छहृदणुः ५५

चित्तस्यापि तदुभयं प्रति इंद्रियस्वरूप खादिकं च प्रतिकारणतास्तीत्याह सर्वमिति ५१ यथाक्रमं प्राणांतत इंद्रियाली तत्तस्तत्प्रयुक्तमानंदमिति सर्वमित्यर्थः एवं एवं पि भुक्तस्य विषयानंदस्य तात्कालिकजीवनलक्षणस्य पवनस्पंदस्य च वासनालेनापि चित्तोत्पादकत्वमस्तीत्याह आनंदपवनाविति पदा आनंदपवनाउभौ वासनेसंपन्नेन तद्वासाङ्गे मिलिता चित्तस्योत्पादिके इत्यन्वयः ५२ अतः परस्पराश्रयत्वं परस्परहेतुत्वं चानयोरुपपन्नमिति नानवस्थादोषप्रसक्तिरि

उ८ ७८ [illegible] रसेनरागेण ५० ३=

तद्वासनो यस्यापितं जगद्रूपं सर्वे ३२ त्यक्तपूर्वापरविचारणमित्यस्य व्यावर्त्यमाह असम्यगित्यादिना ३३ सैव चित्तमित्तभा वेनवासनाप्रयुक्ताउत्पत्तिविनाशयेनाह असम्यगिति ३४ ३५ अतएव वासनानाशाच्चित्त स्यात्यलक्षणमुक्तिरित्याह य देति नवास्यते नसत्तां प्राप्यते ३६ ३७ आकोशेयप्रभिव भिव अंतः चिति चित्तं नजायते ३८ ३९ कल्पनापायु कलिः समर्पणाय अयोग्यं ४१ इदानीमचित्ततां लक्षयति यदिति अभावनं चात्मा परिस्मरणं निरोधयोगमास्थाय सर्वदृश्यपमार्जनलक्षणस्य अ वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहातितत् भ्रांतेपश्यंति दुर्दृष्टि सर्वमेदवगाद्वि ३२ असम्यग्ज्ञानवानेवभवत्याधि परिप्लुतः अंतस्थया वासनया विशेषेणवशीकृतः ३३ असम्यग्दर्शनं यस्मादनात्मन्यात्मभावनं यदवस्तुनि वस्तु त्वंतच्चित्तं विद्धि राघव ३४ दृढाभ्यासपदार्थैकवासनादतिचंचलं चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणं यदान वासितेकिंचिद्ध्येयोपादेयरूपियत स्थीयतेसकलं त्यक्त्वा तदाचित्तं नजायते अवासनत्वात्सततं यदानमनुते मनः अमनस्तातदोदेति परमोपशमप्रदा ३९ यदा किंचिन्न संवित्तौ स्फुरत्यभ्रमिवांबरे तदापद्ममिवाकाशे चित्तमंतर्न जायते यदानभाव्यते भावः क्वचिज्जगति वस्तुनि तदाहृदंबरे शून्ये कथं चित्तं प्रजायते एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्त स्य राघव यद्भावनं वस्तुनोंतर्वस्तुत्वेन रसेनच ४० नकिंचित्कल्पनायोग्यं दृश्यं भावयतस्तत: आकाशकोश स्वच्छस्य कुतश्चितोदयो भवेत् ४१ यदभावनमास्थाय यद [illegible] भावस्यभावनं यद्यथावस्तुदर्शित्वं तदचित्त त्वमुच्यते ४२ सर्वमंतः परित्यज्य शीतलाशयवर्तियत् वृत्तिस्थमपितच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतं ४३ वासनायास्त ध्यानाद्वागायस्यन विद्यते तस्य चित्तमचित्तत्वं गतं सत्वं तदुच्यते ४४ घनानवासनायस्य पुनर्जननकारिणी जीवन्मु क्तः सस्तत्वस्थ उक्तक्रमवदास्थितः ४५ भ्रष्टबीजोपमा येवापुनर्नजननवर्जिता वासनारसनिहीनाजीवन्मुक्ताहि भावस्य यत्संपादकं परमार्थात्मदर्शनाविर्भूतस्वरूपं तदित्यर्थः ४२ जगद्धिजीवन्मुक्तानां सत्तिके चित्तमप्यमवि चित्तत्वं तत्राह स

स्ववेदनं स्वसंकल्पात्संविदो यत्र वर्तते ६८ जगज्जालमनोभाति तादिदं रघुनंदन यथा बालस्य वेतालः स्वसंकल्पो भवेदवेत् २=

चार्थी तथाशयः यथा स्वप्ने मे ते आत्मनो मरणे देशांतरा मत्कारयोगेनो बजगत्संवेद्यसंविदस्तथेत्युत्तरत्रान्वयः

वा०टी० ६८ यत्र यस्यां विवेकदशायां स्वतत्त्वदर्शनं वर्तते तत्स्वप्रसंवेदनमपि स्वसंकल्पादि जन्यतया स्वप्नवदेव महाद्युस्ववे

उप० दनं विवेकविचारदयोवा परमार्थतः संभवतीति ६९ स्वसंकल्पोद्भवात् भ्रमात् ७० चंद्रार्करश्मीनां वातायनप्रविष्टानां

२५० दंडाकारतातद्

तरेभ्रमतस्तरे एवाकारता च भवेत्तथा ७१ दुर्ज्ञानि

संवित्स्फुरंति संकल्पात्संवेद्यं पश्यति स्वतः स्वप्ने यथात्ममरणं तथा देशांतरस्थितिः स्वचमत्कारयोगेन सं

वेद्यसंविदस्तथा ७० प्रसृपत्त्वे यथा स्थाणोः संवेद्यसंविदस्तथा यथा चंद्रार्करश्मीनां दंडडत्तारस्यता यथा ७२ य

250 थानोस्याचलस्पंदः संवेद्यसंविदस्तथा एतान्मिथ्या हि दुर्ज्ञानिं सम्यग्ज्ञानाद्विलीयते ७२ रज्ज्वामिव भुजंगत्वं

स्वीदुत्वं स्वीसुताद्धिवच अज्ञेवसंवित्रिजग त्संवेद्यं नान्यदस्त्यलं ७३ इत्यंतर्निश्चयोदेवः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बु

धाः पूर्वं दृष्टमदृष्टं वापदत्वाः प्रतिभासते ७४ संविदस्तत्प्रयत्नेन मार्जनीयं विजानता तदमार्जनमानेनेहिमो

हात्संसारतां गतं ७५ तन्मार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यनुभूयते संवेदनमनंताय दुःखाय जनतात्मने ७६

असंवित्तिरजाड्यस्या सुखाया जननात्मने अजडो गलितानंदस्त्यक्तसंवेदनो भव ७७ ॥ ॥

भ्रांतिज्ञानं विलीयते बाधते ७२ स्त्री द्विताति दोषदर्शनाद्विव सम्यग्ज्ञानं तदिकीदृशं तदाह अज्ञैवेति ७३

तेन संमार्जनं नीयं दर्शयति पूर्वमिति ७४ महतासंसारतां संगतः सर्वं धर्मात्मनः ७५ संवेद्यं वेद्यदर्शनं जननात्मने जन्मादिरूपाय

दुःखाय ७६ असंवित्तिर्वेद्यादर्शनं अजाड्यं चिदेकरसस्वभावप्रतिष्ठिता अजननात्मने नित्यात्मस्वरूपायय तो भवति अ २५०

तत्त्वमपि सक्तसंवेदनः सन् अजडः गलितः एकरसीभूतः परमानंदो भवेत्यर्थः ७७ ॥

[illegible]

॥ रिति द्वयो स्तत्कार्यं चित्तस्य च ताश इत्यर्थः चित्वमेव वस्तवे

५६ अतः एकस्मिं अतयोः क्षीणो इति प्राणे क्रमुपपन्नमित्याहतयो रिति द्वयोस्तत्कार्यं चित्तस्य च ताश इत्यर्थः चित्वमेव वस्तवे

५६ अतः एकस्मिं अतयोः सुखदुःखेत्यादिना सुखदुःखाकुलमननेतदेवस्य शरीर मेवशारी

नवरायिं तस्य वासनाइदृशंवित्त विक्षेपादुन्मूलनमाहसुखेत्यादिना सुखदुःखा कुलमननेतदेवस्यशरीर मेवशारी

रकं ५७ ५८ क्षयमानीता वासनाइदृशं चित्तवृत्तं क्षणेनप्रयातयतीतिपरेणान्वयः ५८ तदेवचित्तवात्यारजः पुंजत्वेनरू

पयन्तस्यपवननिरोधाद्विवप्राणस्पंदनिरोधात्प्रविलयंदर्शयतिपांडुरीकृत्येत्यादिना पांडुरीकृतेत्यादि विशेषणानिस्त्रे

धादिना उभयत्रपो ज्यानि आशा दिश उपचारात् स्मावंत स्त्रस्य गिनमाच्छादितमखिलंदर्शनपूर्णीचेद्रूपं सर्वजन नेत्रे

संवेदंबोधयंस्तेन चित्तवालः प्रजायते रवेर्वासनाप्राणस्पंदौ हेतस्य कारणं ५९ तयोरेकक्षयेनाशो द्वयो

रिक्तस्यराघव सुखदुःखमनुस्पंदंशारीरकरहत्पलं कार्यपञ्जरबिताकारं वृत्तिवृततिवेष्टितं तस्मा क्रमाद्धि

वलितं रागरोगवकालयं ५८ अज्ञानमूलंसुदृढं लीनेंद्रियविहंगमं वासनाक्षमानीता चित्तवृक्ष क्षणेन हि ५९ प्रया

तपतिवातोघः कालः पक्वफलंयथा पांडुरीकृतसर्वाशं स्थगिना द्विलदर्शनं ६० विलोलजलदाकारमज्ञानाच

करोत्येतत् तस्मात्त्रणलवव्याप्तं संभाक्तिशारीरकं ६१ स्फुरत्तनुतनुक्षुद्धं सुखमुक्ताव नंप्रति अंतःस्थितमहा

लोकमपरूपत्स्वविलीयते ६२ पवन स्पंदरोधान्विराम चित्तरजः क्षणात् वासनाप्राणपवनेस्पंदयोरनयोर्द्वयोः॥

तर संवद्यंबीजमित्युक्तं स्फुरैतोयतसात्तः हृत्पिंसंवेद्यमायेव प्राणस्पंदैर्थवासना उदेतितस्मात्संवेद्यंकल्पितेबीजमे

नयोः संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दवासने समूलंनश्यतः क्षीप्रंमूलछेदादिवद्रुमः संविदं विद्धि संवेद्यवीजं धी

रतया विया ६६ नसंभवतिसंवेद्यंतेलहीनन्तिलोयथा नवहिर्नांतरे किंचित्संवेद्यं विद्यतेकचित् ६७

चयेन ६० अवकरउत्करः स्तंभप्रायंशरीरकंप्रसिद्धं वाल्पास्थानंचयस्य ६१ स्फुरद्भिस्तनुतनु छिद्रैलत्या त्येदितिभेदेवास्मा

यो ते अक्षुद्धं सर्वछिद्रउल्लवनंप्रतिसुखे अनायासदृक्त अंतःस्थितं महालोकं ब्रह्मसारालोकं च अपरूपतइस्समतमंइदृशं

चिदात्मात्वात्मन: स्वयमेव मिथ्याभूतं बंधमोक्षं कल्प   ह्निा ८८ कदा कदमत्स्यि तं तदाह यदेति संकल्पसंकल्प पुनः पुनः
वा॰टी॰ संकल्पं कृत्वात्तसांकल्पिकं वपुः स्वरूपं यदा विंदते तदा ८९ अंतः   त्मतत्वं वेत्तीति वित् परूपस त्वयं स्वमोक्षं नय ति
उप॰ २५१ हीति हृद्गनुभवप्रसिद्धो ९० तर्हि इदानीमेषसर्वेषां संवित्स्वात्मभावनया स्वरूपं स्वैरं कुतो नायातीत्यत्राह नेति भवंतीति भवंतो
रामादयस्तद्भूमिकाम्य अग्रतायाति चिरादपि तं वपुर्नायाति ९१ अतएवास्य देवगंधर्वादयः कल्पितावेषानवास्तवाइत्याह
देवइति आघया आदिसिद्ध्या विलासिन्यात्वमायया ९२ अतएवास्यदेवगंधर्वयथामायावीत: आत्मानं वह्निमिवदर्शयतीति

यदा संकल्प   संकल्पसंवित्त्वं विंदते वपुः तदास्य जन्म जालस्य सैव गच्छति बीजतां जनयित्वात्मनात्मानं मोह
यित्वा पुनः पुनः स्वयं मोक्षं नयत्यंतः संवित्तां विद्धि राघव ९० यदेव भावयत्येषा तदेव भवति क्षणात् न भवद्भूमिका
अमुतासमायाति चिरपद्रुः ९१ देवो नासौ सुरो रक्षो यक्षः किन्नरो जनः आत्मैवाद्यविलासिन्या जगन्नाड्यं प्रकल्पति
वं ध्यात्मानं स्वदित्वाचकोशकारक्रमिर्यथा चिरात्केवलितामेति स्वयं संवित्स्वभावतः ९३ जगज्जलधिजालानां सं
विज्जलमलं गता एवैवाएवं दिक्चक्रं स्फुरत्यप्यादित्वं गता ९४ द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः इत्य
स्यावीचयः प्रोक्ताः संवित्सलिलसंततेः ९५ संविन्मात्रं जगत्सर्वं द्वितीयं नास्ति कल्पना इत्येव सम्यग्ज्ञानेन सं
विद्गच्छति नान्यतां ९६ यद्धि न विद्यते किंचित्स्पंदतेन न वेपते त्वात्मन्येवास्य तियाति संविन्नोतिव्यतेत दा ९७
अन्याख्या: संविदो राम सन्मात्रं बीजमुच्यते संविन्मात्रादुदेत्येषां प्राकाश्यमिव तेजसः ९८

ह्रदित्यात्स्ववधोत्ति ९३ अलिंपर्यास्निंगता संविदेव जगज्जलधिजालानां जलं अएवं दिक्चक्रं दिङ्मंडल   मेयाधेवक्रमघादि
तां पर्वतादिभावं राघवगता ९४ ९५ नान्यतामन्यनत्मता महत्पतामित्यर्थः ९६ कदास्योसम्यग्ज्ञानं भवति तत्राह यदेति किं
चिद्वलनं स्पंदः सम्यक्कंपनं वेपनमिति भेदः ९७ एवं परिशेषाध्यपरिशेषतासंविदंतः करणप्रतिबिंबसंविदिति आतृणाम्रो
त्विारयन्नग्नि विस्फुलिंगन्यायेनदीतं भूतांसन्मात्ररूपांब्रससंविदं दर्शयति अन्यतिरणा   प्रतिबिंबसंवितम्

य॰ असंवेद्योपि त्वतः प्रबुद्धात्मा रसरचत्वं भवसि नान्य॰ जाड्यत्यागे संवेदनपरिशेषः संवेदनपरित्यागे जाड्यपरिशेषो ।
नाश्रवरूपभावी त्वं जडः असंवित्तिश्चेति विरुद्धस्वभावद्वयक॰ कथं भवतीति प्रश्नः विरोधमेव स्फुटीकृत्य दर्शयति असंभावितेति ७८
सत्यतया बाह्यार्थवेदनं संविदिति व्युत्पत्तेः बाधितार्थाभासव्यवहाराभासं दर्शयन्नपि वन्मुक्तो जीवः सर्वत्र वर्तमानविषयेष्वन
वस्थितास्थः कुत्रचित् अतीतानागतविषये च वासनाक्षयात् विश्रान्तास्थः इति न किंचित् एवंविधस्तद्भूतिदं तं शंकाश्लोकेष्व
दत्संविदित्युते त्वञ्च सुखप्रकाश चिदेकरसपूर्णत्वात् अजड एवेत्यर्थः ७९ संविच्छब्दस्य उक्ता व्युत्पत्तिं दर्शयन् तमेव समर्थयति

असंवेद्यप्रबुद्धात्मा यस्तु सत्वं रघूद्वह ॥ श्रीराम उवाच ॥ अजडस्याप्यसंवित्तिः कीदृशी भवति प्रभो ॥ असंवित्तौ च जाड्यं
तत्कथं चाविनिवर्त्तते ॥ श्रीवशिष्ठ उ॰ ॥ सर्वत्रानवस्थास्थो विश्रान्तास्थो न कुत्रचित् ॥ जीवो न विंदते किंचित् संवेद
जडो हि सः ॥ संविद्वस्तुदशालंब सा यस्येह न विद्यते ॥ सोऽसंविद् जड इत्युक्तः कुर्वन् कार्यशतान्यपि ॥ ८० ॥ संवेद्येन हृदाकाशे
ग्रामनगापि न विद्यते ॥ यस्यासावजडासंवित् जीवन्मुक्तश्च कथ्यते ॥ यदा न भावयते किंचित् न वासनतया मनः ॥ बालमू
कादिविज्ञानमिव च स्थीयते स्थिरं ॥ तदाजाड्यविनिर्मुक्तं संवेदनमाततं ॥ आश्रितं भवति प्राज्ञ यस्माज्ज्योनलिप्य
ते ८३ समस्तवासनात्यागी निर्विकल्पसमाधिनः ॥ नीलत्वमिव रत्नात्स्फार आनंदः संप्रवर्त्तते योगिनस्तत्र तिष्ठ
तिसंवेदनसमं विदः ॥ तन्मयत्वादनाद्यंतं तद्रूपं तद्विलीयते ॥ ८५ ॥ गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् पतितेन स उच्यते अजडो
ऋ१ गलितानंदः स्वप्ने संवेदनः सुखी ॥ ८६ ॥ राताद्दृष्टिमवष्टभ्य कथयायत्नचेष्टया ॥ तरद्भः खांबुधेः पारमपारगुणसागरः ॥

संविद्दिनी वस्तुदशा सत्यत्वबुद्धा चित्ते बाला यो लिंगं न मेव संविदुच्यत इत्यर्थः एतेन सर्वत्रानवस्थास्थ इति पदस्य तात्पर्यं द
र्शितं ८० विश्रान्तास्थो न कुत्रचिदित्यस्यापि अतीतविषयेष्वपि तद्भावं तद्वदाह संवेद्येनेति हृदाकाशे बुद्धेः ८१
अनागतविषयेऽपि तस्य तद्भावं दर्शयति ८२ ८३ शंकासमाधाय प्रकृतं समर्थयन्नाह समस्तेति ८४ न तत्पाकारसंवेदनाभो
वेपित्रह्लाकारवृत्तिरूपसंवेदनं समाधावपि दुर्वारमपि कथमसंवित्त्वं तत्राह तन्मयत्वादिति अनाद्यंतं अपरिच्छिन्नब्रह्मा

श्री १

सतासदूर्मिताापि यत्र धर्मधर्मिविभागवल्लयार्थं ---- पदयो भवति सएव पुरुषार्थः सा धनसमर्थत्वात्पुमान्

वा० टी० अन्यस्तु त्विति प्राप इति भावः २१ तदेव परमपुरुषार्थतां दर्शयितुं प्रशंसा -- इत्यादिना २३ तत्र तस्मिन् अत्यग्रये अ

उप० ४ ध्यस्त्वात्स्वदं ते इन्द्रियप्रीतिं जनयति स्वाद्वादिधेयानंदसमुद्रस्तस्मादेव प्रकटत्वं सतां स्फुरतीति २४ यस्माद स्वादुत्व

२५२ ता अपि विषया साधोगात्सदं तेन तस्मात्कारणात्तचिदाकाशस्य पदं स्वरूपं सर्वेषां स्वादुजातीनामानंदानां प्रियाणां मध्ये अ

त्यन्त अस्वादनमानंदरूपं प्रियतमं चेत्यर्थः २५ तस्मिन्नेक आनंदाघे वल्लिमानिःसृता निजायंते अनंदनजाता निजीवंती

सत्तालपयातियत्र निर्विकारं च तिष्ठति भूयो नाव नित्विन्दुः खेत त्रलब्धः पुरः पुमान् २१ तद्धेतु स्सर्वहेतूनां त

स्य हेतुर्न विद्यते संसारं सर्वसाराणां तस्मात्सारं न विद्यते २२ तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः इमा १

स्ता प्रतिबिंबंति सरसीव तटद्रुमाः २३ सर्वभावाद्य तत्रस्वदं तेत्वादुत्वा रिचे घड्रसा इव जिह्वायाः प्रकटत्वं प्र

यांति च २४ तस्माद्दुच्चर तस्यापि चिदाकाशस्यैव पदं सर्वेषां स्वादुजातीनामत्तमास्वादनं च तत् २५ जाय

ते वर्तते चैव वर्द्धते स्वार्पयते तथा तिष्ठति च गलंतीह तत्रांगजगतां गणाः २६ तत्र अक्षुराणां ह्वानां तत्र स्थुल

घीयसां तत्रतस्थूलं स्थूलविष्ठानांमणीयस्तदणीयसां २७ द्वीयसां दवियंतदं तिकानां तदंतिकां कनीयसां

तत्र कनीयस्त ज्येष्ठं ज्यायसामपि २८ तेजसामपि तत्तेजस्तमसामपि तत्तमः वस्तुनामपि तद्वस्तु दिशामप्यंग दिक्परा

२९ तत्र किंचिच्च किंचिच्च किंचित्तत्तद स्तिवचनास्ति च तत्तद्रूपमद्रूपं च तत्तदस्ति न चास्ति च ३०

आनंदं प्रवर्त्य मिशंविशंतीति मुमुक्षु जन्मादिकारणत्वलक्षणसमन्वयं दर्शयति जायते इति वर्तते अस्तिस्वरूपते वि

परिणामेन तिष्ठत्यपक्षयोन्मुखाः श्रुतोजन्मादि त्रयग्रहणांषष्ठभावविकारोपलक्षणमित्याशयः २६ गुरुत्व आदि

वैचित्र्यस्यापि तदेव निर्वाहक मित्याशयेनाह तत्रेति द्वितीया तत्तद्वीघ्रसि पूर्वपराः २७ दवीयसां दूरतमं दूरशब्द

द्वियसुतास्थूलदूरत्वादिनायणादिपरलोपः पूर्वस्येण एक्त्रराववर्पुवात्पया कन प्रशस्य ज्येष्ठयोर्ज्यादेशः २८ २९ २५२

[illegible]

[illegible] ३ [illegible]

सन्मात्रमित्युक्ते अथ कैपा सामर्थ्ये लक्षणं घटपटादिति निर्षं व्यावहारिकसत्वमेव तद्बीजं दर्शितमिति भ्रांतिमाभूदिति तद्वि

लक्षणं दर्शयितुं सत्ताद्वैविध्यमाह द्वे रूपे इत्यादिना ९९ घटत्वपटत्वाद्यपेक्षया सत्ता घपा धपप्रार्थक्रियाभेदेषु त्वद्रूपयोगपता

लक्षणः व्यावहारिकसत्ता विशेषाकारेत्याशयः १०० सामान्येन सर्वजगदधिष्ठानता लक्षयोनसाधारणभावेनैव १०१

पदं वस्तुतत्वं १०२ व्यावहारिकसत्वं तु न वाङ्मनसमित्याह रूपमिति यत्तस्माद्धटलोहितपंककपालचूर्णधूल्याद्यवस्थाभ्यसंबं

धेनानुवर्तमानं तथा दृश्यते अतः सत्यं न संभवतीत्यर्थः १०३ सर्वास्वस्थानुगतं तु सद्रूपं न तथेत्याह एव स्वरूपमिति नापि च वि

स्मृतिमित्यनेन तत्स्यतदा स्फुरद्रूपतया नित्यचिदेकरसता दर्शिता १०४ अतीतानागतेष्वपीति व्यवहारदर्शना द्वर्तमानकाल

द्वे रूपे तत्र सत्ताया एकं नानाप्रतिस्थितं द्वितीयमेकरूपं तु विभागोयं तयोः शृणु ९९ घटतापटता चैवत्वं तामत्तेति

कल्प्यते सत्तारूपविभागेन यत्तन्नानाकृतिस्थितं १०० विभागं तु परित्यज्य सत्तैकात्मतया ततं सामान्येनैव सत्ताया

रूपमेवमुदाहृतं १ विशेषांशं परित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकं एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः २ रूपं नाना

कृतित्वेन सत्ताया न कदाचन आद्यं संभवति तस्मादेतद्वस्तुकं ३ एकरूपं तु यद्रूपं सत्तायां विमलात्मकं न कदाचन

तद्घातिनाशं नापि च विस्मृतिं ४ कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेयमित्यपि विभागकलनोत्पत्ता सन्मात्रैकपरो भव

५ कालसत्तात्वस्य तच्च प्रोन्मुक्तकलनासती यद्यप्युत्तमसद्रूपा तथाप्येषा न वास्तवी ६ विभागकलनोत्पत्ता वि

भिन्नपददायिनी नानाताकारणं ह्येतत्कथं पावनं भवेत् ७ सत्तासामान्यमेवैकं भावयत्सकलं वपुः परिरएपि

रानंदी तिष्ठ भरितद्विभरः ८ सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदेश्वरः सैवास्य बीजं तायाता ततएव प्रवर्तते ९

सत्तासामान्यपर्यंते यत्तत्कलनयोज्झितं पदमाद्यमनाद्यं तं तस्य बीजं न विद्यते १०

एव सर्वबन्धनां सत्तेति केचित् अवयवानामेवपुंजी भूयावयव्याकारेणस्फुरणात् कलाः अवयवाएव परमाणुरूपा जग

त्सतोन्यपरे अवयविष्वप्यनुगता जातिरूपा सत्तेत्यपरे एवमन्येप्यन्यथा स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण कल्पयंति तत्कल्पितां विभागक

चितन चिंतनीयादीनां संविदधीन सिद्धकत्वं दर्श ------ चेतनं तत्संविदेवया चिंतासापि संविदेवसंवित्वकस्या
वा०टी० सर्वस्येत्यर्थः ८ उपायांतरमाह वासनेति चकारात्मनोनाशेच ------ क्रमसोएवोक्तेभ्यः सुगमः नेत्याह एवोक्तेभ्य इ९
उप० ति असुकरत्वमुपपादयितुं परस्पराधीनतामाह यावदिति ११ एवं तत्वज्ञानेनापि सह परस्पराश्रयतां अनयोरस्तीत्याह यावा
२५३ वदिति १२ १३ १४ कस्तर्हि तत्सिद्धावुपाय इतिचेद्वैराग्यपूर्वकं सहैवतत्रय शास्त्रोक्तदोषैः प्रतिक्षणाभ्यास इत्याह तस्मा

पञ्चिंतयसिपदार्थ्यतिष्ठत्सिकरोषिच तत्रतत्रास्थितासंवित्संविदेवतदेवसा ८ वासनासंपरित्यागेयदियत्नंकरो
षिचत्तनेशिथिलतांयाति सर्वाधिव्याधयः क्षणात् ९ पूर्वैरपिस्तुप्रयत्नेभ्यो विषमोयंहिसंस्मृतः दुःसाध्योवासना
त्यागः सुमेरून्मूलनादपि १० यावद्विलीनंनमनो नतावद्वासनाक्षयः नक्षीणावासनायावच्चित्तंनशाम्यति ११ याव
न्नतत्वविज्ञानंतावच्चित्तशमः कुतः यावन्नचित्तोपशमोनतावत्तत्ववेदनं १२ यावन्नवासनानाशस्तावत्तत्वागमः कु
तः यावन्नतत्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयः १३ तत्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच मिथः कारणतांगत्वा दुःसा
ध्यानिस्थितान्यतः १४ तस्माद्राघवयत्नेन पौरुषेणविवेकिना भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत् १५ सर्व
एतेसमंयावन्नस्वभ्यस्तामुहुर्मुहुः तावन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैः १६ वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशामहामते
समकालंचिराभ्यस्ताभवंतिफलदामुने १७ एकैकशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरमप्यलं तन्नसिद्धिंप्रयच्छंतिमंत्राः संका
लिताइव १८ चिरकालोपरचिता अप्येतेसुधियापिच एकशः परमप्रेतुंनशक्ताः सैनिकाइव १९ सममुद्योग
मानीताः संतरात्तेहिधीमता संसाराब्धिंनिकृंततिजलान्यद्रितटानिव २० वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशाप्रयत्नतः

दितिए समंयुगपत् समाशतैर्वर्षशितैः १६ १७ संकालितामूर्छ्याद्याद्रिमंत्रसाध्याः १८ उपरचिताः सेवाद्भिर्वावशीकृ
तविकार्यउद्योजिताः परंशत्रुंपरमात्मानंच अभिमुखतयाएतुंगंतुं सैनिकाः सेनामबाइव १९ जनानिप्राकालमामि
लितानि २० नलिप्यतेअलेपकेस्वभावेस्याप्यस्यासि २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २५३

253

यथाउपाया स्थिर्वर्तमानसा मिथ्येभविष्यं तिलष्टं तथा कुरु २१ आत्मनस्तत्वे पारमार्थिकरूपं तदेव तस्य अवगतो सात्त्वादन्भवे
सति च ततः उपशांतिं नाधमेति अतस्त्वं यदा अवगतवितैकतत्व रूपो भवसि तत्तदेव चिराय अपुनरावृत्तये भवभयमुक्त
परमपदस्वरूप एव वासीत्यर्थः २२ इति वा॰ ता॰ मो॰ उ॰ प्र॰ एकनवतितमः सर्गः ९१ उक्तो स्थितिभेदेषु यत्नं गौरवलाघवे वा
सनादिद्वयज्ञातसम्पायउदीर्यते एतानि तानि पूर्वोक्तानि संसृतिवृत्ततेर्दहारी निर्वीजानि लघोक्तानि तेषां कतमस्य उपायस्य प्र
यो जेनानिरस्तपरमंपदं प्राप्य यत इत्यर्थः अथ वा एतानि सन्निहितानि अथास्या संविदे रामसन्मात्रं वीजं मुच्यते इत्या
दिनाया तिभूमिका भेद रूपाणि मोक्षवीजानि त्वयोक्तानि तेषु कतमस्य प्रयोगेण आशु आप्यते न १ तत्र प्रथमव्याख्यानुशी
रामसर्वप्रयत्नेन तस्मिन् परमपावने पदे स्थितिमुपायासि यथा कुरु तत्त्वानघ २१ तदमलमजरं तदात्मतत्वं तदवगता
म॰ उ॰ वा॰ च॰ २ वुपशांतचेतः अवगतविगतैकतत्वरूपो भव भवमुक्तपदाश्रित चिराय २२ इति मो॰ वा॰ उ॰ संसृतिवीजविचार्योपदे
देशः सर्गः ९ श्रीरामः एतानि तानि प्रोक्तानि त्वयावीजानि मानद कतमस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते पदं १ वशिष्ठउवाच एते- च २
षां दुःखवीजानां प्रोक्तं यद्यन्मयोत्तरं तस्यतस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदं २ सत्तासामान्यकोटिस्थे द्रागित्येव पदं यदि
चो रूपयाप्रयत्नेन वलादन्तपवासनां ३ स्थितिं वध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यत्तया लिकां क्षणे स्मिन्नेव तत्साधु पदमा
साद्यसि यत्नं ४ सत्तासामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमंग चेत् तत्किंचिद्विधिकेनेह यत्नेनाप्राप्यते पदं ५ संवित्तत्वे कृतध्या
नाद्यदितिष्ठसि चानघ तदल्पाधिकेनाद्वैरासाद्यते तत्पदं ६ संवेद्येकेवले ध्यानं न संभवति राघव सर्वत्रसंवाभेददर्शि
त्वात्तस्माह एतेषा मिति २ द्वितीयानुसारेणाप्य इस सत्तेत्या दिना सत्तासामान्यं संशोधित तत्पदार्थस्तस्य कोटिः पराकाष्ठा तस्थे चि
द्रूप शोधित त्वंपदार्थैकोर्न खंडैकरस पदे स्थितिं निश्चलतां चित्तस्य तु वध्नासि चेदिति परेणान्वयः ३ किं भावयेत्वं नेताह तत्व
ज्ञेति तत्वतः साक्षात्वेति यावत् ४ तत्राशक्ता वयाह सत्तेति शोधितजगत्कारणमेवेत्यर्थः किंचिदिति अखंडैकवोधैक
त्वापेक्षणादिति भावः संवित्तत्वे शोधित त्वंपदार्थे समानं पूर्ववत् ६ ननु सो धनेन संवेदंशहारं ———— ध्यानमप्य

२९ [illegible] ३१ ५१५

वा० टी० तदेवाह अध्यात्मेति ३५ यद्यपिप्राणसंरोधनं दुर्दांतमनोतथापिसत्शास्त्रगुरूपदिष्टमार्गरहितानपेचोपवेश नशयन

उप० कायशोषमंत्रयंत्रश्मशानसाधनादिसाहसरूपाहठात्रनिर्वापितिइतिक ३७ ३८ उक्तलक्षणोचतुर्विधांयुक्तिंसमुत्सृज्य

२५५ उपायांतरेणचित्तसन्निहितंशरीरंयेसाधयंतिस्थिरीकर्तुमिच्छंतितेतान्पुरुषान्हठान्वयाश्रमानविदुः संप्रदायिकाइत्यर्थः

३९ किंचतेषांसक्लेशमार्गविभ्रंशादनर्थपरंपरैवफलतिनचित्ताजयइत्याहभयादिति ४० निर्वृतिंसम्यग्धैर्यविश्रांतिं

भ्रमाः पापिनोजंतवइव ४१ ४२ आहितेभयस्थानेअहितेवाइतिच्छेदः ४३ प्रोह्यतेरागादीनावलान्नीयते दूरंप्रयतनविषम

अंकुशेनविनामत्तंयथादुष्टंमतंगजं अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगमएवच ५ वासनासंपरित्यागः प्राणस्पंद

निरोधनं एतास्तायुक्तयःपुष्टाः संतिचित्तजयेकिल ३६ याभिस्तज्जीयतेक्षिप्रं धारामिरिवभूरजः सत्तीषुयुक्तिषु

नासहठान्नियमयंतिये ३७ चेतस्तेदीपमुत्सृज्यविनिघ्नंतितमोंजनैः विमूढाः कर्तुमुद्युक्तायेहठाच्चेतसोजयं तेनि

घ्नंतिनागेंद्रमुन्मत्तंविसतंतुभिः चित्तंचित्तस्यवादूरंसंस्थितंस्वशरीरकं साधयंतिसमुत्सृज्ययुक्तिंयेतान्हठान्विदुः

भयाद्भयमुपायांतिक्लेशात्क्लेशंव्रजंतिते ४० निर्वृतिंनाधिगच्छंतिदुर्भगाइवजंतवः भ्रमंतिगिरिकूटेषुफलपल्ल

वभोजनाः ४१ मुग्धमुग्धधियो भीताकराघ्राहरिणाइव मतिरालूनशीर्णांगितदीमापलवांगिका ४२ नद्यां

विघातिविश्वासंमृगीग्राममृगतायथा कल्लोलकलितंचेतस्तेषांजलइवाहिते ४३ प्रोह्यतेप्रयतंदूरंतरंगैरिवनदी

विवकालंयज्ञतपोदानतीर्थदेवार्चनभ्रमैः चिरमाधिशतापेताः क्षिपयंतिमृगाइव आलतलवैधिवशालकरा

चिदेवते ४५ दुःखदोषशताभ्यां दग्धाविदंतिनविदंतिवा आगमापायिनोनित्यानरकस्वर्गमानुषैः ४६ पातोत्पा

तकराकाराक्षीयंतेकंदुकाइव इतोगच्छंतिनरकंतनस्वर्गमिहैवच ४७ अ इतिभिर्निवर्ततेसरसीवतरंगकाः त

यातिंस्वभावंनिश्चितंमोक्षफलकधर्ममेधाख्यसमाधिमभ्यासंविहायबहुक्लेशाल्पफलकंसंदिग्धमोक्षफलकयज्ञदानाघ

नुष्ठानमपिक्लेशमात्रमितिप्रकृतप्रशंसार्थमाह कालमित्यादिनाकालंचिरंक्षिपयंतीतिसंबंधः ४४ ४५ यतः दुःखानां

254

254

केचि
२

हृदयग्रंथय: अंत:करणतद्धर्मतादात्म्यसंसर्गाध्यासात्त्रुट्यंतीति छिद्यंते गुणास्तंतव इव २२ ननु त्वयाणामपि चिराभ्यास: किमर्थं
तत्राह जन्मांतरेति शतशब्द आनंत्ये संसारसंततिहेतुवासना २३ २४ त्रिभि: सहचतुर्थप्राणायामोप्यभ्यसनीय इत्याह वासनेति समा
हरेदभ्यसेत् २६ योगाभ्यासकुशलगुरूपदिष्टप्रत्याहारत्तिकाद्यासनजयेन हितमिति वेद्याशनेयमनियमादियोगेनेत्यर्थ: २७ सर्व
वस्तूनामाद्यंतचकारान्मध्ये च अविसंवादि अविप्रलंभि यत्सन्मात्ररूपं स्थितं स एव यथाभूतार्थस्तद्दर्शित्वादित्यर्थ: २८ नि:सं

त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयो दृढा: नि:शेषमेव त्रुट्यंति बिसच्छेदाद्गुणा इव जन्मांतरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थिति:
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् गच्छन्शृण्वन्स्पृशन् जिघ्रन्तिष्ठन्जाग्रत्स्वयं तथा श्रेयसे परमायास्य त्र
यस्याभ्यासवान्भव २५ वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनं विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेत् २५ वासनासंपरि
त्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्ततां प्राणस्पंदनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु प्राणायामचिराभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया आसनाशन
योगेन प्राणस्पंदो निरुध्यते २७ यथाभूतार्थदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते आद्यंते च वस्तूनामविसंवादि यत्स्थितं २८ रू
पं तद्दर्शनं ज्ञानं क्षीयते न वासना नि:संगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् २९ शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते वा
सनाविभवेनैषेन चित्तं संप्रवर्तते ३० संशांते पवनस्पंदे यथा यासुनभस्तले य: प्राणपवनस्पंदश्चित्तस्पंद: स एव हि ३१
तस्माद्भगंति जायंते पांसवो वा वरादिव प्राणस्पंदजये यत्न: कर्तव्यो धीमतोच्चकै: ३२ उपविश्योपविश्यैव चित्तकेन मु
हुर्मुहु: अथ चैनं कर्मत्यक्त्वा चित्ताक्रमणमेवचेत् ३३ सा च तैतेन सप्रोबिकालेन बहुनापदं न शक्यते मनोजेतुं विनायुक्ति

सि १ प्रासव्यवहारशीलत्वात् भवभावनानि संसारि
गं वहिर्मुखजनसंगरहितं विसंकल्पं च यथा
कर्मनाश्यात्तेषां वर्जनात् २९ वासनालक्षणो विभवे धनसंपद्वयेन वेसतिलजुपेव प्रवर्तते ३० पांसोरिव चित्तस्यापि पवनाधी
नस्पंदत्वात्पिद्धितिभाव: ३० अवकराभ्यां मुरारे शिवर्कत हठयोगाभ्यासाशक्तो राजयोगोभ्यसनीय इत्याह अथ चेति ३३ बहुने
ति दुर्दांतस्य चित्तस्याल्पकालाभ्यासेनाकपत्वादिति भाव: युक्तिं अध्यात्मविद्याविद्यासाधुसंगसहितं दर्शितां द्विविधयोगवि

२५५

करेण्योगंडस्थलेभ्यः प्रोच्चलंतिभृंगमंडलान्येवोत्पल   रेषुयेषांतथाविधागजाः मुजेत्रीवासेरपिपराग्य

आ०टी० मानत्वात्तस्वफिमधुरेः सोमेर्निवीर्येविरितियावत् मशकैः कमपितानिहताम्र   नगजवधायप्रेरणाक्षमधुरैस्तत्वा

उप० हरस्पेः ८ इभानांस्वविदारितज्ञानांमुक्ताफलसंबंधिभिरुल्लासेः कांतिमिलीसंतोनखपंजरायेषांर्ट वि   ल्लासारखनिर्या

२५५ साउपचयास्ततत्वयुक्तेर्निर्यासप्रायेर्विप्रविंदुभिर्दग्धाउन्नतावनद्रुमायेयत्रवासंक्लिष्टशात्वद्देहमुक्ः प्रसिताद्रुग्धकविषा

आ० ल्लासारखनिर्यासायेषांतथाविधाः श्यामत्वादुत्थितवाच्च दग्धशाखवक्रेरसप्रायाः देशविशेषेद्रुमवदुत्थिताः मनुष्यवृकजं

तः श्यामाः अजगरविशेषाः वल्मीकांतासमीपगाता मनुष्यादेरस्परिवर्तनव्यात्तनमुखेनरुटितिग्रसंतीतिप्रसिद्धवाल दुष्टैः

उक्तैके ९० प्राप्तचतुर्थेपंचमादिभूमिकः विक्रांतउत्तरभूमिकाजयेउद्युक्तः ११ तस्यैवंभूमिकात्वेचापक्वचित्तानांविघ्नप्रसक्तिर्नो

ककटप्रोच्चलद्भृंगमंडलोत्पलशेखराः गंधस्त्रीर्वासमधुरैर्मशकैर्मत्यिताः गजाः क्रेभमुक्ताफलोल्लासलसंनखपंजराः सिं

हास्समरसंरब्धाहुर्दिरोः प्रविमर्दिताः क्वविषाल्लासनिर्यासदग्धोन्नतवनद्रुमाः क्षुधिताजगराः क्ष्वेडनिगीर्णावालदुष्टैः

१० क्वप्राप्तभूमिकोर्धोसौज्ञाननयोविवेकवान् आक्रांतः किलविक्रांतो विषयेंद्रियदस्युभिः विचारधिपात्येप्रोक्तं हरंतिविष

यारयः प्रडंडपवनास्फ्रीकृत्यवृत्तांलतामिव १२ निविवेकलवप्रोक्तंमेकंशक्ता दोशयाः कल्पन्नोभमहाधीरंशीलमंदानि

लाइव १३ अगृहीतमहापीठंविचारकुसुमद्रुमं चिंत्यावात्याविधुन्वंतीनस्थिराह्यस्थितिसुस्थितं गच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्र

तः स्वपतोपिवा सविचारमयचेतायस्यासौसंतउच्यते किमहंस्यादिहजगत्किंस्यादिहमित्यनिशंशनैः विचारयाध्यात्म

दृशात्वयंवासज्जनेस्सह १६ अंधकारस्थरणगमुविचारेणपरंपदं दृश्यतेविमलेवस्तुप्रदीपेनेवभास्व ता१७ ज्ञानेनसर्व

दुःखानांविनाशउपजायते कृतालोकविलासिनतमसामिवभानुना १८ ज्ञानेप्रकाशितोयातेज्ञेयंस्वयमुदेत्यलं स्वावभू

तस्त्वेत्याहविचारेति कृतरक्तां छिन्नप्रतानबंधनां २० दुष्टाशयाशयारागादिस्तत्पः भक्तुंविनाशयितुंनशक्ताः यथाप्रवातस्कल्पलो

भेषुमहाधीरमेवादिशीलंभक्तुंमरुदानिलाः नशक्तास्तद्वत् २१ नगृहीतंमहत्पीठंमूलबंधनंयेनतं विचाराः कल्हाविल्काः आतेव

कुसुमप्रायाएवनतुफलितास्तथाविधद्रुमप्रायं २४ अतएवविचारविच्छित्तिकालेप्रमादाद्रागादिस्तदुनासौग्रस्तइत्याशयेनाग

च्छतिइतियस्ययदाततदा असौसंतइतियोज्यं तथाचोक्तंलैंगेन साहानेस्तन्महाच्छिद्रं   २५५

आश्रित्य ज्ञात्वा ४९ विकलनं निर्विकल्पं निर्विकारं च कलना चेतसो बाह्योन्मुखता तत इहितस्तन्निरोधशीलस्सन् हृदि ला
देव रूपेणैव तिष्ठ व्यवस्थानकालेतु यथोचितां क्रियां कुर्वन्नपि आसंगसीमेन उदिताश्रीः प्रागुक्तगुणसंपद्यस्य तथाविधस्सन्
अकर्तृपदमेत्य पश्येति पूर्वः ५०३ ॥ इति श्रीवा॰ ता॰ श्रीउ॰ द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ विचारप्रौढि वैराग्यसहोत्थबोधसंस्थितो वि
षयेरप्रधृष्यत्वाद्रूपे तत्र समाप्स्यति तत्रादावत्यंतरस्यापि विचारस्य चित्तनिग्रहस्य च तदुत्पादनप्रकृति द्वाराक्रमान्मो
क्षपर्यवसानं भवतीत्याह मनागिति जन्मनः फलमित्यनेन विचारशून्यस्य जन्मैव निष्फलमिति ध्वनितं तस्य जन्मसाफल्यं

मुक्तं संविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव ज्ञानवानेव सुखभाक् ज्ञानवानेव जीवति ५१ ज्ञानवानेव बलवांस्तस्माज्ज्ञा
नमयो भव संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं संवित्पदं विकलनं कलय महात्मन् हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां
तु कुर्वन्नकर्तृपदमेत्य समोदितश्रीः ५० इति मो॰ भू॰ संसृतिनिराकरणक्रमयोगोपदेशः सर्गः मनागपि विचारेण
चेतसः स्वस्य निग्रहः मनागपि कृतो येन तेनाप्तं जन्मनः फलं १ विचारकणिकाये वाहृदि स्फुरति पेलवा ए
षेवाभ्यासयोगेन प्रयाति शतशाखताम् २ किंचित्प्रौढविकारं तु नरं वैराग्यपूर्वकं संश्रयंति गुणाः शुभ्राः सरः पूर्णमि
वांडजाः ३ सम्यग्विचारिणां प्राज्ञं यथाभूतावलोकिनं आसादयत्यपि स्फारा नाविद्याधिर्भवाभ्रमं ४ किं कुर्वंति
हृधिवयामानस्योद्धतयस्तथा आधयो व्याधयो व्याधिसम्यग्दर्शनसन्मनेः ५ कोवमत्यवनाग्रस्तडित्पटलपाटलो
पुष्करावर्तजलदा गृहीता वालमुष्टिभिः ६ कोनभीमधार्यसंस्थेंदुर्मुग्धो मेतीसमुद्गकैः मुग्धयांगनया वज्रो मुग्धे

पयोगितामुपपादयति विचारेत्यादिना विचारकल्पवृक्षस्य कणिका आद्यांकुरः २ गुणाः प्रागुक्तशमदमादयः अंडजापक्षि
णोमत्स्याश्च ३ यथाभूतं यथार्थमात्मतत्त्वसवलोकयितुं शीलमस्य स्फाराः प्रचयप्रकर्षाभ्यां व्याताश्चापि हेरण्यगर्भप
दांता अविद्याकार्यभूताः विभवानासादयति न प्रलोभयंति ५ किं कुर्वंति कं विकारं जनयंति निर्विकारात्मभूतयोतस्येति भा
वः ५ तत्र लोभनासमर्थामेवाह्यो किमिति कियते केत्यादिना ६ — वातरिवा

कौशेयानि वस्त्राणि ... [illegible] ... निदलजालानि पल्लवसमूहा येषां ते प्राक्तनसात्विशेषणं देहशोभया दिव्यं रसंपत्ताविल

वा॰टी॰ शतशालेषु ३७ कुडुपदेश्वतत्स्वयविनोगतालस्पंते ३८ अचलः कृषाघप्रकंपः ३९ कुंतादिषुजातिषु ४० करंबादिष्वल्लजा

उप॰ तिषुजयाद्विशुल्मवल्लीजातिषु ४१ चंदनादिष्वंगरागमेदेषु लाक्षाअलक्तकरसः ४२ द्विजः मयामेदिधिवरतिननिबधा

२५६ ति प्रियाप्रियपोः समबुद्धिः अप्रियेष्वविनोभ्रम ४३ एकेभयहेतुध्वनिप्रतत्सभयंनजायत इत्याह अध्वावित्यादिना प्रति

कौशेयदलजालेषु चंद्रबिंबकलादिषु कल्पपादपकुंजेषु देहशोभाविलासिषु ३१ ३२ रत्नकांचनकुडेषु मुक्ता मणिमयेषु च तिलोत्तमोर्वशीरंभामेनकांगलितासु च ३८ केषु चिद्दर्शनं श्रीमान्नाभिवांछत्यसक्तधीः परिपूर्ण मनामानी मौनी शत्रुषु चाचल ३९ ज्ञानवान्कुंदमंदारकल्हारकमलादिषु कुमुदोत्पल पुन्नागकेतकीयरजो तिषु ४० करंबचूतजंबाम्रकिंशुकाशोकशाखिषु जयातिमुक्तसौवीरविंबपालपदमसु ४१ चंदनागुरु कर्पूर लाक्षामृगमदेषु च काश्मीरजलवंगैलाकंकोलतगरादिषु ४२ केषुचिन्नवघ्राति सौगंध्यरतिमेकधीः समबु द्धिरवद्योभोमघासो दिष्टिवाद्विजः अध्वोगगुडुडारेवप्रतिश्रुत्स्वनेनगिरो विनादेत्वमृगेंद्राणांनच्यप्रतिमनाग पि ३४ द्विपदेरीनिनादेनपटहाराणितेनच कर्कोटदुघोषेणनविभेतिमनागपि ४५ मत्तवारणवृंहासुवेता लकललनासु च पिशाचरक्तःक्ष्वेडासुमनागपिनकंपते ४६ असनिस्वनघोषेणनगस्फोटरवेणच रोरावण निनादेनसंप्रध्यानीनकंपते ४७ वरूथकचकाघोरात्सितादिदलनेनच शराशनि निपातेनकंपतेनस्वरूपतः ४८ नानंदमेत्युपवनेनखेदमुपगच्छति नखेदमोत्तमरुषु नानंदमुपगच्छति ४९ पूतांगारसमाकल्पाशेकेतखपिधन्वसु पुष्पप्रकरसंछन्नमृदुशाद्वलभूमिषु ५० क्षुरधारासुतीक्ष्णासुशय्यासुचनवोत्पलेः उन्नताचलदेशेषु कूपकोश तलेषु च ५१ शिलाद्यवकर्णिरुत्तासुमृद्वीषु ललनासु च संपत्स्वापत्सु चोग्रासु मरणोत्सवेषु च ५२

श्रुतप्रतिध्वनिस्तद्रूपेवस्वने आकाशजशब्दे ४४ पटहः भांडवादग्घोदोघविशेषः ४५ मत्तवारणानांवृंहस्तगजितेषुवहेमेरोश्च

३ तत्त्वपं संप्रसीदति २३ ज्ञानवान्नुदितानंदो न कचित्परिमज्जति जीवन्मुक्तो गतासंगः संम्राडात्मेव तिष्ठति २४
ज्ञानवान्हुघशाद्रेषु

२६ : ५ ...... ५७

ज्ञान लक्षणमाहयेनेति ज्ञेयवृत्ताकारत्वाद्द्वा धरूपत्वाच्च भिन्न मिवसंस्थितं दृढ प्रतिष्ठितं २०.२१ सदाज्ञेयमयः ज्ञानमय
मानन्त्रसानंदप्रचुरः २२ संप्रसीदति निरस्ताविघात कार्यपंकंभवति २३ संम्राड्राजाधिराजस्तद्वात्मेव पूर्णमनोरथः
२४ तस्यरागिजनस्यस्पृहणीयेषु भावेष्वनासंगं प्रपंचयति ज्ञानवानित्यादिना सर्वेषां सम्यक्तानां रतिं न निवध्नाती तिप्रबं
हितेनान्वयः २५ प्रावृट्प्रसरप्रयुक्तपुष्पेषु २६ २७ कर्त्तरीस्पृ चिशलाकास्तनं कंटकंकरोतीया लिवादनी येषु तंत्री भिस्त
येन शास्त्रविचारेण प्रसत्तत्वं प्रबुध्यते तद्ज्ञानमुच्यते ज्ञेयाद भिन्नमिवसंस्थितं २० विचारोत्सात्मविज्ञानं ज्ञानसंग
विदुर्बुधाः ज्ञेयंतस्यांतरे नास्ति माधुर्यं पयसोयथा २१ सम्यग्ज्ञानसमालोकः पुमान्ज्ञेयमयः स्वयं भवन्यापीतमे
येयः सदामदमदोयथा २२ समस्तरूपममलं ज्ञेयंब्रह्मपरं विदुः ज्ञाना भिगममात्रेण वीणावंशरवादिषु कामि
न्याः कांतगीतेषु संभोगमलिनेषु च २५ वसंतमदमत्तानां षट्पदानांस्वनेषु च प्रावृट्शरपुष्पेषु जलदस्तनितेषु
च २६ उत्तांडवशिखंडेषु केकाकलरवेषु च रतीतामोदखंडेषु सारसक्वणितेषु च २७ कर्तर्यादिकरांतेषु गंभीरमु
रजेषु च ततावनद्धसुषिरचित्रवाद्यस्वनेषु च केषुचिन्ननिबध्नाति रूपेषु मधुरेषु च रतीतेषु रतिं रामपये
ष्विवनिशाकरः २८ ज्ञानवान्बालकदली स्तंभपल्लवराशिषु सुरगंधर्वकन्यांगलतानंदनकेलिषु ३० केषुच
चिन्नवध्नाति स्वायतेः स्वप्पशक्तधीः रामस्पर्शरतिं धीरोहंसोमरुस्थलीष्विव ३१ ज्ञानवान्पिंडखर्जूरकदंबयन
यादिषु मृद्वीकोवसिक्ताजंबीरजातिषु ३२ मदिरामधुमैरेयमाध्वीकासवभक्षिषु दधिक्षीरघृता
भिज्ञानवनीतादनादिषु ३३ षड्रसेषु विचित्रेषु लेह्यपेयविलासिषु फलेषु चान्येषु मूलेषु शाकेषु ज्ञानिषु च
३४ केषुचित्राविवध्नाति तत्पश्यतिरसक्तधीः आस्वादनरतिं विप्रः स्वशरीरे नवेध्विव ३५ ज्ञानमात्रमचंद्रेद्द्रक्तद्ज्ञ
तंत्रीणादिचर्मणा भवनकुमरजादिमुखितिमंत निकटवंशादिचित्रपरिशेषां घनंकांस्यतालादिच्यहाघंतत्त्वनेषु च २८ २६ स्त
बालकदलीस्तंभानां पल्लवपंक्तयोयत्र सुरगंधर्वकन्यानामिवांगानि अवयवायासंतयाविधलताशालिनंदने केलिषु क्रीडासु

६६ प्राततच्चेतसां रूपणात्माकारविस्तृतचित्तानां ६७ सर्वस्य जगतः आ ---- आत्मनदर्शनादस्य जगतः ६८ ६९ इहते
वा०टी० इहतिष्ठ पादते इतियावत् ७० प्रतीते सत्यहं आदर्शनादहं हविणस्य हरीयं वक्तमनभ्रमः सकाशाघस्य पल्लवांकुरप्रायं वि
उप० षयजातं जायते यच्च भ्रमविष्यन्नत्सर्वं तल्लक्षदृशाय यासं विद्विस्प्रयतेतस्यादि विषयदादिनत्वांकुरमिव स्थितं सर्वस्य शादि विष
२५७ यांतरमपीत्यर्थः ७१ उक्तार्थसिद्धौ युक्तिमाह आदाविति चकारस्त्वर्थे तस्मान्न तमानेन मध्येकं चित्काललवं इच्छासत्तासंवि

तिचारणां भव्यपदं विश्रांतधियमालना नहरेति विकल्पौघाजलौघाद्रिवपर्वतं ६५ सर्वसंकल्पसीमांतं विप्यांता
पेपरे पदे तेषां लक्ष्यस्वरूपाणां मेरुरेव तृणायते ६६ जगज्जरतृणलवो विषं चामृतमेव च क्षणः कल्पसहस्रं च
सममात तच्चेतसां ६७ संविन्मात्रं जगदिति मत्वा मुक्तिबुद्धयः संविन्मयत्वादेतस्य जगत्कारचिरं त्यमी ६८ संविन्मा
257
त्रपरिस्पंदे जागते वस्तुपंजरे किं हेयं किमुपादेयमिह तत्वविदां मतं ६९ संविदेवेदमखिलं मांतिमन्मात्वजानघ सं
विन्मयवपुः स्फारं किं जहाति किमीहते ७० यदेतज्जायते भ्रमे भ्रविष्यत्यल्लवांकुरं तत्संविद्विप्रयतेतस्यात्तत्वांकु
रस्थितं ७१ आदावंते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्स्पच कं चित्कालवं इच्छायसत्तासौ संविदो भ्रमः ७२ इति मत्वा धियं ल५
त्यक्त्वा भावाभावानुपातिनी निःसंगसंविद्रूपो भव भावातमागतः ७३ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि
कर्म कुर्वन्नकुर्वन्वा निःसंगः सन्नलिप्यते ७४ गतसंगेन मनसा कुर्वन्नापि न लिप्यते सुखदुःखैर्महाबाहो मनोर
थदशास्विव ७५ गतसंगा मतिं कुर्वन्नकुर्वन्नपि गंगय छिमिः न लिप्यते सुखैर्दुःखैर्मनोरथदशास्विव ७६ गतसं
गमनाद्रष्टा पश्यन्नपि न पश्यति रातदन्यस्य चित्तत्वाद्वालेनाप्यनुभूयते ७७

दोभ्रम एवेत्यर्थः ७२ इति उक्तमर्थं मत्वा मननेन दृढीकृत्य भावाभावविकल्पानुपातिनीं धियं त्यक्त्वा ७३ केवलैरसंगा क्षेपश्चैः
कुर्वन्व्युत्थानकाले अकुर्वन्समाधिकाले ७४ मनोरथदशासु मनोराज्यविभवेषु नष्टेषु नष्टेषु वा यथा सुखदुःखैर्न लिप्यते त
द्वत् ७५ अकुर्वन्भोक्ता सदर्शनेन मतिं गतसंगं कुर्वन् अंगय छिमिः [illegible] शरीराद्युपकरणैः कुर्वन्व्यवहरन्नपि ७६ २५७

भारवाहनादिकर्मकर्त्तीश्रांतः पुरुषः भारोत्तारणाद्यनंतरं तमुखेन नाविश्रांतिसुखमनुभवन् उदासीनस्तिष्ठतीत्यर्थः
५३ अयोयंत्रेः संकुचितांगासु मांडव्यस्येव प्रारब्धशेषापनीतासु नरकोरणभूमिषु ५४ नैवस्पंदव्याकुलतां ५५ मलादि
गोमयादि क्लिन्नं आर्द्रीभूतं नष्टं गतरसमपि स्पर्शे परिष्कृतमन्नं तद्वत् ५५ सद्योवृद्धिं रत्वेन प्रसिद्धस्य विषफलस्य
प्रतिविषाणां विषप्रायाणां आकल्कानां सर्वतः कषायाणां नीरस्येतोः सलिलस्य अधसः ओदनस्य च आस्वादः
नैविषये समस्तुल्यचित्तो भवतीत्यर्थः ५७ रक्षः पिशाचादिष्वपि जीवन्मुक्तानां संभवात्तत्सा धारणेनाहमेरयेति

विहरन्नपि नोद्विग्नो नानंदमुपगच्छति अंतर्मुखमना नित्यं कर्मकर्त्तैव तिष्ठति ५३ उभयसंकुचितांगासु नरका-
रणभूमिषु परस्परेनितानंतकुंततोमरखड्गिषु ५४ नबिभेति न चाप्नोति वैवस्पंदं च दीनतां समस्तसमनाभौनी
धारस्तिष्ठति शैलवत् ५५ अपवित्रमयसंचविषसिक्तं मत्ताघपि भुक्त्वाजरयति स्तीपं क्लिन्नं नष्टं च मृष्टवत्
५६ विषप्रतिविषाकल्पक्षारितुसलिलौधसां असक्तबुद्धिस्तत्त्वज्ञो भवत्यास्वादने समः ५७ मैरेयमदिरा
२५ क्षीरक्तमेदोरसासवेः रक्षःस्थितगणके शांतेर्न हृष्यति न कुप्यति ५८ जीवितस्यापि हर्त्तारं दातारं चैकरूपया
दृशा प्रसादमाधुर्यशालिन्या परिपश्यति ५९ स्थिरास्थिरशरीरेषु स्थावरस्थिरेषु वस्तुषु न हृष्यति न ग्लायति वा सदा
२१४ समतयैकया ६० मृतास्यतावस्थाय परं पलाद्धुगतः स्थितो नूनं विदितवेद्यत्वान्नीरागत्वाच्च चेतसः ६१
नकस्यचिन्नो कदाचनास्य विषयस्थितो ददाति प्रसरं साधुरात्मधियाप्रीतया धिया ६२ मतस्त्वज्ञम विश्रांत
मलक्षात्मानमस्थितिं निगिरंतीन्द्रियाण्याशु हरिणा इव पल्लवं ६३ उपशमनं भवाभोधेर्वासनावीचिवेल्लितं

तस्यशत्रुमित्रयोरपि समदृष्टिमाह जीवितस्येति जीवितस्य दातारं मित्रमपि संबंधः ५९ स्थिरेषु स्थिरस्यापिषु देवादिशरीरेषु
अस्थिरेषु मनुष्यादिशरीरेषु च स्थावरजंगमेषु च वस्तुषु च समतया इत्यादि तथा ६० चेतसः नीरागत्वाद्विदितवेद्यत्वाद्धेतोर्नि
गतः स्थितो ---- हृष्यतामांच मिथ्यात्वेन आस्थाया अयोग्यत्वाच्च अन्तस्य विषयस्थितो प्रसरं सदा विचारसरसं

वा०टी० सत्तामयं वृसेवरसान विमुंच सियदी त्यनवंग: ९३ ९४ निगृहीता: इंद्रियलक्षणा: गृह्णोनीति ग्रहा: पा
उप० शायेन ९५ भोगविक्षेपादिहेतो वस्तुजालेय यासमभ्ये प्रचुरतरे सत शय: अंतर्बहिरपि अदीनं स्पृहायां चादि
२५८ दैन्यवर्जितं सत्वं यस्य स्व वर्णा असो चित्त सहि जक्रमस्थाछापार मात्रादन्य किंचिदपसोनराकृति ९६ संसर्ग क्रियामि
निवेष: संबंध: फलाभिलाषस्तद्विहीन यव धिया अंत: स्वात्म निरमते ९७ स्वंसीयप्रकृतेपूर्व लिङ्कुशां तिप्रसादसमस्पृ
विहरन्व्यवहारेषु सखदु:खदशासु च न विमुंचति सत्तामं तदसंगो सिराघ ९८ संपद्यापदि चैवात्मायदि
तेल स्वतेसम: यथाप्राप्तानुवर्ती च तदसंगो सिराघव ९९ असंगतामनायासा जीवन्मुक्तिं स्थितिं स्थिरां अव
लंब्य सम: स्वस्थो वीतरागो भवानघ ९४ जीवन्मुक्त मतिर्मौनी निरहीतेंद्रियग्रह: अमानमदमात्सर्य आर्यक्ति
ष्ठतेविज्वर ९५ सदासमग्रोपिहि वस्तुजाले समाशयो यंतरदीनसत्वे: व्यापारमात्रात्सहजाक्रमस्थान किंचिदप
र्यसोकरोति ९६ यदेव किंचि क्रतंक्रमस्थं कर्तव्यमालीयमसोनरेव: संसर्गसंबंधविहीनयेव कुर्वन्नरवेद
रमते धियातं: ९७ अथापदं प्राप्य सुसंपदं वा महामति: स्वप्रकृतेस्वभावं जहाति नामंदरवेक्षितोपि शोल्क्यं
यथा क्षीरमयोंबुराशि: ९८ संप्राप्य साम्राज्यमथापदं वा सरीसृपत्वं स्वरनाथतां वा तिष्ठत्यखेदायमनस्तहर्ष
स्तयोदये विंदुरिवैकरूप: ९९ निरस्तसंरंभमथास्तभेदं प्रशांत नानाफलव लुबेष विचारयात्मानमदी
नात्स्वभावंनोजहातियथामंदरेणावेक्षितो स्थितो पि क्षीरमयोंबुराशि: सतजं शोल्क्यं न जहातितद्वत् ९८ आपदं दारि
द्र्यादि सरीसृपत्वं इंद्रभादियो नि अखेदोदयं अतरुर्षं चेति स्थिति क्रियाविशेषणे तयोद्व्ययोब्कलो नामुपचयापच
यकालेषु उदयास्तमयकालेषु वा ९९ दर्शितलक्षणं जीवन्मुक्ति सुखप्राप्ते रागद्वेषमेदवासनात्त्याभ्यासस हित: आत्म
विचारण वोपाय इति तमेव रामायोपदिशन्नुपसंहरति निरस्तेति संरंभ: क्रोध: त्रीणपि क्रियाविशेषणा नियथाये न वि

अत्यस्य चित्तत्वदिति अन्यथासक्तचित्तत्वात्पश्यन्नपि न पश्यतीत्येतद्वालेन्मपिशब्दादन्येष्वसर्वेरिन्दुभ्यइत्यर्थः अ
न्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति श्रुतिरप्यत्र संवादिनी तिभावः २७ २८ उन्मीषन्नेत्रे उन्मीलय
न्नपि निमिषन्ननुन्मीलयन्नेव एवं कर्मेन्द्रियगणो चपदार्थ स्वस्वविषयेसंस्कारवलात्पतन्नपि सति अयं न पतति २९ रा
वं पश्यतोप्यदर्शनादि देशांतरस्थ चेतोभिरन्यत्रगतमनसैरात्मनः स्वसम्हहेस्थिते मूर्खैः यामरैरप्रौढमतिभिर्वालपश्वादि
गतसंगमनाजंतुः पश्यन्नेव न पश्यति नपश्यतो त्यपिश्नं एकेत्रनस्पृशत्यपिनस्पृशन् २८ न जिघ्रत्यपि संजिघ्रन्
न्निषन्निमिषन्नपि पदार्थे चपतत्येवं वलात्पततिनाप्ययं २९ देशांतरस्थचेतोभिरेतदालिंगितस्थितेः अप्रौढ
मतिभिः साधुमूर्खैरप्यनुभूयते ३० संगकारणमर्थानां संगः संसारकारणं संगः कारणमासानां संगः कारणमा
पदां ३१ संगत्यागं विदुर्मोक्षं संगत्यागादजन्मता संगत्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ ३२ श्रीरामउवाच
सर्वसंशयनीहार शरन्मारुत हेमुने संगः किमुच्यते ब्रूहि समासेन मयाप्रभो ३३ श्रीवसिष्ठउवाच भावाभा
वे पदार्थानां हर्षामर्षविकारदा मलिनावासना येषां सा संग इति कथ्यते ३४ जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्म
कारिणी मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना नामसंगाभिधां विद्धि यावद्देहं च भाविनी तयायत्क्रियते क
र्मनतद्बंधाय वै पुनः अजीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां मूढचेतसां युक्ता हर्षविषादाभ्यां बंधनी वासना भवेत् सेवो
कासंगशब्देन पुनर्जन्मकारिणी तयायत्क्रियते कर्म तद्बंधायैव केवलं ३८ राघवरूपं परित्यज्य संगत्वालम वि
कारदं यदि तिष्ठसि निःसंगः कुर्वन्नपि न लिप्यसे ३९ हर्षामर्षविषादाभ्यां यदि शुद्धोसि नान्यतां वीतरागभय
क्रोधस्तदसंगोसि राघव ४० दुःखेन ग्लानिमायासि यदि हृष्यसि नासुखैः आशावैवश्यमुत्सृज्य तदसंगो
सिद्ध्यसाधुसम्यगनुभूयतइति नात्र विवाद इत्यर्थः ३० तथा च संसक्तिरेव कपदार्थ दर्शनमेव बंधहेतुर्नासंसक्तचित्त
स्य त्याशयेनाह संगइति ३१ मोक्षं वर्तमानदेहादिसंबंधनिवृत्तिः अजन्मता भाविदेहादिबंधनिवारणमिति भेदः ३२

वा॰टी॰ त यावि चारउदितप्रसरस्यसमाधेर्विलासेनसर्ववासनात्तया ऋजुरूपासमधिगतमात्मरूपं दृश्यमवश्यंदृश्य
उप॰ मं वस्तुजयातया धिया आंतरांतः अविघातत्कार्यं दाह समतया ऋजुयादीप्तया धियागतज्वरं निर्दुःखं निरति
२५८ शयानंदस्वरूपं परममपदं अवलंबय अध्यास्व तदवलंबनेपुनरावृत्तिशंशंकावारणायाह पुनरिह इति तस्मात्त
त्वसाक्षात्कारेणोवाविघातत्कार्यसर्वानर्थोपशमनान्नित्यनिरतिशयानंदस्वस्वरूपे प्रतिष्ठेतिसिद्धं १०१ ॥

तयोउदितप्रसरविलासयऋजुयागतज्वरं पदमवलंबयामलं धियेद्धयापुनरिहजन्मबंधनेनविध्यसे । दो॰२
मधिगतात्मदृश्यया ९३ इतिश्रीमहारामायणेशतसाहस्र्यांसंहितायांवाल्मीकीयेवाशिष्ठमोक्षोपा
येउपशामप्रकरणेसमदर्शनंनाम त्रिनवतितमः सर्गः ९३ उपशामप्रकरणंसमाप्तम् शुभं ।

259

इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणे त्रिनवतितमः सर्गः ९३ इतिश्रीमत्परमहं
सपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्य
द्र२ स्यश्रीगंगाधरेंद्रसरस्वतीरव्यभिक्षोः शिष्येणश्रीमदानंदबोधेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणाविरचिते
वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे प्रकरणेउपशमप्रकरणंसमाप्तम् ॥ ॥ शुभं ॥ ॥ प्रकरणमूलश्लोकटी